

А.П.ЧЕХОВ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

УЧ ТОМЛИК

Биринчи том

ПОВЕСТЬ ВА ХИКОЯЛАР

1883-1890

ЎЗБЕКИСТОН ССР
ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ-1957

*А. П. Чехов Асарлар тўпламининг маъқур биринчи томи
Давлат Бадий адабиёт нашриёти 1950-йилда чиқарган
А. П. Чехов уч томлик Асарлар тўпламининг биринчи томида
таржима қилинди.*

ЧИНОВНИКНИНГ УЛИМИ

Гўзал оқшомларнинг бирда худди шундай гўзал эскектор Иван Дмитрич Червяков иккинчи қатор креслоларнинг бирда ўтириб, дурбин билан «Корневельские колокола» деган спектаклнинг томолиа қилар эди. У саҳнага қараб, кўп роҳат қилмоқда эди. Лекин бирданга... ҳикояларда «лекин бирданга» сўзи тез-тез учраб туради. Авторлар шундай дейишга ҳақли, чунки турмушда тасодифий ҳодисалар оқуда кўл! Лекин бирданга унинг афти бурушли, кўзлари сузулли, нафаси ичига тушиди... У, кўздан дурбинини олди, энгалиди ва... аяину! Ана, чучкуриб юборди. Чучкуришни ҳеч ким ва ҳеч қачон айб санаган эмас. Деҳқонлар ҳам, полицеймейстрлар ҳам ва баъзан, ҳатто, трийий советниклар ҳам чучкуради. Чучкурмайдиган одам борми? Червяков ҳеч хижолат тортмасдан, оғиз-бураник рўмончаси билан артди ва хушмуомала одам бўлгани учун, чучкурганим бирор кишига малол келмадимикми деб, атрофга қаради. Широк хижолат бўлиб қолди: қараса, олдинда ўттирган бир чол дўнғиллаб, теввалд боғини ва бўйини қўлқопч билан зўр бериб артмоқда эди. Червяков чолни таниди: бу чол темир йўл маҳкамасида хизмат қилувчи статский генерал Брызжалов эди.

«Тулугим сачрапти-да,— деди ичиди Червяков.— Менинг бошлиғим эмас, лекин шундай бўлса ҳам яхши бўлмади. Уэр сўраш керак».

Червяков йўталди ва бироз энгашиб генералнинг қулоғига пичирлади:

— Кечиринг, жаноби олийлари, беадаблик бўлди. . . Мен билмасдан...

— Майли, майли...

— Худо ҳақи, кечиринг. Ахир мен... ўзимга қолса шундоқ бўлсин депманми!

— Оббо, тек ўтирсангизчи, азбаройи худо! Қўйинг, эшитайлик!

Червяков хижолат бўлди, илжайди ва саҳнага қаради. У саҳнага қараркан, энди роҳат қилолмай қолди. Унинг юраги ғаш бўла бошлади. Антракт вақтида Бризжаловга яқин келди, унинг олдида бироз юрди ва ўзини дадил тутиб гўлдиради:

— Мен сизга билмасдан тупук сачратдим, жаноби олийлари... Кечиринг... Ахир мен... Наинки...

— Э, қўйсангиз-чи... Мен аллақачон эсимдан чиқариб юбордим-у, сиз ҳали ҳам ўша гапни гапириб юрибсиз!— деди генерал ва тажанг бўлиб пастки лабини қимирлатди.

«Кўзлари қонга тўлиб турибди-ю, тагин эсидан чиққан эмиш,— деб ўйлади Червяков, генералга шубҳа билан қараб.— Гапиргиси ҳам келмайди. Унга тушунтиришим керак, ўзимга қолса... Бу табиат қонуни, ахир. Тушунтирмасам менга тупурди деб ўйлайди. Ҳозир ўйламаса, кейин ўйлайди!».

Червяков қилган адабсизлигини уйига келиб, хотинига гапириб берди. Червяковнинг фаҳмича хотини бу воқиага енгилтаклик билан қаради: у фақат кўрқиб кетди-ю, Бризжалов эрининг началниги эмаслигини билганидан кейин, кўнгли жойига туша қолди.

— Шундай бўлса ҳам бориб узр сўра,— деди у.— Бўлмаса халқ орасида ўзини тутолмас экан, деб ўйлайди!

— Мана шуниси бор-да! Мен узр сўрадим, лекин ҳайронман... Бир оғиз ҳам дуруст гап айтмади. Гаплашишга фурсат ҳам бўлгани йўқ.

Эртаси кунни Червяков янги вицмундирини кийди, сочини олдирди ва изоҳ бергани Бризжаловнинг олдига кетди... Генералнинг қабулхонасида арзга келган бир мунча одам ўтирган экан. Генерал арз сўрамоқда эди. У бир неча кишидан арз сўраб бўлиб, Червяковга қаради.

— Кеча, жаноби олийлари, агар эсларида бўлса,— деб сўз бошлади экзекутор,— мен «Аркадия»да чучкурдим... Билмасдан жаноби олийларига тупук сачратдим... Кечира...

— Шу ҳам гап бўлди-ю... Тавба! Сизнинг нима арзингиз бор?— деди генерал навбатдаги кишига.

«Гапиргиси ҳам келмаяпти,— деб ўйлади Червяков ранги ўчиб,— хафа бўлибди... Йўқ, кўнглидан чиқармасам бўлмайди... Тушунтираман...»

Генерал одамлардан арз сўраб бўлгандан кейин ичкари уйга кириб кетаётган эди, Червяков унинг кетидан эргашиб гўлдиради:

— Жаноби олийлари! Агар жанобларини безовта қилишга ҳаддим сизга, фақат пушаймонлигимни изҳор қилиш вазидан деб биласиз!.. ўзларига маълум, жўрт-тага қилганим йўқ!

Генерал афтини буриштириб, қўл силтади ва ичкарига кириб кетар экан:

— Сиз мени калака қилаётибсиз, муҳтарам афанди,— деди.

«Калака нимаси!— деди ичида Червяков.— Менинг ҳеч бунақа ниятим йўқ! Генерал бўла туриб, шуни билмайди-я! Бунақа бўлса мен бу такаббурдан узр сўраб ўтирмайман! Минг лаънат! Хат ёза қоламан, энди келиб юрмайман. Худо урсин, келмайман!»

Червяков уйга кетаётган шуни кўнглидан кечирди. У, генералга хат ёзмади. Ўйлаб-ўйлаб нима деб ёзишни билмади. Эртасига яна генералнинг олдида боришга тўғри келди.

— Мен кеча келиб сизни безовта қилган эдим, жаноби олийлари,— деди у генерал бошини кўтариб унга қараганда.— Сиз айтмоқчи, мен калака қилганим йўқ. Сизга узр айтгани келган эдим. Калака қилиш хаёлимга ҳам келган эмас. Наҳот, калака қилгани ҳаддим сизга? Агар биз калака қиладиган бўлсак у вақтда, демак, улуғларда ҳурмат қоладими.

— Йўқол!— деб бақирди бирданига генерал кўкариб, титраб-қақшаб.

— А?— деди анграйиб қолган Червяков секин.

— Йўқол!— деб қичқирди генерал яна, ер тепиниб.

Червяковнинг қорнида нимадир узилиб кетди. У, ҳеч нимага қарамай, ҳеч нимани эшитмай, эшиккача тисарилиб борди, кўчага чиқиб, жўнаб қолди... Уйига қандай борганини ҳам билмай, вицмундирини ҳам ечмай, диванга ётди-ю... ўлиб қолди.

ШУМ БОЛА

Иван Иванович Лапкин деган хушбичим йигит билан Анна Семёновна Замблицкая деган танқайган бурунли ёшгина қиз баланд тепаликдан дарё бўйига тушиб, скамейкага ўтирдилар. Скамейка худди сув бўйига, қалин толзорликка қўйилган. Ниҳоятда шинам бир жой! Шу ерга келиб ўтирдингизми, бўлди, ҳамманинг кўзидан пинҳонсиз, балиқ ва сув бетида ўқдай сузиб юрувчи ўргимчаклардан бошқа ҳеч ким сизни кўрмайди. Йигит билан қизнинг қўлида қармоқлар, чуволчанг солинган банкалар ва шу каби нарсалар. Сув лабига келиб ўтиришлари биланоқ балиқ овлашга тушиб кетдилар.

— Ахир, иккимиз танҳо қолганимизга жуда хурсандман,— деб гап бошлади Лапкин, атрофга кўз югуртириб чиқиб.— Менинг сизга айтадиган кўп гапларим бор эди, Анна Семёновна... Жуда кўп гапларим бор... Мен сизни биринчи марта кўришдаёқ... Ана, ана, сизники тортди... Ҳа, сизни биринчи марта кўришдаёқ бу дунёга нимага келганимни, бутун ҳаёт-мамотимни кимга бағишлашим кераклигини билдим... Жуда катта балиққа ўхшайди... Сизни кўрдим-у, умримда биринчи марта қалбимда муҳаббат ҳис этдим! Шошманг, қармоқни тортмай тулинг... яхшироқ илинсин... илтимос қиламан, ёлвораман сиздан, мени севинг демайман, йўқ, аммо ишонсам, умид тутсам бўлармикин... Тортинг!

Анна Семёновна қармоқни сувдан баланд кўтариб, чинқириб юборди. Қармоққа кумушдай ялтироқ балиқ илинган эди.

— Вой ўлай, олабуға-ку! Вой, вой!.. Тезроқ! Э-э, тушиб кетди!..

Олабуга қарамадан қизиб кетди да, мийи устодан сакраб-сакраб шўф этиб сулга турди.

Лапкин балиқни ушлаймай деб, бирдан Анна Семёновнанинг қўлидан ушлаб олди ва билмасдан лабига босди. Анна Семёновна қўлини тортиб олмоқчи бўлган эди, бўлмади: икковларининг лаблари бир бирига ёпишиб қолди. Бу тасодифан бўлган эди. Бир бўсадан кейин иккинчиси бўлди, иккинчисидан кейин аҳд-паймонлар бошланди... Бахтли онлар! Аммо, шуни ҳам айтиш керакки, бу дунёда бутунлай беғубор бахт бўлмайди. Бахтнинг ичида биронта заҳар ҳам бўлади, ё бўлмаса бахтни бошқа бир нарса заҳарлайди. Бу сафар ҳам худди шундай бўлди. Йигит билан қиз ўпишиб турган пайтда бирдан ҳиринглаган кулги эшитилди. Улар сой юзига қарадилар-у, оғизлари очилганича қолди: сойда белигача сувга ботган яланғоч бола турарди. У бола Анна Семёновнанинг укаси, гимназия ўқувчиси Коля эди. Коля сув ичидан уларга ишшайиб қараб турар эди.

— Ҳа, ҳа, ҳали ўпишамиз ҳам денглар?— деди у.— Хўп, бўпти, ойимга бориб айтганим бўлсин!

— Мен сизни виждонли бола деб...— сўз бошлади Лапкин, қизариб-бўзариб ва тутила-тутила.— Одамларни пойлаб юриш — пасткашлик, чақимчилик эса — расволик... Мен сизни виждонли ва тузук бола деб биламан...

— Бир сўм берсангиз айтмайман!— деди тузук бола.— Бўлмаса айтаман.

Лапкин чўнтагидан бир сўм олиб, Коляга берди. Коля пулни қўлида маҳкам сиқиб, ҳуштагини чалиб, қайтиб сузиб кетди. Ошиқ-маъшуклар ортиқ ўпишмадилар.

Эртаси куни Лапкин шаҳардан Коляга ҳар хил бўёқлар ва копток келтириб берди, опаси эса ўзининг ҳар хил қоғоз қутиларини берди. Кейин ит башараси солинган аломат запонка тақдим этишга тўғри келди. Шум бола бунинг мазасига тушуниб қолган бўлса керак, бундан ҳам кўпроқ пора олиш мақсадида яна уларнинг кетига тушди. Лапкин билан Анна Семёновна қаёққа борса, у ҳам кетларидан борадиган бўлди. Бир дақиқа ҳам уларни танҳо қолдирмас эди.

— Расво бола экан!— дерди Лапкин, хуноб бўлиб.— Муштдай бола-ку, шу маҳалдан расво бўлганига ҳайронман! Катта бўлганда нима бўларкин?

Бечора ошиқ-маъшукларга Коля бутун июнь ойи кун бермай юрди. Уларни пойлаб юрар, бориб айтаман деб

кўрқитиб, пора талаб қиларди; ammo кўзи ҳеч тўймас эди, ахир бир куни ён соат берасан деб туриб олди. Нон-лож ваъда қилишга тўғри келди.

Бир куни обед маҳалида, ширинлик келтирилганда Коля бирдан хахолаб кулиб юборди-да, бир кўзини қисиб, Лапкиндан:

— Айтайми? А?— деб сўради.

Лапкин шалгамдай қип-қизариб кетди, оғзига овқат соламан деб, чочиқни чайнай бошлади. Анна Семёновна ўрнидан туриб, бошқа уйга чиқиб кетди.

Ошиқ-маъшуқлар август ойининг охиригача шу аҳволда қийналиб юришди; августнинг охирида Лапкин Анна Семёновнага очиқ таклиф қилди. О, нақадар бахтли эди бу кун! Лапкин, қизнинг ота-оналари билан гапиришиб, уларнинг розилигини олгач, даставвал боққа қараб югурди-да, Коляни қидиришга тушди. Болани топди-ю, севиниб кетганидан йиғлаб юборгудай бўлиб, шум боланинг қулоғидан маҳкам ушлаб олди. Коляни қидириб юрган Анна Семёновна ҳам шу онда югуриб келиб, Колянинг бошқа қулоғидан ушлаб тортди. Колянинг улардан:

— Жон опа, жон амаки, энди қилмайман, товба қилдим! Вой, вой, қилмайман дедим-ку!— деб ялинишларини кўрган ошиқ-маъшуқлар чехраларида акс этган завқ ва мароқнинг ўзи бир тамошо эди.

Улар кўнгиш қўйиб қолганларидан бери боланинг қулоғидан тортган пайтларидек хурсанд бўлмаганларини ва роҳат қилмаганларини кейинчалик бир-бирларига айтдилар.

СПРАВКА

Туш пайти эди. сочлари қирилган, ола кўз, новча бўйли, йўғон гавдали помещчик Волдирев пальтосини ечди, шойи рўмолча билан пешонасини артди-да, кўрқапса маҳкамага кирди. Перолар гичирлар эди...

— Мен справкани қаердан олсам бўлади?— деб сўради у, маҳкаманинг ичкарисидан стаканлар қўйилган патнис кўтариб чиқаётган швейцарга қараб.— Мен бу ердан суриштириб билишим ва дафтардаги қарордан копия олишим керак.

— Марҳамат қилинг, у ёққа! Ана, дераза ёнида ўтирган кишига!— деди швейцар, қўлидаги патнис билан четдаги деразани кўрсатиб.

Волдирев йўталиб қўйиб, деразага томон йўл олди. У жойда, тиф каби кўкиш, сердоғ столда бошида тўртта кокилчаси бор, бўжама тошган узун бурунли ва мундири ўнгиган ёш бир амалдор ўтирган эди. У бурнини қоғозга нуқаб, хат ёзмоқда. Бурнининг ўнг томондаги тешиги олдида пашша ўрмалаб юрганидан пастки лабини чўзиб, бурнининг тагига пуфлаб-пуфлаб қўяди, шунда унинг башараси ташвишли кўринади.

— Мен бу ерда... Сиздан,— деди унга Волдирев,— ўз ишим тўғрисида справка олсам бўладими? Мен Волдирев бўламан... Айтмоқчи, дафтарга иккинчи мартда ёзилган қарордан копия олишим керак.

Амалдор перони сиёҳдонга ботириб олди-да, қанча сиёҳ олганига қаради. Перодаги сиёҳ қоғозга томмаслигига қаноат ҳосил қилгач, яна гичирлатишга киришди. Унинг лаби чўзилди, аммо бу гал пашша унинг қулоғига бориб қўнганидан, пуфлашнинг кераги бўлмай қолди.

— Мен бу ердан справка олсам бўладими? — деб такрорлади бир минутдан кейин Волдирев. — Мен заминдор Волдирев бўламан...

— Иван Алексеич! — деб қичқирди чиновник осмонга қараб, гўё Волдиревни сезмагандай. — Савдогар Яликовга айтинг, келишида аризасининг копиясини полициядан тасдиқлатиб келсин! Унга минг марта айтдим.

— Мен княгина Гугулинанинг ворисларига қилган даъвом тўғрисида келган эдим, — деб тўнғиллади Волдирев. — Бу маълум иш! Утиниб сўрайман, менинг ишимни битириб юборинг.

Амалдор Волдиревнинг борлигини ҳамон пайқамай, лабидан бир пашшани тутиб олиб, унга тикилиб қаради ва ташлаб юборди. Помешчик йўталиб қўйди ва катак рўмолчасига бурнини қаттиқ қоқди. Бироқ бу ҳам фойда бермади. Унга ҳамон ҳеч ким эътибор этмади. Икки минутча жимлик ҳукм сурди. Волдирев чўнтагидан бир сўмлик қоғоз пулни олиб, чиновникнинг олдида очиқ турган китобнинг устига қўйди. Амалдор пешонасини тирриштириб, безовталик билан китобни тортди-да, ёпиб қўйди.

— Кичиккина бир справка... Мен фақат билишнинг гина истар эдим, княгина Гугулинанинг ворислари қандай асосга мувофиқ... Сизни безовта қилсам майлими?

Амалдор эса, ўз иши билан банд бўлгани ҳолда, ўрнидан турди-да, кейин тирсагини қашиб, негадир, шкафга қараб борди. У бир пасдан кейин столига қайтиб келди ва яна китобга тутунар экан, унинг устидаги бир сўмликка кўзи тушди.

— Мен сизни бир минутгина безовта қиламан... Менга справка бериш керак, холос...

Амалдор эшитмади, у ниманидир кўчиришга тутинди.

Волдирев афтини буриштириб қўйди ва перони ғичирлатаётганларга умидсизлик билан қараб:

«Езишяпти! — деб ўйлади чуқур нафас олиб; — ёзишяпти жонинг чиққурлар!»

У столдан узоқлашиб, хонанинг ўртасига борди, уминини узиб, қўлларини ёнига ташлади-да, тўхтади. Яна стаканларни кўтариб ўтаётган швейцар унинг авзойини кўрди-да, яқин келиб:

— Қани, нима бўлди? Сўрадингизми? — деди.

— Сўрадим, аммо мен билан гаплашгиси келмаяпти.

— Сиз унга уч сўм бердингиз. — деб шивирлади швейцар.

— Мен ёкки сўм бердим.

— Сиз яна беринг.

Волдирев столнинг ёнига қайтиб борди-да, очиқ турган китобнинг устига яшил уч сўмликни қўйди.

Амалдор китобни яна тортди ва уни варақлай бошлаб, гўё тўсатдан, ялт этиб Волдиревга кўз ташлади, Унинг бурунлари ялтираб, қизариб кетди ва илжайиб:

— Хўш... хизмат? Буюринг! — деди.

— Мен ўз ишим тўғрисида справка олмоқчи эдим... Мен Волдирев бўламан.

— Жуда соз! Гугулинскийнинг иши юзасидан бўлса керак-да? Жуда яхши! Ундай бўлса, ўзларига нима керак?

Волдирев унга илтимосини айтди.

Амалдор жонланиб, гўё шамолдай елиб кетди. У справкани ёзиб узатди, қарордан копия беришни буюрди. Илтимосчига стул ҳам қўйиб берди. Бу ишларнинг ҳаммаси кўз очиб юмгунча бажарилди. Амалдор у билан ҳатто обиҳаво тўғрисида гаплашди, ҳосилнинг қандай бўлганини сўради. Волдирев қайтиб кетаётганда уни зинапоядан пастгача кузатиб ҳам қўйди. Унга хушомад-гўйлик билан табассум қилиб, қандай иш буюрса, қуллуқ қилиб, бажаришга ўзини тайёрдек кўрсатди. Волдирев негадир ноқулай аҳволга тушди, ийиб кетганидан чўнтагидан дарров бир сўмлик қоғозни олиб, амалдорга узатди. Амалдор эса, табассум билан таъзим қилди ва худди найрангбоз сингари, пулни шундай тез олдики, пул ҳавода йилт этиб кўриниб қолди.

— «Ҳе, сатқай одам...» — деб ўйлади помешчик кўчага чиқиб, тўхтаб, рўмолча билан пешонасини артди.

С Е М И З В А О Р И Қ

Николаев темир йўлининг вокзалида икки ошна учрашиб қолди. Бири семиз, бири ориқ. Семиз ҳозиргина вокзалда овқат еган — ёғлиқ лаби пишган олчадай ялтираб турибди. Ундан херес виноси ва флерд оранже деган атирнинг ҳиди келар эди. Ориқ эса вагондан ҳозиргина тушган ва чемодан, тугун, картонлар кўтариб олган эди. Ундан ветчина ва қаҳва ҳиди келар эди. Унинг орқасида ориқ, чўзиқ юзли хотини, қисик кўзли новча гимназист ўғли турибди.

— Порфирий! — деди семиз, ориқни кўриб.— Сенмисан! Бўталоғим! Неча-неча ёз, неча-неча қишлар ўтиб кетди!

— Э! — деди ориқ ҳайрон қолиб.— Миша! Биродарим! Қадрдоним. Хўп эсон-омон бормисан?

Ошналар қайта-қайта, уч марта, оғиз-бурун ўпишгандан кейин кўзларига ёш олиб тикилишди. Иккови ҳам ўзида йўқ хурсанд бўлиб довираб қолди.

— Азизим! — деди ориқ оғиз-бурун ўпишгандан кейин.— Бунни қара-я! Хўп учрашиб қолдик-да! Қани менга тузукроқ қарачи! Ҳали ҳам ўша илгаригидек, чиройликсан-а! Ҳамон ўшандай жонон, олифта! Оббо сен-ей! Хўш қалайсан? Бойидингми? Хотин олдингми? Мен уйландим, мана... Бу хотиним, Луиза Ванценбах... Лютеран мазҳабида... Бу эса ўғлим Нафанаил, учинчи классда ўқийди... Нафанаил, бу киши менинг қадрдон дўстим! Гимназияда бирга ўқиганмиз.

Нафанаил бироз ўйлаб туриб, шапкасини бошидан олди.

— Гимназияда бирга ўқиганмиз,— деди ориқ давом этиб.— Эсингда борми, сени нима деб калака қилишар

эди? Ҳукумат китобини папирос билан куйдирганинг учун сени Герострат¹ деб калака қилишар эди. Мен чақимчи бўлганим учун Эфиальт² деб калака қилишарди. Ҳа-ҳа... Бола эдик! Тортинма, Нафания! Яқинроқ кел... Бу менинг хотиним Ванценбах... Ҳзи лютеран...

Нафанаил бироз ўйлаб туриб, ўзини отасининг орқасига олди.

— Ҳўш, ишлар қалай, дўстим? — деди семиз, дўстига назар ташлаб.— Бирон жойда хизмат қиласанми? Қаттароқ амалга миндингми?

— Хизмат қиламан, дўстим! Икки йилдан бери коллежский ассессорман, Станислав³ олдим. Маошнинг мазаси йўқ... Садқайсар-куя! Хотиним музика дарси беради, мен уйда ёғочдан портсигар қилиб сотаман. Жуда ғалати портсигарлар ясайман. Биттаси бир сўм. Улгуржи оладиган одамга арзонроқ қилиб бераман. Сабаби тирикчиликда. Департаментда хизмат қилар эдим, шу маҳкама бўйича бу ёққа ишлар мудирини бўлиб келдим... Шу ерда хизмат қиламан. Ҳўш, сенчи? Статский советник бўлгандирсан, дейман? А?

— Йўқ, азизим, юқориқадан келавер,— деди семиз.— Мен тайний советник бўлиб қолдим... Иккита Юлдузим³ бор.

Бирданига ориқнинг ранги оқариб кетди, тошдай қотиб қолди, лекин сал ўтмай юзи тарвайиб, куйдирган калладай иржайди; худди юз-кўзидан учқунлар ёғилаётганга ўхшар эди. Ҳзи қўнишди, букчайди... чамадонини, тугуни ва картонлари ҳам буришиб қолгандай бўлди... Хотинининг чўзиқ юзи яна ҳам чўзилди; Нафанаил ғоз туриб, мундирининг ҳамма тугмаларини солди...

— Мен, жаноби олийлари... Кўп яхши!... Болалигингдан бери дўст бўлиб юрган кишинг шундай мартабага етса! Ҳи-ҳи!

— Қўйсангчи! — деди семиз афтини буриштириб.— Бу гапларнинг нима кераги бор? Бирга, кўрпа тепишиб катта бўлган одамлармиз, мунча эҳтиром-у қўл қовуштиришининг нима кераги бор!

¹ Юнон афсонасининг қаҳрамони. Ном чиқариш учун маъбуда Диананинг ибодатхонасига ўт қўйган.

² Бу ҳам афсона қаҳрамони. У Эрон қўшинига тоғдан ўтгани бўл кўрсатиб, ватандошларига хиёнат қилган.

³ Орден.

— Қўл қовуштирамасдан бўлар эканми... Наинки... — деди ориқ яна ҳам қўншиб, — жанобларининг назари марҳаматлари!.. Гўёки оби ҳаёт... Бу жаноби олийлари, ўтлим Нафанаил... хотиним Луиза, лютеран, бир даража...

Семиз унга қирини нимадир демоқчи эди, унинг юзидаги ориқ даражада бўлган мутиълик, хоҳсорлик аломатлари энгасини қотириб юборди. У ўгирилиб, хайрлашгани қўл узатди.

Ориқ, бутун вужуди билан таззим қилиб хайрлашди ва хитобдай хи-ҳилади. Хотин олжайди. Нафанаил тавози билан қадам ташлайман, деб шапкасини қўлидан тушириб юборди. Учлови ҳам ўзида йўқ хурсанд эди.

МОСКВАДАГИ ТРУБНОЙ МАЙДОНИДА

Рождественская монастырига яқин жойда кичкинагина бир майдон бўлиб, уни Трубнои ёки қисқа қилиб Трубадеб атайдилар, ҳар якшанба куни унда бозор бўлади. Худди ғалвирдаги қисқичбақага ўхшаб юзлаб пустилар, чакмонлар, мўйна шапкалар, цилиндрлар ямирлаб туради. Баҳор ногини эслатиб, ҳар хил овоқ билан қўшлар сайрайди. Агар қуёш чақнаб турса ва кўк юзида булут кўринамса, қўшларнинг сайраши ва пичан ҳиди кучлироқ сезилади, бу баҳор хотираси киши фикрINI уйғотиб, уни узоқларга олиб кетади. Майдоннинг бир четида қаторлашиб аравалар турибди. Аравалардаги нарсалар пичан ҳам эмас, қарам ҳам эмас, лўя ҳам эмас, булбулдар, савзалар, майналар, красавкалар, тўрғайлар, қора ва қулранг тусли дроздлар, читтаклар, спивирлардир. Буларнинг ҳаммаси, кўлда ясалган ёмон-юмон қафасларнинг ичиде сайрайди, эраин юрган чумчуқларга рашк билан қарайди ва қурқиллайди. Майналар бир миридан, савзалар қимматроқ. Улардан бошқа паррандаларнинг нархлари аниқ эмас.

— Тўрғай неча пулдан?

Сотувчи тўрғайнинг нархи қанчаллигини ўзи ҳам билмайди. У бўйини қашийди ва харидорнинг кўринишига қараб, бир сўмданми, ёки уч тўйинданми, иш қилиб, худо нимани дилига солса, ўшани сўрайди. Нархи қиммат қўшлар ҳам бор. Булганч бир ходачада, туси айниган ва думи юлинган қари дрозд кўниб турибди. У басавлат, кеккайган, худди истеъфога чиққан генералга ўхшаш сусткаш. У ўзининг эркисэлигига аллақачон парво қилмай қўйган ва кўм-кўк осмонга кўпдан бери лоқайд.

қарайдиган бўлиб қолган. Ана шундай бепарволиги учун у ҳам ақлли қуш саналса керак. Уни қирқ тийиндан арзонга сотиб бўлмайди. Қушларнинг ёнида лойда шалоплаб, тикилишиб, модали пальто кийган гимназия ўқувчилари, мастеровойлар, йигитчалар, эскириб кетган, шапкалари тўзиб баайни сичқон кемиргандай дабдаласи чиққан шимларини қайтариб олган ишқивозлар юришибди. Ёшларга ва мастеровойларга паррандаларнинг урғочиси ўрнига эркагини, ёшлари ўрнига қарисини сотадилар... Уларнинг бунга ақллари етмайди. Аммо ишқивозларни алдаб бўлмайди. Ишқивозлар қушларни узоқданоқ билишади.

Ишқивозлардан бири бир сазъанинг оғзини очиб кўриб ва думининг патларини санаб:

— Бу яхши парранда эмас экан,— дейди.— Ҳозир бу сайраяпти, нима бўпти? Улфатларнинг орасида мен ҳам ашула айтаман-да. Йўқ оғайни, сен, улфатларсиз, сайраб кўр-чи; агар сайрай олсанг, битта ўзинг сайрагин... Сен ҳов анави жим ўтирганни бер. Индамасини бер! Индамаётганида гап бор-да...

Парранда ортган араваларнинг орасида бошқа хил ҳайвонлар юклаган аравалар ҳам чиқиб қолади. Уларда сиз қуёнларни, уй қуёнларини, типратиконларни, денгиз свинкаларини, сассиқ кўзанларни кўрасиз. Қуён ўтириб олиб, аламидан похол чайнайди. Денгиз свинкалари совуқдан қалтирайди. Типратиконлар эса, ўз тиконларининг остидан одамларга қизиқсиниб мўралайди.

— Мен бир жойда ўқиган эдим,— дейди, ўнгиган пальтоли, почта идорасининг амалдори, ҳеч кимга назар-эътибор этмай ва қуёнга меҳр билан қараб,— қандайдир бир олимнинг мушуги, сичқони, қийғири ва чумчуғи, ҳаммаси битта косада овқат еяр экан.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин, жаноблари. Чунки мушук калтакланган, қийғирнинг думи бутунлай юлиб олинган бўлса керак. Бунда ҳеч қандай олимлик йўқ, тақсирим. Менинг отахонимнинг мушуги бор эди. Мен сизга айтсам, у бодиринг еярди. У қамчи билан икки ҳафта, мулла бўлгунича савалади. Қуённи, агар урсанг, гугуртни ҳам ёқадиган бўлади. Сиз нимага таажжубланасиз? Таажжубландиган жойи йўқ! Гугурт донасини оғзига солади-да, чиқ этказиб чақади!.. Ҳайвон ҳам одамнинг худди ўзи. Одамзод таёқ еса доно бўлади, жониворлар ҳам шундақа.

Узун чакмон кийган одамлар хўроз ва ўрдакни қўлтиқлаб, йиғиннинг ичида у ёққа бу ёққа ўтар эди. Паррандалар ҳаммаси озғин, оч. Бошининг парлари тўкилган жўжалар, хунук бошини катакнинг ичидан ташқарига чиқариб, лойдан нимадир чўқийди. Қаптар кўтарган ўғил болалар юзингизга тикилиб қарашади ва каптарга ишқивозлигингизни билишга тиришади.

— Ҳа-а! Сизга гапиришнинг ҳожати йўқ! — деб қичқиради кимдир аччиғланиб. — Сиз олдин кўринг, кейин гапиринг! Бу каптарми? Қаптар эмас, бургут-ку!

Новча, ориқ, икки чаккасидан соқол қўйган, мўйлови қирилган, кўринишича хизматкорга ўхшаш, касалванд ва маст бир киши оппоқ қордай сержун лайчани сотмоқда. Бу қари лайча ғингишиб турибди.

— Бекам бу ифлосни сотиб келгин деб буюрди, — дейди хизматкор, жирканиш билан кулимсираб. — Қариганда синиб қолди, егани нарсаси йўқ, мана энди итларини ҳам, мушукларини ҳам сотяпти. Йиғлаб, уларнинг ифлос тумшугини ўпади, ўзи бўлса, муҳтожликдан сотади. Худо ҳақи, гапларим рост! Сотиб олинглар, жаноблар! Кофе олишга пул керак бўлиб қолди.

Аммо ҳеч ким кулмайди. Ёнида турган битта ўғил бола бир кўзини қисиб, унга раҳми келиб, жиддий боқади.

Ҳаммадан ҳам балиқ сотиладиган қатор ажойиб. Унтача мужик тизилиб турибди. Уларнинг ҳар қайсисининг олдида биттадан челақ, челақнинг ичи тўс-тўполон дўзах. Челақдаги кўкимтир, бўтана сувда товон балиқлар, илон балиқлар, чавоқ балиқлар, шилиқ қуртлар, ит балиқлар, илон қуйруқлар ғиж-биж. Оёқлари синдирилган катта-катта дарё қўнғизлари, челақнинг торгина юзида, товон балиқларнинг устига тирмашиб чиқиб ва ит балиқларнинг устидан ирғиб ўтиб, у ёқдан бу ёққа юради. Ит балиқлар қўнғизларнинг устига, илон қуйруқларнинг устига чиқишади. Жони қаттиқ маҳлуқлар! Тўқ зангори йилтироқ балиқларнинг нархи қимматроқ бўлиб, имтиёздан фойдаланадилар: улар сузиб бўлмайдиган махсус банкачаларга солиб қўйилган. Банкчаларнинг ичи, ҳар қолда, у қадар тор эмас. . .

— Товон балиқнинг димоғи баланд! Жаноблари, бу қуриб кеткур товон балиқнинг жони қаттиқ. Челақка солиб бир йил қўйсанг ҳам, бари бир, тирик тураверади. Бу балиқларни тутганимга бир ҳафта бўлди. Тақсир,

буларни Перервадан ушлаганман, ўша ердан пиёда кўтариб келдим. Товон балиқлар икки тийиндан, илон балиқлар уч тийиндан, қуриб кеткур чавоқчаларнинг ўнтаси ярим танга! Қани, чавоқдан бир мирилик берайми? Чу-волчанглардан олмайсизми?

Балиқфуруш қўлини пақирга тиқиб, қўпол ва қаттиқ панжалари билан катталиги бармоқдай чавоқчаларни ёки товон балиқларни олади. Челақларнинг ёнига иплар, қармоқлар, чўртон балиқ овлайдиган қармоқлар ёзиб ташланган, қуёшда товланиб лола ранг чуволчанглар ётади.

Қуши бор араваларнинг ва балиғи бор челақларнинг ёнида, бошига мўйна шапка кийган, темир бандли кўз ойнак таққан, оёқларига худди броненосецга ўхшаган калиш кийиб олган бир ишқивоз қари одам юрибди. Шу ердагилар бу одамни «нусха» деб атайтиди. Унинг ёнида бир тийини бўлмаса ҳам, савдолашади, ҳовлиқади, хари-дорларга маслаҳат беравериб безор қилади. У бир соат-нинг ичида бутун қуёнларни, каптарларни ва балиқларни кўриб чиқади, уларнинг нозик нуқталаригача қараб чиқади ва бу маҳлуқларнинг ҳар бирининг жинсини, зотини, ёшини ва нархини айтади. Еш болаларга ўхшаб, у, саъванинг болаларига, товон балиқларга ва чавоқчаларга қизиқсинади. Бордию у билан дрозд ҳақида гаплашиб қолсангиз, у тентак сизга шундай нарсаларни гапириб берадики, унинг айтганларини ҳеч бир китобдан тополмайсиз. У сизга ҳаяжонланиб, завқ билан гапиради, гапирганда ҳам, қўшимчаси билан гапиради, бу гаплардан хабаринг йўқ деб таъна ҳам қилади. Саъванинг бола-си, снигирлар тўғрисида кўзларини чақчайтириб ва қулочларини ёзиб, тинмай гапираверади. Бу кишини Трубада фақат совуқ вақтларда кўриш мумкин, ёз фаслида эса, Москвадан ташқарига чиқиб кетади-да, аллақерларда, куркурак чалиб бедана овлайди, қармоқ солиб балиқ тутайди.

Мана, яна бошқа бир «нусха» — жуда новча, жуда ориқ, қора кўз ойнакли, соқол-мурти қирилган, кокарда¹ли шапка кийган, қиёфаси эски вақтдаги мирзаларга ўхшаш бир жаноб. Бу киши ҳам ишқивозлардан; унинг амали кичкина эмас, гимназияда ўқитувчи. Бу одам Тру-

¹ Кокарда — фуражканинг олдига тақиладиган ва бирор касбга оидликни кўрсатувчи белги.

банинг доимий аҳлларига таниқли бўлиб қолган ва унга ҳурмат билан қарайдилар, таъзим қиладилар ва ҳаётто унга «ўзлари» деган ном ҳам топганлар. У Сухорева ёнида китоблар титса, Трубада яхши каптарларни қидиради.

— Келинг, келинг! — деб қичқирашади унга каптарвозлар.— Уқитувчи афандим, ўзлари чин каптарларга қараб қўйсинлар! Ўзлари!

— Ўзлари! — деб қичқирашади унга ҳар томондан.

— Ўзлари! — деб такролайди, бульварнинг қайси бир жойидан бир ўғил бола.

Афтидан, бу номга аллақачонлар кўникиб кетган «ўзлари» эса, ўзини жиддий вазмин тутгани ҳолда, иккала қўли билан каптарни ушлайди-да, уни бошидан юқори-роқ кўтариб, қарайди ва қовоғини солиб, худди фитначилар янглиғ, важоҳатини яна ҳам жиддийроқ тусга киритиб олади.

Москванинг кичик бир қисмини ташкил этган бу ерда ҳайвонлар ҳам севилади, ҳам азоб тортади. Шов-шув ва безовталиклар ичида ўз умрини кечираётган Труба олдидаги бульвардан ўтиб кетаётган ишли одамлар ва диндорларга эса, бунча оломон, бунча ранг-баранг шапкалар, картузлар ва цилиндрлар нега тўплангани, нималарни гаплашиб, нималарни олди-сотди қилиши маълум эмас.

О Р Д Е Н

Ҳарбий прогимназиянинг ўқитувчиси, коллежский регистратор Лев Пустяков дўсти поручик Леденцовнинг ёнидаги хонада истиқомат қиларди. Янги йил куни эрта-лаб у худди шу Леденцовникига қадам ранжида қилди.

— Биласанми Гриша,— деди у поручикка одатдагича янги йил билан табриклагандан кейин.— Агар бир ноилож ҳолга тушиб қолмаганимда сени ҳам безовта қилмоқчи эмасдим. Бир кунга Станиславингни бериб турсанг. Бугун савдогар Спичкинникига зиёфатга бормоқчиман. У аблаҳни ўзинг биласан, орденни жуда яхши кўради; агар бўйнида ёки кўкрагида бирон нарса осилиб турмаган одамни аблаҳ дейишдан ҳам тоймайди... Унинг устига иккита қизи бор... Танийсан-ку Настя билан Зинани... Тушундингми азиз дўстим... Сени дўстим деб айтаяпман... Берақол, бир яхшилик қил!

Пустяков бу сўзларни қизариниб, тутила-тутиля айтаркан, хавотирланиб эшикка қараб-қараб қўярди. Поручик олдин жеркиб ташласа ҳам, кейин кўнди.

Кундуз соат иккида Пустяков извошга тушиб Спичкинникига кетаркан, пўстинининг ёқасини сал очиб, кўкрагига тикилиб борарди, биров Станиславининг зарҳал ялтирар, эмали товланар эди.

Пустяков совуқдан увушиб, ўйлаб борар эди:

«Кишини нақадар олижаноб кўрсатади! Кўп бўлб беш сўмликкина нарса-ю, кишини шунчалик серсавла қилади-я».

Спичкиннинг ҳовлисига етгандан кейин, пўстинин кўкраги кўринарли қилиб очиб, извошчига шошилмасда пул тўлай бошлади. Назарида извошчи унинг тугмалари погонлари ва Станиславини кўриб оғзи очилиб қолганда

бўлди. Пустьяков мағрурона йўталиб олиб, уйга кирди. Даҳлизда пўстинини еча туриб залга қаради. Ичкаридаги узун стол атрофида ўтирган ўн беш чоғлик киши овқатланмоқда эди. Одамларнинг ғовур-ғувури, идиш-товоқларнинг тақир-туқури эшитилиб турарди.

— Ким у? — деган овози эшитилди мезбоннинг.— Ия, Лев Николаич-ку! Қани, марҳамат, киринг. Бироз кечикдингиз, ҳеч қиси йўқ. Энди ўтирган эдик.

Пустьяков кўкрагини кериб, бошини юқорига кўтарганча қўлларини бир-бирига ишқаб залга кирди. Бироқ кайфи учиб кетди. Зинанинг ёнида ўзи билан бирга ишлайдиган француз тили ўқитувчиси Трамблян ўтирар эди. Француз орденни кўриб қолса қанча гап-сўз, шармандалик... Бутун обрў бир пул бўлади... Бирдан унинг бошига орденни узиб ташлаш ёки қайтиб чиқиб кетиш фикри келди. Лекин орден пухта чатиб қўйилган, чиқиб кетишнинг ҳам энди иложи йўқ эди. Дарров ўнг қўли билан орденни бекитди, бироз қаддини букиб, ўнғайсизланиброқ ҳаммага таъзим қилди ва ҳеч кимга қўл бериб кўришмай бўшашганича худди ўша француз рўпарасидаги бўш стулга ўтирди.

«Кайфи бўлса керак!» деб ўйлади Спичкин унинг изза бўлган юзини кўриб.

Пустьяковнинг олдига бир тарелка шўрва келтириб қўйишди, у чап қўли билан қошиқни олди-ю, лекин шундай казо-казолар олдида чап қўллаб овқат еб бўлмаслигини эслаб, овқат еганини, қорни тўқлигини важ қилди.

— Қорним тўқ... Раҳмат...— деб ғўлдиради, у.— Амаким протоиерей Елеев айтдириб юборган эканлар... Шу, қўймасдан овқат едириб юбордилар.

Яхши ҳиди гуркираб турган шўрва, иштаҳани жуда қитиқлайдиган, буғ чиқариб турган димлама балиқ Пустьяковнинг юрагини эзиб юборди. У чап қўли билан орденни бекитиб ўнг қўлини бўшатмоқчи бўлган эди, бўлмади.

«Сезиб қолишади... Чап қўлим кўкрагимда кўндаланг турса ашула айтмоқчи бўлаётганга ўхшаб қоламан. Э худо, зиёфат тезроқ тугай қолса-чи! Бирон ошхонага бориб овқат ердим!»

Учинчи овқат тугагач у французга кўз қирини ташлади. Трамблян ҳам негадир қизарган, Пустьяковга тикилганича ҳеч нарса емасдан ўтирипти. Кўз-кўзга тушганда

икковлари ҳам яна қаттиқроқ хижолат тортиб, олдиларидаги бўш тарелкага қарашади.

«Сезди аблаҳ! Башарасидан кўриб турибман сезганлигини. Бу паст, яна ўлгудай майда гап. Эртагаёқ бориб директорга чақади!» деб ўйлади Пустяков.

Меҳмонлар ва мезбонлар тўртинчи овқатни еб, насиб қилган бешинчи овқатни ҳам ейишди. . .

Қирғий бурнининг кенг катаklarини тук босган, кўзлари қисикдан келган новча бир жаноб ўрнидан турди. У сочларини силаб туриб хитоб қилди:

— Х-х-хўш. . . чунончи. . . шу. . . шу ерда ҳозир бўлган хонимларнинг гул-гул очилишлари учун кўтарайлик! — Меҳмонлар ўринларидан дув туриб қадаҳларини қўлларига олишди. Бутун хоналар бўйлаб қаттиқ «ура» садоси жаранглаб эшитилди. Хонимлар илжайишиб, қадаҳларини уриштирмақ учун узатишди. Пустяков ҳам ўрнидан туриб, рюмкасини чап қўли билан олди.

Эркаклардан бири унга мурожаат қилиб, қадаҳда ичкилик узатди:

— Лев Николаич, сизга хизмат бўлса ҳам, шуни Настасья Львовнага узатиб юборинг. Бир илож қилиб ўша кишига ичиринг! — деди у.

Пустяковга кўп малол келган бўлса ҳам мажбуран ўнг қўлини ишга солди. Ниҳоят, лентасиғижимланган Станислав чироқда ялтираб кетди. Уқитувчининг ранги ўчиб, бошини эгди ва ер тагидан секингина французга қаради. У ҳайрон бўлиб Пустяковга тикилганча қолди. Сўнгра лабларида табассум пайдо бўлиб, юзидаги хижолат ва хомушлик аста тарқала бошлади. . .

Шу пайт уй эгаси французга шиша узатиб:

— Юлий Августович! Шуни ўша ёққа узатиб юборинг,— деб илтимос қилиб қолди.

Трамблян истар-истамас зўрға ўнг қўлини шишага узатган эди. . . оҳ қандай бахт! Пустяков унинг кўкрагидаги орденни кўрди. Яна унда Станиславгина эмас, бутун бошлиқ Анна экан. Демак француз ҳам муттаҳамлик қилган экан! Пустяков хурсандлигидан кулиб юборди ва стулга бемалол ялпайиб ўтириб олди. . . Энди орденни яширишнинг нима ҳожати бор! Иккалови ҳам бир хил гуноҳ қилибди. Энди ким бориб чақади, ким шарманда қилади. Спичкин муаллим кўкрагидаги орденни кўриб:

— Эҳе,— деб қўйди.

— Қаранг, Юлий Августович! — деди Пустяков, — жуда қизиқ иш-а! Байрамдан олдин биздан кўрсатилганлар жуда кам бўлди дейман! Бўлмаса қанча одам бор эди, фақат сиз-у менга тегипти-да, ҳайрон қоладиган иш-а!

Трамблян суюниб кетди ва бош ирғатиб 3-даража Анна осилиб турган қайтарма ёқанинг чап томонини олдинроққа чиқарди.

Дастурхон йиғилгандан кейин Пустяков уйма-уй юриб қизларга орденни кўрсатди. Қорни оч бўлса ҳам кайфи чоғ эди.

У, орден ҳақида Спичкин билан сўзлашиб турган Трамблянга рашки келиб: «Вой аттанг, шунақалигини билганимда-чи, нақ Владимирни тақиб келмасмидим, эсизгина, эсимга келмапти-да» деб ўзидан койинди.

Фақат ана шу фикр уни қийнамоқда эди. Бошқа жиҳатдан эса у ўзини бутунлай бахтиёр деб сезарди.

РЕПЕТИТОР¹

Гимназиянинг еттинчи синф ўқувчиси Егор Зиберов Петя Удодовга илтифот билан қўл беради. Кулранг костюм кийган, сеп-семиз ва анор юзли, тор пешонали, ёши ўн иккига борган ўғилча Петя таъзим қилади ва шкафдан дафтарларини олади. Дарс бошланади.

Удодовнинг отаси билан келишилган шартга мувофиқ, Зиберов ҳар кунни Петяни икки соат ўқитиши, бунинг учун ойига олти сўм олиши керак. У Петяни гимназиянинг иккинчи синфига тайёрлайди. Утган йили эса, уни биринчи синфга тайёрлаган, аммо Петя йиқилган эди.

— Қани...— деб бошлайди Зиберов, папиросини чекиб.— Сизга тўртинчи турланиш берилган эди. Fructus-ни турланг-чи!

Петя турлай бошлайди.

— Яна ўрганмабсиз-ку! — дейди ўрнидан туриб Зиберов.— Сизга тўртинчи турланишни олтинчи марта беришим, сиз ҳали ҳам билолмайсиз! Ахир, сиз дарсларни қачон тайёрлайсиз? .

— Тағин ўрганмаптими? — деган товуш эшитилди ва йўталиб, хонага губерна секретарлигидан бўшаган Удодовнинг отаси кирди.— Янами? Нимага сен ўрганмадинг? Эҳ сен, чўчқа, чўчқа! Ишонасизми, Егор Алексеич? Буни мен кеча ҳам калтаклаганман!

Удодов чуқур нафас олиб, ўғлининг ёнига ўтиради ва эскириб кетган Кюнерга қарайди. Зиберов Петядан отасининг олдида имтиҳон олади. Аҳмоқ отаси ўз ўғлининг аҳмоқлигини билиб қўйсин! Гимназист қизишиб имтиҳон

¹ Репетитор — дарсдан қолоқ ўқувчига уйда ёрдам берувчи. Тарж.

олади, кичкинтой, анор юзли эси паст болани ёмон кўради, ундан нафратланади, уни уришга ҳам тайёр. Ўғилча унинг саволларига ўринли жавоб қайтарганда унга алам қилади.— Петя шундай қилиб унинг жонига тегади!

— Сиз, ҳали, иккинчи турланишни ҳам билмайсиз! Сиз биринчисини ҳам билмайсиз! Сизнинг ўқишингиз шунақа! Қани, сиз менга айтиб беринг, *meus filius*нинг бош келишиги қайси бўлади?

— *Meus filius*ники *meus filius* бўлади... бу бўлади...

Петя шипга узоқ вақт қараб туради, лабларини анча-гача қимирлатади-ю, аммо жавоб бермайди.

— *Dea* нинг жўналиш келишиқдаги кўплиги қайси?

— *Deabus... filiabus!!* — дейди Петя дона-дона қилиб.

Кекса Удодов эса, маъқуллаб калласини силкитади. Боланинг ўринли жавоб беришини кутмаган гимназистга алам қилади.

— Жўналиш келишигидаги *abus*да яна қандай от бор? — деб сўрайди у.

Маълум бўладики, жўналишдаги *abus* да «*anima*» — жон ҳам бор экан, бу Кюнерда йўқ экан.

— Лотин тили чиройли тил! — дейди Удодов.— Алон... трон... бонус... антропос... Қандай донолик! Буларнинг ҳаммасини билиш керак! — дейди у чуқур нафас олиб.

«Ишлашга халақит беради, ҳайвон... — деб ўйлайди Зиберов.— Пешонангга келиб олиб назорат қилади. Контроллик қилишига тоқатим йўқ!» — Қани-чи, — деб Петяга мурожаат этади.— Лотин тилидан янги дарсга ҳам шуни олинг. Энди арифметикадан ўтамиз... Доскачани олинг. Янаги вазифа нима?

Петя доскачага тупуриб, енгги билан артади. Ўқитувчи ҳисоб китобини олади ва айтиб беради:

— «Савдогар 540 сўмга 138 газ қора ва кўк мовут сотиб олади. Агар кўкининг бир газни 5 сўм, қорасиники 3 сўмдан бўлса, ҳар иккисидан неча газдан олган бўлади?». Вазифани қайтариб айтинг.

Петя вазифани қайтаради ва шу ондаёқ, ҳеч сўз айтмасдан, 540 ни 138 га бўла бошлайди.

— Нима учун бундай қиялсиз? Тўхтанг! Айтгандай, шунақа... давом эттиринг. Қолдиқ чиқяптими? Қолдиқ бўлмаслиги керак. Беринг-чи, мен бўлиб кўрай!

Зиберов бўлади, 3 қолдиқ билан чиқади ва шошилиб ўчириб юборади.

«Таажжуб... — деб ўйлайди у, сочларини ҳурпайтириб ва қизариб. — Буни қандай қилса чиқади? Ҳим!... Бу масала ноаниқ тенгламага алоқадор экан, арифметикага сира алоқаси йўқ...»

Ўқитувчи жавобларни қараган эди, 75 ва 63 эканини кўрди.

«Ҳимм!... қизиқ... 5 билан 3 ни қўшиш керак, сўнг-ра эса, 540 ни 8 га бўлиш керак. Шундаймикин? Йўқ, бундай эмас».

— Ҳал қилинг-чи! — дейди у, Петяга.

— Ҳа, нимага ўйланасан? Масала енгилгина-ку! — дейди Удодов Петяга. — Эҳ, сен тентак иним! Ўзингиз ҳал қилиб бера қолинг унга, Егор Алексеич.

Егор Алексеич қўлига грифелни олади ва чиқара бошлайди. У дудуғланади, қизаради, рангги ўчади.

— Очигини айтганда, бу алгебрага доир масаладир, — дейди у. — Уни икс ва игрэк билан ҳал қилиб бўлади. Аммо шундай ҳал қилса ҳам бўлади. Мен мана бўлдим... тушуняпсизми? Энди мана олиб ташлаш керак... тушуняпсизми? Еки мана қандай... Бу масалани менга эртага ўзингиз ҳал қилиб келинг... Ўйлаб кўринг...

Петя ичи қоралик билан илжаяди. Удодов ҳам илжаяди. Ўқитувчининг довдираб қолганини уларнинг иккаласи ҳам тушунади. Еттинчи синф ўқувчиси ундан бадтар ўсал бўлади, ўрнидан туриб, у бурчакдан бу бурчакка юради.

— Алгебрасиз ҳам ҳал қилиш мумкин, — дейди Удодов, қўлини чўтга чўзиб ва чуқур нафас олиб. — Мана, қаранг...

У чўтни шақиллатади ва 75 ҳамда 63 чиқаради, ҳақиқатан ҳам, шундай чиқиши керак эди.

— Мана... бизнингча, билимсизларнинг ҳисобича шундай бўлади.

Ўқитувчи жуда ҳам ноқулай аҳволда қолади. У юраги така-пука бўлиб соатига қарайдики, дарснинг тугашига ҳали бир соату чорак вақт бор — бу жуда ҳам узоқ вақт!

— Энди диктант ёзамиз.

Диктантдан сўнг — география, ундан кейин — дин дарси, ундан сўнг — рус тили, ҳўҳ-ҳў, бу дунёда жуда фан кўп! Мана, энди, икки соатлик дарс ҳам тугаяпти. Зиберов шапкасини олади, Петяга илтифот билан қўл беради ва Удодов билан хайрлашади.

— Бугун менга бироз пул бера олмайсизми?— деб сўрайди чўчиб.— Эртага ўқиш учун пул тўлашим керак эди. Сиз менга олти ой учун тўлашингиз керак.

— Мен? Эҳ, ҳа ҳа...— деб ғўлдирайди Удодов, Зиберовга қарамасдан.— Жоним билан! Фақат ҳозир пулим йўқ, мен сизга бир ҳафтадан кейин... ёки икки ҳафтадан кейин...

Зиберов рози бўлади ва, оғир, лоё босган калошини кийиб, бошқа жойда дарс бергани жўнайди.

МАНСАБ ДАРАЖАСИ УЧУН ИМТИҲОН

Бир почтахонанинг приёмчиси, серсоқол, мўйсафид, боши сип-силлиқ, қорни серкиллаган Ефим Захарич Фендриков асабий ҳолда қўлларини бир-бирига ишқаб, терлаб-пишиб дейди:

— География муаллими Галкиннинг менда кски бор, ишонинг-ишонманг мен унга бугун имтиҳон беролмайман. Имтиҳондан ўтолмайман... Азбаройи худо... Арзи-маган бир нарса устида менга кек сақлаб юрипти. Бир куни менинг олдимга заказной хат олиб келиб, одамларнинг орасидан узатиб қолди, қарангки, мен аввал унинг хатини, кейин эса бошқаларникини олишим керак эмиш. Бунақаси кетмайди... Гарчи у ўқимишли тоифадан чиққан бўлса ҳамки, тартиб сақлаши, кутиши керак. Мен уни яхшигина огоҳлантирдим. «Сабр қилинг,— дедим,— навбат билан, тақсир». У бирдан тутақиб кетди. Ушандан бери, мен билан ит-мушук бўлиб қолди. Уғлим Егорушкага доим «бир» қўяди, менинг орқамдан шаҳарда ғийбат қилиб юради. Бир куни Кухтиннинг майхонаси ёнидан ўтиб кетаётиб эдим, у қўлида бильярд таёғи билан деразадан калласини чиқариб, маст-аласт ҳолда бутун кўчани бошига кўтариб: «Биродарлар, қаранглар: истемолдан қолган сийқа марка ўтиб кетяпти!» деб бақириб қолди.

Уша уезд мактабининг йўлагида Фендриков билан бирга туриб, савлат билан унинг папиросидан чекаётган рус тили муаллими Пивомёдов елкаларини учириб, уни тинчитди:

— Хотиржам бўлинг. Сиздек оғайнилари имтиҳонда йиқитишдек ҳодиса бизларда бўлган эмас. Бу бир расмият-да!

Фендриковнинг кўнгли бир пас таскин топти. Сийрак ва калта соқол, каноп матодан тикилган шим ва янги кўк фрак кийган ёш Галкин даҳлиздан Фендриковга ўқрайиб қараб, ўтиб кетди.

Сўнгра, инспектор келяпти, деган гаплар тарқалди. Фендриковнинг эти жимирлашиб, биринчи марта судга тушган айбдор ва имтиҳондан ўтувчи кишидай қўрқиб-пусиб кутиб турди. Уезд мактабининг штатдаги назоратчиси Хамов даҳлиздан югуриб кўча томон ўтди. Унинг кетидан қора тақия кийган, кўкрагига крест осган дин дарси муаллими Змижевалов югурганича инспекторга пешвоз чиқди. Бошқа муаллимлар ҳам ўша томонга чопдилар. Халқ мактабларининг инспектори Ахахов улар билан шанғиллаб саломлашгач, чангдан зорланиб мактабга кириб келди. Беш минутдан кейин имтиҳон бошланди.

Қишлоққа муаллим бўлиб чиқадиган икки попваччани имтиҳон қилдилар. Бирини ўтди, иккинчиси ўтолмади. Ўтолмагани қизил рўмолчасига бурнини қоқиб, андек ўйланиб турганидан кейин чиқиб кетди. Учинчи даражали икки имтиёзли ҳарбийларни имтиҳон қилдилар. Сўнгра навбат Фендриковга келди.

— Қаерда хизмат қиласиз?— деб сўради инспектор ундан.

Фендриков қаддини ростлаб ва қалтираган қўллари-ни одамлардан яширишга уришиб:

— Шу жойдаги потчахонада приёмчи бўлиб ишлайман, жаноби олийлари. Ингирма бир йил хизмат қилдим, жаноби олийлари. Эндиликда эса мени коллежский регистратор мансабига кўтариш учун ҳужжат талаб қилин-япти. Шу сабабдан бошланғич мансаб даражаси учун имтиҳондан ўтишга журъат этияпман.

— Ундай бўлса... Диктант ёзинг.

Пивомёдов ўрнидан туриб йўталиб олгач, варангланган овоз билан, имтиҳон берувчини йиқитиш мақсадида талаффузи бошқаю, ёзилиши бошқача сўзлар билан айтиб туриб диктант ёздирди: «Хараша холодная вада, кагда хочица пить» ва ҳоказо.

Аммо маккор Пивомёдов ҳарчанд чиранса ҳам диктант яхши чиқди. Бўлгуси коллежский регистратор гарчи грамматикадан кўра кўпроқ чиройлик қилиб ёзишга тирришсада, оз-моз хато қилди. «Чрезвычайно» деган сўзда у «и» ҳарфини иккита ёзди, «лучше» деган сўзни «лут-

ше» қилиб ёзди. «Новое попришче» деган сўзларини «новое подприше» шаклида ёзиб инспекторнинг вазоҳатида кулги асари пайдо бўлишига сабаб бўлди; аммо булар ҳаммаси қўпол хато эмас эди, ахир.

— Диктант қониқарли,— деди инспектор.

Фендриковга жон кириб, кушандаси Галкинга қия қараб деди:

— Жанобларининг ахборларига етказишга журъат қиламанки, геометрияни мен Давидовнинг китобидан ўқиганман. Геометрияни мен, қисман, Троице-Сергиевский, яъни Вифанск семинариядан ёзги таътилга келган жияним Варсонофийдан ўрганганман. Планиметрияни ҳам, стереометрияни ҳам ўқидим... қандай бўлса шу куйича...

— Стереометрия программада йўқ.

— Йўқ дейсизми? Мен унинг устида бир ой бош қотирдим... Эсиз, эсиз!— деб ух тортди Фендриков.

— Ҳозирча геометрияни қўйиб турайлик. Почтахона чиновниги бўлишингиз сифатида, эҳтимол, сиз хуш кўрган илмга мурожаат қилайлик. География почтачилар илми.

Барча муаллимлар эҳтиром билан жилмайиб қўйдилар. Фендриков, география почтачилар илми деган гапдан норози эди (бу тўғрида почтахона низомларида ҳам, округ бўйича берилган фармонларда ҳам ҳеч нима деб ёзилмаган эди). Шундай бўлса ҳам, ҳурмат юзасидан: «Худди шундай» деб қўйди. У титраб-қақшаб йўталар ва кўрқиб савол беришларини кутар эди. Унинг душмани Галкин стулга ясланиб, унга қарамасдан чўзиб деди:

— Хўш, айтингчи... Туркияда усули идора қандай?

— Маълум ва равшан... Туркча...

— Ҳм!.. Туркча... Бу умумий гап. У жойда мамлакат конституция билан идора қилинади. Сиз Ганг дарёсининг ирмоқларидан қайсиларини биласиз?

— Мен географияни Смирнов дарслигидан ўқиганман, кечирасиз, яхши фаҳмлай олмаганман. Ганг ўша Ҳиндистондан оқиб ўтадиган дарё... океанга бориб қуйилади.

— Мен сиздан бу тўғрида сўраётганим йўқ. Гангнинг қандай ирмоқлари бор? Билмайсизми? Аракс дарёси қардан оқиб ўтади? Буни ҳам билмайсизми? Қизиқ... Житомер қайси губернада?

— Ун саккизинчи тош йўлда, юз йигирма биринчи жой.

Фендриковнинг пешонасини муздек тер босди. Кўзларини пир-пир учуриб, тили танглайга кетиб қолгандек ютинди.

— Худо ҳақи, тақсир,— деб гўлдиради у,— ҳатто ҳазратимнинг ўзлари ҳам шоҳиддирларки, мен йигирма бир йил хизмат қилганман, энди келиб бунақа... ўша... Умр бўйи дуоий жонингизни қилай...

— Яхши, географияни қўяйлик, бўлмаса. Сиз арифметикадан нима тайёрладингиз?

— Арифметикадан ҳам мазам йўқ... Ҳазрат протонерей ҳам буни тасдиқласалар керак... Умр бўйи сизларни дуо қилай... Покров ҳайитидан бери ўқийман, ўқийман... Лекин ҳеч нафъи йўқ... Қариб, зеҳним ўтмас бўп қолипти. Худо хайрингизни берсин, тақсир. Умр бўйи дуо-гўйингиз бўлиб қолай.

Фендриковнинг киприклариди кўз ёши томчилари кўринди.

— Ҳалол ва тўғри хизмат қилдим... ҳар йили рўзани канда қилмайман... Буни ҳатто тақсиримнинг ўзлари ҳам биладилар. Раҳм-шафқат қилинг, жаноби олийлари!

— Ҳеч нарсадан тайёрланмадингизми?

— Ҳаммасидан тайёрланганман, лекин ҳеч бири эсимда қолмади. Яқинда олтмишга кираман, жаноби олийлари, илмнинг пайдан бўлишни бизга ким қўйипти? Қарам қилинг.

— Ўзига нишон қадалган шапка ҳам буюриб қўйипти...— деди протонерей Змнежалов кулиб.

— Яхши, боринг!— деди инспектор.

Орадан ярим соат ўтгач, Фендриков муаллимлар билан Кутхиннинг майхонасига чой ичгани борди ва ўз терисига сигмас эди. Унинг юзи ёришган, кўзлари суюнчдан чақнар, лекин ҳадеб гарданини қашлайверишидан қандайдир бир фикр уни безовта қялаётгандай эди.

— Эсиз, эсиз!— деб гўлдиради у.— Мановини қарангки, аҳмоқлик қилибман.

— Нима қилдинг?— деб сўради Пивомёдов.

— Програмада йўқ экан, нима қилиб мен стереометрияни ўқиб юрибман, ахир? Бу лаянатининг устида бутун бир ой ўтирибман-а! Эсиз, эсиз!

ХИРУРГИЯ

Земство касалхонаси. Доктор уйланиш учун кеггани сабабли касалларни қирқ ёшлардаги бақалоқ фельдшер Курятин қабул қилмоқда. Унинг устида эскириб кетган жужинча жакетка ва йиртиқ-ямоқ трико шим. Юзида ўз вазифасига садоқат ҳамда дилкашлик аломати зоҳир. Чап қўлида, кўрсаткич бармоғи билан ўрта бармоғи орасида сигара, ундан бадбўй ҳид тарқалади.

Қабулхонага жигарранг жубба кийиб, устидан кенг чарм камар боғлаган, новча норғил гавдали чол дьячок¹ Вонмигласов кириб келади. Унг кўзига оқ тушган ва у ярим юмуқ, бурни устида ортиғи бор, узоқдан қараган кишига худди катта пашшага ўхшаб кўринади. Дьячок бир пас икона қаерда экан, деб қарайди. Уни топмагач, корболка² солинган шишага қараб чўқиниб олади-да, таъзим билан қизил рўмолчасидаги назир-ниёзини фельдшер олдига қўяди.

— А-а-а... Сихат-саломатлик тилаймиз!— деб эснайди фельдшер.— Хўш, қандай хизмат?

— Идингиз муборак бўлсин, Сергей Кузьмич... Сизнинг мурувватингизни истаб келдим... Мен сизга айтсам, кечирасиз, псальтирда³ «Неки ичмай кўз ёшим бирла қўшилгай» деганлар. Боя кампирим билан бир пиёладан чой ичайлик деб ўтирдик, шу десангиз, вой худоё тавба-ей, бир қултумини ҳам юта олмай қолсам бўладими, нақ бир қултумгинани-я... Жонимни ҳовучлаб қолдим... Бир қултум ютай десам, жоним товонимга келади! Бунинг устига тишимнинг ўзида ҳам бир бало бор-да, мана

¹ Дьячок — православ черковида энг қуйи даражадаги руҳоний.

² Корболка — медицинада дезинфекция учун ишлатиладиган дори.

³ Псальтир — диний оятлар тўплами.

шу томоним... Лўқ-лўқ этиб, зирқирайди. Қулоғимгача қақшаб оғрийди, афв этинг, назаримда ичига михми ё шунга ўхшаган бирон нарса кириб қолганга ўхшайди: шундай санчади, шундай санчадики, асти тараф йўқ... Вой-вой-вой, бунинг азобини айтмайсизми... Худойи таланинг олдида гуноҳкори азим бўлдим... Гуноҳ қилиб, ўз жонимга жафо этдим, негаки умрим ёлқовликда ўтиб кетяпти... Гуноҳимга яраша бўлар, Сергей Кузьмич, гуноҳимга! Литургиядан¹ чиққанимизда иерей² отахонимиз: «Нима бало, тилинг калимага келмай қолипти, Ефим, дудуқланиб, гўлдираб қолибсан, қироатни жойига қўясан-у, лекин нима деяётганингга сира тушуниб бўлмайди» деб койиб бердилар. Узингиз ўйлаб кўринг, оғизни очолмайман-у, қандай қилиб қироат бўлсин, яна бунинг устига ҳамма ёғим шишиб кетган, афв этгайлар, туни билан мижджа қоққаним йўқ.

— Ҳм, майли... Қани ўтиринг-чи... Оғзингизни очинг...

Вопмигласов ўтиради ва оғзини очади.

Курытин қовоғини солиб, унинг оғзига қарайди ҳамда вақт ўтиши ва тамаки истеъмоли туфайли саргайиб кетган тишлари орасидан қурт еб, қорайиб қолган бир тишга кўзи тушади.

— Дьякон отахонимиз тишингга арақ билан туруп тулпини босгин деб маслаҳат берган эдилар, бари бир, нафъи бўлмади. Илоҳим тани-жонлари соғ бўлгур, Гликерия Анисимовна қўлингизга тақиб юринг, деб Аффон тоғи³ ипидан бердилар, яна у киши, тишингизни ҳамиша иссиқ сут билан чайиб туринг деб айтдилар. Мен бўлсам, ипни тақиб юришга тақиб юрдим-у, аммо сутга келганда очиқ иқрор бўлай, ҳеч нима чиқмади: рўза кези эди — оғзимга олгани худодан кўрқдим...

— Хурофот... (Пауза)... Ефим Михеич, уни олиб ташлаш керак!

— Узингиз биласиз, Сергей Кузьмич. Суғуриб ташлайсизми ё дори-дармон қиласизми... Бу ишнинг илму ҳунари ўзингизнинг қўлингизда. Бошқа яна бирор чора қиламан десангиз, яна ихтиёр ўзингизда... Сизни парвардигор ана шунақа ишларга, яъни авомга мурувват кўрсатсин деб яратган-да, илоҳим тани-жонингиз соғ бўлсин,

¹ Литургия — православ черковида энг катта ибодат.

² Иерей — авлиё.

³ Аффон тоғи — христиан динида зиёратгоҳ жой.

сиз отахонимнинг ҳақиға кечаю-кундуз, токи қабрга кир-
гунча дуо қилгаймиз...

— Ҳеч гап эмас...— деб камтарлик билан жавоб қи-
лади фельдшер ва шкаф олдиға келиб, асбобларни кав-
лаштиради.— Хирургия қийин гап эмас ўзи... Бир зум-
лик иш... Тунов кунни худди сизға ўхшаб касалхонаға
помешчик Александр Иванович Египетский келиб қолди-
лар... У кишининг ҳам тишлари оғриб қопти... Ўзи кўп
ўқимишли одам, ҳамма нарсанинг баланд-пастига тушу-
надиган, ҳар бир ишға қизиқадиган ва уни қандай, қа-
нақалигини суриштириб кўрадиганлардан... Киши билан
исм шарифларини айтиб, қўл қисиб кўришадилар...
Петербургда етти йилча истиқомат қилганлар. У киши
билмаган ва учрамаган профессор қолмаган деса бўла-
ди... Биз у киши билан бу ерда анча вақт ҳамсуҳбат бў-
либ ўтирдик... Шу десангиз, жонини жабборға бериб
ялинди, Сергей Кузьмич, худо ҳақи ана шу тишимни
суғуриб ташланг!— деди. Нега энди суғуриб ташламас
эканман? Шунга ҳам ота гўри қозихонами... Фақат гап
шундаки, ишнинг кўзини билиш лозим, бусиз мумкин
эмас... Тишлар ҳар хил бўлади. Баъзибир тишлар бўла-
дики, уни омбир билан, бошқасини эса эчки туёқ қисқич
билан, яна бошқа бирини махсус омбир билан суғуриб
олиш керак... Ҳар кимнинг тишиға қараб иш тутила-
ди-да...

Фельдшер шундай деб эчки туёқ қисқични қўлиға ола-
ди ва унга бир он ҳайрон бўлиб, тикилиб туради-да,
сўнгра уни ўз жойиға қўйиб, қўлиға омбирни олади.

— Хўш, қани оғзингизни катта очинг-чи...— дейди у,
омбирни ушлаганича дьячок ёниға келиб.— Биз уни бир
нафасда... Ҳалигидай. Бизға чўт эмас... фақат милкни
кесиш лозим бўлади... Ҳа, тиккасиға қараб тракция қи-
лиш зарур... Шу билан вассалом... (милкни кеса бош-
лайди) мана бўлди қўйди...

— Илоҳим қўлингиз дард кўрмасин, отахоним...
Биз, аҳмоқларға йўл бўлсин, сизға бўлса худойимнинг
ўзи маърифат ато қилган...

— Оғиз очиқ пайтда гап сотманг... Уни олиб таш-
лаш чўт эмас, шунақаси ҳам бўладики, нуқул илдинини
суғуриш лозим... Сизники бўлса ҳаш-паш дегунча бита-
диган нарса... (омбир солади). Тўхтанг, жим ўтиринг...
Қимирламанг дейман сизға... Кўз очиб-юмгунча бита-
ди... (Тракция қилади). Ҳамма гап уни чуқурроғидан

ушлаб олишда... (Торта бошлайди)... Шундай қилганда коронкаси синмайди...

— О, падаргинам... Азиз авлиёлар... Ввв...

— Ундаймас... ундаймас... Ҳалиги нима эди? Қўлингиз билан менга ёпишманг! Туширинг қўлингизни! (Яна тортади)... Ҳозир... мана, мана... Ахир ўзиям осон иш эмас-да бу...

— Отахоним... Азизларим... (Бақиради). Ё фаришталар! Вой, вой... Суғур тезроқ, торт дейман ахир! Мунча чўзасан?..

— Бу шунақа ўзи... Хирургия дейилади... Шартта битириб бўлмайди... Мана, мана ҳозир...

Вонмигласов тиззаларини тирсагига қадар кўтаради, бармоқларини қимирлатади, кўзларини чақчайтириб, энттика-энттика нафас олади... Унинг шалғомдек қизариб кетган юзида тер пайдо бўлади, кўзига ёш тўлади. Қурятин бўлса зўр бериб пишиллайди, дьячок олдида депсиниб юриб, омбирни тортади... Кўзга дунёни тор қилган ярим минутлик серизтироб фурсат ўтади — омбир тишдан чиқиб кетади. Дьячок ирғиб ўрнидан туради-да, бармоғини оғзига тикади. У, эски тиши ўз жойида турганини сезади.

— Мунча чўзмасанг!— дейди у йиғламсираган ва айна вақтда масхара қилган оҳангда.— Илоҳим сени ҳам нариги дунёда шундай қийнашсин! Хизматларига тасанно-ей! Ҳамонки суғуриб ташлашни билмас экансан, қўл уриб нима қилардинг! Юрагим орқамга тортиб, кўз олдим қоронгилашиб кетди-я...

— Нега бўлмаса, ўзинг қўлларимга тирмашиб олдинг?— Жаҳл билан дейди фельдшер.— Мен тиш суғуряпман-у, сен бўлсанг билагимга ёпишасан, бунинг устига, қаёқдаги бемаъни, бўлмағур гапларни қиласан... Аҳмоқ!

— Сенинг ўзинг аҳмоқ!

— Сен нодон, нима деб ўйлайсан, тиш суғуриш осон ишми? Қани ўзинг бир суғуриб кўр-чи! Бу сенга қўнғироқхонага чиқиб, қўнғироқ чалиш эмас! (Масхара қилиб). «Қўлингдан келмайди, билмайсан!» эмиш. Хўп биладиган чиқиб қоптими! Вой сендақа биладиганни қара-ю... Мен Египетский жанобларини, яъни Александр Иваничнинг тишларини суғуриб олганман, ўша киши ҳам лом-мим демаганлар... сендан ўлса ўлиги ортиқ, муътабар одам, билагимга бирон марта бўлсин ёпишганлари йўқ... Утир! Утир дейман сенга!

— Кўзим тиниб кетди, ҳеч балони кўрмайпман... Тўхта, сал нафасимни ростлаб олай... Оҳ! (Ўтиради). Узоқ тортиб, жонимни олма, шартта суғур қўй. Билдингми, тортмагин, шартта суғур... Суғуриб ол-да!

— Биладиганга ўргатишга бало борми. Вой худо-ей, қандай нодон халқ-а! Бунақаларнинг орасида яшасанг... Жинни бўлиб кетасан! Оғзингни каттароқ оч... (Оғзига омбир солади). Оғайни-чи, хирургия сенга ҳазил эмас... Ўз ҳолингча, бу ҳам меҳробда намоз ўқишга ўхшаган нарса деб юрган бўлсанг керак-да... (Тракция қилади). Юлқима... Кўряпсанми, тишинг қимирлаб турипти, чириб қолган, томири ҳам анча чуқур кўринади... (Омбирни тортади). Қимирлама... Шундай... Ҳа, ҳа, шундай... Қимир этма дейман сенга... Қани, хўп... (Тишинг қисирлагани эшитилади.) Ўзим ҳам худди шундай бўлади девдим-а!

Вонмигласов бир нафас, худди эс-ҳушини йўқотиб қўйгандек қимир этмай ўтиради. У ҳангумаг бўлиб қолган... Лўқ кўзларини безрайтириб, атроф-теваракка бефарқ назар билан боқади, бўздек оқариб кетган юзидан тинмай тер қуйилади.

— Асли билмабман, ҳалиги эчки туёқ қисқични солсам бўларкан,— ўзича минғирлайди фельдшер.— Ғалати иш-да!

Дьячок ўзига келиб, эс-ҳушини йиғиштириб олгач, оғзига бармоғини суқиб, оғриқ тиш ўрнида иккита сўппайиб турган қиррани пайпаслайди.

— Вой уйинг куйгур, муттаҳам-ей...— койиниб дейди у,— сен аблаҳларни бу ерга бизнинг қонимизни сўриш учун қўйишган экан-да!

— Мунча кекирдагини чўзади бу...— шкафга омбирларни солар экан, ўзича дўнгиллайди фельдшер,— нодон одам... Бурсада¹ ўқиб юрганингда сени жуда кам калтаклашганга ўхшайди... Александр Иванич, жаноб Египетский Петербургда етти йил истиқомат қилганлар... Қандай ўқимишли, донишманд одам... Устларидаги биргина костюмларининг ўзи юз сўлковой туради... Ана ўша киши ҳам бир оғиз ёмон гапирганлари йўқ... Сен ким бўпсан? Сенга жин ҳам урмайди, ҳаром ўлмайсан!

Дьячок стол устида турган ўз назирини олади-да, кафти билан жағини ушлаганича уйига қараб жўнаб қолади.

¹ Бурса — диний мактаб.

Х А М Е Л Е О Н¹

Устида янги шинель, қўлида тугунча, полиция назоратчиси Очумелов бозор майдони ўртасидан юриб келмоқда. Унинг орқасидан қўлида мусодара қилинган крижовник² тўлдирган ғалвир кўтариб афти-ангори сап-сарик городовой³ қадам ташлаб келаётир. Теварак жимжит. Бозор майдонида қимирлаган жон кўринмайди... Дўкон ва қовоқхоналарнинг эшиклари оч йиртқиқнинг оғзидай очилиб, мўнғайиб турар эди; уларнинг олдида ҳатто га-дой ҳам йўқ.

Очумеловнинг қулоғига бирдан:

— Сен ҳали одам тишлайсанми, малъун! Биродарлар, қочириб юборманглар! Ҳозир бировни тишлашга ижозат йўқ! Ушла! А... э!— деган товуш эшитилди. Кучук вангиллади. Очумелов атрофига қараб савдогар Пичугиннинг ўтинхонасидан бир ит уч оёқлаб, орқа-ўнгига қараб, чопиб чиқиб келаётганини кўриб қолди. Кучукни чит кўйлак кийган ва желеткасининг тугмалари ечилган бир киши қувлаб келмоқда эди. У кучукнинг кетидан чопаркан, ўзини ерга ташлаб кучукнинг кейинги оёғидан ушлаб олди. Кукуч яна вангиллади ва «қочириб юборманг» деган овоз эшитилди. Дўконлардан мудроқ босиб ўтирган кишилар каллаларини чиқазиб қарашди ва бир дамда ўтинхонанинг олдига, худди ер остидан чиққандек, ҳалойиқ йиғилди.

¹ *Хамелеон* — калтакесакнинг бир хили. Хамелеон терисининг рангини тез ўзгартади ва шу билан яшаб турган жойининг рангига кириб олади

² *Крижовник* — мева.

³ *Городовой* — миршаб.

— Жаноби олийлари, бу тартибсизлик...— деди городской.

Очумелов сўлга бурилиб, одамлар йиғилган жойга қараб юрди. Утинхона дарвозаси олдида, юқорида тасвир қилинган желеткасининг тугмалари ечилган киши ўнг қўлини юқорига кўтариб, қонга бўялган бармоғини одамларга кўрсатиб турарди. Унинг шира кайф башараси гўё: «Сени қараб тур, лаънати!» деб турар ва бармоғи ҳам ғалаба туғига ўхшарди. Очумелов бу кишини таниди: у заргар Хрюкин эди. Уртада олдинги оёқларини кериб, вужуди титраб, тўполоннинг сабабчиси — тумшуғи узун ола този турарди. Унинг ёшланган кўзлари жовдирарди.

Очумелов одамлар орасига ёриб кираркан:

— Нимага йиғилдиларинг, нима гап? Бармоғингга нима қилди? Ким қичқирди?— деб сўради.

Хрюкин муштумини оғзига тутиб, йўталиб қўйиб сўз бошлади:

— Мен, жаноби олийлари, ўз йўлимга кетаётган эдим... Митрий Митрич билан ўтин тўғрисида гаплашмоқчи эдим. Сиз мени кечиринг, мен иш қиладиган одам. Менинг ишим майда иш, менга товон тўласинлар, чунки ким билади, балким мен бармоғимни бир ҳафта қимирлата олмасман. Жаноби олийлари, законда мундақа маҳлуқ кишига озор берсин дейилган эмас... Агар ҳар нарса тишлайверса, у вақтда дунёда турмаслик яхшироқ...

— Ҳм... ҳм... яхши...— деди Очумелов жиддий билан йўталиб ва қошларини қимирлатиб,— яхши... Кимнинг кучуги? Мен буни шундай қўймайман! Мен сизларга кучукларни бўш қўйиб юбориш нима эканини кўрсатиб қўяман! Қарорларга итоат қилишни хоҳламаган жанобларга диққат қилиш вақти келди. Бу аблаҳга штраф солинса, у вақтда кучук ва бошқа тентираб юрадиган ҳайвон нима эканини билиб қўяди! Мен унга кўрсатиб қўяман! Елдинин,— деди назоратчи городскойга қараб,— сен бу кучукнинг эгасини топиб, протокол ёз! Кучукни йўқотиш керак. Тездан! Қутурган кучук бўлса эҳтимол... Бу кимнинг кучуги ўзи?

— Генерал Жигаловники шекилли,— деди кимдир.

— Генерал Жигаловники? Ҳм... ҳм... Елдинин, қани менинг пальтомни ечиб ол: жуда ҳам кун исиб кетди! Ёмғир ёғса керак!.. Лекин мен бир нарсага тушуна олмадим, у сени қандай қилиб тишлаб олди?— деб Очуме-

лов Хрюкинга мурожаат қилди.— Қандай қилиб бармоғингга бўйи етди? У кичкина, сен бўлсанг кап-катта одамсан! Сен балки бармоғингни миҳ билан тешгандирсан, ундан кейин кучукни баҳона қилиб товон олиш фикри бошингга келгандир. Сенинг ким эканинг ҳаммага маълум. Мен сиз лаънатиларни биламан.

— Бу, жаноби олийлари, кулги учун, ёниб турган папиросни кучукнинг тумшугига тутди, кучук ҳам аҳмоқ эмас, ғарч этиб тишлаб олди... Бу одамнинг ўзи тентак экан, жаноби олийлари.

— Ёлғон айтасан, кўр! Кўрмаганингдан кейин нимага ёлғон гапирасан? Жаноблари ақлли одамлар, ким ёлғон гапирганини, ким худо олдида тургандек, рост айтаётганини — ҳаммасини биладилар... Агарда мен ёлғон гапирган бўлсам, суд ҳукм қилсин... Ҳозир ҳамма барабар... Менинг биродарим жандармда ишлайди... Агар билгингиз келса...

— Тилингни тий!

— Йўқ, бу генералнинг кучуги эмас. Генералнинг бунақа ити йўқ: унинг итлари овчи итлар,— деди городской маънолик қилиб.

— Сен бун аниқ биласанми?

— Аниқ биламан, жаноби олийлари.

— Ўзим ҳам биламан. Генералнинг итлари қиммат баҳо зотли итлар, шу ҳам итми? Бунинг афтини қара... Расво бир нарс... Шун ҳам ит деб сақлайдими киши? Сизда ақл борми ўзи? Бунақа ит Петербург ёки Москвада кўриниб қолса биласизларми, нима бўлар эди? У ерда законга қараб ўтирмасдан, ўлдириб қўяқолар эдилар. Сен Хрюкин, жафо кўрибсан, бу ишни шундай қўйиб кетаверма!.. Адабини бериш керак! Вақт келди...

— Эҳтимол генералникидир...— деб городской овозини чиқариб қўйди.— Унинг тумшугига ёзиб қўймаганку... Бир кун генералнинг ҳовлисида шундай итни кўрган эдим.

— Албатта, генералники бўлса керак,— деди кимдир.

— Ҳм... Ҳм... Елдин, биродар, пальтони елкамга ташла... Шамол тургандек бўлди... Баданим увишиб кетди... Сен итни генералнинг олдига обориб сўра. Итни мен топиб юборганлигимни айт... Қўчага чиқармасинлар. Айтиб қўй. Балки у қимматбаҳодир, ҳар бир чўчқа унинг тумшугига папирос текизаверса, ит айниб қолади. Кучук деган нарса нозик маҳлуқ бўлади. Аҳмоқлик қи-

либ, бармоғингни кўрсатиб туришга ҳеч ҳожат йўқ! Айб ўзингда! . .

— Генералнинг ошпази келяпти, ўшандан сўраймиз... Ҳай, Прохор! Азизим, қани бу ёққа кел! Итни кўрчи... Сизларникими?

— Шу ҳам гап бўлдимиз?! Биз ҳеч қачон бунақа ит тутганимиз йўқ.

— Бу ерда сўраб ўтиришнинг ҳеч ҳожати йўқ,— деди Очумелов.— Бу ўзи саёқ ит! Гапни чўзиш нимага керак? Ўзим саёқ ит деб айтдим-ку, саёқ-да! Ўлдириш керак, вассалом!

— Бу бизники эмас,— деди ошпаз,— бу генералнинг яқинда келган укасиники. Бизда бунақа итни ёқтиришмайди. У кишининг укалари бунақа итни яхши кўради.

— У кишининг укалари келдимиз? Владимир Иванича?— деб Очумелов сўради, ийиб кетиб оғзи қулоғига етди.— Уни қара-я. Мен билганим йўқ, меҳмон бўлиб келдилар дегин?

— Меҳмон бўлиб келдилар.

— Уни қаранг-а... Акаларини соғиниб қолиптилар-да... Мен билганим йўқ эди. Бу ўша кишининг итлари дегин? Кўп хурсандман... Ол, мана бунинг бармоғини тишла, ха-ха-ха... Нега титрайсан? Ол, киш-киш! Кўрдингми... жаҳли чиқади-я...

Ошпаз Прохор, итни чақириб олиб кетади... Тўпланиб турган одамлар Хрюкинни масхара қилиб, қаҳ-қаҳа урадилар.

— Шошмай тур, мен сенга кўрсатиб қўяман!— деб Очумелов Хрюкинга дўқ қилади ва шинелига ўраниб, бозор майдонидан йўлда давом этади.

НИҚОБ

Х. деган жамоат клубида эзгу бир ният билан бал-маскарад, ёки шу ерлик баришналар таъбири билан айтганда бал-парей берилди.

Соат тунги ўн икки. Танца қилмайдиган ниқобсиз интеллигентлар — булар беш нафар эди — қироатхонадаги каттакон стол атрофида ўтириб, бурун ва соқолларини газетага ишқаб ўқишар, мудрашар, пойтахт газеталарининг маҳаллий мухбири жуда ўта кетган либерал бир жанобнинг таъбири билан айтсак, «фикр» қилишар эди.

Умумий залдан «Вьюшки» деган кадрили садоси эшитиларди. Эшик олдидап гурс-гурс қадам босиб, идиш-товоқларни шарақлатиб, дам-бадам лакейлар ўтиб туришар эди. Қироатхона ичи жимжит.

— Мана шу ер тузукка ўхшайди, — деди кимдир босинқи, бўғиқ товуш билан. — Қираверинглар. Бу ёққа киринглар!

Эшик очилиб, йўғон гавдали, пакана, кучерча устбош кийган, шляпасига товус пати таққан ниқобли бир киши, унинг кетидан ниқоб кийган хоним ва патнис кўтарган лакей кирди. Патнисда бир кўзача ликёр, уч шиша қизил вино ва бир неча стакан бор эди.

— Бу ёққа! Бу ер салқинроқ ҳам, — деди у киши, — патнисни столга қўй. Утиринглар, хонимлар! Же ву при а ля тримонтран¹. Сизлар, жаноблар, нарироқ силжинглар... Нима бу ерда...

У қалқиб, стулдаги бир неча журнални қўли билан суриб ташлади.

¹ *Французча* — марҳамат қилинг.

— Бу ерга қўй! Сизлар, китобхон жаноблар, нарироқ силжинглар; бу ерда газета-ю, сиёсатга бало борми... Ташланглар!

— Мумкинми, секинроқ гапирсангиз,— деди интеллигентлардан бири ниқоб кийган кишига кўзойнак орқали қараб.— Бу ер буфет эмас, қироатхона... Бу ер ичкилик қиладиган жой эмас...

— Нега ичкилик қиладиган жой эмас экан? Нима, стол қимирлаб тўкиладими, ё шип ўпирилиб тушадими? Ажаб! Лекин... Гапни чўзманг! Ташланг газетани... Шусиз ҳам жуда ақлсизлар... Бироз ўқибсизлар бас, кўз ҳам ишдан чиқади. Ҳаммадан ҳам муҳими менга ёқмаяпти, ҳамма гап шунда.

Лакей патнисни столга қўйди, сочиқни биллагига ташлаб эшик ёнига бориб турди. Хонимлар шу ондайқ вино ичишга киришишди.

— Газетани шундай ичкиликлардан ортиқ кўрадиган ақлли одамлар ҳам бўлар экан-да, дейман,— деди товус пати таққан киши, ўзига ликёр қуяётиб.— Менимча муҳтарам зотлар, ичкани пулларинг бўлмагани учун газетани яхши кўрасизлар. Шундай эмасми? Хо-хо!.. Уқияптилар! Хўш, нима деб ёзипти? Ҳой, кўзойнак таққан зот! Қанақа фактлар тўғрисида ўқиётибсиз? Ҳо? Э, қўйсангчи-я! Олифтагарчилик ҳам эви билан-да! Ундан кўра ичсангчи!

Товус пати таққан киши ўрнидан туриб, кўзойнакли жанобнинг қўлидан газетани тортиб олди. У кишининг ранги оқарди, кейин қизарди ва ҳайрон бўлиб, бошқа интеллигентларга қаради — улар ҳам бунга қараб туришар эди.

— Сиз талтайиб кетаётибсиз, муҳтарам жаноб!— деди у жаҳли чиқиб.— Сиз қироатхонани майхонага айлантираётирсиз, тартибсизлик қилишга, менинг қўлимдаги газетани тортиб олишга ҳақингиз йўқ! Мен сиз айтган одамлардан эмасман! Сиз мени биласизми, кимман! Мен банк директори Жестяков бўламан!

— Сендақа Жестяковларни икки пулга олмайман! Газетангни эса мана-мана...

У газетани ердан олиб майда-майда қилиб ташлади.

— Жаноблар, бу нима деган гап?— деди Жестяковданг қотиб.— Бу қандай бўлди... Бу ҳеч ақлга сиғмайдиган иш-ку!

— Аччиғлари келди,— деди ниқобли киши кулиб,— ҳай-ҳай, жуда қўрқиб кетдим-ку! Аъзойи-баданим титраб кетаёттипти! Менга қаранглар: муҳтарам зотлар! Ҳазилни қўйинглар, сизлар билан гаплашгани хушим йўқ... Мен мана бу хонимлар билан айш-ишрат қилмоқчиман, шунинг учун кўп хира бўлмасдан, бу ерни бўшатиб қўйинглар... Бўла қолинглар! Жаноби Белобухин, қани туёғингни шиқиллат! Нега тумшугингни жийирасан? Чиқ дегандан кейин чиқ! Чиқ тезроқ дейман, бўлмаса бўйнингга тушириб қоламан.

— Бу қандай бўлди?— деди суд хазиначиси Белобухин қизариб, елкаларини қисиб.— Тушуна олмадим. Бир безбет бу ерга кирса-ю... шунақа қилиб ўтирса!

— «Безбет»инг нимаси?— деб товус пати таққан киши газаби келиб қичқирди ва столга шундоқ муштладики, патнисдаги стаканлар сакраб кетди.— Кимга айгаёттирсан? Бу ниқоб кийиб олган, нима десам бўлаверади деб ўйлайсанми? Ҳе занғар! Чиқ деганимдан кейин чиқ! Ҳой, банк директори, яхшиликча чиқиб кет. Йўқол ҳамманг, муттаҳамлар! Туёғингни шиқиллат.

— Кўрамиз ким чиқиб кетаркан!— деди Жестяков ҳажондан кўзойнагигача терлаб.— Кўрсатиб қўяман! Ҳой, навбатчи старшинани чақир бу ёққа!

Бир минутдан кейин танцадан ҳансираб қолган кўкрагига кўк лента таққан сап-сариқ старшина кирди.

— Чиқинг бу ердан!— деди у.— Бу ер ичкилик ичиладиган жой эмас. Марҳамат қилиб буфетга чиқинг.

— Сен нега келдинг,— деди ниқобли киши.— Мен сени чақирдимми?

— Сансираманг? Чиқинг марҳамат қилиб.

— Менга қара, сенга бир минут муҳлат бераман... Сен бу ернинг старшинаси, улуғисан, шунинг учун мана бу масхаравозларни секин, иззати билан бу ердан олиб чиқиб кет. Менинг хонимларим бу ерда бегона одам бўлишини хушламайди... Уялишади. Мен пул сарф қилганман. Буларнинг ечиниб, яйраб ўтиришларини истайман.

— Бу шўртушмуқ, бу ер оғил эмаслигини билмайди шекилли,— деди Жестяков қичқириб.— Евстрат Спиридонични чақиринглар!

— Евстрат Спиридонич!— деб қичқирди залда кимдир.— Евстрат Спиридонич қанилар?

Полиция мундир кийган чол — Евстрат Спиридонич дарров келди.

— Марҳамат қилиб, чиқинг бу ердан!— деди у бўғиқ товуш билан ва бақрайиб, бўялган мўйловларини қимирлатди.

— Оббо, жуда қўрқитиб юбординг!— деди, ниқобли киши хохолаб кулиб.— Вой, вой, жуда қўрқитдинг-ку! Буни қаранглар-а! Мўйлови мушукнинг мўйловига ўхшайди! Бақрайганини кўр... Ҳа-ҳа-ҳа!

— Гапни чўзма!— деди Евстрат Спиридонич бор товуши билан бақариб титраб.— Чиқ бу ердан! Ҳозир буюраман, олиб чиқиб ташлайди!

Қироатхона ғала-ғовур бўлиб кетди, қисқичбақадай қизарган Евстрат Спиридонич, ер типиниб қичқирар эди. Жестяков қичқирарди. Белобухин қичқирарди. Ҳамма интеллигентлар қичқирарди, аммо ҳаммасининг товушини ниқобли кишининг йўғон товуши босиб кетарди. Бу тўполон натижасида танца тўхтади, ҳамма қироатхонага ёпирилиб кирди.

Евстрат Спиридонич, дағдаға учун клубда бўлган ҳамма полицияларни чақирди, ўзи протокол ёзгани ўтирди.

— Ёз, ёз,— деди ниқобли киши унинг қоғозига бармоғини ниқтаб.— Энди мен шўрликнинг бошимга нималар келар экан-а? Шўргинам курсин! Мен ғарибни нега энди хароб қиласиз? Ҳа, ҳа! Хўш? Протокол тайёр бўлдими? Ҳамма қўл қўйдими? Хўп, энди менга қаранглар!.. Бир... икки... уч!!

Ниқобли киши ўрнидан турди, қоматини ростлаб юздан ниқобини олди. Маст башарасини очиб, ҳаммага қаради ва қилмиши қаттиқ таъсир этганидан завқланиб, ўзини креслога ташлади ва қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Ҳақиқатан унинг бу қилмиши ҳаммани ҳангимага этиб қўйди. Ҳамма интеллигентлар гангиб — оқариб-бўзариб бир-бирига қаради, баъзиси бўйнини қашлади. Евстрат Спиридонич билмасдан кўп аҳмоқона бир иш қилгандай томоғини қириб қўйди.

Маълум бўлдики, тўполон қилган киши шу ерлик миллионер фабрикант, фахрий гражданин¹ ўзининг жанжалкашлиги, эзгу ишларга ҳимматли экани ва маҳаллий матбуотда кўп марта зикр қилинган маорифпарварлиги билан танилган Пятигоров экан.

¹ Подшо ҳукумати замонида турли хизматлари, аксари черков, монастыр, касалхона фойдасига иона қилганлиги учун, кўпроқ савдогарларга, бериладиган унвон.

— Хўш, чиқиб кетасизларми, йўқми?— деди Пятигоров, бир пасдан кейин.

Интеллигентлар индамасдан, оёқ учида юриб, чиқиб кетишди ва Пятигоров эшикни қулфлаб олди.

— Бунинг Пятигоров эканини сен билар эдинг-ку, ахир!— деди секин хириллаб Евстрат Спиридонич, қироатхонага вило олиб кирган лакейнинг елкасидан ушлаб силкиб.— Нега индамадинг?

— Айтмагин деган эдилар!

— «Айтмагин» деган эмишлар. Бир ой қамаб қўйсам, ана ундаи кейин «айтмагин дедилар!» дейишни билиб оласан! Йўқол!! Сизлар ҳам чакки эмас, жаноблар,— деди у интеллигентларга қараб,— бир пас чиқиб турсаларинг нима бўлар эди! Мана энди ўзларинг пиширган ошни ўзларинг ичинглар! Э жаноблар, жаноблар... Ёмон кўрганим шунақа иш, худо ҳақи?

Интеллигентлар худди бир кор-қол бўлишини олдин сезгандай бир-бирлари билан пичирлашиб, бўйинларини қисиб, хомуш ва хафа ҳолда клубда юрар эдилар... Уларнинг хотинлари, қизлари Пятигоровнинг «қойигани»ни ва жаҳли чиққанини билиб, аста-секин уйларига тарқалдилар. Танца тўхтаб қолди.

Соат иккида Пятигоров қироатхонадан чиқди. У маст, гандираклар эди. Залга кириб, оркестрга яқин бир ерга ўтирди ва музика эшитиб пинакка кетди. Кейин бир ёққа қийшайиб, хуррак отди.

— Чалма!— деди старшина музикантларга.— Жим!! Егор Нилич уйқуга кетдилар.

— Уйингизга элтиб қўяйми, Егор Нилич?— деди Белобухин энгашиб, миллионернинг қулоғига.

Пятигоров худди юзига қўнган пашшани учирмоқчи бўлгандай лабини қимирлатди.

— Уйингизга элтиб қўяйми?— деди Белобухин яна.— Ё извошингизни чақириб берайми?

— А? Қимни? Сен... нима дейсан?

— Уйингизга элтиб қўяй... Алла қилинг.

— Уйга кетаман... Элтиб қўй!

Белобухиннинг жони кирди ва Пятигоровни кўтара бошлади. Бошқа интеллигентлар ҳам чопиб келишди ва ийиб кетишиб, фахрий гражданини кўтаришди ва авайлаб извошга олиб чиқишди.

— Фақат артист, талант эгасигина шунча одамни лақиллатиб кетиши мумкин,— деди Жестяков кулиб, уни

извошга ўтқазаётиб.— Жуда-жуда қойил қолдим, Егор Нилич! Ҳали-ҳали куламан-а... Ҳа, ҳа... Биз бўлсак югуриб, жон куйдириб юрибмиз! Ҳа, ҳа. Ишонасизми? Театрда ҳам бунчалик кулган эмасман... Кўп қизиқ иш қилдингиз-да! Бу кеча умр бўйи эсимдан чиқмайди.

Пятигоровни кузатиб, интеллигентлар хурсанд бўлишди, тасалли топишди.

— Менга қўлини бериб хайрлашди,— деди Жестяков мамнуният билан.— Демак, тузук, хафа бўлмапти..

— Илойим шундай бўлсин,— деди Евстрат Спиридонич уф тортиб.— Ўзи кўп расво, ярамас одам, лекин хайрли ишларга қимматли-да, шуниси бор!.. Хафа қилиш ярамайди!..

КАПИТАН МУНДИРИ

Чиқиб келаётган қуёш уезд шаҳрига сал-пал нур сочиб, хўрозлар эндигина қичқира бошлаган пайт, аммо Рилкин амакининг қовоқхонасига мижозлар келибди. Улар уч киши бўлиб, машиначи Меркулов, миршаб Жратва ва молия маҳкамаси хат ташувчиси Смехунов эди. Уларнинг учаласи ҳам ичиб олишган.

— Қўй, гапирма! Гапирмасанг-чи! — деб сўз уқдирарди миршабнинг тугмасидан ушлаб олган Меркулов.— Тикувчилик бобидаги маҳкама мансабдори, яъни юқори мартабали киши, ҳар қанақангги генерални болайди. Мана мисолга камергерни олайлик... У қандай одам ўзи? Унинг мансаби қанақа? Сен яхшилаб ҳисоблаб кўр... Унга Прюндель билан ўғиллари хўжайин бўлган энг яхши фабриканнинг тўрт газ мавути кетади, тугмалари, ёқалари тилладан, шими оқ тилла лампасли, кўкраги ярқираб туради, ёқаси, енгги ва чўнтақларининг қолқоғи ҳам ялтироқ бўлади! Энди, борди-ю ҳалиги гофмейстерлар, шталмейстерлар, цермониймейстерлар ва бошқа министерийларга тикадиган бўлсак-чи... хўш, сен қандоқ тушунасан? Ҳалиям хотиримда, биз гофмейстер граф Андрей Семенич Вонляревскийга мундир тиккан эдик. Шундай мундир бўлдики, асти қўя бер—яқин келгани киши қўрқади! Унга қўл текизсанг азбаройи шифо, томирларинг дик-дик уриб кетади. Юқори мартабали киши бирон нима тикадиган бўлса уни безовта қилиб ўтирма. Ўлчовини олади-ю, тика беради, қандай тикиляпти, кўринг деб олифтагарчилик қилишга ҳожат қолмайди. Агар сен уста машиначи бўлсанг, ўлчовга қара-ю, бира-тўла тикавер... Шундай қилки, томдан сакраганинда оёғинг тўғри этикка тушсин—мана шундай! Оғайнилар,

ҳалиям эсимда, бизнинг ёнимизда миршабхона бор эди... Хўжайинимиз Осип Яклич ана шу миршаблардан дуруст-тини, яъни қадди-қомати бизга буюртма берган кишига ўхшаганини танлаб, кийимни ўшанга кийгизиб кўриб, тиктираверарди. Хўш десанг, оғайним, ҳалиги... биз граф мундирини тикиш учун бир миршаб танладик. Чақриб келдик... Қани кийиб кўр-чи, нусха, қалай!.. Жуда қизиқ бўлди! Шундай қилиб, мундирни у қийди-ю, кўкрагига кўз ташлади-да, нима бўлди дегин! Бирдан ўзини йўқотиб қўйса бўладими, тушундингми, қалт-қалт титраб, эсини йўқотди қўйди...

— Исправник¹ка тикканмидинглар? — деб сўради Смахунов.

— Эй, исправник ҳам мансабдорми? Петербургда улар итдан ҳам кўп... Бу ердагина уларга мулозимат қилишади, у ерда бўлса — «қоч йўлдан, нега тиқиласан!» дейишади. Биз нуқул ҳарбий мансабдорларга, кейин фақат биринчи тўрт даражага мансуб юқори мартабали кишиларга тикардик. Одамдан одамнинг фарқи бор... Дейлик, агар сен бешинчи даражага мансуб бўлсанг, у тақдирда сен билан пачакилашиб ўтирмаймиз... Бир ҳафтадан кейин кел деймиз — ҳамма нарса топтайёр, чунки унда ёқаси билан енгидан бўлак тикадиган жойи йўқ-да... Борди-ю, агар тўртинчи даражага ёки учинчи, эҳтимол борингки иккинчи даражага мансуб бўлган киши келса хўжайин дарҳол ҳаммага мушт дўлайтириб, тишни қоқиб олгудек бўлиб, ишга киришиб кетади, дарров миршабхонага одам югуртиради, ўлчагани-да. Бир марта биз, оғайним, мен сенга айтсам, эрон консулига тикиб бердик. Кўкрагига ва белига бир ярим минг сўмлик ҳар хил зар тикиб қўйдик. Биз ўзимиз ҳам у шунча пулни тўламаса керак деб ўйлаган эдик; йўқ, тўлади... Петербургда ҳатто татарларда ҳам олижаноблик бор.

Меркулов узоқ вайсади. Соат тўққизларга яқинлашиб қолганда у, ўтмиш хотираларидан ўпкаси тўлиб, йиғлаб олди, кейин нуқул савдогар ва мешчанлар билан тўлган мана шу бемаза шаҳарчага келиб қолгани учун ўз тақдирдан нолиб, шикоят қилишга киришди. Миршаб аллақачон икки кишини полицияга олиб бориб топшириб келди. Хат ташувчи ҳам бу орада икки марта почтахонага ва ундан молия маҳкамасига бориб, яна қовоқхонага қайтди,

¹ Исправник — уезд полиция бошлиғи.

Меркулов эса ҳамон шикоят қиларди. Кун тушга етганда у дьячок олдида туриб, зўр бериб мушти билан ўзининг кўкрагига уриб, ҳасрат қиларди.

— Мен юзсиз, беор одамларга кийим тикишни истамайман! Бунга розимасман ҳам! Петербургда шахсан ўзим барон Шпунцелга яна қанчаю-қанча офицер жанобларга мундир тикиб берганман! Йўқол кўзимдан, башарангни кўрмай рўдопо! Йўқол дейман!

— Трифон Пантелеич, сиз ўзингизни жуда ҳам осмон тарашламанг,— деб унга насиҳат қилади дьячок.— Дарҳақиқат ўз ишингизга моҳирсиз, лекин, худо билан динни унутмаслик керак. Арий ҳам сизга ўхшаш жуда баланд-парвоз эди, ич кетар касалига учраб ўлди. Оҳ, сиз ҳам ўлиб кетасиз!

— Улиб кетаман! Майли, чакмон тикиб ўтиргандан кўра ўлганим яхши!

Бирдан эшик орқасидан:

— Лаънати шу ердами? — деган хотин кишининг овози эшитилади ва қовоқхонага Меркуловнинг хотини Аксинья киради. У кекса, енгларини шимариб, белини маҳкам боғлаб олган аёл эди.— Қани у, башаранг қургур? — деди Аксинья қовоқхонада ўтирганларга ғазаб билан кўз ташлаб.— Лахатга киргур, ҳозир уйга юр, сени аллақандай офицер кутиб ўтирибди!

— Қанақа офицер? — деб сўради Меркулов ҳайрон бўлиб.

— Мен қаёқдан билай! Гапига қараганда мундир тиктиргани келибди.

Меркулов бармоқлари билан каттакон бурнини қашиди. У, қаттиқ ҳайрон қолган пайтларида шундай қиларди. Ниҳоят:

— Бу хотин жинни бўлиб қолганми дейман... — деб минғирлади.— Ун беш йил бўладики, биронта олижаноб кишини кўрганим йўқ, энди тўсатдан, рўза куни мундир тиктиргани офицер келган эмиш! Ҳм!.. Бориб кўрайчи...

Меркулов қовоқхонадан чиқиб, қоқила-суқила уйига кетди... Хотини алдамаганди. У, уйи олдида маҳаллий ҳарбий қисм бошлиғининг ишлар мудирини капитан Урчаевни кўрди.

— Сен қаерда санқиб юрибсан-а? — деб уни кутиб олди капитан.— Нақ бир соатдан бери кутаман-а... Менга мундир тикиб бера оласанми?

— Жаноблари. . . Ё раббий! — деди минғирлаб, нафаси ичига тиқилган Меркулов ва бошидан бир тутам сочи аралаш шалқасини юлиб олди.—Жаноби олийлари! Нима, мен биринчи марта тиякпманми? Вой, худойим-ей! Мен ахир барон Шпуделга... Эдуард Карличга кийим тиккан машиначиман... Жаноб подпоручик Зембулатов бўлса ҳали ҳам ўн сўм қарзлар. Эҳ! Хотин, қани, жаноби олийларига стул бер, вой тавба-ей... Хўш, нима қил дейсиз, ўлчашга рухсат этасизми ё кўз билан чамалаб тикаверайми?

— Хўш-хўш. . . мовути ўзингдан, бир ҳафтадан кейин тайёр бўлсин. . . Қанча оласан?

— Жаноби олийлари, марҳамат қилиб. . . Сизни қаранг-у,— деди Меркулов жилмайиб.—Ахир мен бирон савдогар эмасман-ку. Жаноблар билан қандай муомала қилишни биламиз. . . Ҳалиги эрон консулига тикканимизда ҳам индамай тикаверганмиз. . .

Меркулов капитандан ўлчов олиб, уни кузатиб қўйдида, уй ўртасида, хотинига анқайиб қараб бир соат туриб қолди. Буюртма олганига у ишона олмас эди. . .

— Тавба, буни қара-я, қизиқ-ку!— деди ниҳоят гўлдираб у.—Мовутга пулни мен қаёқдан оламан! Аксинья, мен сенга айтсам, оғайним, ҳалиги сигир сотган пулингни қарз бериб турасан!

Аксинья унга икки бармоғи орасидан учинчисини кўрсатди-да, туфлади. Сал ўтмай косов олиб қувди. Эрининг бошига уриб қувачани синдирди, уни соқолидан ушлаб сургади, охири кўчага югуриб чиқиб: «Ҳой художўй бандалар, қаранглар! Мени ўлдирди! . . .» деб бақирди, лекин барча норизоликлардан ҳеч фойда чиқмади. Эртасига эрталаб Аксинья ўрнида ётиб, машиначи шогирдидан кўкариб қолган кўзини яширар, Меркулов эса у дўкондан бу дўконга ўтиб, савдогарлар билан койишар ва муносиб мовут излар эди.

Машиначи учун янги давр бошланди. Энди у эрталаб уйқудан туриб, нурсиз кўзлари билан ўз ҳаётига аввалгидек боқмас, қаҳр-ғазаб билан туфламасди. . . Энг қизиғи шу эдики, у қовоқхонага боришини ташлаб, боши билан ишга шўнғиб кетди. Оҳиста ибодат қилар, пўлат бандли каттакон кўз ойнагини тақиб, қовоқларини солиб, жиддий бир қиёфада мовутни стол устига ёзиб қўярди.

Бир ҳафтадан кейин мундир тайёр бўлди. Меркулов уни дазмоллаб, кўчага олиб чиқди, четан деворга осил

қўйиб, тозалашга тушди; бир дона илашган тукни олиб, бир саржин орқага чекинар ва кўзларини қисиб мундирга узоқдан қарарди, яна тукни олиб орқасига чекинарди — хуллас икки соатча у шу зайил банд бўлди.

— Жанобларга бир нимани ёқтириш ниҳоятда қийин! — дерди у йўловчиларга.— Жуда чарчаб, ҳолдан кетдим! Маълумотли, нозик одамларга ёқтириб кўр-чи!

Мундирни тозаллагач, эртасига Меркулов сочини мойлаб таради-да, мундирни янги коленкорга ўраб, капитан уйига олиб кетди.

— Сен лақмалар билан гаплашишга вақтим йўқ! — дерди у йўлида учраган ҳар бир кишини тўхтатиб.— Нима, кўрмаяпсанми, капитанга мундир олиб кетяпман?

Ярим соатдан кейин у капитан олдидан қайтиб келди.

— Трифон Пантеленч, олган ҳақингиз билан табриклайман! — деди уни кутиб олган Аксинья оғзи қулоғига етиб ва бироз уялиб.

— Эсинг йўқ-да! — деди эри.— Чинакам жаноблар пулни шу заҳоти берармиди? Ахир улар пулни шартта санаб берадиган савдогар тоифа одамлар эмас-да, эсинг йўқ-да. . .

Меркулов икки кун печкага ағинаб, емай, ичмай, Геркулес ўзининг бутун қаҳрамонликларидан кейин қаноат ҳосил қилиб ётгандай, у ҳам ўз ишидан мамнун бўлиб ётди. Учинчи куни ҳақини олгани капитан уйига борди.

— Жаноби олийлари уйқудан турдиларми? — деб сўради деншчикдан шивирлаб даҳлизга кираркан.

Деншчикдан йўқ жавобини олгач, Меркулов эшик ёнида устундай қотиб қолиб, унинг уйғонишини кутди.

Узоқ кутгандан кейин капитаннинг хириллаб:

— Олдинга солиб жўнат! Шанба куни келсин! — деган овозини эшитди.

Шанба куни келганда ҳам у, шу сўзларни эшитди, кейинги ва ундан кейинги шанбаларда ҳам жавоб шу бўлди. . . У бир ойдан ортиқ капитан уйига қатнади, даҳлизда неча-неча соатлаб кутиб ўтирди, ҳар сафар ҳам пул ўрнига жўна ва шанба куни кел деган буйруқ эшитди. Лекин Меркулов умидсизланмади ҳам, зорланмади ҳам, аксинча. . . у ҳатто семириб кетди. Унга даҳлизда узоқ кутиб ўтириш ёқиб қолди, «Олдинга солиб жўнат!» деган жавоб унинг қулоғига ажойиб музыкадай эшитиларди.

— Олижаноб одам бундоғ бўлибди! — дерди завқ билан у ҳар сафар, капитан уйдан қайтаркан.—Бизнинг Питерда уларнинг ҳаммаси шунақа эди. . .

Меркулов умрининг охиригача капитан уйига қатнашга, даҳлизда ўтириб кутишга рози эди, лекин, сотилган сигирнинг пулини қистаб Аксинья уни ўз ҳолига қўймас эди.

— Пулни олиб келдингми? Йўқми? — дерди Аксинья унга ҳар сафар.— Мени қандай кунларга қўйдинг, моххов? Айт ҳозир? . . Митька косов қани?

Бир куни кечқурун Меркулов елкасига чипта қопда кўмир кўтариб, бозордан келаётган эди. Унинг кетидан шошилиб Аксинья келарди.

— Тўхтаб тур! Уйга борганингда гўштингни бурда-бурда қилмасам! — деб минғиллаб келарди Аксинья, сигир сотилган пулни ўйлаб.

Тўсатдан Меркулов қоққан қозикдай тўхтаб қолди ва қувонч билан қичқириб юборди. Улар «Веселие» қовоқхонаси ёнидан ўтиб келишарди. Бирдан қовоқхонадан цилиндр кийган, юзлари қип-қизил, маст кўзлари сузилиб турган аллақандай бир жаноб қочиб чиқди. Унинг кетидан кий ушлаган, шапкасиз, сочлари тўзғиб кетган капитан Урчаев қувиб чиқди. Янги мундирининг ҳамма ёғи бўрдан оқариб, погонининг биттаси қийшайиб кетганди.

— Муттаҳам, мен сени ўйнашга мажбур қиламан! — деб қичқирарди капитан, кийни ғазаб билан силкитарди ва пешонасининг терини артарди.— Мен сен аблаҳга тузук одамлар билан қандай ўйнаш кераклигини ўргатиб қўяман!

— Ҳой тентак, анавини қара! — деб шивирлади Меркулов ҳиқиллаб кулиб, хотинининг тирсагига туртиб.— Олижаноб одам бундоғ бўлибди! Агар савдогар мужикнамо гавдасига бирон нима тиктириб олса, камида ўн йил кияди, мановини қара, аллақачон мундирни эскитипти! Энди янгисини тикса ҳам бўлади!

— Бориб пулингни сўра! — деди Аксинья.— Бора қол!

— Ия, эсинг жойидами ўзи, аҳмоқ! Кўчада-я? Оғиз оча кўрма. . .

Меркулов оёғини тираб олганига қарамай, дарғазаб бўлиб турган капитан олдига бориб пулни қисташга хотини мажбур қилди.

— Йўқол кўзимдан! — деб бақирди капитан.— Жонимга тегдинг!

— Мен, жаноби олийлари, ҳамма гапга тушунаман... Мен ҳеч нима демайман... Лекин хотиним... миясини еб қўйган бир махлуқ... Узингиз биласизки, хотин кишининг ақли кўтоҳ бўлади.

— Жонимга тегдинг!— деб ўдағайлади капитан маст, нурсиз кўзларини ола-кула қилиб унга қараб — Йўқол кўзимдан!

— Тушунаман, жаноби олийлари! Мен ҳалиги хотинлар хусусида гапиряпман, чунки, мен сизга айтсам, ўша пул ситир сотилган пул эди... Иуде отага ситирни сотган эдик...

— А-а-а... сен ҳали гап сотадиган бўлиб қолдингми, ифлос!

Капитан қулочкашлаб туриб, Меркуловнинг чаккасига туширди, унинг елкасидан кўмири тўкилиб, кўзларидан ўт чақнаб, қўлидан шапкаси тушиб кетди... Аксинья данг қотиб қолди. У Лот'нинг туз устунига айланиб қолган хотинидек бир минутча қимир этмай қолди. Кейин эри олдига келди ва чўчиброқ унинг юзига қаради... Аксиньяни ғоят таажжублантирган нарса шу бўлдики, Меркулов жилмайиб, кулиб турган кўзларида ёш йилтирарди...

— Ҳақиқий олижаноб одам бундоғ бўлибди!— деб ўзича ғўлдиради Меркулов.— Сипо ва маълумотли одамлар... Худди шу ерга урардилар... Барон Шпунцелга, Эдуард Карличга пўстин олиб борганимда... қулочкашлаб туриб худди шу еримга тушириб қолгандилар! Жаноб подпоручик Зембулатов ҳам... У кишининг олдиларига борсам, ўринларидан ирғиб турадилар-у, кучлари борича... Э, хотин, менинг даврим ўтди! Сен ҳеч нарсага тушунмайсан! Менинг даврим ўтди!

Меркулов қўл силтаб, тўжилган кўмирларни йиғиштириб олди ва уйига қараб кетди.

! Мифологияда Авраамнинг жияни

ҲАММОМДА

I

— Ҳой, ҳаммомчи!— деб чақирди оқ бадан, семиз бир жаноб, буғ орасида зўрға кўринган новча бўй, сийрак соқол, бўйнига катта мис крест осиб олган озғин кишига.— Буғхонангни тузукроқ қизитмайсанми?

— Ҳаммомчи мен эмас, жаноби олийлари, мен сартарош бўламан; буғхона билан ишим йўқ. Буюрсангиз — банка солиб қўйишим мумкин: қонларингиз юришиб кетади.

Семиз одам қизарган сонларини силаб ўйланиб турди-да:

— Банка дедингми? Майли, олиб кел. Шошадиган ишим йўқ, қўйсанг — қўя қол,— деди.

Сартарош югурганича ечинадиган жойга чиқиб, асбобларини олиб келди. Орадан беш минут ҳам ўтмасданок, семиз одамнинг кўкси, ва орқаларига ўнта банка ёпиштириб қўйилди.

— Мен сизни танийман, жаноби олийлари,— деб гапга тушди сартарош ўн биринчи банкани сола ётиб.— Ўтган шанба кuni ҳаммомимизга тушиб кетганлари ёдимда бор; оёғингиздаги қадақларни кесиб қўйган эдим-ку! Мен ўша Михайло сартарошман... Танидингизми? «Бўйи етган қизларни суриштириб кўр» деб менга тайинлаган эдингиз... Эсингиздами?

— Ҳа, ҳа!.. Хўш, нима бўлди?

— Ёмон эмас.. Бироқ, шу кунларда мен рўза тутаётибман, жаноби олийлари, гапирсам гуноҳкор бўламан, гапирмасам тағин бўлмайди, иш қилиб худойим ўзи кечирсин, лекин мен сизга айтсам, эндиги бўйи етган қизларнинг ҳаммаси бачкана, эси паст чиқибди... Илгари қиз деган бўйи етганда савлатли, одми, пулдор, кўп-

ни кўрган, худони билган одамга теккиси келар эди. Эндигилар-чи? Маълумотлигини танлайди, холос. Маълумоти бўлса—бас. Мабодо бирон амалдор ёки савдогардан сўз очсангиз—масхара қилишади-я! Маълумотли одам ҳам ҳар хил бўлади: бир хили, масалан, хизмат қилиб катта мансабга эришади, аммо, баъзиси умр бўйи хат чизиб ўтиб кетади, ўлигини ўрашга уйдан кафанлик ҳам чиқмайди. Ҳозир шунақа одамлар оз дейсизми? Ҳаммомимизга келиб турадиган битта маълумотли одам бор... Узи телеграфчи экан... Бориб турган устаси эмиш. Совунсиз ювинади денг. Шундай камбағалки, бечорага раҳмим келади.

— Демак, тўғри одам экан!— деган йўғон бир овоз буғхонанинг устки қаватидан эшитилди.— Бундай одамлар билан фахрланиш лозим. Кишики камбағал бўлса-ю, маълумотга эришса — бу нарса унинг олижаноб, дили пок одам эканлигини тасдиқлайди. Ҳе, нодон!..

Михайло овоз келган томонга хўмрайиб қараб қўйди... Буғхонанинг устки қаватида озғин бир одам қорини бир даста чивик билан саваламоқда эди. У шу қадар ориқ эдики, аъзойи-баданида бир парча эти йўқ, фақат қовурға билан теридан иборат бир жасад деса бўларди. Узун сочлари осилиб тушиб, бутун башарасини тўсиб олган; Михайлога нафрат билан тикилган ғазабнок кўзларигина кўринар эди.

— Анавилардан... соч қўйганлардан экан!— деб кўзини қисиб қўйди Михайло.— Идеяси бор.. Ҳозир шунақа одамлар бирам кўпайибдики!.. Тутганинг билан тугамас экан... Аъзосига қаранг, суюги қолибди, холос! Дин тўғрисидаги суҳбатни асло ёқтирмайди: иблис меҳробдан қочгандай қочади... Маълумотли одамлар ёнини оляпти! Эндиги қизлар мана шунақаларни қидирали. Худди шунақасини танлайди-я, жаноби олийлари! Ор қилишмасмикин? Кузакда мени бир попнинг қизи чақиртирди. Борсам: «Манга бир куёв топиб бер, Мишель» дейди. (Уйига бориб, хонимларнинг сочини ўриб турганим учун мени ҳаммаси «Мишель» деб чақирди.)—«Лекин албатта ёзувчи бўлсин» дейди. Омадини қарангки, мўлжалимда худди шунақа бир одам бор эди денг... У доим Порфирий Емельяничнинг қовоқхонасида ичиб олиб: «сени газетага бераман» деб қўрқитар эди. Официант, ичган арағига пул сўраса, у, қулорининг тагига солиб қоларди... «Нима? Мендан пул

олмоқчимисан? Биласанми, мен ким бўламан? «Одам ўлдирган» деб сени газетага ёзиб юборсам, қўлимдан келди» деб пўписи қиларди. Ўзи эса, усти-бошининг мазаси йўқ, кўримсиз бир одам. Мен унга поппинг серпул одам эканини айтиб, роса мақтадим, қизнинг суратини кўрсатдим, орият бир костюм топдим, кийинтириб-ясадиб қизга кўрсатдим... Бироқ, баришния ёқтирмадилар: чеҳрасида маъюслик сезилмасмиш... Қанақаси ёқишини ўзи ҳам билмайди.

— Бу гапнинг матбуот шаънига бўҳтон!— деган бояги йўгон овоз яна ўша томондан эшитилди.— Аблаҳ экансан!

— Ҳали мен аблаҳ бўлдимми? Товба! «Бахтингизга шу ҳафта ичи рўза оғизман, йўқса, ким «аблаҳ» эканини кўрсатиб қўярдим. Демак, сиз ҳам ёзувчи экансиз-да!..

— Мен ёзувчи эмасман, лекин сен билмаган нарсанг тўғрисида валдирай берма! Россияда халққа маърифат тарқатган, юртга кўп фойдаси теккан анчагина ёзувчилар ўтган; бу хизматлари учун биз уларни ҳурмат қилишимиз лозим. Менинг бу гапларим росмана ёзувчиларга ҳам, диний ёзувчиларга ҳам баббаравар тегишли; уларни таҳқир этиш яхши эмас.

— Диний кишилар бундай чакки ишлар билан шуғулланмайди.

— Сен нодон экансан, барибир тушунмайсан. Дмитрий Ростовский, Иннокентий Херсонский, Филарет Московский ва бошқа бир қанча черков намояндалари ўтганлар. Булар кўп асарлар ёзиб, маърифат йўлидаги хизматлари туфайли ном чиқарганлар.

Михайло ўз душманига хўмрайиб қарайди ва бош чайқаб гўнғиллайди:

— Жуда ҳам ҳаддан ошириб юбордингиз, жаноб,— деб бошини қашлаб олади.— Гапларингиз қалтисроқ... Сочингизнинг узунлиги ҳам бежиз эмас дейман... Бежиз эмас! Биз ҳаммасини яхши тушундик, кимлигингизни ҳозир ажратиб оламиз... Жаноби олийлари, банкалар шундай турсин, мен ҳозир қайтиб келаман, дарров...

Михайло ҳўл шимини кўтара-кўтара, яланг оёқ «шапшуп» югирганича ечинадиган хонага чиқди.

— Ҳозир ҳаммомдан узун соч бир одам чиқади,— деб мурожаат қилади у панжара орқасида совун сотаёт-

ган йигитчага,— сен ўшани... ҳалиги.. ўшандан кўзингни узма. Одамлар орасида гап тарқатяпти... Идеялик экан... Назар Захарични чақириб келиш зарур эди-да...

— Болаларга буюра қол.

У, кийимларини пойлаб ўтирган болалар олдига бориб, шивирлайди:

— Ҳозир узун соч бир одам чиқади. Ифво қиляпти. Ўшандан бохабар бўлинглар. Ўитангиз югурганча хўжайинга бу гапни етказинг, дарҳон Назар Захаричга хабар қилишсин — протокол ёзмаса бўлмайди. Гаплари ғалати-ғалати... Идеялик экан..

— Қайси узун сочни айтяпсиз? — деб ҳовлиқиб қолишди болалар: — Бу ерда ундақа одам ечингани йўқ-ку! Ҳаммаси бўлиб, олтита одам тушди. Мана бу — иккита татарнинг кийими, буниси — семиз бир жанобники, буниси — иккита савдогарники, буниси — дьякон... бошқа ҳеч ким йўқ. Сен тагин, дьякон отани узун соч деб адашаётган бўлмагин!

— Бекор айтибсиз, тентаклар! Мен анойи эмасман!

Михайло дьяконнинг кийимларини қараб чиқди, ридосини ушлаб кўрди ва кифт қисди. Башараси ўзгариб, иккиланиб қолди.

— Дьякон деганинг ўзи қанақа одам?

— Ориққина, малла тус бир одам. Сал-пал соқоли бор... Ўзи кўп йўталар экан.

— Товба!.. — дудуқланиб қолди Михайло.— Товба! Демак, мен диний бир зотни ҳақорат қилибман-да!.. Ана шармандабозлик! Ана гуноҳи азим! Тагин рўза тутганман-а! Шундай бир зотни ранжитибман, биродарлар! Энди қайси юзим билан. товба-тазарруққа бора оламан. Худоё худовондо, мен осий бандангни ўзинг кечирмасанг ҳолим хароб! Бориб товба қилмасам бўлмайди...

Михайло бошини қашиб турди ва башарасини ғамгин қилиб олди-да, ҳаммомга кириб кетди.

Дьякон ота бояги жойида йўқ, у жўмрак ёнида чата-ноқларини кериб олиб, тосга сув солмоқда эди.

— Дьякон ота! — деди Михайло йиғламсираган овоз билан.— Исо ҳурмати учун мен бадбахтни кечиринг!

— Нима учун кечирай?

Михайло чуқур нафас олди ва дьяконнинг оёқларига таъзим қилди.

— Каллангизда идея бор экан деган хаёлга борганим учун мени кечиринг!

— Шунчалик хусну латофат ва одоби билан қизингизнинг то шу дамгача эрга чиқмаганига ҳайронман,— деди Никодим Егорич Потичкин буғхонанинг юқори қаватига чиқиб кетаётиб.

Никодим Егорич ўзи қип-яланғоч бўлса ҳам, бошидаги шапкаси уни бошқа яланғоч одамлардан ажратиб турар эди. У буғхонага кирганда бошига иссиқ уриб, элитиб қолмаслиги учун шапка кийиб олар эди.

Унинг улфати эса, оёқлари кўкариб, чўпдай озиб кетган хипчагина бир чол — Макар Тарасич Пешкин эди. Чол кифтини қисиб шундай деди:

— Қизимнинг эрга чиқмаслигига ўзим сабаб бўлдим. Худойим мени бир оз уддабуро қилиб яратмаган экан. Мен жуда ҳам кўнгли бўш, ювош-юмшоқ бир одамман, лекин ҳозирги замонда юмшоқлик кетмас экан, Никодим Егорич. Эндиги куёвлар куёв эмас — азоб экан; бордикелдисини билмасанг — бошингга битган бир бало.

— Гапларингиз қизиқ... Нега ундай деяпсиз?

— Куёвлар жуда ҳам ўзбошимча бўлиб кетган, эркалатиб юборганмиз... Биласизми, нима қилиш керак? Қаттиққўл бўлиш керак, Никодим Егорич. Юзи-хотирига борилса, талтайиб кетар экан, Никодим Егорич. Судга бериш керак, миршаб чақириб келиш керак, ана шунда ҳаддидан ошмайди. Ярамас, бўлмағур, мазаси йўқ одамлар экан.

Икки оғайни ёнма-ён чўзилишиб, чивик билан баданларини савалай бошладилар.

— Бемаза одамлар экан... — деб Макар Тарасич сўзини давом эттиради.— Шу бадбахтларнинг дастидан кўп ташвишлар тортдим. Кўнглим ўлгур сал қаттиқроқ бўлганда, бечора Дашам аллақачон эрга тегиб, бола-чақалик бўлар эди. Шундай экан-да!.. Тўғриси айтганда, азизим, ҳозир хотин жинсининг тенг ярмини қари қизлар ташкил этади. Қизини шуки, Никодим Егорич, ёшлигида шу қизларнинг ҳаммасида ҳам ўзига яраша тегмоқчи бўлган ёки унашиб қўйилган бир йигити бўлган, албатта. Хўш, нима учун эрга тега олмай қолиб кетишган? Сабаби нима экан? Сабаби шуки, менга ўхшаган латта нусха оталар ҳалиги куёв бўладиган йигитларни маҳкам тутиб олмаганлар, қочириб юборганлар.

— Рост айтасиз,

— Эркаклар ҳозир жуда ҳам инжиқ бўлиб кетишган, эс деган нарсадан маҳрум, миясида бўлмағур хаёллар. Анойи одамни ахтаришади, наф томонини кўзлашади. Текинга бир қадам қўйгиси йўқ. Сен унга ҳузур-ҳаловотдан гапирсанг, у сендан пул талаб қилади. Бир ғарази бўлмаса, асло уйлана қолмайди. Қайинотанинг пулини шилиш пайдан... Майли, нима десанг — розиман: ошимни е, пулимни ол, ишқилиб, қизимга уйланчи, худо хайрингни берсин, сендан ҳеч нима кетмас экан, қизимни олсанг — бас. Лекин шунчалик қилсанг ҳам, бўлмагандан кейин, бўлмас экан: дод деганингча қола берар экансан. Бир хил йигитлар бор: уйланмоқчи бўлиб, келиб-кетиб юра беради, ана энди унашамиз, тўй бўла қолсин десанг, думини тутқизмай жўнаб қолади. Шу алфозда тагин бир қизнинг бошини айлантиради, яна жуптакни тўғрилаб қочади. Номига «мен уйланмоқчиман» деб юра беришдан мазза нарса борми дунёда? Овқат деса — овқат, ичаман деса — арақ, қарзга пул сўраса — тайёр. Ана роҳат! Мана шунинг учун ҳам баъзи одамлар то ўла-ўлгунча «уйланмоқчиман» деб умри ўтиб кетганини билмай қолади. Тепа сочи тўкилиб, соқол-мўйловигача оқариб, оёқлари судралиб зўрға қимирлайди-ю, ҳали ҳам «уйланмоқчи» эмиш. Лекин аҳмоқлиги натижасида уйланмай юрганлари ҳам йўқ эмас. Эси паст бўлгандан кейин кўнгли қанақасини хоҳлашини ўзи ҳам билмас экан: «униси хунук экан, буниси пучуқ экан» деб қиз танлаб юра беради. Ниҳоят, «энди буниси ёқди, шекилли» деганингда, томдан тараша тушгандай қилиб: «Йўқ, тўғри келмайди, хоҳламадим» дейди-ю, кета беради. Масалан, ана шу Катавасовни олиб кўринг! Дашага энг аввал шу жаноб уйланмоқчи бўлганлар. Ўзи гимназия муаллими, баланд даражалик амалдор бир одам. Французча, немисча — ҳамма тилларни билади... математикадан дарс беради. Лекин синаб кўрсам, қип-қизил тентак. Эси паст бир одам экан. Ухлаб қолдингизми, Никодим Егорич?

— Йўқ, нега ухлай? Ҳузур қилиб кўзимни юмаётибман.

— Шундай қилиб... Ҳалиги Катавасов Дашамнинг ёнига ҳадеб кела берди денг. Даша ҳам ўша кезларда йигирмага кирар-кирмас, ҳамманинг суқи киргудай ажойиб бир нарса эди. Худди пишиб турган олма! Ўзи ҳам лўппигина, қадди-қомати келишган, бекам-у кўст қиз эди-да! Диния назоратида хизмат қиладиган статс масла-

ҳатчи Цицеронов-Гравиянский «қизинг бизникида тарбиячи бўлиб ишласин» деб худонинг зорини қилиб ялиндики, қизим тушмагур ҳеч унамади. Ҳалиги бадбахт Катавасов бошини айлантириб қўйган-да! Ҳар куни келади, то ярим кечагача ўтира беради, ҳар турли илм ва физикалардан гапириб беради. . . қизга китоб олиб келади ва унинг музыкасини тинглайди. . . Лекин кўпинча китоб ўқисин деб талаб қилади. Дашам ўқимишли қиз: китоб деган нарсани эрмак учун демаса мутлақо унга кераги йўқ. Лекин у: «унисини ўқиб чиқ, мунисини ўқиб чиқ» дея бериб жонига тегди. Қарасам, қизимни яҳици кўриб қолибди. Лекин Дашанинг райи йўкроқ: «Бу одам менга ёқмади, дадажон, ҳарбий эмас экан» дейди. Ҳарбий бўлмаса ҳам ўзи олижаноб: амали бор, ўзига тўқ, тагин қанақаси керак? Унашдик. Фотиҳа берилди. . . Сеп тўғрисида оғиз очмади. Жим. . . Бир хил одамлар сингари: «Қизнинг нимаси бор, нимаси йўқ» деб суриштирмади ҳам. Худди «сепини бошимга ураманми?» дегандай индамай қўя қолди. Авлиёга ўхшайди денг. Хуллас, никоҳ бўладиган бўлди. У ёғи нима бўлди денг? У ёғими? Тўйга уч кун қолди деганда Катавасов дўконимга кириб келди. Қарасам, қўзлари қизарган, ранги ўчган, худди биров қувлагандай дағ-дағ титрайди. «Нима гап?» дедим. «Мени кечиринг, Макар Тарасич, дейди, мен Дарья Макаровнага уйлана олмайман. Мен адашибман, дейди. Мен уни ҳали юз гулидан бир гули очилмаган ёш нарса, фариштадай руҳи пок, кўнгли мусаффо деб ўйлаган эдим, лекин Дарья Макаровна кўп нарсдан хабардор экан, меҳнатни ёқтирмас экан, пуч хаёлларга берилган экан; қўндоғда теккан нарса. . .» деб тагин бир нималарни айтди. «Қўндоғда нима теккани» ҳозир ёдимда йўқ. Гапириб туриб йиғлайди денг. Мен нима қилай, азизим? Уришдим, сўкдим, холос. Судга ҳам бермадим, ҳокимга ҳам арз қилмадим, шаҳарга жар солиб обрўсини ҳам тўкмадим. Бўлар иш бўлибди дедим-да, қўйдим. Судга бориб, пўписа қилиб кўрсам, шарманда бўлишидан қўрқиб, албатта, қизимни оларди. Ҳоким: «Қўндоғда нима теккан экан?» деб суриштириб ўтирмас! «Қизники бошини айлантирдигми — уйланасан» дерди-да, албатта. Уйланмасин-чи! . . . Клякин деган бир қўшним бор, эшитганмисиз? Кўрган одам уни «қўй оғзидан чўп олмаган» дейди; шундай боладики, баракалла ўшанга! Отасига балли! Куёв бўладиган йигит оёғини тираб олибди: Сепи

оз, униси — ундай, буниси — бундай деб ноз қила берган экан, Қлякин уни ҳужрага қамаб олибди, чўнтагидан ўқланган тўппончасини чиқариб ўқталибди ва: «Ё уйла-наман деб образ олдида қасам ичасан, ёки ҳозир шу дам-даёқ отиб ташлайман сендақа аблаҳни!» деб дўқ қилибди. Иложи йўқ, қасам ичган. Уйланди. Мана, кўрдингизми? Бундай нарса менинг кўлимдан келмайди. Муштлашсам — эплай олмайман. . . Яна бир муфти бор экан, Брюзденко деган украин. У ҳам диния назоратида ишлар экан. Дашани кўриб қолибди. Кўрибди-ю, ошиқи беқарор бўлибди. Қизимнинг атрофида айланаверди; гаплари аломат, оҳ-воҳига одам боласи чидаб бўлмайди. Кундузи уйда бўлади, кечалари тонг отгунча дераза олдида юриб чиқади. Даша ҳам уни яхши кўриб қолди. Унинг украинча кўзларига учибди қиз бойқиш: ўт каби ёнар эмиш, тун каби қоп-қора эмиш. Юриб-юриб, ахир украинга унашдик. Даша демаганингиз оғзи қулоғида, розилик билдирди: «Мен биламан, дадажон, у ҳарбийлардан эмас, диния назоратида ишлар экан. Ҳар ҳолда интендантликка ўхшаган бир идора-ку. Шунинг учун мен уни жуда яхши кўрдим» деди. Қиз бўлса ҳам интендантликнинг нималигини балодай ажратади. Украин қизнинг сепини кўриб чиқиб, тагин бир-иккита нарсага мени туширди, қўйинг-чи, хуллас рози бўлди-да. Энди гап тўйда қолди. Худди никоҳ кунни денг, йиғилган одамларни кўриб: «Вой-бўй, шунча қариндош-уруғларинг борми? Йўқ, мен розимасман! Бўлмайди! Хоҳламайман!» деб туриб олсам!. . . Ундай деб кўрдим, бундай деб кўрдим. . . «Ҳой, сенга нима бўлди, эсингни едингми? Қариндош-уруғ кўп бўлса — сенинг иззатинг!» деб ялиндим. Қани унаса!. . . Шапкасини олди-ю, жўнаб қолди. Тагин бир ҳодиса бўлган. Ўрмончи Аляляевга қизимни унашдик. Ақли ва одоби учун Дашани севибди. Даша ҳам уни яхши кўриб қолибди. Хушфёллиги қиз бойқишга жуда ҳам ёққан. Узи дарҳақиқат олижаноб, яхши одам экан. Унашиш расм-русмлари бекам-у кўст ўтди. Қизнинг сепини мирисидан-сирисигача текшириб чиқди, сандуқларни бирма-бир титиб кўрди. Пальтога куя тушириб қўйгани учун хизматкор Матрёнани койиди. Менга ўз мулкининг рўйхатини келтириб берди. Ҳар ҳолда олижаноб одам экан, ёмонласам гуноҳкор бўламан. Ростини айтсам, шу одам менга жуда ёқди. Икки ойгача мен билан савдолашиб юра берди: Мен саккиз минг сўм бераман дейман, у саккиз ярим минг сўрай-

ди. Роса савдолашдик; ўтириб оламиз денг, орада ўн беш стакандан чой ичилик кетади-ю, савдомиз ўлгур сира битмайди. Мен яна икки юз сўм қўшдим — кўнмади! Уч юз сўмга қолганда, савдомиз пишмади. Бечора кетаётиб бир йиғладики. . . Дашани қаттиқ севар экан! Энди шундай пушаймон қиламанки, фойдаси йўқ; ўзимни сўкаман: уч юз сўмни бера қолсам, нима бўлар экан? Йўқса «шармандангни чиқараман» деб қўрқитсам бўлмасмикин? Ёки қоронғи уйга қамаб олиб, урмайсанми денг. Энди ўйлаб кўрсам, хато қилибман, аҳмоқлик қилибман. Дод десам ҳам энди нафи йўқ, Никодим Егорич, характерим қурғур жуда ҳам юмшоқ.

— Рост айтасиз. Жуда ювошсиз. Хўп, мен турай, бас. . . Бошим оғирлашиб кетди. . .

Никодим Егорич сўнгги марта чивиқ билан баданига урди-да, пастга тушди. Макар Тарасич эса чуқур нафас олиб, чивиқ билан астойдил ўзини савалай бошлади.

Й И Л Қ И Б О П Ф А М И Л И Я

Отставкага чиққан генерал-майор Алексей Булдеевнинг тиши оғриб қолди. У, оғзини арақ билан, коньяк билан чайқади, қулоқларига пахта тикиб юрди, оғриётган тишига тамаки юқи ва афюн қўйди, скипидар, керосин томизди, юзига иод суркади — лекин ҳеч бириси наф қилмади, ҳатто баъзиси кўнглини айнитиб юборди. Доктор келиб, тишини кавлаб кўргач, дарҳол олдиришни маслаҳат берди, лекин генерал кўнмади. Берган хина дориси ҳам фойда қилмади. Уй ичидагиларнинг ҳаммаси — то хотинидан тортиб болалари-ю, хизматкорлари ва ҳатто ошпаз бола Петькагача — ҳар ким билган давосини унга таклиф этар эди. Шулар қаторида, Булдеевнинг гумаштаси Иван Евсеич ҳам келди, оғриқни ўқитиб боғлатишни маслаҳат берди.

— Шу уездимизда, жаноби олийлари,— деди у,— бундан ўн йил муқаддам Яков Васильич деган бир одам ўлпон маҳкамасида хизмат қиларди. Тиш оғриқни боғлашда — тенгги йўқ эди. Деразага ўгирилиб, шивирлаб-шивирлаб, куф-суф қилса, оғриқ таққа қоларди. Заб нафаси ўткир одам эди-да! . .

— Ҳозир у қаерда экан?

— Улпон маҳкамасидан бўшатишгандан кейин Саратовга, қайнанасиникига кўчиб кетган. Ҳозир фақат тиш оғриқни боғлаш билан кун кўради. Тиши оғриган одам борки, тўғри ўшанинг олдига боради, албатта тузалади. . . Агар тиши оғриган одам саратовлик бўлса, уйда қабул қилар экан; борди-ю бошқа шаҳардан бўлса, телеграф орқали тузата берармиш. Ушанга сиз ҳам, жаноби олийлари, телеграмма юбориб, шундай-шундай: бир бечора бандаи худонинг, яъни Алексейнинг тиши оғриб қолди,

тузатмоғингизни илтимос қиламиз деб, арз-ҳол қилсангиз — ёмон бўлмас эди... Хизмат ҳақини почта орқали юбора берасиз.

— Бекорчи гап! Ҳийлагарлик!

— Бир ёзиб кўрингчи, жаноби олийлари. Ўзи ҳозир хотини билан бирга эмас, бир немис хотинни топиб олган; ўлгудай арақхўр, оғзи бепаравуз, лекин каромати жойида...

— Юбора қол, Алёша,— деб генерал хотини ялина бошлади.— Сен-ку бундай гапларга ишонмайсан-а, лекин мен ўқитиб синаб кўрганман. Ишонмасанг ҳам ёзиб кўрингчи! Қўлинг қуриб қолмас ахир!

— Ҳа, майли,— деб рози бўлди Булдеев.— Жондан ўтгандан кейин ўлпончи тугул, шайтонга телеграмма юборарсан... Вой-вой! Тоқатим қолмади! Уҳ!.. Қани айтчи, ўлпончинг ўзи қаерда туради? Нима деб ёзай?

Генерал стол ёнига бориб ўтирди ва қўлига ручка олди.

— Саратовда уни билмаган одам йўқ,— деди гумашта.— Қани, ёзсинлар, жаноби олийлари, демак Саратов шаҳрида яшагувчи... Жаноби Яков Васильич... Васильич...

— Ҳўш?

— Васильич... Яков Васильич... Ҳаҳ фамилияси қурғур... Тилимининг учиди турибди... Яков Васильич... Васильич... Унутибман... Васильич... Вой дардисар-эй! Фамилияси нима бало эди? Ҳалигина шу ёққа келаётганимда эсимда эди-я!.. Шошманг-чи!..

Иван Евсеич кўзларини шифтга тикиб, лабларини қимирлатар эди, холос. Булдеев билан генерал оғим тоқатсизланиб кутишарди.

— Қани, нима бўлди? Тезроқ ўйла!

— Мана ҳозир... Васильич... Яков Васильич... Унутибман! Шунчалик осон фамилия эдики!.. Худди йилқибоп бир нарсага ўхшарди... Тўхтаг-чи... Кобилин...¹ йўқ, Кобилин эмас... Айтгандай. Жеребцовмикин?..² Йўқ, Жеребцов ҳам эмас... ҳар ҳолда йилқибоп фамилия эди-да, лекин нима экани — хаёлимдан кўтарилибди...

¹ *Кобыла* — бия; Кобилин ва бошқа шу хил фамилияларнинг ҳаммаси шу сўздан ясалган.

² *Жеребец* — айғир; Жеребцов ва бошқа шу хил фамилияларнинг ҳаммаси шу сўздан ясалган.

— Жеребятниковми?
 — Йўқ, бу эмас... Тўхтанг-чи... Кобилятников...
 Кобилицин... Кобелев...¹
 — Бунисини кучукбоп демасанг йилқибоплик жойи
 йўқ. Жеребчиковдир?
 — Йўқ, Жеребчиков ҳам эмас... Лошадинин...² Ло-
 шаков... Жеребкин... Йўқ, булар ҳам эмас!
 — Хўш, мен унга нима деб ёзаман? Узинг ўйлаб кўр...
 — Ҳозир. Лошадкин, Кобилкин... Коренной³...
 — Коренниковми? — деб сўради генерал ойм.
 — Йўқ, йўқ... Пристяжкин...⁴ Бу ҳам эмас... Уну-
 тибман!

— Ахир унутган бўлсанг, нимага келдинг, башаранг
 кургур, ёки мен сендан маслаҳат сўрадимми? — Генерал-
 нинг жаҳли чиқиб кетди.— Йўқол бу ердан!

Иван Евсеич секин-секин юриб, чиқиб кетди; генерал
 эса, жағини ушлаб, у уйдан бу уйга югурар эди.

— Вой бошим-эй! Вой жонгинам-эй! — деб додлар
 эди.— Вой, кўзим тиниб кетди!

Гумашта боққа чиқди ва ўлпончининг фамилиясини
 эсламоқчи бўлиб, осмонга қараганича туриб қолди:

— Жеребчиков... Жеребковский... Жеребенко...
 Йўқ, бу эмас!.. Лошадинский... Лошадевич... Жереб-
 кович... Кобилянский...

Бир оздан кейин хўжайин уни чақиртириб келди.

— Топдингми? — деб сўради генерал.

— Йўқ, топа олмадим, жаноби олийлари.

— Балки, Конявскийдир?⁵ Лошадников-чи? Бу ҳам
 эмасми?..

Шундай қилиб уйдагиларнинг ҳаммаси бараварига
 фамилия қидиришга тушиб кетишди. Йилқи жинсининг
 қулинидан тортиб қарисигача бирма-бир айтиб чиқишди,
 ёлу туёқ ҳам қолмади, эгар-жабдуқ авра-астаригача тек-
 шириб кўрилди... Уйда, боғда, ошхонада, хизматкорлар
 кўрасида, — хуллас ҳамма жойда одамлар бурчак-бурчак-

¹ *Кобель* — эркак ит; Кобелев деган фамилия шундан ясалган.

² *Лошадь* — от; Лошадин ва бошқа шунинг сингари фамилиялар
 шу сўздан ясалган.

³ *Коренной* — извошга, бричкага ўртага қўшиладиган от; шун-
 дай фамилия ҳам бўлади.

⁴ *Пристяжка* — извошка, бричкага ёнга қўшиладиган от; шун-
 дай фамилия ҳам бўлади.

⁵ *Конь* — яхши от, наслдор, зотли от; Конявский — шундан
 олинган фамилия.

да юрар ва пешоналарини қашиб, фамилия қиди-
рарди холос:..

Дам-бадам гумаштани чақиртиришарди.

— Табунов¹ эмасми? — деб сўрашарди ундан.— Копи-
тинчи?² Жеребовскийми?

— Йўқ, бу эмас,— деб жавоб берарди бечора Иван
Евсейч ва яна шифтга қараб, ўзича ўйланарди: — Конен-
ко... Конченко... Жеребеев... Кобилеев...

Болалар ўз бўлмасидан:

— Дада, топдик! Тройкин!³ Уздечкин!⁴— деб бақи-
рарди. Хўжайиннинг тиш оғриғи ҳаммани безовта қилиб,
ташвишга солиб қўйди. Тоқати тоқ бўлган генерал, ўша
фамилияни топган кишига беш сўм суюнчи ваъда қилди.
Одамлар буни эшитиб, Иван Евсейч олдига энди гала-
гала бўлиб келарди...

— Гнедовми?⁵ Рисистий⁶ эмасми? Лошадинский-чи? —
деб сўрашарди ундан.

Кеч кирди, ҳамон фамилия топилмади. Телеграмма
юборилмай, шу аҳволда ётиб қолишди. Генерал миужжа
қоқмасдан, тун бўйи инграб, юриб чиқди... Кечаси соат
иккидан ошганда уйдан чиқдию, тўғри гумаштасининг
деразасини тақиллатди.

— Меринов⁷ эмасми? — деб сўради йиғламсираб.

— Йўқ, Меринов эмас, жаноби олийлари,— деб жавоб
берди Иван Евсейч, гуноҳкор одамдай хўрсиниб.

— Бўлмаса, балки йилқибоп эмас, бошқачароқ фами-
лиядир-да!

— Худо ҳаққи, йилқибоп фамилия, жаноби олийла-
ри... Буниси аниқ эсимда.

— Эс ҳам шунчалик кирди-чиқди бўладими, ука?
Дунёда менга энг қиммат нарса — шу фамилия бўлиб
қолди. Улар бўлсам — ўлиб бўлдим!

Эрталаб генерал яна докторга одам юборди.

— Майли олиб ташласин! — деб рози бўлди энди.—
Ортиқ тоқатим қолмади.

1 *Табун* — йилқи уйири; Табунов шундан ясалган фамилия.

2 *Копито* — туёқ; Копитин шундан ясалган фамилия.

3 *Тройка* — уч от қўшилган извош, бричка; Тройкин шундан
ясалган фамилия.

4 *Уздечко* — юган; Уздечкин шундан ясалган фамилия.

5 *Гнедой* — тўриқ, Гнедов — шундан ясалган фамилия.

6 *Рисистий* — ҳайдама йўрғалик от. Шундай фамилия ҳам бў-
лади.

7 *Мерин* — ахта; Меринов — шундан ясалган фамилия.

Доктор етиб келди, оғриқ тишни суғуриб олди.

Уша заҳотиёқ оғриғи босилиб, генерал тинчиди. Доктор ўз вазифасини адо этиб, хизмат ҳақини олгач, бричкасига ўтириб уйига жўнади. Дарвозадан чиққандан сўнг далада Иван Евсеични кўриб қолди. Гумашта йўл ёқасида, оёғи остига қаттиқ тикилиб, алланимани ўйлаб турган эди. Пешонасининг мунчалик тиришганлиги, кўзларининг бу хилда паришонлиги — ўйлана бериб қийналганини кўрсатарди.

— Буланов...¹ Черезседельников...² Засупонин...³ Лошадский... — деб гўлдиарар эди, холос...

— Иван Евсеич! — деб доктор уни чақирди. — Барака топкур, менга беш-олти чорак сули сотмайсизми? Ўзимизнинг мужиклардан ҳам топилади-ю, лекин сулиси жуда ёмон...

Иван Евсеич анқайиб докторга қараб қолди ва бирдан юзлари тиржайиб кетди; суюнганидан қўлини-қўлига шартта урди-ю, докторга бирон жавоб бермасдан, қўрғонга қараб шундай чопдики, кўрган одам, қутурган ит қувдими, деб ҳайрон бўларди.

— Топдим, жаноби олийлари! Топдим! — деб генерал кабинетига шу қадар бақириб кириб келдики, ҳовлиққанидан овози бутунлай ўзгариб кетган эди. — Топдим! Умри узоқ бўлар экан! Овсов,⁴ Овсов! ўлпончининг фамилияси Овсов! Овсов, жаноби олийлари! Телеграммани Овсовга тегсин деб юбораверинг!

— Ма! Мана буни ебсан! — деб кўрсатди генерал, бош бармоғини икки бармоқ орасига жойлаб. — Йилқибоп фомилиянгни энди бошимга ураманми?

¹ Буланой — жийрон; Буланов — шундан ясалган фамилия.

² Черезседельников — араванинг тирқиши.

³ Засуп — бўйинча боғи.

⁴ Овёс — сули; Овсов — шундан ясалган фамилия.

ОВЧИ

Дим ва нафасни қайтарувчи туш маҳали. Кўм-кўк осмонда булутдан асар йўқ. . . Қуёшнинг тиғидан сўлиб қолган ўт маъюс ва умидсиз боқади, ёмғир ёғса ҳам биз энди кўкармаймиз деяётганга ўхшайди. . . Сокин ўрмон қилт этмайди, унинг баланд учи аллақадекка боқаётгандай ёки ниманидир кутаётгандай туйилади.

Урмоннинг дарахтлари қирқиб олинган чекасида тор елкали, баланд бўй, ёши қирқларга борган бир эркак лапанглаб келади. Эғнида қизил кўйлақ, хўжайин берган ямоқ шим, оёғига эса каттакон этик кийиб олган. У лапанглаб келади. Унг томонда кўм-кўк дарахтзор, чап томонда уфққа туташиб кетган олтиндай сап-сариқ жавдари. . . Одам қизариб ва терлаб кетган. Унинг малла сочли хушбичим бошида чавондозларникига ўхшаган текис соябонли оқ шапка олифтанамо қўниб турибди. Афтидан, сахийлиги тутиб кетган биронта бойвачча берган бўлса керак. Елкасига осиб олган халтага ёввойи товуқлар тиқиб олинган. Қўлидаги қўшоғиз милтиғининг тепкиси кўтариб қўйилган, олдинда буталарни искаб, чопиб кетаётган озғин, қари итига кўзларини сузиб қараб боради. Атроф шундай сокинки, тиқ этган овоз эшитилмайди. . . Исмейки тирик жон иссиқдан ўзини панага олган.

— Егор Власич! — деган майин товуш эшитди овчи тўсатдан. У чўчиб тушиб, атрофига қараб, қовоқларини солиб олди. Унинг олдида худди ер тағидан ёриб чиққандай рангги оппоқ, ўттиз ёшларга борган, ўроқ ушлаган хотин пайдо бўлди. Хотин эркакнинг юзига қарашга уринди ва уялиброқ жилмайди.

— Э, Пелагея, сенмидинг! — дейди йўлдан тўхтаб овчи, милтиқ тепкисини секин тушириб қўяркан.— Ҳм!.. Сен бу ерга қаёқдан келиб қолдинг?

— Бизнинг қишлоғимиздан шу ерга хотинлар келиб ишлаяпти. Мен ҳам шуларга қўшилиб келдим... Ишлагани келдим, Егор Власич!

— Шундай дегин... — деб ғўлдираб қўяди ва оҳиста қадам босиб кетади.

Пелагея ҳам унинг орқасидан юради. Иккови ҳам индамай йигирма қадамча йўл босишади.

— Егор Власич, сизни кўрмаганимга ҳам анча вақт бўлди... — дейди Пелагея овчининг қимирлаб бораётган елкалари ва куракларига меҳри товлаб қараркан.— Святой куни сув ичгани уйга биррав кирган эдингиз, ана ўшандан бери кўрганим йўқ сизни... Уша куни бир пас турдингиз-у, шунда ҳам худо билади қай аҳволда... Маст эдингиз... Урдингиз, сўкдингиз, кейин чиқиб кетдингиз... Мен кута-кута кўзларим тўрт бўлди... Эҳ, Егор Власич, Егор Власич! Ҳеч бўлмаса бир келсангиз нима қилади!

— Сеникида нима қиламан?

— Ростдан ҳам шундай-ку... Ҳар қалай уй-жойингиз дегандек... Мундоқ бир кўз ташлаб ўтсангиз... Ахир хўжайинсиз... Ие, ёввойи товуқ отиб олибсиз-ку, Егор Власич! Айтгандай бир пас ўтириб, дам олсангиз бўларди...

Пелагея шу сўзларни айтаркан, худди телба хотиндек кулар ва Егорнинг юзига қарарди. Унинг юз-кўзидан бахтиёрлиги барқ уриб турарди...

— Утиришми? Утирсак бўлади... — дейди лоқайдлик билан Егор ва икки арча дарахти ўртасидан ўтиришга қулайроқ жой қидиради.— Узинг нега турибсан? Сен ҳам ўтир!

Пелагея ундан сал нарига, қуёш тушиб турган ерга ўтиради, ўзининг бениҳоя қувониб кетганидан уялиб, қўллари билан кулги кезган лабларини беркитади. Икки минут жимликда ўтади.

— Ҳеч бўлмаса бирон марта келинг,— дейди оҳиста Пелагея.

— Нима қиламан? — дейди Егор ва бошидан шапкасини олиб, қизариб кетган пешонасини енгги билан артади.— Ҳеч эҳтиёж йўқ. Бир ё икки соатга бориш — қуруқ дахмазадан, сени безовта қилишдан бошқа нарса эмас, қишлоқда бутунлай қолай десам — юрагим бетламайди.

Узинг ҳам биласанки, жуда эрка одамман... Менга албатта кровать бўлиши керак, чойни ҳам яхшисини ичаман, кейин қўпол гапларга тобим йўқ... Ишқилиб мен учун ҳамма нарса жойида бўлиши шарт, у ерда, сенинг қишлоғингда бўлса қашшоқлик, ис-қурум холос... У ерда бир кун ҳам туrolмайман. Борди-ю, айтайлик шундай бир фармон чиқса, мени сеникида яшашим мажбур дейилса, мен уйингга ўт қўйиб юборардим, ёхуд ўзимни-ўзим ўлдирардим. Бу шўхлик ёшлигимдан менга ёпишиб олган, нима қиласан, илож йўқ-да.

— Ҳозир қаерда яшаяпсиз?

— Барин уйида, Дмитрий Иванич ҳовлисида, овчи-ман. Овқатга паррандалар етказиб бераман, кўпроқ... барин ўз хурсандчиликлари учун мени сақлайди.

— Егор Власич, бу иш сизга муносиб эмас... Бошқа одамларга юпонч, сизга эса ҳунарга ўхшайди... чинакам иш деб биласиз...

— Лақма, сен нимани билардинг,— дейди Егор ва хаёл суриб осмонга кўз ташларкан.— Менинг қандай одамлигимни сен тушунмасдинг, бундан кейин ҳам тушунмаганингча қоласан... Сенинг-ча, мен бемаза, адашган одамман, лекин, билган кишига, мен бутун уездда ягона, энг моҳир мерганман. Буни хўжайинлар яхши билишади, ҳатто менинг тўғримда журналда мақола босилиб чиққан. Овчиликда бирон одам менга тенг келолмайди... Сизнинг қишлоқ ишидан хазар қилишим, эркалигимдан ё мағрурлигимдан эмас. Шуни билки, мен ёш болалик чоғимдан бошлаб милтиқ билан тозидан бўлак нарсани кўрмаганман. Биласанми, қўлимдан милтиқни тортиб олишганда, қармоққа ёпишганман, қармоқни тортиб олишганда қўлим билан ов қилганман. Кейин баъзан пул бўлиб қолган пайтларда ярмаркама-ярмарка юриб, яхши от қидирдим, олдим ва сотдим. Яна ўзинг биласанки, эркак киши овчи бўлса ё отга ишқивоз бўлса оמוчга яқин йўламайди. Одам деганда эркинлик истаги бўлса уни ҳеч нима билан кетказиб бўлмайди. Шунга ўхшаб бирон барин актёр бўлиб кетса, ё бирор санъат билан айланиб қолса, у амалдор ҳам, помешчик ҳам бўла олмайди. Сен аёл кишисан, бунга тушунмайсан, аслида тушуниш керак.

— Тушунаман Егор Власич!

— Йиғлаворай деб турибсан-ку, демак тушунмайсан-да...

— Мен... мен йиғлаётганим йўқ... — деди Пелагея юзини тескари ўгириб.— Егор Власич, гуноҳ бўлади! Мен бахти қора билан ҳеч бўлмаса бирон кун яшанг. Сизга текканимга мана ўн икки йил бўлиб қолди, аммо, орамизда муҳаббатдан дарак бўлмади!... Мен... Мен йиғлаётганим йўқ...

— Муҳаббат дейсанми... — деб қўлини ишқаб ғулдирайди Егор.— Ҳеч қандай муҳаббат бўлиши мумкин эмас. Сен билан мен номигагина эр-хотинмиз, холос, шундай эмасми? Сен мени ёввойи одам деб биласан, мен сени ҳеч балога тушунмайдиган содда хотин деб биламан. Шундай экан, биз бир-биримизга муносибми? Мен озод, эрка, ўйинқароқман, сен бўлсанг қора ишчи, оёғингда чипта ковуш, исқирт-ифлоссан, ишдан қаддингни кўтармайсан. Ўзимни мен яхши биламан, овчиликда мендан ўтадиган одам йўқ, сен бўлсанг менга раҳминг келиб қараб ўтирибсан. Шуми муносиблигимиз?

— Егор Власич, ахир никоҳдан ўтганмиз! — дейди йиғламсираб Пелагея.

— Зўрлаб ўтказишган... Нима, эсингдан чиқдимми? Буни граф Сергей Павличдан... ва ўзингдан кўр. Граф мени ўзидан кўра яхши мерган бўлганим учун хасад қилиб, бир ой вино ичириб, мен мастлигимда шу ишни қилди, киши маст бўлганда, никоҳдан ўтишгина эмас, бошқа динга ҳам кириши мумкин. Уч олиш мақсадида, мени маст қилиб, сенга уйлантириб қўйди... Овчини мол боқарга тенг қилди! Ахир ўзинг ҳам менинг ғирт мастлигимни кўрган эдинг-ку, нега тегдинг? Крепостной эмасан, қарши турсанг бўларди! Очиғини айтганда, мол боқарнинг овчига тегиши бир бахт, лекин шунга қарамай мияни сал ишлатиш керак эди. Мана энди қийналиб, азоб чекавер, қон йиғла. Граф мазах қилган эди, сен эса кўз ёши тўқ... Бошингни деворга ур...

Орага жимлик чўкди. Ўрмоннинг кесилган ери устидан учта ёввойи ўрдак учиб ўтади. Егор ўрдакларни қора нуқтага айланиб, ўрмон орқасида ғойиб бўлгунича кузатиб туради.

— Нима билан тирикчилик қиласан? — деб сўрайди Егор Пелагеяга қараркан.

— Ёзда ишга чиқаман, қишда бўлса гўдаклар тарбиялаш уйдан бола олиб эмизги билан боқаман. Бир ойга бир ярим сўм беришади.

— Шундай де...

Яна жим қолишади. Жавдари ўрилаётган томондан майин қўшиқ садоси қулоққа эшитилади. Қўшиқ дарров тугайди. Иссиқдан ашула айтишга ҳам ҳавсала келмайди...

— Одамлар Акулинага янги уй солиб берганмишсиз, дейди.

Егор индамади.

— Демак, кўнглингизга у ёқаркан-да...

— Пешонангга битилгани шу экан, тақдир-да!— дейди овчи, керишиб туриб.— Чида энди, етимча, ҳа, айтмоқчи, хайр. Гап билан бўлиб ўтириб қолдим... Кечқурунгина Болтовога етиб боришим керак...

Егор ўрнидан туриб керишади ва милтиғини елкасига ташлайди. Пелагея ҳам ўрнидан туради.

— Энди қишлоққа қачон келасиз?— деб оҳиста сўрайди.

— Борадиган ишим йўқ. Ичмаган вақтимда сира бормайман, агар ичиб борсам, бундан нима фойда! Маст вақтимда қутуриб кетаман... Хайр!

— Яхши боринг, Егор Власич...

Егор шапкасини қийшайтириб кийиб, итини чақиради ва йўлга тушади. Пелагея турган жойидан қимирламай, унинг орқасидан қараб қолади... У, эрининг ҳаракатга кирган куракларини, келишган гардони, ҳавсаласизлик билан бепарво қадам ташлашини кузатиб туради, кўзларида ғамгинлик ва эркалик акс этади... Унинг назари эрининг озғин, новча гавдасини қучади ва эркалайди... Егор гўё бу назарни сезгандай тўхтади ва орқасига қарайди... У индамайди, лекин унинг юз-кўзидан, елкасини учирганидан Пелагея Егорнинг нимадир демоқчи бўлганини сезиб туради. Пелагея чўчиброқ қадам ташлаб унинг ёнига келади ва илтижо қилгандай эрига тикилади.

— Ма сенга!— дейди Егор тескари қараб.

Егор эскириб кетган бир сўмликни узатиб, тез юриб кетади.

— Яхши боринг, Егор Власич!— дейди Пелагея бир сўмликни беихтиёр оларкан.

Егор таранг тортилган камардай узун, тўппа-тўғри йўлдан кетади... Юзлари оқариб кетган Пелагея худди ҳайкалдай бир жойдан жилмайди ва нигоҳи билан Егорнинг ҳар бир қадамини кузатади. Ниҳоят қизил кўйлак

билан қора шим қўшилишиб бир рангга киради, унинг қадам босаётгани билинмайди, итини эса этигидан ажратиб бўлмайди. Фақат шапкаси кўриниб туради. Бироқ Егор тўсатдан ўнг қўлга, ўрмоннинг қесилган томонига бурилиб кетади, шапка ҳам кўздан ғойиб бўлади.

— Яхши боринг, Егор Власич!— деб пичирлайди Пелагея ва оппоқ шапкани яна бир кўриш умидида, қаддини ростлаб, оёғи учида туради...

Е В У З Н И Я Т Л И К И Ш И

Суд терговчиси ҳузурида тик кўйлак, серямоқ лозим кийган кичкинагина, ниҳоят даражада озғин бир мужик турибди. Унинг мўй босган бужур юзларида, қалин ва узун қошлари остидан зўрға кўриниб турган кўзларида тунд бир шиддат ифодаси бор. Қанчадан бери тароқ тегмаган чигал сочлари бошини шапкадек қоплаб олиб, у чеҳрага яна кўпроқ шиддат, ўргумчак шиддати беради. У ялангоёқ.

— Денис Григорьев!— деб сўз бошлайди терговчи.— Яқинроқ келиб менинг саволларимга жавоб бер. Ушбу июль ойининг еттинчи куни темир йўл қоровули Иван Семён ўғли Акинфов эрта билан сени кўрипти, сен — рельсни¹ шпалга² бириктирадиган гайкани бураб, чиқариб турган экансан. Мана шу гайка!.. У сени шу гайка билан ушлапти. Шундайми?

— Лаббай?

— Бутун воқиа шу Акинфов айтгандек бўлганмиди?

— Ҳа, шундоқ бўлганди.

— Яхши; ҳўш, энди айтиб бер-чи: гайкани нега бураб чиқардинг?

— Лаббай?

— Сен «лаббай»ни қўйиб, саволга жавоб бер; гайкани нима учун бураб чиқардинг?

Денис шипга қараган ҳолда хирқираб жавоб беради:

— Бир кераги бўлмаса бураб чиқарармидим?

— Бу гайка сенга нима учун керак бўлди, ахир?

— Гайками? Биз бу гайкадан чўқдиргич³ ясаймиз...

¹ Темир из.

² Темир из остида кўндаланг ётқизиладиган ёғоч

³ Қармоқ ёки тўрни сувга ботириш учун уларга осиладиган оғирлик.

— Ким у, «биз» деганинг?
— Биз, аҳоли... Қлимов қишлоғининг мужиклари.
— Менга қара, оғайни сен унақа ўзингни телбаликка солмасдан дурустроқ гапирсанг-чи. Бўлмағур чўкдиргичлар билан бошни айлантириб ёлғон гапирма.

Денис кўзларини пирпиратиб туриб, сўзлайди:

— Умримда ёлғон гапирган одам эмасман. Энди келиб, мана ёлғончи бўлиб ўтирибман... Чўкдиргич бўлмаса иш битадими, тақсир? Қармоққа чувалчанг ё бўлмаса майда балиқни ўтказганингминан, у ўлгурда чўкдиргич бўлмаса, сувга ботадими? Ёлғончи эмишман... — деб илжайди Денис. — Сув бетида қалқиб юраверадиган бўлса, ундан нима фойда? Олабуғани олинг, чўртанни олинг, ширин балиқни олинг — ҳаммаси чуқурдаги емга келади; сув бетида турган емни шилишпер¹ чўқиса чўқийди, уям бўлса йилда бир... Бизнинг сойда шилишпер ўзи йўғам... У балиқ катта сувни хушлайди.

— Сен менга шилишпердан гапириб нима қиласан?

— Лаббай? Ўзингиз сўрадингиз-ку! Биз томонда катта-катта бойлар ҳам балиқни шунақа қилиб тутати. Энг ярамас бир болани олган вақтингиздаям: чўкдиргич бўлмаса балиқ овламайди. Албатта, тушунмаган одам бўлса бошқа гап:— у, чўкдиргич бўлмасаям овга чиқаверади. Аҳмоққа закон йўқ деган гап бор эмасми, ахир?

— Демак, сен ўша гайкани чўкдиргич ясаш учун бураб чиқарган экансан-да?

— Бўлмасам-чи? Нима, уни соққа қилиб ўйнардими?

— Чўкдиргич учун қўрғошин, ё милтиқ ўқи... ё биронта мих топиб ишлатсанг бўларди-ку...

— Қўрғошин кўчада ётгани йўқ, у пулга келади, мих бўлса ярамайди. Гайкадан бошқаси қўл келмайди... У ҳам оғир, ҳам тайёргина тешиги бор.

— Жинниликка солади-я ўзини! Гўё кечагина туғилган-у, ё бўлмаса осмондан тушган. Бу гайка бурашнинг оқибати қандай бўлишини билмайсанми, ҳой эси паст? Агар қоровул кўриб қолмаса, поезд изидан чиқиб кетиб, қанча одам ўлади! Сен одам ўлдирган бўлардинг, одам!

— Э, худо сақласин, тақсир! Нега одам ўлдирай? Нима, биз динсизмидик, ё ёвузмидик? Худога шукур,

¹ Бир нав балиқ.

жаноби тақсир, ёшимиз шунчага етиб одам ўлдириш ту-гул, ундай нарсаларни ўйлаганимиз ҳам йўқ... Ўзинг сақла, парвардигорим, раҳминг келсин... Гапичгизни қаранг-а!

— Хўш, сенинча, поездларнинг ағинаши нимадан бўлади? Бир-иккита гайкани бураб чиқардингми, ағинайди кетади!

Денис илжаяди, ишонмагандек бўлиб, терговчига кўзини пирпиратиб қарайди.

— Йўғ-е! Неча йилдан бери бутун қишлоқ гайка бураш билан тирикчилик қилсак ҳам, шу кунгача худо ўзи сақлаб келди, мана энди ағинаш, одам ўлдириш деган гаплар чиқиб турипти... Мен унинг рельсини олиб кетсам, ё бўлмаса айтайлик, йўлга битта-яримта ходани кўндаланг қилиб қўйган бўлсам, ана унда поезд, эҳтимол ағинарди, бу бўлса... ниҳояти бир гайка холос... Гайка-я!

— Сен ахир тушунсанг-чи, рельсни шпалларга ўша гайкалар билан бириктириб қўядилар-да!

— Буни биз яхши биламиз... Биз, ахир, ҳаммасини бураб олмаймиз-да... қолдирамаизам... Телбаларнинг ишини қилмаймиз... тушунамиз...

Денис эснаб оғзини чўқинтиради¹.

— Ўтган йил шу ерда поезд ағинаб эди,— деди терговчи.— Сабаби энди маълум бўлди...

— Нима дедингиз?

— Ўтган йил дейман, бир поезд изидан чиққан эди. Шунинг сабаби мана энди маълум бўлди... Ҳа-а билдим!

— Сиз меҳрибонларимиз, шунақа нарсаларни билиш учун билимдон бўлгансизлар-да. Худо фаҳм берганда кимга беришини яхши билган... Сиз, мана, бу ундай, бу мундай деб дарров гапнинг фаҳмига етдингиз, аммо анови қоровулингиз бир мужик эмасми, ҳеч нарсанинг фаҳмига бормасдан, одамнинг ёқасига осилиб, судрай беради... Аввал бир нарсанинг фаҳмига боргин, ундан кейин судра-да! Мужик бўлдими, мияси ҳам мужикка яраша бўлади... Жаноби тақсир, муни ҳам дафтари-нгизга ёзиб қўйинг, у мени икки марта лунжимга, яна та-ғин кўкрагимга муштлади.

¹ Эснаганда оғиз очилади, шунда шайтон кириб қолмасин деб, оғизни чўқинтириш христианларда бор.

— Сенинг уйингни тинтиган вақтда яна битта гайка топиптилар... Мунисини қачон ва қаердан бураб олган эдинг?

— Э, сиз анави қизил сандиқ остида ётган гайкани айтяпсизми?

— Қаерда ётганини билмайман, иш қилиб сеникидан топганлар. Қачон бураб олгансан?

— Уни мен бураб олганим йўқ. Уни менга ана у Семён кўрнинг ўғли Игнашка берган. Мен ҳалиги қизил сандиқ остидагисини айтаётибман, аммо ташқарида, чанадан топилганини Митрофан икковимиз бураб чиқарганмиз...

— Қайси Митрофан у?

— Петров Митрофан... Эшитганмисиз? Ўзи тўр қилиб, бойларга сотади. Унга ҳалиги гайка ўлгурдан жуда кўп керак бўлади. Ҳар бир тўрга, мен сизга айтсам, ўн-тадан кетади...

— Менга қара... Жазо қонуни мажмуасининг 1081-моддасида айтилганки, бошарти бирон кимса ёмон ният билан темир йўлга бирон зарар еткизса, агарда мазкур зарар натижасида ўша йўлда келаётган транспорт хавф остида бўлса ва у ишнинг натижасида фалокат рўй беришини ул кимса билса... тушундингми? Билса! Бу бураб олишнинг оқибати қандай бўлишини сен билгансан, албатта... Ул кимса каторга ишларига юборилмоққа ҳукм этилади.

— Сиз яхши биласиз, албатта... Биз нодон одамлармиз... Биз нимани билардик?

— Сен ҳамма нарсани биласан! Ҳозир ёлғон айтаётибсан, ўзингни телбаликка соласан!

— Нега ёлғон айтай? Ишонмасангиз қишлоққа бориб сўранг... Чўқдиргич бўлмаса елим балиқдан бошқа нарса тутиб бўлмайди; тошбоши балиқдан бемаза балиқ борми дунёда, ўшайам чўқдиргич бўлмаса илинмайди.

Терговчи кулади:

— Ҳа-а, шилишпердан ҳам гапир бўлмаса!

— Ёзининг сойда шилишпер бўлмайди. Қармоққа капалакни ўтказиб, чўқдиргичсиз ташласак қўшбоши балиқ илинади холос, уям онда-сонда.

— Бўлди, жим...

Жимлик чўқди. Денис оғирлигини гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига солиб, кўк мовут ёпилган столга қаради ва зўр

бериб киприк қоқди, қаршисида гўё мовут эмас, қуёш кўринаётгандай. Терговчи шошилиб ёзади.

Бироз жимликдан сўнг:

— Мен энди кетаверайми?— деди Денис.

— Йўқ. Мен сени миршабларга қўшиб, қамоқхонага жўнатаман.

Денис киприк қоқишдан тўхтаб, қалин қошларини кўтариб, тўрага савол назари билан қаради:

— Бу нимаси? Нега қамоқхонага юборасиз жаноби тақсир? Сира вақтим йўқ, ҳозир ярмаркага жўнашим керак; Егорда тузланган чўчқа мойи пулидан уч сўм қолувди, ўшани олмасам бўлмайди...

— Жим тур, халақит берма.

— Қамоқхонага эмиш... бирон гуноҳим бўлса, майлиди, борардим, йўқса бекордан-бекорга... қуруқ тухматга-я... Бўлмаса нимага ахир? Уғрилик қилган бўлмасам, муштлашган бўлмасам... Олиқ-солиқдан боқимонда қолган, деб ўйласангиз, жаноби тақсир, хотиржам бўлинг, оқсоқолнинг гапларига ишонманг... Сиз ана у тўрадан сўранг, тақсир... У оқсоқолда имон деган нарса йўқ ўзи...

— Жим тур!

Денис:

— Ҳалиям жим турибман...— деб гўдиллайди.— Хатлаш вақтида оқсоқол жуда орттириб ёзган, буни мен қасам ичиб тасдиқлайман. Биз ўзимиз: уч оғайнимиз: Кузьма Григорьевич, чунончи, Егор Григорьевич, ундан кейин мана мен Денис Григорьевич...

— Сен менга халақит бераётибсан...— дейди терговчи, сўнгра қичқиради.— Ҳой Семён! Олиб бор муни!

Иккита салобатлик солдат келиб, уни маҳкамадан олиб чиқиб кетаркан, Денис яна сўзлайди:

— Биз ўзимиз уч оғайнимиз. Бирининг гуноҳига бири жавобгар эмас... Солиқни Кузьма тўламасин-у, жавобини мен, Денис берай эмиш... Судьялар! Аттанг, бурунги хўжайиним катта генерал ўлиб кетди-да, худо раҳмат қилгур, йўқса сиз судьяларнинг тоза адабингизни берарди... Адашмасдан, яхши билиб ҳукм қилиш керак. Урсанг ҳам майли, лекин гуноҳим бўлса ур, инсоф билан ур...

ЖОНСИЗ ТАНА

Жимжит август кечаси. Даладан аста-секин туман кўтарилади ва кўз иллаган ҳамма нарсани оқимтил парда ичига олади. Бу туман ой нурида гоҳ тинч ётган бепоя денгизга, гоҳ жуда катта оқ деворга ўхшаб кўринади. Ҳаво совуқ, ҳамма ёқ зах. Тонг отишга ҳали узоқ. Урмонни ёқалаб ўтган арава йўлдан бир қадам четроқда чироқ кўринади. Шу ерда ўсган ёшгина дуб дарахти остида жонсиз бир тана ётибди. Унинг бошидан оёғигача янги оқ чойшаб ёпилган, кўксига ёғочдан қилинган катта крест қўйилган. Улик қошида, йўл ёқасида икки мужик «навбатчи» бўлиб ўтирибди. Булар, деҳқонлар зиммасига юкланган энг оғир ва номаъқул мажбуриятлардан бирини адо этмоқда. Бирини — калта йиртиқ пўстин ва чипта чориқ кийган, мўйлови энди сабза урган, қора қош, новча йигит. У, ҳўл кўкат устида оёқларини узатиб ўтиради ва энгашган ҳолда бўйнини чўзиб пишиллаб ёғоч йўняпти: катта қирралик тарашадан эрмак учун қошиқ ясамоқчи. Иккинчиси — пакана бўйли, сийрак мўйлов, эчки соқол, чўтир, ориққина мужик. Бу чол қўлларини тиззасидан солинтириб, оловга тикилиб қолган. Ўртада ёнаётган гулхан аста-секин сўнмоқда ва иккисининг ҳам юзига шуъласини сочмоқда. Ҳамма ёқ жимжит. Фақат ёғоч йўнаётган пичоқнинг қиртиллаши-ю, гулханда тутаётган ҳўл ўтиннинг шатир-шутири эшитилади.

— Сёма, ухлама... — дейди ёш йигит.

— Мен... — дейди дудуқланиб эчки соқол, — ухлаётганим йўқ...

— Шундай бўлсин... Елғиз одам кўрқади, ваҳима босади. Бирон ҳикоя айтиб берсанг-чи, Сёма!

— Мен... билмайман...

— Ғалати одамсан-да, Сёмушка! Бошқалар олди-қочди, қизиқ гаплардан айтиб, кулдириб ўтиради, ашула қилади, сен бўлсанг — яратганча қола бергансан. Худди полиздаги қўриқчига ўхшайсан; индамасдан, оловга тикилганингча ўтира берасан. Гапинг оғзингдан тушиб кетадигандай, эплаб гапира олмайсан: қўрқиб-қўрқиб гапирасан. Ешинг элликка бориб қолган бўлса ҳам бир гўдакчалик ақлинг йўқ... Дунёга келиб тентак бўлиб ўтганинг учун ачинмайсанми, Сёма?

— Ачинаман... — деб қайғириб жавоб берди эчки соқол.

— Биз сира ҳам ачинмаймиз, тентаклигингни кўра бериб, ўрганиб қолганмиз. Ўзинг раҳмдил, ичмайдиган, туппа-тузук мужиксан-ку, миянг ишламайди-да; мана шуниси ёмон. Худойимнинг ўзи ақлдан қисиб қўйган деб юра берасанми? Ўзинг ҳам ҳаракат қил-да!... Миянгни мундоғ қўзғатиб кўр, Сёма!... Бирон яхши гап эшитсанг, маънисини топишга урин, мияннга жойлаб ол, қайта-қайта ўйлаб кўр... Мабодо тушунмасанг, мияни ишлатиб, бош қотириб, астойдил уринсанг — топасан, гапнинг маъзини чақасан. Гапимга тушундингми? Иш қилиб бўшашма! Ақл деган нарсани ўзингки ҳаракат қилиб топмасанг, дунёдан беному нишон шу тентаклигингча ўтиб кетасан.

Тўсатдан чийиллаган хунук бир овоз ўрмонни тутиб кетди. Дарахт учидан бир нарса қулади, баргларни шатирлатиб, ерга йиқилгандай бўлди. Ўрмонда акс садо тарқалди. Йигит чўчиб тушиб «нима гап?» дегандай чолга қарайди.

— Бойқуш, — деди Сёма ғўнғиллаб, — қушчаларни тутиб емоқчи.

— Айтгандай, Сёма, қушларнинг иссиқ томонга учадиган вақти бўлди-я!

— Ҳа... вақти бўлди.

— Бугун роса совуқ кучаядиган бўлди: қақшатади-я!.. Турна жуда нозик парранда. Бунақа совуққа чидай олмайди, дарров ўлади. Мен турнадақа нозик бўлмасам ҳам, қотиб қолдим... ўтин олиб келсанг-чи!

Сёма ўрнидан туриб қоронғи дарахтзорга кириб кетади. У, дарахтлар орасида қуриган шохларни йиғиштириб юрар экан, шериги кўзларини қўли билан тўсиб ўтирар ва «тарс» этган сайин чўчиб тушар эди. Сёма бир

қучоқ ўтинни келтириб гулханга ташлади. Олов шохларни аста-секин ялаб-ялаб турди-да, бирданига алангалашиб ёппасига ёндириб юборди. Гулхан шуъласи ҳар икки кишининг юзини, йўл ёқаларини, ўлик устига ёпилган оқ чойшабни, чойшаб остидан туртиб турган қўл ва оёқларни, кўксидаги образни қизартиб юборади... «Навбатчи»лар жим ўтирадилар. Йигит бўйинни янада эгади ва энгашиб олиб яна бояги «эрмаги»га астойдил киришади. Эчки соқол боягисидай қимирламай оловга тикилганича ўтира беради...

Бирданига қоронғи кечада:

— «Сион душманлари парвардигор олдида шармандаи шармисор ўлғайлар»... — деган ингичка дарвишона бир овоз келади. Кетидан аста-аста юриб келаётган оёқ товуши эшитилади ва йўл томондан монах жандасини кийган, бошида қалпоқ, елкасига тўрва осган бир одам гулхан олдида пайдо бўлади.

— Худоё тавба, тавба! Астаффурулло! — деди бу дарвеш хириллоқ овоз билан. — Зулмат ичра бу гулханны кўриб, юрагим ҳовлиқиб кетди... Аввало: бу — йилқи-боқар бўлса керак, деб ўйладим; қараб турсам, йилқиси кўринмайди. Тагин ўйлаб туриб, бу албатта қароқчилар гулхани, бирон бой савдогарни пойлаб ётишгандир, дедим. Ёки ўтга чўқинаётган лўлилар қавми бўлсамикин, дедим. Юрагим ҳовлиқа берди... Эй, қулбачча — Феодосий, дедим мен ўзимга, қайтма, сенга не азоблар раво бўлса — бориб қабул қилгайсан, дедим. Мана мен бир парвона каби ушбу гулханингизга келдим. Энди атворингиздан пайқасамки, сизлар на лўли-ю, на қароқчи. Ассалому алайкум!

— Салом.

— Диндошлар, Макухиннинг ғишт заводига қайси йўлдан борилади, биямайсизларми?

— Яқин қолди. Мана шу катта йўл билан тўғри бора берасиз, икки чақиримча юргандан кейин бир қишлоқ келади: Ананова қишлоғи; биз ўша ердан бўламыз. Қишлоқдан ўтгач, ўнгга буриласиз, ота; сув ёқалаб бора берсангиз, тўғри заводнинг ўзидан чиқасиз. Анановадан у ёғи уч чақиримча келар.

— Умрларинг узоқ бўлсин! Хўш, бу ерда нима қилиб ўтирибсизлар?

— «Навбатчи» бўлиб ўтирибмиз, маъна бу жонсиз танага...

— Нима дединг? Қанақа тана? Астағфурулло!

Дарвеш оқ чойшаб билан крестни кўриб чунонам қўриқиб кетдики, турган жойида бир ирғиб тушди... Бу кутилмаган ҳодиса унга ёмон таъсир қилди: оғзи очилган, кўзлари бақрайган ҳолда қотиб қолди... Шу алфозда ўз кўзларига ишонмаган кишидай уч минутча анқайиб тургач, секин-секин ўзига келди ва зўрға тилга кирди.

— Худоё худовондо! Бу нима кўргилик? Ҳеч кимга зиёни тегмай ўз йўлида кетаётган бир мўмин банданга бу қандай кўргилик бўлди?

— Сиз ким бўласиз?— деб сўради йигит.— Рухонийларданми?

— Йўқ... йўқ... Мен монастирларни зиёрат қилиб юрган бир банда... Ми... Михаил Поликаринчи танийсанми, завод бошлиғи-чи? Мен худди ўша кишининг жияни бўламан... Худоё, ўзинг подишосан!.. Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?

— Ўлик пойлаб ўтирибмиз. Шундай буйруқ бор...

— Ҳа, шундай денг...— деб валдирайди жапдаўш кўзини силаб.— Ўзи қаерлик экан?

— Йўловчи.

— Одамзод аҳволи шу экан-да!.. Бўлмаса мен... ҳалиги... кета қолай... Ваҳима босяпти... Ўликдан шундай қўрқаманки, асло қўя қолинг, биродарлар... Мундоқ бир ўйлаб кўринг-чи! Шу одамни тириклигида ҳеч ким назарига илмаган бўлса керак; ана энди қаранг! Жонсиз тана олдида улуғ бир лашкарбоши ёки бирон авлиё ҳузурида тургандай қўрқиб қалтираймиз. Одамзод шу экан! Нима қилибди, ўлдириб кетишибдими?

— Нима бўлгани худога аён. Биров ўлдирганми, ўзи ўлганми — билиб бўлмайди.

— Шундай денг... Ҳа, билиб бўлмайди... Балки шу топда жони жаннатда жавлон уриб юргандир.

— Йўқ, жони ҳали танаси атрофида айланиб юради,— дейди йигит.— Уч кунгача жон танасини ташлаб кета олмайди.

— Ҳа-я!.. Шу кунларда совуқ роса зўрайди; суяк-суякларинггача қақшатади! Демак, тўппа-тўғри кета берасан денг.

— Қишлоққача тўғри йўл, кейин ўнгга бурилиб, сув ёқалаб юрасиз.

— Сув ёқалаб денг... Яхши ... Нима қилиб турибман? Йўлдан қолмай. Хайр, биродарлар!

Жандапўш йўлга чиқди ва беш қадамча юриб тўхтади.

— Садақа қилиш ёдимдан кўтарилибди,— дейди у,— ўликка пул қўйсам бўлармикин-а, диндошлар?

— Бунисини ўзингиз биласиз. Сиз монастирларга бориб юрасиз... Ўз ажали билан ўлган бўлса-ку, арвоҳи хушнуд бўлар-а; борди-ю, ўзини ўзи ўлдирган бўлсами — гуноҳ бўлар дейман...

— Рост гап... Дарҳақиқат ўзини ўзи ўлдирган бўлиши мумкин... Чақам ёнимда қола берсин-а? Хай товба! Минг сўм берса ҳам шу ерда ўтирмасдим. Хайр, биродарлар!

Жандапўш аста-секин узоқлашади ва яна тўхтайди.

— Жуда ҳайрон бўлиб қолдим, нима қилсам экан?— деб валдирайди у яна.— Тонг отгунча шу ерда, иссиққина гулхан олдида ўтира қолай десам — кўрқаман. Кета берай десам — тагин кўрқаман. Бу мурда йўл-йўлакай кўзимга кўрина беради энди... Мени худо урди! Беш юз чақирим пиёда оламни кезиб, омон-эсон ватанымга келдим деганимда... Бу нима кўргилик? Кета олмайман энди... ваҳима босади...

— Рост гап, ваҳима босади...

— Бўридан кўрқмайман, қароқчидан ҳам, қоронғи кечаларда юра бераман, лекин ўликдан кўрқаман, холос. Шундай кўрқаманки!.. Биродарлар, худо хайр берсин, тиз чўкиб ялиниб-ёлвораман: мени қишлоққача кузатиб қўйинглар, диндошлар!

— Биз бора олмаймиз, тана олдидан нари силжишга ижозат йўқ.

— Ҳеч ким кўрмайди, биродарлар! Худо урсин, кўрмайди! Бу хизматларинг учун худойим сизларни ярлақайди. Оқсоқол, худо хайр берсин, сиз кузатиб қўйинг! Оқсоқол! Нега индамайсиз?

— Оқсоқолингиз тентакроқ... — деб тушунтирди йигит.

— Бўлмаса сен бора қол, дўстим! Бир мири бераман.

— Бир мирига кузатиб қўяр эдим-ку,— дейди бошини қашлаб йигит,— буйруқ бор-да... Агарда манави Сёма тентак, бир ўзим ўтира бераман деса, олиб бориб қўяман. Сёма, бир ўзинг ўтирасанми?

— Утираман... — деб рози бўлди тентак.

— Жуда соз! Қани, кетдик!

Йигит ўрнидан туриб, жандапўш билан кетди. Минут ўтмай уларнинг қадам товуши ва гаплари эшитилмай қолади. Сёманинг кўзлари юмилиб, секин-секин, мудрайди. Гулхан сўна бошлайди, жонсиз танани каттакон қора соя босади...

УНТЕР ПРИШИБЕЕВ

— Унтер-офицер¹ Пришибеев! Сиз шунинг учун айбланасизки, 3-сентябрь куни сўз ва ҳаракатингиз билан урядник Жигинни, волость бошлиғи Аляповни, юзбоши Ефимовни, гувоҳлар қаторида ўтирувчи Иванов ва Гавриловни, яна олтита деҳқонни ҳақорат қилгансиз. Шунинг ҳам айтиш керакки, урядник, волость бошлиғи ва юзбошининг хизмат вазифаларини ўтаб турган чоқда ҳақорат этгансиз. Айбингизга иқрормисиз?

Юзи буришган, башарасини жун босган Пришибеев роз туриб, ҳирқироқ ва бўғилган овоз билан, худди команда бераётгандай, ҳар сўзини битта-битта айтиб, жавоб қайтаради:

— Жаноби олийлари, суд ҳазратлари! Демак қонуннинг бутун моддаларига қараганда, ишнинг сабабини ҳар ёқлама текширув лозим эди. Айб менда эмас, бошқаларда. Бу иш ҳаммаси худо раҳмат қилгур бир мурда устида келиб чиқди. Шу ойнинг учинчи куни хотиним Анфиса билан секин, олижаноблик билан кетаётган эдим, қарасам — сув бўйида бир тўда ҳар хил одам турипти. Халқнинг тўплангани қандай ҳақи бор? дедим. Нечун? Қонунда халқ пода сингари тўпланиб юрсин деб айтилганми? «Тарқалингиз!» деб қичқирдим. Уйларига тарқалсин деб одамларни нари-бери итара бошладим, юзбошига, бўйнига уриб ҳайдашни буюрдим. . .

— Шошманг, сиз ахир урядник ҳам, оқсоқол ҳам эмасиз-а, халқни ҳайдаш сизнинг ишингиз эмас-ку?

Ҳар бурчакдан:

¹ Унтер-офицер — кичик офицер.

— Унинг иши эмас! Унинг иши эмас! — деган овозлар эшитилди.— Тақсир, у бизга кун бермай қўйди! Ун беш йилдан бери ундан кўрмаган кўргилигимиз қолмади, у хизматдан қайтгандан буён қишлоқни ташлаб кетгудай қолдамиз. Ҳаммани жонидан бездирди.

— Худди шундай тақсир!— деди гувоҳлик берувчи оқсоқол.— Бутун юрт бир бўлиб, шикоят қиламиз. У билан мураса қилиш қийин бўлиб қолди... Маъракаларда ҳам, тўй-томошаларда ҳам ёки бошқа бир маросимда бўлса ҳам, хуллас ҳар қачон қичқиради, шовқин солади, ўзича тартиб ўрнатган бўлади. Болаларнинг қулоғидан чўзади, бир гап чиқиб қолмасмикин, деб хотинларга секин назар солиб юради, гўё қайнатага ўхшайди. Бир куни, ашула айтмангиз, чироқ ёқмангиз, деб уйма-уй буйруқ қилиб юрди. Қонунда ашула айтсин демаган, деб қичқирди.

— Шошманглар, ҳали гувоҳлик беришга улгурасиз,— деди судья,— Пришибеевнинг ўзи гапирсин-чи. Қани, Пришибеев, гапингизни давом этдилинг.

— Хўп, тақсир! — деб хириллади унтер.— Сиз жаноб олий, халқни тарқатиш менинг ишим эмаслигини гапирдингиз... Яхши... Хўш, агар, тартибсизлик қилувига йўл қўйиб бериш керакми? Қайси қонунда халқни ўз эркига қўйиб берилсин дейилган? Мен бунга йўл қўя олмайман: Мен уларни ҳайдамасам, жазо бермасам, буни ким қилади? Чинакам тартибни ҳеч ким билмайди. Айтиш мумкин, тақсир, оддий фуқаро билан қандай муомала қилишни, бутун қишлоқда фақат мен ўзим биламан, ўзим, тақсир, ҳамма нарсани тушуна оламан. Мен мужик эмас, мен унтер-офицерман, хизматдан бўшаб келган каптенармусман. Мен Варшавада, штабда ишлаганман... Агар билишни истасангиз, ундан сўнг ўт ўчирувчилик хизматига кирдим. Шундан кейин нотоблигим, заифлигим сабабли ўт ўчирувчиликдан бўшаб кетиб, икки йилгача эрлар классик прогимназиясида швейцарь бўлиб хизмат қилдим... Мен бутун тартибни биламан. Мужик эса содда одам, у ҳеч нарсани тушунмайди, менинг айтганларимга қулоқ солиши лозим, чунки ўзига фойда бўлади. Мисол учун шу ишни олайлик... Мен одамларни ҳайдай бошладим. Сув бўйидаги қум устида бўлса ўлган кишининг гавдаси ётипти. Хўш, қайси асосга биноан у киши у ерда ўлиб ётади, дедим. Шу ҳам тартиб бўлдимми? Нимага урядник индамай қараб туради. Сен, урядник, нимага бу

тўғрида катталарга хабар қилмадинг, дедим. Балки бу одам ўзи сувга чўкиб ўлгандир. Балки, биров қилган жиноят бўлиб, жиноятчини Сибирь кутаётгандир. Жинояткор қотил бўлса ҳам ажаб эмасдир... Урядник Жигин бўлса парво қилмай папирос чекиб ўтирибди. «Бу қанақа буйруқчи ўзи? Унинг ўзи қаердан пайдо бўлиб қолди? — дейди. — Усиз биз қиладиган ишимизни билмаймизми?» дейди. Демак дедим мен, сен аҳмоқ, бу ерда ҳеч нарсага эътибор бермасдан гўдайиб турибсан, ҳеч нарсани билмайсан. «Мен,— деди у,— кеча кечқуруноқ становой приставга хабар қилганман». Становой приставга нима учун хабар қиласан, деб сўрадим. Қонуилар мажмуасининг қайси моддасига асосан? Ахир, чунончи, биров сувга ботганда, ёки ўзини бўғиб ўлдирганда ва шунинг сингари ҳодисаларда, хуллас бундай ишларда становой қўлидан бир нарса келадими? Бу жинорий иш, граждан иши... Тезлик билан терговчи ва судья жанобларига чопар юбормоқ керак. Ҳаммадан аввал сен акт тузиб мировой судья жанобларига юборишинг лозим дедим. Урядник бўлса менинг гапимни эшитиб кула берди, мужиклар ҳам кулдилар. Ҳамма кулди, тақсир. Қасамёд қилиб буларни кўрсата оламан. Мана бу ҳам кулди, анави ҳам кулди. Жигин ҳам кулди. Нега илжаясиз. Урядник: «Мировой судья, бундай ишларни қаролмайди» дейди. Бундай сўзларни эшитиб, жуда қизишиб кетдим: Урядник, сен шундай деб айтмадингми? — деди унтер, урядник Жигинга қараб.

— Ҳа, айтдим.

— Оддий халқ олдида: «Бундай ишларни мировой судья қаролмайди» деб айтганингни ҳамма эшитди. Бу гапни ҳамма эшитгандан сўнг, десангиз, тақсир, мен қизишиб кетдим. Жон-поним чиқиб кетди. «Нима дединг, қани қайтариб айт!» дедим. У менга тагин ўша сўзларни такрорлади. Мен унга ўшқирдим. Қандай қилиб, дедим сен мировой судья жаноблари тўғрисида шундай сўзларни айта оласан... Сен полиция урядниги бўла туриб, ҳукуматга қаршимисан, а? Биласанми, дедим, агар мировой судья жаноблари истасалар, бундай сўзларинг учун сени ишончсиз деб айблаб, губерна жандарми идорасига юборишлари мумкин? Ахир бундай сиёсий сўзлар учун мировой судья жаноблари сени қаерларга ҳайдаб юборишини биласанми? дедим... Оқсоқол бўлса: «Судья ўз ҳаддидан ташқари ҳеч нарсага қўл ура олмайди. У фақат

майда ишларнигина қарайди» деди. Худди шундай деб айтди, ҳамма эшитди. . . Ахир қандай қилиб сен маъмуриятнинг обрўини туширасан, дедим. Ҳазилингни бир чеккага йиғштириб қўй, дедим, бўлмаса ишинг ёмон бўлади, биродар, Варшавада, ёки эрлар прогимназиясида хизмат қилганимда бирорта ноқулай сўзни эшитсам, жандарм кўринмасмикин деб, дарров кўчага қарар эдим, кўриниб қолса: «Бу ёққа кел, йиғит» дер эдим-да, эшитган ҳамма гапимни айтардим. Бу ерда бўлса, қишлоқда бундай гапларни кимга айтасан? . . . Жоним чиқиб, юрагим тарс ёрилиб кетди. Ҳозирги халқ ўзбошимча ва итоатсиз бўлиб, ўзини унутиб қўйганидан жуда койиндим, айлан-тириб бир солдим. . . Албатта, унча қаттиқ урганим йўқ, сиз жаноб олийнинг шаъниларига иккинчи бундай қаттиқ сўз айтмаслиги учун урдим. Урядник бўлса оқсоқолнинг тарафини олиб қолди. Шундан сўнг, албатта, мен урядникка ҳам тарсаки тортиб юбордим. Шу билан бошланиб кетди. . . Қизишиб кетгандан кейин, тақсир, ахир урмасдан бўлмайди-да. Агар аҳмоқ кишини урмасанг, ўзинг гуноҳига қоласан. Айниқса иш устида, тартибсизлик устида.

— Тўхтагчи! Тартибсизликни текширадиган киши бор, бунинг учун урядник, оқсоқол, юзбоши бор. . .

— Урядник ҳамма нарсага қараб улгура олмайди, ахир урядник мен тушунган нарсани тушунмайди. . .

— Ахир бу сизнинг ишингиз эмаслигини тушунсангизчи!

— Нега энди? Қандай қилиб бу менинг ишим бўлмасин! Ажаб. . . Одамлар тартибсизлик қилсин-у, менинг ишим бўлмасин! Нима қилай, уларни шу қилиғи учун мақтайми? Анавилар бўлса, мени ашула айттирмайди, деб сизга чақади. . . Хўш, ашуланинг нима яхши оjoyи бор? Иш ўрнига улар ашула айтадилар. . . Бу ҳам етмагандай, кечаси чироқ ёқиб ўтириш одат бўлиб қолипти; ётиб ухлаш пайти келган, улар бўлса гап сотишиб, ҳиринг-ҳиринг куладилар. Бу нарсаларнинг ҳаммасини ёзиб қўйганман.

— Нимани ёзиб қўйгансан?

— Чироқ ёқиб ўтирган кишиларни ёзиб қўйганман. — Пришибеев чўнтагидан ёғ босган қоғоз чиқариб, кўз ойнагини тақиб ўқиди.

— Чироқ ёқиб ўтирадиган деҳқонлар Иван Прохоров, Савва Микифоров, Пётр Петров, солдат хотини Шустро-

ва, ўзи тул, Семён Кисловни ўйнаш тутган. Игнат Сверчок жодугарлик қилади, унинг хотини Мавра бўлса, кечалари бировларнинг сигирларини соғиб олади.

— Бас!— деди судья ва гувоҳлардан сўрай бошлади. Унтер Пришибеев кўз ойнагини пешонасига кўтариб ажабланган ҳолда, судьяга қарайди. Судья унинг тарафини олмайдиганга ўхшайди. Унинг шохсоққадай ирғиб чиққан кўзлари ялтирайди, бурни қип-қизариб кетади. У дам судьяга, дам гувоҳларга қарайди. Судья нега мунчалик ҳаяжонланганини, нима учун бурчаклардан, гоҳо норозилик баён қилган, гоҳо секингина кулган овозлар эшитилганини англолмайди. Бир ой қамалсин, деб чиқарилган ҳукмни ҳам у англолмади.

— Нима учун?— деди унтер, ҳайрон бўлиб.— Қайси қонунга асосан?

Ва шу онда унга маълум бўлдики, дунё ўзгарган, энди ёруғ жаҳонда яшаш ҳеч ҳам мумкин эмас. У, кўнгилсиз ва ғуссали фикрлар ичида қолди. Бироқ, судья олдидан чиқиб мужикларнинг тўпланиб алланималар гапириб турганини кўргач, тарк этолмайдиган одати бўйича, Пришибеев яна ғоз туриб, ҳирқироқ ва ғазабли товуш билан қичқирди:

— Халойиқ, тарқал! Тўпланма! Уй-уйингга жўна!

УЙҒУ ХУМОРИ

Округ судининг залида мажлис бўлмоқда. Растрат ва қаллобликда айбланган, башарасидан арақхўрлиги кўриниб турган ўрта ёшли бир жаноб қора курсида ўтирибди. Ориқ, кўкраги чўккан секретар айбномани ингичка товуш билан ўқимоқда. У на нуқтани писанд қилади ва на вергулни; шунинг учун товуши бир оҳангда чиқиб, асариларнинг ғинғиллашига ёки ариқчанинг шилдирашига ўхшаб эшитилади. Биров шундай ўқиб турганда роса ширин хаёллар сурса, бир нималарни эсласа, мазза қилиб ухласа бўлади-да... Судьялар, маслаҳатчилар, томошабинлар зерикканларидан ҳурпайиб қолдилар... Ҳамма ёқ жимжит. Фақат суд йўлагиди ора-сира кимнингдир секин-секин юргани, ёки эснаб ўтирган маслаҳатчи, оғзига муштини тутиб, эҳтиёт билан йўталгани эшитилади...

Ҳимоячи жингалак соч бошини муштига тираб, секингина мудрапти. Секретарнинг ғинғиллаши фикрини чалғитиб, бўтаб юборди.

«Суд приставининг бурни ўлгидай узун-да,— деб ўйлади ҳимоячи, уйқусираб турган қовоқларини зўрға қимирлатиб.— Табиатга жуда ҳам зарур эканми-я, мана шундай чиройли башарани расво қилиш! Одамларнинг бурунлари узунроқ бўлса, масалан, икки-уч сажен бўлса борми, ҳеч қаерга сиғмай уйларни кенг-кенг қилишга тўғри келарди...»

Ҳимоячи, пашша чаққан отдай калласини бир силтаб олиб, яна ўйлайди:

«Ҳозир уйимда нима бўляпти экан? Шу пайтда хотиним ҳам, қайнанам, ҳам, болалар ҳам, хуллас, ҳамма уйда бўлади... Уғлим Қолька билан қизим Зина ҳозир

кабинетимга кириб олгандир... Колька креслода турибди; кўкрагини стол қиррасига тираб, қоғозларимга сурат солаётгандир. Тумшуги узун, кўзи ўрнига нуқта қўйилган битта от, қўлини чўзиб турган битта киши, қийшайиб кетган битта уйнинг суратини аллақачон солиб қўйди; қизим Зина ҳам стол ёнида, акаси қанақа сурат солганини кўриш учун, калласини чўзиб қараб турибди...

— Адамнинг суратини сол,— деб сўрайди у.

Колька энди менинг суратимни сола бошлайди. Ана битта одамнинг суратини қотириб қўйди, энди қора соқол қилса—адаси тайёр. Кейин Колька Қонунлар мажмуасидан сурат қидира бошлайди. Стол бўлса Зинанинг ихтиёрига қолади. Кўзлари қўнғироққа тушади—олиб чалади, сиёҳдонни кўради—бормогини суқиб кўради; стол ғаладонни қулфланмаган бўлса, демак, уни ҳам титкилаш керак. Ахир уларнинг мияларига ғалати бир фикр келади: иккови ҳам ҳинди эмиш-у, столнинг тагига кириб, душмандан яшириниб олишса яхши бўлар эмиш. Иккови стол тагига киради, қичқиради, чинқиради ва столдаги чироқ ё гулдон тушиб кетгунча тўполон қилади... Уҳ! Ҳозир онаси меҳмонхонада учинчи боласини овутиб юргандир... Бола биғ-биғ йиғлайди... Сира тинмай биғиллайди!»

— «Копелов, Ачкасов, Зимаковский ва Чикиналарнинг жорий ҳисобларида бўлган процентлар берилмаган,— деб секретар фингиллайди,— 1425 сўму 41 тийиндан иборат маблағ 1883 йил қолдиргига қўшиб юборилган...»

«Ҳозир бизнигида овқат қилаётган бўлсалар ҳам ажаб эмас—деб ўйлайди тагин ҳимоячи.—Стол атрофида қайнанам, хотиним Надя, қайним Вася, болаларим ўтиришибди... Қайнанамнинг юзида одатдаги келишмаган жонсарақлиги ва такаббурлиги мана мен деб турибди. Надя бирам озғин; лекин, ўзи сўлиша бошлаган бўлса ҳам, юзининг териси ҳалигача оппоқ, тиниқ; ўзи ўтирибди-ю, гўё биров зўрлаб ўтқазиб қўйгандай; ўзини касалга солиб овқат ҳам емайди. Унинг юзида ҳам, қайнанамникидаги сингари, жонсарақлик аломати тўлиб ётибди. Бўлмасачи! Қўлида бола, зиммасига ошхона, эрининг кўйлак-лозими, меҳмонга бориш, пўстинларни куяга едирмаслик, меҳмон кузатиш, пианино чалиш! Вазифа шунчалик кўп-у, қилинадиган иш жуда оз! Надя ҳам, онаси ҳам зиғирча иш қилмайди. Бекорчиликдан зерикиб қолиб, мабодо гулларга сув сепишса ё ошпаз хотин билан айтишиб қо-

лишса борми,—бўлди: нах икки кунгача белларини ололмай, дунёнинг захматидан зорланиб юришади... Қайним Вася хўмрайиб ўтириб, овқат кавшанаяпти, чунки лотин тилидан бугун бир олибди. Хизматга ҳамма вақт тайёр турадиган, кўрган яхшиликлари учун миннатдор бўлиб юрадиган ювош бола-ю, лекин этикни, шимни, китобни кўп йиртади-да... Болалар хархаша қилишаётгандир, албатта. Сирка сўрашади, мурч бер дейишади, бир-бирдан зорланишади, гойида қошиқларини тушириб юборишади. Мана шуларни эсланса кишининг боши айланиб кетади! Хотиним ва қайнанам одобга роса рюя қилади-да! Тирсак столга қўйилса, пичоқни чангаллаб ушланса ё овқатни биров пичоқ билан еса, ё бўлмаса таомни чап ёқдан эмас, ўнг ёқдан тутса борми, нах киши балога қолади, бундай гумроҳликдан худо асрасин! Овқатларининг ҳаммасидан, ҳатто исда пиширилган чўчқа гўшти ва нахотдан ҳам упа билан монпансье ҳиди келиб туради. Ҳамма овқатлари бемаза, тахир, бунинг устига яна оз беришади... Бўйдоқлик чоғларимда еб-ичиб юрган шўрва-ю кашалардан нишон ҳам йўқ. Хотиним билан қайнанам ҳамиша французча сўзлашади; гап менга тақалгудай бўлса-чи, қайнанам дарров русчага ўтиб олади, чунки мендай совуқ, бағри қаттиқ, уяти йўқ, кўпол одам тўғрисида нозик француз тилида гапириш хайф-да...

— Бечора Мишель, очиқиб қолгандир. Эрталаб нон ҳам емади, бир стакан чой ичди-ю, судга чопиб кетди...— деса хотиним, қайнанам ичи қоралик билан валақлаб беради:

— Юрагинг чиқмасин, болам! Оч қоладиган эркаклардан эмас у! Ҳалигача буфетга беш марта кириб чиққандир. Судда буфет очиб олишибди, ҳар беш минутда: «Бир танаффис қилиб юборсақ қалай бўларкин?» деб раиснинг қулоғини ейишар экан.

Хотиним билан қайнанам овқатдан кейин харажатни камайтириш тўғрисида гапиришади... Ҳисоблашади, қозға ёзиб боқишади, охири харажатни ниҳоятда ортиб кетган деб топишади. Ошпаз хотинни чақиришади, у билан бақамти ўтириб ҳисоблашади, уни қарғашади ва бир мири устида юлишгудай бўлишади... Кўз ёшлари тўкилади, аччиқ сўзлар айтилади... Кейин уй кўтарилади, мебеллар жилдирилади—буларнинг ҳаммаси бекорчиликдан қилинади».

— «Коллеж ассессори Черейков гувоҳ бўлиб келиб,— деб секретарь фингиллайди,— ўзига 811-сонли квитанция юборилган бўлса ҳам, лекин олиши керак бўлган 46 сўму 2 тийинини олмаганини, буни ўша маҳал арз қилганини айтди. . .»

«Аҳволни мундоғ ўйлаб кўрилса, ақлни югуртириб қаралса, салмоқлаб кўрилса,— деб ҳимоячи яна ўйлаб кетади,— киши ҳамма нарсага қўл силтаб: «Бор-е!» деб, баҳридан ўтади-қўяди. . . Бу қуриб кетгур хуноблик ва шармсизлик дўзахида куни билан қовурилиб, куйиб-ёниб чиққанингдан кейин хойнаҳой киши пича баҳрини очгиси келади. Шундай пайтларда ё Наташанинг олдига ё, пулинг бўлса, лўлиларникига борсанг,— қарабсанки, ҳамма нарса эсдан чиқибди-да. . . ўлай агар, эсдан чиқади! Киши қаерга бориб қолганини ҳам билмайди, бир маҳал шаҳар ташқарисиди, алоҳида кабинетда, юмшоқ ўринда чўзилиб ётган бўлади. Осиёлилар ашула айтишади, сакрашади, чуғурлашади, сен бўлсанг ўша малоҳатли, дабдабали, эҳтиросли лўли Глашанинг овозига маҳлиё бўлиб, қоласан. . . Глаша! О, жонон Глаша, дилрабо Глаша! Тишларини қаранг-а, кўзларини. . . елкасини!»

Секретарь бўлса ҳамон фингиллайди, фингиллашини қўймайди. . . Ҳимоячининг кўз ўнгида ҳамма нарса аралшиб, сакрай бошлайди. Судьялар билан маслаҳатчилар ўтирган ерларида сингиб, томошабинлар залда эриб кетади; шип бўлса гоҳ тушади, гоҳ кўтарилади. . . Миядаги ўйлар ҳам сакрайди, кейин бориб-бориб узилади. . . Нада, қайнана, суд приставининг узун бурни, судланувчи, Глаша — ҳаммаси кўз ўнгида сакрайди, пириллайди, кейин узоқ-узоқларга кетади. . .

Ҳимоячи уйқуга кетаётиб секин шивирлайди:

«Жуда соз. . . Жуда соз. . . Юмшоқ ўринда мазза қилиб ётасан, қаёққа қарасанг — жонинг роҳатда. . . уй иссиқ. . . Глаша куйлаб турибди. . .»

— Жаноб ҳимоячи!— деган қаттиқ товуш эшитилади.

«Жуда соз. . . иссиқ. . . Қайнана ҳам йўқ, хотиним ҳам. . . упа ҳиди келадиган шўрва ҳам йўқ. . . дилбар Глаша, жонон Глаша, бор холос. . .»

— Жаноб ҳимоячи!— дейди яна бояғи товуш қаттиқ.

Ҳимоячи чўчиб кўзларини очади. Рўпарасида лўли Глашанинг қора кўзларини тикиб, ширали лабларида табассум ўйнатиб, қора, чиройли юзи чарақлаб турганини кўради. Уйқуси ҳали тамом тарқалмагани учун, кўраёт-

ганини туш ё арвоҳ деб ўйлаб, эсхонаси чиқиб кетади; кейин секин туриб, лўлига анграйиб қараб қолади.

— Жаноб ҳимоячи, гувоҳга саволингиз йўқми? — деб сўрайди раис.

— Ҳа-я... айтмоқ-чи! Бу хотин гувоҳ-а... Йўқ, йўқ... саволим йўқ. Ҳеч қанақа саволим йўқ.

Ҳимоячи калласини силтаб, уйқусини узил-кесил ҳайдайди. Олдида турган хотиннинг чиндан ҳам Глаша эканини, бу ерга гувоҳ бўлиб келганини англайди.

— Дарвоқи, сўрайдиган гапим бор, кечирасиз, — дейди у, судьяга қараб. Кейин гувоҳга юзланиб сўрайди: — Сиз Кузьмичовнинг лўлилар хорида ишлайсиз. Менга айтиб берсангиз: айбдор сизларнинг ресторанингизда кўп ишрат қилармиди? Шундоғ... У ўз чиқимини ҳар сафар ўзи тўлармиди ё бошқалар тўлаб юборган пайтлар ҳам бўлармиди — шуниси эсингизда йўқми? Ташаккур... Кифоя.

Ҳимоячи икки стакан сув ичади, ана шундан кейин уйқу хумори тарқалади.

Қ А Й Ғ У

Галчинская волостида кўп замонлардан бери энг яхши уста, айни замонда энг ёмон эркак деб ном чиқарган токаръ Григорий Петров бетоб кампирини шаҳар касалхонасига олиб кетяпти. У ўттиз чақиримча йўл босиши керак; йўл ниҳоятда ёмон, бундан ҳатто давлатнинг почтачиси ҳам ўтолмайди-ю, токаръ Григорий сингари иш ёқмасга йўл бўлсин! Рўпарадан уриб турган шамол бурунни учириб юборай дейди. Қаёққа қарама, ҳамма ёқда қор шундай чарх уриб ётибдики, қорнинг осмондан ёғаётганини ҳам, ердан чиқаётганини ҳам билиб бўлмайди. Қордан на дала кўринади, на симёғоч ва на ўрмон; шамол қутуриб келиб Григорийга урилгудай бўлса чананинг дўғаси ҳам кўринмай кетади. Шалвираб қолган нимжон бия оёқларини зўрға-зўрға кўтариб босади. Бор кучи оёқларини қордан сўгуриб олишга ва калласини силташгагина кетади. Токаръ шошилади. Хавотирланиб, ўтирган ерида типирчилайди, от сағрига нуқул қамчи уради.

— Қўй, Матрёна, йиғлама...— дейди гудунглаб токаръ.— Пича сабр қил. Худо хоҳласа, касалхонага етиб борсак, бир зумда ҳалигингни... Павел Иванович дори томизиб берса ё қон қуйинглар деб буюрса ё бўлмаса, шафқат қилиб, баданингни спирт билан ишқалатса борми... қарабсанки, соппа-соғ бўлиб кетибсан-да. Павел Иванович қараб турмайди... Орий рoст, пича бақириб ҳам беради, ер тепиниб ўшқиради ҳам, лекин ташлаб қўймайди, ҳаракат қилади... Яхши хўжайин, бировнинг кўнглини қолдирмайди, худо умрига барака бергур... Ҳозир касалхонага етиб бордикми, дарров кабинетидан югуриб чиқади, оғзига келганни қайтармай сўкади. «Хуш? Нимага бунақа кеч келасан? Нима учун барвақт

келмадинг? Нима, мен итманми сен муттаҳамлар билан эртадан кечгача овора бўлгани? Нима учун эрталаб келмадинг? Йўқол, кўзимга кўринма! Эртага кел!» деб бақриб беради. Мен бўлсам: «Хурматли доктор! Павел Иванович! Жаноби олийлари!» деб ялинаман. Юрсангчи, харом ўлгир! Чўҳ!

Токаръ бияга қамчи босади-да, кампирига қарамай, яна пинғиллайди:

— Жаноби олийлари! Елғон айтсам худо урсин... мана крест, йўлга саҳарда чиққанман. Қандай қилиб вақтида етиб келиб бўлади?.. Худо шоҳид ахир... ғазабига олиб, бўронини юборгандан кейин... Ўзлари ҳам кўриб турибдилар... От тузукроқ бўлганда ҳам, барибир, етказиб келолмас эди. Менинг чанамдаги отми, худонинг қаҳри-ку!» десам, Павел Иванович қовоғини солиб: «Яхши биламиз сенларни! Ҳамма вақт баҳона топасанлар! Айниқса сен шунақасан, Гришка! Сени жуда яхши биламан! Бу ерга етиб келгунча, қовоқхонага беш марта кириб чиққандирсан ҳали!» дейди. Мен ҳам: «Жаноб олийлари! Нима, мени жудаваало худо уриптими ё диндан чиқибманми? Кампирим худога амонатини берай деб ётса-ю, мен қовоқхоналарда санқиб юрсам қалай бўлади! Қўйинг-е, бунақа гапларингизни, тақсиржон! Худо кўтарсин ўша қовоқхоналарни!» дейман. Ана шундан кейин Павел Иванович сени касалхонага олиб киришлар деб буюради. Мен бўлсам, дарров оёғига йиқилиб: «Павел Иванович! Жаноби олийлари! Қуллуқ, худо умрингизга барака берсин! Биз аҳмоқ бедаволардан хафа бўлманг, биз мужиклардан койинманг! Бизни бўйнимизга тушириб, чиқариш керак эди, сиз бўлсангиз, ташвиш еб, оёқларингизни қорга булғаб юрибсиз!» дейман. Павел Иванович, худди уриб юборадигандай, ўқрайиб қарайди-ю: «Бировларнинг оёғига йиқилиб юргунча, арақ ичишингни қўйиб, кампирингни парварिश қил, аҳмоқ. Сени бошлаб калтаклаш керак!» дейди. Мен ҳам қараб турмайман: «Тўғри айтасиз, калтаклаш керак, Павел Иванович, ур, худо ҳақи, ур! Бизга шафқат қиласизлар, оталик қиласизлар-у, тагин оёқларингизга йиқилиб, қуллуқ қилмайликми? Жаноби олийлари! Хўн деяверинг... мана, тепамда худо турипти... Елғон айтсам бетимга тупуринг! Матрёна тузалиб, ҳалиги, асли ҳолига келсачи, ҳа, нима десангиз қиламан, гапингизни ерда қўймайман! Корелия қайишидан қулинг ўргилсин портсигарми... крокет соққасими, хоҳласангиз чет элни-

кига ўхшатиб жуда ажойиб кегль қилиб бераман. . . Сиздан ҳеч нимани аямайман! Бир тийин ҳам олмайман. Москвада бўлса бунақа портсигарга тўрт сўмингизни олади, мен бир пул ҳам олмайман» десам, доктор кулади-ю: «Бўпти, бўпти. . . Билдим. Лекин пиянистасан-да, шуни-сига ачинаман. . .» дейди. Мен, кампирвой, хўжайинлар билан гаплашишни ана шунақа қотириб юбораман! Менинг гапимни эшитиб эримайдиган хўжайин йўқ дунёда. Иш қилиб, худо йўлдан адаштирмасин-да! Қорнинг эла-шини қара-я! Кўзни очирмай қўйди.

Токаръ шу хилда валақлаб бораверади. Юрагини қайғудан озгина бўлса ҳам бўшатиш учун ҳеч тилини тий-майди, нима гапирётганини ўзи ҳам билмайди. Тилида гап кўп, миясида эса фикр ва масала ундан ҳам кўп. Токарнинг бошига қайғу тўсатдан тушиб, гафлатда қолди, мана энди ўзига келолмай, ҳайрон бўлиб юради. Шу маҳалгача маст кишининг уйқусидай тинч яшаб келарди; қайғу билан ҳам, шодлик билан ҳам иши йўқ эди, мана энди қалбида ёмон бир оғриқ пайдо бўлганини сезиб қолди. Дунёни сув босса тўпуғига чиқмайдиган, ичкиликдан бошқасини назарига илмайдиган бу ишқёмас, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, иши кўп, жонсарақ, қаёққадир шошиб турган, ҳатто табиат билан журашаётган киши аҳволига тушиб қолди.

Қайғуси кеча кечқурун бошланганини токаръ яхши бил-лади. Кеча кечқурун уйига, одатдагича, кайфи ванг келди-да, эски қилигини қилиб, кампирини сўқди ва унга мушт ўхталди. Ана шунда кампир тўполончи чолига шундай бир қараш қилдики, илгари ҳеч вақт бундай қарамас эди. Кампирнинг кекса кўзларида ҳар маҳал кўп калтакланиб, кам боқиладиган ит кўзларидаги мазлумлик ва мўминлик бўлар эди, энди эса иконалардаги авлиёлар ё жони узилаётган одамлар сингари қимирламай, қовоғини очмай қараб турди. Токарнинг қайғуси ана шу ғалати кўзларнинг хунук қарашидан бошланди. Токарнинг юраги чиқиб кетди; кўшнисининг отини сўраб олиб, энди у кампирини Павел Иванович дори-дармон билан яна аввалгидай қарайдиган қилиб беради, деган умидда касалхонага олиб кетяпти.

— Ҳа-да, Матрёна, ҳалиги. . . — деб гўлдирайди у.— Павел Иванович мабодо мени урдими деб сўраб қолса, урмади, де! Энди ҳеч урмайман. Ишонмасанг, мана крест. Нима, сени урган бўлсам, ёмон кўрганымдан урибманми?

Йўқ, шундай, бекордан бекорга урганман. Сенга раҳмим келади. Бўлак одам бўлса пинагини ҳам бузмас эди, менчи? Мана... касалхонага олиб кетяпман. Оббо, қорнинг элашини қара-я! Э худо, сен шуни хоҳлагансан-ку! Иш қилиб, худо, йўлдан адаштира-да... Ҳа, биқининг оғрияптими? Матрёна, нимага индамайсан? Мен сендан сўраяпман: биқининг оғрияптими?

Кампирнинг юзидаги қор эримаётгани унга ғалати туйилади; юзининг жуда ҳам чўзилиб кетгани, мум тусига кириб, салобатли, вазмин бўлиб қолгани ғалати кўринади.

— Вой нодон-е!— деб дўнғиллайди токарь.— Мен сенга ростини айтяпман, мана, худо тепамда... сен бўлсанг, ҳалиги... Вой нодон-е! Жаҳлимни чиқараверсанг, Павел Ивановичнинг олдига обормайман!

Токарь тизгинни ёнига қўйиб, ўйлашиб қолади. Кампирига қарай, деса,— юраги бетламайди — жуда ваҳимали! Савол берса-ю, жавоб ололмаса,— бу ҳам ваҳимали. Дудмал аҳволга хотима бериш учун кампирга қарамасданоқ, пайпаслаб бориб, совуқ қўлни топади. Кўтариб туриб қўйиб юборилган қўл таёқ сингари тақиллаб тушади.

— Ўлиб қопти. Э, шўрим қурсин!

Токарь йиғлайди. Кампирнинг ўлиб қолгани учун эмас, алам қилгани учун йиғлайди. Бу дунёда ҳамма нарса мунча тез бўлади-я! Бошига тушган қайғуси чўзилмасданоқ тугаб қолди. Кампири билан тотув яшашга, юрагидаги гапларни айтишга, аяшга улгурмасдан ўлиб қолди... Кампири билан қирқ йил умр қилди-ю, лекин шу қирқ йилнинг ҳаммаси тушдай ўтиб кетди. Мастлик, уришиш, муҳтожлик орқасида кунининг қандай ўтганини ҳам билмай қолди. Ҳаммасидан ҳам унга шуниси алам қилардики, у кампирини аяш кераклигини, усиз яшай олмаслигини, унинг олдида қаттиқ айбдорлигини энди сезганда, кампири бирдан ўлиб қолди.

— Бояқиш тиланчилик ҳам қиларди,— деб эслайди у.— Ҳа, одамлардан нон тилаб кел, деб ўзим чиқарар эдим, э, шўрим қурсин! Нодон бўлмаса, яна ўн йилгина ўлмай турмайдими? Мени чиндан ҳам шунақа расво одам деб ўйлаган-да. Э, худо, қаёққа кетяпман? Энди буни тузатиш эмас, кўмиш керак-ку! Қайт!

Токарь чанасини қайтаради ва кучининг борица оғга қамчи уради. Йўл тобора ёмонлашиб боради. Ахири

дўға ҳам кўринмай қолади. Чана гоҳо ёш арчага бориб урилади, ана шунда аллақандай қорамтир нарсалар токарнинг қўлини тылади, кўзлари олдида лип этиб кўрилади, кейин кўз ўнгини яна пир-пираб учаётган оппоқ қорлар тўсиб олади.

«Умрни яна бошдан бошлашнинг иложи бўлса-ю...» деб ўйлайди у.

Матрэнанинг қирқ йил олдин ёш, чиройли, дилкаш, бой қизи бўлганини эслайди. Гришканинг ҳунарига учиб, Матрэнани унга берган эдилар. Яхши умр кечиришса бўларди, бунинг учун ҳамма замин бор эди, лекин битта касофат иш бўлиб қолди-да: токарь тўйдан кейин қаттиқ маст бўлиб келди-ю, печкага чиқиб ётиб олди, ана шундан бери ҳалигача уйғонмагандай, уйқуда яшагандай яшаб келади. Тўй бўлгани эсида, лекин тўйдан кейин нима бўлганини уриб ўласи қилсанг ҳам эслай олмайди, фақат ароқ ичганларини, кайф қилиб ётганларини, муштлашганини билади холос. Қирқ йиллик умр шу зайлда қулоғини ушлаб кетди.

Булутдай турган оппоқ қор аста-секин кулранг тусга кириб боради. Ғира-шира қоронғи тушади.

— Қаёққа кетяпман?— дейди токарь, эси ўзига келиб.— Кўмиш керагу, мен буни касалхонага олиб бораяпман... Нима бало, эсимни еб қўйдимми?

Токарь чанани тагин орқага қайтариб, отга яна қамчи босади. Бия кучанади, чиранади, пишқиради, кейин майда қадамлар билан йўртиб кетади. Токарь бўлса бия сағрига устма-уст қамчи ураверади... Орқадан алланиманинг тақирлагани эшитилади. Токар, қайрилиб қарамаса ҳам, у марҳуманинг чанага урилаётган боши эканини билади. Қоронғи тобора қуюқлашиб, шамол кучайиб, изгирин туради...

«Умрни янгидан бошлашнинг иложи бўлса-ю...— деб ўйлайди токарь.— Асбобларни янгиласам, буюртмалар олсам... пулларни кампирга бериб турсам... Эҳ?»

Шу пайт қўлидан тизгини тушиб кетади. Қарайди, уни тушган еридан олмоқчи бўлади, лекин ололмайди: қўллари қимирламайди...

«Барибир, от ўзи топиб боради, йўлни билади,— деб ўйлайди у.— Пича мизғиб олсамми... Кампирни кўмиб, азасини тутиб бўлгунларича ётиб турсамми...»

Токарь кўзларини юмади-ю, мудраб кетади. Бироз боргандан кейин отнинг тўхтаб қолганини сезади. Кўзла-

рини очиб қараса: олдида кулбага ё ғарамга ўхшаган бирнима қорайиб турибди...

Чанадан тушиб, нима гаплигини билмоқчи бўлган эди, қараса: бутун вужуди толиқиб, қимирлагиси келмай қолибди, шунинг учун жойидан жилгандан кўра музлаб қолишни афзал кўради... Ана шундан кейин уйқуни баҳузур ураверди...

Бир вақт уйғониб қараса: деворлари бўялган каттакон уйда ётибди. Деразалардан офтоб чароқлаб тушиб турибди. Токаръ, олдида одамлар борлигини кўриб, ўзини энг аввал тузук, фаҳм-фаросатли киши қилиб кўрсатмоқчи бўлади.

— Кампирга аза тутсак бўларди, оғайнилар,— дейди у.— Попни чақиртирсак...

— Бўпти, бўпти! Валақлама кўп, жим ёт!— деб кимдир унинг сўзини бўлади.

— Отахоним! Павел Иванович!— деб ҳайрон бўлади токаръ, олдида доктор турганини кўриб.— Яхшилигингизни эсдан чиқармайман, тақсир!

У ётган еридан ирғиб тушмоқчи, докторнинг оёқларига ўзини ташламоқчи бўлган эди, қўллари билан оёқлари бўйсунмаётганини сезиб қолди.

— Тақсиржон! Оёқларим қани? Қўлларим-чи?

— Оёқларинг билан ҳам, қўлларинг билан ҳам энди хайр-маъзур қилавер... Музлатиб қўйибсан! Ия, ия... нимага йиғлайсан? Шунча умр кўрдинг, худога шукур қилгин-да! Олтмишни уриб қўйгандирсан ҳали? Етади-да шу!

— Мусибат!.. Мусибат-да, тақсир! Меҳрибонлик қилиб кечиринг! Яна беш-олти йил умр кўрсам дейман...

— Нега?

— От бировники, эгасига берардик... Кампирни кўмардим... Тавба, бу дунёда ҳамма нарса мунча ҳам тез бўлади-я! Тақсиржон! Павел Иванович! Корелия қайинчидан ясалган портсигар ажабсара бўлади-да! Соққа йўниб берардим...

Доктор, қўлини силтаб, палатадан чиқиб кетди. Токарнинг тупроғи енгил бўлсин!

ЕШ БОЛАЛАР

Надянинг отаси ҳам, онаси ҳам, холаси ҳам уйда йўқ. Улар кичкина бўз от миниб юрадиган офицерникига чўқинтириш маросимига кетганлар. Гриша, Аня, Алёша, Соня ва ошпаз хотиннинг ўғли Андрей, меҳмонга кетганларнинг қайтишини кутиб, емакхонадаги овқат столи атрофида лото ўйнаб ўтирибди. Инсоф билан айтганда, буларнинг ухлаш пайтлари аллақачон келган эди; лекин чўқинтирилган чақалоқнинг қанақалигини, зиёфат қандай бўлганлигини оналаридан сўрамай ухлаб бўладими? Устига рақамлар, ёнғоқ пўчоқлар, қоғоз парчалар, синиқ шишалар сочилиб ётган стол осма чироқ тагида олачипор бўлиб кўринади. Ҳар бир ўйновчининг олдида иккитадан карта, рақамлар устига қўйиладиган шиша синиқлари уйилиб ётади. Стол ўртасида эса беш тийин чақаси билан ликопча оқариб турибди. Ликопча ёнида бир-икки тишланган олма, қайчи ва ёнғоқ пўчоқлари солинадиган тарелка бор. Болалар пул тикиб ўйнаётирлар. Ҳар ўйин бир тийин. Шarti: ким фиррамчилик қилса ўйиндан ҳайдалади. Емакхонада ўйновчилардан бошқа ҳеч ким йўқ. Энага Агафья Ивановна пастда, ошхонада, ошпаз хотинга кийим бичишни ўргатяпти; болаларнинг акаси, V синф ўқувчиси Вася зерикканидан, меҳмонхонадаги диванда чўзилиб ётибди.

Болалар қизиқиб ўйнаётирлар. Ҳаммадан кўра Гриша қизиқиб кетган. У бир туки қолдирилмай қирилган тақир бош, лўппи бет, негрларникига ўхшаш дўрдоқ лаб, тўққиз ёшли кичкина бола. Ҳозир тайёрлов синфида ўқийди, шунинг учун катта ва энг ақлли бола ҳисобланади. Лото ўйнаса фақат пулга ўйнайди. Ликопчада тийинлар бўлмаса, аллақачон ухлаб ётган бўларди. Унинг қуралай

кўзлари ҳамма вақт бировларнинг карталари устида югуриб юради. Ютқазиб қўяманми деган ваҳима, ҳасад ва сочлари қириқ-тақир бошини тўлдириб ётган молия мулоҳазалари тинч ўтиришига, фикрини бир ерга тўплашига шикон бермайди. Игнага ўтириб олган кишидай безовталанади. Ютиб олгудай бўлса-чи?— Пулга оч кўзлик билан чанг солади-да, дарров чўнтагига суқади. Унинг ияги узунчоқ, бамаъни кўзлари хушчақчақ, саккиз ёшлар чамасидаги синглиси Аня ҳам, биров ютиб олмасайди деб, ваҳима босиб ўтиради. У гоҳ қизаради, гоҳ бўзаради, ўйновчиларга зийрак кўзларини тикиб қарайди. Уни қизиқтирган нарса тийинлар эмас. Уйинда омади келса бас, иззати-нафси шу билан қаноатланади. Соня деган олти ёшли иккинчи синглиси эса лотога қизиқиб ўйнайди; унинг юзи фақат соғлом болаларда, қимматбаҳо қўғирчоқларда ва чиройли суратлардаги каби ширмойдай. Чеҳрасидан меҳр-шафқат қўйилиб туради. Қим ютса ҳам, барибир, хохолаб кулади, чапак чалиб юборади. Алёша соққага ўхшаш юм-юмалоқ, ширин бола; у ҳарсиллайди, пишиллайди, кўзлари чаноғидан чиққудай бўлиб карталар устида югуради. Унда манфатпарастлик ҳам, иззати-нафс ҳам йўқ. Столдан қувиб юборишмаяпти, олиб бориб ётқизиб қўйишмаяпти — шунисига шукур. Афтини кўрган киши ювош бола экан дейди-ю, лекин ичи ғурмушлаб туради. Уни фақат лото ўйнаш учун ўтирибди деб ўйлайсизми? Йўқ, ўйин пайтида чиқиши муқаррар бўлган жанжални томоша қилиш учун ўтирибди. Биров бировни уриб юборса, ё сўкиб ташласа борми, жуда мазза қилади-да. Аллақачон бир ерга бориб келиши керак эди-ю, лекин, ташқарига чиқиб кетсам шишаларим билан тийинларимни ўғирлаб қўйишади, деган ваҳима билан ўтирган еридан қимирламайди. У фақат бир рақамларини ва ноль билан тугайдиган сонларнигина биледи, шунинг учун бошқа рақамларни унинг ўрнига Аня босиб туради. Лотобозларнинг бешинчиси — ошпаз хотиннинг чит кўйлак кийиб, кўкрагига мис крест осиб олган қорамағиз, рангги захил ўғли Андрей—қимир этмай, рақамларга қараб турибди. Ютуққа ҳам, бошқаларнинг муваффақиятига ҳам парвосиз қарайди, чунки унинг бутун фикри ўйин ҳисобида, ўйиннинг оддий фалсафасида; дунёда ҳар хил рақамлар мунча кўп экан, нега аралашиб, чатоқлашиб кетмас экан, деб ҳайрон бўлади у.

Соня билан Алёшадан бошқа рақамларни баланд овоз билан ҳамма навбатма-навбат айтиб туради. Сонлар бир хил бўлгани учун, ўйин жараёнида жуда кўп терминлар ва кулгили лақаблар пайдо бўлади. Масалан, лотобозлар еттини — илгак, ўн бирни — қўш таёқ, етмиш еттини — қўш илгак, тўқсонни — йўқсан ва шунга ўхшаш лақаблар билан атайдилар. Ўйин тобора қизиқ боради.

Гриша отасининг шапкасидан сариқ ғўлачаларни чикара ётиб қичқиради:

— Уттиз икки! Ўн етти! Илгак! Йигирма саккиз — йўллар теккиз!

Аня Андрейнинг йигирма саккизни ёполмай қолганини кўради. Бошқа маҳал бўлса, ёпмадинг, деб айтарди, лекин ҳозир айтолмайди, нимагаки ликопчада тийинлар билан бирга иззати-нафси ҳам ётибди; шунинг учун Аня хурсанд.

— Йигирма уч! — деб Гриша қичқаришини давом қилади.— Қўш илгак! Тўққиз!

— Суварак, суварак!— деб қичқариб юборади Соня, стол устида чопиб кетаётган суваракни кўрсатиб.— Вий!

— Урма,— дейди Алёша дўнғиллаб.— Эҳтимол, болалари бордир...

Соня, чопиб кетаётган суваракдан кўзларини узмай, унинг болаларини ўйлайди: суваракчалари бирам кичкинади!

Гриша, Анянинг катаги иккитагина қолганига сўйиниб, қичқаришини давом қилади:

— Қирқ уч! Бир! Олти!

Соня ғамза билан кўзларини ўйнатиб ва хохолаб туриб:

— Тамом! Мен ютдим! — дейди.

Лотобозларнинг башаралари буришади. Гриша бўлса, Соняга нафрат билан қараб:

— Текшириб кўриш керак,— дейди.

Гриша катта ва энг ақлли бола; у бу ҳуқуқидан ҳамшиша фойдаланиб келади, шунинг учун айтгани — айтган, дегани — деган. Шундай қилиб, Сонянинг карталарини хўп синчиклаб текширишади, ахир Сонянинг фиррамлик қилмагани аниқланиб, бошқа ўйинчиларга алам қилиб қолади. Ана шундан кейин янги ўйин бошланади.

— Кеча бир бемаза нарсани кўрдим,— дейди Аня, ўзича гапираётган кишидай.— Филипп Филиппич қовоғини ағдарувди, кўзи қизариб, ажинаникига ўхшаш, ваҳимали бўлиб кетди.

— Мен ҳам кўрдим,— дейди Гриша.— Саккиз! Биз билан ўқийдиган битта бола қулоғини қимирлатади. Ўйгирма етти!

Андрей, кўзларини картадан кўтариб Гришага қарайди-да, ўйланиб туриб:

— Мен ҳам қулоғимни қимирлатаман-да...— дейди.

— Қани, қимирлатиб боқ-чи!

Андрей кўзларини, лабларини, бармоқларини қимирлатади; шунга қараб, қулоғим ҳам қимирляпти, деб ўйлайди. Ҳамма кулиб юборади.

— Ёмон киши ўша Филипп Фьилиппич,— деб Соня хўрсинади.— Кеча ётоғимизга сўппайиб кириб келди, мен ич кўйлақда турувдим... бирам уялиб кетдимки!

— Ютдим!— деб Гриша бирдан қичқиради-ю, ликопчадаги пулга чанг солади.— Мана, ютдим! Хоҳласанглар, қаранглар!

Ошпаз хотиннинг боласи оппоқ оқариб кетади, кўзлари жовдираб:

— Бўлмаса, энди мен ўйнаёлмас эканман-да,— дейди пичирлаб.

— Нимага?

— Ҳалиги... ҳалиги, пулим қолмади.

— Пулсиз ўйнаш мумкин эмас!— дейди Гриша.

Андрей яна чўнтақларини кавлаб кўради. Нон увоғи билан ғажилган қаламдан бошқа ҳеч нима топилмагандан кейин лабларини буради-да, хўрлиги келиб, кўзларини пирпиратади: йиғлаб юборгудай бўлиб туради...

— Сен учун мен қўяман,— дейди Соня, Андрейнинг хўрлиги келаётганига тоқат қилолмай.— Бироқ, кейин қайтариб берасан.

Ўртага пуллар ташлангач, яна ўйин бошланиб кетади.

— Аллақаерда занг уришяпти,— дейди Аня, кўзларини олайтириб.

Ҳамма ўйинни тўхтатиб, қоронғи деразага анграйиб қолади. Қоронғида чироқ шуъласигина йилтиллаб кўринади.

— Сенга шундай эшитилгандир.

— Кечаси фақат гўристонда занг уришади...— дейди Андрей.

— Гўристонда занг уришиб нима қилади?

— Черковга ўғрилар кирмасин деб. Ўғрилар зангдан кўрқишар экан.

— Вой, ўғрилар черковда нима қилишади?— деб сўрайди Соня.

— Нима қилишарди — қоровулларни ўлдиришди-да!
Ҳамма бир он жим бўлиб қолади, бир-бирига қараб
чўқинишади; бир оздан кейин яна ўйин давом қилади.
Бу сафар Андрей ютади.

— Ғиррамлик қилди! — деб Алёша ҳеч нимадан ҳеч
нима йўқ дўнғиллайди.

— Ёлғон айтасан, ғиррамлик қилганим йўқ!

Андрей бўзаради, оғзи қийшаяди, кейин Алёшанинг
бошига бир мушт туширади! Алёшанинг ғазаби қайнайди,
кўзлари чаноғидан чиқаёзади, ўрнидан сапчиб туради
ва столга бир тиззасини қўйиб чиқади-ю, Гришанинг бе-
тига у ҳам шапати тортиб юборади! Иккови бир-бирига
яна биттадан шапати уриб, йиғлаб юборишади. Бундай
жанжалларни ёмон кўрадиган Соня ҳам йиғлайди. Емак-
хона ҳадемай турли овоздаги йиғилар билан тўлади.
Лекин бу ҳол ўйинга хотима берди, ўйин тўхтади деб
ўйламанг тагин. Беш минут ўтмасдан, болалар яна хохо-
лашиб кулишади, тотув гаплашиб ўтиришади. Юзлари
ёшли бўлса ҳам, лекин бу илжайиб кулишларига ҳалал
бермайди. Алёша жанжал чиққани учун анча хурсанд
ҳам бўлади.

Емакхонага V синф ўқувчиси Вася киради. Афти уй-
қудан турган, ҳавсаласи пир бўлган кишига ўхшайди.

У Гришанинг чақалари жиринглаб турган чўнтаклар-
рини ушлаб-ушлаб қўйганлигини кўриб: «Бу қандай яра-
мас нарса-я! — деб ўйлайди. — Ёш болаларга пул бериб
бўладими! Буларни қимор ўйнатиб қўйганлари нимаси?
Ана тарбия-ю! На қадар ярамас нарса!»

Лекин болалар шундай ширин ўйнаб ўтиришардики,
Васянинг ўзи ҳам ўйнагиси, омадини синаб кўргиси келиб
кетади.

— Шошманглар, мен ҳам ўйнайман, — дейди у.

— Бир тийин қўй!

У чўнтакларини кавлаб туриб:

— Ҳозир, — дейди. — Менда майда чақа йўқ, бир сўм-
лигим бор, мана. Мен бир сўм қўяман.

— Йўқ, йўқ, йўқ... бир тийин қўй!

— Аҳмоқлар-ей, бир сўм бир тийиндан кўп-ку! — деб
бўғилади гимназия ўқувчиси. — Майли, ким ютса, оши-
фини қайтаради.

— Йўқ, бўлмайди! Қоч!

V синф ўқувчиси, елкаларини қисади-да, хизматкор-
лардан чақа сўрагани ошхонага кириб кетади, лекин у

ерда ҳам бир тийин топилмайди. Ошхонадан қуруқ қайтиб келиб, энди Гришага хархаша қилади:

— Булмаса, майда қилиб бер; бунинг учун ҳақ ҳам тўлай. Хоҳламайсанми? Хўп бўлмаса, ўн тийинингни бир сўмга сот.

Гриша: «Қиливирлик қилиб мени алдамаётганмикан?» деб Васяга гумонсираб қарайди. Кейин чўнтагини чангаллаб туриб:

— Хоҳламайман,— дейди.

Васянинг жаҳли чиқади. Лотобозларни аҳмоқлар, қовоқ бошлар деб койийди.

— Вася, кел сен учун мен қўяман, ўтир,— дейди Соня.

Гимназия ўқувчиси ўтириб, олдига иккита карта очиб қўяди. Аня рақамларни айта бошлади. Худди шу пайтда Гриша ҳояжонли товуш билан қичқириб юборади:

— Бир тийиним тушиб кетди! Шошманглар!

Осма чироқни оладилар, тушган тийинни қидириб стол тагига кирадилар, пайпаслаб бориб тупуқларни, ёнғоқ пўчоқларни ушлаб оладилар, каллаларини столга урадилар-у, лекин йўқолган тийинни тополмайдилар. Яна бошқатдан ахтаришга киришадилар; Вася чироқни Гришанинг қўлидан тортиб олиб жойига илиб қўймагунча қидирадилар. Чироқ олингандан кейин Гриша ўзи ёлғиз қоронғида қидиради.

Мана, йўқолган тийин ахир топилди. Лотобозлар стол теварагига ўтириб, ўйинни энди бошламоқчи бўлиб турганларида, Алёша:

— Ие, Соня ухлаб қолипти-ку!— дейди.

Соня, қўнғир сочли бошчасини қўлига қўйиб, худди бир соатдан бери ухлаётган кишидай, ширин ухлаб ётарди. Бошқалар тийин қидириб кетганда, у ана шундай данг қотиб ухлаб қолган эди.

— Юр, ойимнинг жойига бориб ёт,— дейди Аня, уни емакхонадан олиб чиқиб кетаётиб.— Юр!

Соняни ҳамма болалар биргалашиб олиб чиқадилар; ана шундан беш минут ўтар-ўтмас ойиларининг жойи ажойиб бир томошагоҳга айланади. Соня ухлаяпти. Енида Алёша хуррак тортаяпти. Гриша билан Алёша ҳам, уларнинг оёқларига бошларини қўйиб, уйқуни уришяпти. Айтмоқчи, ошпазнинг ўғли ҳам шу ерда чўзилиб ётибди. Янги ўйингача қимматини йўқотиб қўйган тийинлар тева-ракда тўкилиб қолибди. Тинч ухланглар, болалар!

ҲАСРАТ

Кимга айтай дардимни?

Шом пайти. Ёғаётган лайлак қор янги ёқилган фонарлар атрофида айланар, эринибгина отларнинг устига, одамларнинг елкаларига ва телпақларига қўниб оқартирар эди. Извошнинг курсисидан букчайиб қимир этмай ўтирган Иона Потаповнинг ҳамма ёғи оппоқ, худди арвоҳга ўхшайди. Агар устига катта қор уюми босиб тушганида ҳам қоқиб ташламайдигандай кўринади. . . Унинг оти ҳам қордан оппоқ оқариб тек турар эди. От ўзининг ҳаракатсизлиги, ориқ гавдаси ва ингичка, чиллакдай оёқлари билан ҳатто яқиндан қараганда ҳам қанд-нондан ясалган «тойчоқ»қа ўхшаб кўринади. Ҳар ҳолда у ҳам хаёлга ботган бўлса керак. Чунки ўрганган даласидан, омочидан айрилиб, аломат чироқлар ёнган, тўхтовсиз тарақ-туруқ, югуриб юрган одамлардан иборат бир жойга келиб қолганидан кейин хаёл сурмай иложи йўқ.

Иона билан оти анчадан бери шу ердан қўзғалмай туриб қолди. Гарчи саройдан пешиндан илгари чиққан бўлса ҳам ҳалигача ҳеч бир кира қилувчи одам топилмади. Мана, кеч кириб, шаҳарни қоронғулик босмоқда. Оқариб турган фонарлар энди чарақлаб, порлаб кетди. Кўчанинг ғовур-ғовури борган сари авж олди, Ионанинг қулоғига:

— Извошчи, Виборгскийга,— деган овоз эштилди.

Иона сесканиб қор билан чаплашиб қолган киприкларни орасидан қараб шинель ва қулоқчин кийган бир ҳарбий одамни кўрди.

— Виборгскийга!— деб такрорлади ҳарбий,— нима бало, ухлаяпсанми? Виборгскийга деяпман!

Иона рози бўлиб, отнинг тизгинини тортган эди, унинг устини ва ўзининг елкасини қоплаган қор тўкилди. . .

Ҳарбий киши чанага ўтирди. Извошчи чуҳ деб ўрнидан сал кўтарилди-да, ғозга ўхшаб бўйинни чўзиб, керак бўл-маса ҳам, одати бўйича қамчини айлантирди. От ҳам бўйинни чўзди ва чиллакдай оёқларини маймаштириб аранг жойидан қўзғолди...

Иона энди йўлга тушиши биланоқ қоронғуда у ёқдан бу ёққа ўтиб турган одамлар орасидан бировнинг:

— Қаёққа юраётибсан! Унгдан юрсанг-чи! — деган товуши эшитилди.

— Извош минишни биласанми ўзинг! Унгдан юр!— деб койиб берди извошдаги ҳарбий киши ҳам.

Бир фозтоннинг кучери уни сўкиб ўтиб кетди. Кўчанинг у юзидан бу юзига ўтаётиб отнинг тумшуғига ўзини уриб олган қандайдир киши хўмрайиб, енгидоғи қорни қоқди. Иона нина устида ўтиргандай бетоқат, гўё бу ерга нима учун, қандай қилиб келиб қолганини ўзи ҳам тушуна олмаётгандай атрофга аланглаб қарар эди.

— Мунча ҳам аблаҳ одамлар экан!— деб ҳазил қилди ҳарбий.— Ҳаммаси ҳам худди маслаҳатлашиб қўйгандай, сенинг отингга ё аравангга урилишади-я

Иона орқасига қайрилиб қаради-да, лабларини қимирлатди... У бир нарса айтмоқчи бўлди-ю, овози чиқмади, хириллади.

— Нима? — деди ҳарбий.

Иона лабларини қийшайтириб кулумсиради ва бутун кучини тўплаб тувуши борича гапирди:

— Афандим, мен сизга айтсам... шу ҳафта ичи ўғлим ўлди.

— Ҳим... нимадан ўлди?

Иона бутун гавдаси билан ўгирилиб, ўтирган одамга қаради-да:

— Ким билади дейсиз! Иситмадан бўлса керак... Уч кунгина касалхонада ётди-ю, ўлди... Худонинг хоҳиши-да.

— Отингни бур, иблис!— деди қоронғуликдан биров,— эсингни едингми! Кўзингга қарасанг ўласанми!

— Ҳайда-ҳайда... — деди ҳарбий,— бу аҳволда эртага ҳам етолмаймиз. Тезроқ ҳайда!

Извошчи яна бўйинни чўзиб ўрнидан сал кўтарилди-да, қамчини айлантирди. Сўнгра бир неча марта орқасига ўгирилиб қаради, лекин ўтириб бораётган одам унинг сўзларини эшитгиси келмади шекиллик, кўзларини юмиб олган эди. Виборгскийда бир майхона ёнида тўхтаб

уни туширди. Үзи яна букчайди, жим ўтириб қолди... Ёгаётган лайлак қордан унинг ва отининг усти яна оппоқ тусга кирди. Орадан бир-икки соат чамаси вақт ўтди...

Қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб, сўкишиб тротуардан учта ёш йигит келмоқда, уларнинг иккитаси ориқ ва новча, учинчиси букир ва пакана эди.

— Извошчи, бизни полицейский кўпригига элиб қўй!— деди букир хириллаган товуш билан,— уч киши... Биттангага!

Иона чуқ деб тизгинни силкитди. Биттанга, албатта арзийдиган нарх эмас, лекин унга ҳозир нархнинг аҳамияти йўқ эди... Бир сўмми, беш тийинми — барибир, ишқилиб одам бўлса бас... Йигитлар итаришиб, сўкишиб унинг ёнига келдилар-да, сўнг уччалови бирдан чанага ташландилар. Сўнгра ким ўтириб боради-ю, қайси биттаси тикка туриб кетади, деган масала устида тортиш бошланди... Узоқ вақт жанжаллашганларидан кейин букирнинг бўйи пакана бўлгани учун унинг туриб кетиши керак деган қарорга келдилар.

Букир Ионанинг орқасида тик тураркан, хириллаган товуш билан:

— Қани ҳайда! — деди, унинг нафаси Ионанинг бўйнига уриб турарди.— Вой-бўй, телпагингни қара, оғайни! Бутун Петербургни ахтарсанг ҳам бунақа расво телпакни қидириб тополмайсан...

— Ҳи-ҳи-ҳи...— деб кулди Иона,— бори-да...

— Қани бўлмаса, тезроқ ҳайдачи! Ё бўлганинг шуми? А? Гарданингга солсам-чи!

— Бошим ёрилиб кетгудай бўлиб оғрияпти...— деди ўтирган новча йигитнинг бири,— кеча Дукмасовникида тўрт шиша коньякни Васька иккаламиз ичиб қўйибмиз.

— Ҳеч тушунолмаيمان-да. Ёлғон гапнинг нима кераги бор! — деб койиди иккинчи новча.— Ўлгудай ёлғончисан-да.

— Худо урсин, рост айтаяпман...

— Бу рост гапнинг ҳам худди бит йўталади деганга ўхшаган ростлардан-да.

— Ҳе! — деб яна кулди Иона,— жуда хушчақчақ йигитлар экансизлар-ку!

— Минг лаънат!...— деб қўйди букир.— Чол ўлгир, тузукроқ ҳайдайсанми ё йўқми? Шу ҳам юришми? Қамчи урсанг-чи! Ур, лаънатини! — Иона орқасида типирчилаб турган букирнинг гавдасини сезиб, хириллаб чиқаётган

товушини эшитди. Ҳузига хитобан айтилаётган сўкинишларни эшитади ва яқинида одамларни кўриб юрагидаги ёлғизлик сезгиси бироз йўқолгандай бўлади. Букир тутоқиб, зўр бериб куракда турмайдиган сўзлар билан сўкар ва то йўтали тутиб қолгунча сўкинарди. Ҳутирган йигитлар қандайдир бир Надежда Петровна деган хотин ҳақида сўзлашиб борардилар. Иона уларга қараб қўйди. Уларнинг қисқагина сукут қилган вақтларини пойлаб туриб яна ўгирилиб қаради-да, секингина:

— Шу ҳафта ичи, ҳалиги ўғлим ўлди! — деб ёлдираб қўйди.

— Ҳаммамиз ҳам ўламиз-да... — деди букир йўталдан сўнг, лабларини арта туриб, — қани, тезроқ юр, ҳайда! Афандилар, мен ортиқ тоқат қилолмайман, бу аҳволда қачон етамиз?

— Ҳа, сен елкасига туртиб, мадад бериб тур-да!

— Ҳлат теккан чол эшитяпсанми? Бўйнинг узилди-я! — деди букир. — Сенларни аяган киши пиёда қолади!.. Эшитяпсанми? Ё бизларнинг сўзимизни писанд қилмаяпсанми?

Иона буларнинг норозилигини яхши билса ҳам:

— Ҳи... жуда ҳам хушчақчақ экансизлар, худойим умрларингизни узун қилсин! — деб кулди.

— Хотининг борми? — деб сўради Ҳутирган новча извошчидан.

— Меними? Ҳи-ҳи... Хушчақчақ афандилар... Энди менинг биттагина хотиним бор — қора ер... Ҳи-ҳи... Гўр! Мана, ўғлим ўлиб, мен тирик қолдим... Ажал менга келиб, янглишиб ўғлимни олиб кетди.

Иона ўғлининг қандай қилиб вафот қилганини сўзлаб бермоқчи бўлиб орқасига ўгирилган эди ҳамки, букир енгил нафас олиб, худога шукур, етдик, деб қолди. Иона биттангани олиб, саёқ йигитлар кириб кетган қоронғу йўлакка узоқ вақт тикилиб турди. Яна у танҳо қолди, яна сукунат... Салгина кўнглидан кўтарилган ёлғизлик алами қайта бошдан куч олиб унинг юрагини сиқа бошлади. Иона ҳаяжонли ва аламли кўзлари билан кўчанинг икки томонида оқаётган халойиққа боқди. У ёқ бу ёққа ўтиб турган шу мингларча одамдан унинг дард-ҳасратига қулоқ соладиган бирон киши топилмасмикин? Лекин ўткинчилар на унинг ўзини, на кўнглидаги аламини пайқамай ўтиб кетмоқдалар. Ҳасрат шундай зўр ва чексиз. Агар Ионанинг юраги ёрилса-ю, ичидаги чексиз, поёнсиз

дарди-ҳасрати оқиб чиқса борми, ер юзини тутиб кетарди. Аммо шундай бўлишига қарамай, у кўзга кўринмайди, шундай кичкинагина жойга ўрнашиб олганки, агар кундуз чироқ ёқиб изласанг ҳам тополмайсан...

Иона чипта халта кўтариб бораётган қоровулни кўриб қолиб, у билан гаплашишга жазм қилди.

— Азизим, соат неча бўлди экан?

— Тўққиздан ошди. Нега бу ерда тўхтадинг? Жўна!

Иона извошини бир неча қадам нарироқ олди ва энди одамларга мурожаат қилишни беҳуда деб билиб, яна букчайганича хаёлга ботди... Лекин орадан беш минутча ўтар-ўтмас қаттиқ санчиқ турган одамдай қаддини ростлаб, бошини кўтарди ва отнинг жиловини тортди... Унинг тоқати тоқ бўлиб:

«Саройга бораёин,— деди у,— саройга!»

Оти ҳам худди унинг мақсадига тушунгандай йўрғалаб кетди. Бир ярим соатлардан кейин Иона каттақон ифлос печка ёнида ўтирарди. Печка устида, полда, скамейкаларда одамлар хуррак тортиб ухламоқдалар. Уй дим... Иона ухлаб ётганларга қараб қашинди ва бунчалик эрта қайтганига ачинди...

«Ем пули ҳам ишлай олмадим,— деб ўйлади Иона,— шунинг учун ҳам кўнглим ғаш. Удабурро одамнинг ўзи ҳам, оти ҳам тўқ, ҳамма вақт хотиржам бўлади...»

Бир бурчакда ухлаб ётган ёш извошчи ўрнидан туриб, уйқули кўзлари билан сув тўла челаққа ёпишди.

— Чўллагинми? — деди Иона.

— Ҳа, сув ичгим келди!

— Ҳим... Ош бўлсин... Менинг ўғлим ўлди ука... Эшитдингми? Шу ҳафта ичи, касалхонада... Мана муаммо!

Иона ўзининг сўзлари йигитга таъсир қилганини билмоқчи бўлиб унга қаради, лекин ҳеч нима кўролмади. Чол оғир хўрсиниб, қашинди... Еш йигит қанчалик чанқоғини босгиси келса, бунинг худди шунчалик сўзлагиси келарди. Уғлининг ўлганига бир ҳафта бўлиб қолса ҳам, ҳали бирон одамга дардини, ҳасратини тузуккина айтолгани йўқ... Ипидан игнасигача сўзласа, Уғлининг қандай касал бўлганини, дард тортиб қандай азобланганини, ўлим олдида айтган сўзларини ва қандай қилиб жон берганини сўзлаб бергиси бор... Ундан кейин унинг жанозаси, кўмиш маросими қандай ўтганини, марҳумнинг кийими учун касалхонага борилганини батафсил сўзлаб

бергиси келади. Ундан ташқари қишлоқда Анисия деган қизи қолган... Унинг тўғрисида ҳам сўзламоқ керак... Хуллас у гапираман деса гап кўп; тингловчи оҳ-воҳ қилиб ачиниб эшитиши керак. Бу ҳақда хотинлар билан ҳасратлашиш яхшироқ бўлади. Улар эси пастроқ бўлса ҳам, бу тўғрида икки оғиз сўзласанг дарров кўз ёши қиладилар.

«Отдан хабар олайчи,— деб ўйлади Иона,— уйқу бир гап бўлар... Ҳали хўб ухлармиз ҳам...»

У кийинини кийиб отхонага қараб кетаркан, беда, ем, об-ҳаво ҳақида ўйлади. У ёлғиз қолган чоғларида ўғлини ўйлолмади... Унинг ҳақида биров билангина сўзлашса тузук. Узи ёлғиз ўйлаши, уни кўз олдига келтириши жуда оғир.

— Қавшаяпсанми? — дейди у, отнинг ёниб турган кўзларига қараб,— чайна-чайна... Емга етарлик пул ишлаёлмаганимиздан кейин пичан еб турамиз-да... Ҳа... Энди извош ҳайдашга кексайиб қолибман... Урнимга... Ўғлим ҳайдаса... У ҳақиқий извошчи эди... Уша ўлмаса бўлар эди...

Иона узоқ жим бўлиб, сўнг давом этди:

— Шунақа экан, ука!.. Кузьма Ионичдан ҳам айрилиб қолдик... Бизларни ташлаб... ўлди кетди, чакки қилди... Мана, чунончи сенинг қулунинг бор, сен унинг туққан онасисан... Чунончи, ўша қулунинг бирданига сени доғу ҳасратга қўйиб ўлса-ю, кетса... киши ачинади, а?

От қулоқ солгандай унинг қўлларини ҳидлаб, курт-кurt хашак чайнайди...

Иона берилиб кетиб, кўнглидаги ҳамма ҳасратини унга айтиб берди...

ҒАЛВА

Яқинда институтни тамомлаган ёшгина қиз—Машенька Павлецкая ўзи тарбиячи бўлган Кушкинлар уйига сайрдан қайтиб келиб, таърифдан ташқари ғалати ғалва устидан чиқди. Унга эшик очган швейцар Михайло ҳаяжонланган ва қисқичбақадек қизариб кетган эди.

Юқоридан шовқин-сурон эшитиларди.

«Беканинг тутқаноғи тутиб қолганга ўхшайди. . . — деб ўйлади Машенька,— ёки эри билан жанжаллашиб қолган. . .»

У олдинги хонада ва даҳлизда оқсочларни кўрди. Бир оқсоч йиғлаб юборди. Кейин Машеньканинг кўзи ўзи турган хонадан чопиб чиққан хўжайини Николай Сергеичга тушди. У жимитгина, салқиган юзли, ҳали унча қаримаган, каттакон тепакали бор одам эди. У ҳам қизариб кетган, қалтирарди. . . Николай Сергеич йўл устида турган тарбиячини сезмай, Машенька ёнидан ўтиб кетди ва қўллари осмонга кўтариб хитоб қилди:

— О, бу қандай даҳшат! Қандай андишасизлик! Қандай телбалик, ёввойилик! Бемазалик!

Машенька ўз хонасига кириб келди ва умрида биринчи марта бадавлат ҳамда отоқли одамлар уйида бир бурда нон учун яшовчи итоаткор, мўмин-қобил кишиларга жуда таниш бўлган аччиқ ҳис-туйғуларни бошидан ўтказди, уни равшан сизди. Унинг хонасида тинтув ўтказишмоқда эди. Бекаси—Феодосья Васильевна, тўладан келган, елкалари кенг, қалин қора қошли, юқори лабининг усти сезиларсезилмас мўйлов қопланган, қўллари қип-қизил, афтибашараси ва юриш-туришидан оддий ошпаз аёлларга ўхшайдиган бесўнақай аёл, унинг столи ёнида бошяланг туриб, сумкача ичидан олинган, копток қилиб ўралган

жун ип, латта-путта, қоғозларни солиб қўярди... Чамаси, тарбиячининг келиб қолишини кутмаган бўлса керак, Машеньканинг оқариб кетган ва ҳайрат ифодаси кезган юзига кўзи тушиши билан бека сал изза бўлиб:

— Pardon¹, мен... мен билмасдан сочиб юбордим... энгим тегиб кетди...—деб ғўлдиради.

Кушкина хоним яна алланима деб, кўйлаги этаклари-ни шилдиратганча уйдан чиқиб кетди. Машенька ҳайрон бўлиб, ўз хонасига кўз югуртирди. Ҳеч нимага тушунмай, нима тўғрида ўйлашни билмай, елкасини қисди ва қўрққанидан эти жимирлашиб кетди... Федосья Васильевна унинг сумкасидан нимани ахтарди? Борди-ю, ўзи айтганидек, чиндан ҳам сумкага энгги тегиб кетиб, буюмларни сочиб юборган бўлса, нима сабабдан Николай Сергеич бу хонадан ҳаяжон ичида қип-қизариб чопиб чиқди? Нега столнинг бир тортмаси сал очиқ қолган? Тарбиячи майда пул билан эски маркаларни беркитиб қўядиган копилка очилипти-ку. Уни очишга очишипти-ю, лекин қулфни чақа қилиб, тирнаганларига қарамай ёпишолмапти. Китоблар жовони, стол ва ўрин устида ҳозиргина қилинган тинтув изи сезилиб турарди. Ички кийим-бош солинган сават ҳам титилган. Кийимларни яна яхшилаб тахлаб қўйишибди, лекин, Машенька уйдан чиқиб кетаётганда ўзи тахлаб кетган тартиб бузилибди. Демак, ҳақиқий тинтув бўлган. Лекин, нега, сабаби нима? Нима бўлди? Машенька, ҳаяжонга тушган швейцарни, ҳамон давом этаётган олағовурни, боя йиғлаб юборган оқсочни эслади; эҳтимол, буларнинг ҳаммаси ҳозиргина унинг хонасида ўтказилган тинтувга алоқадордир? Аллақандай даҳшатли ишга уни аралаштиришмаганмикин? Машеньканинг юзи бўздай оқариб кетди ва аъзойи-бадани кесакка айланиб, кийим солинган саватга ўтириб қолди.

Уйга оқсоч хотин кирди.

— Лиза, сиз билмайсизми, менинг уйимни, нега тинтишди? ..— деб сўради у оқсоч хотиндан.

— Бекамизнинг икки минг сўм турадиган тўғноғичлари йўқолипти...— деб жавоб қилди Лиза.

— Шундайми, лекин нега менинг уйимни тинтишди?

— Ойимқиз, ҳаммани ҳам тинтув қилишди. Менинг ҳамма ёғимни тинтиб кўришди... Бизларнинг ҳаммамизни қип-яланғоч қилиб ечинтириб, тинтишди... Мен бўл-

¹ Кечирасиз.

сам, оймқиз, бошимизда худо бор... У кишининг тўғноғичларини олиш у ёқда турсин, ҳатто пардоз столлари ёнига яқин йўламаган эдим. Полицияга боргандаям шундай дейман.

— Хўп, лекин... меникини нега тинтишди? — деди тарбиячи тушунолмай.

— Айтаяпман-ку тўғноғич ўғирланган деб... Бекамизнинг ўзлари ўз қўллари билан ҳамма ёқни ахтариб чиқдилар. Ҳатто швейцар Михайловни ҳам ўзлари тинтиб кўрдилар. Жуда уят бўлди! Николай Сергеич фақат ўқрайиб қарайди-ю, товукдай қақағлаб югуриб елади. Сиз, оймқиз, бекорга титраб ўтирибсиз. Сизникидан ҳеч нима топишмади! Тўғноғични олмаган бўлсангиз қўрқиб ўтиришга ҳожат йўқ.

— Лиза, ахир бу пасткашлик... Ҳақорат-ку! — деди фиғони ошиб, нафаси қисилиб кетган Машенька.— Бу қабиҳлик, тубанлик! Мендан шубҳа қилишга, менинг буюмларимни титишга қандай ҳақлари бор?

— Оймқиз, бегона кишилар уйида турасиз,— деди Лиза, чуқур нафас олиб,— оймқиз бўлсангиз ҳам, ҳарқалай... Чўри сифатидасиз... Бу ер сизга ота-онанинг бағри эмас...

Машенька ўзини ўринга отиб ҳўнграб йиғлади. Ҳеч маҳал унга бугунгидай зўравонлик қилмаган ва ҳеч қачон уни бугунгидай оғир ҳақорат қилмаган эдилар... Яхши тарбия кўрган, сезгир, ўқитувчининг қизи Машенькадан шубҳаланишди, дайди аёлдай, унинг уйида тинтув ўтказишди! Бундан ортиқ ҳақоратни ўйлаб ҳам топиб бўлмас! Ана шу ранжиш ва хафалик устига, бу ёғи нима бўлади? деган қўрқинчли савол ҳам қўшилди. Унинг миясига йўқ ердаги турли-туман хаёллар кела бошлади. Агар ундан шубҳаланишган экан, демак, қамаб қўйишлари ҳам, ечинтириб қидиришлари ҳам мумкин. Кейин соқчилар кўчадан ҳайдаб князь қизи Тараканова ўтирган камерадек қоп-қоронғи, эшакқурт босган, сичқонлар изғиб юрган зах камерага тиқиб қўйишади... Уни ажратиб оладигани борми? Ота-онаси узоқ вилоятда туришади, бу ерга, унинг олдига келишга пул қайда. Машеньканинг ўзи эса пойтахтда, чўлу биёбонда ўтиргандек, танҳо ўзи ота-онасиз, таниш-билишсиз яшайди. Уни нима қилишмоқчи бўлса, шунини қилишлари мумкин.

«Жамики судьялар билан ҳимоячилар олдига бораман... — деб титраб-қақшаб ўйлади Машенька.— Уларга

воқрани тушунтираман, қасам ичаман... Менинг ўғри эмаслигимга ишонадилар!»

Институтда ўқиб юрганидаги одатига кўра, овқат вақтида, уйига яшириб, ширинликлар олиб келиб қўярди. Сават корзинкадаги чойшаблар остида ана шундай ширинликлар борлиги Машеньканинг эсига тушиб қолди. Ана шу кичик сири хўжайинларга ошкора бўлган деб ўйлаб, Машеньканинг капалаги учиб кетди, ўлардай уялди. Қўрқинчдан, уятдан, ранжиш ва хафаликдан — унинг юраги ўйнаб, чакка тамирлари, қўллари, ич-ичида аллақандай томирлар лорсиллаб урди.

— Овқатга марҳамат! — деб Машенькани чақирди.
«Борайми ё бормайми?»

Машенька сочларини текислаб, нам сочиқ билан юз-кўзини артиб, ошхонага кириб келди. Овқат бошланган эди... Столнинг бир бошида гердаиб, жиддий ва бефаҳим башара Федосья Васильевна, иккинчи бошида Николай Сергеич ўтирарди. Столнинг бошқа томонларида меҳмонлар билан болалар ўтиришибди. Қўлига оппоқ қўлқоп, устига фрак кийган икки малай овқат таширди. Уйда алғов-далғов бўлганини, беканинг хафалигини ҳамма биларди, шу учун ҳамма жим ўтирарди. Фақат овқат чайнашу, қошиқларнинг тарелкага урилгани эшитиларди.

Беканинг ўзи гап бошлади.

— Овқатимизнинг учинчиси нима? — деб сўради у малайлардан, толиққан ва азоб чеккан бир оҳангда.

— Эстуржон аля рюсс! — деб жавоб берди малай.

— Феня, уни мен буюрган эдим... — деди шошиб Николай Сергеич. — Балиқ егим келди. Ма сhère¹, агар сенга ёқмаса, майли, олиб келишмасин. Мен ўзимга ҳалиги... шунчаки...

Федосья Васильевна ўзи буюрмаган овқатни ёмон кўрарди, шу туфайли ҳозир унинг кўзи ёшга тўлди.

— Қани, асабларимизни бузмайлик, — деди майин ва ёқимли товушда унинг уй доктори Мамиков ва Федосья Васильевна қўлига сал тегиб, яна ўшандай майин ва ёқимли жилмайди. — Бусиз ҳам асабларимиз бузилган. Тўғноғични ҳам унутайлик! Қишининг соғлиги икки минг сўмдан қиммат!

— Мен икки минг сўмга ачинаётганим йўқ! — деб жавоб берди бека ва йирик ёш томчиси унинг юзига оқиб

¹ Азизам.

тушди.— Ўғирликнинг ўзи мени ғазаблантирмоқда! Мен ўз уйимда ўғри бўлишига йўл қўймайман. Пулга ачинаётганим йўқ, ҳеч нарсага ачинмайман, лекин, менинг буюмимни ўғирлаш — шундай нонкўрликки, бунга чидаб бўлмайди. Барча қилган яхшиликларим эвазига-я...

Ҳамма ўз олдида турган тарелкасига қараб ўтирарди. Лекин Машенькага беканинг сўзидан кейин ҳамма унга қарагандек туйилди. Алланима томоғига тикилди ва у йиғлаб юбориб, рўмолчасини юзига босди.

— Pardon,— дея гўлдиради Машенька,— мен ўтиролмайман. Бошим оғрияпти. Кетаман.

Шундай деб у ўрнидан турди ва стулларни бесўнақай тарақлатиб, бундан ўзи бадтар уялиб, югурганча чиқиб кетди.

— Тавба, бу нимаси? — деди Николай Сергеич юзини буриштириб.— Унинг уйини тинтимасак бўларкан. Буларнинг ҳаммаси, рост гап... Жуда ўринсиз бўлди.

— Ахир мен тўғноғични у олган деб айтаётганим йўқ-ку,— деди Федосья Васильевна.— Лекин, сен уни олмаган деб кафил бўла оласанми? Ўзим иқрор бўлай, бундай ўқимишли қашшоқларга ишонгим келмайди.

— Рости билан, Феня, жуда ўринсиз бўлди... Мени кечир Феня, лекин, қонунга мувофиқ тинтув қилишга ҳеч ҳақинг йўқ.

— Сизларнинг қонунларингизни билмайман. Билган нарсам шуки, менинг тўғноғичим йўқолди, гап шу, вассалом. Мен тўғноғични топмай қўймайман! — У шундай деб вилкани тарелкага урди, кўзлари ғазабдан чақнаб кетди.— Сен овқат ейишингни бил, менинг ишимга аралашма!

Николай Сергеич мулойимлик билан ерга қаради ва чуқур нафас олди. Бу орада Машенька хонасига қайтиб келиб, ўзини ўринга отди. Энди у қўрқмасди ҳам, уялмасди ҳам, ҳозир унинг бутун вужудини ошхонага бориш-у, мана шу тошкўнгил, бефаҳм, такаббур ва бахтиёр хотиннинг башарасига тарсаки тортиш орзуси қийнарди.

Эстиққа мук тушиб, ҳозир магазинга борсам-у, энг қимматбаҳо тўғноғични сотиб олиб, уни зўравон ва ўзбошимча хотин башарасига отсам, деб орзу қиларди. Қани энди худодан бўлиб, Федосья Васильевна бор бисотидан айрилиб, хонавайрон бўлса, тиланчилик қилса, қашшоқлик, гадолик ва бировга қарам бўлишнинг бутун

азобини тотса, ана ўшанда, ҳақоратланган Машенька унга хайр-эҳсон қилса. О, қани энди у бирдан бой меросга эга бўлса-ю, қўшотли арава сотиб олиб, унинг деразаси ёнидан шовқин-сурон солиб ўтса, у бемаза хотин хасад кўзи билан тикилиб қола берса!

Буларнинг ҳаммаси фақат орзу-хаёл эди. Ҳақиқатда эса биргина йўл қолганди, у ҳам бўлса, бу даргоҳда бир соат ҳам турмай жўнаб кетиш эди. Рост, ишлаб турган ўриндан ажралади, ҳеч вақоси бўлмаган ота-онаси ёнига қайтиб боради, лекин, илож қанча? Машеньканинг кўзига энди бекаси ҳам, ўзининг кичкина уйчаси ҳам кўринмас, бу ерда нафаси бўғилиб, вужудини ваҳима босмоқда эди. Ўзининг гўё бетоблиги ва оқсуяклиги билан ҳамманинг жонига теккан Федосья Васильевна Машеньканинг кўнглига шундай теккан эдики, назарида ана шу хотиннинг ҳаёт эканидан оламдаги барча нарсалар қўпол ҳамда кўримсиз тусга кириб қолганга ўхшарди. Машенька кроватдан сакраб тушиб, буюмларини йиғиштира бошлади.

— Қирсам майлими? — деб сўради эшик орқасида турган Николай Сергеич; у оҳиста товушсиз қадам босиб эшик ёнига келган эди. Майин ва юмшоқ овозда яна сўради: — Мумкинми?

— Қиринг.

Ичкари кириб, эшик ёнида тўхтади. Унинг хира кўзлари жонсиз боқар, қип-қизил бурни ялтираб кетганди. Тушки овқатдан кейин пиво ичгани қадам босишидан ва шалвираб, бўшашиб қолган қўлларидан сезилиб турарди.

— Бу нимаси? — деб сўради у саватга ишора қилиб.

— Буюмларимни йиғиштираётибман, Николай Сергеич, мени кечиринг, лекин уйингизда бундан ортиқ туришга тоқатим қолмади. Тинтув қилингани менга ортиқ даражада таҳқир бўлиб тушди!

— Тушуниб турибман... Лекин бу ишингиз чакки бўляпти... Кетиб нима қиласиз? Тинтув қилинган бўлса, сиз унга... бундан нима? Бир ерингиз камиб қолмайди.

Машенька индамай, буюмларини йиғиштираверди. Николай Сергеич гўё яна нима тўғрида гапирсамикин дегандек, мўйловини силаб қўйди, кейин мулозимат билан:

— Мен тушунаман, албатта, — деб давом этди, — лекин, одам деган сал риоя-андишали бўлади. Биласиз-ку,

хотиним жуда асабий, ҳовлиқма, ундан қаттиқ хафа бўлишнинг фойдаси йўқ...

Машенька индамади.

— Агар сиз ўзингизни таҳқирланган деб билсангиз,— яна давом этди Николай Сергеич,— марҳамат қилинг, мен сиздан уэр сўрашга тайёрман. Кечиринг.

Машенька индамади, фақат чемодан устига пастроқ энгашди. Бу ичкулик адо қилган мужмал одамнинг ўз уйида бир мирилик қиммати йўқ эди. Унинг ўзи ортиқча бўлиб, ҳатто малайлар орасида ҳам беобрў эди; шу туфайли унинг уэр сўраши сариф чақага арзимасди.

— Ҳм... ҳалиям индамайсизми? Булар сизга камлик қиладимми? Ундай бўлса мен хотиним учун ҳам кечирим сўрайман. Хотиним номидан кечирим сўрайман... У беадаблик қилди, дворянин сифатида бунга иқрорман...

Николай Сергеич у ёқдан бу ёққа юрди, чуқур нафас олди, кейин яна сўзлай бошлади:

— Демак, сизга менинг бу ерим, яъни қалбимнинг яраланиши керак экан-да... Сизга, мени виждон азоби қийнаши лозимми...

— Николай Сергеич, мен айб сизда эмаслигини биламан,— деди Машенька ёшга тўла шаҳло кўзларини унинг юзига тикиб.— Нега ахир сиз азоб чекасиз?

— Албатта-де... Лекин, ҳар қалай сиз ҳалиги... Кетиб қолманг... ўтиниб сўрайман.

Машенька унинг таклифини рад этиб, бош қимирлатди. Николай Сергеич дераза олдида тўхтаб, ойнани тикиллатди.

— Бундай англашилмовчилик — менинг учун жон қийноғининг ўзгинаси,— деди у.— Нима қилай, олдингизда тиз чўкайми? Сизнинг ғурурингизни таҳқир этишди, сиз йиғладингиз, энди жўнаб кетмоқчисиз. Ахир менда ҳам ғурур бор, сиз уни писанд қилмаяпсиз. Ёки, гуноҳларимга тавба қилганда ҳам бировга айтмайдиган сирни сўзлашимни истайсизми? Шунини хоҳлайсизми? Менга қаранг, мен ҳатто ўлим олдида бўйнимга олмайдиган сирни айтишимни истайсизми?

Машенька индамади.

— Хотинимнинг тўғноғичини мен олганман! — деди шошилиб Николай Сергеич.— Мана энди кўнглингиз жойига тушдимми? Энди қаноат ҳосил қилдингизми? Ҳа, мен... Мен олгандим... Албатта, сизнинг сир сақлаши-

Нгизга ишонаман... Худо ҳақи, бировга оғиз очманг, шама ҳам қилманг!

Ҳайрон қолган ва қўрқиб кетган Машенька буюмларини йиғиштираверди; у буюмларини жаҳл билан олар, ғижимлаб чемодан ва саватнинг дуч келган ерига тиқиб ташларди. Энди, Николай Сергеич иқроор бўлганидан кейин Машенька бу ерда бир минут ҳам тура олмайди, ана шу уйда илгари қандай яшаб келганига сира тушун-олмайди.

— Бу ерда ҳайрон қоладиган ҳеч нима йўқ... — деди Николай Сергеич бироз сукутдан кейин. — Бу оддий бир гап! Менга пул керак, хотиним бўлса... бермайди. Мана шу уй, бор нарсаларни, Марья Андреевна, менинг отам топган! Буларнинг бари меники, ўша тўғноғич ҳам менинг оймники... Ҳаммаси меники! Лекин у ҳаммасини қўлига олди, бари уники бўлиб қолди... Ахир, ўзингиз биласиз, у билан судлашиб юра олмайман-ку... Қаттиқ ўтиниб сўрайман сиздан, кечиринг ва... ва шу ерда қолинг. *Tout comprendre, tout pardonner*¹. Қоласизми?

— Йўқ! — деди Машенька қатъий равишда ва қалтираб кетди. — Мени ўз ҳолимга қўйинг, ўтинаман сиздан.

— Бўлмаса, билганингизни қилинг, — деди Николай Сергеич, оғир нафас олиб чемодан ёнида турган скамейкага ўтираркан. — Гапнинг очигини айтсам, мен таҳқир қилинганини билган ва бундан нафратланган одамларни яхши кўраман. Сизнинг ғазабли юзингизга умр бўйи тикилиб ўтира олардим... Шундай қилиб, қолмайман дейсизми? Тушуниб турибман... Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас... Ҳа, тўғри албатта... Сизга яхши, лекин менга-чи, мен энди тамом бўлдим!.. Бу ертўладан бир қадам ҳам жилолмайман. Ўз қўрғонларимиздан биронтасига жўнаб кетсам бўларди-ю, лекин у ерларнинг барида хотинимнинг лаганбардорлари... бошқарувчилар дейсизми, агрономлар дейсизми, қуриб кетгурларнинг бари ўтирибди. Гаровга қўйишади, қайтиб олиб яна қўйишади... Балиқ тутиб, ўтни босиб, дарахтни кесиб бўлмайди у ерда.

— Николай Сергеич! — залдан Федосья Васильевнанинг товуши эшитилди. — Агния, баринни чақир!

— Шундай қилиб қолмайсизми? — деб сўради Николай Сергеич дарров ўрнидан туриб, эшик томон юрар-

¹ Барини тушунинг, барини кечиринг.

кан.— Худо ҳақи, иложи бўлса қолинг. Кечқурунлари олдингизга кириб турардим... Бирор тўғрида гаплашиб ўтирардик. А? Қоласиз-а! Агар сиз ҳам кетиб қолсангиз, бутун хонадонда, биронта одамшаванда инсон зоти қолмайди. Ахир бу даҳшат-ку!

Николай Сергеичнинг оқариб кетган, ичкулик адо қилган чеҳраси илтимос назари билан боқарди, лекин, Машенька рози бўлмай, бош силкиди, Николай Сергеич қўл силтаб, уйдан чиқиб кетди.

Ярим соатдан кейин Машенька йўлда кетиб борарди.

А Н Ю Т А

Мебель билан жиҳозланган «Лисабон» меҳмонхонасининг энг арзон номерларидан бирида учинчи курс студенти — медик Степан Қлочков хонанинг у бурчагидан бу бурчагига юриб, дарсини зўр бериб ёдларди. Тинмай жон-жаҳди билан жоврайверганидан томоқлари қақраб, пешонасини тер босган эди.

Совуқдан ойнасининг четларига гул тушиб қолган дераза тагида у билан бир уйда турувчи, йигирма бешларга кирган, миттигина, озғин, қорачадан келган, рангирўйи ўчган, қуралай кўзлари ювошгина Анюта табуреткада ўтирарди. У букчайиб, эркаклар кўйлаги ёқасига қизил ип билан гул тикарди. Иш шошилинич эди... Коридордаги соат икки марта хириллаб занг урди, ҳамон номер ичи йўғиштирилмаган эди. Тузатиб кўйилмаган одеяллар, бетартиб ётган ёстиқлар, сочилиб ётган китоб ҳамда кўйлақлар, катта тос тўла мағзавада сузиб юрган папирос найчалари, полнинг ифлослиги — ҳаммаси, атайлаб бир жойга тўдалаб кўйилганга, аралаш-қуралаш қилиб, ёғимлаб ташланганга ўхшарди...

— Унг ўпка уч қисмдан ташкил топган...— деб ёдларди Қлочков.— Чегаралари! Юқори қисми кўкрак қафасининг олдинги томонида бўлиб, 4—5 қовурғага етади, ёнбош сиртида эса 4 қовурғага қадар етади... Орқа томонда *spina scapulae*га қадар...

Қлочков, ҳозиргина ўқиганини тасаввур қилмоқчи бўлиб, бошини кўтариб шипга тикилади. Аниқ бир тасаввур ололмагач, жилеткаси устидан ўзининг юқори қовурғаларини пайпаслаб кўради.

— Бу қовурғалар худди роялнинг клавишларига ўхшайди,— дейди у.— Ҳисобдан адашмаслик учун уларга

кўникмоқ керак. Яхшилаб билиб оламан десам скелетга ҳам, тирик одамга ҳам қараб мутолаа қилишим лозим... Қани, Анюта, бери кел-чи, мен қовурғаларингни бир пай-паслаб кўрай!

Анюта тикиб ўтирган ишини йиғиштириб, кофточкаси-ни ечади-да, қаддини ростлаб туради. Қлочков унинг рўпарасига ўтириб, қовоғини солади ва Анютанинг қовурғаларини санайди.

— Ҳм... Биринчи қовурға қўлга илинмаяпти... у, ўмров суяги орқасида бўлса керак... Мана бу иккинчи қовурға... Хўш, демак... Мана бу учинчи қовурға дейлик... Бу тўртинчи... Ҳм... Хўш, демак... Нега мунча жунжаясан?

— Бармоқларингиз совуқ экан!

— Кел, қани... ўлиб қолмассан, кўп қимирлайверма! Демак, бу учинчи қовурға-ю, бу тўртинчиси. Кўри-нишдан озғинга ўхшайсан-у, лекин қовурғаларингни топиб бўлмайди-я! Бу иккинчи... Бу учинчиси... Йўқ, бу ҳолда саноқдан адашиб, ҳаммасини чалкаштириб юбориш ҳеч гап эмас. Кейин аниқ тасаввур ҳам қилиб бўлмайди... Чизиб ё белги қўйиб олиш керак... Ҳалиги ёзадиган кўмирим қаёқда?

Қлочков қўлига кўмир олиб, қовурғалар жойлашганига қараб Анютанинг кўкрагига бир неча ёндош чизиқлар чизди.

— Жуда соз. Мана энди кафтдагидек кўз олдимда... Хўш, энди бармоқ билан уриб кўрсам ҳам бўлади. Қани, ўрнингдан тур-чи!

Анюта ўрнидан туриб, иягини юқори кўтаради. Қлочков бармоқлари билан унинг қовурғаларини уриб кўради, у, бу машғулётга шундай берилиб кетадики, совуқдан Анютанинг лаблари, бурни, бармоқлари кўкариб бораётганини ҳам сезмайди. Анюта бўлса қалтирар ва медик қалтираётганимни кўриб қолмасин, деб ташвиш тортарди. Кўриб қолса кўмир билан чизмайди ва қовурғаларга уриб кўрмайди, шу сабабли имтиҳонини яхши топширолмайди, деб ўйларди.

— Мана энди ҳамма нарса равшан,— дейди Қлочков қовурғаларни уриб кўришдан тўхтаб. Сен чизган чизиқларни ўчирмай, шундай ўтир. Унгача мен яна озгина ёдлаб олай.

Медик яна у ёқдан бу ёққа юриб ёдлайди. Анюта кўкрагидаги қора чизиқлар билан бўялган одамдай, со-

вуқдан жунжайиб ўтирарди ва ўйларди. У умуман кам гапирар, ҳамиша жим ўтирар ва доим ўйларди...

Анюта мебель билан жиҳозланган бир неча ўйдан-ўйга кўчиб юриб, олти-етти йил ичида, Қлочковга ўхшаган беш кишини кўрди. Ҳозир уларнинг ҳаммаси ўқишларини тамом қилиб, одам қаторига кирган. Маълумки, ҳар қандай одам қаторига кирганлар сингари улар Анютани аллақачон унутиб юборганлар. Улардан бири Парижда яшайди, иккитаси докторлик қилади, тўртинчиси рассом, бешинчиси, айтишларига қараганда, ҳатто профессор эмиш. Олтинчиси мана шу Қлочковнинг ўзи... Тез орада бу ҳам ўқишини тамолайди-да, одам қаторига киради... Ҳеч шубҳасиз, унинг келажаги порлоқ, ҳатто катта одам бўлиб чиқса ажаб эмас, лекин, ҳозир аҳволи жуда ёмон: Қлочковнинг папириси ҳам, чойи ҳам йўқ, ширинликдан атиги тўрт чақмоқ қанди қолган. Нима бўлса ҳам тикаётган ишни тезда тугатиб, кўйлакни буюртма берган кишига топшириш ва ундан олган 25 тийинга ҳам чой, ҳам табак сотиб олиш зарур.

Шу чоқ эшик орқасидан:

— Кирсам майлими? — деган овоз эшитилди.

Анюта шошилиб, тивит рўмолини елкасига ташлади. Рассом Фетисов кирди.

— Мен олдингизга илтимос билан келдим,— деди у Қлочковга ва пешонасига тушиб турган сочлари остидан ўқрайиб қаради.— Бир илтифот қилиб, бу гўзал қизни менга икки соатга бериб турсангиз, расм солаётган эдим, кўз ўнгимда қиз турмагани учун чиқмаяпти.

— Майли, марҳамат!— деб розилик берди Қлочков,— Анюта борақол.

— У ерда нималарни кўрмадим!— деди Анюта оҳистагина.

— Қўй, етар! Бу киши арзимас бир иш учун эмас, санъат учун илтимос қиляпти. Қўлингдан келса, ёрдам бермай нима қиласан?

Анюта кийина бошлади.

— Қанақа сурат соляпсиз?— деб сўради Қлочков.

— Психея деган. Мазмуни жуда ажойиб, лекин, сал чиқмай турипти; бир қанча қизларга қараб ишлашга тўғри келяпти. Кеча оёқлари кўкариб кетган бир қизга қараб ишладим. Мен ундан нима учун оёқларинг кўкариб кетган, деб сўрасам, пайпоғим айнийди, деб жавоб

қилди. Сиз, ҳали ҳам ёдлаб ётибсизми? Бахтли одамсиз, сабр-тоқатингиз бор.

— Медицина шундай нарсаки, ёдламай асло илож йўқ.

— Ҳм... Қлочков, мени кечиринг, лекин, чўчқадай ҳаёт кечирар экансиз! Шу ҳам турмуш бўлди-ю!

— Бу нима деганингиз? Бошқача илож йўқ... Отамдан ҳар ойда ўн икки сўм олиб тураман. Бу пулга ҳаёт кечериш осонми?

— Шундай-ку... — деди рассом ва жирканиб юзини буриштирди,— ҳар қалай тузукроқ яшаса бўлади-ю... Уқимишли одам албатта нафосатли бўлиши керак. Тўғри эмасми, а? Сизникидаги ифлосликни ақл бовар қилмайди! Урин йиғиштирилмаган, мағзава, ахлат... Тарелкада кечаги бўтқа қотиб ётипти... Тьфу!

— Бу тўғри,— деди медик ва уялиб кетди.— Бугун Анютанинг йиғиштиришга қўли тегмади. Ҳамма вақт иш билан банд бўлди.

Рассом билан Анюта чиқиб кетишгач, Қлочков диванга бориб ётди ва дарсини ёдлашга тушди. Кейин ухлаб қолди. Бир соатдан сўнг уйғониб, бошини муштлари устига қўйиб, ғамгинлик билан ўйлади. Унинг эсига рассомнинг уқимишли одам, албатта, нафосатли бўлиши керак, деган сўзи келди, лекин ўзининг турмуши чиндан ҳам ёқимсиз, киши нафратланадиган тарзда туйилди. У, порлоқ истиқболга назар ташлади-ю, ўз кабинетида касалларни қабул қилаётганини, кенг емакхонада латофатли ажойиб хотини билан чой ичаётганини тасаввур этди. Шу топда тос тўла мағзава, унда сузиб юрган папирос найчалари кўзига бениҳоят жирканч бўлиб кўринди. Анюта эса хунук, бефаросат, расво туйилди... Ҳозирнинг ўзидаёқ у билан ажралишга жазм қилди.

Анюта рассом олдидан қайтиб келиб, пўстинини ечаётган эди, Қлочков ўрнидан туриб, унга жиддий вазиятда:

— Гап бундоқ, азизим... — деди.— Манави ерга ўтириб, сўзимни эшит! Биз ажралишимиз керак. Қисқаси, ортиқ мен сен билан яшашни истамайман.

Анюта рассом олдидан ғоят чарчаб, мадори қуриб қайтди. Рассом қаршисида узоқ фурсат тик тургандан юзлари сўлиб, няги ингичка тортиб кетган эди. Қлочковнинг гапига Анюта бир нима демади, фақат лаблари пир-пираб кетди.

— Узинг ҳам биласан, қачон бўлмасин, барибир, ажралишамиз,— деди медик.— Сен яхши, кўнгилчан, ақлли одамсан, шунинг учун тушунасан. . .

Анюта пўстинини қайтиб кийди, индамай ишини қозғога ўради, ип билан игналарини йиғиштирди; тўрт бўлак қанд ўралган қоғозни дераза тоқчасидан топиб, столга, китоблар ёнига қўйди.

— Бу қанд. . . Сизники. . . — деди у секингина ва кўз ёшларини яшириш учун юзини четга бурди.

— Хўш, нега йиғлайсан?— деб сўради Қлочков.

У, хижолат тортиб, у ёқдан бу ёққа ўтди.

— Узинг ҳам ғалатисан-да. . . — деди у.— Бизнинг ажралишимиз кераклигини яхши биласан! Умр бўйи бирга яшаймиз-ку!

Анюта тугунчаларини олиб, хайрлашмоқ учун энди Қлочков томон ўгирилган эди, қизга унинг раҳми келиб кетди.

«Яна бирон ҳафта яшай қолсинми?— деб кўнглидан ўтказди Қлочков.— Рост, ке майли, яна бир ҳафта яшай қолсин, ҳафта ўтгач, энди кетақол дэйман».

Шундан кейин ўзининг бўшанглигидан жаҳли чиқиб, Қлочков қизга қараб ўдағайлади:

— Ҳа, нега серрайиб турибсан! Қетмоқчи бўлсанг, кет, бўлмаса пўстинингни еч-да, қолавер! Қол!

Анюта индамай, секингина, пўстинини ечди, секингина бурнини қоқди, бир хўрсиниб, ўзининг доимий ўтирадиган жойига — дераза ёнида турган табуретка томон юрди.

Студент дарсликни қўлига олиб, уйнинг у бурчидан бу бурчагига яна юра бошлади.

— Ўнг ўпка уч қисмдан ташкил топган. . . — деб Қлочков яна ёдлашга тушди.— Юқори қисм кўкрак қафасининг олдинги томонида бўлиб, 4—5 қовургага етади. . .

Коридорда кимдир овозининг борица:

— Григорий, самовар!— деб бақирди.

ҲАЗИЛ

Чарақлаб турган қиш куни. Туш пайти... Қаттиқ совуқдан ҳаво чарсиллаб туради. Мени қўлтиқлаб олган Наденьканинг чаккаларидаги жингалак сочлари ва юқори лаби устидаги тукларини кумушдек қиров босмоқда. Биз тоғ тепасида турибмиз. Оёғимиз остидан то пастгача нишаб текислик чўзилиб ётибди. Унда қуёш ойнадагидек акс этади. Ёнимизда тўқ қип-қизил мовут қопланган кичик чана турибди.

— Надежда Петровна, чанага ўтиринг!— деб ёлворман унга.— Атиги бир марта! Ҳеч нима бўлмайди, ишона беринг, эсон-омон тушамиз.

Лекин Наденька қўрқади. Унинг жимит калошидан муз тоғи тубигача бўлган масофа унга даҳшатли, тегсиз жарликдек туйилади. Уни ченага ўтиришга таклиф қилганимда пастга қаради-ю, капалаги учиб, ўтакаси ёрилаёзди. Бу ҳам майли-я, шу тубсиз жарга чена отиб тушганимизда унинг аҳволи нима кечаркин! Юраги ёрилиб ўлса, ёки жинни бўлиб қолса керак.

— Утинаман сиздан!— дейман.— Қўрқманг! Тушунсангиз-чи, ахир, бу юраксизлик, қўрқоқлик-ку!

Ниҳоят Наденька рози бўлади, мен унинг юз-кўзидан, таваккал қилиб, рози бўлганини кўраман. Бўздай оқариб, титраётган Наденькани чанага ўтқазиб, маҳкам ушлаб оламан-да, ўзимни пастга отаман.

Чана ўқдек учиб кетади. Биз кесиб бораётган ҳаво шиддат билан юзга урилар, бўкирар, визиллар, қаҳр-ғазаб билан тармашар ва бошни узиб кетгудай бўларди. Шамолнинг шиддатидан нафас олиб бўлмасди, назаримда, бизни иблис чангалига сиқиб олган-у, бўкирганича жаҳаннамга судраб кетмоқда. Атрофни ўраган барча нар-

салар чошиб ўтаётган лентага айланади. . . Яна бир ондан кейин — биз ҳалок бўламиз!

— Надя, мен сизни севаман!— дедим шу лаҳзада шивирлаб.

Чананинг чопиши тобора сустлашади, шамолнинг ўкириши ҳам, чана остидаги қўшқоракларнинг вижиллаши ҳам унча даҳшатли бўлмай қолади, нафас олиш енгиллашди, ниҳоят биз пастга тушдик. Қапалаги учиб кетган Наденька қимир этмас, юзи оқариб кетган, зўрға нафас олади. . . Мен унинг ўрнидан туришига ёрдамлашаман.

— Энди ўлсам ҳам чанага ўтирмайман,— дейди у қўрқинч тўла кўзларини катта очиб менга қараркан,— сира-сира тушмаганим бўлсин! Улаёздим!

Орадан сал вақт ўтмай у ўзига келади-да, нафасини ростлайди ва: бояги тўрт сўзни айтган менми ёки уюрма шовқини ичида менга шундай эштилдимиз? деган тарзда кўзимга тикилади. Мен эса унинг ёнида туриб, папирос чекаман, диққат билан қўлқопимни кўздан кечи-раман.

Наденька мени қўлтиқлаб олади, биз тоғ этагида узоқ сайр қилиб юрамиз. Бояги жумбоқ афтидан ҳамон унга тинчлик бермайди. Уша тўрт сўз айтилдимиз ё айтилмадимиз? Ҳами ё йўқми? Ҳами ё йўқми? Бу савол иззати-нафс, ор-номус, ҳаёт-мамот, бахт-саодат масаласи бўлганидан жуда муҳим, дунёда энг муҳим масаладир. Наденька сабрсизлик ва ғамгинлик билан юзимга назар ташлайди, саволларимга ҳам ноўрин жавоб беради ва бирон нима демасмикин деб оғзимни пойлайди. Эҳ, унинг ёқимли юзидан қандай ифодалар ўқиш мумкин! Мен шу топда қизнинг руҳан қийналаётганини, нимадир демоқчи, алланимани сўрамоқчи, лекин нима дейишни билмай, керакли сўз тилига келмай, ўзини ноқулай аҳволда сезаётганини, қалбини тўлдирган қувонч гапиришга халақит бераётганини сезиб тураман. . .

— Биласизми?— деб қолади у менга қарамай.

— Нимани?— дейман.

— Келинг яна. . . чанага тушамиз.

Биз зинапоядан тоғ тепасига чиқиб бордик. Рангги оқариб, титраб турган Наденькани яна чанага ўтқаздим, шундан сўнг тубсиз жарликка яна учиб кетдик, яна шамал ўкириб, чананинг қўшқораклари вижиллади. Мен яна чана энг бир даҳшат билан учиб тушаётган пайтида:

— Наденька, мен сизни севаман!— деб шивирладим.

Чана тўхтади, Наденька ҳозиргина тушиб келганимиз тоғ тепасига бир кўз ташлаб олди, кейин юзимга узоқ қараб туриб, менинг бепарво ва ҳис-туйғусиз овозимни тинглади. Унинг мана шу фурсатдаги бутун қиёфаси, ҳатто муфта¹ си билан қулоқчинигача, бутун вужуди ниҳоятда таажжубланганини кўрсатиб турарди. Юзига бир қараган киши, дарҳол:

«Нима гап ўзи? Ҳалиги сўзларни ким айтди? У, айтдими ё менга шундай эшитилдими?» деган маънони ўқиб олиши мумкин эди.

Мана шу номаълум ҳолат уни ташвишга солар, тоқатини тоқ қиларди. Бечора қиз саволларимга ҳам жавоб қилмас, қош-қовоғи осилиб, ҳозир йиғлаб юборгудек эди.

— Уйга кетсак қалай бўларкин?— дейман.

— Менга... менга чанада учиб ёқиб қолди,— дейди у қизариб.— Яна бир марта тушсакмикин?

Тавба, чанада учиб унга «ёқармиш». Ваҳолонки, у бу сафар ҳам чанага ўтириши билан юзлари аввалгидай оқариб, кўрқичдан нафаси ичига тушиб, титрайди.

Биз учинчи марта чанага тушдик, қизнинг юзимга тикилаётгани, лабим қимирлаб қолмасмикин деб кузатаётганини билиб турибман. Мен оҳиста рўмолчамни олиб, лабимга тутдим-да, секин йўталиб қўйдим, чана яхмалакнинг ўртасига етганда:

— Надя, мен сизни севаман! — деб билдирмай айтиб олдим.

Жумбоқ яна ечилмай қолди! Наденька индамас, нима тўғридадир ўйларди... Уйига кузатиб қўйдим, у секин юрар, ўша сўзларни яна такрорламасмикин деб кутарди. Мен Наденьканинг қалби изтироб чекаётганини ва:

«Ахир, у сўзларни шамол айтмади-ю! Унинг айтишини ўзим ҳам истамайман!» деб юбормаслик учун ўзини босиб келаётганини фаҳмлаб борардим.

Эртаси кун эрталаб мен: «Бугун яхмалакка борсангиз, бизниқига кириб, мени ола кетинг. Н.» деган мактубча олдим. Шу кундан бошлаб Наденька билан ҳарқуни яхмалакка борадиган, чанада пастга тушарканмиз ҳар сафар:

— Надя, мен сизни севаман!— деб шивирлайдиган бўлдим.

¹ Муфта — аёлларнинг қишда икки қўлини икки ёқдан тикиб юрадиган иссиқ енгчаси.

Тез орада Наденька, вино ёки морфийга ўрганган одамдай, бу сўзларга одатланиб қолди. У энди бу сўзларни эшитмаса туролмайди. Гапнинг очиги, ҳали ҳам унинг учун тепадан учиб тушиш гоят қўрқинчли-ю, лекин энди булар муҳаббат ҳақидаги ана шу сўзларга алоҳида фазилат бағишларди, бу муҳаббат сўзларини ким айтаётгани эса ҳамон жумбоқлигича қолганди, бу эса қиз юрагини эзарди. У ҳануз икки нарсадан: мен билан шамолдан шубҳа қиларди. . . Булардан қай бири унга муҳаббат изҳор қилаётганини билмасди, афтидан энди бунинг фарқи қолмаган эди. Чунки, у, қайси идишдан ичма, кайф қилсанг бўлгани деган гапга амал қилаётганга ўхшарди.

Бир сафар, ёлғиз ўзим яхмалакка бордим; одамлар орасида туриб, Наденьканинг тоғ ёнига келганини, одамлар ичидан кўзи билан мени излаётганини кўриб турдим. . . Кейин у чўчиброқ зинадан яхмалак тепасига чиқди. . . Бир ўзи, нақадар даҳшат! У, қордай оқариб кетган, худди ўлимга бораётгандай титрар, лекин, йўлида давом этар, орқасига қарамай, қатъият билан зинадан чиқиб борарди. Ниҳоят Наденька: қани кўрайчи, у йўғида ҳам ўша ажойиб лаззатли сўзлар эшитилармикин? деб билишга жазм қилганга ўхшарди. Унинг ранги оқариб, анграйиб чанага ўтирганини, бу дунё билан хайрлашиб, кўзларини чирт юмганича, пастга ўзини отганини кўриб турдим. . . «Жжжж» — чана қўшқорақлари вижиллаб кетди. Наденька ўша сўзларни яна эшитдими, буни билмадим. . . Фақат ҳолдан тойган, мадори қуриб, зўрғагина чанадан тураётганини кўрдим. Бирон сўз эшитган ё эшитмаганини ўзи ҳам билмагани унинг юзидан кўрнинг турибди. Бу Наденька юзидаги ифодадан аниқ билиниб турарди. Пастга ғизиллаб тушаётгандаги қўрқиш уни эшитиш, овозларни фарқ қилиш, тушуниш қобилиятидан маҳрум қилганди. . .

Мана, баҳор ойи — март келди. . . Қуёш тобора илиқ нур сочади. Бизнинг яхмалак тоғимиз ўзининг ялтироқ тусини йўқотиб, қорая бошлади, кейин бутунлай эриб кетди. Бизнинг чана сайримиз тугади. Бечора Наденька энди у сўзларни эшитмайди, бундан кейин унга у сўзларни ҳеч ким айтмайди ҳам; шамол ҳам тинган, мен ҳам узоқ муддатга, эҳтимол бир умрга — Петербургга жўнаб кетаман.

Бир кун, жўнаб кетишимдан икки кун олдин, кечқурун боғчада ўтирардим. Боғча Наденькалар ҳовлисида

устига найза мих қоқилган баланд тахта девор билан ажралган эди. . . Кунлар хийла совуқ, гўнг остидан ҳали қор кетмаган, дарахтлар ҳам уйғонмаган, лекин баҳор нафаси келиб турарди, қузғунлар тунаш олдидан қаттиқ чуғурлашарди. Мен тахта девор тагига келиб, тешикдан узоқ қараб турдим. Наденька зинага чиқди-да, ғамгин ва ташвиш тортиб осмонга боқди. Баҳор шамоли унинг рангсиз, маъюс юзига келиб урилди. . . Бу шамол, унга тоғдаги яхмалакда ўкирган шамолни, ўша ажойиб тўрт сўз эшитилган шамолни эслатди, унинг юзи янада қайғули бўлиб қолди, юзларига ёш томчилари думалаб тушди. . . Бечора қиз гўё шамолдан ўша сўзларни қайтариб олиб келишни илтижо қилаётгандай иккала қўлини олдинга чўзди. Мен ҳам шамолнинг қаттиқ эсан фурсатини пойлаб туриб:

— Надя, мен сизни севаман!— деб шивирладим.

Эҳ, бу сўзлардан Наденька не ҳолга тушмади! Қичкириб юборди, бениҳоя мамнун жилмайиб, шамол қарши-сига қўлларини узатди, шу топда у ғоят шод, қувноқ, гўзал.

Мен буюмларимни йиғиштиргани кетдим. . .

Бу воқиа бир вақтлар бўлган эди. Энди Наденьканинг эри бор; эрга беришганми ё ўзи текканми—бунинг аҳамияти йўқ, у ҳозир дворян васийлиги маҳкамаси секретарининг хотини, унинг уч боласи бор. Бир вақтлари бизнинг яхмалакка бирга борганимиз, шамол қулоғига етказган «Наденька, мен сизни севаман» жумласини ҳали-ҳали унутмаган; бу эса энди Наденька ҳаётининг энг бахтли, энг жозибали, қалбида кучли таъсир қолдирган ажойиб хотиралари бўлиб қолган. . .

Энди мен катта киши бўлиб қолдим, у сўзларни Наденькага нега айтганимни, нега ҳазиллашганимни ўзим ҳам билмайман.

А Г А Ф Ъ Я

Мен С. уездида яшаган вақтимда, Дубов қишлоғи полизларига тез-тез бориб турардим, кўпинча у ерда саб-завотчи Савва Стукач, қисқа қилиб айтганда Савка ол-дига келиб турардим. Бу полизлар менинг энг севган ва «асосий» балиқ овлаш жойим эди. У ерга жўнаётганда уйга қайси куни ва қайси соатда қайтиб келишимни бил-май, ўзим билан барча балиқ овлаш анжомларини олар-дим, озиқ-овқатни ҳам етарли ғамлардим. Очиғини айт-ганда, балиқ овидан кўра беташвиш-беғам санқиб юриш, бевақт овқатланиш, Савка билан суҳбат ҳамда осойишта ёз туни қучоғида узоқ ором олиш мени кўпроқ қизиқти-рарди. Савка йигирма беш ёшларга кирган, баланд бўй-ли, чиройлик ва чақмоқ тошдай пишиқ йигит эди. Ўзи ақлли-ҳушли, мулоҳазали, деб ном чиқарган бўлиб, са-водли эди, арақни кам ичарди, лекин ёш ва кучли бу одам ишчи сифатида бир чақага ҳам қиммат эди. Унинг арқондек эшилган пишиқ билакларида куч-қувват билан бирга, энгиб бўлмайдиган ёлқовлик бор эди. У ҳамма қатори қишлоқда, ўз уйида турар, бир парча ери ҳам бор эди. Аммо ерини у ҳайдамас, экмас, бирон ҳунар билан ҳам шуғулланмасди. Кампир онаси уйма-уй юриб тиланчилик қиларди. Савка бўлса мисоли қушдай кун кўрарди: эрталаб туш пайтида нима ейишини билмасди. Бу унда ирода, куч-қувват етмаганидан ёки онасига раҳм-шафқат қилмаганидан эмас, меҳнатни хоҳламагани-дан ва унинг фойдасини англамаганидан келганди... Унинг бутун вужудидан шалвираб беҳуда яшашга қан-дайдир ихтирос борлиги равшан сезилиб турарди. Савка-нинг ёш ва соғлом танаси жисмоний иш қилгуси келга-нида бирор бекорчи иш билан, ҳеч кимга кераги йўқ

қозик йўниш билан шуғулланар, ё аёллар билан ким ўзар ўйнаб, чопишарди. Унинг энг яхши кўрган ҳолати— ҳеч бир қимир этмай бир жойда туриб қолиш эди. У соатлаб бир нуқтага тикилганча тураверарди. Ғайрати тошиб ҳаракатга кирганда, тез бажарилиши лозим бўлганда: чопиб кетаётган кучукнинг думидан ушлаб олиш, аёллар бошидан рўмолини юлиб олиш, каттакон чуқурдан сакраб ўтиш каби қилиқлар чиқарарди. Савка мана шу тариқа ҳаракатсиз бўлганидан ҳар қандай қашшоқ одамдан ёмонроқ ҳаёт кечирарди. Вақт ўтиши билан боқимондаси кўпайиб, соғлом ва ёш йигитни, жамоат қариялар юбориладиган жойга—жамоат полизларида қоровул ва қўриқчи бўлишга юборарди. Унинг қариялар қаторига кириб қолганини мазах қилиб қанча кулишмасин, Савкага заррача таъсир қилмасди. Қимир этмай, жимгина томоша қилиб ётишга қулай бўлган бу жойлар унинг тепса-тебранмас табиатига жуда ҳам мос тушганди.

Савка олдига мен ёқимли май кечаларидан бирида бордим. Ҳозир ҳам эсимда: мен чайла ёнида, йиртилиб кетган, думоғни ёрувчи қуруқ ўтлар иси анқиб турган фойтун ёпуғи устида ётардим. Қўлларимни иягим остига олганимча, тўғрига қарайман. Оёқ томонимда, ёғоч паншаха ётарди. Ундан сал нарида қора доғдек Савканинг Кутька деган ити кўзга чалинади. Кутькадан кўпи билан икки сажинча нарида ер тугайди-ю, дарёнинг тик қирғоғи бошланади. Ётган жойимдан менга дарё кўринмайди. Кўзимга фақат бу қирғоқдаги қалин толзорнинг учи ва атиги кемирилгандай турган нариги қирғоқнинг эгрибугри чети кўринади. Қирғоқдан анча нарида, қорайиб кўринган тепада, чўчиганда бир-бирига қисилишган ёш какликлардек, Савка яшовчи қишлоқ уйлари кўринади. Тепа орқасига ботиб бораётган қуёш заррин кокиллари-ни йиғиштириб олмоқда. Уфқда ёлғизгина пуштиранг шафақ қолган, у ҳам худди кул билан қопланаётган чўғдек аста-секин оқиш пардачалар билан қопланиб, ўчиб боради.

Полизнинг ўнг томонида, ҳар замонда бир эсадиган шамол нафасидан оҳиста тебраниб шивирлашган зирк дарахлари қорайиб кўринади, чапда белоён дала ястаниб ётибди. Қоронғи тушиб қолганидан кўз илғамас уфқда ёрқин шуъла милтиллаб кўринди. Мендан сал нарида ўтирган Савка чордона қуриб олган, бошини қуйи эгиб, Кутькага ўйчан тикилади. Бизнинг чуволчанг ўтказилган қармоқларимиз аллақачон дарёга

солинган, шу туфайли дам олишни яхши кўрадиган ва ундан ҳеч бир зерикмайдиган Савкага ўхшаб, дам олишдан бўлак ишимиз қолмаганди. Ҳали шафақ бутунлай сўнмай туриб, ёз оқшоми нозик ва аллаловчи эркалатиш билан табиатни ўз қучоғига олди.

Бутун коинот ором оғушига бош қўйди, мен билмайдиган аллақандай қушгина дарахтзордан туриб, салмоқлаб сайрайди. Унинг чўзиқ овози «Ни-ки-та-ни кўрдингми?» жумласига ўхшар ва унинг ўзи шу заҳоти «Кўрдим! Кўрдим! Кўрдим!» дегандек жавоб қиларди.

— Нега бугун булбуллар сайрамайди?— деб сўрадим Савкадан.

У мен томон оҳиста ўтирилди. Унинг башараси катта, аммо аёлларнинг юзи сингари ёқимли ва чиройли эди. Кейин у беозор ва ўйчан кўзларини чакалакка, толларга тикди. Шундан кейин киркирагини чўнтагидан секин олиб, оғзига солди-да, булбулга ўхшатиб сайратди. Шу заҳоти худди Савкага жавоб қилаётгандай нариги қирғоқдан қизилоёқнинг овози эшитилди.

— Мана сизга булбул товуши керак бўлса... — деди кулимсираб Савка.— Чуқ-чуқ! Чуқ-чуқ қилади! Кўринг, худди қармоқ тортаётгандай! Ўзича сайраяпман, деб ўйласа керак.

— Шу қуш менга ёқади... — дедим.— Сен қизилоёқларнинг учиб келмай юриб келишларини биласанми? Улар ана шунақа, фақат дарё ва денгизлар устидан учиб ўтишади. Бошқа маҳалда ерда юриб келишади.

— Ростдан-а, вой итваччалар-ей... — деб минғирлади Савка ва ҳурмат билан қизилоёқ сайраётган томон қараб олди.

Мен Савканинг турли ғаройибатларни эшитишга иштиёқи зўрлигини билиб, унга қизилоёқ тўғрисида ов китобидан билганларимни сўзлаб бердим ва қушларнинг келишига ўтганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Савка киприк қоқмай тингларди ва ҳузур қилганидан жилмаярди.

— Қушлар учун қайси ўлка қадирли?— деб сўради у.— Бизнинг ерларми ё у томонми?

— Албатта, бизнинг ерларимиз! Бу ерда улар унибўсади, болалайди. Бу ер — уларнинг ўз юрти. У ёққа фақат совуқдан қочиб кетади.

— Жуда ғалати-а!— деб керишиб олди Савка.— Ни-ма тўғрида гапирманг, ҳаммаси қизиқ! Паррандалар ҳам,

одамлар ҳам... ёки манави тошни олайлик, иш қилиб, ҳам-масида ҳам бир ғаройибот бор!.. Эҳ, барин, сизнинг келишингизни билганимда бугун келмагин, деб айтардим... Биттаси бугун келмоқчи бўлувди...

— Вой, сени қара-ю, мен сенга халақит берармидим!— дедим.— Дарахтзорга кириб ётсам ҳам бўлаверади...

— Ия, бу нима деганингиз! Эртага кела қолса ўлиб қолмас... Келганидан кейин гапга қулоқ солса майли-я, кўзёши қилиб ўтиради-да. Унинг олдида тузуккина гап-лашиб ҳам бўлмайди.

Мен бироз жим туриб:

— Дарьяни кутаяпсанми? — деб сўралим.

— Йўқ... Бугун янги селмоқчи... Агафья Стрельчиха...

Бу сўзларни Савка ўз одатича бепарво, гўё тамаки ёки бўтқа тўғрисида гапирётгандай паст овоз билан айтди, мен эса ҳайрон қолганимдан ўрнимдан ирғиб туриб жетдим. Агафья Стрельчихани мен ҳам танирдим... Ҳали жудаям ёш, эндигина ўн тўққиз-йигирма-ларга кирган, бир йилча аввал темир йўл стрелочнигига, ёш ва азамат йигитга эрга теккан эди. Агафья қишлоқ-да яшар, эри ҳар кун тунда линиядан келиб, уйда тунарди.

— Оғайни, хотинлар билан бўладиган бу ҳодисалар яхшиликка олиб келмайди,— дедим, чуқур нафас олиб.

— Майли...

Савка бироз ўйлаб туриб:

— Мен ҳам уларга айтувдим, у тентаклар қулоқ сол-маса нима қилай!..— деди.

Уртага жимлик чўкди... Қош қорайиб, атрофни қоронғулик қуршаётганидан барча буюмлар ўз шаклини йўқотиб бормоқда. Тепа орқасида кўриниб турган шафақ аллақачон сўнди, юлдузлар тобора равшанроқ чарақлади... Чигирткаларнинг бир меъёрдаги зериктирарли чириллаши, қизилоёқнинг тинмай бидирлаши ва беданаларнинг сайраши кечанинг тинчлигини бузмас, аксинча, унинг бир хил сукунатини ошироқда эди. Киши назари-да, оҳиста ва қулоққа ёқаётган бу овозлар қушлар ёки қурт-қумурсқаларники эмас, осмонда чарақлаб турган юлдузларникига ўхшарди...

Уртага чўккан жимликни Савканинг ўзи бузди. У қорайиб кўринаётган Кутькадан оҳиста юз ўгириб, менга қаради:

— Афтидан, барин, зерикаётганга ўхшайсиз,— деди у.— Келинг овқатланамиз.

У шундай деди-ю, жавоб кутмай қорни билан чайлага ўрмалаб кирди, у ерда алланималарни титкилади, чайла баргдек титради; кейин ўрмалаб чиқиб, ўзим олиб келган ароқ билан сопол косани олдимга қўйди. Косада лиширилган тухум, ёғли жавдари кулча, қора нон бўлаклари, яна алланималар бор эди... Биз, ерга қўйса турмайдиган қийиқ стаканчада ароқ ичдик, сўнг овқатлана бошладик... Йирик ва ўз тусини йўқотган туз, ёғли, булғониб қолган кулча, резинкадек чандир тухум, аммо булар жуда мазали!

— Сўққабошсан-у, ҳар қандай овқат топилади,— дедим олдимизда турган косага ишора қилиб.— Буларни қаёқдан оласан?

— Хотинлар олиб келишади...— деди Савка мингирлаб.

— Нима учун олиб келишади сенга?

— Шундай... Раҳмлари келиб...

Чиндан ҳам Савканинг озиқ-овқатигина эмас, устидаги кийимлари ҳам хотинларнинг «раҳмдил»лигидан экани кўриниб турарди. Шу кеч мен унинг белида жун ипдан тўқилган белбоғ билан кир бўйнида мис крест тақилган қирмизи лентани кўрдим. Жононларнинг Савкага ошифта бўлиб юришларини, унинг ўзи эса бу ҳақда гапирмаслигини билардим. Шунинг учун сўрамай қўя қолдим. Кейин ҳозир бунинг маврути ҳам эмас эди... Ёнимизда жилпанглаб, бирон нима ташлашимизни кутиб турган Кутька бирдан қулоқларини диккайтириб, безовталаниб қолди. Узоқдан сувнинг узуқ-узуқ шалпиллаши эшитилди.

— Кимдир кечикдан ўтпти...— деди Савка.

Орадан уч минутча ўтгач, Кутька яна безовталаниб, худди йўталгандай овоз чиқарди.

— Тек тур!— деб қичқирди эгаси.

Қоронғиликдан оҳиста босилган қадам товуши келди, сал ўтмай дарахтзорда хотин кишининг қораси кўринди. Тун хийла қоронғи бўлса ҳам, мен уни дарҳол танидим, у, Агафья Стрельчиха эди. У чўчиб ёнимизга келиб тўхтади-да, ҳарсиллади. Унинг ҳарсиллаши, афтидан, фақат тез юриб келганидан эмас, дарёдан ярим кечада кечиб ўтган ҳар қандай одам ҳис қиладиган ваҳима ва ёқимсиз сезгидан эди. Чайла олдида бир эмас, икки киши

ўтирганини кўриб, у оҳиста вой деб, ўзини бир қадам орқага ташлади.

— Э... Сенми! — деди Савка оғзига олиб борган кулчани тишларкан.

— Мен... Менман... — деб гўлдиради у, тугунчасини қўлидан тушириб юборди ва кўз қирини менга ташлаб:— Яков сизга салом деб юборди, яна манавини бериб қўй деди... Ичида бир нима бор... — деди.

— Ёлғонингни қўйсангчи, Яков деб нима қиласан! — деди жилмайиб Савка.— Ёлғонга ҳожат йўқ, нега келганингни барин билади! Қани ўтир, меҳмон бўл.

Агафья менга кўз қирини ташлади-да, тортиниброқ ўтирди.

— Мен сени бугун келмайди, деб ўйлагандим... — деди Савка узоқ жимликдан кейин.— Индамай ўтираве-расанми? Овқатдан ол! Ёки бир қултум арақдан қуйиб берайми?

— Гапингни қара-я! — деди Агафья.— Хўп пияниста-ни топиб олибсан-да...

— Яхшиси ич... Юрагингда ўт пайдо бўлади... Қани!

Савка Агафьяга қийшиқ стаканчага арақ қуйиб узатди. У, стаканни олиб, аста-секин ичди, закуска қилмай, фақат қаттиқ пуфлаб қўйди.

— Бир нима олиб келдинг шекилли... — деди Савка тугунчани ечаркан, овозига илтифот ва шўхлик оҳангги бериб.— Хотин киши шу-да, бир нима олиб келмаса кўнгли жойига тушмайди. Пирог билан картошка олиб келибди... Тузук яшашади! — деб чуқур нафас олди у, кейин менга қараб.— Бутун қишлоқда ёлғиз шулар уйида қишга картошка етиб, ортиб қолади!

Қоронғида Агафьянинг юзи менга кўринмасди, лекин, унинг бош ва елкаларининг ҳаракатидан менга кўзларини Савкадан узмай ўтиргандек туйилди. Уларнинг учра-шувига ҳалал бермаслик учун айланиб келишга жазм қилиб, ўрнимдан турдим. Худди шу лаҳзада дарахтзор-дан булбулнинг паст овозда сайраши эшитилиб қолди. Орадан ярим минут ўтмай у, овозини бир-икки парда кўтариб, гўё синаб кўрди-да, кейин сайрай кетди. Савка ирғиб ўрнидан туриб, қулоқ солди.

— Бу кечаги булбул! — деди у,— шошмай тур сени! ..

Бирдан югурганча шарпа сездирмай, дарахтзорга ки-риб кетди.

— Қўйсангчи, уни бошингга урасанми?—дедим унинг орқасидан қичқириб.— Қайт, ҳой!

Савка менга «бақирманг» дегандек, қўл силтади-да, қоронғилик қўйнида кўздан ғойиб бўлди. Савка, хоҳлаб қолса, жуда яхши овчи ва моҳир балиқчи бўларди. Лекин, бу борада ҳам унинг бутун истеъдоди худди забардаст кучи сингари бекорга сарфланарди. Батартиб иш тутишга эринганидан, бутун овчилик маҳорати бекорчи найрангбозликдан иборат бўларди. Жумладан, булбулларни албатта қўли билан тутар, майда питра билан чўртон балиқларни отар, баъзан дарё ёқасида соатлаб туриб, каттакон қармоқ билан кичкина балиқчаларни тутмоқчи бўларди.

Менинг ёнимда қолган Агафья йўталиб олди, кейин кафти билан бир неча марта пешонасини артди... Ичган арағидан кайфи ошиб бораётганди.

— Агаша, турмушинг қалай?—деб сўрадим, ортиқ жим ўтириш ўнғайсиз бўлиб қолгач.

— Худога шукур...—деди ва бирдан шивирлаб:— Барин, сиз ҳеч кимга айтиб қўйманг...

— Хавотир олма!—дедим унинг кўнглига таскин бериб.— Агаша, ҳар қалай ботир экансан... Яков билиб қолса нима қиласан?

— Билмайди...

— Борди-ю, билиб қолса-чи!

— Йўқ... уйга мен ундан олдин етиб бораман. Ҳозир у линияда. Пассажир поездини жўнатиб, ундан кейин келади. Поезднинг овози шу ердан ҳам эшитилади...

Агафья яна қўли билан пешонасини артиб, Савка кетган томонга қаради. Булбул ҳамон сайрарди. Ер бағирлаб учиб ўтаётган аллақандай қуш бизни сезиб қолиб, чўчиб кетди ва қанотларини қоқиб дарёнинг нариги томонига парвоз қилди.

Тезда булбул овози ҳам тинди, аммо Савкадан дарак йўқ эди. Агафья ўрнидан туриб, ташвиш билан бир неча қадам босди, сўнг яна жойига келиб ўтирди.

— Нима бало бўлди унга? — деди сабри тугаб.— Ахир поезд эртага эмас, бугун келади-ку! Ҳозир қайтиб кетишим керак!

— Савка! — деб қичқирдим.— Ҳой Савка!

Менинг қичқиримга ҳатто акс садо ҳам бўлмади. Агафья безовталаниб яна ўрнидан турди.

— Қайтмасам бўлмайди! — деди у ҳаяжонланиб. — Ҳа демай поезд келади! Унинг қайси вақтда келишини мен биламан!

Бечора жувон янглишмаган эди. Орадан чорак соатча ҳам вақт ўтмай, узоқдан поезд овози эшитилди.

Агафья узоқ фурсат дарахтзорга тикилиб турди-да, сабрсизлик билан қўлларини қимирлатиб:

— Вой, қани энди у? — деб асабий бир ҳолда қулди. — Қайси гўрга кетди? Мен кетаман! Худо урсин, барин, кетаман!

Бу орада поезднинг келаётгани тобора аниқроқ эшитила бошлади. Энди, ғилдираклар тақ-туқини паровознинг пишқиришидан ажратиб бўларди. Мана, паровоз қичқирди, поезд оҳиста гулдираб, кўприкдан ўтиб кетди... Бир минутчадан кейин ҳамма ёғ жим бўлиб қолди.

— Тағин озгина кутаман... — деб уҳ тортди Агафья ва қатъият билан яна ўтирди. — Бўлганича бўлди, кутаман!

Ниҳоят Савканинг қораси кўринди. У полизнинг юмшоқ тупроғидан яланг оёқ, секин қадам ташлаб, аллақандай куйни минғирлаб айтиб келарди.

— Тавба, шу ҳам омад! — деди у ғалати жилмайиб. — Шу десанг, энди бута ёнига бориб, қўлим билан ушлаб оламан деб мўлжаллаб турсам, бирдан сайрашдан тўхта-са бўладими! Эҳ, сариқ маймун-эй! Кутдим, кутдим, қани энди сайраса, ҳеч бало бўлмади. Қўлимни қўлтиққа уриб, келавердим...

Савка Агафья ёнига, бесўнақай ағинаркан, йиқилиб кетмаслик учун икки қўллаб унинг белидан ушлаб олди.

— Ҳа, мунча қовоғингдан қор ёғади, арпангни хом ўрдимми? — деди Савка унга.

Савка, юмшоқ кўнғил ва софдил бўлишига қарамай хотинларга нафрат билан қарар, уларга андишасизлик билан, писанд қилмай гапирар, ҳатто уларнинг ўзига бўлган ҳис-туйғуларини ҳам масхара қилиб куларди. Ким билади, эҳтимол, Савканинг ана шундай назар-писанд қилмай гапириши ва нафрат билан қараши қишлоқ Дульцинея¹ларининг унга эҳтирос билан мафтун бўлишлари сабабидан биридир. Чиройлик ва сарв қад бу йигитнинг кўзларида ҳамиша, ҳатто ўзи нафрат билан қарайдиган

¹ Дульцинея — Дон-Кихотнинг севгилиси. Тарж.

хотинларга боққанида ҳам, ёқимли меҳрибонлик, дилкашлик порлаб турарди, бироқ, бу мафтунликни ёлғиз ташқи қиёфа билан изоҳлаб бўлмаса керак. Келишган қадди-қамати билан муносабатининг ғалати, ўзига хослиги устига, Савканинг толии пастлиги, уй-жойидан қувилиб, полизда яшаётган бахтсиз ва бечоралиги ҳам хотинларнинг раҳм-шафқатини уйғотган бўлса ажаб эмас.

— Қани, бу ерга нимага келганингни баринга айтиб бер-чи!— деди Савка Агафьянинг белидан ҳамон ушлаб тураркан.— Қани айт, эрининг хотини! Ҳо... ҳо... Еки, Агаша хоним, ароқдан яна бир қултумдан ютайликми?

Мен ўрнимдан турдим ва жўяклар орасидан ўтиб, полиз ёқалаб кетдим. Қорайиб кўринаётган жўяклар худди яссиланган катта гўрларга ўхшарди. Улардан чопилган ер ва энди шудринг туша бошлаган ўтларнинг ёқимли исидимоққа уриларди... Чап томондаги олов ҳамон ярқираб кўринар, гўё у кўз қисиб олқишлар, жилмаяётганга ўхшарди.

Қулоғимга қувноқ кулги эшитилди. Кулаётган Агафья эди.

«Поезд-чи? — деган фикр кўнглимдан ўтди.— Поезд аллақачон келган-ку».

Бир пасдан кейин чайлага қайтиб келдим. Савка қимир этмай, чордана қуриб ўтирар, аллақандай қўшиқни эшитилар-эшитилмас минғилларди. Унинг ашуласи ҳам: «Оҳ эй, вох эй, сени-ю мени...» сингари сўзлардан иборат эди. Ароқнинг кайфи, Савканинг нафратли эркалатиши ва туннинг димлигидан маст бўлган Агафья унинг ёнида ётар ва титраб Савканинг тиззаларига юзини босарди. У, ўз туйғусига шундай берилган эдики, ҳатто менинг қайтиб келганимни ҳам сезмади.

— Агаша, поезднинг келганига анча вақт бўлди! — дедим.

— Ҳа, вақт бўлди,— деди Савка ҳам бошини қимирлатиб.— Чўзилиб ётиш нимаси? Вой шарманда-эй!

Агафья сесканиб, Савка тиззасидан бошини кўтарди, менга қараб қўйди-да, яна унинг ёнига чўзилди.

— Вақт аллақачон бўлди! — дедим.

Агафья тўлғониб, бир тиззаси билан чўккалади... У, изтироб чекмоқда эди... Мен қоронғилик қўйнида, ярим минут давомида унинг бутун қиёфаси кураш ва иккиланишни

ифода этаётганини фаҳмлаб турдим. Шундай дақиқалар ҳам бўлдики, у гафлатдан уйғонгандек, ҳозироқ ўрнидан турмоқчидек қаддини кўтарди, лекин шу лаҳзанинг ўзида аллақандай енгилмас ва омонсиз куч унинг қаддини букди ва у ўзини Савканинг ёнига ташлади.

— Э, қуриб кетсин у! — деди Агафья дилидан чиқариб, ҳам ваҳшийдек кулиб. Ана шу кулгида телба жасорат, ожизлик, изтироб эшитилди.

Мен оҳиста юриб, дарахтзорга кириб кетдим. У ердан қармоқларимиз турган дарё бўйига тушиб бордим. Дарё ухлар эди. Аллақандай баланд пояли момиқ гул эркалик билан юзимга урилди ва менга ҳали ухламаганини билдирмоқчи бўлган гўдак ҳаракатини эслатди. Қиладиган ишим бўлмаганидан қоронғида пайпаслаб қармоқлардан бирини топиб, уни оҳиста кўтардим. Қармоқ енгил тортилди-да, лип этиб чиқди — қармоққа балиқ илинмаган эди... Нариги қирғоқ ва қишлоқ кўринмасди. Уйлардан бирида милт этиб чироқ ёнди, аммо шу заҳоти ўчди. Мен қирғоқни пайпаслаб, кундуз кунни мўлжаллаб қўйганим — ўйилган жойни топиб, креслога ўтиргандек суяндим. Узоқ ўтирдим... Юлдузлар тобора хиралашиб, сўниб борарди. Худди енгил нафас сингари ер устида кезиб юрган салқин ҳаво уйғониб келаётган мажнун толлар баргларини сийпаб, эркаларди...

— А-га-фья! — деган бўғиқ овози эшитилди қишлоқдан.— Агафья!

Ишдан қайтиб келган эр ташвишланиб қишлоқда хотинини изларди. Худди шу фурсатда полиздан янгроқ кулги эшитилди: бутун оламни унутиб, кайф қилаётган хотин эртаги азоб-уқубатлар эвазини шу бир неча соатлик ўз хурсандлигидан чиқариб олмоқда эди.

Мен ухлаб қолдим...

Уйқудан уйғонганимда ёнимда Савкани кўрдим, у секин-секин елкамни силкитарди. Дарё, дарахтзор, ҳар иккала қирғоқ, кўм-кўк шудринг ювган дарахт ва далалар ёрқин тонг нурига буланган эди. Дарахтларнинг ингичка таналари орасидан ҳозиргина уфқда кўринган қуёшнинг илк нурлари елкамга тушганди.

— Ҳали балиқни шундай тутяпман денг? — деб илжайди Савка.— Қани, ўринингиздан туринг!

Мен ўрнимдан туриб, ҳузур қилиб керишдим, кўкрагимни тўлдириб нам ва хушбўй ҳавода нафас олдим.

— Агаша кетдимми? — деб сўрадим.

— Хув ана,— деб дарёнинг кечувини кўрсатди Савка. У томон қараб, Агафьяни кўрдим. Сочлари тўзғиб, бошидан рўмоли бўйнига тушган Агафья кўйлагининг этагини кўтариб, дарёдан ўтар эди. У, зўрға-зўрға қадам босарди...

— Қилғиликни қилиб қўйиб, энди дами ичида! — деб минғирлади Савка унга кўзларини қисиб қараркан.— Думини қисиб кетяпти... Хотинлар мушукдек шўх, қуёндек қўрқоқ бўлади... Кеча кетгин деганда аҳмоқ гапга қулоқ солмаган эди! Мана энди таъзирини ейди, мени бўлса яна волость маҳкамасига судрашади... Мана шу хотинлар учун тагин калтаклашади...

Агафья қирғоққа чиқиб, дала ўртасидан қишлоқ томон кетди. Аввалига у анча далил, шахдам қадам ташлаб борди. Лекин ҳаяжон ва қўрқинч тез орада устун келди. У, хавотирланиб орқасига ўгирилди, тўхтаб, нафасини ростлади.

— Ҳа, қўрқмайсан-а! — деди ғамгин тиржайиб Савка, Агафья орқасидан, шудринг инган ўтларда қолаётган кўм-кўк йўлчага тикилиб.— Боргиси йўқ! Эри бўлса бир соатдан бери пойлаб турипти... Сиз уни кўрдингизми?

Савка бу жумлани илжайиб туриб айтди. Менинг юрагим орқамга тортиб кетди. Қишлоқда, йўл ёқасидаги энг чекка уй олдида Яков турар ва қайтиб келаётган хотинидан кўз узмасди. У, ерга қоқилган қозикдек қимир этмасди. Яков хотинига тикилиб, шу топда нималарни ўйляпти? Кутиб олмоқ учун қандай сўзларни тайёрлаб қўйган? Агафья бироз тўхтаб турди-да, худди биздан ёрдам кутаётгандай орқасига яна қаради ва эри томон юрди. Мен бундай юришни маст одамда ҳам, ҳушёр одамда ҳам ҳеч қачон кўрмаган эдим. Эрининг тикилиб туришидан Агафья эгилиб-букилиб кетар, гоҳ илон изи қилиб йўл босар, гоҳ бир жойда тўхтаб қолар, тиззалари букилиб, қўлларини ёзар, тоҳ орқага тисарилар эди. Юз қадамча юргач, орқасига яна қаради-да, ерга ўтириб олди.

— Ҳеч бўлмаса сен ўзингни панага ол, анави бута орқасига ўт... — дедим Савкага.— Эри кўриб қолса нима бўлади...

— У Агашанинг қаёқдан бораётганини кўриб турипти... Полизга хотинлар карам учун кечаси келмаслиги ҳаммага маълум.

Мен Савканинг юзига қарадим. Унинг юзи оқарган ва азоб чекаётган жониворни кўрган одамдай раҳми келиб, афти буришган эди.

— Қассобга ёғ қайғу, эчкига жон...— деди у хўрсиниб.

Агафья бирдан ўрнидан ирғиб турди, бошини бир силкиб, дадил ва шахдам қадам ташлаб эри томон юрди. У бор кучини йиғиб, тик боришга жазм қилганга ўхшарди.

БАҲОРДА

Ердан ҳали қор аримаган, кўнгил эса, баҳорни тусаб қолган. Агар сиз бир вақтлар оғир бетоб бўлиб тузалган бўлсангиз, соғайганингиздан кейин руҳингиз энгил тортганини биласиз, шундай пайтда номаълум туйғу-ҳислардан киши ҳайрон қолади ва ҳеч бир сабабсиз жилмаяди. Афтидан, табиат ҳам шу тобда ана шундай ҳолатда эди. Ер совуқ, оёқ остида лой аралаш қор билчиллайди, аммо теваарак-атроф эса, қувноқ, навозишли ва ёқимтой! Ҳаво шундай тиниқ ва мусаффоки, агар киши каптархонага ёки черковнинг қўнғироқхонасига чиқса, бутун олам у бурчидан бу бурчигача кўриниб тургандек бўлади. Офтоб чарақлаб туради, унинг ўйнаб, жилмайган нурлари чумчуқлар билан бирга кўлмак сувларда чўмилишади. Сойнинг сатҳи кўтарилиб қораяди, у уйқудан уйғонган, бугун эмас, эрта ўкириб оқади. Яланғоч дарахтлар жонланиб, нафас олмоқда.

Шундай пайтларда ариқлардаги ифлос сувларни супурги ёки курак билан ҳайдаш, сувга қоғоз кемачалар қўйиб юбориш ёки безбет музларни пошнанг билан уриб тешиш завқли бўлади. Қаптарларни осмон-фалакка ҳайдаб учуриш ёки дарахтларга тирмашиб чиқиб, майнага уя қўйиб тушишнинг ҳам кайфи бўлади. Хусусан ёш бўлсангиз, табиатни севсангиз, башарти сиз инжиқ ва тажанг кечгача тўрт девор ичида ўтиришга мажбур бўлмасангиз, йилнинг бундай бахтиёр мавсумида ҳамма нараса дилбардир. Борди-ю сиз бетоб бўлсангиз, ёки маҳкамда сарғайиб ўтирсангиз, агар илҳом билан банд бўлсангиз чатоқроқ.

Шундай. Баҳорда илҳомга берилиш ярамайди.

Сиз оддий кишиларнинг ўзларини қандай яхши, қандай ёқимли ҳис этганларига бир назар ташлангиз. Мана, боғ-бон Пантелей Петровични олинг. Саҳар туриб катта похол шляпасини кийиб олган, эрталаб йўлкадан топган сигара қолдиғини сира оғзидан ташлагиси келмайди; қаранг у муштини биқинига тираб, ошхона деразаси тагида турар экан, кеча сотиб олган эгиги тўғрисида ошпазга ҳадеб бирнималар дейди. Новча ва чўвак қомати унинг ўзига бино қўйгани ва хурсандлигини кўрсатади. Шундай қадди-қомати учун хизматкорлар унга «чувалчанг» деб лақаб қўйган эдилар. Табиатга у ундан юқори тургандай бир кайфиятда қарайди, унинг қарashiда алланечук ишбиларманлик, омиллик ва ҳатто менсимаслик аломати сезилади. Дарвоқи у ўз гулхонасида ўтириб, ё эса боғда ер чопиб, ўсимлик олаmidан ҳеч кимса билмаган нарсаларни билиб олганга ўхшар эди.

Унга, табиат улуғвор, даҳшатли ва сермуъжиза, унинг олдида мағрур инсон бўйин эгиши керак, деб тушунтириш беҳуда бўлар эди. Ўзининг назарида у ҳамма нарсани билади, ҳамма сир ва муъжизалардан хабардордек, гўзал баҳор эса унинг назарида, гулхона ёнидаги айвонда унинг болаларига ёвғон карам шўрва ичираётган чўвак, қоқ суяк оқсоч хотинга ўхшар эди.

Овчи Иван Захарович-чи? Устига нураган мовут нимча, яланг оёғига калош кийиб, отхона ёнида тўнкариб қўйилган бочка устида гильзага мўлжаллаб эски пўкакларни кесиб ўтирибди. У кечки пайтда учиб ўтадиган қушларни пойламоқчи. Унинг хаёлида овга борадиган йўли, сўқмоқлар, кўлмак сувлар, жилғалар гавдаланади. Кўзларини юмиб, кўлида милтиқ ушлагани ҳолда, кечки салқиндан қўнишиб, ширин хаёл ичида қулоғини диккайтириб, қатор-қатор узун дарахтлар остида турганини тасаввур қилади. Урмон лойхўрагининг қағиллаганини эшитгандай бўлади. Қўшнинг монастирда кечки ибодатдан сўнг, у қушларнинг учиб ўтишини пойлаб турганда, ҳамма кўнғироқлар данғиллаб чалинганини эшитгандай бўлади. Унинг вақти чоғ, беҳад ва бемаъни даражада шод!

Энди ёш йигит Макар Денисичга бир назар ташланг. У генерал Стремоуховда мирзами ёки кичик гумаштами бўлиб хизмат қилади. У боғбонга қараганда икки ҳисса кўп маош олади, оқ уст кўйлак кияди, нархи икки сўмлик тамаки чекади. Ҳар доим қорни тўқ, усти бут. Ҳар сафар генералга дуч келганида унинг брильянт узук таққан

оппоқ семиз құлини сиқиб кўришади, лекин шунга қарамай, ҳар қалай, у бахтсиздир. Доим кўлида китоб, йигирма беш сўмлик журнал олиб туради, ёзгани ёзган. . . У ҳар кеч, ҳар гал тушки овқатдан кейин, ҳамма уйқуга кетган маҳалда ёзади. Ёзганларининг ҳаммасини катта сандиғига солиб яшириб қўяди. Сандиқнинг энг тагида эса яхшилаб тахланган шим билан желатка ётади; уларниг устида ҳали очилмаган бир пачка тамаки, хаб доридан бўшаган ўнғача қути, лоларанг шарф, сариқ қоғозга ўроғлик бир дона атир совун ва шунга ўхшаш кўпгина буюмлар бор. Сандиқнинг четларида ёзилган қоғозлар қисилиб қолган, шу жойда яна Макар Денисичнинг ҳикоя ва хабарлари босилиб чиққан «Наша губерния» журналининг икки-уч сони ётади. Бутун уезддагилар уни адабиётчи, шоир деб биладилар, ҳаммалари унда алланечук бир нарсани кўрадилар, уни ёқтирмайдилар. Унинг гапириши ҳам, юриши ҳам, чекиши ҳам ўзгача дейдилар. Бир маҳал уни гувоҳ тариқасида мировой судга чақирганларида у «адабиёт билан шуғулланаман» деб юборган ва шунда худди товуқ ўғирлагандек қизариб кетган.

Ана ўзи кўк пальто, духоба шапка кийиб, кўлида таёқча билан хиёбонда аста юриб кетмоқда. . . Беш қадам юриб тўхтайтиди-да, осмонга тикилади, ёки арча шохида ўтирган қари гўнғарғага қараб қолади.

Боғбон қўлларини биқинига тираб тик туради, овчининг чехраси жиддий кўринади, Макар Денисич эса букчайган, худди баҳор ўзининг ҳовури ва гўзаллиги билан уни бўғиб эзгандай йўталиб-йўталиб қўяди ва афтини бужмайтириб қарайди! . . Юраги ваҳимада. Баҳор унда севинч-қувонч, умид, ҳаяжон уйғотиш ўрнига кўнглида аллақандай мажҳул ва ўзини безовта қиладиган истаклар уйғотади. Мана, у юрипти-ю, нима истаганини ўзи ҳам билмайди. Дарҳақиқат унга нима керак ўзи?

— Ҳей, Макар Денисич, саломатмисиз? — генерал Стремоуховнинг товушини эшитиб қолади.— Нима, почтахонадан ҳали келишгани йўқми?

Макар Денисич барваста ва қувноқ генерал ўз қизчаси билан ўтирган коляскага қайрилиб қарар экан:

— Йўқ ҳали, жаноби олийлари,— деб жавоб қилади.

— Ажойиб ҳаво! Баайни баҳор-а! — дейди генерал.— Сиз сайр қилиб юрибсизми? Нима, илҳом олаяпсизми?

Генералнинг кўзлари: «Истеъдодсиз! Қобилиятсиз!» деб турибди.

Генерал ожилловни ушлар экан дейди:

— Оғайни, бугун кофе ичиб ўтириб, бирам ажойиб нарсани ўқиб чиқдим. Икки бетли арзимас нарса, лекин ўзи шунақангги яхшики! Эсиз, сиз французчани билмайсиз, бўлмаса сизга ўқитгани берардим...

Генерал шошиб-пишиб, ўзи ўқиб чиққан ҳикоянинг мазмунини наридан-бери гапириб беради. Макар Денисич эса, бу гапни эшитиб, ўзи кичик ҳикоялар ёзадиган француз ёзувчиси бўлмагани учун гуноҳкордек ўнғайсизланади.

У узоқлаб кетган колясканинг орқасидан қараб, ўйланиб қолди: «Билмадим, нимаси ёққан экан унга? Мазмуни бемаза, чайналган... Мен ёзган ҳикоялар мазмунлироқ».

Макарнинг юраги ғурмушлайди. Ёзувчилик иззатнафси — руҳий хасталик ва жароҳатдир. Бу хасталикка дучор бўлган киши қушларнинг сайрашини ҳам эшитмайди, офтоб нуриини ҳам, баҳорни ҳам кўрмайди... Унинг бу жароҳатига сал тегиб кетсангиз, бутун вужуди изтироб ичида қолади. Заҳарланган Макар йўлида давом этади ва богнинг эшикчасидан ўтиб, лой кўчага чиқади. Кўчада баланд бричкачада бутун баданини селкиллашиб, жаноб Бубенцов қаёққадир шошиб кетмоқда.

— Э, муҳтарам ёзувчи, биздан сизга саломлар бўлсин! — деб кичқиради у.

Макар Денисич ёлғиз мирза ёки кичик гумашта бўлганида ҳеч ким унга менсимасдан муомала қилмасди, лекин у «ёзувчи», у истеъдодсиз ва қобилиятсиз!

Бубенцов сингари жанобларнинг санъатга фаҳмлари етмайди ва унга кўп ҳам қизиқмайдилар. Аммо ундай кишилар истеъдодсиз ва қобилиятсиз одамлар билан учрашиб қолсалар, раҳм-шафқатни йиғиштириб қўядилар. Улар ҳар қандай кишини кечирсалар ҳам, лекин бу омадсиз, савдойнамо ва сандиғида лиқ тўла қўлғёзмаси бўлган Макарни кечиролмайдилар. Боғбоғ эски фикусни синдириб, кўпгина нодир ўсимликларни чириштириб қўйди. Генерал эса ҳеч иш қилмайди, бировнинг ҳақини ейди. Бубенцов жаноблари бўлса, мировой судьялик вақтларида ҳар ойда битта иш кўрардилар, ишни кўриш вақтида хиқичоғи тутиб, қонунларни палапартиш қўллаб ва бемаъни ҳукм чиқарарди. Лекин булар ҳаммаси кечирилади, билинмай ўтиб кетади. Аммо бўлмағур шеър ва ҳикоялар ёзувчи истеъдодсиз Макар-

га хафа қиладиган бир гап айтмасдан, ёнидан кўрмагандай ўтиб кетишмайди. Генералнинг қайинсинглиси хизматкор хотинларни тарсакиласа, карта ўйинида кирчи хотинлардай сўкинса, попнинг хотини ўйинда ютқизганда ҳеч қачон тўламаса, Флюгин деган помешчик Сивобразов деган помешчикнинг кучугини ўғирласа, бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Аммо яқиндагина «Наша губерния» журналидан Макарни ярамас ҳикоясини қайтариб берилгани бутун уездга маълум бўлган, кулгиларга, гап-сўзларга, норозиликларга сабаб бўлган. Энди Макар Денисични Макарка деб атайдиган бўлдилар.

Агар бирор киши кўнгилдагидек ёзмаса, нега «шундайлиги» сабабини тушунтириб ўтирмайдилар-да:

— Яна бу итвачча бемаъни нарса ёзипти,— деб қўя қоладилар.

Мени тушунмайдилар, тушунишни истамайдилар ва тушуна олмайдилар, деган ўй Макарга баҳордан завқланиш учун халал беради. Назарида агар уни тушунсалар ҳамма нарса жойида бўладиганга ўхшарди. Лекин бутун уездда ҳеч ким ҳеч нарса ўқимагандан кейин, ўқисалар ҳам шундай ўқийдиларки, бундан кўра ўқимаганлари афзалроқ бўлгандан кейин, унинг истеъдодлими, йўқми эканини қандай била оладилар. Генерал Стремоуховга ҳалиги французча ҳикоя арзимас, юзаки, оддий ва сийқа эканини қандай тушунтирса бўлади. У шунақа нарсалардан бошқасини ҳеч қачон ўқимаганидан унга бу нарсани қандай уқдириб бўлади.

Хотинлар ҳам Макарни жигига тегадилар.

— Оҳ, Макар Денисич,— дейдилар улар унга одатдагича.— Афсуски, сиз бугун бозорда йўқ эдингиз. Агар иккита мужикнинг ғалати муштлашганини кўрсангиз, сиз албатта таърифини ёзган бўлар эдингиз!

Булар ҳаммаси, албатта, беҳуда нарсалар, философ одам буларга эътибор қилмаган, менсимаган бўлар эди, лекин Макар эса, ўзини чўғ босган кишидай ҳис этади. Унинг кўнгли ўксинган, ғариб, ғусса билан тўлган. Жуда ғариб одамлар ва катта гуноҳкорларгина шундай ғусса ичида қоладилар. У ҳеч қачон боғбон сингари қўлларини белига тираб турмаган. Баъзан, бу ҳам ҳар беш йилда бир марта, бирор ўрмонда ёки йўлда, ё эса вагонда ўзидек омадсиз, савдойинамо киши билан учрашиб қолганда, унинг кўзига тикилиб, бир лаҳзагина оқонланади, уни-сига ҳам жон киради. Улар анчагача гаплашиб, торти-

шиб, шодланишиб, кулишадилар. Четдан туриб қараган киши икковини ҳам жинни деб ўйлаши мумкин.

Аммо одатда сийрак учрайдиган бундай дамлар ҳам бешикаст ўтмайди. Худди масхара бўлгандек Макар ва унга дуч келган омадсиз киши бир-бирларидаги истеъдодни инкор этадилар ва бир-бирларини тан олмайдилар, бир-бирларига ҳасадлари келиб, кўргани кўзлари бўлмай, жаҳл устида бир-бирларига ёвлашиб, тарқалишиб кетадилар. Шундай қилиб, уларнинг ўспиринлик чоғлари қувончсиз, муҳаббатсиз, дўстлик нималигини билмай, ҳаловатсиз ва кечалари илҳом келган пайтларда бадқовоқ Макар тасвир этишни севган ҳислатлардан маҳрум ҳолда нест-нобуд бўлиб ўтади.

Аммо ёшлик орқасида баҳор ҳам ўтиб кетади.

МУДҲИШ ҲОЛ

Маҳкаманинг деҳқонлар иши юзасидан доимий аъзоси бўлган, ўттиз ёшларга кирган ёш Кунин Петербургдан ўз қишлоғи Борисовога қайтиб келиши биланоқ, Синьково қишлоқ руҳонийси Яков Смирнов ҳазратга отлиқ киши юбортирди.

Беш соатдан кейин Яков ҳазрат етиб келди. Кунин уни даҳлизда қарши олиб:

— Танишганимиз учун беҳад хурсандман,— деди.— Бу ерга келиб хизмат қила бошлаганимга бир йил бўлди, энди танишиб олсак ҳам бўлади, шекилли. Марҳамат қилсинлар. Аммо лекин сиз жуда ёшсиз-ку! — деб ажабланди Кунин.— Неча ёшга кирганлар?

Яков ҳазрат ўзига томон чўзилган қўлни аста қисиб сўрашар экан, негадир қизариб:

— Йигирма саккизга...— деди.

Кунин меҳмонни ўз кабинетига бошлаб кириб, уни кўздан кечира бошлади.

«Нақадар беўхшов, хотинчалиш башара!» деб ўйлади у.

Дарҳақиқат, Яков ҳазратнинг юзи кўп жиҳатдан хотин кишининг юзига ўхшаб кетар эди: бурни чўччайган, икки бети анордай, кўзлари кўкишга мойил, қошлари сийрак ва билинар-билинемас, қаттиқ, силлиқ узун қўнғир сочлари гарданига узун-узун таёқчадек бўлиб тушиб турарди. Мўйловлари эса, эндигина сабза уриб, эрларникига ўхшаб келаётган эди. Соқоли эса, соқол дейишга арзимайдиган, семинаристлар нима учундир «кўса» деб атайдиган хилидан: жуда сийрак, даккам-дуккам эди. Бу соқолни тароқ билан текислаш ва тарашнинг иложи йўқ, фақат қўл билан силаб қўйилади, холос. Унинг арзимас

соқоли бир текис эмас, ғуж-ғуж бўлиб ўсгандай ғўё Яков ҳазрат поп қиёфасига кирмоқ учун грим қилиб елимлаб, соқол ёпиштира бошлаган-у, лекин тугатолмай аро йўлда қолган. Устига оч қаҳваранг ридо кийган, тирсақларига катта ямоқ тушган.

Кунин унинг лой сачраган этакларига қараб: «Қизиқ одам... Бировникига биринчи марта келиши-ю, тузукроқ кийинмапти» деб ўйлади.

Кунин очиқ чеҳра билан эмас, қўполроқ қилиб:

— Утириволинг, отахон,— деб стол ёнига креслони суриб қўйди.— Утиринг, марҳамат қилинг.

Яков ҳазрат муштумини оғзига қўйиб йўталди, сўнг-ра ийманиб, креслонинг бир четига ўтирди ва кафтларини тиззалари устига қўйди. Қўкраги чўккан, башараси қизариб, терлаб пишган бу пакана одам дастлаб Кунинда яхши таъсир қолдирмади. Илгарилари Кунин Россияда шундай басавлат, мажмағил руҳонийлар бор деб ҳеч бир ўйламас эди. Рафторидан, кафтларини тиззаларига қўйиб, креслонинг бир четида ўтиришидан Яков ҳазрат унга ўз қадрини билмаган, ҳатто лаганбардор бир кишига ўхшаб кўринди.

Кунин креслога ясланиб олиб:

— Отахон, мен сизни бир иш юзасидан чақиртирдим,— деди.— Сизга тааллуқли, фойдали бир ишда каминаларига ёрдам қилмоқ каби қўнгилли вазифа менинг зиммамга тушди. Воқиа шундайки, мен Петербургдан қайтиб келиб қарасам, столимнинг устида оқсоқолдан келган бир хат ётипти. Егор Дмитриевич Синьковода черков қошида очиладиган қишлоқ мактабига васийлик қилишимни таклиф этипти. Мен, тақсир, чин қалбимдан мамнунман... Ҳатто бундан ҳам ортиқ. Бу таклифни бажонидил қабул қиламан.

Кунин ўрнидан туриб, кабинет ичида у ёқдан бу ёққа юрди.

— Албатта, Егор Дмитриевичга ҳам, эҳтимол сизга ҳам маълум бўлса керакки, мен унақа пулдор эмасман. Мулким гаровда, фақат доимий аъзолик сифатида оладиган маошим билан кун кечираман. Бинобарин мендан катта ёрдам кутмасангиз ҳам бўлади, аммо қурбим келганича ёрдам қиламан... Хўш, отахон, мактабни қачон очмоқчи бўласиз?

— Пул бўлган куни...— деб жавоб қилди Яков ҳазрат.

— Ҳозир ихтиёрингизда ҳеч бир маблағ борми?

— Йўқ ҳисоб... Мужиклар ўз йиғилишларида ҳар йил ҳар эркак, бошига ўттиз тийиндан тўлаб турмоққа қарор қабул қилишди. Лекин бу ҳозирча ваъда! Дастлаб иш бошлаш учун камида икки юз сўм керак...

— Ҳа... Афсуски, менда ҳозир шунча маблағ йўқ...— Кунин хўрсинди.— Сафарда бор пулимни харжладим ва... ҳатто қарз кўтардим. Келинг, биргалашиб бир нарса қилайлик.

Кунин ўйланиб, ўз-ўзича гапирини бошлади. У ўз фикрларини айтиб, Яков ҳазратнинг башарасидан маъқуллаш ёки розилик аломатини қидириб, ундан кўз узмас эди. Бироқ ҳазратнинг башараси ҳиссиз, бездек эди, тортинчоқлик, ташвиш ва ҳадиксирашлан бўлак нарсани ифода қилмас эди. Уни кўрган киши Кунин шундай оқилона гаплар гапираяпти-ю, Яков ҳазрат эса, ҳеч нарса англамаяпти, лекин одоб юзасидангина қулоқ солиб турибди ва тушунмаганликда айбламасинлар! деб кўркиб ўтирибди, деб ўйлаши мумкин эди.

«Бу йиғит афтидан жуда ҳам ақлликка ўхшамайди,— деб ўйлади Кунин.— Ниҳоятда кўрқоқ ва аҳмоқ кўринади».

Кабинетга хизматкор бир патнисда икки стакан чой ва ликопчада тешик кулча олиб киргандан кейингина Яков ҳазратга бироз жон киргандай бўлди. У олдига қўйилган стаканни кўтариб, дарҳол чой ича бошлади.

Кунин ҳамон ўз-ўзича сўзланиб муҳокама қилар экан:

— Ҳазратимнинг ўзларига хат-пат ёзсакмикан? — деди.— Сирасини айтганда черковлар қошида мактаблар очиш масаласини на земство ва на биз кўтариб чиқдик, уни олий диний маҳкама кўтариб чиқди. Маблағни қаердан олишни уларнинг ўзи кўрсатиши лозим. Менинг хотиримда бор ва ўқиганман ҳам: бунинг учун қандайдир маблағ ҳам ажратилган. Бундан сизнинг хабарингиз йўқми?

Яков ҳазрат чой ичишга киришиб кетганидан бу саволга дарров жавоб бера олмади. У кўкка мойил кўзларини кўтариб Кунинга қаради ва унинг саволини хотирлагандай ўйланиб, «йўқ» дегандек бош чайқади. Унинг хунук башарасида, зўр иштаҳа билан чой ичганидан, хузур қилаётгани акс этар эди, ҳар қултумни ютганда томоғи тақиллаб қўяр эди. Стакандаги чойни батамом ичиб бўлиб, уни столга қўйди. Сўнгра стаканни яна қўлига

олиб, тагини кўргач, тагин жойига қўйди. Ҳузур акс этиш юзидан ариди. . . Кунин меҳмоннинг ликопчадан бир бўлак сухарини олиб, бир тишлагач, қўлида айлантириб, тезла чўнтагига солиб қўйганини кўриб қолди.

Кунин жирканиб, елка қисиб:

— Бу руҳонийларга ҳеч ҳам ярашмайдиган қилиқ. Нима бу, попларга хос оч кўзликми ё бачканаликми?— деб ўйлади.

Кунин меҳмонга яна бир стакан чой қуйиб бериб, уни даҳлизгача кузатиб қўйгандан кейин, диванга чўзилди-да, Яков ҳазратнинг ўзиникига келиши орқасида туғилган кўнгилсиз фикрларга ғарқ бўлди.

«Зап ғалати, ёввойи одам экан-да! — деб ўйлади у.— Қир-чир, исқирт, қўпол, аҳмоқ, пяниста ҳам бўлса керак. Ё парвардигор, бу одам руҳоний ва халқ устози эмиш! Дьяконнинг ҳар тушки ибодат олдидан унга мурожаат қилиб: «Дуо қилинг, ҳазрат!» деб нидо қилишида қанчадан-қанча киноя бўлса керак, деб ўйлайман. Шу ҳам ҳазрат эмиш! Ҳеч қандай ҳислати ва фазилати йўқ ҳазрат! Тарбиясиз, худди ёш боладай сухарини чўнтагига урадиган одам. . . Тьфу! Архирей бу одамга фотиҳа берганда кўзи қаерда бўлган экан, ё пирай? Агар халққа шундай одамларни устоз қилиб қўйсалар халқ деб улар кимни тушунадилар? Бунда шундай одамлар бўлиши керакки, улар. . .»

Кунин рус руҳонийлари қандай бўлиши керак, деган ўйга чўмди.

«Масалан, мен поп бўлсам. . . Уқимишли ва ўз ишига меҳрли бўлган поп кўп нарсаларни қила олади. Мен аллақачон мактабни очган бўлардим. Ваъз-насиҳатчи? Агар поп пок ва ўз ишига меҳри баланд бўлса, у ажойиб таъсирли даъватлар қила олади!»

Кунин кўзларини юмиб, хаёлан ваъз тўқиди. Бир пасдан кейин стол ёнида ўтириб, уни тез-тез ёза бошлади.

«Уша сариқ попга берай, черковда ўқисин. . .» деб ўйлади Кунин. Келар якшанба куни Кунин эрталаб, мактаб хусусидаги масалани бирёқлик қилиб келиш ва шу билан бирга ўзи қатнаши керак бўлган черковни кўриб келиш учун Синьково қишлоғига жўнади. Лойгарчилик бўлишига қарамасдан эрталаб кун жуда яхши эди. Офтоб кўзларни қамаштириб, эримай ётган қор қатламларини ўз нурлари билан тешиб ўтмоқда эди. Ер билан хайр-

лашаётган қор олмосдек товланганидан кишининг кўзларини жимирлаштириб юборарди, қорнинг ёнгинасида баҳори буғдой элдан бурун кўм-кўк бўлиб турарди. Қарғалар ер устида парвоз қилиб юрар, ер бағирлаб келиб, қўнишдан олдин сакраб-сакраб кетарди...

Кунин олдига келиб тўхтаган ёғоч черков омонат ва кўримсиз эди. Бир вақтлар оқ бўёқ билан бўялган ибодатхона айвонидаги устунлар энди бутунлай нурсизланиб, икки хунук арава шотисига ўхшаб қолган. Исонинг эшик устидаги сурати қора доғ босиб кетган. Аммо черковнинг бундай қашшоқлигидан Кунин таъсирланиб, ўпкаси тўлиб кетди.

У маъюслик билан кўзларини ерга тикиб, черковга кирди-да, эшик ёнида тўхтади. Ибодат маросими эндигина бошланган эди. Қартайиб, икки букилиб қолган дьякон гўнғиллаб, қироат қилмоқда эди. Маросимни дьяконсиз адо этган Яков ҳазрат черков ичида исриқ тутатиб юрарди. Агар Куниннинг қашшоқ черковга кириш билан кўнгли бузилиб кетмаганда эди, Яков ҳазратни кўриши билан, албатта, кулиб юборган бўлар эди. Пакана поп устига қандайдир нураган сариқ матодан тикилган ғижим ва рўдапо ридо кийган эди. Ридонинг этаклари ерда судралиб юрарди.

Черковда одам сийрак эди. Кунин қавмларига назар ташлаб, қизиқ аҳволни кўриб ҳайрон қолди: черковда қариялар билан болаларгина бор эди... Ишга яроқли ёшдагилар қаёқда экан? Успиринлар билан эрлар қайда қолди! Аммо бирпас тургандан кейин кекса юзларга тикилиб қараб, Куниннинг кўзига ёшлар қари бўлиб кўринганини пайқади. Лекин кўзининг бундай арзимас алдашига у алоҳида эътибор берди.

Черковнинг ичи ҳам ташқариси сингари омонат ва кўримсиз эди. Меҳробда ва қорайган деворларда вақт ўтиши билан ис босмаган ва нурамаган бирор жойи қолмаган эди. Черковнинг деразалари кўп бўлса-да, умумий туси хира, шунинг учун ичи қоронғироқ эди.

«Кўнгли пок кишилар учун бу ерда ибодат қилиш яхши,— деб ўйлади Кунин.— Рим шаҳаридаги авлиё Петр ибодатхонаси ўзининг дабдаба-ю асъасаси билан кишини ҳайратда қолдирса, бу ердаги мискинлик ва соддалик ҳам кишига зўр таъсир этади».

Яков ҳазрат меҳробга ўтиб, ибодат маросимини бошлаганида Кунининг ибодат қилиш ҳаваси тутундек

тарқалиб кетди. Яков ҳазрат ёшлигидан, семинариядан тўппа-тўғри руҳонийлик мансабига ўтганидан ҳали ибодат маросимларини эгаллаб олганича йўқ эди. Қироат қилар экан, у гингиллабми ёки дўриллабми хониш қилиш учун худди овоз танлаб, бош қотиргандай бўларди. У уқувсиз таъзим қилар, питиллаб юрар, черковнинг тўридаги эшикни қаттиқ очиб ёпар эди...

Кекса дьякон бетоб ва гаранг бўлса керак, унинг нидоларини яхши эшитмас, шу вайдан андек англашилмовчилик бўлмай иложи йўқ эди. Яков ҳазрат кераклигини ўқиб бўлмасдан туриб, дьякон ўзиникини бошлаб юборади ёки поп аллақачон ўқиб тамомлаган бўлса ҳамки, кекса дьякон меҳроб томонга қулогини бериб, то этакларидан тортиб қўймагунларича жим тураверарди. Кекса дьяконнинг овози бўғиқ ва ҳарсиллаб, қалтираб, кемшикланиб чиқар эди... Ибодат маросимининг нуқсонини клирос орқасидан боши зўрға кўриниб турган пастак боланинг чийиллаб чўзиб айтган хониши кучайтирарди. Бола атайин умумий оҳангга жўр бўлишни истамагандек жуда чинқироқ ингичка овоз билан хониш қилар эди. Кунин бир пас эшитиб турди-да, чекмоқ учун эшикка чиқди. У энди кўнгли қолиб: кўримсиз бу черковга хушламай боқар эди.

«Халойиқ орасида диний хиссиётнинг пасайганидан зорланадилар, — деб уҳ тортди у. — Бўлмаса-чи! Улар бунақа поплардан бу ерга яна кўпроқ юборсалар бўлар эди!»

Кунин черковга яна уч бор кирса ҳам, ҳар сафар эшикка чиқиб кетгуси келиб турарди. Маросим тамом бўлгандан кейин у Яков ҳазратнинг уйига жўнади.

Попнинг уйи ташқаридан деҳқонларнинг уйидан ҳеч бир фарқ қилмас, фақат томига ёпилган похали текис турар, деразаларига эса оппоқ пардалар тутилган эди. Яков ҳазрат Кунинни таги ер ва деворларига арзон гул қоғозлар ёпиштирилган кичкина ёруғ хужрага бошлаб кирди. Жиҳозланишида баъзибир чиранганлик: яъни рамка ичига солинган суратлар ва тошига қайчи осилган соатга қарамай, жиҳози жуда камбағаллиги билан кишини таажжублантирди. Мебелларига назар солсангиз, Яков ҳазрат уларнинг ҳар бир парчасини ҳовлима-ҳовли юриб териб олган деб ўйлаш мумкин эди: бир жойдан унга уч оёқли юмалоқ стол берганлар, бошқа бир жойдан табуретка, яна бир жойдан суянчиғи қийшайиб кетган стул, яна бошқа бир жойдан суянчиғи тўғри, лекин ўтиргичи

чўкиб кетган стул, бешинчи бир ҳовлидан суянчиғи ясси, ўтирғичи тешик-тешик дивансимон жиҳоз инъом қилганлар. Бу диван таҳлит нарса тўқ қизил бўёққа бўялган бўлиб, бўёқ иси анқиб турар эди. Кунин бошда стуллардан бирига ўтирмоқчи бўлди-ю, кейин ўйланиб туриб, табуреткага ўтирди. Яков ҳазрат шляпасини бесўнақай, катта бир михга осар экан:

— Ибодатхонага биринчи келишингизми?— деб сўради.

— Ҳа, биринчи марта. Тақсир, иш бошлашдан илгари мени чой билан сийласангиз, чунки ташналикдан юрагим куймоқда.

Яков ҳазрат кўзларини пир-пиратиб, томоғини қириб, тўсиқнинг нари ёғига ўтди. Пичир-пичир эшитилди.

«Эҳтимол аёли билан бўлса керак,— деб ўйлади Кунин.— Бу малланинг аёли қанақа экан, бир кўрсак бўларди...»

Бир пасдан кейин Яков ҳазрат тўсиқнинг нари ёғидан терлаб-пишиб, қип-қизариб чиқиб келди. Зўрма-зўраки жилмайиб, Куниннинг рўпарасига — диваннинг бир чеккасига ўтирди. У меҳмоннинг афтига қарамасдан:

— Ҳозир самовар қўядилар,— деди.

«Ё пирай, ҳали самовар қўйишмапти,— деб қути учди Куниннинг.— Энди кутиб ўтир!»

— Мен сизга,— деди у,— архирейга ёзган хатимнинг асл нусхасини келтирдим. Чойдан кейин ўқиб бераман. Балки бирор нарса қўшарсиз...

— Жуда соз.

Сукунат бошланди. Яков ҳазрат тўсиқ томонга қўрқиброқ назар ташлади-да, сочларини тўғрилаб, бурнини қоқди.

— Зап ҳаво бўпти-да...— деди у.

— Ҳа. Билсангиз, кеча мен бир нарса ўқидим. Волюсть земствоси ҳамма мактабларини руҳонийларга топширишга қарор берипти. Бу қизиқ гап.

Кунин ўрнидан туриб, таги ер уй ичида у ёқдан бу ёққа юриб, ўз фикрларини гапира бошлади:

— Бунинг ҳеч қиси йўқ,— деди у,— руҳонийлар ўз мартабалари даражасида турсалар ва ўз вазифаларини аниқ тушунсалар, бас. Бахтга қарши мен шундай руҳонийларни биламанки, улар ўз савия ва ахлоқ сифатлари жиҳатидан руҳоний бўлиш у ёқда турсин, ҳатто аскарый котибликка ҳам ярамайдилар. Ишонаверингки, ёмон ру-

ҳонийга қараганда ёмон муаллим мактабга озроқ зарар етказади.

Кунин Яков ҳазратга қараб қўйди. У эса, букчайиб ўтириб, бир нима тўғрисида зўр бериб ўйлар, меҳмоннинг гапи қулоғига кирмаётган бўлса ҳам керак.

Тўсиқ орқасидан хотин кишининг:

— Яша, бу ёққа қара,— деган товуши эшитилди.

Яков ҳазрат сапчиб ўрnidан туриб, тўсиқ орқасига ўтди. Яна шивир-шивир бошланди.

Кунин жуда чой талаб бўлиб турар эди.

«Йўқ, бу ерда кутиб ўтирганим билан чой ичолмайдиганга ўхшайман!— Соатига қараб ўйлади у.— Афтидан, мен бу ерда номатлуб меҳмонга ўхшайман. Мезбон мен билан бир оғиз гаплашишга тоби бўлмай, кўзларини бақрайтириб ўтиргани ўтирган».

Кунин шляпасини қўлига олиб, Яков домланинг чиқшини кутиб турди-да, кейин у билан хайрлашди.

Йўл-йўлакай хуноб бўлиб: «Эрталабки вақтим бекор кетди-я,— деб ўйлади.— Баайни хода! Тўнка! Эриб кетган бултурги қорга мен қанча қизиқсам, у ҳам мактабга шунча қизиқар экан. Йўқ, у билан иш битириб бўлмайди! У бирон ишни уддалай олмайди! Башарти оқсоқол бу попнинг қанақалигини билганда, мактаб очиб тўғрисида уринмай қўя қолган бўлар эди. Аввал яхши попнинг ғамини ейиш керак, кейин мактабнинг!»

Куниннинг энди Яков ҳазратни кўришга кўзи йўқ эди. Бу одам, унинг узун ва гижимланган ридо кийган бетайин ва ғалати жуссаси, хотинчалиш башараси, ибодат қилиш тарзи, ҳаёт кечирishi ва маҳкама хизматчиларига хос қизариб-бўзариб, хушомадгўйлик қилиши Куниннинг қалбида сақланиб қолган ва энагаси айтиб берган эртақлар билан бирга илиққина сақланиб келган бир парчагина диний ҳиссиётни таҳқирлар эди. Унга дахлдор бўлган ишга Куниннинг самимий равишда, чин юракдан аралашшига эътиборсизлик билан совуқ қараши унинг иззат-нафсига қаттиқ теккан эди. . .

Уша куни кечқурун Кунин уй ичида узоқ вақт у ёқдан бу ёққа юрди ва ўйлаб-ўйлаб, кейин шартта столнинг ёнига ўтириб, архирейга хат ёзди. Кунин мактаб учун пул ва фотиҳа беришни сўраб, шу орада фарзандлик самимияти билан Синьково қишлоғининг руҳонийси ҳақида ўз фикрини баён қилди: «У ёш,— деб ёзди Кунин,— савияси паст, афтидан ичкиликка ружу қилганга

ўхшайди, рус халқида ўз руҳоний етакчиларига нисбатан асрлардан бери ҳосил бўлган талабларига умуман жавоб беролмайди». Кунин бу хатни ёзиб бўлиб, енгил тортгандай бўлди ва хайрли бир иш қилган кишидай ётиб ухлади.

Душанба куни эрталаб ўрнидан ҳали турмаган пайтда унга Яков ҳазратнинг келганини хабар қилдилар. Тургиси келмаганидан, уйда йўқ деб қўя қолинглар деб буйруқ берди. Сешанба куни у мажлисга кетди, шанба куни келиб хизматчисидан, у йўғида Яков ҳазрат ҳар куни келиб турганини билди. «Менинг суҳариларим унга ёқиб қолибди-да!» деб ўйлади Кунин.

Якшанба куни кечқурун Яков ҳазрат яна келди. Бу сафар этаклари тугул, ҳатто шляпасига ҳам лой сачраган эди. У дастлаб келган вақтдагидек терлаб-пишган ва қизарган, ўша вақтдагидек креслонинг бир чеккасига ўтирди. Кунин мактаб тўғрисида гап очмасликка, вақтни зое кеткизмасликка жазм қилди.

— Мен сизга, Павел Михайлович, ўқув китобларининг рўйхатини келтирдим...— дэб гап бошлади Яков ҳазрат.

— Ташаккур.

Аммо Яков ҳазратнинг рўйхат туфайли келмаганлиги ҳар жиҳатдан билинб турарди. Унинг бутун вужуди қаттиқ хижолат бўлганини кўрсатар, аммо шу билан бирга башарасида миясига тўсатдан равшан бир фикр келган киши сингари дадиллашганлик аломати бор эди. У аллақандай муҳим ва жуда керакли бир нарсани айтмоқчи бўлиб, ўзининг юраксизлигини енгилга ҳаракат қиларди.

«Нега мўм тишлагандай ўтирибди бу?— деб Куниннинг жаҳли чиқди.— Ялпайиб ўтириб олди! У билан оврагарчиликка вақтим борми!»

Ўзининг ўнггайсиз бир ҳолда жим ўтиришини ҳаспўшлаш ва кўнглида юз бераётган курашни яшириш учун поп зўрма-зўраки жилмайди, терлаб-пишган ва қизарган юзидан узоқ аримаган ва кўкка мойил кўзларининг ҳаракатсиз боқишлари билан келишмаган бу сунъий кулги Кунинни тескари ўгирилишга мажбур қилди. Унда жирканиш ҳосил бўлди.

— Кечирасиз, отахон, мен жўнашим керак...— деди у.

Яков ҳазрат мудраб ўтирганда туртки еган кишидай бир чўчиб тушди ва илжайганича хижолат ичида ридо-

сининг этакларини ўраб-чирмади. Кунин бу кишидан ҳар қанча нафратланса ҳам бирдан унга раҳми келди. У қаҳри-ғазабини юмшатмоқ истади.

— Тақсир, келаси сафар, ўтинаман... — деди у, — хайрлашиш олдидан сизга бир илтимосим бор. Билсангиз, менга бир вақт илҳом келиб, иккита хутба ёзиб қўйдим... Сизга ҳавола қиламан... Керак бўлганда ўқирсиз...

Яков ҳазрат Куниннинг стол устида ётган хутбасини кафти билан бекитиб туриб:

— Яхши, мен опкетаман... — деди.

У бир пас иккиланиб туриб, ридосига ҳамон ўранар экан, тўсатдан зўрма-зўраки кулишдан тўхтаб, шартта бошини кўтарди.

У қаттиқ ва равшан қилиб гапиришга уриниб:

— Павел Михайлович, — деди.

— Нима дейдилар?

— Мен эшитдимки, сиз ўша... ўз котибингиз билан ҳисоб-китобни тугатиб, янгисини қидираётган эмишсиз деб.

— Шундоғ... Сиз бирор кишини тавсия қилмоқчимисиз?

— Мен, билсангиз... Мен... Шу вазифани менга бера қолмайсизми?

— Сиз, наинки, руҳонийликни ташламоқчисиз? — деди ҳайрон бўлиб Кунин.

Яков ҳазрат негадир бўзариб ва бутун вужуди титраб тез-тез гапирди:

— Йўқ, йўқ, худо асрасин мени! Башарти гумонсирасангиз, у вақтда ҳожати йўқ. Мен ўз даромадимни кўпайтириш учун шундай иш орасида... Ҳожати йўқ, хотиржам бўлинг!

— Ҳм, даромад... Мен котибга ҳар ойна атиги йигирма сўм тўлайман, ахир!

Яков ҳазрат атрофига қараниб шивирлади:

— Э воҳ, мен ўнига ҳам рози бўлардим. Ун сўм ҳам етар эди! Сиз... сиз бўлсангиз, ҳайрон бўлаяпсиз, ҳамма ҳам ҳайрон қолади. Очкўз, қурумсоқ бу поп пулни қаерга қўяр экан? Очофатлигимни ўзим ҳам биламан... Шунинг учун ўзимни ўзим койийман, қоралайман... Одамларнинг башараларига қарай олмайман... Сизга, Павел Михайлович, мен виждонан... Худони шоҳид қиламан...

Яков ҳазрат ўзини ўнглаб, гапида давом этди.

— Азизим, мен сизга бутун юрак сиримни айтишга ҳозирланиб эдим, лекин... ҳаммасини унутдим, тилим қо-вишмай қолди. Мен йилда юз эллик сўм маош оламан, шунча пулни қаёққа қўяр экан, деб ҳамма таажжубла-нади. Лекин мен сизга ҳаммасини виждонан гапириб бе-раман... Қирқ сўмини ҳар йили укам учун, Петр учун диний мактабга тўлайман. У ерда ҳамма нарса билан таъмин этишади, лекин қоғозу қалам мендан...

Кунинга меҳмоннинг бундай очиқ иқрор бўлиши қат-тиқ малол келиб, бу ёш ғилтиллаб турган кўзлардан ўзи-ни қаерга қўйишини билмай қўл силтаб:

— Ишонаман, ишонаман,— деди,— бу гапларнинг нима ҳожати бор?

— Сўнгра мен диния назоратига ўз мансаб ўрним учун бари ҳақни тўлаганим йўқ. Ҳар ой ўн сўм тўлашим шарти билан шу ўринни икки юз сўмга берган эдилар... Ўзингиз ўйлаб кўринг, менга нима қолади? Бундан таш-қари тақсирим Авраамийга жуда бўлмаса, ойда уч сўм-дан тўлаб туришим керак!

— Қайси Авраамий тақсирга?

— Мен келгунча Синьково қишлоғида поплик қилган Авраамий тақсирга. Уни... дармондан қолгани учун жо-йидан маҳрум қилдилар. Шундай бўлса ҳам у ҳозир Синь-ковода яшаб турипти. Қаёққа ҳам борсин? Уни ким бо-қади? Гарчи кексариб қолган бўлса-да, унга бошпана, нон ва кийим-бош керак-ку, ахир! Тиланчилик қилиш унинг шаънига ярашмайди. Мен ҳам бунга йўл қўёлмай-ман! Бир нарса бўлиб қолса, мэн гуноҳкор бўламан, ахир! Гуноҳкор! У ҳаммадан қарздор бўлиб қолган, қарзини тўламасам гуноҳкор бўламан, ахир.

Яков ҳазрат сапчиб ўрнидан туриб, ўқрайган кўзла-рини ерга тикиб, уйнинг у бурчидан бу бурчига юра бош-лади.

У қўлини кўтариб, гоҳ пастга тушириб, ғўдирлаб:

— Ё парвардигор, ё парвардигор! Ўз паноҳингда сақ-ла, раҳм қил, ё худо! — дер эди. — Эътиқодинг маҳкам бўлмаса, куч-қувватинг бўлмаса, бундай лавозимни ўз устингга нега оласан, а? Бениҳоя ноумидликка тушдим! Ўзинг сақлагин, Биби Марьям она!

— Ўзингизни босволинг, отахон,— деди Кунин.

— Очлик қийнаб қўйди, Павел Михайлович! — Яков ҳазрат ҳамон ғўдирлаб.— Олижаноблик қилиб кечиринг,

ахир дармондан кетдим. . . Биламанки, икки букилиб сўрансам, ҳар кимса ёрдам қилади, лекин. . . бўйин эголмайман! Уяламан. Қандай қилиб мужиклардан садақа сўрайман. . . Узингиз шу ерда хизмат қиласиз ва кўриб гурибсиз. Гадодан хайр сўраш учун қандай қилиб қўл чўзиб бўлади? Бойроқлардан, помешчиклардан сўрашга уяламан! Бўйин ёр бермайди. Юзим чидамайди.

Яков ҳазрат қўл силтаб, асабий равишда қўллари билан бошини қашиди.

— Номус! Ё раббим, нақадар номус. Сўролмаيمان, кеккайганман, одамлар менинг қашшоқлигимни билсинларми? . . . Меникига ташриф этганингизда қуруқ чой ҳам йўқ эди, Павел Михайлович! Юқи ҳам йўқ эди. Сизга очиқ айтиш учун бўйин ёр бермади! Қийимларимдан, бу ямоқлардан уяламан. . . Устимдаги ридойимдан, очлигимдан уяламан. . . Попга такаббурилик ярашадими?

Яков ҳазрат уйнинг қоқ ўртасида тўхталиб, гўё Кунин бу ерда йўқдай, ўз-ўзича гапира бошлади.

— Фараз қилайлик, мен очликка ҳам, шармандаликка ҳам чидай, лекин мен хотинлик кишиман, ахир! Мен яхши хонадондан уйланганман, ахир! Аёлим нозик-ниҳол, чойга; оқ нонга, оппоқ чойшабга одатланган. . . Ота-онасиникида пианино чаларди. . . Узи ёш, йигирмага ҳам киргани йўқ. . . Қийингиси, ўйин-кулги қилгиси, меҳмонга боргиси келади, ахир. . . Менинг қўлимда у ҳар қандай хизматкор хотиндан ҳам хароб, кўчага опчиқишга ҳам уяламан. Ё худо, ё парвардигор! Меҳмондан бирорта олма ёки тешик кулча опкелиб овитаман уни.

Яков ҳазрат қўллари билан яна бошини қашлади.

— Бундан чиқадими, севги ўрнига бир-биримизга ачинамиз. . . Кўрганимда юрагим эзилиб кетади! Ё пирай, бу оламда нима ҳодисалар бўлаяпти! Шундай ҳодисалар бўлаяптики, агар газетага ёзилса, одамлар ишониймайди. . . Бунинг қачон пираварди бўлар экан?

Кунин унинг товушидан чўчиб:

— Бас қилинг, домла,— деб қичқирди,— ҳаётга нима учун бу қадар койиниб қарайсиз?

Яков ҳазрат худди маст одамдай гўлдиради:

— Марҳамат қилиб кечиринг, Павел Михайлович, афв этинг. Бу гаплар ҳаммаси беҳуда, сиз буларга эътибор берманг. . . Мен ёлғиз ўзимни айблайман ва айблайдирман. Шундай қиламан!

Яков ҳазрат атрофга қараб шивирлади:

— Бир куни эрталаб Синьководан Лучкового кетаётган эдим, қарасам сой бўйида турган бир хотин бир нималар қиляпти. . . Яқин келиб қараб кўзларимга ишонмадим. . . Даҳшат! Доктор Иван Сергеевичнинг хотини сувга кир чайқаб ўтирипти. Доктор хотин, институтни тамомлаган! Демак, одамлар кўрмасин деб саҳар пайтида туриб, қишлоқдан бир чақирим нарига кетипти. . . Утакетган такаббурлик! Менинг ёнига бориб, камбағаллигини кўриб қолганимни билиб қип-қизариб кетди. . . Мен кўрқиб, эсанкираб қолганимдан унинг олдига чопиб бориб, ёрдам қилмоқчи бўлдим. У мендан кийимларини яширди, йиртиқ кўйлагини кўриб қолишимдан кўрққан бўлса керак. . .

Кунин ўрнига ўтириб ва Яков ҳазратнинг бўзарган юзига кўрқиб тикилиб:

— Бу нарсалар ҳаммаси ҳаддан ташқари. . . — деди.

— Дарҳақиқат, ҳаддан ташқари! Павел Михайлович, доктор хотинларининг сойда кир чайқаш ҳодисаси ҳеч қачон бўлган эмас. Ҳеч бир мамлакатда бундай қилмайдилар! Мен руҳоний етакчи бўлишим сифатида уни бу аҳволга тушишига йўл қўймаслигим керак эди. Лекин на чора? Нима ҳам қила оламан. Ўзим ҳам унинг эрида бепул даволанишнинг пайида бўламан! Сиз буларнинг ҳаддан ташқарилигини тўғри айтдингиз. Киши кўзларига ишонгиси келмайди. Ибодат чоғида, билсангиз, меҳробдан қараб қавмга, оч Авраамийга ва аёлимга кўзим тушса, доктор хотинни, совуқ сувдан кўкариб кетган қўлларини эсласам, сўфи луқма ташламагунча анқовтентакдек адашиб туриб қоламан. . . Даҳшат!

Яков домла яна юра бошлади.

— Е Исо пайғамбар! — деб қўлларини силкитди. — Е азиз-авлиёлар! Тоатга ҳам мадорим йўқ. . . Сиз бўлсангиз, менга мактаб тўғрисида гапирасиз. Мен бўлсам ҳеч нарса тушунмай қаққайиб туриб, ёлғиз емоқ-ичмоқни ўйлайман. . . Ҳатто ибодатхонада ҳам. . . Нима қилиб булар тўғрисида гапиряпман, а? — Яков ҳазрат хатосини англаб қолди. — Сиз жўнаб кетишингиз керак эди. Кечиринг, мен шунчаки. . . Кечиринг. . .

Кунин Яков ҳазратнинг қўлини сиқиб, индамай даҳлизгача узатиб қўйди. Қайтиб ўз кабинетига кириб, дераза олдида туриб қолди. У Яков ҳазратнинг уйдан чиқиб катта ва доғ босган шляпасини бошига бостириб олиб

гүё рост гапирганидан уялгандай аста бошини эгиб йўлдан юриб кетганини кўрди.

«Оти ҳам йўққа ўхшайди» деб ўйлади Кунин.

Попнинг шу кунларда унинг уйига пиёда қатнаганини ўйлашга ҳам юраги бетламас эди: Синьковога йўл етти-саккиз чақирим келар, ўлгудай лойгарчилик эди. Кейин Кунин кучер Андрей билан Парамон деган боланинг кўлмак сувлардан хатлаб, Яков ҳазратга лой сачратиб, дуо олиш учун унинг олдига чошиб борганларини кўрди. Яков ҳазрат бошидан шляпасини олиб, аста Андрейни дуо қилди, кейин болани дуо қилиб, бошини силаб қўйди.

Кунин қўли билан кўзини силаган эди, қўлининг ҳўл бўлиб қолганини сезди. У деразанинг олдидан нари кетиб, хиралашган кўзларини очиб-юмиб уй ичига қаради, уй ичида, хайиқиб чиққан, бўғиқ овоз ҳамон эшитилиб тургандай бўлди. У стол устига назар ташлади. Бахтига Яков ҳазрат шошганидан унинг ёзган хутбасини унутиб қолдирибди. Кунин уни чангаллаб олиб, парча-парча қилиб йиртиб, столнинг тагига ирғитди.

— Билмаган эканман,— деб диванга ўзини ташлаб, ингради.— Бир йилдан ошиқ вақтдан бери мен бу ерда маҳкама аъзоси ва фахрий мировой судья, мактаб кенгашининг аъзоси бўлиб хизмат қиламан. Сўқир қўғирчоқ! Олифта! Тездан уларга ёрдам бермоқ керак. Тездан!

Кунин қийналиб тўлганар, чеккаларини қисар, қаттиқ ўйлар эди.

— Йигирманчида икки юз сўм маош оламан... Яхши бир баҳона билан унга ҳам, доктор аёлига ҳам пул бераман... Уни чақиртириб, дуойи-фотиҳа қилдираман, доктор учун ёлғондака оғрийман. Шу йўл билан уларнинг иззати-нафсини таҳқирламаган бўламан. Авраамийга ҳам ёрдам қиламан.

У пулни бармоқлари билан санаб чиқди, гумаштага, хизматкорларга, гўшт келтирадиган мужикка икки юз сўмнинг аранг етишини ўйлашга ҳам қўрқар эди. Яқин ўтмишда, ҳали она сути оғзидан кетмаган йигирма ёшлик чоғида отасидан мерос қолган мулкни совургани, фоҳишаларга қиммат баҳо елпуғичлар тортиқ қилгани, ҳар куни извошчи Кузьмага ўн сўмдан тўлагани, мақтанчоқлик қилиб актрисаларга совғалар олиб боргани беихтиёр эсига тушиб кетди. Оҳ, бу совурилган уч сўмлик ва ўн сўмликлар ҳозир бакор келмасми эди?

«Авраамий ҳазрат ойда уч сўмга тирикчилик қилади,— деб ўйлади Кунин.— Попнинг хотини бир сўмга кўйлак тиктириб олади, докторнинг хотини эса кирчи ёллайди. Аммо мен ҳар қалай ёрдам қиламан. Албатта, ёрдам қиламан.»

Шунда архирейга поп устидан ёзган чақиқ хати Куниннинг эсига тушди, тўсатдан тушган совуқдан жунжигандек ғужанак бўлиб қолди. Буни хотирлаш уни ўз олдида ва кўзга кўринмаган ҳақиқат олдида шармандаи-шармисор қилди. . .

Яхши ниятли, лекин ҳаддан ташқари тўқ ва мулоҳазасиз одамлардан бирининг фойдали ишга чин кўнгиладан интилиши шундай бошланиб, шундай тугалланди.

Г Р И Ш А

Гриша, бундан икки йилу саккиз ой илгари дунёга келган дўндиққина бола, энагаси билан бульварни сайр қилиб юради. Эгнида пахталик тўн, бўйнида шарф, бошида чўққисига каттакон пахмоқ тугма тикилган қалпоқ, оёғида эса иссиқ калиш. У, исиб кетганидан нафаси сиқилиб, терлаб пишади, бунинг устига апрелнинг шўх қуёши кўзларини қамаштиради.

Унинг қўпол, чўчиброқ битта-битта қадам ташлаб борувчи гавдасида ҳайрат аломати зоҳир эди.

Шу маҳалгача Гриша фақат тўрт бурчакли оламни билар эди; бир бурчакда ўзининг кровати, иккинчи бурчакда — энагасининг сандиғи, учинчи бурчакда — стул, бўлиб, тўртинчисида шамчироғ ёниб турарди. Кроватга тагига энгашиб қараса, бир қўли синдирилган қўғирчоқ билан дўмбирани кўрарди, энагаси сандиғининг орқасидаги нарсаларнинг саноғи йўқ: ғалтаклар, қоғоз парчалари, қопқоғи йўқ қутичалар, синиқ масхаравоз қўғирчоқ ва бошқалар ётади. Бу оламда Гриша билан энагадан бошқа кўпинча онаси ва мушуги ҳам бўлиб туради. Онаси қўғирчоққа ўхшайди, мушук эса дадасининг пўстинига ўхшайди, аммо пўстинининг кўзи билан думи йўқ. Гўдаклар бўлмаси деб аталган оламнинг эшигидан каттакон бўшлиққа чиқилади, у ерда овқат ейилади, чой ичилади. Бу ерда Гришанинг баланд стули туради, деворда эса соат осиглиқ бўлади, бу соатнинг капгирчасини силкитиш ва жом чалишдан бошқа иши йўқ. Овқатхонадан қизил креслолар тизилиб турган бўлмага ўтиш мумкин. Ерга солинган гиламнинг ўртасида каттакон доғ бор, бу доғ учун ҳамон Гришага бармоқ ўқталишади. Ундан кейин яна бир бўлма бор, у ерга ҳеч ким кири-

тилмайди. У ерда фақат дадаси туради, у ниҳоят даражада сирли шахс кўринади. Энага билан онаси маълум: улар Гришани кийинтиришади, унга овқат егизишади, кроватга ётқизиб ухлатишади, аммо дадасининг нимага керак эканлиги — номаълум! Яна бир сирли шахс бор бу дунёда: у — Гришага дўмбира олиб берган холаси. У гоҳ пайдо бўлади, гоҳ ғойиб бўлади. Қаёққа ғойиб бўлар экан у? Гриша кўпинча кровать тагини қарайди, сандиқнинг орқасини, диваннинг тагини қидиради — йўқ. . .

Бу янги, кўзни қамаштирувчи қуёшли оламда эса далалар, оналар, холалар шу қадар кўпки, қайси бирининг олдига чопиб боришингни билмайсан. Аммо ҳаммадан қизиғи ва ғалатиси — отлар. Гриша юриб бораётган отларнинг оёқларига тикилади, аммо ҳеч нарса тушуна олмайди. Ўзини ажаблантирган нарсани тушунтириб бериш учун энагасига қарайди, аммо энага индамайди.

Бирдан унга даҳшатли гурсиллаш товуши эшитилади. . . Қўлтиқларига ҳаммом супургилари қистирган, юзлари қип-қизил бир тўда солдат бульвардан тўғри унинг устига бостириб келмоқда эди. Гришани ваҳима босиб, бадани жимирлашиб кетади. Қўрқинчли эмасми, деб энагасига қарайди. Энагаси йиғламайди ҳам жойида туради, демак, хавф йўқ. Гриша солдатларни кўзи билан кузатади ва ўзи ҳам уларнинг қадамига мослаб қадам ташлайди.

Иккита узун тумшуқ катта мушук тилини осилтириб, думларини хода қилиб, бульвардан чопишиб ўтди. Гриша мен ҳам чопсам бўлар экан деб, мушуклар кетидан югуради.

— Тўхта!— деб қичқиради энага унинг елкасидан сиқиб ушлаб.— Қаёққа чопасан? Ким айтди сенга шўхлик қилсин деб!

Бир жойда қандайдир энага тоғорада апельсин олиб ўтирарди. Гриша унинг ёнидан ўтиб бора туриб, индамасдан бир апельсин олади.

— Нега бундай қиласан?— деб қичқиради энага ва Гришанинг қўлига бир уриб, апельсинни тортиб олади.— Тентак.

Энди Гриша, оёғи тагида шамчирроғдай ялтираб ётган синиқ шишани олгуси келади, аммо яна қўлимга уради деб қўрқади.

Гриша худди қулоғининг устида бир кимсанинг:

— Салом! — деган йўгон овозини эшитади ва тугмалари ялтироқ новча кишини кўради.

У кишининг энагага қўл беришидан ва тўхтаб гапиришидан Гриша ниҳоятда хурсанд бўлди. Қуёшнинг нури, извошларнинг тарақа-туруқи, отларнинг чопиши, ялтироқ тугмалар,— буларнинг бариси шу қадар янги ва ҳеч қўрқинчли эмас эдики, Гриша хахолаб кулади.

— Юр! Юр!— деб қичқиради у, ялтироқ тугмали кишининг этагидан тортиб.

— Қаёққа юрамиз?— деб сўрайди киши.

— Юр!— деб ундайди Гриша.

Унинг онамни ҳам, дадамни ҳам, мушукни ҳам бирга олиб келсак ёмон бўлмасди дегуси келди, бироқ тилидан бутунлай бошқа нарсалар чиқади.

Бир пасдан кейин энага бульвардан бурилиб, Гришани қор босиб ётган катта қўрага етаклаб қиради. Ялтироқ тугмали киши ҳам улар билан бирга. Қор уюмларини ва кўлмакларни айланиб ўтишади, кейин ифлос ва қоронғу пиллапоядан чиқиб, уйга киришади. Уйни тутун босган, пиёздоғ ҳиди келади, қандайдир бир хотин печка ёнида туриб котлет пиширмақда. Кухарка билан энага ўпишиб кўришади, бирга келган киши билан скамейкага ўтириб секин-секин гапиришади. Буркаб ўралган Гриша исиб кетиб, нафаси бўғилади.

«Бу нимадан экан?» деб ўйлайди ва атрофга кўз ташлайди.

Тепада ис босган қора шипни, ерда каттакон оташкуракни, ўчоғи катта печкани кўради. . .

— А-я!— деб қичқирди у чўзиб.

— Ҳа, бўлди! Бўлди!— дейди энага.— Бир пас турсанг ҳеч нарса бўлмас!

Кухарка столга бир шиша, икки рюмка ва сомса келтириб қўяди. Иккала хотин ва ялтироқ тугмали киши рюмкаларни уриштириб, бир неча марта ичишади. Ҳалиги киши бўлса гоҳ энагани, гоҳ кухаркани қучоқлайди. Кейин учовлашиб секин қўшиқ айтишади.

Гриша сомсага қўлини чўзади, унга битта сомса беришади. У, сомсани чайнаб, энаганинг ичишига қараб туради. . . Унинг ҳам ичгуси келади.

— Менга ҳам бер! Энага, бер!— дейди.

Кухарка ўз рюмқасидан унга бир қултум ичкизади. Гришанинг кўзлари олайиб кетади, йўталади, қўлларини силкитади, кухарка бўлса унга қараб кулади.

Уйга қайтишгандан кейин Гриша қаерларга борганини, нималарни кўрганини онасига, деворларга, кроватига гапириб берди. Бутун гапни у сўз билан эмас, кўпинча қўллари ва юзи билан айтди. Қуёшнинг ялтираганини, отларнинг чопишини, баҳайбат печкани, кухарканинг ичишини кўрсатди. . .

Кечқурун у ҳеч ухлай олмади. Супурги кўтарган солдатлар, катта мушуклар, отлар, синиқ шиша, апельсин солинган тоғора, ялтироқ тугмалар бир ерга йиғилиб, унинг бошини айлантиради, у ёқдан бу ёққа ағанайди, вижирлайди ва, ниҳоят ҳаёжонланишни кўтаролмай, йиглаб юборади.

— Боламнинг иссиғи бор,— дейди онаси, унинг пешонасини ушлаб кўриб.— Нимадан иссиқ чиқди экан-а?

— Печка!— деб йиғлайди Гриша.— Кет бу ердан, печка!

— Бўкиб қолгандир. . .— деб тахмин қилди онаси.

Яқинда ўзи кўрган янги олам таассуротлари билан тўлиб тошган Гриша онаси қўлидан бир қошиқ касторка ичади.

Х О Н И М Л А Р

Узини инсофли ва мурувватли киши, деб юрувчи Н. губернасидаги халқ мактабининг директори, Федор Петрович бир куни идорасида ўқитувчи Временскийни қабул қилди.

— Йўқ, жаноб Временский,— деди у,— истеъфо беришингиз зарур. Бу товушингиз билан ўқитувчилик қилиб бўлмайди. Ҳа, айтмоқчи, овозингиз нега бўғилиб қолди?

— Терлаб туриб муздек пиво ичган эдим. . . — деб шивирлади ўқитувчи.

— Эсизгина! Ун тўрт йил хизмат қилиб, бирдан шундай бўлиб қолса-я, киши! Арзимаган бир нарса билан бошқа ишга ўтишга тўғри келади. Энди нима иш қилмоқчисиз?

Ўқитувчи жавоб бермади.

— Оилангиз борми?— деб сўради директор.

— Хотиним ва иккита болам бор, жаноби олийлари. . . — деб шивирлади ўқитувчи.

Сукунат чўкди. Директор ўрнидан турди ва ҳаяжонланиб унинг у бошидан бу бошига юрди.

— Сизни нима қилишимга ақлим етмай қолди!— деди у.— Ўқитувчилик қилолмайсиз, пенсияга чиқишга вақт бор. . . нима бўлса бўлар, деб сизни бўшатиб юбориш, инсофдан эмас. Сиз бизнинг ўз одамимизсиз, ўн тўрт йил хизмат қилдингиз, демак, сизга ёрдам қилишимиз керак. . . Бироқ қандай ёрдам бера оламан? Сиз учун нима қила оламан? Ахир менинг аҳволимга ҳам тушунинг: мен сизга қандай ёрдам бера оламан.

Сукунат чўкди, директор юрар ва ҳамон ўйларди, ўз қайғуси бошидан ошган Временский ҳам, стулнинг бир четида омонатгина ўтириб, бу ҳам ўйлар эди. Бирдан

директорнинг чеҳраси очилиб кетди ва ҳатто бармоқларини шиқиллатиб қўйди.

— Ҳайронман, қандай қилиб шу фикр илгарироқ эсимга келмапти! — деди бидирлаб у.— Биласизми, мен сизга нима таклиф қилмоқчиман... Келаси ҳафтада бизнинг етимхонамизнинг котиби ишдан бўшайди. Агар хоҳласангиз унинг ўрнига киринг! Мана сизга иш!

Бунчалик илтифотни кутмаган Временскийнинг ҳам чеҳраси очилиб кетди.

— Жуда соз! Шу бугуноқ ариза ёзинг...— деди директор!

Временскийни жўнатгандан кейин Федор Петрович анча энгил тортди ва дили ором топди: чунки шивилловчи ўқитувчининг камандек гавдаси ортиқ унинг қарши-сида турмас, чунки Временскийга бўш ўринни таклиф қилиш билан яхши ва олижаноб одамга муносиб адолатли ҳамда виждонан иш қилгани ўзи учун ҳам кўнгилли эди. Аммо бу хурсандчилик узоқ давом этмади. У уйига келиб энди овқатланишга ўтирганда унинг хотини Настасья Ивановна тўсатдан эслаб қолди:

— Вой эсим қурсин-а, унутиб қўя ёзибман! Кеча менинг олдимга Нина Сергеевна келиб бир йигит ҳақида илтимос қилиб кетган эди. Эшитишимга қараганда бизнинг етимхонада бир хизмат ўрни бўшармиш...

— Ҳа, лекин бу жой аллақачон бировга ваъда қилиб қўйилган,— деди директор ва қоғоғини солиб олди.— Ундан ташқари менинг одатим ўзингга маълум; мен ҳеч қачон ҳимоячи орқали иш бермайман.

— Биламан, лекин бундан Нина Сергеевнани истисно қилиш мумкин. У бизни худди бир туғишганидек яхши кўради, биз бўлсак унга ҳалигача бирор яхшилик қилган эмасмиз. Шунинг учун Федя, йўқ дея кўрма! Сен ўжарлигинг билан уни ҳам, мени ҳам хафа қиласан.

— У кимни тавсия қилади?

— Ползухинни.

— Қанақа Ползухинни? Анови янги йилдаги йиғилишда Чацкий ролини ўйнаганми? Анови олифта йигитми? Асло!

Директор овқат ҳам емай қолди.

— Асло!— деб такрорлади у.— Худо сақласин!

— Ҳа нега энди?

— Ахир, хотинжон, тушунгин, йигит киши тўғридан тўғри ўзи келмай, аёллар орқали ҳаракат қиларкан, унинг

ярамаслиги шундан маълум! Нима учун унинг ўзи келиб менга учрамайди?

Овқатдан кейин директор ўз кабинетига кириб диванга ётди ва олинган газеталар ва хатларни ўқий бошлади.

«Азизим Федор Петрович!— деб ёзарди унга шаҳар бошлиғининг хотини.— Сиз бир вақт мени кўнгилянчанг ва одамларни яхши танийдиган хоним деб атаган эдингиз. Энди амалда текшириб кўрадиган пайтингиз келди. Яқин кунларда сизнинг ҳузурингизга бизнинг етимхонада бўшайдиган котиб ўрнини сўраб менинг танишим Н. К. Ползухин деган йигит боради. Еш, жуда ёқимли йигит. Унга ёрдам берганингиздан кейин ўзингиз ҳам бунга ишонасиз...» ва ҳоказо.

— Ҳеч бир!— деди директор.— Худо сақласин!

Шундан кейин директор Ползухинни тавсия қилган мактубларни ҳар куни олиб турди. Кунлардан бир кун эрталаб тўладан келган, соқоллари қирилган, қип-қизил юзли, янги қора костюм кийган олифта йигит Ползухиннинг ўзи кириб келди...

— Хизмат масаласида мен бу ерда эмас, идорамда қабул қиламан,— деди директор совуққина унинг илтимосини эшитиб бўлгач.

— Кечирасиз, жаноби олийлари, бизнинг умумий танишларимиз худди мана шу ерга келиб учрашишимни маслаҳат бердилар.

— Ҳм!..— деб гўнғиллади директор, унинг тумшуги чўққайган пайафзалига нафрат билан тикилиб.— Менинг билишимча,— деди у,— отангиз анча бадавлат одам, ҳеч нарсага муҳтож эмассиз, шу ўринни сўрашга қандай эҳтиёжингиз бор? Ахир маоши жуда оз-ку!

— Мен маош учун эмас, шунчаки... Нима деманг ҳукумат идорасида...

— Шундай... Менимча бир ойдан кейиноқ бу ўрин сизнинг кўнглингизга тегади ва сиз уни ташлаб кетасиз, ваҳоланки бу ўринга шундай талабгорлар борки, улар учун бу жой бир умрли мартаба... Шундай, муҳтож одамлар борки, улар учун...

— Кўнглимга тегмайди, жаноби олийлари!— деб сўзни бўлди Ползухин.— Чин сўз, ҳаракат қиламан!

Директор тутоқиб кетиб:

— Менга қаранг,— деди истеҳзо билан илжайиб,— нега сиз тўппа-тўғри ўзимга келиб учрамай, хонимларни безовта қилишни лозим кўрдингиз?

— Бу ишим сизга ёқмаслигини билмабман,— деб жавоб берди Ползухин хижолат тортиб.— Аммо жаноби олийлари, сиз тавсияномаларга эътибор бермасангиз, мен аттестацияни кўрсатишим мумкин...

У чўнтагидан қоғоз олди ва директорга узатди. Идора услуги ва қўл билан ёзилган аттестация тагида губернаторнинг имзоси қўйилган эди. Бирорта хира ойимтиладан қутилиш учунгина губернатор ўқимасданоқ қўл қўйиб юборгани кўриниб турарди.

— Иложим йўқ, бўйсунаман... эшитаман...— деди директор аттестацияни ўқиб чиқиб ва уҳ тортиб қўйди.— Эртага ариза беринг... Нима иложим ҳам бор...

Ползухин кетгандан кейин директор нафрат ва ғазабдан бўғилиб:

— Разил! — деди шивирлаб ва уйнинг у бошидан бу бошига юрди.— Ахир мақсадига етди, ифлос манфаатпараст, аёлларга ёққан ярамас махлуқ!

Директор Ползухин чиқиб кетган эшикка қараб қаттиқ туфлади, лекин бирдан ўзи уялиб кетди, чунки худди шу вақтда кабинетга казенная палата бошлигининг хотини кириб келаётган эди...

— Мен бир минутга, бир минутга...— деб бошлади ойимча.— Утиринг, отахон, гапимга диққат билан қулоқ солинг... Хў-ш, сизда бўш ўрин бормиш-а... Эрта ёки бугун сизнинг ҳузурингизга Ползухин деган йигит келади.

Ойимча чуғуллаб кетди, директор эса унга худди ҳозир беҳуш бўлиб йиқилай деб турган одамдек хира кўзлари билан қараб, карахт бўлиб ўтирди ва одоб юзасидан илжаяр эди.

Эртасига эса директор ўз идорасида Временскийни қабул қилди ва анчагача тўғриси айтишга журъат қилолмади. У мужмал гапирар, адашиб кетар, нима деб гап бошлашини билмас эди. У ўқитувчи олдида кечирим сўрашни, айтиб беришни истар, лекин маст кишидек тили келишмас, қулоқлари ловиллаб ёнар эди, ўз идорасида, ўз қўлида ишлайдиган одам олдида шу қадар тубан ролни ўйнашга тўғри келганига у тўсатдан хафа бўлиб кетди ва жуда алам қилди. Бирдан у столга тарақлатиб урди-да, ўрнидан ирғиб туриб жаҳл билан бақирди:

— Сиз учун менда ўрин йўқ! Йўқ дедим, йўқ! Мени тинч қўйинг! Мени қийнаманг! Барака топинг, менга кўп илашаверманг! — деди ва идорадан чиқиб кетди.

ТАНИШ ЭРКАК

Гүзал Ванда ёки паспортида ёзилишича ҳурматли гражданка Настасья Қанавкина, касалхонадан шифоланиб чиққандан кейин, илгарилари ҳеч бошига тушмаган мушкул аҳволда: бошпанасиз, қўлида бир тийинсиз қолди. Нима қилсин?

Даставвал у қарз берадиган кассага равона бўлди ва у ерда биттагина қимматбаҳо нарсаси — феруза кўзли узугини гаровга қўйди. Узук учун унга бир сўм бердилар. Бироқ... бир сўмга нима олиш мумкин? Бу пулга на калта модали кофта олиб бўлади, на тепаси чўққайган шляпа олиб бўлади, на бронза рангли туфли олиб бўлади. Булар бўлмаса ўзини у яланғочдек сезар эди. Унинг назарида одамларгина эмас, ҳатто отлар ва итлар ҳам унинг оддий кўйлагига қулиб қараётганга ўхшарди. Унинг фикри-зикри фақат кўйлақда, нима ейиш, қаерда тунаш хаёлига ҳам келмас эди.

«Бирорта таниш эркак учраб қолса кошкийди... — деб ўйларди у. — Мен ундан пул олардим... Мендан ҳеч ким аямайди, чунки...»

Бироқ таниш эркаклар учрамас эди. Уларни кечқурун «Ренессанс»да учратиш қийин эмас, лекин «Ренессанс»га бу аҳволда ва шляпасиз киргизишмайди. Нима қилса бўлади? Узоқ хаёллардан кейин, юриш ҳам, ўтириш ҳам, ўйлаш ҳам кўнглига теккандан кейин Ванда охирги чорага: бирорта таниш эркакнинг тўппа-тўғри уйига бориб пул сўрашга қарор қилди.

«Кимга борсам экан? — деб ўйларди. — Мишага бориб бўлмайди — оиласи бор... Сариқ чол ҳозир хизматда...»

Ванда, православ мазҳабига кирган, тиш доктори Финкельни эслади, у бундан уч ой илгари биллак узук

тақдим қилган эди ва кунлардан бир кун у немис клуби-да овқатланиб ўтиришган пайтда Финкельнинг бошидан бир стакан пиво қуйиб юборган эди.

«Ҳар ҳолда у йўқ демас, иш қилиб уйдан топсам бўлди. . .— деб ўйлади уникига кета туриб.— Бермаса мендан кўради, ҳамма чироқларини синдириб ташлайман».

У тиш докторининг эшигига келгунича ҳамма режаларини тузиб қўйди. У хохолаб кулиб зинапоядан чиқади, тиш доктори кабинетига югуриб киради-да, йигирма беш сўм беришини талаб қилади. . . Лекин қўнғироққа қўл чўзиши билан ҳамма режалари ўз-ўзидан хаёлидан кўтарилди. Тўсатдан Ванда қўрқиб қолди ва юраги ҳовлиқиб кетди, бу аҳвол унда илгари ҳеч қачон бўлмаган эди. У фақат ичкиликбозликларда жуда ботир ва хира бўлиб кетар, лекин ҳозир оддийгина кўйлак кийган, оддий хайр тиловчи тарзида қабул қилмай қўйишлари ҳам мумкин. У ўзини жуда қўрқоқ ва хор бўлганидек сизди. У уялди ҳам ваҳимага тушди.

«Балки мени эсидан чиқариб юборгандир. . .— деб ўйлади у, қўнғироқни босишни ҳам билмай.— Шу аҳволда унинг олдига қандай кираман-а? Худди гадой хотин ёки аллақанақа мешчанкага ўхшайман.»

Ванда қўнғироқни секингина босди.

Эшик орқасида оёқ товуши эшитилди, бу швейцар эди.

— Доктор уйдами?— деб сўради у.

Ҳозир швейцар унга «йўқ» деб қўя қолгани тузукроқ эди, аммо у жавоб ўрнига уни йўлакка киргизиб, устидан пальтосини ечди. Зинапоялар унга жуда ҳашаматли ва дабдабали кўринди, лекин бутун ҳашаматлар ичида унинг кўзи тушган нарса катта ойнак бўлди, бу ойнакда у чўққайган шляпаси, модали кофтаси ва оёқларида бронза рангли туфлиси бўлмаган чувриндини кўрди.

Уни машиначига ёки кирчи аёлга ўхшатиб қўйган мана бу эски кийимларда Ванда ўзини уятчанг сезгани, илгариги сурбетлик ва жасурликдан ҳеч нима қолмагани, энди у хаёлида ўзини Ванда эмас, илгаригидек Настя Қанавкина деб аташи ўзига ғалати туйилар эди. . .

— Марҳамат!— деди уй хизматчиси, уни кабинетга кирита туриб.— Доктор ҳозир. . . Утиринг.

Ванда юмшоқ креслога ўтирди.

«Қарзга беринг!— дейман қўяман!— деб ўйлади у.— Шу тузукроқ, чунки у менга таниш-да. Бироқ, шу хизматчи бу ердан чиқиб кетсин-да. Унинг олдида сўраш ўнғайсиз... Нима қилиб туриптикин энди?»

Бир пасдан кейин эшик очилди ва новча, қора тўрдан келган, лўппи юзли, чақчайган кўзли Финкель кирди. Унинг ортиқча тўқликдан дарак берувчи ёноқлари, кўзлари, қорни, йўғон сонлари беўхшов ва ёқимсиз эди. «Ренессанс»да ва немис клубида у одатда жуда хушчақчақ бўлар, хотинларга пулни совирар ва уларнинг ҳазилларини тоқат қилиб кўтарар эди (масалан Ванда унинг бошидан пиво қуйиб юборганда, у фақат илжайиб, бармоғи билан пўписа қилиб қўя қолди); энди бўлса қовоғидан қор ёғади, кўзлари уйқусираб, худди бошлиқлардек гердайиб, совуқ қарар ва нимадир кавшар эди.

— Нима хизмат?— деди у Вандага қарамай туриб.

Ванда хизматчининг жиддий юзига ва чамаси унитаний олмаётган Финкельнинг ёғ босган гавдасига қаради ва қизариб кетди...

— Нима хизмат?— деб такрорлади тиш доктори бу гал асабийлашиб.

— Ти-ши-м оғрияпти,— деб пичирлади Ванда.

— Ҳа, ҳа... қанақа тишингиз? Қани?

Ванданинг битта қурт еган тиши борлиги эсига тушди.

— Пастдан ўнг томонда...— деди у.

— Ҳмм!..Оғзингизни очинг.

Финкель хўмрайиб олди, нафасини ичига олиб, оғриқ тишни кўра бошлади.

— Оғридими?— деб сўради у қанақадир темир билан тишни кавлаб.

— Оғриди...— деди ёлғондан Ванда.— «Эсига солсам, балки танирмиди...— деб ўйлади у.— Бироқ... хизматчи бор! Нега у бу ерда турипти?»

Финкель тўсатдан унинг оғзи олдига худди паровоздек пишиллаб:

— Тишни замаскалатишга маслаҳат бермайман... Бу тишнинг сизга барибир фойдаси йўқ,— деди.

Тишни яна бироз кавлагандан кейин ва тамаки ҳиди уриб кетган бармоқлари билан Ванданинг лаб ва миликларини булғатиб, нафасини ичига олди ва унинг оғзига қандайдир совуқ бир нарса тикди... Ванда бирдан қаттиқ оғриқ сизди, бақириб юборди ва Финкельнинг қўлига ёпишди.

— Ҳеч нима, ҳеч нима қилмайди...— деб дўнғиллади у.— Сиз қўрқманг... Бу тишдан сизга, барибир, ҳеч қандай фойда йўқ. Ботир бўлиш керак.

Тамаки ҳидли ва қонга беланган бармоқлар унинг кўзлари олдига суғирилган тишни олиб келдилар, хизматчи хотин бўлса келиб унинг оғзига тоғорача тутди.

— Уйда оғзингизни совуқ сув билан чайинг...— деди Финкель,— шунда қон тўхтайдди...

У Ванданинг қаршисида худди тезроқ кета қолсачи, тинч қўйсачи дегандек турар эди...

— Хайр...— деди Ванда эшик томон бурилиб.

— Ҳмм!.. Хўш, хизматим учун менга пулни ким тўлайди?— деб сўради Финкель кулгили бир оҳангда.

— Вой, айтгандек...— деб эслади Ванда қизариб кетиб ва докторга феруза кўзлик узуги учун олган бир сўмни чўзди.

Кўчага чиққандан кейин у бадтарроқ уялди, лекин бу уялиш ўзининг камбағаллиги учун эмас эди. У энди бошида чўққайган шляпаси йўқлигини ҳам, модали кофточкаси йўқлигини ҳам сезмас эди. У кўча бўйлаб борар, қон тупурар ва ҳар бир қон тупуриш унинг ҳаётидан, ёмон, оғир ҳаётидан, умрида эшитиб келаётган ҳақоратлардан ва эртага ҳам, бир ҳафтадан кейин ҳам, бир йилдан кейин ҳам — бир умр, ўла-ўлгунча ҳам эшитадиган ҳақоратлардан дарак берар эди...

— О, нақадар мудҳиш!— деб шивирларди у.— Нақадар оғир, ё раббий!

Бироқ эртасигаёқ у «Ренессанс»да рақсга тушиб юрарди, унинг бошида яп-янги каттакон қизил шляпа, устида янги модали кофта ва оёғида бронза рангли туфли бор эди. Уни Қозондан келган ёш савдогар зиёфат қилмоқда эди.

ХОР АРТИСТКАСИ

Кунлардан бир кун, хор артисткаси ҳали ёшроқ, қўх-ликроқ, овози ҳам ўткирроқ пайтларда унинг жазмани Николай Петрович Колпаков артистка боғида сават курсида ўтирар эди. Ҳаво обдон иссиқ ва дим эди. Колпаков ҳозиргина овқатланди ва бир шиша ёмон портвейн ичиб олди, табиати тирриқ ва ўзини ёмон ҳис қилмоқда эди. Иккалалари ҳам зерикашиб, сайр қилиш учун иссиқнинг тапти тушишини кутиб ўтиришарди.

Бирдан йўлакда қўнғироқ чалиниб қолди. Сюртуксиз ва сарпойчанг ўтирган Колпаков ирғиб турди, Пашага савол назари билан қаради.

— Хат ташувчи ёки дугонам бўлса керак,— деди ашулачи.

Колпаков Пашанинг дугоналаридан ҳам, хат ташувчидан ҳам уялмас эди, лекин ҳар эҳтимолга қарши ўз кийим-бошларини қучоқлаганича ёндаги уйга кириб кетди. Паша эшик очгани ғизиллаб чиқди. Эшикни очиш билан ҳайронликдан эсанкираб қолди. Остонада хат ташувчи ҳам эмас, дугонаси ҳам эмас, қандайдир ёш, чиройли, яхши кийинган, кўринишига қараганда олий табақадан чиққан нотаниш бир аёл турар эди.

Аёлнинг ранги ўчган, худди баланд зинадан чиққан-дек хансирар эди.

— Сизга нима керак?— деб сўради Паша.

Бариня дарров жавоб бермади. У олдинга бир қадам ташлади, уйга разм солди ва чарчагандан ёки бетобликдан туришга ҳам мадори қолмаган кишилардек ўтирди, кейин нимадир айтмоқчи бўлиб оппоқ оқарган лабларини анчагача пириллатиб турди.

— Менинг эрим сизникидами?— деди у ниҳоят ёшли, қизариб кетган катта кўзларини Пашага тикиб.

— Қанақа эрингиз?— деб шивирлади Паша ва бирдан ўзи шундай кўрқдики, оёқ-қўллари бўшашиб кетди.— Қанақа эрингиз?— деб такрорлади у, дир-дир титраб.

— Менинг эрим... Николай Петрович Колпаков.

— Йў-қ... пошша ойим... Мен... мен ҳеч қандай эрни билмайман.

Бир дақиқа жимжитликда ўтди. Нотаниш аёл оппоқ оқарган лабларига бир-икки марта дастрўмол тегизиб қўйди ва ичидан келаётган титроқни босиш учун нафас олмай турди, Паша унинг олдида қимирламай турар ва унга анграйиб, кўрқиб қарар эди.

— Ҳа, ҳа, у бу ерда йўқ дейсизми?— деб сўради бариня бу гал қатъият билан ва ғалати илжайиб.

— Мен... мен кимни сўраётганингизни билмайман.

— Сиз ифлос, қабиҳ, разил аёлсиз...— деб тўнғиллади нотаниш аёл, Пашага нафрат ва жирканиш билан қараб.— Ҳа, шундай... Сиз ифлоссиз. Ниҳоят, кўнглимдаги гапларни сизга айта олганим учун жуда хурсандман!

Паша бу қора кийимли, кўзлари ғазабдан чақнаган, оппоқ нозик бармоқли хонимга қандайдир ифлос ва бад-башара кўринаётганини сезди ва шунинг учун ўзининг семиз қизил ёноқларини, бурнининг устидаги чўтирини ва ҳеч ҳам тепага таралмайдиган пешонасидаги гажакрини ёмон кўриб кетди. Балки у озғинроқ бўлса, ула-элик сурмаганда ва мана шу гажаги бўлмаганда эди ўзини андишасиз аёл эканини яшириши мумкин бўларди ва мана бу нотаниш, сирли аёл олдида шунчалик ваҳимага тушмай ва уялмай тура олар эди.

— Қани эрим?— деб давом этди хоним.— Майли, у бу ердами ёки бу ерда эмасми энди менга барибир, лекин сизга шунини айтиб қўйишим керакки, унинг қилган растрати очилиб қолган ва Николай Петровични қидирмоқдалар... Уни қамоққа олишмоқчи. Кўрдингизми нима иш қилиб қўйдингиз!

Бариня ўрнidan турди ва тутоқиб уйда у ёқдан бўёққа юрди. Паша унга тикилар ва азбаройи кўрқиб кетганидан ҳеч нарса тушунмас эди.

— Уни бугуноқ топиб қамоққа олишадилар,— деди бариня ва пиқиллаб йиғлаб юборди. Бу йиғида ҳам ҳақс ратланиш, ҳам алам эшитилар эди.— Уни бу фалокатга ким дучор қилганини мен яхши биламан! Ифлос, разил

Ярамас, сотилган махлуқ! (Баринянинг лаблари қийшайди, жирканишдан бурни буришди.)— Мен ожизман, менга қаранг эй, разил хотин!.. Мен ожизман, сиз мендан кучлироқсиз, лекин мен ва болаларимнинг раҳмини ейдиган ҳам бор! Худога солдим! У одил! У менинг ҳарбир томчи кўз ёшим, уйқусиз тунларим учун сизни қаҳру ғазабига олади. Бир кунмас бир кун мени эслаб қоларсиз!

Яна жимлик чўкди. Бариня уйнинг у бошидан бу бошига юрар ва бармоқларини қисирлатар эди, Паша эса ҳамон унга ҳайрон бўлиб, анграйиб қарар ва ундан янада даҳшатлироқ гап кутар эди.

— Мен, ойимпошша, ҳеч нарса билмайман!— деб тўнғиллади у ва бирдан йиғлаб юборди.

— Ёлғон!— деб бақирди бариня ва унга ғазаб билан кўзларини ўқрайтирди.— Менга ҳаммаси аён! Мен сизни аллақачондан бери биламан! Биламан, у кейинги вақтларда ҳар кун сизникига келарди!

— Ҳа, Нима бўпти? Бир гап бўлиб қолиптими? Меникига меҳмонлар кўп келади, лекин мен ҳеч кимни зўрлаб олиб келмайман. Ҳар кимнинг ихтиёри ўзида.

— Растратаси очилиб қолди деяпман мен сизга! У ўз корхонасида бировнинг пулини растрат қилиб қўйипти! Сиз... сизга ўхшаганлар учун жиноят йўлига кирган. Менга қаранг,— деди бариня қатъий оҳангда, Паша рўнарасида тўхтаб.— Сизда ор-номус деган гап йўқ, сиз фақат ёмонлик қилиш учун яшайсиз, бу сизнинг муддооингиз, лекин шу даража тубанлашиб кетган бўлсангиз ҳам, инсонлик хусусиятидан ному нишон қолмаган, деб бўлмайди! Унинг хотини, болалари бор... Агар уни сул қилиб, сургунга юборишса мен ва болаларим очимиздан ўламиз... Бунга тушунинг ахир! Шу билан бирга уни ва бизни қашшоқлик ва шармандаликдан қутқариш чораси бор. Агар мен шу бугун тўққиз юз сўм тўласам, уни ўз ҳолига қўядилар. Фақат тўққиз юз сўм!

— Қанақа тўққиз юз сўм?— деб секин сўради Паша.— Мен... мен билмайман... Мен олганим йўқ...

— Мен сиздан тўққиз юз сўм сўраётганим йўқ... Сизда пул йўқ, сизнинг пулингиз менга керак эмас. Мен бошқа нарсани сўрайпман... Эркаклар одатда сизга ўхшаганларга қимматбаҳо ҳадялар келтиради. Сиз менга фақат эрим берган нарсаларни қайтаринг!

— Ойимпошша, у киши менга ҳеч нарса ҳадя қилганлари йўқ!— деди чийиллаб, масалага энди тушуниб қолган Паша.

— Қани пуллар? У ўзиникини ҳам, меникини ҳам, бировникини ҳам растрат қилди. . . Ахир шулар ҳаммаси қаёққа кетди? Эшитинг, сиздан сўрайман! Мен жаҳл устида сизга анча қаттиқ гапириб юбордим, лекин узр сўрайман. Биламан, сиз мендан нафратланаяпсиз, лекин сизда раҳм-шафқат бўлса менга қитдак раҳм қилинг! Ёлвориб сўрайман, беринг ўша нарсаларни!

— Ҳм. . .— деди Паша ва елкасини қисиб қўйди.— Мен жоним билан берар эдим, лекин худо ҳақи, у киши менга ҳеч нарса бермаганлар. Виждонимга ишонинг. Ҳа, айтгандай, ростдан ҳам сизнинг,— ашулачи хижолат чекди,— улар қайси бир кун иккита нарса келтирган эдилар. Марҳамат қилинг, агар хоҳласангиз берман. . .

Паша пардоз столининг бир ғаладонини очди ва ичи кавак тилла билакузук ҳам ёқут кўзли ингичкагина узук олди.

— Олинг!— деди у нарсаларни меҳмонга узатиб.

Баринянинг аччиғи чиқиб, ҳақоратлангандек юзлари титраб кетиб:

— Сиз менга нима беряпсиз?— деди.— Мен сиздан садақа сўраётганим йўқ, мен сизга тегишли бўлмаган. . . ўз ҳолатингиздан фойдаланиб, менинг эримдан. . . шу ожиз, бечорадан сиз олган нарсаларни сўраётиман. . . Пайшанба куни мен сизни эрим билан пристанда кўрганимда қимматбаҳо тўғноғич ва билакузук тақиб юрган эдингиз. Шундай бўлгандан кейин менинг олдимда ўзингизни овсарликка солмай қўя қолинг! Охирги марта сўрайман: берасизми нарсаларни ёки йўқми?

— Худоё товба, жуда ғалати одам экансиз-а. . .— деди Паша хафаланиб.— Худо ҳақи, мен сизнинг Николай Петровичингиздан мана шу билак узук ва узукдан бошқа ҳеч нарса олмаганман. У киши менга фақат ширин сомса келтирар эдилар, холос.

— Ширин сомса эмиш. . .— деб захарҳандалик билан жилмайди, нотаниш аёл.— Уйда болаларга ейишга ҳеч вақо йўғу, бу ерда ширин сомса эмиш. Нарсаларни қайтариб беришдан қатъий бош тортяпсизми?

Бариня жавоб ололмасдан ўтирди ва бир нуқтага тикилиб нимадир ўйлаб қолди.

— Энди нима қилса бўларкин?— деди у.— Агар тўққиз юз сўм топмасам у ҳам хароб бўлади, болаларим билан мен ҳам хароб бўламан. Мана бу бузуқ хотинни ўлдириб қўя қолсаммикин, ёки оёғига бош урсаммикин-а?

Бариня дастрўмолини юзига тутиб ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Сиздан илтимос қиламан!— деди йиғи аралаш.— Ахир сиз менинг эримни таладингиз ва ҳалок қилдингиз, ўзингиз қутқаринг энди... Сиз унга раҳм-шафқат қилмайсиз, бироқ унинг болалари... болаларичи... Болаларнинг гуноҳи нима?

Паша кўчада турган ва очликдан йиғлаётган майда болаларни кўз олдига келтирди ва ўзи ҳам йиғлаб юборди.

— Мен нима қила оламан ойимпошша?— деди у.— Сиз мени, ифлос хотин, Николай Петровични таладинг дейсиз, мен бўлсам, худо олдида гувоҳлик бераманки, мен у кишидан ҳеч қандай фойда кўрмадим... Бизнинг хоримизда ёлғиз Мотанинггина жазмани бой, қолганларимиз, ҳаммамиз ҳам аранг кун кўрамыз. Николай Петрович маълумотли, одобли жаноб бўладилар, шунинг учун мен у кишини қабул қилар эдим. Биз одам қабул қилмасак бўлмайди.

— Мен нарсаларни сўраяпман! Нарсаларни беринг! Мен йиғлаяпман... Узимни ерга уряпман... Рухсат этинг, мен оёғингизга бош урай! Рухсат этинг!

Паша кўрқиб кетиб қичқириб юборди ва кўлларини силкитди. Театрдагидек баландпарвоз сўзлар айтувчи бу рангсиз, чиройлик аёл ғурур ва олижанобликда ўзини осмон тарашлаб, мени ерга уриш учун ҳам оёғимга бош урмоқчи, деб билди.

— Яхши, мен нарсаларни бераман!— деди Паша кўзларини артар экан, тараддудланиб.— Марҳамат қилинг, лекин Николай Петровичники эмас... Мен буларни бошқа меҳмонлардан олганман. Хоҳласангиз майли...

Паша комоднинг юқориги ғаладонини очди ва у ердан олмос кўзли тўғноғич, бир шода маржон, бир қанча узук, билак узук олди ва ҳаммасини хонимга узатди.

— Мана, хоҳласангиз олаверинг, лекин шуни билингки мен сизнинг эрингиздан ҳеч қандай фойда кўрган эмасман. Олинг, бошингизга уринг!— деб давом этди, оёғига бош уриш хавфидан ҳақоратланган Паша.— Агар сиз олижаноб... у кишининг қонуний хотини бўлсангиз,

ёнингиздан қўзғатманг. Шундоқ қилинг! Мен у кишини чақириб келган эмасман, ўзи келган. . .

Бариня кўз ёшлари орасидан унга берилган нарсаларга қаради ва:

— Бу ҳаммаси эмас. . . Булар беш юз сўм ҳам бўлмайди,— деди. Паша комоддан шиддат билан яна олтин соат, портсигар ва запонкалар олиб ташлади, кейин қўлларини кериб:

— Бошқа ҳеч нарсам қолмади. . . Хоҳласангиз қидриб кўринг!

Меҳмон аёл уҳ тортиб қўйди ва титроқ қўллари билан нарсаларни дастрўмолга тугди, бир оғиз ҳам гапирмай, ҳатто бошини ҳам қимирлатмай чиқиб кетди.

Ёндаги уйнинг эшиги очилди ва Колпаков чиқди. Унинг ранги ўчган ва ҳозиргина қандайдир аччиғ нарса ютгандек бошини асабийлик билан силкитар, кўзларида ёшлари йилтиллаб турар эди.

— Сиз менга қанақа нарса келтирган эдингиз?— деди унга ҳужум қилиб Паша.— Қачон ахир, қани айтингчи?

— Нарса эмиш-а. . . Нарсалар нимаси!— деди Колпаков ва калласини силкитиб.— Эй худоим! У сенинг олдингда йиғлади-я, ўзини ерга урди-я. . .

— Мен сиздан сўраяпман: сиз менга қанақа нарсалар олиб келган эдингиз?— деб бақирди Паша.

— Эй танграм, виждонли, номусли, покиза аёл. . . Ҳатто мана бу. . . мана бу қиз оёғига бош урмоқчи бўлди-я! . . Мен, мен уни шу аҳволга солдим-а! Шунга йўл қўйдим!

У бошини чангаллади ва инграб:

— Йўқ, мен ўзимнинг бу гуноҳимни ўлгунимча ҳам кечирмайман! Кечирмайман! Йўқол менинг олдимдан. . . Жирканч!— деб қичқирди нафратланиб у. Пашадан орқага тисланиб ва титроқ қўллари билан уни ўз ёнидан итариб.— У оёғига бош урмоқчи бўлди-я. . . Тағин, кимнинг олдида-я? Сенинг олдингда-я! Эй худоим!

У тезгина кийинди ва Пашадан жирканиш билан четланиб, эшик томон йўл олди ва чиқиб кетди.

Паша ўринга отилди ва ҳўнграб йиғлай бошлади. Энди аччиғ устида бериб қўйган ўз нарсаларига ачинар ва алам қилар эди. У яна бундан уч йил илгари бир савдогар буни бегуноҳдан-бегуноҳ тутиб олиб ургани эсига тушди, ва ундан ҳам бадтар ҳўнграб йиғлади.

У Қ И Т У В Ч И

«Биродарон Куликин мануфактураси» ҳисобидан очилган фабрика мактабининг ўқитувчиси Фёдор Лукич Сисоев тантанали зиёфатга боришга тайёрланмоқда. Фабрика дирекцияси ҳар йили имтиҳон тугагандан кейин зиёфат берар ва унда: халқ мактаблари инспектори, имтиҳон вақтида ҳозир бўлганлар ва фабрика маъмурияти қатнашар эди. Бу зиёфат, расмий равишда бўлса-да, ҳар доим узоқ давом этар, қувончли ва лаззатли бўлар; бунда катта-кичик баравар, фақат ўзларининг ҳалол меҳнатларини тилга олар, ўқитувчилар тўйгунча ер, ичар, овозлари бўғилгунча вайсар ва фабрика посёлкасини бошларига кўтариб ашула айтиб, бир-бирларини чўлпиллатиб ўпиб, уйларига ярим кечада қайтишар эди. Сисоев фабрика мактабида ишлагандан бери бундай зиёфатлардан ўн учтасини ўтказган эди.

Энди у, ўн тўртинчи зиёфатга тайёрланар экан, мумкин қадар яхшироқ ясанишга ва ўзига оро беришга тиришар эди. У яп-янги қора костюмини супургича билан роса бир соат тозалади, мода сорочкасини кийиш учун ҳам ойнанинг олдида худди шунча вақт турди; сорочканинг тугма боғларидан запонка ўтмай қийнади, бу ҳол унинг ҳаяжон билан шикоят қилишига, хотинига дўқ уришига ва таъна қилишига сабаб бўлди. Унинг атрофида парвона бўлиб юрган бечора хотиннинг тинка-мадори қуриб кетди. Пиравардида унинг ўзи ҳам ҳолдан тойди. Хотини тозалаб қўйилган ботинкасини ошхонадан келтириб берганида кийишга мадори етмади, ётишга ва сув ичишга тўғри келди.

— Мадоринг қуриб қолипти! — деб уҳ тортди хотини, — шу зиёфатга бормай қўя қолсанг бўлар эди.

— Маслаҳат бермасанг ҳам бўларди!— деб жаҳл билан унинг гапини кесди ўқитувчи.

Сўнги имтиҳонлардан жуда норози бўлганидан кайфи бузуқ эди. Бу имтиҳонлар яхши ўтган; ҳамма юқори синф болалари шаҳодатнома ва мукофот олган; фабрика бошлиқлари ҳам, ҳукумат бошлиқлари ҳам муваффақиятлардан рози, аммо ўқитувчининг кўнгли тўлмаган эди. Ҳар доим бирорта хато қилмай ёзадиган ўқувчи Бабкин, имтиҳон диктантида учта хато қилган, ўқувчи Сергеевнинг юраги така-пука бўлганидан 17 ни 13 га кўпайтиролмаган; ёш ва тажрибасиз инспектор диктант учун қийин мақолани танлаган, инспекторнинг сўрови билан диктант ўтказишга қўшни мактабдан келган ўқитувчи Ляпунов «ўртоқларча иш тутмаган» мақолани ўқиб берар экан, сўзларни қандай ёзилса шундай ўқимай, чайналиб ўқиган эди.

Ўқитувчи хотинининг ёрдами билан ботинкасини кийди ва ойнада ўзини бир кўздан кечириб, қўлига сер бутоқ хассасини олдида-да, зиёфатга жўнади. Зиёфат бўлаётган жой—фабрика директорининг эшиги олдида бироз кўнгилисизлик рўй берди. Уни қаттиқ йўтал тутиб қолди. . . Йўталнинг зарбидан бошидаги фуражкеси тушиб, қўлидан ҳассаси чиқиб кетди, унинг йўталини эшитиб, директорнинг уйдан ўқитувчилар ва мактаблар инспектори югуриб чиққанда, у терга ботиб пастки пилла-пояда ўтирар эди.

— Фёдор Лукич, сизмидингиз? — деди инспектор ҳайрон бўлиб.— Сиз. . . келдингизми? . .

— Келсам нима бўпти?

— Сиз, азимим, уйда ўтирсангиз бўлар эди. Бугун сизнинг тобингиз қочган. . .

— Кеча қандай бўлсам бугун ҳам ўшандайман. Агар менинг келишим сизга ёқмаса, у вақтда қайтиб кетишим мумкин.

— Вой, нега ундай дейсиз Фёдор Лукич? Бундай гапнинг нима кераги бор? Елвориб сўраймиз, марҳамат қилинг! Ахир бу зиёфатга сабаб биз эмас, сиз-ку! Сизнинг келишингиз жуда қувончли, марҳамат қилинг! . .

Фабрика директорининг уйда зиёфат учун ҳамма нарса муҳайё эди. Немисларнинг арзон баҳо расмлари билан безатилган, гул ва лок ҳидлари келиб турган ошхонада овқат учун каттароқ ва закуска учун кичикроқ стол қўйилган эди.

Деразага тўтилган парда ораларидан иссиқ туш пай-тидаги ёруғлик сал-пал ўтиб турар эди. . . Хонанинг ғира-шира ёруғлиги, парда юзидаги Швейцария манзаралари, арзон баҳо гуллар, тарелкаларга юпқа тўғраб қўйилган колбаса — бачкана ва бироз чиройлик кўринар, буларнинг ҳаммаси юмалоққина қоринли, кўзлари сузук, хушмуомала уй эгаси — немиснинг худди ўзига ўхшар эди. Адольф Андреич Бруни (хўжайинни шундай деб атар эдилар) закуска столининг атрофида питирлаб юрар, рюмкаларга қуяр, тарелкаларга овқат солар ва ўтирганларнинг кўнглини олиш, кулдириш, иш қилиб, ўзининг меҳмондўстлигини кўрсатишга тиришар эди. У ўтирганларнинг елкасига қоқар, кўзларига боқар, қиқирлар, қўлларини бир-бирига ишқар, хуллас, яхши итдай эркаланар эди.

— Фёдор Лукич, кимни кўряпман! — деб, узук-узук овоз билан гап бошлади у, Сисоевни кўриб. — Бизни жуда хурсанд қилдингиз! Нотоб бўлишингизга қарамасдан келдингиз! . . Жаноблар, севинчли хабар: Фёдор Лукич келдилар!

Закуска столининг атрофига педагоглар тўпланишиб овқат емоқда эдилар. Сисоев хўмрайди; ўртоқлари уни кутиб турмасдан ейиш-ичишга бошлаганлари ёқмади. У, булар орасидан, имтиҳонда диктант ўқиб берган ўша Ляпуновни топди ва унга яқин келиб, деди:

— Ошначилик бунақа бўлмайди! Ҳа-а! Инсофли одам бундай диктовка қилмайди.

— Эй, худо-ей, сиз ҳали ҳам ўшани гапиряпсизми? — деди Ляпунов ва афтини буриштирди. — Наҳотки бу гап кўнглингизга урмаган бўлса?

— Ҳа, ҳали ҳам ўшани! Бабкин ҳеч қачон хато қилмаган эди! Нима учун шундай диктовка қилганингизни биламан. Сиз менинг ўқувчиларимнинг йиқилишини ва ўз мактабингиз меникидан яхши бўлиб чиқишини истар эдингиз. Мен ҳаммасини биламан! . .

— Нега ҳа деб менга тирғилаверасиз? — деди Ляпунов жеркиб. — Ҳадеб менга осилаверасизми?

— Бўлди-да энди, жаноблар, — деб гапга аралашди инспектор, юзини йиғламсирагандай қилиб. — Арзимаган нарсага қизишининг нима кераги бор. Учта хатоми. . . Сира ҳам хатосизми. . . бари бир эмасми?

— Йўқ, бари бир эмас. Бабкин ҳеч қачон хато қилмаган эди!

— Осилаверади! — деди Ляпунов, — жаҳл билан тўнғиллаб. — Қасаллиги билан ҳамманинг жонига тегади. Сизнинг қасаллигингизга қараб ўтирмайман, отахон.

— Қасаллигим билан ишингиз бўлмасин! — деб қичқирди жаҳл билан Сисоев. — Ишингиз нима? Топиб олган гапларинг: касал! касал! касал! . . . Сизларнинг ҳамдард бўлишингиз менга керак эмас! Мени касал деган сўзни қаердан топиб олдинглар? Имтиҳонга қадар касал эдим, бу рост, энди соппа-соғман, фақат бедармонман холос.

— Соғайган бўлсангиз, худога шукур! — деди диндарси берувчи Николай ҳазрат, жигарранг олифта ридо кийган, шимини этигининг устидан тушириб олган ёш руҳоний. — Хурсанд бўлиш керак, сиз бўлса аччиғланасиз, ҳоказо ва ҳоказо. . .

— Сиз ҳам яхшисиз, — деб унинг гапини бўлди Сисоев. — Савол деган тўғри ва аниқ бўлиши керак эди. Сиз бўлса, нуқул жумбоқ бердингиз. Бундай қилиш ярамайди!

Уни кўплашиб, бир илож қилиб тинчлантиришди ва столга ўтқазишди. У нима ичишни узоқ вақт танлади ва ярим рюмка яшил тусли настойкани афтини буриштириб ичди, сўнгра бир бўлак пирогни ўз томонига тортиб олдида, унинг ичидаги тухум ва пиёзларни битта-битта териб ташлади. Биринчи тишлашидаёқ пирог унга тузи пастдек туйилди, тузлагач, аччиғланиб пирогни нари суриб қўйди, чунки пирог шўр бўлиб қолган эди.

Овқат вақтида Сисоевни инспектор билан Брунининг ўртасига ўтқазишди. Биринчи ейилгандан кейин одат бўйича, қадаҳ кўтариш бошланди.

— Мактабимизнинг, бу ерда ҳозир бўлмаган васийлари, — деб гап бошлади инспектор, — Даниил Петровичга ва. . . ҳам. . . ҳамда. . . ларга миннатдорлик изҳор қилишни шарафли бурчим деб ҳисоблайман.

— Иван Петровичга ҳам, — деб эслатди Бруни.

— Мактабдан маблағини аямаган Иван Петрович Куликинларга ҳам. Энди шу қадаҳни уларнинг соғлиги учун кўтаришингизни сўрайман. . .

— Мен ўз томонимдан, — деди Бруни, ўрнидан дик этиб туриб, — халқ мактаблари инспектори муҳтарам Павел Геннадиевич Надоровнинг соғлиги учун қадаҳ кўтаришларингизни тақлиф этаман.

Стулар сурилди, юзлар кулимсиради ва рюмкаларни одатдаги уриштириш бошланиб кетди. Учинчи қадаҳда ҳар қачон Сисоев гапирар эди. Бу сафар ҳам у ўрнидан

туриб гапира кетди. У юзини жиддий қиёфага киритди ва бир йўталиб олгач, аввало гапга уста эмаслигини ва гапириш учун тайёрланмаганини арз этди. Сўнгра у ўзининг ўн тўрт йиллик иш даврида кўп иғволар, чуқур қазилар ва ҳаттоки, унинг устидан чақимчиликлар бўлганини ва ўз душманлари ҳамда чақимчилар кимлар эканини билишини айтди ва бу ердаги «баъзи кишиларнинг иштаҳасини бўғишидан қўрқиб», уларнинг номини айтмаслигини билдирди. Иғволарга қарамай, Куликин мактаби «маъновий жиҳатдангина эмас, моддий жиҳатдан ҳам» бутун ўлкада биринчи ўринни эгаллади.

— Ҳамма жойда, — деди у, — муаллимлар икки юз, уч юздан маош олади, мен бўлсам, беш юз сўм оламан, бунинг устига менинг квартирам янгидан ремонт қилиб берилди, ҳаттоки фабрика ҳисобидан мебеллар ҳам олиб берилди. Бу йил эса, уйимнинг деворларига гулли янги қоғозлар ёпиштирилди. . .

Ўқитувчи гапини яна чўзиб, ўқувчиларни ёзув ашёлари билан земство ва давлат мактабларига қараганда яхши таъминланганини айтди. Унинг фикрича, бунинг учун, мактаб, ўзи чет элда яшовчи ва мактабнинг борлигини зўрға билувчи фабрика эгасидан эмас, чиқиб келиши жиҳатидан немис ва лютеран мазҳабига мансуб бўлишига қарамай, рус қалбли кишидан миннатдор эмиш. Сисоев тўхталиб-тўхталиб узоқ сўзлади ва дабдабали гапиришга уринди, шунинг учун нутқи чўзилиб кетди ва ёқимсиз чиқди. У ўзининг аллақандай душманлари борлигини қайта-қайта эслатди, киноя билан гапиришга тиришди, такрор гапирди, йўталди, бармоқларини жуда хунук қимирлатди. Ниҳоят у толиқди, терлаб кетди ва гўё ўз ичида гапиргандай секин дам олиб, дам олиб сўзлади ва ўз нутқининг пиравардини у қадар силлиқ қилиб тушира олмади:

— Шундай қилиб, мен Бруни учун, яъни ҳозир орамизда ўтирган. . . Адольф Андреич учун ичишингизни таклиф қиламан, умуман. . . ва тушунарли. . .

Сисоев гапини тугатганда, ҳамма енгил нафас олди, гўё дим ҳавога совуқ сув пуркалгандай бўлди. Бу қўнғилсизликни, афтидан, фақат Бруни сезмади. Иржайиб, сузук кўзларини катта очиб, немис ихлос билан Сисоевнинг қўлини силкитди ва яна итга ўхшаб эркаланди.

— О, миннатдорман сиздан! — деди у, о товушига босим бериб ва чап қўлини кўкрагига қўйиб. — Сиз менинг

қандай киши эканимни тушунганингиз учун жуда ҳам сеvindим! Мен чин қалбдан сизга энг яхши тилаклар тилайман! Аммо сизга айтмоқчиманки, менинг аҳамиятимни орттириб юбордингиз. Мактабимизнинг гуллаб яшнашига фақат сиз сабаб бўлдингиз, энг ҳурматли дўстим, Федор Лукич! Сиз бўлмаганингизда бошқа мактаблардан заррача фарқ қилмас эди! Сиз: немис хушомадгўйлик қиляпти, кўнгилни кўтариш учун гапиряпти деб ўйламанг! Ха-ха! Йўқ, жонгинам, Фёдор Лукич, мен оқ кўнгил одамман, ҳеч қачон хушомадгўйлик қилмайман. Биз сизга йилига беш юз сўм тўлар эканмиз, демак, сиз биз учун қимматли кишисиз-да. Шундай эмасми? Жаноблар, мен ҳақиқатни гапиряпман, а? Бошқа кишига бунча тўламас эдик... Афв этинг, мактабнинг яхши бўлиши — фабриканинг шарафи!

— Менинг самимий гапим шуки, сизнинг мактабингиз ҳақиқатан ҳам ҳар қанча мақтаса арзийди,— деди инспектор.— Тагин сиз бу гапларни қуруқ мақташ деб ўйламанг. Ҳар ҳолда мен умримда бундай мактабни кўрганим йўқ. Мен имтиҳон вақтида кўриб, ҳайрон бўлиб ўтирдим... Ажойиб болалар-а! Кўп нарса билишади ва дадил жавоб беришади. Яна улар қандайдир бошқача, юрак олдирмаган, очиқ кўнгил... Сизни ҳам севишлари кўриниб туради, Фёдор Лукич. Педагоглик суяк-суягингизга сингиб кетган. Сиз, туғма ўқитувчи бўлсангиз керак. Сиз туғма истеъдодга, кўп йиллик тажрибага эгасиз ва меҳнатсеварсиз... Киши жуда ҳайрон қоладики, сиз касаллик орқасида камқувват бўлсангиз ҳам, сизда шу қадар қувват, ишнинг кўзини билишлик бор... Бу, биласизми, сабог ва ирода намунасидир! Биров мактаб кенгашларидан бирида сизни ўз ишининг шоири... деб тўғри айтган. Чиндан ҳам шоирсиз!

Зиёфатда ўтирганларнинг ҳаммаси, бир ёқадан бош чиқариб, Сисоевнинг таланти ҳар қанча мақталса арзинини айтдилар. Баайни тўғон бузилиб кетгандай: самимий, тантанали нутқлар жўш урди, мақсад ва маром билан ҳушёрлик вақтида гапирганда киши бундай қилмас эди. Сисоевнинг нутқи ҳам, унинг жуда ёмон характери ҳам, афт-ангори ҳам тамоман унутилди. Ҳамма гапиря бошлади, ҳатто тортиниб жим ўтирган, инспекторга фақат «жаноби олийлари» деб турадиган фақир, эзилган, янги ёш ўқитувчилар ҳам гапиря бошлади. Равшандирки, Сисоев ўз аҳллари орасида ажойиб бир шахс экан.

У, ўн тўрт йиллик иш даврида муваффақиятларга ва мақтовларга ўрганиб қолганидан, ўзини қадрлаётганларнинг ҳаяжонли ғовур-ғувурини бепарволик билан тинглар эди.

Унинг ўрнига мақтовларга Бруни гердаяр эди. Немис ҳар сўзни илиб олар, иржаяр, чапак чалар ва уялинқираб қизарар, гўё ўқитувчи эмас, ўзи мақталаётгандай эди.

— Офарин, офарин! — деб қичқирар эди у.— Тўғри! Сиз менинг дилимдагини топдингиз!.. Аъло!..

У, ўқитувчини гўё ўзининг ҳузур-ҳаловатига шерик қилиш учун унинг кўзларига қарар эди. Ниҳоят, у чидай олмай, ўрнидан ирғиб турди-да, ҳамма товушни ўзининг чийиллаган овози билан босиб, қичқирди:

— Жаноблар! Менга гапиришга рухсат этинг! Жимм! Сизларнинг ҳамма гапларингизга мен фақат бир нарса дея оламан: фабрика маъмурияти Фёдор Лукичдан қарздор қолмайди. . .

Ҳамма жим бўлди. Сисоев кўзини немиснинг пушти ранг юзига тикди.

— Биз кишининг қадрига ета оламыз,— деб давом этди Бруни, юзини жиддий тусга киритиб, овозини пасайтириб,— ҳамма гапларингиз учун мен сизларга шуни айтишим керакки. . . Фёдор Лукичнинг оиласи таъмин этилади ва бунинг учун бир ой илгари банкка маблағ қўйилган.

Сисоев нима учун унинг оиласи таъмин этилади-ю ўзи эмас эканига ҳайратда қолиб, немисга, ўз ўртоқларига савол назари билан қаради ва ҳамманинг тикилиб туришида ўзи ёмон кўрган хайрихоҳликни ва ачиншликни эмас, қандайдир бошқача, қандайдир юмшоқ, майини ва шу билан бирга ўта кетган ёвуз, даҳшатли ҳақиқатга ўхшаш ҳолатни ўқидики, бу унинг бутун вужудини совутиб юборди ва қалбини газабга тўлдирди. Унинг афти бўзариб ва қийшайиб тўсатдан ўрнидан турди-да, бошини чангаллади. У бир пас шу ҳолда ваҳима босиб, бир нуқтага тикилиб қолди, гўё, Бруни айтган яқин ажални кўз ўнгиде кўрди, сўнгра ўтирди-да, йиғлаб юборди.

— Бас!.. Нима бўлди сизга?..— деган ҳаяжонли овозларни эшитди у.— Сув! Сув ичинг!

Озгина вақт ўтди, ўқитувчи ҳам тинчланди, аммо зиёфатдагиларнинг кайфи бузилди. Зиёфат маъюслик билан, ўтган йиллардагидан анча илгари тугади.

Уйига қайтиб келгач, Сисоев аввало ойнага қаради.

«Мен у ерда бекорга йиғладим! — деб ўйлади у, ўзининг атрофи қорайган кўзларига ва сўлиб қолган юзларига қараб.— Бугун ранг-рўйим кечагидан анча яхши. Менинг касалим камқонлик ва меъда катари, йўталим эса, меъда касалидан».

У шундай деб ўзига далда бергач, секин ечинди ва қора костюмини супургича билан узоқ вақт тозалади, кейин уни яхшилаб тахлаб, комодга солиб, қулфлаб қўйди. Сўнгра у болаларнинг дафтарлари турган столнинг ёнига келди ва Бабкиннинг дафтарини танлаб олиб, боланинг чиройли хатига маҳлиё бўлиб ўтирди...

У ўз ўқувчиларининг диктантларини кўриб ўтирган вақтда эса, ёндаги хонада земство врачлари ўтирар ва унинг хотинига, бир ҳафтача умри қолган касал кишини зиёфатга юбормаслик керак эди, деб шивирлар эди.

СЕРТАШВИШ МЕҲМОН

Ўрмон қоровули Артёмнинг қийшайиб кетган пастакина уйчаси. Деворга осилган катта қора образ тагида икки киши ўтирибди: бири Артёмнинг ўзи — пакана бўйли, юзлари қариганликдан буришиб бўйнигача соқол босиб кетган озғингина мужик, иккинчиси бир ёқдан келган овчи — новча, яп-янги қизил кўйлак ва узун қўнжли ов этиги кийган ёшгина йигит. Булар кичкинагина уч оёқли столча олдида скамейкада ўтиришибди. Стол устида бутилкага суқиб қўйилган шам милтиллаб ёнмоқда.

Ташқарида зим-зиё қоронғи, шамол оламини бузғудай бўлиб гувуллайди. Табиат момақалдироқдан дарак бермоқда. Шамолнинг шиддатидан дарахтлар қасирлаб эгилиб-эгилиб тушади. Деразанинг бир кўзига қоғоз ёпиштирилган; ўзилиб тушган япроқлар шунга келиб урилар ва қоғозни шитирлатар эди.

— Мен сенга айтсам, диндош...— деб ингичка овоз билан секин гап бошлади Артём, чўчигансимон, кўзларини овчига киприк қоқмай тикиб.— Мен бўридан қўрқмайман, айниқдан ҳам, ҳар қандай йиртқич ҳайвондан қўрқмайман-ку, лекин одамдан жуда қўрқаман. Ҳар қанақа махлуқдан милтиқ отиб, ёки бошқа бирон йўл билан бир амаллаб қутилиб олиш мумкин, аммо ёмон одамдан сира ҳам қутула олмайсан.

— Рост гап! Ҳайвонни отиш мумкин, лекин биронта қароқчини отиб кўр-чи, жавобгар бўласан, Сибирга ҳайдашадн.

— Эй ука, шу ўрмонга қоровул бўлганимга ўттиз йил бўлай деб қолди; шу орада ёман одамлардан қанча кўргиликлар кўрдимки, айтсам тамом бўлмайди. Уйимга келиб кетган одамнинг сонун санағи йўқ. Уйим йўл ёқасида,

серқатнов жой, ҳар бир йўловчи бошини суқиб ўтмаса, иложи йўқ. Ноинсофлар шартта эшикни очиб, кириб кела беришади; шапкасини олиш йўқ, чўқиниш йўқ, худди бериб қўйгани бордай дўқ қилади-да: «Нон топиб бер, фалонингни-тугинингни...» деб сўқади. Ҳа, мен нонни қаёқдан олай? Сендан нон қарзим борми? Ёки мен кўчадан кириб келган ҳар бир ароқхўрни тўйғизадиган миллионерманми? Қани, гап таъсир қилса! Кўзидан одам қўрқади... Бўйнида крести бўлмаса, худодан қўрқмасан... Бир балойи азим-да. Уялмай-нетмай қулоқ тагига тарс солиб қолади! «Нон бер дейман!» деб бақиради. Иложинг йўқ, берасан... Бу малъунлар билан айтишиб бўладими? Баъзилари худди барзангига ўхшайди: кифти бир қулоқ келади, мушт демаганинг ҳар бири оёғингдаги этикка баравар. Менинг жасадим эса — бу, мана, ўзинг кўриб турибсан, бир муштлик ҳолим бор... Ноилож олдига нон қўяман; у эса, қорнини тўйғизади-да, чўзилиб ётиб олади. Пул берай дейиш йўқ, раҳмат — йўқ. Баъзилари мenden пул талаб қилишади-я! «Пуллинг қаерда, айт!» деб қистаб қолади. Менда пул нима қилсин? Пулни қаёқдан олай?

— Урмонда ишлайсан-у, пулинг нега йўқ бўлсин! — деб кулди овчи. — Ҳар ой маошинг тайин, бундан ташқари ўғринчи ёғоч сотсанг керак.

Артём чўчиб тушди ва овчига хўмрайиб қараб қўйди, соқоли зағизфоннинг думидай селкиллаш бошлайди.

— Сен менга бунақа гапларни айтишга ҳали ёшлик қиласан. Оғзингга қараброқ гапир, то рўзи қиёматда худо олдида жавоб берасан. Сен ўзинг кимсан? Қаерлик бўласан?

— Вязовкаликман. Нефед оқсоқолнинг ўғли бўлман.

— Милтиққа ишқибоз экансан-да... Мен ҳам ёшлигимда шу номаъқулчиликни кўп яхши кўрар эдим... Ҳей, товба! Не-не гуноҳ ишларни қилганмиз, болам, — деб эснаб олди Артём. — Дунёда тузук одам жуда кам, аммо каззобу каллақесарнинг, худо кўрсатмасин, саноғи йўқ.

— Мендан ҳам хавотир бўлаётисанми дейман...

— Ҳе, йўғе! Сендан нега хавотир бўлай? Кўринишингдан маълум, мен ҳам одам танийман... Сен эшикдан кирган замон чўқиндинг, одоб билан таъзим қилдинг... Сен бошқа... Сенга нон берса савоб бўлади. Лекин мен бир бева одамман, печь ёқмасдан ўрганган-

ман, самоваримни сотиб юборганман... Гўшт-ёғ деган нарсага кучим етмайди, камбағалчилик... Лекин нон десанг — марҳамат.

Шу пайт стол тагида алланима ириллаб юборади, кетидан бўғиқ овоз эшитилади. Артём чўчиб тушди ва дарҳол оёқларини тортиб олиб, «бу нима?» дегандай қилиб овчига қаради.

— Менинг итим, мушугингга ирилляпти,— деди овчи.— Жим! Ет! Худди калтак ейсан! Мушугинг ҳам роса озиб кетибди, оғайни! Жуни билан суюги қолибди, холос.

— Роса қариди, яқинда кўздан қолади... Демак, вязовкалик бўламан дегин!

— Сира ҳам овқат бермабсан. Мушук ҳам жонивор... Қараш керак, увол бўлади, ахир!

— Вязовкаларинг яхши жой эмас,— дейди овчининг гапини эшитмасликка олиб, сўзини яна давом эттиради Артём.— Бир йилда икки марта черковни ўғри уриб кетди... Шунақангги имонсизлар ҳам бўлар экан-да? Демак одам у ёқда турсин, худодан ҳам қўрқишмайди. Наҳотки худонинг мулкига чанг солса-я! Бу ноинсофларни дорга осса ҳам камлик қилади. Қадимги замонда губернаторлар бундай касофатларни жаллод қўлига топширарди.

— Қандай жазо берсанг ҳам, бари бир фойдаси йўқ, дарра билан тилимлаб ташласанг ҳам, суд қилиб осдириб юборсанг ҳам, ёмон-ёмонлигини қўймайди.

— Ё худоё худовондо, ўзингнинг раҳминг келсин,— деб хўрсиниб қўйди ўрмон қоровули.— Тамомий душману дилозорлардан ўз паноҳингда асрагайсан!.. Ўтган ҳафта Воловьи Займишчада бир ўроқчи шеригининг кўксига чолғи ўроқ билан солган экан, тил тортмай ўлибди. Бекордан-бекорга-я! Ё худоё товба-ей! Битта ўроқчи қовоқхонадан чиқиб келаётган экан... маст бўлиб... Иккинчиси унга рўпара келиб қолибди... Буниси ҳам ичиб олган экан...

Артёмнинг ҳикоясини диққат билан тиңглаб ўтирган овчи, бирданига сесканиб тушди ва бурилиб ташқари томонга қулоқ солди.

— Тўхта-чи!— деди у, Артёмнинг сўзини бўлиб.— Биров бақираётганга ўхшайди.

Овчи билан қоровул кўзларини қоронғу деразадан узмай қулоқ солдилар. Қаттиқ шамол бўлганидан гувул-

лаб ҳайқираётган ўрмон томондан ғалати-ғалати овозлар келар эдики, бунн фақат астойдил тинглаган зийрак қулоқгина эшита оларди. Лекин бу, нажот истаб бақираётган бирон одамнинг товушими, ёки мўрида ўралишган шамолнинг ашуласими — ажратиб бўлмас эди. Шу орада кучли шамол тўлқини келиб, ўзини томга урди ва деразадаги қорозни шалдиратиб юборди. Ана шунда «Вой-дод!» деган овоз аниқ эшитилди.

Овчи рангги ўчган ҳолда ўрнидан турди.

— Боядан бери каллакесар-у йўл тўсар деб тоза вайсадинг. Мана, айтганинг келди, шекилли.

— Худоё, ўзинг асрагайсан!— деб қоровул ҳам рангги ўчган ҳолда ўрнидан турди.

Овчи дераза олдига бориб, сиртга қаради ва қайтди.

— Зим-зиё! Тун ҳам шунақа бўладими!— деб куйнади у ўз-ўзидан.— Ҳамма ёқ зулмат! Айни қароқчи юра-диган пайт бўлибди... Эшитдингми? Яна додлади.

Қоровул деволдаги образга тикилади, сўнгра, овчи томонга бурилиб қарайди ва бу кутилмаган ҳодисанинг ваҳимасида дармони қуриб, скамейкага ўтириб қолади.

— Барака топкур!— деб ялинади у йиғламсираб.— Сен чиқиб даҳлизнинг эшигини тамбалаб келсанг, яхши бўлар эди. Шамни ҳам ўчирмасак бўлмас.

— Нега энди?

— Вақт шунақа. Фалокат босиб, тўғри кириб келишса-я!.. Худоё, осий бандангман!..

— Ёрдамга дарров етиб бориш керак-ку, эшикни тамбала дейди-я! Қаллаварам-ей! Қани, юр, борайлик!

Овчи милтиғини елкасига осди, шапкасини ҳам олди.

— Қани, кийин, милтиғингни ол! Флерка, ма!— деб итини чақирди.— Флерка!

Скамейка остидан сеттер билан кўппак жинси аралашган, узун қулоқларини ит талаган Флерка чиқди. У, эгасининг оёғи олдига бориб чўзилди ва думини ликиллатди.

— Турмайсанми ахир?!— деб бақирди овчи қоровулга.— Ёки боргинг келмаяптими?

— Қаёққа?

— Ёрдамга!

— Узим зўрға турибман-ку!— деб қўлини силтади қоровул ва бутун вужуди билан буралди.— Худойим ўзи асрасин!

— Бормаслигингга сабаб нима?

— Бояги ваҳимали гаплардан кейин мен энди бир қадам ҳам силжимайман. Ким бўлмасин, панои худо! Қоронғида ўрмонда тентираб менга нима бор?

— Нега қўрқасан? Ёки милтиғинг йўқми? Қани, юр, сазамни ўлдирма! Елғиз одамни ваҳима босади, икки киши бўлса — парвои палак!.. Ана! Тағин додлади. Бўл тезроқ!

— Мени ҳали ҳам тушунмабсан, йигит!— деб ёлворди қоровул.— Ёки ўзини-ўзи жарга ташлайдиган аҳмоқ деб билдингми?

— Демак, бормас экансан-да?

Қоровул «чурқ» этмади. Ит ҳам додлаган овозни эшитди, шекилли, вовуллай бошлади.

— Борасанми, йўқми дейман сенга?— деб бақариб юборди овчи. Унинг кўзлари ғазабдан олайиб кетган эди.

— Худо урсин, елим экансан!..— деб ғижинди қоровул.— Ўзинг бора бер-да!..

— Йе!.. Вой аблаҳ!— деб сўқинди ва итини чақариб, эшик томонга бурилди.

Овчи чиқиб кетди, эшик ланг очиқ қолди. Ҳовуллаб шамол кирди ва шамни «лип-лип» ўйнатди. Шам «лоп» этиб бир кўтарилди-ю, ўчди.

Қоровул эшикни бекитар экан, чақмоқ чақди ва унинг шуъласида кўлмак сувлар, эшик олдидаги қайинлар ва кетаётган овчи яққол кўринди. Узоқда момоқалди роқ гулдирди.

— Товба, товба, товба!— деб шивирлади қоровул ва йўғон бир таёқни каттакон темир ҳалқага суқиб, шошиб-пишиб эшикни маҳкам тамбалади.— Ҳаво роса айнади-да, худо-ей!..— У уйчасига қайтиб кирди, қоронғида тими-мирскилаб печни топди ва бошигача бурканиб ётиб олди. Пўстин тагидан қанчалик диққат қилиб қулоқ солса ҳам додлаган одам товушини эшита олмади. Момоқалди роқ тобора кучаймоқда, шамол ҳайдаб келган ёмғир томчилари дераза кўзларига ва ёпиштирилган қоғозга роса шатирлата бошлади.

Қоровул шу ваҳималар остида ўзича ўйлайди ва овчини ёмғирда ивиб кетган, тўнкаларга қоқилиб-йиқилиб юрган кайфиятда кўз олдига келтиради. «Алвасти чақирди. Мана энди ваҳима босиб, дағ-дағ қалтираётгандир. Ажаб бўлди!».

Орадан ўн минут ўтмай оёқ товуши эшитилади, сўнг-ра биров эшикни қаттиқ тақиллатади.

— Қим у?

— Мен,— деб жавоб қилди овчи.— Оч!

Қоровул печь устидан тушиб, шамни топиб ёқади ва эшикни очади. Овчи билан ити роса ивиган ҳолда кириб келишди. Улар энг қаттиқ жалада йўлда эдилар. Энди устларидан сиқилмаган латтадан оққандек сув оқиб турарди.

— Нима гап?

— Арава ҳайдаб кетаётган бир хотин,— деди овчи энтикиб,— йўлдан адашиб чангалзорга кириб кетибди.

— Ана аҳмоқ! Шунга бақарибдими? Қўрқиб кетганда... Иш қилиб йўлга чиқариб қўйдингми?

— Сендақангги аблаҳга жавоб беришни истамайман.

Овчи ивиган шапкасини скамейкага улоқтирди-да, сўзини давом этдирди:

— Мен сени энди билдим: сен энг аблаҳ, энг разил одам экансан. Тагин қоровулсан-а, маош оласан! Минг лаънат сенга!

Қоровул ўғри мушук сингари юриб, печь ёнига борди ва секингина йўталиб, ётиб олди. Овчи скамейкада бир оз хаёл суриб ўтирди-да, ивиган ҳолича чўзилди. Бир оздан сўнг туриб шамни ўчирди-да, тагин ётди. Момоқалди роқ роса овжига чиққан пайтда у тўлганиб тушди ва қоровулни койиди:

— Қўрқар эмиш... Борди-ю, ўша хотинни ўлдиришмоқчи бўлса-чи? Унга ким мадаккор бўлиши керак? Тагин бу кўпни кўрган қари-я, диндор одам-а!.. Сатқайи одам кет-е, тўнғизнинг ўзи экансан...

Қоровул йўталди ва чуқур нафас олди. Қоронғида Флерка қаттиқ бир силкинган эди, ивиган жунларидаги сувлар ҳамма ёққа сачраб кетди.

— Бундан чиқдики, муштипар бир хотинни ўлдириб кетса, парвойингга ҳам келмас экан-да!— деди овчи.— Худо урсин агар, сенинг мунақалигингни илгарироқ билганимда...

Гап тўхтади. Жимлик... Ҳаво ҳам ёришди... Момоқалди роқ йироқлашиб кетди, лекин ёмғир ҳали ҳам тинмаган эди.

— Борди-ю, додлаган одам хотин бўлмаса, сен ўзинг додлаётган бўлсанг-чи?— деб жимликни яна бузди овчи.— Додингга ҳеч ким етиб келмаса, хўш, ҳолинг нима бўлар эди, ҳайвон? Уйласам, ҳали ҳам ўзимга келолмайман-а! Ҳе касофатинг ўзингга ургур, бадбахт!

Овчи хийла вақтгача индамай ётди, ниҳоят:

— Бундан чиқдики, сенда пул кўп, пули кўп одам кўрқоқ бўлади. Қамбағал ҳеч кимдан кўрқмайди.

— Бу сўзларинг учун худонинг олдида жавоб бера-сан...— деб ғунғиллади печь устида ётган Артём.— Мен-да пул нима қилсин?

— Ростдан-а? Пул ҳамиша аблаҳда юради. Бўлмаса нега одамдан кўрқасан? Демак, пулинг кўп! Шу қилганингга бор-у йўғингни шилиб олсам, роса мулла бўлар эдинг-да!

Артём оҳистагина печь устидан тушиб шамни ёқдида, образ тагига бориб ўтириб олди. Рангги тамоман ўчиб кетган, кўзларини овчидан узмас эди.

— Мана ҳозир ҳамма пулингни шилиб оламан,— де-ди овчи ўрнидан тураётиб.— Сен нима, ҳазиллашаётибди дейсанми? Сендайларнинг жазосини бериш керак. Гапир, пулни қаерга яширгансан?

Артём оёқларини йиғиштириб олди, кўзлари мўлти-ради.

— Нега булонглайсан? Пулинг қаерда? Тилинг бор-ми? Гапир дейман, касофат! Нега индамайсан?

Овчи ўрнидан ирғиб турди-да, унинг ёнига борди.

— Бойқушга ўхшатиб, кўзингни чақчайтирма! Қани бўл! Бер пулни, йўқса отиб ташлайман!

— Мени бунча қийнайсан?— деб ялинди қоровул кўзлари жиқ ёшга тўлиб.— Мен сенга нима қилдим? Теп-памизда худо бор! Бу ҳақоратларинг учун у дунёда жа-вобгар бўласан. Мендан пул талаб қилишга ҳеч бир ҳа-қи-ҳуқуқинг йўқ.

Овчи йиғлаётган Артёмнинг юзига тикилиб туриб, ўйланиб қолди ва ундан узоқлашди, кейин жаҳл билан шапкасини бостириб кийди-да, милтиғини олди.

— Эҳ... башарангни нахс босиб кетибди!— деди у ғазаб билан.— Дийдорингни кўргим йўқ! Бари бир бу ер-да ухламай тонг оттираман. Кетганим яхши, хайр! Флер-ка! Ма!

Эшик тарс очилди-да, серташвиш меҳмон итини эр-гаштириб чиқиб кетди...

Артём дарҳол эшикни беркитди, чўқиниб олди ва ётди.

1 - КЛАСС ПАССАЖИРИ

Ҳозиргина вокзалдан овқатланиб ва ширакайф бўлиб олган биринчи класс пассажири бахмал диванга чўзилиб, ҳузур қилиб керишди-ю, мудраб кетди. Беш минутча мудрагандан кейин, хумор кўзларини очиб, ёнидаги пассажирга тикилиб қаради-да, илжайиб гап бошлади:

— Худо раҳмат қилғур падарим овқатдан сўнг малай хотинга товонларини қашлатар эдилар. Мен ҳам айнан ўша кишига тортганман, фарқим шуки, мен овқатдан кейин товон эмас — тилимни қашлашга, миямни қитиқлашга одатланганман. Гуноҳкор банда бўлганим учун қорин тўйгандан кейин гап сотишни яхши кўраман. Гаплашиб кетсак, жанобларига малол келмасмикин?

— Бемалол... жуда соз бўлади,— деб розилик билдиради иккинчи пассажир.

— Қоринни яхшилаб тўйғизгандан кейин салгина баҳона топилса кифоя: миямга ажойиб фикрлар кела беради. Масалан, ҳалиги буфет олдида турган икки ёш йигитни кўрдингиз-а? Бири иккинчисини: «Муборақ бўлсин, шуҳратингиз оламга тарқалди, энди шону шарафларга сазовор бўласиз» деб табриклаганини эшитдингиз, а? Булар ё артист, ё пастарин газетчи. Ҳа, кимлигининг аҳамияти йўқ. Мени-чи, азизим, мени қизиқтирган нарса ҳалиги, шараф, шуҳрат деган сўзларнинг асл маъноси. Сиз қандай тушунасиз? Масалан, Пушкин шуҳратни: «Юздаги тиртиқни яширадиган чиройлик ямоқ» деган. Биз ҳам уни пушкинча, яъни бир қадар объектив равишда тушунамиз; лекин то шу дамгача бу сўзнинг равшан мантиқий таърифини ҳеч ким айтиб бермаган. Шунинг таърифини топган одамга мен айтганини берар эдим!

— Таърифи сизга нега бунчалик керак бўлиб қолди?

— Биласизми. . . Агарда «шуҳрат» деган сўзнинг нималигини билиб олсак, унга эришиш йўлларини ҳам осонгина топиб олармидик дейман-да!— деди ўйланиб туриб биринчи класс пассажири.— Мен сизга айтсам, азизим, бир замонлар шуҳрат қозонаман, ном чиқараман деб урина бериб, жигар-бағрим эзилиб кетган. Шунинг ишқида жинни бўла ёзганман. Уқшимни ҳам, ишимни ҳам, бор-у йўғимни шунинг йўлига тикканман. На уйқуда ҳаловот бор, на овқатда; оқибат соғлигимдан ҳам ажрадим. Лекин холисандилло ўйлаб кўрсам, одамзоднинг шуҳратини чиқарадиган ҳислатлар менда бор эди. Биринчидан инженер эдим. То шу дамгача мен Россияда йигирмага яқин ҳашаматли кўприк солдим; учта катта шаҳарга водопровод қурдим; Россияда, Англияда, Бельгияда ишладим. . . Иккинчидан мен ўз касбимга доир кўп мақолалар ёзганман. Учунчидан десангиз, азизим, болалик чоғимдан бошлаб химияга майлим зўр бўлган; бўш вақтларимда шу фан соҳасида кўп шуғулланганман ва баъзи бир органик кислоталарни топиш йўлларини кашф этганман; чет элдаги ҳамма химия дарсликлариди менинг номимни кўра оласиз. Тўхтовсиз хизматларим натижасида мен «ҳақиқий статс маслаҳатчи» деган номга эришганман; хизмат варақамга биронта доғ тушмаган. Энди қилган ишларимни бирма-бир санаб вақтингизни олиб ўтирмасдан, шуни айтиб қўя қолайки, баъзи номдор зотлардан анча кўп хизмат қила оламан. Хўш, натижа нима? Мана, мен қаридим, ёшимни яшаб, ошимни ошадим десам мумкин; лекин номим чиқмади. Анави чопиб кетаётган қора ит нима-ю, мен нима? Ҳеч кимса танимайди. . .

— Қаёқдан биласиз? Эҳтимол, сизни ҳамма танир.

— Шундайми? . . Мана, ҳозир синаб кўрамиз.

— Айтинг-чи, сиз бирон жойда Крикунов деган фамилияни эшитганмисиз?

Улфати кўзини шипга тикиб ўйланиб турди-да, кулиб юбориб:

— Йўқ, эшитганим йўқ,— деди.

— Мана, кўрдингизми? . . Бу менинг фамилиям. Сиз интеллигент, анча ёшга борган одамсиз, лекин менинг фамилиямни мутлақо эшитмагансиз; бу нарса ҳалиги гапларимни тасдиқловчи каттакон бир далил. Мен бечора номим чиқади деб, бошқа кўчаларда юра берибман. Шуҳратнинг думидан маҳкам тутиб оламан деб, тескари

келиб, қочириб юбора берибман. Энди ўйлаб кўрсам, шуҳрат чиқариш йўлларини билмаган эканман.

— Йўллари қанақа экан?

— Билмасам бу дардисарни! Сиз мендан яна: «чораси талантми? доноликми? зийракликми?» деб сўрарсиз. Йўқ, мутлақо бу нарсалар эмас, азизим. Мен билан ён-ма-ён ўсган ва тезда ном чиқарган баъзи одамларни билман; кўписи менга қараганда қуп-қуруқ бир нодон, ақли калта ва ҳатто, ярамас кишилар эди. Булар мен қилган ишнинг мингдан бирини ҳам қила олмас, менга ўхшаб жон койитмас, шуҳрат топай деб уринмас, умуман талантсиз бир маҳлуқлар эди, холос. Мана энди қаранг! Уларнинг фамилияси газета саҳифаларидан тушмайди, суҳбатларда доимо тилга олинади. Агарда зерикмаган бўлсангиз, мен сизга мисол билан тушунтириб берайин. Бундан бир неча йил муқаддам мен бир кўприк солмоқ учун Қ. шаҳрига борган эдим. Дунёда мунчалик одам зерикадиган расво шаҳар бўлмаса керак дейман. Яхшики, хотинлар бор экан, карта ўйини — иш қилиб эрмак топилиб турди, йўқса жинни бўлиш ҳеч гап эмас. Ҳа, ўтган иш ўтиб кетди, айтсам бўлаверади, бекорчиликдан бир ашулачи хотинни топиб олдим. Уни кўрган одам «оҳ-воҳ» қиларди, мақтарди, билмадим, нимаси бор экан? . . . Менингча мақтовга арзимайдиган, ҳар қадамда учрайдиган бачкана, инжиқ, очкўз хотинларнинг биттаси эди. Тағин, тентаклиги ортиқча денг. Овқатни ҳам роса туширарди, роса ичарди; кечқурунги соат бешгача бемалол ухларди. Бўлгани-тургани шу. Уни танноз дейишаркан, ноз-карашма унга бир касб бўлиб қолган экан; адабийроқ қилиб атамоқчи бўлишса, уни артистка ёки ашулачи хоним, деб айтишар экан. Бир вақтлар мен театрпараст бўлганман; шунинг учунми, артистлик номига келтирилган бу иснодни кўриб, қаттиқ ғазабим келди. Артистка ёки ашулачи номини олишга мутлақо ҳақи йўқ, талантсиз, фаросатсиз бир махлуқ эди у. Менимча, ашулани ҳам расво қилиб айтарди, унинг бутун «санъати» оёғини ликиллатишдан иборат бўлиб, грим хонасига эркаклар бемалол кириб чиқаверарди: шарму ҳаё деган нарсани сира билмасди. У кўпинча чет тиллардан таржима қилинган водевилларда ўйнар, хусусан ашулачи эркак тор костюмини кийиб олиб, ўзини бозорга соладиган ролларни танлаб оларди. Эсимга тушса, кўнглим айнийди. Энди бу ёғини эшитинг. Кўприк битди; тантанали равиш-

да очилиш маросими бўлди: ибодат ўқилди, нутқлар сўзланди, табрик телеграмма ва ҳоказолар ҳаммаси жобожо қилинди. Мени қарасангиз, кўпригим теварагида чарх уриб, типирчилайман холос, суюнчимдан юрагим ҳовлиқиб, қинидан чиқиб кетай дейди. Меҳнатим сингган-да, ахир! Ўтган иш, мақтансам бўлаверади, ўзи ҳам шундай кўприк бўлибдики, кўприк эмас — ажойиб бир сурат денг! Шаҳардаги казо-казоларнинг ҳаммаси томошага келган, одам лик: ҳовлиқмай бўлибсиз! Халойиқ менга тикила бериб, тешиб юборадиган бўлди, қаерга беркинсам экан? деб ҳовлиқиб қолдим денг... Қарасам, бекорга ҳовлиқибман, азизим, шундай пушаймон едимки! Амалдорлардан бошқа бирон инсон менга қарамайди, одаммисан, итмисан демайди-я! Ҳаммаси дарё бўйида гала-гала тизилишиб олган, кўприкка молдай қарашади-ю, биронтаси, бу кўприкни солган одам ким, деб суриштирмайди-я! Ана ўшандан бери шунақа муътабар зотлардан бутунлай кўнглим қолиб кетди. Ҳа, майли, гапимиз тўхтамасин. Бирданига халойиқ типирчилаб қолди; юзлари илжайган, бўйинини чўзган, ҳамма ёқни шивир-шивир босиб кетди. «Ҳа, ана энди мени кўришди» деб фаҳмлабман денг. Қарасам, ўзимнинг ашулачим: бир гала бебошларни эргаштириб олиб, одамлар орасидан ўтиб келяпти! Оломон кўзи билан худди уни еб қўя қолса! «Бу фалончи хоним... Гўзаллигини қаранг! Сухсурнинг ўзи-я!» деган шовир-шувур гапларни қўя бера-сиз энди... Шу аснода «шолининг кетидан курмак сув ичибди» дегандай, мени ҳам иккита гўдак нусха йигит кўриб қолди денг; шу ерлик театр ҳаваскорларидан бўлса керак. Менга бир қараб қўйишди-да, бир-бирига: «ашулачи хонимнинг ўйнаши мана шу одам» деб мени кўрсатиб шивирлашди-я! Бунисига нима дейсиз? Ёнимда цилиндр кийган, соқоли олинмаган жинқарча бир одам, оёқ қўйгани жой топилмагандай типирлаб турган эди; у ҳам менга гап сота кетди:

— Ҳу, анави нариги қирғоқда келаётган хотинни танийсизми! фалончи хоним шу... Овоз деган нарса мутлақо бўлмаса ҳам, усталик билан ашула қила беради.

— Кўприкни ким қурибди, билмайсизми?— деб жинқарчадан сўрадим.

— Билмайман,— деди у.— Аллақандай бир инженер дейишади...

— Шаҳрингиздаги саборни ким солган?— деб сўрадим.

— Буни ҳам билмайман.

Сўнгра мен: К. шаҳрида энг яхши педагог ким, энг яхши архитектор ким деб сўрадим. Жинқарча биронта саволимга жавоб бера олмади.

Ниҳоят мен ундан:

— Шу ашуланинг ўйнаши ким экан, билмайсизми?— деб сўраган эдим, у дарҳол:

— Биладан, Крикунов деган бир инженер эмиш,— деб жавоб берди.

Бунга нима дейсиз, чидаб бўладими, азизим? Ана ундан сўнг... Жарчи-ю баёнчилар аллақачон йўқолиб кетган, ҳозирги замонда фақат газета орқали ном чиқариш мумкин. Мен ҳам, ибодат ўқилиб, кўприк очилган куннинг эртаси, К. шаҳрида чиқадиган «Вестник» газетасини топиб олиб, ахтара бошладим денг. Газетанинг тўрт бетини тикила бериб, тешиб юбора ёздим. Ниҳоят, топдим, ура!.. Уқий бошладим: «Кеча ҳаво айниқса ажойиб эди. Янги солинган кўприкнинг очилиш маросими ўтказилди. Бу маросимга жуда кўп халойиқ тўпланди, губернамизнинг бошлиғи фалончи жаноби олийлари ташриф қилдилар, бошқа тамоми амалдорлар ҳозир бўлдилар». Энг охирида эса: «К. шаҳрининг эркатойи, талантли артисткамиз, ойдек соҳибжамол фалончи хоним маросимга ҳусн бўлиб тушдилар. Халойиқ уни гулдурос олқишлар билан кутиб олди. Соҳибжамолнинг эғнидаги кийим фалонтуган... ва ҳоказо». Менинг ҳақимда бир оғиз сўз йўқ! Ярим оғиз денг! Ишонасизми, уят бўлса ҳам аламига чидай олмай йиғлаб юбордим...

Ниҳоят, бу ер бир провинция, гина қиладиган жой эмас, нимасига хафа бўласан? Ном чиқараман десанг — илмий марказларга, пойтахтга боришинг керак, деб ўзимни зўрға босиб олдим. Худди ўша вақтларда конкурсга атаб ёзилган бир асаримни Питерга юборган эдим. Конкурс (муддати ҳам яқинлашиб қолган эди, менга баҳона топилди денг).

К. шаҳри билан хайрлашиб, Питерга жўнадим. К. билан Питернинг ораси анча узоқ. Узоқ йўлга эрмак керак. Ҳалиги ашулани эргаштирдим-да, алоҳида бир купе олиб, йўлга тушдим. То кела-келгунча овқат-у шампански-ю, таралла-ялла! Шу алфозда илмий марказга— пойтахтга етдик. Питерга худди конкурс куни кириб

келибман денг. Менинг асарим биринчи мукофотга сазовор бўлибди. Ура! Ғалабани нишонлаб, ўша куни роса байрам қилдик. Эртаси куни Невский кўчасида кетаётиб эдим, газетага кўзим тушди. Ҳовлиқиб уч ярим тангалик ҳар хил газета олибман денг. Югурганимча номеримга келдим, ўзимни диванга ташладим ва қалтироқ босиб ўқий бошладим. Биттасини қараб чиқдим, ҳеч гап йўқ! Иккинчисини қарайман — йўқ! Ниҳоят, тўртинчи газетада шундай хабарга кўзим тушди: «Кеча курьер поезда билан машҳур провинционал артистка фалончи хоним Питербургга келди. Жанубнинг шифобахш ҳавоси хонимга яхши таъсир этганини мамнуният билан қайд этмай ўта олмаймиз. Ундаги ҳусн-латофат, саҳнабоп қадду қомат ва гўзаллик. . . » У ёғи ёдимда йўқ! Шундан анча пастроқда, майда ҳарф билан босилган хабарга кўзим тушди. Унда: «Кеча фалон конкурса биринчи мукофот фалон инженерга берилди». Шу холос! Улганнинг устига кўмган қилиб, фамилиямни ҳам чалкаш ёзишибди: Крикунов эмас, Қиркунов бўлиб қолибман. Мана илмий марказингиз! Бу ёғини ҳам эшитинг. . . Бир ойдан сўнг мен Питердан жўнайдиган бўлдим. Ҳамма газета бараварига: «Монанди топилмас, худодод талант, парирўй артисткамиз» деб жар сола бошладилар. Шундай қилиб менинг маъшуқам ҳамманинг оғзида, энди исми ва отасининг номи билан тилга олинадиган даражага етди денг. . .

Орадан бир неча йил ўтгач, мен Москвада бўлдим. Бу ерга келишимга сабаб, шаҳар бошлиғининг менга ўз қўли билан ёзиб юборган хати бўлди. Гап, Москва аҳолиси ва газеталари юз йилдан буён қўзғаб юрган бир масала устида борар эди. Бўш вақтларимдан фойдаланиб, шаҳардаги бир музейга иона тарзида бешта бепул лекция ўқиб бердим. Айтингчи, шу ишларим ҳеч бўлмаса уч кунгина ном чиқаришга арзимабдими? Афсус! Биронта газета бир оғиз сўз ёзмаса-я! Ёнғин тўғрисида бор, оперетта тўғрисида бор, ухлаб қолган амалдор, маст бўлган совдогар — ҳаммаси газетада бор-ку, лекин мен қилаётган ишлар, проектлар, лекциялар ҳақида «чурқ» этишмайди! Москваликларнинг одамшавандалигини қаранг! . . . Кўнкага тушдим. . . Вагон лиқ тўлган: хонимлар, ҳарбийлар, студентлар, гимназисткалар — ҳаммасидан бир жуфтдан бор.

Мен баланд овоз билан атайин ҳаммага эшиттириб ёнимдаги одамдан гап сўрадим:

— Шаҳар думаси фалон иш юзасида бир инженерни қақриб келибди дейишади; билмадингизми, ўша инженернинг фамилияси нима экан?

Ёнимдаги одам калласини чайқади. Мен бошқаларга назар солдим: биронта «биламан» деган одам кўринмайди.

Мен одамларга қарата яна гап қўзғай бердим:

— Фалон музейда аллаким лекция ўқиётган эмиш! Ажойиб лекция дейишади.

Бирор инсон «чурқ» этмайди. Лекция тўғрисида кўпчилик беҳабар бўлиши мумкин, лекин жаноби хонимлар лекция у ёқда турсин, музейнинг қаердалигини ҳам билишмайди. Бирданига одамлар ёпирилишиб вагон деразаларидан мўралай бошладилар. Бу нимаси? Ўзи нима гап?

— Қаранг, анавини қарасангиз-чи!— деб ёнимдаги одам мени турткилайди.— Анави извошга тушаётган қорача йигитни кўряпсизми? Машҳур тез юрар Кинг шу бўлади...

Бутун вагонни чуғур-чуғур босиб кетди. Москвада ҳамманинг фикри тез юрар одамларга банд бўлган бир пайт экан.

Яна кўп мисоллар келтиришим мумкин, лекин шуниси ҳам кифоя қилар деб ўйлайман. Энди фараз қилайлик, мен ўз ҳақимда, эҳтимол, катта кетаётгандирман, янглишган бўлишим мумкин. Балки, ўзим бир мақтанчоқ ва ношуд одамдирман... Йўқ, ундай эмас. Мен кўпгина аломат, талантли, меҳнатсевар тенгқурларимнинг тақдирини биламан; кўписи беному нишон ўлиб кетди. Ана шу ажойиб рус денгизчиларини, кимёгарларини, физик ва механикларини, қишлоқ хўжалик ходимларини, қани айтингчи, ким танийди? Ҳатто, ўқимишли кишиларимиз ҳам рус рассомларини, ҳайкалтарошларини, адабиёт ходимларини билишармикин? Айрим ишчан ва талантли адабиётшунослар ўттиз-қирқ йиллаб редакция остоналарини ялайди, қучоқ-қучоқ қоғозларни ёзиб тўлғазади, камида йигирма марта ёлғон хабар учун судлашади, оқибат ўз кулбасидан нарига бора олмай қариб, чириб тамом бўлади. То шу дамгача биронта ёзувчимиз асари билан танилганми? Йўқ. «Дуэлда ўлган, жинни бўлган, Сибирга ҳайдалган, ёки картада ғирром ўйнаган» деб номи тарқалгандан кейингина ҳамма танийди.

Биринчи класс пассажири гапга шунчалик берилиб кетган эдики, ҳатто, сигараси оғзидан тушиб кетди; у жойидан кўзгалиб:

— Мана аҳвол!— деди ғазабланиб ва яна сўзида давом этди.— Шундай ажойиб одамлар бу ёқда қолиб, арзимаган ашулачилар, акробат ва масхарабозларнинг номи чиқади, уларни чақалоқдан сўрасангиз ҳам айтиб беради. Аҳвол мана шу!

Эшик очилди-да, гувуллаб шамол кирди. Эгнига плашч чакмон, бошига цилиндр кийган, кўк кўзойнак таққан, қовоғи осилган бир шахс вагонда пайдо бўлди. Шахс у ёқ бу ёққа қараб, хўмрайганича ўтиб кетди.

— Биласизми бу ким? — деб чўчиб айтилган овоз вагоннинг у бурчагидан эшитилди.— Бу — тулалик машҳур товламачи, фалон банк масаласида яқинда судга тушди.

— Мана сизга мисол!— деб кулиб юборди биринчи класс пассажири.— Тулалик товламачини билади, қани ундан сўраб кўрингчи: Семирадскийни, Чайковскийни, ёки файласув Соловьевни билармикин? Қалласини чайқамаса — бетимга «туф» денг, мана расвогарчилик!

Уч минут чамаси жимжитлик давом этди:

— Рухсат этсангиз мен ҳам сизга бир савол берсам,— деди улфати тортинибгина,— Пушкив деган фамилияни эшитганмисиз?

— Пушкив? .. Ҳм! Пушкив дедингизми? Йўқ эшитмаганман.

— Бу менинг фамилиям,— деди улфати қизариб.— Демак, эшитмаганман денг! .. Мен ўттиз беш йилдан бери рус университетларидан бирида профессорлик қиламан. .. Фанлар академиясининг аъзосиман. .. Нашр этилган кўп китобларим бор. ..

Биринчи класс пассажири ва улфати бир-бировларига тикилиб қарадилар ва хахолаб кула бошладилар.

ҲАЁТ И ҚИР-ЧИҚИРЛАРИ

Петербургнинг уй ижарахўрларидан, бот-бот пойгаларга бориб турадиган, миқтидан келган, икки юзи қипқизил ўттиз икки ёшлар чамасидаги Николай Ильич Беляев, кунлардан бир кун, кечқурун у билан яқин муносабатда бўлган, ёки унинг сўзи билан айтганда зерикарли ва узун севги дostonи билан боғланган Ирина, Ольга Ивановна, хонимникига кириб келди. Ҳақиқатан ҳам бу дostonнинг дастлабки, илҳомбахш саҳифалари аллақачон ўқиб бўлинган, энди эса ҳеч қандай янгилиги, ҳеч қандай қизиқарли жойи йўқ саҳифалар ўқилмоқда эди.

Ольга Ивановнани уйдан тополмаган менинг қаҳрамоним меҳмонхонадаги кушеткага ёнбошлаб уни кута бошлади.

— Салом, Николай Ильич! — деган бола овозини эшитди у. — Ойим ҳозир келади, Соня билан чеварникига кетди.

Мана шу меҳмонхонанинг ўзида диванда Ольга Ивановнанинг ўғли, қадди-қомати келишгангина, озода, суратлардагидек бахмал нимча ва узун қора пайпоқ кийган саккиз ёшлардаги Алёша ётар эди. У атлас ёстиқнинг устига чиқиб олиб, чамаси яқиндагина от ўйинида кўрган акрабатларга тахасиб қилиб, ҳали у оёғини ҳали бу оёғини кўтарар эди. Нозик оёқлари чарчаган пайтларда қўлини ишга солар ёки қаттиқ сакраб ва оёғини осмонга қилишга уриниб эмакларди. Буларнинг ҳаммасини у жуда жиддий билан, гўё ўзи ҳам унга худо берган бу нотинч гавдадан норози бўлгандек қийналиб, ҳарсиллаб бажарар эди.

— Ҳа, саломатмисан дўстим! — деди Беляев. — Сенми-сан? Мен сени пайқамабман-а. Ойинг соғми?

Алёша ўнг қўли билан чап оёғининг учини ушлади ва ғайри табиий ҳолда бир ағдарилди-да, сакраб турди ва катта, пахмоқ абажур орқасидан Беляевга мўралади.

— Нима десам экан?— деди у ва кифтини қисиб қўйди.— Ростини айтганда, ойимнинг соғ куни бўлмайди. Ахир у нима деманг аёл киши-да, аёлларнинг-чи, Николай Ильич, ҳамма вақт эт-бети оғриб туради.

Беляев бекорчиликдан Алёшанинг юз-кўзларига қарай бошлади. Илгари у, Ольга Ивановна билан танишганидан бери ҳеч қачон болага бирор марта эътибор билан қарамаган ва унинг бори-йўқлигини ҳам сезмаган эди: бир бола ғимиллаб, ўралашиб юрарди, унинг нима иши бор —булар ҳақида ўйлашни ҳам хоҳламасди.

Оқшом қоронғилигида Алёшанинг рангсиз юзи ва қопқора, пирилламай турган кўзлари тўсатдан Беляевга Ольга Ивановна севги достонининг дастлабки саҳифаларини эслатиб юборди. У болани бағрига босиб эркалатгуси келди.

— Қани, бу ёққа кел-чи, митти!— деди у.— Қани берироқ кел-чи сени бир кўрай.

Бола дивандан сакраб тушди ва чопқиллаб Беляев олдига келди.

— Хўш?— деб бошлади Николай Ильич қўлини унинг ориқ елкасига қўйиб.— Қалай? Яхши яшаяпсанми?

— Сизга нима десам экан? Авваллари анча тузук яшардик.

— Нега?

— Сабаби маълум! Илгари биз — Соңя, мен фақат музыка ва ўқиш билан машғул эдик, энди бўлса французча шеърларни ёдлатишади. Сиз соқолингизни яқинда қирдирибсиз!

— Ҳа, яқинда.

— Шундай денг. Ўзим ҳам сезиб турибман. Соқолингиз калтароқ бўлиб қолипти. Мен битта ушаб кўрай... Оғримаяптими?

— Йўқ, оғримаяпти.

— Нима учун соқолнинг бир толасини тортса оғрийд-ю, ҳаммасини қўшиб тортса ҳеч ҳам оғримайди? Ҳа, ҳа. Биласизми, сиз бекорга бакен қўймабсиз. Мана бу еридан қирқиш керак, ёнидан бўлса... Мана бу ерида соқол қолдириш керак...

Бола Беляевнинг бағрига кириб унинг сапочкасини ўйнайди.

— Мен гимназияга кирганимда ойим менга соат олиб беради. Мен онамдан худди мана шунга ўхшаган сапочка олиб беришини сўрайман... Қа-на-қа медаль-он-а! Дадамнинг ҳам худди мана шунақа медальони бор, лекин сизникининг мана бу ерида чизиги бор, дадамникида бўлса ҳарфлари бор... Уртасида ойимнинг сурати туради. Дадамда ҳозир бошқа сапочка бор, ҳалқа-ҳалқа эмас, лентага ўхшайди...

— Сен қаёқдан биласан? Ҳали сен дадангни кўриб турасанми?

— Мен! Ҳм... Йўқ! Мен...

Алёша қизариб кетди, ёлғон гапириб тутилиб қолганидан уялиб медальонни тимдалайверди. Беляев унинг юзига тикилиб қаради-да:

— Дадангни кўриб турасанми?— деб сўради.

— Й-йўқ!..

— Йўқ, сен очигини айтавер. Ёлғон гапирганингни афтингдан билиб турибман. Оғзингдан чиқиб кетди, энди хаспўшламай қўя қол. Ростдан айт, кўриб турасанми? Бўла қол, қани дўстларча!

Алёша ўйлаб қолиб:

— Ойимга айтиб қўймайсизми? — деб сўради.

— Бу қанақаси энди!

— Чин гапми?

— Чин гап.

— Қасам ичинг-чи!

— Эй, бўлмағур бола экансан-ку! Мени ким деб ўйла-япсан!

Алёша у ёқ бу ёққа қараб қўйди, кўзларини катта очди ва шивирлаб, деди:

— Фақат худо ҳақи онамга айта кўрманг... Умуман ҳеч кимга айтманг, чунки бу ерда бир сир бор. Худо кўрсатмасин, ойим билиб қолса борми, мен ҳам, Соня ҳам, Пелагея ҳам балога қоламиз... Майли, қулоқ солинг. Дадам билан биз — Соня иккаламиз ҳар сешанба ва жума кунлари кўришамиз. Пелагея бизни обеддан олдин сайрга олиб чиққанда биз Анфельянинг кондитер дўконига кирамиз, дадам бизни кутиб турган бўлади... Дадам ҳамма вақт алоҳида хонада ўтиради, биласизми, ҳу анови мармар стол ва бели йўқ розга ўхшаган кулдон турадиган уй бор-ку...

— У ерда нима қиласизлар?

— Ҳеч нарса қилмаймиз! Аввал саломлашамиз, кейин ҳаммамиз столга ўтирамыз ва дадам бизни кофе ва сомсалар билан меҳмон қилади. Соня бўлса гўштлик сомса ейди, мен бўлсам гўштлик сомсани жуда ёмон кўраман! Мен карам ва тухум солган сомсани яхши кўраман. Қорнимиз шундай тўйиб кетадики, ойим сезиб қолмаслиги учун овқат маҳалда тагин ўлгудек тикиштираверамыз.

— У ерда нималарни гаплашасизлар, а?

— Дадам биланми? Ҳар тўғрида гаплашамиз. У бизни ўпади, кучоқлайди, ҳар хил қизиқ-қизиқ гапларни айтади. Биласизми, катта бўлганимизда у бизни ўз уйига олиб кетармиш. Соня хоҳламайди, мен розиман. Албатта, ойимни соғинаман-да, лекин мен унга хат ёзиб тураман! Товба, байрам кунлари уни йўқлаб келиб туриш ҳам мумкин-ку, тўғрими? Тагин дадам айтадики, менга от олиб берармиш. Жуда яхши одам-да! Ҳайронман, нима учун ойим уни уйимизга чақириб келмас экан ва бизнинг кўришишимизга ҳам йўл қўймас экан. Ахир у ойимни оғуда ҳам севади-ку. У ҳамма вақт биздан ойимнинг соғлигини, нима қилаётганини сўрайди. Ойим касал бўлиб қолганини эшитганда, у мана бундоғ қилиб, бошини чангаллаб олади-да, у ёқдан бу ёққа, бу ёқдан у ёққа югуради... Ҳа деб унинг сўзидан чиқманглар, уни ҳурмат қилинглар деб бизга насиҳат қилади. Менга қаранг, ростдан ҳам биз бахтсизми?

— Ҳм... Нега энди?

— Дадам шундай дейди. Сизлар бахтсиз болаларсизлар дейди. Жуда ғалати гапиради, товба. Сизлар ҳам, мен ҳам, ойинг ҳам бахтсизмиз дейди. Узингиз учун ҳам, унинг учун ҳам тангрига ибодат қилинглар дейди.

Алеша куш ҳайкалига тикилиб хаёл суриб қолди.

— Шундай...— деб гингиллади Беляев.— Ҳа, ҳа, ҳали шундай дегин. Кондитер дўконда шундай гаплар тўқиймиз денглар. Онангизнинг бу гаплардан хабари йўқми?

— Й-йўқ... У қаердан билади? Пелагея ўлса ҳам айтмайди. Утган кун дадам бизга нок олиб берди. Шундай ширинки, худди қиёмга ўхшайди! Мен иккита едим.

— Ҳм... Хўш, ҳалиги... менга қара, даданг менинг тўғримда ҳеч гапирадими?

— Сизнинг тўғрингиздами? Нима десам экан?

Алеша Беляевнинг юзига синчиклаб қаради-да, елкасини қисиб қўйди.

— Унчали гапирмайди.

— Ҳар ҳолда, нима дейди?

— Айтсам хафа бўлмайсизми?

— Сени қара-я! Нима, у мени сўкадимми?

— У сизни сўкмайди, лекин, биласизми... У сиздан хафа. Дадам айтадики, ойимнинг бахтсиз бўлишига сиз сабабчиимишсиз ва сиз... ойимни хароб қилганмишсиз. Жуда ғалати одам-а, товба! Мен унга минг мартадан, сизни жуда яхши одам, ойимга бақирмайди деб тушунтирсам ҳам бўлмайди, ҳадеб бошини иргатади.

— Шундай қилиб, ойингни хароб қилган мен эмишманми?

— Э, сиз хафа бўлманг-да, Николай Ильич!

Беляев ўрнидан кўзғолди, бироз тикка турди-да, меҳмонхонада у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

— Бу жуда ғалати гап ва... кулгили! — деб тўнғиллади у елкаларини қисиб, илжайиб қўйди.— Ҳаммасига айбдор ўзи-ку, мен хароб қилган эмишман-а? У қандай гуноҳсиз қўзичоғ экан-а. Шундай дегин, онангни мен хароб қилган эмишманми?

— Ҳа, ахир... ўзингиз хафа бўлмайман деган эдингиз-ку!

— Хафа бўлаётганим йўқ... Нима ишинг бор сенинг! Йўқ, ахир бу... бу масхарабозлик-ку! Шўри қуриган аввало мен-ку, тагин мен айбдор эмишман!

Қўнғироқ товуши эшитилди. Бола ўрнидан ирғиб турди ва физиллаганича чиқиб кетди. Бир дақиқадан кейин меҳмонхонага кичкина қиз билан хоним кирди — бу Алешанинг онаси Ольга Ивановна эди. Унинг орқасидан сакраб-сакраб, овозининг борича ашула айтиб, қўлларини қимирлатиб Алеша келди. Беляев бошини қимирлатиб қўйди-да, юриб туриб:

— Албатта энди мени айбламай кимни айбласин! — деб ғўлдиради пишқириб.— У ҳақли! У ҳақоратланган эр!

— Нимани гапираяпсан? — деб сўради Ольга Ивановна.

— Нимани эмиш!.. Қани, қулоқ сол-чи, нималар дермиш сенинг олижаноб эринг! Унингча мен ифлос ва ёвуз эмиш, сени ва болаларингни хароб қилган эмишман. Ҳам-маларингиз бахти қора эмишсизлар-у, фақат мен ёлғиз ўта кетган бахтли эмишман! Бахтим ошиб-тошиб кетганмиш!

— Николай мен тушунмаяпман! Ўзи нима гап?

— Ана, анови навқирон синьордан сўра!— деди Беляев ва Алешани кўрсатди.

Алеша қизариб кетди, кейин бирдан рангги ўчди ва кўрққанидан юзи буришди.

— Николай Ильич! — деб қаттиқ шивирлади у.— Жим!

Ольга Ивановна таажжубланиб Алешага, Беляевга ва яна Алешага аланглади.

— Сўраб кўрчи!— деб давом этди Беляев.— Анови аҳмоқ Пелагеянг уларни кондитер дўконларига олиб бориб, адавойларига кўрсатар экан. Лекин гап бунда эмас, гап шундаки, у киши мазлум, мен бўлсам иккингиизнинг ҳаётингизни бузган ярамас, золим одам бўлиб чиқибман. . .

— Николай Ильич!— деб ингради Алеша.— Ахир сиз сўз берган эдингиз-ку!

— Тур-ей!— деб қўл силтади Беляев.— Бу ерда сўз беришдан ҳам кўра аҳамиятли гаплар бор. Мени икки-юзламалик, ёлғончилик ғазаблантиради!

— Тушунмаяпман!— деди Ольга Ивановна ва унинг кўзларида ёш йилтиллади.— Менга, қара Лёлька,— деди у ўғлига мурожаат қилиб,— сен дадангни кўриб тура-санми?

Алеша унинг гапини эшитмас ва ваҳимага тушиб Беляевга тикилар эди.

— Бўлмаган гап!— деди онаси.— Бориб Пелагеяни сўроқ қиламан.

Ольга Ивановна чиқиб кетди.

— Менга қаранг, ахир сиз сўз берган эдингиз-ку! — деди Алеша аъзойи бадани қалтираб.

Беляев унга қўл силтаб қўйди ва юришини давом этдираверди. У ўз қайғусига чўмган ва қадимгидай боланинг бор-йўқлигини пайқамас эди. У кап-катта ва жиддий одам, унинг кўнглига ҳозир бола сиғармиди. Алеша бўлса бурчакка ўтириб олиб, ўзининг қандай алданганини ваҳимага тушиб Соняга гапириб берарди. У титрар, тили тутилар, йиғлар эди; у умрида энди биринчи марта қўпол ёлғончиликка юзма-юз келди; у илгарилари дунёда ширин воқлар, сомсалар ва қимматбаҳо соатлардан ҳам бошқа, болалар тилида номи йўқ, жуда кўп нарсалар борлигини билмаган эди.

БАДФЕЪЛ ОДАМЛАР

Рухонийлардан чиққан майда ер эгаси Евграф Иванович Ширяев (унинг марҳум отаси Иоан ҳазратга генерал хотини Кувшинникова 102 десятина ерни инъом қилган эди) бурчакдаги дашшуда қўл ювмоқда. Одатдагидек унинг кўриниши серташвиш, қовоғи солиқ, соқоли таралмаган.

— Шу ҳам ҳаво бўлди-ю!— дейди у.— Бу ҳаво эмас, худонинг балоси. Яна ёмғир ёғяпти!

У вайсар, оила аъзолари эса дастурхон устида овқатланиш учун унинг қўл ювиб бўлишини кутиб ўтиришади. Унинг хотини Федося Семёновна, студент ўғли Петр, катта қизи Варвара ва учта кичик боласи аллақачон унинг келишига маҳтал! Пучуқ-сучук, ирkit, юзлари лўппи, тиканакдек сочларига хийла вақтдан бери қайчи тегмаган болалар — Колька, Ванька ва Архипка тоқатсизлиқ билан ўтирган ерларида гивирлашади, катталар эса ғинг этмай ўтиришади, афтидан улар учун овқат ейиш ҳам, кутиш ҳам бирдек эди. . .

Ширяев уларнинг сабри-тоқатини синамоқчи бўлгандек, имиллаб қўлини артади, имиллаб чўқинади ва шонилмасдан стол олдига келиб ўтиради. Хаш-паш дегунча карам шўрва келтирилади. Ҳовлидан дурадгорларнинг болта уриши (Ширяев янги омбор солдирмоқда) ва курканинг жиғига тегаётган малай Фомканинг кулгиси эшитилмоқда. Ойнага сийрак, лекин йирик-йирик ёмғир томчилари урилмоқда.

Кўз ойнакли, елкаси букчайганроқ студент — Петр онасига қараб-қараб қўйиб овқат кавшар эди. У гап бошлаш учун бир неча марта қошиқни қўйиб, томоғини қиради, бироқ отасининг авзойини кўриб, яна овқатини

еяверади. Ниҳоят шавла келтирганларидан кейин у қаттиқ йўталиб қўйиб, гап бошлайди:

— Шу бугун кечки поезд билан жўнасам деган эдим. Аллақачон кетишим керак эди, ҳали ҳам икки ҳафта кечикдим. Лекциялар биринчи сентябрдан бошланади!

— Ҳа, боравер,— дейди Ширяев маъқуллаб.— Нима қилиб юрибсан? Боравер, оқ йўл.

Бур минут жимлик.

— Унга Евграф Иванович, йўлга пул керак. . .— дейди онаси астагина.

— Пул? Бўпти! Пулсиз кетиб бўладими. Керак бўлса ҳозир ола қол. Аллақачон олсанг ҳам бўларди!

Студент енгил нафас олади ва севиниб онасига қараб қўяди. Ширяев ён чўнтагидан ҳамёнини оҳиста олади ва кўз ойнагини тақиб:

— Қанча керак? — деб сўрайди.

— Москвагача. . . йўл кира ўн бир сўм қирқ икки. . .

— Эй пул қурсина, пул!— дейди ота ва уҳ тортади (у ҳамма вақт пулни кўрганда, ҳатто олаётганда ҳам бир уҳ тортиб қўяди)— Мана ўн икки сўм. Ортгани, оғайни, йўлда керак бўлиб қолар.

— Раҳмат.

Бироздан кейин студент:

— Утган йили боришим билан дарсга киролмаган эдим. Билмадим бу йил қандай бўларкин; тез орада иш тополмасам керак. Уй ижараси ва овқат учун сиздан ўн беш сўмча сўрамоқчи эдим,— дейди.

Ширяев ўйлаб туриб яна уҳ тортиб қўйиб:

— Ўн сўм бўлса ҳам етади,— дейди.— Ма, ол!

Студент раҳмат айтади. Лекцияга тўлаш, китоб олиш учун яна пул сўрамоқчи эди-ю, лекин у отасига қараб, азмойиш олади-да, хира бўлмай қўя қолишга жазм қилади. Қувлиқ-шумликни билмаган ва фаҳми-фаросати калта онаси эса ҳамма оналар каби ўзини тутолмайди-да:

— Ахир, Евграф Иванович, инсоф қилиб яна этик учун ҳам олти сўм берсанг бўларди. Ўзинг кўргин, шу чурук этик билан Москвага бориб бўладими? — дейди.

— Менинг эски этигимни ола қолсин. У ҳали яп-янги.

— Ҳеч бўлмаса шим учун бергин. Шимидан одам уялади. . .

Шундан кейиноқ бутун оилани даҳшатга келтирадиган бўрон қуши учиб келди: Ширяевнинг калта, семиз гардани бирдан алвондек қизариб кетади. Қизиллик аста-се-

кин қулоққа, қулоқдан чекага ўтади, сўнгра бутун юзни қоплайди. Евграф Иванович стулнинг суянчиғига тиралди ва нафаси бўғилиб қолмаслиги учун сарочкаси ёқасининг тугмасини ечади. Афтидан у ўзини ўраб келаётган тўйгу билан курашмоқда эди. Қаттиқ сукунат чўкади. Болаларнинг нафаси ичига тушиб кетади. Федосья Семёновна эса эрининг аҳволига тушунмаётгандек сўзида давом этади:

— Ахир у энди ёш бола эмас. Ёмон кийиниб юришга уялади.

Ширяев бирдан ўрнидан сакраб туради ва кучининг борича қалин ҳамёнини столнинг ўртасига кўтариб қаттиқ уради, тарелкадан бир бурда нон отилиб чиқади. Ғазаб, алам, хасислик бирга қўшилиб важоҳати жирканч бўлиб кетади.

— Ҳаммасини олинглар!— деб бўғилиб, бўкиради у.— Таланглар! Ҳаммасини олинглар! Бўғинглар!

У ўтирган еридан ирғиб туриб, қоқилиб кетиб, бошини чангаллаганича уйда югураверади.

— Қолган-қутганигача талантлар!— деб шанғиллайди у.— Барини сўринглар! Таланглар! Бўйнимдан бўғинглар!

Студент лавлагидек қизариб ерга қарайди. Томоғидан овқат ҳам ўтмай қолади. Йигирма беш йилдан бери эрининг феъли бадига кўника олмаган Федосья Семёновна эса ғужанак бўлиб, ўзини оқлаш учун алланималар деб бидирлайди. Унинг ҳамиша бефаҳмлик ва қўрқув акс этиб турадиган, чакаклари буришиб кетган қушсимон юзларида ажабланиш ва қаттиқ қўрқув аломатлари кўринади. Болалар ва бўйи етган рангсиз, хунук қиз Варвара қўлларидаги қошиқларни қўйганча, тирракдек қотиб қолади.

Ширяев тобора бадтар ғазабланиб, бири-биридан расво сўзларни айтиб, стол олдига югуриб келади-да, ҳамёнидаги пулларни стол устига қоқади.

Унинг аъзойи-бадани қалтираб:

— Олинглар!— деб хириллайди.— Еб, ичиб ўлмадинглар, энди мана, пулимни ҳам олинглар! Менга ҳеч нарса керакмас! Янги этик тиктирасизларми, мундир тиктирасизларми, билганларингни қилинглар!

Студентнинг ранги ўчиб кетади ва ўрнидан туриб:

— Менга қаранг, дада,— деб гап бошлайди бўғилиб.— Мен... мен бас қилишингизни сўрайман, чунки...

— Жим!— деб шундай қаттиқ бақириб, отасининг бурнидан кўз ойнаги тушиб кетади.— Жим!

— Авваллари мен... бунақа қилиқларингизга чидар эдим, лекин... энди мен тўполонлардан чиқиб қолдим. Тушунасизми? Чиқиб қолдим!

— Жим!— деб бақиради отаси ер тепиниб.— Сен ма-нинг гапимга қулоқ солишинг шарт! Мен нимани хоҳла-сам шуни гапираман, сенинг ишинг жим туриш! Сендек вақтимда мен пул топардим, сен аблаҳ биласанми менга қанчага тушасан? Ҳайдаб юбораман! Текинхўр!

— Евграф Иванович,— деб гўлдирайди Федосья Се-мёновна, асабийлик билан бармоқларини қимирлатиб.— Ахир у... ахир Петя...

— Жим!— деб қичқиради унга Ширяев, ғазабидан ҳатто кўзидан ёш ҳам чиқиб кетади.— Сен буларни эрка қилиб юборгансан! Сен! Ҳаммасига айбдор сенсан! У биз-ни ҳурмат қилмайди, ибодат қилмайди, пул топмайди! Сизлар ўнта, мен битта ўзим. Ҳаммангни уйдан ҳайдаб юбораман!

Қизи Варвара анчагача анграйиб онасига боқади, кейин деразага бақрайиб қарайди, рангги қув ўчиб, чин-қиради ва стул суянчиғига ўзини ташлайди. Отаси қўл силтайди, туфлайди ва физиллаб ҳовлига чиқиб кетади.

Одатда Ширяевлар оиласида бўладиган можаролар шу билан тугар эди. Бироқ бахтга қарши бу гал студент Петрнинг тўсатдан фигони ошиб кетади. У ҳам худди отасига, поп авлоди бобосига ўхшаш сержаҳл ва бадфеъл эди. Рангги ўчиб, муштларини тугиб, онасининг олдига келади ва овозининг борича унга бақиради:

— Бу расво таъналар жонимга тегди. Ҳеч нарсангиз керак эмас! Ҳеч нарса! Очимдан ўлсам ўламанки, нон ушорингизга ҳам оғиз тегизмайман! Маана, олинг, маана бу сабил пулларингизни! Олинг!

Онаси, деворга ёпишиб қолиб, унинг олдида ўғли эмас, арвоҳ тургандек, қўлларини силкитади.

— Менинг гуноҳим нима?— деб йиғлаб юборади у.— Нима?

Ўғли ҳам отасидек қўл силтаб, ҳовлига чошиб чиқиб кетади.

Ширяевнинг ҳовлиси чўлни кесиб ўтадиган беш чақи-римча келадиган жар ёқасида якка туради. Унинг чека-ларисида ёш дўб ва зирк дарахтлар бўлиб, пастда сув шал-дираб оқади. Уйнинг бир томони жарга, бир томони далага қараган, девор ва ёғоч тўсиқлар қилинмаган, бир-бирига зич-зич турган ҳар хил иморатлар девор хизматини бажа-

рар, шулар айланиб келиб, уй олдида унча катта бўлмаган саҳн ҳосил қилар эдики, у ҳовли деб ҳисобланар, бу ерда товуклар, ўрдаклар ва чўчқалар юришар эди.

Ташқарига чиққандан кейин студент лой йўлдан далага кетди. Куз ҳавоси изғирин ва нам эди. Йўл шилп-шилп лой, у ер бу ерда кўлмак сувлар ялтирарди, сап-сарик далада эса ажриқлар орасидан хазин, чирик зулмат куз мўраламоқда эди. Йўлнинг ўнг томонида ҳамма ёғи кавлаб ташланган, у ер бу ерда боши қорайган кунгабоқарлар турган кўримсиз полиз бор эди.

Петр ўз кўнгида шу аҳволда, бош яланг, йиртиқ этик билан ва биртйин пулсиз Москвага пиёда кетавериш ҳам чакки бўлмасди, деб ўйлайди. Петр юз чақиримча йўл босгач, ҳурпайиб ва қўрқиб кетган отаси унинг орқасидан етиб бориб ялина бошлайди, қайтиб боришини, ёки пул олишини сўрайди, лекин у отасига қайрилиб ҳам қарамайди, ҳамон йўлида давом этаверади. . . Яланғоч ўрмонлардан кейин маъюс далалар келади, яна ўрмонлар кўринади; ҳадемай ер дастлабки қор билан оқаради ва дарёлар муз билан қопланади. . . Аллақаерларда, Курскдами ёки Серпуховдами очликдан ҳолонланган Петр йиқилади ва жон беради. Унинг танасини топадилар ва ҳамма газеталарда фалон ерда, фалон студент очдан ўлибди деган хабарлар босилиб чиқади. . .

Полизларда бирор нарса қидириб санқиб юрган, думи ирkit оқ ит унга бир қараб кўйди-да, орқасидан эргашиб кетаверди. . .

У йўл-йўлакай ўз ўлими, меҳрибонларининг қайғуси, отасининг руҳан эзилишлари ҳақида ўйлар ва шу зоҳоти бири-биридан қизиқ турли-туман йўл саргузаштлари — даҳшатли тунлар, тосодифий учрашувларни кўз олдига келтирар эди. У, хаёлида қатор-қатор художўй аёлларни, ўрмон ичида кичкина уйни тасаввур қилади; уйнинг якка дарчасидан зимистонда чироқ кўринмоқда; у дераза олдида туриб тунашга руҳсат сўрапти. . . Уни киргиздилар, қарасаки, улар қароқчилар экан. Яна, қолаверса, у катта помешчикнинг ҳовлисига келиб қолади. Бу ерда унинг кимлигини билиб едирадилар, ичирадилар, рояль чалиб берадилар, унинг шижоятини тинглайдилар. Кейин шу помешчикнинг гўзал қизи бунга ошиқ бўлиб қолади.

Ўзининг қайғуси ва ҳалигидек хаёлларга чўмган кичик Ширяев ҳамон йўлида давом этади. . . Олдинда узоқ-узоқ кулранг булутлар тагида карвон сарой қорайиб кўринмоқ-

да; карвон саройдан ҳам нарироқда, уфқнинг худди ўзида кичкина тепалик кўринмоқда; бу темир йўл станциясч. Шу тепалик унинг турган ери билан, фонарлар ёниб турган, извошкалар тарақлаб юрган, лекциялар ўқиладиган Москва ўртасидаги алоқани эслатарди, у қўмсаш ва тоқатсизликдан йиғлаб юборай дейди. Мана бу тантанали табиат манзараси тартиб ва гўзалликлари билан, мана бу атрофдаги жимжитлик унинг сабр косасини тўлдиради ва нафратини қўзғотади!

— Пўшт!— деган қаттиқ овоз эшитди у орқа томондан.

Студент ёнидан нозик фойтунда таниш помешчик кампир ўтиб кетди. Петр унга таъзим қилди ва оғзи қулоғига етиб илжайди. Шу лаҳзада ўзининг ҳозирги қайғули аҳволига ҳеч мос келмайдиган илжайишидан ажабланди. Кўкси тўла алам ва қайғу-ку, бу илжайиш қаердан келди?

У, ҳатто энг оғир аҳволда ҳам ўз уясини яширадиган тулки ёки ёввойи ўрдак каби ўз уясининг сирини сақлаш қобилиятини эҳтимол инсонларга табиатнинг ўзи бергандир. Ҳар бир оиланинг ўзига яраша шодликлари ва фожиалари бор, лекин улар ҳар қанча катта бўлмасин бегона одамнинг кўриши қийин; улар сир сақланади. Масалан, ҳозиргина ўтиб кетган помешчик аёлнинг ўз отаси қандайдир ёлғон бир гап билан Николай подшо қаҳрига учраб, ярим умри ҳазон бўлган, эри картабоз эди, тўртта ўғилдан биттаси ҳам тузукроқ чиқмади. Унинг оиласида ҳам аллақанча ғалвалар бўлганини, қанча кўз ёшлари тўкилганини тасаввур қилиш мумкин. Шунга қарамай кампир шод-хуррам кўринади ва унинг илжайишига у ҳам илжайди. Студентнинг эсига ўз оиласи ҳақида истар-истамас гапирадиган ўртоқлари, эри ва болалари ҳақида гап борганда деярлик ҳамма вақт ёлғон гапирадиган ўз онаси туши. . .

То қоронғи тушгунча Петр уйдан узоқ ерларда юрди ва ҳар хил хаёлларга ботди. Ёмғир ёға бошлаганда уй томонга йўл олди. Уйга келаётганда у нима бўлса ҳам отаси билан гаплашишга, унинг билан бирга ҳаёт кечириш оғир ва хавfli эканини тушунтиришга қатъий жазм қилди.

Уйда сукунат ҳукм сурмоқда эди. Опаси Варвара тўсиқ орқасида ётар ва бош оғриқдан астагина инграр эди. Онаси ажабланган ва айбдорга ўхшаган ҳолда унинг олдидаги сандиқда ўтириб Архипканинг шимини ямамоқда эди. Евграф Иванович у дераза билан бу дераза ўртасида юрар ва оби-ҳаводан диққат эди. Унинг юришидан ҳам,

йўталишидан ҳам, ҳатто гардонидан ҳам ўзини айбдор сезгани кўриниб турар эди.

— Демак бугун кетмасликка жазм қилибсан-да?— деб сўради у.

Студентнинг отасига юраги ачишиб кетди, лекин шу заҳоти бу ҳиссиётни енгиб, гап очди:

— Менга қаранг... Мен сиз билан жиддий гаплашиб олишим керак... Ҳа, жиддий гап бор... Мен сизни ҳаммаша ҳурмат қилиб келдим ва... ва ҳеч қачон сиз билан шу йўсинда гаплашишга журъат қилолмасдим, лекин сизнинг феъли-атворингиз... ярамас қилиқ...

Отаси деразага қараб жим турар эди. Студент бир нарсани муҳокама қилгандек пешонасини силади ва кучлик ҳаяжон ичида давом этди:

— Овқат устида ҳам, чой устида ҳам галва кўтарасиз. Сизнинг берган нонингиз ҳаммамизнинг халқумимизга келиб қадалди... Дунёда, ош-нонни писанда қилишдан қаттиқ ҳақорат, хўрлик йўқ... Гарчи сиз ота бўлсангиз ҳам на худо, на табиат сизга шунчалик оғир ҳақоратлашга, хўрлашга, ўзингиздан ожиз одамларга ўз заҳарингизни сочишга ҳуқуқ бермаган. Сиз онамни қийнаб юбордингиз, назар-писанд қилмайсиз, опам ғариби бенаво бўлиб қолди, мен бўлсам...

— Менга ўргатиш сенинг ишинг эмас,— деди ота.

— Йўқ, менинг ишим! Мени қанча хўрласангиз шунча хўрлайверинг, лекин онамни тинч қўйинг! Онамни қийнашингизга йўл қўймайман!— деб давом этади студент кўзларини чақнатиб.— Сиз ҳаддингиздан ошиб кетдингиз, чунки ҳеч ким сизга қарши гапирмаган. Сизнинг қаршингизда ҳамма зирилларди, ҳеч ким оғиз очолмасди, би-роқ энди тамом! Қўрс, тарбиясиз одамсиз! Сиз кўрасиз... Тушунасиэми? Сиз кўрс, бадфеъл, бағри тош одамсиз! Мужиклар ҳам сизни кўргани кўзи йўқ!

Студент гапнинг боши-кетини ҳам йўқотиб қўйди, гапни чўзмаса ҳам, лекин айрим-айрим сўзлар ўқдек отилар эди. Евграф Иванович эшитар ва худди довдираб қолгандек индамай турар эди. Лекин бирдан унинг гардани қизариб кетди, қизиллик юзларига келди ва у қимирлаб қолди.

— Жим!— деб бақиради у.

— Жим бўлмайман!— дейди тилини тиймасдан ўғил.— Тўғрисини айтса сизга ёқмайди, а? Жуда соз! Яхши! Яна бақира бошладингиз-а! Саз!

— Бас дедим сенга!— дейди бўжириб Евграф Иванович.

Эшик олдида анқайиб Федосья Семёновна кўринади, рангги оппоқ оқариб кетган эди, нимадир гапирмоқчи бўлади, лекин ботинолмайти, фақат бармоқлари қалтирар эди.

— Сен айблисан!— деб бақирди унга Ширяев.— Сен буни шунақа тарбия қилгансан!

— Мен ортиқ бу уйда яшамайман!— дейди студент йиғлаб ва онасига жаҳл билан қараб.— Мен сизлар билан туришни хоҳламайман!

Қизи Варвара ширма орқасидан туриб бир чинқирди ва ҳўнграб йиғлаб юборди. Ширяев қўл силтади ва физиллаганича уйдан чиқиб кетди.

Студент ўз жойига бориб, жимгина ёта қолди, то ярим кечагача қимирламай, кўзини ҳам очмай ётди. У ҳеч қанақа жаҳл, ҳеч қанақа уят сезмас, аммо кўксиди қандайдир ноаниқ бир алам борлигини сезар эди. У отасини айбламас, онасига ачинмас, виждон азоби билан қийналмас; уйдагиларнинг ҳаммаси ҳам ҳозир шу аламни ҳис қилаётгани унга аён, лекин ким айбдор, ким кўпроқ эзиляпти, ким озроқ эзиляпти, бу ёлғиз худога маълум эди. . .

Ярим кечада у хизматкорни уйғотди ва станцияга чиқиш учун эрталаб соат бешга отни эгарлашни буюрди, ечинди, бурканиб олди, лекин ухлай олмади. Отасининг тонг отгунча ухلامасдан у дераза билан бу дераза ўртасида аста-аста юриб чиққани ва уҳ тортгани эшитилиб турарди. Ҳеч ким ухламади, ҳамма ҳар замонда шивиллаб гапирар эди. Икки марта унинг олдига, ширма орқасига онаси келиб кетди. Ҳар келганда ҳам ўша ғалати бир ажабланиш билан қарар. У анчагача ўғлини чўқинтирар ва асабий равишда чўчиб-чўчиб кетар эди. . .

Эрталаб соат бешда студент ҳамма билан майингина хайрлашди ва ҳатто йиғлади. Отасининг хонаси олдидан ўта туриб эшикка қараб қўйди. Евграф Иванович кийимбошини ҳали ечмаган, дераза олдида турар ва ойнакни тақиллатар эди.

— Хайр, мен кетяпман,— деди ўғил.

— Хайр. . . Пул думалоқ столда. . .— деди отаси ўғирилмай ҳам.

Хизматкор уни станцияга олиб кетаётганда ёқимсиз совуқ ёмғир қуймоқда эди. Кунгабоқарлар ўз бошларини яна ҳам эгиб олибдилар, ўт ҳам қорамтироқ кўринар эди.

СУДДА

Кичкинагина Н. шаҳридаги ғазнага қарашли сариқ уйда ҳар куни уезд бошқармаси, судлар ҳайъати, деҳқонлар ташкилоти, овқатланиш идораси, ҳарбийлар ва бошқа бир мунча муассасалар навбатма-навбат мажлис ўтказиб туришади. Кузнинг булутли кунларидан бирида, округ судининг сайёр ҳайъати шу уйда иш кўрмоқда эди. Бу сариқ уй ҳақида маҳаллий маъмурлардан бири ғалати гап тўқиган:

Юстиция шу уйда, полиция шу уйда, милиция шу уйда — ҳамма балохўр шу уйда.

«Қўйчивон кўп бўлса, қўй ҳаром ўлади» деган мақолнинг тўғрилигини қарангки, бу уй хўжайинларининг кўплигидан бутунлай қаровсиз қолиб кетган. Четдан кириб келган одам унинг ҳунуклигини, совуқлигини кўриб «бу албатта казарма бўлса керак» деб ўйлайди. На ташқарисида ва на ичкарисиди кишига ёқадиган бирон жойи йўқ. Баҳорнинг энг кўркам ва ёруғ кунларида ҳам бу уй худди бир хунук соя босгандай бўлиб тура беради. Ойдин кечалари эса, атрофдаги дарахт ва уйлар жимгина мудрашиб, ҳамма ёқ ёппасига уйқуга кетади-ю, лекин бу уй ухламайди. Елғиз шу уй, бесўнақай бир харсанг сингари, умумий манзарага ярашмайди, худди ўз қилмишлари эсига тушиб оғир хаёлга чўмган бир жиноятчидай бўзрайганича бедор туради. Ичкариси худди бир саройхона, жуда ҳам кўримсиз. Қизиқ нарса: уйларида салгина чанг ёки исга кўзлари тушса, ғовға кўтарадиган олифта прокурорлар, аъзолар, бошлиқлар — бу ердаги вентиляциянинг ғириллашига, шамнинг сассиқ ҳидига, тер босиб кетган деворларнинг кирига негадир индамай чидаб ўтира беради.

Округ судининг мажлиси соат тўққиздан ўтганда очилди. Дарҳол сўроққа киришилишидан аллақандай бир шошқалоқлик борлиги сезилиб туради. Кўриладиган ишлар бири иккинчисига уланиб, шу қадар тезлатиб юборилдики, қайсиси бошланиб, қайсиси тамом бўлганини, мазмуни нимадан иборат эканини — ҳар қандай доно ҳам муфассал англолмай қолди. Хилма-хил одамлар, кирди-чиқдилар, кўнгилсиз воқиалар, сўзланган нутқлар, саволу жавоб, ҳақиқат ва ёлгонлар — ҳаммаси тошган дарё сингари кўз ўнгида аралаш-қуралаш ўта беради. Соат иккигача талайгина иш кўрилди. Икки кишини маҳбуслар ротасига юборишга ҳукм қилинди, битта муътабар зот ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, тюрмага юборилди, бир киши оқланди, бир киши қайтадан терговга қолдирилди. . . Худди соат иккида раислик қилувчи: «Ўз хотинини ўлдиришда айбланувчи деҳқон Николай Харламовнинг иши кўрилади» деб эълон қилди. Суд ҳайъати илгаригисича қолти, фақат оқловчи ўрнида бошқа бир шахс пайдо бўлди. Бу одам соқоли олинган, ялтироқ жез тугмалик камзул кийган, суд хизматига кандидат — ёшгина бир йигит эди.

— Судланувчини олиб кирилсин! — деб буюрди раис.

Лекин судланувчи аллақачоноқ тайёр бўлиб, қора курси томон келмоқда эди. Бу одам эллик беш ёшлар чамасида новча, тўладан келган, тепа сочлари тўкилиб, юзларини тук босиб кетган, малла соқол, хунуқкина бир мужик эди. Пастаккина ва нимжон милтиқли солдат уни ҳайдаб келарди.

Улар қора курсига етай деб қолганида, арзимаган бир ҳодиса рўй берди: солдат беҳосдан қоқилиб кетиб, қўлидан милтиғи чиқиб кетди ва дарҳол ушлаб олди, бироқ, милтиқ қўндоғи тиззасига ёмон тегди. Залдагилар астагина кулиб юборишди. Тиззаси оғриганиданми, ёки қўполлигидан уялибми — солдат қип-қизил шалғом бўлиб кетди.

Судланувчидан одатдаги саволлар сўралди. Суд ҳайъатининг номлари айтилди, гувоҳлар бирма-бир чақирилиб қасамёд қилганларидан сўнг айбномани ўқишга киришилди. Айбномани кўкраги чўккан, ранги ўчган, юзига пластир ёпиштирилган, озғинлигидан устидаги формаси кенг келиб қолган секретарь ўқиди. У, йўғон овоз билан кўкракка бемалол бўлсин дегандай қаттиқ ҳам эмас, секин ҳам эмас, дьякончасига бир хилда қироат қилар эди; суд столининг орқасидаги вентиляция бетиним ғириллаб,

унинг овозига жўр бўлмоқда. Иккиси қўшилиб залдагиларни аллалайдиган, кайф берадиган ғалати бир овоз ҳосил қилмоқда эди.

Раис ўрта яшар, узоқни кўролмайдиган бир одам бўлиб, афтидан, жуда ҳам чарчаган кўринади. У, худди қуёшдан кўзини эҳтиёт қилган одамдай қўлини пешонасига тираб, креслода қотган-у қолган. Вентиляция билан секретарнинг ғинғиллаши остида хаёли қочиб, алланималарни ўйларди. Секретарь иккинчи бетга ўтиш олди-дан нафасини ростлаб олмоқ учун қитдай тўхтаган эдики, у бирданига чўчиб тушди ва кўзларини бақрайтиб, залдагиларга қараб чиққандан сўнг, ёнидаги суд аъзосининг қулоғига шивирлади:

— Матвей Петрович? Сиз Демьяновникига тушдигизми?

— Ҳа, Демьяновникига,— деди бу ҳам чўчиб туриб.

— Келаси сафар мен ҳам ўшаникига тушмасам бўлмайди. Типяковники одам тушадиган жой эмас экан. Тонг отгунча қий-чув, тўполон! Тақир-туқур, болалари йиғлайди. Йўталишларини айтинг... Бир дам ҳаловат йўқ.

Прокурор муовини эса, тилла кўзойнак таққан, олилта қилиб соқол қўйган, семизгина қорача йигит бўлиб, муштини жағига тираб, ҳайкал сингари қимир этмай, Байроннинг «Каин»ини ўқирди. Кўзи билан китобни еб қўядигандай тикилиб олган, юзида ҳайронлик, қошлари борган сари чимирилади. Аҳён-аҳёнда у, китобдан кўзини олар, чалқасига креслога суянар ва шу аҳволда номаълум томонга тикилиб турарди-да, яна ўқишга туриб кетарди. Оқловчи бўлса, қаламнинг тескари томони билан стол чизар ва бошини қийшайтириб, ўйлар эди... Ўзи ёшгина йигит бўлиб, башарасига разм солиб қаралса, йил бўйи ҳар кун бир жойга бора бериб, бир хил одам ва бир хил деворни кўра бериб жонига теккан мактаб боласи ёки идора хизматчисининг юзидаги зержиш аломатларидан бошқа нарса кўринмас эди. Оқлаш нутқида нималарни гапириш керак бўлади, деб у ҳеч тапширилмасди. Шунга ҳам бош қотириб ўтирсинми? Ўзи маълум нарса бўлса... Бошлиқларнинг буйруғига мувофиқ қилиб тузилган оқлаш нутқини наридан-бери суд ҳайъатига айтади-ю қўяди-да! Бу нутқнинг на алангаси бўлади, на тутуни; номига «оқловчи гапирди» деса бўлгани. Қадимдан расм-одат шу. Яхшиси, шу ёмғир-у лойгарчиликда бир амаллаб станцияга чиқиб олишни ўйлаш керак, у ёғи поезд билан

шаҳарга етиб олиш қийин эмас. Шаҳарда, албатта, яна бирон янги уездга бориб, янги нутқ сўзлаш учун буйруқ олади. . . Аҳвол шу! Зерикмасинми?

Судланувчи ваҳима босганиданми, қўрққаниданми, олдин ранги ўчиб, ҳадеб енгги ичига йўтала берди. Лекин бир оздан сўнг суд залидаги жимжитлик, бир хиллик ва эснашлар унга ҳам таъсир қилди шекилли, тинчиди. Энди у, судьяларнинг мундирларига, прокурор ва оқловчининг башараларига эҳтиром билан анқайиб бир бошдан қараб чиқди. У тюрмада ётган чоғида судни кута бериб қанчалик хуноб бўлса ҳам, энди бу ердаги шароитни, суднинг боришини кўриб, жуда ҳам хотиржам бўлиб олди. Бошига «одам ўлдирувчи» деган оғир туҳмат тушгандан берч у, суд бўлишидан ёмон қўрқар эди. Бекорга ваҳима қилиб юрган экан! . . Мана, бирон кишининг башарасида ҳеч қандай ғазаб ёки нафрат борлигини сезмади, ёки: «Жазосини бериш керак» деган бирон гап ҳам бўлмади, ёки бирон инсон: «бечорага жабр бўлибди» ҳам демади, лоақал, суд қилувчилардан биронтаси «бу ким?» деб, унга тузукроқ қарамади ҳам. . . Бировнинг биров билан иши йўқдай. . . Деразанинг хиралиги, девордаги доғ ва кирлар, секретарнинг қироати, прокурорнинг қиёфаси — иш қилиб, бу ердаги тамомий нарсанинг расмиятчилик руҳи билан заҳарланганлиги, тошдай қотиб қолганлиги кўриниб турарди. Гўё қотил ҳам оддий бир расмият буюми-ю, уни биров юргизиб қўйган аллақандай жонсиз машина суд қилмоқда эди. . .

Мужикнинг кўнгли тўқ, баҳузур ўтирибди, бечора билмайдики, бу ердагилар турли-туман драма ва трагедияларни кўра бериб, юраги тош бўлиб кетган. Касалхонадагилар ўликка қандай бепарво бўлса, булар ҳам айбдорнинг тақдирига шунчалик бепарво. Бечора мужик ёмон аҳволга тушганини, тақдири хавф остида қолганини, сабаби ана шу бепарволик эканини қайдан билсин? Борди-ю у жимгина ўтира бермасдан, ўрнидан туриб, зор йиғлаб ялинса, раҳм-у шафқат тиласа, астойдил товба-тазаруқ қилса, жон талвасасида дод-вой кўтарса, нафи бўлармикин? Бари бир ҳеч фойдаси йўқ: бу фаросатсиз одамларга заррача таъсир этмайди, ахир, тошга ёмғир кор қиладими?

Секретарь айбномани ўқиб бўлгач раис, негадир, столни силади ва анчагача айбдорга тикилиб турди; ниҳоят, тили ҳаракатга келиб сўроқ бошлади:

— Айбланувчи, сиз тўққизинчи июнь кечқурун ўз хотинингизни ўлдирганлигингизга иқроор бўласизми?

Харламов этакларини йиғиштириб ўрнидан тураркан:

— Йўқ, ўлдирганим йўқ, иқроор эмасман,— деб жавоб берди.

Шундан кейин суд шошилинич равишда гувоҳларни сўрашга киришди. Икки хотин, бешта мужик ва дастлаб тергов қилган миршаб сўроқ қилинди. Ҳаммаси ҳам пиёда юриб чарчаган, лойга ботган, гувоҳлар ҳужрасида ўтира бериб роса хуноб бўлган одамлар эди. Ҳаммасининг жавоби бир хил. Буларнинг кўрсатишича, Харламов ўз кампири билан эл қатори «тузук» яшар экан. Маст бўлмаса, сира ҳам урмас экан. 9 июнь куни қуёш ботгандан сўнг даҳлиздан кампирнинг ўлиги топилибди; боши мажақланган, ёнида қонга буланган болта ётган экан. Эри Николайга воқияни билдирайлик деб шунча қидиришса ҳам топиша олмабди: уйда ҳам, кўчада ҳам йўқ эмиш. Қишлоқда ахтарилмаган жой қолмабди: қўни-қўшниларникими, қовоқхонами — иш қилиб, ҳамма ёқни қараб чиқишибди—йўқ. Осмонга учганми, ерга кирганми, ҳеч ким билмайди, ғойиб бўлибди. Орадан икки кун ўтгач, ўзидан ўзи конторага кириб келибди: ранги ўчган, усти-боши йиртилган, дағ-дағ титрайди, холос. Дарҳол ушлашади ва оёқ-қўлини боғлаб қамаб қўйишади.

— Судланувчи,— деб раис Харламовга мурожаат қилди,— кампир ўлгандан кейин икки кунгача қаерда бўлганингни судга айтиб бера оласизми?

— Далада эдим... Оч-у наҳор юра бердим.

— Сиз ўлдирмаган бўлсангиз, нима учун қочиб юрдингиз?

— Қўрқиб кетдим... Суд қилиб кесиб юборишидан қўрқдим...

— Шундайми?.. Яхши, ўтиринг!

Пиравордида кампирнинг ўлигини ёриб кўрган уезд врачлари сўралди. У, ўликни ёрган вақтида тузган протоколдан эсида қолган жойларини ва эрталаб судга кела ётиб, йўлда ўзича тўқиган уйдирмаларни гапириб берди. Раис врачнинг лаб қимирлатишини, охори кетмаган янги қора костюмини, олифта галстугини ҳавас билан томоша қиладди ва ўз-ўзидан мияси қургурга бекорчи бир фикр келади: «Энди ҳаммага калта камзул расм бўлибди: уники нима сабабдан узун? Нима учун калта эмас, аксинча узун тикдирибди?»

Раиснинг орқа томонидан астагина этик гарчи эшитилди. Прокурор муовини аллақандай бир қозғошни олмоқ учун стол ёнига келди.

— Михаил Владимирович, — деб раис қулоғига шивирлайди у. — Шу Корейский терговни расво қилибди. Укасини сўроқ қилмабди, оқсоқолни сўроқ қилмабди, уйни тасвир қилибди-ю ундан нималигини тушуниб бўлмайди.

— Нима қилайлик... Иложимиз йўқ! — деб уҳ торгди раис креслога суяниб. — Ўзи одам эмас, латтага ўхшайди...

— Айтмоқчи, — деб яна шивирлайди прокурор муовини, — яхшилаб қараб чиқинг — залдагилар орасида бир одам бор: олдинги қаторда ўтирибди, ўнг томондан икки кишидан кейингиси... Актёрга ўхшаган одам-чи!.. Шу ернинг энг пулдор кузири. Беш юз минг сўмча нақд пули бор.

— Ростданми? Ҳеч пулдор одамга ўхшамайди-ку!.. Танаффус эълон қилсак, қалай бўларкан, азизим?

— Тамом қила қолайлик, кейин бира-тўла дам олармиз...

— Майли бўлмаса... Хўш? — Раис врачга тикилди. — Демак, сиз ўша заҳотиёқ ўлган деб тасдиқлайсиз-да?

— Ҳа, мия моддаларига анчагина зарар етганлиги сабабидан...

Врач гапини тамомлагач, раис прокурор билан оқловчи оралигидаги бўшлиққа мурожаат қилиб:

— Саволларингиз йўқми? — деди.

Прокурор кўзини «Каин»дан узмасдан «йўқ» дегандай бош чайқади; оқловчи эса, тўсатдан қўзғалди ва йўталиб олиб сўради:

— Айтингчи, доктор, жароҳатнинг катта-кичиклигига қараб, жиноятчининг руҳий ҳолатини аниқлаш мумкин бўладими? Яъни, мен демоқчиманки, болта урилган жойни текшириш натижасида: айбдор руҳи, хасталикка дучор экан, деган хулосага келиш учун асос борми?

Раис уйқусираган бепарво кўзларини оқловчига тикди, Прокурор «Каин» ўқишни тўхтатиб, раисга қараб қўйди. Фақат боқдилар-у қўйдилар. Юзларида на табассум, на қизиқиш ва на ҳайронлик аломати кўринмасди.

— Ҳар ҳолда, — деб дудуқланиб қолди врач, — агар биз жиноятчининг... Э-э-э... зарбининг кучини ҳисобга оладиган бўлсак... Аслида... Кечирасиз, саволингизга яхши тушуна олмадим...

Оқловчи берган саволига жавоб олмади, унга бу жавобнинг кераги ҳам йўқ эди. Шу савол жимжитлик таъсири остидами, зерикиш натижасидами, вентиляциянинг тинимсиз ғириллашиданми, негадир, ўзидан-ўзи миясига келиб қолганини билар эди-ю, лекин бирданига оғзидан чиқиб кетганини пайқамай қолган эди.

Врачга рухсат берилди. Энди суд далил учун келтирилган буюмларни кўришга киришди. Энг аввал, енгига қон тегиб, қоп-қора доғ бўлиб қолган камзул кўздан кечирди. Бу доғнинг қаёқдан пайдо бўлганини сўралганда, Харламов шундай жавоб берди.

— Кампирим ўлмасдан уч кун бурун Пеньков отидан қон олаётган экан... Мен ҳам бориб қолиб эдим, қарашиб юбордим... Ҳа... ўшанда юққан эди...

— Бироқ Пеньков ҳозиргина: «қон олаётган вақтимда менга қарашгани эсимда йўқ» деб кўрсатди-ку?

— Билмадим.

— Утиринг!

Кампирни уриб ўлдирилган болтага назар солинди.

— Бу болта меники эмас,— деб юборди Харламов.

— Бўлмаса кимники?

— Билмадим... Менда болта йўқ...

— Деҳқон одам бир кун ҳам болтасиз туролмайди. Қўшнингиз Иван Тимофеич билан чана тузатган экансизлар. У, болта сизники эканини тасдиқлайди.

— Билмадим,— дейди яна Харламов ва қўлларини олға чўзиб, панжаларини ёйиб юборди.

— Худо ҳақи гапим рост! Яратган ўзи кўриб турибди! Пешонамга болта битганини билмайман. Дуруст, худди шунақа битта болтам бўларди, сал кичикроқ... Уғлим Прохор йўқотиб қўйган. Ҳарбий хизматга олиншидан икки йил аввал ўтин кесиб келаман деб, йўлда ўртоқлари билан ичишиб қолган экан. Ушанда йўқотиб келган...

— Яхши, ўтиринг!

Харламов нима деса, суд ишонмайди, оғзига ургандай қилиб «ўтиринг!» дейди, холос. Бу нарсадан унинг жони чиқиб, хафа бўлди, шекилли, кўзлари жовдираб, юзлари қизариб кетди, бўйинини чўзиб олиб:

— Худо урсин, рост!— деб ёлворади.— Ишонмасангиз ўғлим Прохордан сўранг. Прошка, болтани нима қилгансан?— деб бирданига ғазаб билан бурилиб, соқчи солдатдан сўрайди.— Болта қани?

Бу шундай бир оғир дақиқа эдики, ҳамма одам бирданига энкайиб, пусиб олгандай жим бўлиб қолди... Суд залида нечта одам бўлса, ҳаммасининг миясида энг мудҳиш, шу қадар расво бир тасодиф бўладими деган бир фикр чақмоқ каби ялт этиб кетди. Бирон киши солдатнинг юзига боққани журъат эта олмасди. Ҳеч кимнинг бундай фикрга ишонгиси йўқ, ҳамма: «ғалат эшитгандирман» деб ўйлагиси келарди.

— Судланувчи! Соқчи билан гаплашиш мумкин эмас,— деб раис дарҳол аралашди.

Соқчи солдатнинг юзига ҳеч ким ботиниб қаролмади. Суд пристави секингина ўрнидан турди-да, оёқ учида оҳиста-оҳиста юриб залдан чиқиб кетди. Ярим минут ўтгач, этиклик одамнинг тап-туп юриб келаётгани эшитилди ва сўнгра, соқчи алмашганлиги маълум бўлди. Залда пайдо бўлган ваҳима, ниқобдор сингари дарҳол ғойиб бўлди.

Ҳамма ўзига келиб, бошини кўтарди ва орада ҳеч қандай ҳодиса юз бермагандай ҳар ким ўз ишига киришди...

ҒАЛАТИ ОДАМ

Кечаси соат бирлар чамаси. Қари қиз — акушерка Марья Петровна Кошкинанинг эшиги олдида бошига цилиндр ва устига капюшонли шинель кийган баланд бўйли бир жаноб тўхтади. Кузнинг қоронғи кечасида унинг на юзи, на қўлларини кўриб бўлмас, аммо йўталиб қўйишидан ва кўнғироқ ипини силтаб тортишидан унинг ёши улуғ, туппа-тузук, басавлат одам эканлиги билинаб туради. Учинчи кўнғироқдан кейин эшик очилади ва Марья Петровнанинг ўзи кўринади. У оқ юбка устидан елкасига эркаклар пальтосини ташлаб олган. Унинг қўлидаги яшил қалпоқли кичкина чироқ шуъласида уйқули, сепкил тошган юзи, томирлари билиниб турган бўйни ва бошига кийиб олган чепец остидан чиқиб турган сийрак сариқ сочлари яшил тусда кўринади.

— Акушеркани кўрсам бўладими?— деб сўрайди жаноб.

— Мен акушерка бўламан, нима ишингиз бор эди?

Жаноб даҳлизга киради. Шунда Марья Петровна баланд бўйли, қадди-қомати келишган, ёши ўтиб қолган бўлса-да ҳали чиройли, жиддий юзли, бароқ бакенбардли кишини кўради.

— Мен коллежский ассессор Кирьяков бўламан,— дейди у.— Сизни хотиним олдида боришингизни сўраб келган эдим. Лекин, ўтинаман, тезроқ бўлинг.

— Хўп бўлади,— деб кўнади акушерка.— Ҳозир киёиниб чиқаман, сиз, малол келмаса, мени залда кутиб турсангиз.

Кирьяков шинелини ечиб, залга киради. Лампанинг яшил хира шуъласи ямоқ тушган оқ жилдли арзон мебелга, кўримсиз гулларга, печак гул чирмашиб ўсган

поячаларга тушади. Геран гул ва карболка ҳиди анқийди. Девер соат худди бегона кишидан уялгандек қўрқапса чиқиллайди.

— Тайёрман!— дейди беш минутдан кейин кийиниб, ювниб ва тетик бўлиб залга чиққан Марья Петровна.— Юринг, кетдик!

— Дарвоқи, тезроқ бориш керак...— дейди Кирьяков.— Айтгандай, сўраганинг айби йўқ: хизмат ҳақингизда неча пул оласиз?

— Тўғриси айтсам, билмайман...— дейди тортичқоқлик билан жилмайиб Марья Петровна.— Қанча берсангиз ҳам майли...

— Йўқ, бунақа гапни мен ёмон кўраман,— дейди Кирьяков, тек турганича акушеркага совуқ назар ташлаб.— Шарт пулдан яхши — ҳисобли дўст ажралмас. Сизнинг ҳақингиз менга, менинг ҳақим сизга керак эмас. Кейинчалик майда-чуйда гап чиқмаслиги учун аввалдан келишиб қўйганимиз маъқул.

— Тўғриси айтсам, билмайман... Аниқ баҳоси йўқ.

— Ўзим меҳнаткаш одамман, шунинг учун бошқалар меҳнатини қадирлашга одатланганман. Адолатсизликни ёмон кўраман. Агар мен сизга кам тўлаб қўйсам ёки сиз мендан ортиқча ҳақ талаб қилсангиз, менинг учун, барибир, яхши бўлмайди. Шунинг учун сиздан хизмат ҳақингизни аниқ айтишингизни талаб қиламан.

— Ахир, хизмат ҳақи ҳам ҳар хил бўлади-да!

— Ҳм!.. Иккиланаётганингиз сабабини билолмаяман. Шунинг учун яхшиси нархини ўзим белгилаб қўя қолай. Сизга икки сўм беришим мумкин.

— Йўғ-э, нима деяпсиз!..— дейди Марья Петровна қизариб ва орқага тисарилиб.— Ҳатто мен номус қиламан... Икки сўм олгандан кўра, яхшиси, текинга хизмат қиламан. Майли, беш сўм берақолинг...

— Икки сўмдан бир тийин ҳам ортиқ беролмайман. Менга сизнинг ҳақингиз керак эмас, лекин ортиқча тўлаш ниятим ҳам йўқ.

— Ихтиёр сизда, аммо мен икки сўмга бормайман.

— Аммо қонунга мувофиқ бош тортишга ҳаққингиз йўқ.

— Майли, истасангиз текинга бораман.

— Текинга боришингизни истамайман. Ҳар қандай меҳнатга ҳам ҳақ тўланиши керак. Ўзим меҳнаткаш одамман ва тушунаман.

— Мен икки сўмга боролмайман...— дейди мулойимлик билан Марья Петровна.— Истасангиз текинга...

— Ундай бўлса афсуски, сизни бекорга безовта қилибман, кечирингизни сўрайман.

— Ростини айтсам, сиз...— дейди акушерка Қирьяковни даҳлизга кузата туриб.— Агар хўп десангиз, майли уч сўмга бораман.

Қирьяков қовоғини солади ва полга қаттиқ тикилган ҳолда роса икки минут ўйлайди, кейин қатъий равишда «йўқ» дейди ва кўчага чиқади. Ҳайрон бўлиб, уялиб қолган акушерка унинг орқасидан эшикни беркитиб олади ва ётоқхонасига киради.

«Чиройли, басавлат одам-ку, лекин жуда ғалати-я, менга нима...» деб ўйлайди у, ўрнига ётаркан.

Аммо орадан ярим соат ўтар-ўтмас, яна қўнғироқ чалинади; у ўрнидан туради ва даҳлизда яна ўша Қирьяковни кўради.

— Бу қанақа тартибсизлик! — дейди Қирьяков — На аптекадагилар, на миршаблар, на қоровуллар, биронга одам акушеркаларнинг адресини билмайди-я. Тавба, шундай қилиб мен сизнинг шартингизга кўнишга мажбур бўлиб қолдим. Мен сизга уч сўм бераман, аммо... шуни айтиб қўяйки, мен хизматкор ёллаганимда ва умуман бировнинг хизматидан фойдаланганимда аввал шартлашиб қўяман, яъни ҳақ тўлаш вақтида: яна бироз қўшинг, чой пули беринг ва ҳакоза деган сўзлар бўлмасин. Ҳар ким ўз ҳақини олиши керак.

Марья Петровна у билан оз вақт гаплашган бўлса-да, лекин у дарров жонига текканини, унинг бир қолипдаги сўзлари қалбига оғир тош бўлиб чўкаётганини ҳис қилади. Акушерка кийинади ва у билан бирга кўчага чиқади. Ҳаво тинч, аммо совуқ ва шундай булутлики, фонарь чироқлари аранг кўринади. Оёқ ости чилпчилп лой... Акушерка атрофга қарайди, бироқ извош кўринмайди...

— Узоқ эмас, шекилли? — деб сўрайди у.

— Узоқ эмас,— деб бўғиқ овоз билан жавоб беради Қирьяков.

Улар биринчи кўчани, иккинчисини, учинчисини босиб ўтишади... Қирьяков қадам ташларкан, ҳатто унинг юришида ҳам жиддийлик ва басавлатлик аломатлари билиниб туради.

— Ҳаво мунча ҳам ёмон айнимаса-я! — дейди унга акушерка.

Аммо у сиполик билан индамайди ва калоши едирилиб кетмаслиги учун кучининг борича текис тош йўлдан юришга тиришади. Ниҳоят, узоқ йўл юргандан кейин акушерка бир уйнинг даҳлизига киради; бу ердан катта, яхшигина жиҳозланган зал кўриниб туради. Хоналарда, ҳагто туғадиган хотин ётган ётоқхонада ҳам биронта бошқа киши йўқ. . . Одатда туғадиган жойда ҳамма вақт беҳисоб кўп бўладиган қариндош-уруғлар ва кампирлар бу ерда кўринмайди. Фақат юзидан бемаънилик ва қўрқоқлик акс этиб турган ошпаз аёл оёғи куйган товуқдек у ёқдан бу ёққа зир югуради. Қаттиқ инграш овозлари эшитилади.

Орадан уч соат ўтади. Марья Петровна туғадиган хотиннинг кроватига ўтириб, алланималар деб шивирлайди. Ҳа демай иккала аёл ҳам бир-бири билан дурустгина танишиб олишади, ҳар тўғрида гаплашишади, оҳвоҳ қилишади. . .

— Гапириш сизга мумкин эмас! — дейди акушерка ташвишланиб, ўзи эса уст-устига савол бераверади.

Мана эшик очилади ва секин, сиполик билан ётоқхонага Кирьяковнинг ўзи кириб келади. У стулга ўтиради ва бакенбардини силайди. Жимлик чўқади. . . Марья Петровна унинг чиройли, аммо ёғочдек ҳиссиз юзига кўрқиб назар ташлайди ва унинг гап бошлашини кутиб туради. Аммо у ҳамон жим ўтиради ва алланималар тўғрисида хаёл суради. Юраги қисилиб кетган акушерка ўзи сўз бошлашга тиришади ва одатда бола туғилган жойда гапириладиган ибораларни такрорлайди:

— Мана энди, худога шукур, бу дунёда битта одам кўпайди!

— Ҳа, албатта яхши, — дейди Кирьяков, юзининг ёғочдек ҳиссиз ифодасини сақлаб, — шуниси ҳам борки, иккинчи томондан қараганда, ортиқча боланг бўлиши учун ортиқча пулнинг ҳам бўлиши керак. Бола қорни тўқ ва усти боши бутун бўлиб туғилмайди.

Кўзи ёриган хотиннинг юзида, бу дунёга ҳеч кимдан рухсатсиз ёки беҳудага бола туққандек, ийманиш акс этади. Кирьяков уҳ тортиб ўрнидан туради ва сиполик билан уйдан чиқиб кетади.

— Эриңгиз жуда ғалати-я. . . — дейди акушерка туққан хотинга. — Шундай сипоки, кулмайди ҳам.

Туққан хотин эрининг ҳамма вақт шундай эканлигини сўзлайди. У виждонли, адолатли, ақлли, тежаб-тергайдиган одам, аммо бударнинг ҳаммаси шундай ғалати даражадаки, ҳатто ҳар қандай одамни ҳам диққи нафас қилиб юборади. Қўлош-уруғлари ундан безиб кетишди, хизматкорнинг кетиб қолганига бир ойдан кўпроқ бўлди, таниш-билишлари, дўстлари йўқ. Хотин бола-чақалари босган ҳар қадами учун ҳамма вақт қўрқув остида яшайди. У уришмайди, қичқирмайди. Унинг фазилатлари камчиликларига қараганда анча кўпроқ, аммо у уйдан чиқиб кетган вақтда ҳамма ўзини соғлом ва енгил ҳис қилади. Нима учун бундай эканини туққан хотиннинг ўзи ҳам тушуна олмайди.

— Тоғораларни яхшилаб тозалаш ва уларни омборга олиб бориб қўйиш керак,— дейди Кирьяков яна ётоқхонага кириб.— Мана бу шишаларни ҳам беркитиб қўйинглар: керак бўлади.

Унинг гаплари содда ва одатдаги гаплар бўлса-да, лекин ақушерка негадир эсанкираб қолганини сезади. У, бу одамдан қўрқиб қолади ва ҳар сафар унинг оёқ товушини эшитганда чўчиб тушади. У эрталаб уйига кетишга тараддуланиб турган пайтда, Кирьяковнинг кичик ўғли ошхонада чой ичиб ўтирганини кўради. Унинг ранги оппоқ, сочи олинган гимназист эди. Кирьяков ўғлининг қаршисида туриб, ўзининг салмоқли ва бир хил оҳангдаги овози билан гапиради:

— Сен овқат ейишни биласан, ишлашни ҳам билишинг керак. Мана сен ҳозир ютиб юбординг, аммо эҳтимол шу бир ютум овқатнинг пулга келишини ўйламагандирсан, пул эса меҳнат билан топилади. Сен овқат егин, аммо ўйлагин...

Ақушерка боланинг бепарво юзига назар ташлайди ва унга ҳаво оғирлашиб кетаётгандек, яна бироздан кейин бу ғалати одамнинг шу ерда туришига чидолмай деворлар ҳам қулаб тушадигандек бўлиб туйилади. Қўрққанидан эсанкираган Марья Петровна бу одамга нисбатан қалбида кучли нафрат уйғонган ҳолда тугунларини олади ва шошганича кўчага чиқади.

Ярим йўлга келганда у ўзининг уч сўм меҳнат ҳақини олишни унутганини эслайди, аммо бироз тўхтаб ва ўйлаб туриб, қўлини силтайди-да, йўлида давом этади.

ОРЗУЛАР

Бири қора соқол, чорпаҳил, орқасидан қараганда оёқлари ўзгаларникидан анча настан бошлангандай кўринади; иккинчиси эса, дароз, озғин ва таёқдай тўғри, сийрак тўқ сариф соқолли икки солдат ўзининг кимдан бўлганини билмайдиган бир дайдини уезд шаҳарига ҳайдаб боради. Биринчиси тартақайлаб, теваарак-агрофга аланглаб, гоҳ похолни, гоҳ ўз енгини чайнар, соқларига уриб минғирлар эди; умуман бу одам бепарво ва енгил табиат кўринади; иккинчиси эса, озғин кифтлари торлигига қарамасдан салобатли, сипо, қоматининг бичими ва шакли қадимги попларга ёки қадимги санамларда тасвир этилган жангчиларга ўхшайди; унга «донолиги учун худо қўш пешона ато қилган», яъни кал, бу эса, уни попларга янада кўпроқ ўхшатади. Ҳалиги чорпаҳилининг оти — Андрей Птаха, новчасининг оти — Никандр Сапожников.

Булар ҳайдаб бораётган киши одамлар тасаввур қилган дайдига асло ўхшамайди. Кичкина, сўлғин бу одам заиф ва касалманд, рангида қони йўқ, афт-ангоридан кимлигини билиб бўлмайди. Унинг қошлари сийрак, оҳиста ва итоаткорона боқади; ёши ўттиздан ошган бўлса-да, мўйлови эндигина сабз урмоқда. У қўлларини енгига тикиб, зўрға қадам ташлайди. Унинг пальтоси деҳқонча эмас, драпдан тикилган ва кийила бериб тақирри чиқиб кетган; пальтосининг ёқаси кўтарилиб, фураж-касининг қирғоғига тегиб турганидан қип-қизил бурчигина ёруғ дунёга кўриниб турибди. У ингичка говуш билан, ёлворгандай гапиради, дам-бадам йўталади. Бу одамни асло ўз номини яширувчи дайди деб бўлмайди. Бу одам кўпроқ худо ишини ўнгидан келтирмаган поп-

ваччага, пиянисталигидан қувилган мирзага, актёрликда ўзининг паст истеъдодини синаб кўргач, энди, адашган ўғил пьесасининг охирги пардасини ижро этиш учун ўз уйига қайтаётган савдогарваччага ёки унинг жиянига ўхшайди; унинг юриб бўлмас кузги лойгарчиликда қандай чидам ва тоқат билан юраётганига қараганда «тинч ва гуноҳсиз ҳаёт» ахтариб, рус монастирларининг унисидан бунисига кўчиб юрувчи черков хизматидаги мутаассиб одамга ўхшатса бўлади...

Йўловчилар анчадан бери йўл босаётган бўлсалар ҳам, ҳамон бир бўлак ердан нари кетолмайдилар. Уларнинг орқасида ҳам, олдида ҳам, беш сажинча қоп-қора ботқоқ йўл. Ундан нари ҳар томонда, оқ туман девордай туради. Улар қанча юрсалар ҳам, бир парча жойдан ҳамон чиқолмайдилар, оқ девор яқинлашмайди. Йўлда қир-рали оқ тош, сув уриб кетган ўнгири, йўловчилардан тушиб қолган бир қучоқ пичан, бўтана кўлоб сув кўзга чалинади. Тўсатдан олдинда аллақандай бир соя пайдо бўлади; яқинлашган сайин, кичиклашади ва қораяди. Йўловчилар унга етиб борганларида рақамлари ўчиб, қийшайиб турган чақирим ёғочини ёки йўлдаги гадойга ўхшаш, яланғоч, хунук, ҳўл бир қайин кўрадилар. Қайини унда-мунда қолган сариғ барглари билан нималарнидир шивирлайди, унинг битта барги узилиб, ўйнаб-ўйнаб учиб тушади... Ундан нарида эса, яна туман, лой, йўл ёқасида қорамтир ўтлар. Ўтларда нурсиз, хунук томчилар осилиб туради. Булар ернинг ёз пайтида, кўёш чиқаётганда ва ботаётганда тўккан ва эрта тонгда беданаларни, қизилоёқ ва узун тумшуқ чиройли қушларни суғорган томчилар эмас! Йўловчилар вазмин, ёппишқоқ лойда ҳар бир қадамни зўрға кўтариб, қийинчилик билан босадилар.

Андрей Птаха бироз безовта бўлиб, дайдига назар ташлайди-да, тирик, эсли-хушли одам ўз номини қандай эсдан чиқариб қўйганини билмоқчи бўлиб:

- Сен православмисан ўзинг?— деб сўрайди.
- Православман,— деб жавоб беради дайди.
- Ҳимм... Ундай бўлса, сени чўқинтиришгандир?
- Бўлмаса-чи! Мен турк эмасман. Черковга ҳам бориб тураман, буюрилган вақтда рўза ҳам тутаман. Худонинг йўлидан сира чиқмайман...

— Хўш, ундай бўлса отинг нима?

— Мени қайси ном билан атасанг атай бер, йигит!

Птаха елкасини қисади ва таажжуби ортиб, ҳайронликдан нима қилишини билмай қўлларини сонларига уриб қўяди. Иккинчи солдат, Никандр Сапожников эса, сиполик билан жим туради. У Птаха сингари гўл эмас. Православ мазҳабидаги кишининг ўз номини бошқалардан яшириш сабабини яхши биладигандай кўринади. Унинг кўркам башараси совуқ ва жиддий. У буларнинг гапига қўшилмай ўз ҳолича боради, бекорчи гаплардан ўзини тияди, ҳаммага, ҳатто туманга ҳам, ўзини гўё сипо ва доно кишидай кўрсатмоқчи бўлади. Птаха ҳамон гапдан тўхтамай:

— Ўзинг қандай махлуқсан,— дейди,— мужик деса мужикка ўхшамайсан, барин деса баринга ўхшамайсан, алланима балога ўхшайсан. Тунов куни мен ҳовузда гал-вир юваётиб, худди манови, бармоғимдай келадиган, думи бор бир олачипор заҳарли илонни ушлаб олдим. Мен уни олдин балиқ деб ўйловдим. Қарасамки, қуриб кетгурнинг оёқлари бор экан. Балиқ ҳам эмас, заҳарли илон ҳам эмас, алланима балога ўхшайди. . . Сен ҳам худди ўшанга ўхшайсан. . . Ахир, ўзинг қайси табақадансан?

— Мен мужикман, деҳқон зотидан,— дейди дайди, уҳ тортиб.— Менинг волидам крепостной канизаклардан эдилар. Менинг мужикка ўхшашлик ерим йўқ, бу тақдир илоҳий, яхши йигит. Волидам баринларникида энагалик қилар эдилар, ҳеч нарсадан камлик-зорликлари йўқ эди. Сиз волидамни кўрингу мени кўринг, мен у кишининг нухасига ўхшайман. Мен ҳам волидам билан бирга баринларникида турар эдим. Волидам мени оддий табақа кишиси бўлиб қолмасин, яхши одам бўлиб етишсин деб эрқалатиб тарбиялар эди. Кроватда ётардим, кунда лаззатли таомлар ердим, дворян болаларидай шим ва қўнжи калта этик киярдим. Волидам ўзлари нима есалар, менга ҳам ўшанақа овқат егизардилар; у кишига жаноблар кўйлақлик совға қилса, ўзлари киймай менга тикиб берардилар. Турмушимиз яхши эди. Ёшлигимда конфет ва пряникни шу қадар кўп еганманки, ҳозир уларнинг пулига битта яхши от келади. Мени волидамнинг ўзлари ўқитдилар, ёшлигимдан художўй қилиб ўстирдилар, одобли бўлиб ўсдим, ҳозир мужикча сўзлашга ва қўпол гапиришга ҳеч тилим бормайди. Арақ ҳам ичмайман, йигит, озода кийинаман, яхши одамлар орасида ўзимни тузук тута биламан. Агар у киши ҳаёт бўлсалар, худо саломат қилсин, вафот этган бўлсалар, жойлари жаннатда бўлсин!

Дайди сийрак сочлари пурпайиб турган бошини очади, кўзларини юқорига тикиб, икки бор чўқниб кўяди.

— Худоё худовандо! У кишининг охиратларини бергин!— дейди у, чўзиқ, кампирча овоз билан.— Эй парвордигор, Кисеня қулнинг гуноҳини ўзинг кечиргин, тўғри йўлга солгин! Агар меҳрибон волидам бўлмаганларида эди, оддий мужикнинг ўзгинаси бўлиб қолар эдим! Энди, йигит, мендан нимани сўрасанг: дунёвий илми ҳам, ухравий илми ҳам, намозларни ҳам, катехизис¹ни ҳам, ҳаммасини айтиб бераман. Мен доим тақводорлик билан яшаб келаман... Бировнинг дилига озор бермайман, худога шукур, пок ва шарм-хаёлиман, рўзани канда қилмайман, овқатни ҳам ўз вақтида ейман. Ўзгалар вақтларини арақ ичиб, ялла қилиб, кайф-сафо билан ўтказадилар, мен-чи, мен агар вақтим бўлса, бир бурчакда ўтириб китоб ўқийман. Ўқиб ўтириб йиғлаб-йиғлаб, хун бўламан...

— Нега йиғлайсан?

— Одамнинг раҳми келади! Йиғламай илож йўқ! Баъзи китобчаларни беш тийинга оласан-у, йиғлай бериб абгор бўласан.

— Отанг ўлганми?— деб сўрайди Птаха.

— Билмайман, йигит. Елгон гапириб, гуноҳга ботишнинг нима кераги бор, кимдан бўлганимни билмайман. Ўйлашимча, волидамнинг хароми боласи бўлсам керак. Волидам умрларини жанобларнинг эшигида ўтказдилар, оддий мужикка тегишни истамадилар...

— Барин билан топишиб қолган бўлса керак-да!— деб жимлайиб кўяди Птаха.

— Аниги шуки, у киши ўзларини тиймаганлар. Ўзлари жуда тақводор, худодан қўрқардилар-у, аммо қизликларини сақлай олмаган бўлсалар керак. Бу, албатта, гуноҳ, шаксиз зўр гуноҳ-ку, аммо, шуниси яхшики, менинг қонимга дворян қони аралашиб қолган. Мен номига мужик, тагим асилзода жаноблардан.

У «асилзода жаноблар» иборасини, тор пешонаснни тириштириб, совуқдан қизарган бурнидан ёжиллаган овоз чиқаргани ҳолда, ингичка товуш билан гапирди. Птаха унинг гапларини тинглайди, ажабсиниб унга қия боқади ва елкаларини қисади.

¹ *Катехизис* — христиан динида диний ақйдалар савол жавоб билан қисқача баён этилган китобча. *Тарж.*

Олти чақирим йўл юргандан кейин, солдатлар билан дайди бир тепаликка келиб, дам олгани ўтиради.

— Ит ҳам ўз отини билади,— деб ғўдурлайди Птаха,— менинг отим Андрюшка, уники Никандр. Ҳар бир кишининг азиз исми бор. Бу исмини унутиш сира-сира мумкин эмас!

— Менинг номимни билиш кимга керак?— дейди уҳ тортиб дайди ва муштини нягига тирайди.— Бунинг менга нима фойдаси бор? Мени бўшатиб юборганлари яхши эди. Истаган томонимга кетардим. Бўлмаса, аҳволим бундан ҳам ёмонроқ бўлади. Оғайнилар, мен православман, қонун-қондани биламан. Энди мен ўз зотини билмайдиган дайди бўлиб қолдим, ҳаммадан ёмони Шарқий Сибирга ҳукм қилишлари, ўттиз ёки қирқ дарра уришлари, агар ўзимнинг чин ном ва табақамни айтиб берсам борми, улар мени яна тагин каторга ишига ҳукм қиладилар. Бунга кўзим етиб турипти.

— Ҳеҳ-ҳа, сен ҳали каторга ишида ҳам бўлганмисан?

— Бўлганман, азизим. Тўрт йил сочимни қирдириб, оёғимда кишан билан юрганман.

— Нима учун?

— Одам ўлдирганлик учун, яхши йигит! Мен ҳали кичиклигимда, ёшим ўн саккизларда бор эди, волидам баринга сода ва кислота ўрнига, билмасдан, стаканга маргумуш солиб қўйган эканлар. Омборда ҳар хил қутичалар кўп эди, адашиш мумкин эди-да...

Дайди уҳ тортади ва калласини чайқаб, дейди:

— Волидам тақводор эдилар, аммо, бировнинг дилида нима борлигини киши билмайди! Балки, билмасдан қилгандирлар, балки барин янги канизакни ўзига яқин тутганига чидолмай шундай қилгандирлар... Ёки, атайлаб солгандирлар, ким билади! У топда мен ёш эдим, бу ишларга ақлим етмас эди... Энди фаҳмласам, чиндан ҳам, барин бошқа канизак олган экан. Бундан волидам қаттиқ ранжиган эканлар. Бизнинг судимиз икки йил чўзилди. Волидамни йигирма йилга, мени, ёш бўлганим важҳидан, етти йилга каторга ишига ҳукм қилишди.

— Сени нима учун?

— Жиноятчига ёрдам берганим учун. Ахир, баринга стаканни мен тутар эдим-да. Ҳамма вақт волидам содани тайёрлаб, менинг қўлимга берардилар, мен уни баринга тутар эдим. Лекин биродарлар, бу гапларни сизлар-

га христианчасига, худони ўртага қўйиб айтяпман, тагин бошқаларга айтиб юрманглар...

— Ҳе, биздан бу гапларни ким сўраб ўтирипти,— дейди Птаха.— Ҳали сен каторгадан ҳам қочганмисан?

— Қочганман, азизим. Биз ўн тўрт киши қочган эдик. Худо хайр бергурлар, ўзлари билан мени ҳам олиб қочишди. Энди ўзинг инсоф билан ўйлаб кўргин, йигит, ўз табақамни айтиб беришдан менга фойда борми? Мени яна каторгага юборишади-ку! Ахир, мен каторгага муносиб кишиманми? Ўзим нозик, касалманд одамман, озода жойда ухлашни, озода жойда овқатланишни яхши кўраман, ибодат қилган чоғимда шамчироқ ёки шам ёқиб қўйишни, ёни-верим жимжит бўлишини севаман. Мен рукуъга кетганимда пол тоза бўлса, тупрукка кўзим тушмаса. Худонинг берган кунни эрта билан ҳам, кечқурун ҳам волидамни дуо қилиб, қирқ марта рукуъга бораман.

Дайди бошидан фуражқасини олиб, чўқинади-да:

— Шарқий Сибирга сургун қилишса қилишаверсин, кўрқмайман,— дейди.

— Унда яхши бўладими?

— Бутунлай бошқача бўлади. Каторгада сен, барибир, саватга тушган қисқичбақанинг ўзисан, каторга тор, тикилинч, нафас олиб бўлмайди, дўзахнинг худди ўзи. Шундай дўзахки, худо ҳеч кимни унга гирифтор қилмасин! Сен ўғри бўлсанг, қадринг ҳам ўғриларча, кунинг итнинг кунидан ҳам бадтар. Овқат ҳам еялмайсан, ухлаёлмайсан, ибодат ҳам қилолмайсан. Аммо сургунда бундай эмас. Сургунда аввало кўпчилик қатори мен ҳам одамларга аралашаман. Бошлиқлар қонунга мувофиқ менга паек беришга мажбур... ҳа-да! Айтишларига қараганда, у ерда ер миркам текин, қордай беқадир, олганинчча олаверасан! Унда, йигитча, менга дон-дун экишга ҳам, сабзавот экишга ҳам, жой қуришга ҳам ер беришади... Одамларга ўхшаб, мен ҳам ер ҳайдайман, экаман, от-мол қиламан, асалари, қўй, ит... топган-тутганимни сичқон ва каламушларга талатмаслик учун сибирь мушуги асрайман. Ёғоч уй қуриб, оғайнилар, иконалар сотиб оламан... Худо берса, уйланиб, бола-чақа ҳам ортдираман.

Дайди ғўлдирайди ва ўз гапларини тинглаб турганларга эмас, аллақайёқларга қарайди. Унинг орзулари қанчалик бачкана бўлмасин, чин юракдан айтилганидан, тингловчиларнинг ишонмаслиги мумкин эмас эди. Дайди-

нинг ўймоқдай оғзи илжайиб, бахт-саодатдан лаззатланиб, сув ичди ва бақрайганича қолди. Солдатлар эса, унинг гапларини тинглаганча, анграйиб қолдилар. Бу гапларга улар ҳам ишондилар.

— Мен Сибирдан қўрқмайман,— деб ғўлдираб сўзини давом эттиради дайди.— Сибирь ҳам худди Россиянинг ўзидай. У ерда ҳам бу ердаги каби худо ва подшо бор. У ерда ҳам, худди сиз билан менга ўхшаш диндошларча гаплашадилар. Фақат у жойдаги одамлар эркинроқ, бадавлатроқ. У ерда ҳамма нарса жойида. У ернинг дарёларини айтмайсизми, бу ердагилардан анча яхши. Балиқлар, илвасинлар беҳад кўп. Ҳаммадан ҳам, оғайнилар, менга балиқ ови бўлса бас. Менга нон берма-ю, қармоқ бериб, сув бўйига ўтқизиб қўйса. Худо ҳаққи. Мен балиқни қармоқда ҳам, тўрда ҳам, саватда ҳам тутавераман, муз кўчган вақтда эса, ғоза билан тутаман. Ғоза босишга кучим етмайди. Бир пақир берсам битта мужик босиб беради. Эҳ, балиқ ови қандай ҳузур-а! Агар бирор-та налим ёки зоғора балиқни тутиб олсанг борми, ўз укангни кўргандай қувониб кетасан! Мен сизга айтсам, ҳар ишнинг ўз ҳавоси бор. Ҳар қайси балиқни тутиш учун мияни алоҳида ишлатиш керак: бир хилига қармоққа семиз қуртни, бир хилига чувалчангни, бир хилига бақани ёки чигирткани илиб ташланади. Буларни билиш керак-да? Масалан, елим балиғини олинг. У овқат танламайди — қилтанақли майда балиқни ҳам еяверади, чўртан — танга балиққа, шилишпер эса — капалакка ўч бўлади, зоғора балиқни нишаб жойда тутишнинг ажойиб гашти бор-да! Қармоққа капалак ё қўнғизни илиб, ўн сажин ипга тош осмасдан қўйворасан, ем сувнинг юзида оқиб бораверади, ўзинг сувда яланғоч бўлиб турасан. Зоғора балиқ емга ўзини уради! Шунда ҳушёр бўлиб турасан, токи, лаънати, емни узиб кетмасин. Балиқ дик эткизиб тортдими, сен ҳам оғзингни очиб турмай, ипни дарров тортасан. Балиқ овига жуда ҳам ишқивозман. Ниҳоятда кўп балиқ овлаганман! Қочиб юрган вақтимизда бошқа маҳбуслар, ўрмонда тинч ухласалар, менинг уйқум келмай, эс-ҳушим дарёда бўлади. У ернинг дарёлари кенг, тез, қирғоқлари жуда тик! Дарё соҳиллари қалин ўрмон билан қопланган. Дарахтлари шундай баландки, учига қарасанг, бошинг айланиб кетади. Уша дарахтларнинг ҳар тупини бизнинг бу ерда ўн сўмга олаверади.

Бу шўрпешона ўтмишнинг бадий образларини эслаб ва келажакдаги бахтли ҳаётни орзу қилиб жим бўлади ва ўзича пичирлагандай, лабларини қимирлатади. Унинг юзларидан бетайин хушвақтлик аримайди. Солдатлар эса жим бўлиб, бошларини қуйи солиб, ўйланиб қолади. Турма деворидай совуқ, даҳшатли туман босган куз фаслидаги жимлик юракни ғуссага тўлдирганда инсон эркиннинг чегаралаганини эслатиб қўяди. Мана шундай пайтда тез, қирғоқлари тик, кенг дарёлар, ўтиб бўлмас қалин ўрмонлар, бепоён чўлларни ўйлаш кишига ҳузур бахш этади. Ҳали кўк юзидан шафақ кўтарилмаган эрта тонгда, кимсасиз қирғоқда кичик нуқтадай бўлиб, ўрмалагандай кетаётган одам тасаввурда секин ва оҳиста пайдо бўлмоқда; дарёнинг ҳар икки томонини қоплаб, асрлар бўйи ўсаётган баланд бўйли қарағайлар бу эркин кишига хўмрайиб боқади ва тумшайиб ғўлдирайди; дарахт томирлари, улкан тошлар, чангаллар унинг йўлини тўсади, аммо у киши эса, бақувват, руҳан тетик; у қарағайлардан ҳам, тошлардан ҳам, ўзининг сўққабошлигидан ҳам, ташлаган ҳар бир қадамнинг акс садосидан ҳам қўрқмайди.

Солдатлар ўзлари илгари сира ҳам кўрмаган эркин турмушни тасаввур этадилар; улар буни қачонлардир эшитганлар, ёки узоқ ўтмишда эркин ҳаёт кечирган отабоболаридан уларга тан ва қон билан мерос тарзида ўтиб келаётган эркин турмуш ҳақидаги тушунчаларни эсларига келтирадиларми, буни фақат худонинг ўзи билади!

Шу чоққача чурқ этмай ўтирган Никандр Сапожников ўртадаги жимликни бузади. Дайдининг орзуларига унинг рашки келдими, ёки, қуюқ туман ичида ва қопқора ботқоқ бир жойда туриб, бахт-саодатни орзу қилиш сира келишмаганини қалбдан сездими, ҳар ҳолда у, дайдига хўмрайиб қараб, дейди:

— Ушанақа-ку, айтган гапларинг ҳаммаси яхши-ю, лекин, биродар, сен ўша дориломон жойларга етолмайсан, қанақа қилиб етасан? Уч юз чақирим йўл юрасан-у, жонингни худога топширасан. Ўзинг жуда ҳам нимжонсан-ку! Олти чақирим энди йўл босдинг, ҳали ҳам нафасингни ростлаб ололмаяпсан!

Дайди Никандр томонга секингина бурилади, унинг чеҳрасидаги бетайин жилмайиш йўқолади. У солдатнинг сипоҳ, жиддий юзига қўрқиб ва гуноҳкордай қарайди, афтидан, ниманидир эсига келтиради ва бошини қуйи

солади. Яна жимлик бошланади. . . Уччалалари ҳам ўйга чўмади. Солдатлар, ёлғиз худогина тасаввур эта олади-ган, яъни уларни эркин ўлкадан айриб турувчи даҳшатли фазони тасаввур этиш учун фикрларини бир нуқтага тўплайдилар. Дайдининг калласида эса фазодан ҳам мудҳишроқ очиқ, равшан манзаралар чизилади. Унинг кўз ўнгига суд сарсонгарчилиги, жўнатиш ва каторга гурмалари, маҳбуслар бараклари, тинкани қуритадиган йўлдаги тўхташлар, қаҳратон қишлар, касалликлар, ўртоқларнинг ўлими. . . бари барала гавдаланади. . . Дайди кўзларини гуноҳкордай пирпиратади, майда тер босган пешонасини енгги билан артади ва эндигина ҳаммомнинг иссиқ хонасидан чиққан кишидай ҳарсиллайди, сўнг пешонасини иккинчи енгги билан артади ва қўрқиб аланглайди.

— Чиндан ҳам етолмайсан!— деб таъкидлайди Птаха.— Сен қандай қилиб йўл боса оласан! Аҳволингга қара: тери билан суюгинг қолипти-ку! Ўлиб қолсан, биродар!

— Улиши аниқ! Бунга етиш қайда!— дейди Никандр. Буни ҳозирнинг ўзидаёқ госпиталга ётқизишади. . . Бу тўғри!

Ўз зотини билмовчи бу киши жиддий ва ҳиссиз ҳамроҳларининг юзига ваҳима босиб қарайди ва фураж-касини олмасданоқ, кўзларини ола-кула қилиб, тез-тез чўқинади. . . Унинг аъзойи бадани титрайди, калласи силкинади, топталган қуртдай бужмаяди. . .

— Хўп, қани энди жўнайлик,— дейди Никандр, ўрнидан туриб.— Дам олдик!

Бир минутдан кейин йўловчилар лой йўлдан бордилар. Дайди яна ортиқроқ букчаяди ва қўнишиб, қўлларини енгларининг янада ичкарироғига тикиб олади. Птаха нидамайди.

ҲОДИСА

Эрталаб қуёшнинг равшан нурлари дераза ойналарини қоплаган уқадай музлар орасидан болалар бўлмасига кирмоқда. Сочлари олинган, бурни тугмачадай Ваня ва унинг тўрт яшар, жингалак соч, миққидай семиз, ёшига қараганда бўйи қисқа кўринадиган Нина уйқудан уйғонди-ю, кроватнинг панжаралари орасидан бир-бирларига хўмрайиб қаради.

— Ҳу-у, уятсизлар!— деб жоврай кетди энага.— Оталик олти тўйди, оналик етти тўйди, сизлар ҳалиям кўзларингни очмайсизлар...

Қуёш шуъласи худди болаларни ўйнамоққа имлаб чақиргандай, гилам ва девор юзида ҳамда энаганинг этагида жилваланар, болалар эса, буни пайқамас эди. Улар уйқудан таъбилари ғаш бўлиб уйғонди. Нина лабларини чўччайтирди, афтини буриштирди ва чўзиб:

— Чо-й! Энага, чо-й!— деди.

Ваня эса, пешонасини тириштириб, ҳўнграб йиғлаш учун баҳона қидиради. У кўзларини чирт-чирт юмиб, оғзини энди очган эдики, меҳмонхонадан онасининг товушини эшитиб қолди:

— Мушукка сут бериш эсингиздан чиқмасин. Энди унинг болалари бор!

Ваня билан Нина лаб-лунжларини йиғиштириб, бир-бирига ҳайрон бўлиб қарашди, иккалалари ҳам бирдан кроватдан ўзларини ташлашди ва чинқириб, ялангоёқ, кўйлақчан ҳолда ошхонага югуришди ва:

— Мушук туғипти! Мушук туғипти!— деб қичқирди.

Ошхонадаги скамейка остида кичкина яшчик турибди. Бу яшчикда Степан печкага кўмир келтирар эди. Яш-

чик ичидан мушук қараб турар эди. Унинг кулранг юзидан қаттиқ ҳорғинлик сезилади, гавҳарлари қора кўк кўзлари эса, толиққан, эркаланиб боқади. . . Аммо шундай шодлик пайтида у меҳр қўйган «ёри» — болаларининг отаси кераклиги мушукнинг башарасидан билиниб туради! Унинг миёвлагиси келади, оғзини катта очади, аммо бўғзидан хириллаган овозгина чиқади. . . Мушук болаларининг чийиллаган товуши эшитилади.

Болалар яшчиқнинг ёнига чўнқайишади ва қимир этмай, нафасларини ичларига олиб, мушукка қараб қолишади. . . улар ҳайронликдан, қувиб келган энаганинг жоврашини ҳам эшитмайди. Икковларининг ҳам кўзларида шодлик порлайди.

Болаларнинг тарбиясида ва ҳаётида уй ҳайвонларининг аҳамияти кам сезилса ҳам, шубҳасиз яхши таъсир қолдиради. Бир хил бақувват, аммо одамга вафодор кўппакларни, текин томоқ лайчаларни, қафасда эркисизликдан ўлиб қоладиган қушчаларни, кеккайиб юрадиган, бефаҳм куркаларни, ўйнашиб думини босганимизга чидайдиган ювош қари мушукларни қайси биримиз билмаймиз? Менга баъзан шундай туйиладики, уй ҳайвонларига хос чидам, вафодорликлар, кечиришлар ва самимият Карл Карловичнинг узундан-узун қуруқ ва юзаки насихатларидан ёки болаларга сув кислород ва водороддан иборатлигини тушунтиришга уринган гувернантанинг¹ бетайин сафсаталаридан кўра, болаларнинг миясига кучлироқ, яхшироқ таъсир этади.

— Қандай кичкина-я булар! — дейди Нина, кўзларини катта очиб ва шўх-шўх кулиб. — Худди сичқонларга ўхшайди!

— Битта, иккита, учта. . . — деб санайди Ваня. — Учта мушукчаяжан. Демак, биттаси менга, биттаси сенга, бу биттасини бирор кишига берамиз.

— Хурр. . . хурр. . . хурр. . . — қилиб турибди она мушук, — болаларнинг эътибор берганидан мамнун бўлиб. — Хурр.

Болалар мушукчаларни томоша қилиб бўлгач, онасининг тагидан қўлларига олиб кўрдилар ва бу билан ҳам қаноатланмай, кўйлақларининг этақларига солиб, чопқиллаганча уйга кириб:

¹ *Гувернантка* — бой оилаларда болаларни тарбиялаш учун ёлланган аёл. *Тарж.*

— Ойи, мушук туғипти!— деб қичқиришди.

Оналари меҳмонхонада нотаниш бир жаноб билан гаплашиб ўтирган эди. У болаларни ювинмаган, кийинмаган, этаклари кўтарилган ҳолатда кўриб хижолат чекди ва кўзлари чақчайиб кетди.

— Этакларингни туширинглар, уятсизлар!— деди у.— Кетинглар бу ердан, бўлмаса мен одобларингни бераман.

Аммо болаларнинг она дўқи билан ҳам, бегона киши борлиги билан ҳам ишлари йўқ. Улар мушукчаларни гиламга қўйдилар-да, қулоқни кар қиладиган даражада қичқирдилар. Уларнинг ёнида мушукчаларнинг онаси юради ва ёлвориб миёвлайди. Бироз вақт ўтгач болаларни ўз хоналарига олиб кириб кийинтиришади, чўқинтиришади ва чой ичқазиишади. Улар эса, бундай машмашалардан тезроқ қутулишга шошиладилар ва яна ошхона томон чопадилар.

Болалар ўзларининг илгариги машғулот ва ўйинларини нарёққа йиғиштириб қўйдилар.

Мушукчаларнинг дунёга келиши ҳамма нарсани босиб кетиб, ажойиб бир янги эрмакка айланди. Агар шу топда Ваня билан Нинага ҳар бир мушукчани бир пуд конфет ёки минг тангга пулга берасизларми дейилса, улар ҳеч иккиланмасдан рад этарди. Улар, энага ва ошпаз аёлнинг дод-войига қарамай, тушлик овқатгача ошхонадаги яшчикнинг ёнида ўтириб, мушукчалар билан овора бўлишди. Уларнинг юзлари жиддий, ўйчан, мушукчаларга маҳлиё бўлиб қолган эди. Болаларни мушукчаларнинг ҳозирги аҳволигина эмас, келажаги ҳам безовта қилар эди. Улар мушукчалардан бирини она мушукни юпатиш учун уйда қолдиришмоқчи, иккинчисини боққа оборишмоқчи, учинчисини каламуши кўп ертўлада сақлашмоқчи бўлишди.

Нимага улар қарамайди-я?— дейди ҳайрон бўлиб Нина.— Кўзлари гадоёларникига ўхшаш кўр экан.

Бу масала Ваняни ҳам безовта қилади. У мушукчалардан бирининг кўзини очмоқчи бўлиб, анча пишиллаб, чираниб кўради, аммо унинг уриниши натижа бермайди. Улар берилган гўшт ва сутни мушукчалар ҳидлаб ҳам кўрмасликларидан безовта бўладилар. Улар мушукчаларнинг тумшуғи тагига овқат обориб қўядилар, бу овқатларни онаси — кулранг мушук еб қўя беради.

— Мушукчаларга уй қилиб берайлик!— дейди Ваня. — Уларнинг ҳар қайсиси бошқа-бошқа уйда туради, мушук уларга меҳмонга келади...

Ошхонанинг бурчакларига шляпа қутилари қўйдиларда, ичига мушукчаларни солдилар. Аммо бундай ажратишга ҳали эрта эди: мушук ёлворган ва эркаланган қиёфада қутиларга бориб, болаларини олиб, эски жойига келтириб қўяр эди.

— Мушук буларнинг онаси бўлади,— деб уқдирди Ваня,— отаси ким?

— Ҳа, отаси ким?— деб такрорлайди Нина.

— Уларга ота керак.

Ваня билан Нина мушукчаларга нимани ота қилсак экан, деб узоқ ўйлашади ва ниҳоят, омбордаги зинапоя остида, ўйинчоқлар орасида, кўп вақтдан бери ётган думи юлинган катта жигарранг отни ота қилмоқчи бўлишади-да, уни омбордан олиб чиқиб, яшчикнинг ёнига қўйишади.

— Қараб тургин!— деб дўқ уришади унга.— Шу ерда қараб тургин, тагин улар тартибсизлик қилмасин.

Уларнинг бу гаплари ва ҳаракатлари ғоят жиддий равишда ва ғамхўрлик билан қилинар эди. Ваня билан Нинанинг кўзига яшчик билан ундаги мушукчалардан бошқа нарса кўринмайди. Ҳозир улар қувончининг чегараси йўқ, лекин оғир, азобли дамларни ҳам ўтказадилар.

Тушлик овқатга яқин Ваня отасининг кабинетида ўтириб, столга хаёл суриб қарарди. Чироқнинг ёнида гербли қоғознинг устида мушукча юмалаб ётарди. Ваня ушнинг ҳаракатларини кўздан кечирар ва тумшугига гоҳ қалам, гоҳ гугурт донаси нуқар эди... Шу пайт ердан чиққандай, столнинг ёнида, тўсатдан унинг отаси пайдо бўлиб:

— Бу нимаси!?— деди ғазаб билан.

— Бу... бу мушукча, дада...

— Ҳу, мушукчанг қурсин! Уни қара, нималар қилибсан, сен ярамас бола! Қоғозларимнинг ҳаммасини булғотиб юборибсан.

Ваня, отаси мушукчани ёқтирмаганини ва қувониш ўрнига қулоғидан чўзиб:

— Степан, анов фалокатни йўқот,— деб қичқирганини эшитиб ҳайрон бўлиб қолди.

Тушлик овқат чоғида ҳам жанжал бўлди... Иккинчи овқат ёйилаётганда, ўтирганлар, бирдан, чийиллаган

товуш эшитди. Чийиллаган нима экан деб излашиб, Нинанинг фартуги тагидан мушук болани топиб олишди.

— Нина, столдан кет нари! — деб жаҳл қилди отаси. — Мушукчаларни тездан обориб кир ўрага ташланглар! Бундай ирkit жониворлар уйимизда турмасин! . .

Ваня билан Нина жуда ҳам қўрқиб кетдилар. Мушукчалар кир ўрада шафқатсизлик орқасида ўлишлари билан бирга она мушук ва ёғоч от болаларидан жудо бўлади, яшчик бўш қолиб, болаларнинг режалари барбод бўлади-ку, улар мушукчалардан бирини она мушукни юпатиш учун уйда қолдиришмоқчи, иккинчисини боққа юборишмоқчи, учинчисини каламиш кўп ертўлада сақлашмоқчи эди. . . Болалар йиғлайди ва отасига ялиниб, мушукчаларга раҳм қилишини сўрайди. Отаси эса, уларга ошхонага кирмаслик ва мушукчаларга тегмаслик шарти билан рози бўлади.

Овқатдан кейин Ваня билан Нина ҳамма хоналарни айланиб, зерикади ва азобланади. Ошхонага кириш ман этилганидан улар жуда маъюс, ширинлик берса емайди, оналарига инжиқлик ва қўполлик қилади. Кечқурун тоғалари Петруша келганда уни бир чекага олиб чиқиб, отасининг мушукчаларни кир ўрага ташламоқчи бўлганидан унга зорланишади.

— Петруша тоға! — деб сўрайди улар. — Ойимга айтинг, мушукчаларни болалар хонасига қўйсин. Ай-ти-нг!

— Хўп, хўп. . . яхши! — деб, тоғаси уларга қўл силтайди. — Майли.

Тоғалари Петруша одатда битта ўзи келмас эди. У билан Дания зотидан Неро деган катта ит бирга келар эди. Итнинг қулоқлари шалпайган, думи эса таёқдай қаттиқ эди. Бу кўппак индамас, қовоғи солиқ, ўзига бино қўйган, гердайган эди. У болаларга сира ҳам парво қилмайди ва уларнинг ёнидан ўтар экан, думи билан уриб кетади. Болалар уни бугун вужудлари билан ёмон кўрадилар, лекин бу сафар бир мулоҳаза уларнинг сезгиларидан устун келди.

— Биласанми, Нина? — дейди Ваня, кўзларини катта очиб, — отнинг ўрнига Неро ота бўла қолсин! Отнинг жони йўқ, бу тирик!

Улар оталарининг карта ўйнашга ўтиришини ва Нерони бировга сездирмай ошхонага олиб ўтиш пайтини кутдилар. . . Мана, пировардида отаси карта ўйнашга киришди,

онаси эса, самовар қайнатиш билан овора бўлиб, болаларини кўрмайди... Қулай фурсат келди.

— Юр, борамиз!— деб шивирлайди Ваня синглисига.

Аммо шу он Степан кириб келади ва кулиб туриб:

— Бека! Неро мушук болаларини еб қўйди!— дейди.

Нина билан Ваня ранги ўчиб кетади, ваҳимага тушиб, Степанга қарайди.

— Аз-баро-йи ху-до, еб қўйди,— деб куладч малай.— Яшчикнинг олдига борди-да, еб қўйди.

Болалар, бу хабардан, уйда бор ҳамма одамлар ҳаяжонга келиб, ёвуз Нерога баравар ёпирилади, деб ўйлашган эди. Аммо одамлар ўз жойларида тинч ўтиришади, фақат бу катта итнинг иштаҳасига ҳайрон қолишади. Отаси билан онаси эса кулишади... Неро столнинг ёнида у ёқ бу ёққа юради, думини ликиллатади ва лаб-лунжини ялайди... Фақат мушук безовта эди. У думини судраб, хонадан-хонага киради, одамларга шубҳаланиб қарайди ва уларга ёлвориб миёвлайди.

— Болалар, соат тўққиздан ошди! Ухланглар энди!— деб қичқиради онаси.

Ваня билан Нина ётишади. Уринда йиғлашади ва хафа бўлган мушук ҳамда жазоланмаган раҳмсиз, сурбет Неро ҳақида узоқ ўйлашади.

ВАНЬКА

Уч ой аввал Алёхин деган этикдўзга шогирдликка берилган тўққиз яшар бола Ванька Жуков рождествога ўтар куни кечаси ётмади. Хўжайинлари ва бошқа шогирдлар эрталабки ибодатга кетишгандан кейин у, хўжайинининг жовонидан сиёҳдон билан занг босиб кетган ручка олди-да,ғижимланган бир варақ қоғозни олдиға ёзиб, хат битишға киришди. Хатни бошлашдан олдин эшикка ва деразаларға бир неча марта қўрқа-пуса қараб қўйди, икки томонига этик қолиплари тизиб қўйилган санамға ҳам кўз қирини ташлаб қўйди, кейин бир уф тортди. Қоғозни скамейка устиға ёзиб, унинг олдиға тиз чўкиб ўтирди.

«Бобожоним Константин Макарич!— деб ёза бошлади у хатни.— Мен сизға дуойи салом ёзмоқдаман. Сизни рождество ҳайити билан қутлаб, у томонларда омон-эсон юришингизни худодан тилаб қоламан. Менинг отам ҳам, онам ҳам йўқ. Сиздан бошқа ҳеч кимим йўқ».

Ванька шам шуъласи акс этиб турган қоронғи деразаға қаради, Живарев деган бойникида кечаси қоровуллик қиладиган бобоси Константин Макарич дарров кўз олдиға келди. Бобоси олтмиш беш ёшлар чамасида, кичкинагина, қотмадан келган, аммо ниҳоятда эпчил ва серҳаракат, юзлари доим кулиб турадиган, кўзлари сузук бир чол эди. Кундуз кунлари у, хизматкорлар турадиган уйда ухлайди, ёки ошпаз хотинларға тегишиб ўтиради, кечалари эса кенг пўстинини кийиб, қўрғон атрофида шақилдоғини чалиб юради. Унинг кетидан Каштанка деган қари ит ва узун бўйи, қора жуни учун Вьюн деб аталган яна бир ит бошларини осилтириб эргашиб юради. Вьюн жуда итоткор ва ювош ит, ўз одамларини ҳам, бегона-

ни ҳам барабар ҳурмат қилади, аммо унга ҳеч ким ишонмайди. Унинг итоаткорлиги ва ювошлигида айёрлик бор. Билдирмасдан келиб туриб оёқни узиб олишда, музхонага кириб, у ердаги гўшт-ёғларни уришда, деҳқоннинг тозуғини қийратишда ундан ўткири йўқ. Одамлар бир неча марта унинг кейинги оёғини уриб майиб қилишган, икки марта дорга ҳам осиган, чала ўлик қилиб ҳам уришган, бироқ ҳар сафар омон қолган.

Бобоси шу топда дарвоза олдида қишлоқ бутхонасининг чароғон деразаларига кўзини сузиб қараб тургандир, ё бўлмаса совуққа қотганидан пиймаси билан ер тепиниб, қароллар билан ўйнашаётгандир. Шақилдоғини белбоғига осиб олгани аниқ. Қўлларини бир-бирига ишқаб, совуқдан сескана-сескана, ҳиринглайди ва ё бека оқсочининг, ё ошпаз хотиннинг биқинини чимчилайди.

— Қани, тамакидан ҳидлайлик, тамакидан,— дейди-да, хотинларга тамаки тутади.

Хотинлар тамаки ҳидлаб, чучқуришади. Чол бундан ниҳоятда хурсанд бўлиб кетади-да, қаҳ-қаҳ уриб кулади ва:

— Бурнингни арт, яхлаб қопти!— деб қичқиради.

Кейин итларга ҳам тамаки ҳидлатишади. Қаштанка чучқуради, хафа бўлганидан бошини чайқай-чайқай четга чиқиб ўтиради. Вьюн одоб сақлаб, чучқурмайди, думини силкитиб туради. Ҳаво шинам, жимжит, мусаффо. Тун қоронғи, аммо бутун қишлоқ, унинг оппоқ томлари, мўрилардан буралиб-буралиб чиққан тутунлари, кумушдай қиров босган дарахтлар, қор босган тепаликлар равшан кўриниб туради. Осмон жилвали чарақлаб турган юлдузлар билан тўла, сомон йўли ҳам ойдиндек ёруғ, арафада уни ювиб, қор билан ишқалагандай...

Ванька бир уҳ тортди-да, перони сиёҳга ботириб, яна хатни ёзаверди:

«Кеча бўлса мени ўлгудек қийнашди. Хўжайинларнинг беланчакдаги боласини тебратиб ўтириб, билмасдан ухлаб қолибман. Хўжайин сочимдан судраб, ҳовлига олиб чиқиб, қайиш билан роса савалади. Ўтган ҳафта хўжайин бека мени селёдка тозалашга буюрди, мен уни думидан тозалай бошлаган эдим, бека балиқни қўлимдан тортиб олиб, унинг калласини башарамга ишқади. Халфалар мени масхара қилишади, қовоқхонага араққа юборишади, хўжайинниқидан бодринг ўғирлаттиришади, хўжайин бўлса қўлига тушган нарса билан уради. Ов-

қатдан ҳеч нарса йўқ. Эрта билан нон берилади, тушда бўтқа, кечқурун ҳам қуруқ ноннинг ўзи: чойни, карам шўрваларни нуқул ўзлари туширишади. Кечаси ётадиган жойим — йўлак, хўжайиннинг боласи йиғласа мижжа қоқмай кечаси билан беланчак тебратиб чиқаман. Жон бобо, худо хайир берсин, мени бу ердан уйга, қишлоққа олиб кетинг, ҳеч тоқатим қолмади. . . Оёқларингизга бошимни қўйиб ялинаман, ўлгунимча дуо қилай, мени бу ердан олиб кетинг, бўлмаса ўлиб қоламан. . .».

Ваньканинг лаблари буришди, қоп-қора мушти билан кўзларини артди-да, пиқиллади.

«Мен сизга тамакиларингизни майдалаб бераман,— деб давом этди бола,— ибодат қиламан, бирон айб қилсам итдай саваланг. Агар менга иш топилмайди десангиз, ялиниб-ёлвориб гумаштага этик тозаловчи бўлиб кираман, ё бўлмаса Федыканинг ўрнига подачига шогирд бўламан. Бобожон, сира тоқатим қолмади, жонимдан тўйдим. Қишлоққа пиёда жўнай десам этигим йўқ, совуқдан кўрқаман. Бу қилган яхшилигингизга катта бўлганимда сизни боқаман, ҳеч кимга хўрлатмайман, ўлганингизда онам Пелагеяга қилингандай, сизга ҳам дуойи фотиҳа қиламан.

Москва катта шаҳар. Ҳамма уйлар бойларга қарайди, от кўп, қўйдан сира йўқ, итлари ювош. Бу ернинг болалари барат ойи қўшиғини айтишмас экан. Ёутхоналарда ҳам ҳеч кимга қўшиқ айттиришмайди, бир кунни бир дўконда ипи ва ёғочи билан сотиладиган қармоқ кўрдим, бунақа қармоққа ҳар қанақа балиқ илинади, ҳатто бир пуд келадиган лаққа балиқ илинадиган қармоқ ҳам бор. Шунақангги дўконлар ҳам борки, у ерда бадавлат кишиларнинг кучи етадиган милтиқлар бор, ҳар биттаси юз сўмдан турар дейман. . . Гўшт дўконларида эса қирғовиллар, какликлар, қуёнлар тўлиб ётипти, уларни қаерда отилганини қассоблар сира айтишмайди.

Бобожон, хўжайинингизникида арча байрами бўлганда менга усти ялтироқ ёнғоқдан олиб, кўк сандиққа солиб, яшириб қўйинг. Ванькага десангиз оймқиз Ольга Игнатъевна беради».

Ванька яна бир хўрсинди-да, деразага тикилиб, хаёлга ботди. Хўжайинга арча олиб келиш учун бобосининг ўрмонга боришини ва ўзи билан бирга Ванькани ҳам олиб борганларини эслади. Қандай яхши замонлар экан!

Бобоси зўр берарди, совуқ, ҳам зўр берарди, уларга қараб Ванька ҳам зўр берарди. Бобоси баъзан арча кесишдан олдин трубка чекиб оларди, тамаки ҳидларди, совқотган Ванькани масхара қиларди. Кировга ўралган ёш арчалар қайси бирларининг куни битганини билмасдан тик турарди. Бир ёқдан лип этиб қуён чиқиб қолар ва қор уюмлари устидан ўқдай учиб ўтиб кетарди... Бобоси эса:

— Ушла! Ушла уни! Ҳа, шайтон!— деб кетидан қичриб қоларди.

Кесилган арчани бобоси хўжайинлар уйига судраб олиб келарди, кейин уни безатишарди. Ванькани яхши кўрган оймқиз Ольга Игнатъевна ҳаммадан кўп жон куйдирарди. Ваньканинг онаси Пелагея тириклигида хўжайинларникида оқсоч эди, Ванькага Ольга Игнатъевна попуқлар берарди, зерикканидан уни ўқишга, ёзишга, юзгача санашга ва ҳатто танца тушишга ўргатган эди. Пелагея ўлгандан кейин етим қолган Ванькани қароллар турадиган ошхонага чиқариб, бобосига қўшиб қўйишди, у ердан Москвага, Алёхин этикдўзникига жўнатишди.

«Тезроқ келинг, бобожон,— деб хатини давом эттирди Ванька,— худо хайир берсин, мени бу ердан олиб кетинг. Мендек бечора етимга раҳмингиз келсин, бу ерда мени уззукун савалайдилар, ўлардек оч юраман. Шундай зерикдимки, йиғлаганим йиғлаган. Қайси куни хўжайин қолип билан бошимга шундай урдик, йиқилиб тушдим, зўрға ўзимга келдим. Турмушим ҳар қандай итникидан ҳам баттар... Алёнага ҳам салом айтинг, ғилай Егоркага ҳам, кучерга ҳам, менинг гармонимни ҳеч кимга берманг, деб неварангиз Иваң Жуков, жон бобо, тезроқ келинг».

Ванька хатни тўрт буклади-да, бир кун олдин бир тийинга сотиб олган конвертга солди... Бироз ўйлаб туриб кейин перони сиёҳга ботирди-да:

Бобом қишлоғига

деб адрес ёзди.

Кейин елкасини қашиб, бироз ўйлаиб, «Константин Макаричга тегсин» деб қўшиб қўйди. Ҳеч ким халақит бермасдан хат ёзганидан хурсанд бўлиб, бошига шапкасини кийди ва қўйлақчан югурганича қўчага чиқиб кетди...

Кундуз кунн сўраганида қассоблар «хат почта қутисига солинади, қутилардан олиниб, маст ямшчиклар минган, уч отли қўнғироқлар осилган араваларда бутун ер юзига тарқатилади» деб айтишган эди. Ванька энг яқин почта қутисига чопиб борди-да, қимматбаҳо хатни қутига солди.

Бир соатлардан кейин умидлар алласи остида қаттиқ уйқуга кетди. . . Тушига печь кирди. Печда бобоси яланг оёқларини пастга осилтириб, ошпаз хотинларга хат ўқиб бераётган эмиш. . . Печь ёнида Вьюн думини ликиллатиб айланиб юрганмиш. . .

ДУШМАНЛАР

Земство доктори Кириловнинг Андрей деган олти яшар ёлғиз ўғли бор эди; ана шу бола сентябрнинг қоронғи кечаларидан бирида, соат тўққиздан ошганда, бўғма касалидан ўлиб қолди. Докторнинг хотини ўлиб ётган бола кроватчаси ёнига тиз чўкиб, бола ғам-у доғи билан куйиб-ёна бошлаганда, даҳлиз қўнғироғи қаттиқ жаранглади.

Бўғма юқиб қолмасин деб, хизматкорларнинг ҳаммаси эрталаб уйдан чиқариб юборилган эди, шунинг учун Кириловнинг ўзи эшикни очгани борди: унинг эғнида сюртук йўқ, жилеткасининг тугмалари ечиқ, ҳўл юзи ва карболка куйдирган қўллари артилмаган. Даҳлиз қоронғи эди; шу сабабли кирган кишининг фақат ўрта бўйи, оқ бўйин рўмоли ва каттакон, ниҳоятда оқариб кетган юзидан бошқа ҳеч нимасини фарқ қилиб бўлма-сиди. Юзи шунчалик бўз, шунчалик қонсиз эдики, у киргандан кейин даҳлиз ёришиброқ кетганга ўхшади...

Кирган киши:

— Доктор уйдами?— деб шошиб сўраган эди. Кирилов:

— Уйда, мен бўламан,— деб жавоб қилди.— Нима ишингиз бор эди?

Кирган киши суюниб:

— Ҳа, сизмисиз? Бениҳоят шодман!— деди-да, қоронғида пайпаслаб, докторнинг қўлини қидира кетди, топгандан кейин эса қўллари орасига олиб маҳкам қисди.— Бениҳоят... бениҳоят шодман! Биз сиз билан танишмиз!.. Мен Абогинман... сизни ёзда, Гнучевникида кўриб бахтиёр бўлган эдим. Сизни уйингиздан топганим учун бениҳоят шод бўлдим... Худо хайрингизни берсин,

ҳозир мен билан бирга борсангиз... Хотиним қалтис оғриб қолди, қаттиқ ётипти... Коляска олиб келдим...

Қирган кишининг овози ва ҳаракатларидан қаттиқ безовта экани билиниб турарди. Ёнғиндан ёки қутурган итдан қўрқиб кетган кишидай ҳаллослаб нафас олар, қалтироқ товуш билан бидирлаб гапирар, сўзларида қандайдир самимийлик ва болаларча чўчималлик янграётди. Юраги чиққан ва шошиб қолган одам сингари, у ҳам калта-култа, кесик-узиқ гапирар ва ишга ҳеч алоқаси бўлмаган кўп ортиқча сўзлар ишлатар эди.

— Сизни уйдан тополмасмиканман, деб қўрққан эдим,— дейди у сўзини давом эттириб.— Уйингизга етиб келгунимча жоним ҳалқумимга келди... Қийимларингизни кийинг, ҳа, жадал бўлинг, худо хайрингизни берсин... Дарвоқи иш бундай бўлди. Бизникига Папчинский деган келди, Александр Семёнович-чи, ўзингиз танийсиз уни... Суҳбат қурдик... кейин ўтириб чой ичдик; шу маҳал хотиним бирдан додлаб юборди-ю, юрагини чангаллаб, стулнинг орқасига суяниб қолди. Кўтар-кўтар билан кроватга келтириб ётқиздик, иннайкейин... чеккаларини нашатир спирт билан ишқадим, бетига сув сепдим... Қимирламайди, ўликдай ётипти... Аневризм оқибати эмасмикан деб қўрқаман... Юринг... Отаси ҳам шу касал билан ўлган эди!..

Кирилов, худди рус тилига тушунмайдиган одамдай, индамай туриб эшитди.

Абогин Папчинский билан хотинининг отаси тўғрисида яна гап очиб, унинг қўлини қоронғида яна қидира бошлаганда, доктор калласини силтади-ю, руҳи тушиб кетган киши сингари ҳар бир сўзни чўзиб:

— Кечиринг, мен боролмайман... — деди.— Бундан беш минут олдин... ўғлим ўлди...

— Йўғ-е?— дея пичирлади Абогин, бир қадам орқага ташлаб туриб.— Э худо, бемаврид келибман-у! Тавба, қанақа қора кун бўлди бугун... э тавба! Тасодифни қаранг... гўё жўрттага бўлгандек.

Абогин эшик дастасини ушлади-ю, ўйга чўмиб, бошини солинтирди. Кетаверишини ҳам, докторга ялинишини ҳам билмай, иккиланиб қолган бўлса керак. Охири Кириловни енгидан ушлаб:

— Менга қаранг,— деди у, куйиниб,— сизнинг аҳволингизга мен ҳам яхши тушунаман! Худо кўриб турипти: шундай пайтда сизнинг раҳмингизни келтиришга тири-

шаётганим учун ўзим ҳам уятда қолдим, ночор бўлсам нима қилай? Ўзингиз ўйлаб кўринг: ҳозир кимга бориб ялинаман? Бу атрофда сиздан бўлак доктор бўлмаса... Худо ҳақи, юринг! Ўзимни қаратгани қистаётганим йўқ... Қасал мен эмасман!

Уртага жимлик тушди. Қирилов Абогинга орқасини ўгириб олди; пича тургандан кейин секин-секин юриб, даҳлиздан залга ўтди. Оёқларини нотўғри ташлашига, бепарво юришига ва залда ўчиқ турган чироқнинг бароқ қалпоғини қандай эътибор билан тузатиб, столда ётган қалин китобни очиб кўришига қараб бир нима дейиладиган бўлса, унда шу топда на бирон ниют, на бирон истак ва на миясини машғул қилаётган бирон ўй бор эди, ҳатто даҳлизда бегона одам тургани эсидан чиқиб қолган бўлса ҳам ажаб эмасди. Залдаги ғира-шира ёруғ ва у ердаги жимжитлик унинг хомушлигини оширганга ўхшарди. Залдан кабинетига чиқиб кетаётиб, ўнг оёғини меъёридан ортиқ кўтариб босди, эшик кесақисини тусмоллаб қидириб қолди; шу чоқ вужудида, бамисоли бировнинг уйига кириб қолгандай ёки умрида биринчи марта маст бўлган-у, мана энди ўзининг янги вазиятига ҳайронлик билан ўрганаётгандай апил-тапил ҳаракат қиларди. Кабинетнинг бир деворига ва у ердаги китоб жавонларига ёруғ тушиб турарди; бу ёруғ кабинетдан ётоқхонага ўтиладиган ва қия очиб қўйилган эшикдан карболка ҳамда эфирнинг думоққа уриладиган ҳиди билан бирга кирмоқда эди... Доктор стол ёнидаги креслога ўзини ташлади; ёруғ тушиб турган китобларига бирпас уйқусираб тикилди, кейин ўрнидан туриб, ётоқхонага йўлланди.

Ётоқхонада эса жимлик ҳукм суради. У ердаги ҳар бир икр-чикр яқиндагина бўлиб ўтган бўрондан, ҳорғинликдан дарак берар, энди эса уларнинг ҳаммаси дам олиб ётарди. Табуреткадаги майда шишалар, қутичалар, банкалар орасида сиқилиб турган шам ва комод устидаги каттакон чироқ ёғдусига чўмиб ётади. Кроватда, деразининг ёнида кўзлари очиқ бола ётар, юзида ажабланиш аломати бор эди. Бола қимирламаса ҳам, очиқ кўзлари ҳар он қорайиб, ичига чўкиб бораётгандай туйиларди. Онаси қўлларини бола кўксига қўйиб, юзини кўрпа қатларига яширган ҳолда кровать олдида тиз чўкиб турарди. У ҳам, бола сингари, қимирламас, лекин букилиб қолган қадди-қоматида ва қўлларида қанчадан қанча жонли ҳаракат бор! Мадордан кетган вужудига ором бериш учун зўр-

ға топган ўнғай ва оромли ҳолатини бузиб қўйишдан қўрққандай, бутун гавдасини кроватга қапиштириб олган эди. Адиёллар, латта-лутталар, тоғоралар, полдаги кўлоб, ҳамма ёқда ивирсиб ётган кисточкалар, қошиқчалар, оҳақ суви қуйилган оқ шиша, одамнинг нафасини қайтарувчи оғир ҳаво — буларнинг ҳаммаси қимир этмай туради ва одамга булар ҳам ухлаб қолгандай кўринади.

Доктор хотинининг ёнида тўхтади, қўлларини шимининг чўнтақларига суқди, кейин, бошини хиёл бир ёнга эгиб туриб, ўғлига тикилди. Доктор юзидан парвойи фалакдай кўринса ҳам, соқолида йилтираб турган ёш томчиларидан ҳозиргина йиғлагани маълум эди.

Улик тўғрисида гапирилганда кўнгилга келадиган совуқ ваҳимадан ётоқхонада асар йўқ эди. Қотиб қолган умумий вазиятда, она ҳолатида, доктор юзидаги бепарволикда одамни ўзига жалб қиладиган, юракни эзадиган бир нарса, инсон аламининг пайқалар-пайқалмас, нозик чиройи бор эдики, бу чиройни яқин орада сеза олмайдилар ва тасвир қила билмайдилар, уни ёлғиз музикагина акс этдира билса ажаб эмас. Бадҳайбат жимликда ҳам чирой борлиги ошкор эди; Кирилов ҳам, хотини ҳам товуш чиқармас, йиғламас, жудолик қайғусидан ташқари, ўз ҳолатларидаги бутун лиризмни ҳам англаётгандай: бир маҳаллар ёшлик чоқлари ўтиб кетгани сингари, ҳозир ҳам уларнинг болалик бўлиш ҳуқуқлари мана шу бола билан бирга абадий кетаётгандай эди! Доктор қирқ тўрт ёшга кирди, соч-соқоллари оқарди, қари кишига ўхшаб қолди; рангги заҳил, касалванд хотини бўлса ўттиз бешда. Андрей фақат ёлғиз болагина эмас, шу билан бирга охирги бола ҳам эди.

Докторнинг табиати хотининикига тамоман тескари; у юраги эзилиб, қайғуга чўмиб турган пайтда бир ерда тек ўтиролмайдиган одамлар хилидан. Шунинг учун хотини ёнида нари борса беш минут турди-ю, ўнг оёғини ҳаддан зиёд кўтариб босиб, ётоқхонадан муъжазгина бир бўлмага кирди; деярлик унинг ярмини кенг, каттакон диван эгаллаб олган эди, кейин бу хонадан ошхонага ўтиб кетди. Печка билан ошпаз хотин кровати орасида нича гангиб юргандан кейин, эгилиб, дарча орқали даҳлизга чиқди. У ерда яна оқ бўйин рўмол ва қонсиз юзни кўрди.

Абогин эшик тутқичига қўл югуртириб, чуқур тин олди:

— Хайрият-е! Қани энди, кетдик!

Доктор сесканиб тушди, ялт этиб Абогинга қаради-ю, воқияни эслади...

— Менга қаранг: боришга иложим йўқ, деб боя айтдим-ку сизга!— деди у, тетикланиб.— Ғалати-я!

— Доктор, мен ҳам жуда эсимни еб қўйганим йўқ, аҳволингизга яхши тушуниб турибман... ачинаман сизга!— деди Абогин ялинчоқлик билан, қўлини бўйин рўмолига қўйиб туриб.— Ахир мен ўзимнинг ғамимни еяётганим йўқ-ку... Хотиним ўлим тўшагида ётипти-я! Агар унинг фарёдини эшитиб, ўлик тусига кириб қолган юзини кўрган бўлсангиз, нима учун оёғимни бунақа тираб туриб олганимга дарров тушунардингиз! Э худо, мен сизни кийиниб чиққани кетди, деб ўйлабман! Доктор, вақтимиз зиқ ахир! Утинаман сиздан, юринг!

Кирилов ҳар бир сўзни чертиб:

— Бора олмайман!— деди-да, залга қараб юриб кетди.

Абогин орқадан бориб, докторни енгидан ушлади.

— Билиб турибман: бошингизда оғир қайғу бор, лекин мен сизни тиш оғриғини даволашга ё эксперт ўтказишга чақириб келганим йўқ-ку, мен сизни бир инсонни ўлимдан қутқазиб қолишингизни сўраб келдим!— деб Абогин гадойдек ялинарди.— Бу ҳаёт ҳар қандай шахсий қайғудан юқори туради ахир! Қани, мен сиздан мардлик, жасурлик кўрсатишингизни илтимос қиламан! Инсонпарварлик хотири учун кўрсатинг!

— Инсонпарварлик нима-ю, икки учли таёқ нима,— деди тажанг бўлиб Кирилов.— Мен ҳам ана ўша инсонпарварлик хотири учун олиб кетмаслигингизни илтимос қиламан. Жуда ғалати-я, тавба! Йиқилиб қолгудай бўлиб зўрға турибман-у, сиз бўлсангиз, инсонпарварликни пеш қилиб, мени қўрқитмоқчи бўласиз! Шу топда мен ҳеч нимага ярамайман... ўлдирсангиз ҳам ҳеч қаёққа бормаيمان, бундан ташқари хотинимни кимга ташлаб кетаман? Йўқ, йўқ...

Кирилов, панжаларини силкитиб, орқага тисланди-да, сўзини қўрқа-пуса давом қилдирди:

— Асло... асло сўраманг ҳам! Мени кечиринг... Қонунлар мажмуасининг 13 томига мувофиқ боришга мажбурман, мени судраб бўлса ҳам олиб кетишга ҳақингиз бор... Марҳамат, судранг, лекин... мен ҳеч нимага ярамайман... Ақалли гапиришга ҳам қодир эмасман... Кечиринг...

— Менга бунақа гапларни бекор айтяпсиз, доктор! — деди Абогин, яна докторни енгидан тутиб. — Қўйинг, ўша ўн учинчи томни худо кўтарсин! Борсанг ҳам барасан, бормасанг ҳам борасан, деб сизни зўрлашга ҳақим йўқ. Хоҳласангиз — борасиз, хоҳламасангиз — ихтиёрингиз. Лекин мен ихтиёрингизга эмас, ҳиссиётингизга мурожаат қиляпман. Ёшгина жувон ўлиб кетяпти! Шу топдагина «ўғлим ўлди» дедингиз, шундай бўлгандан кейин менинг доғи-ҳасратимни сиз тушунмай ким тушунади?

Абогиннинг товуши ҳаяжондан титрарди; яна шу титраш оҳангида у айтаётган сўзлардагидан кўпроқ далил бор эди; Абогин астойдил гапирар, лекин у қанча ажойиб гаплар гапирмасин, ҳаммаси сохта, жонсиз, бўёқлари ўринсиз чиқар, у бир вақтда ҳам доктор уйининг ҳавосини бузаётгандай, ҳам қайдадир узилаётган аёлни ҳақорат қилаётгандай туйиларди. Буни Абогиннинг ўзи ҳам сезар, шунинг учун, гапимни тушунмай қолишмасин деган хавфга бориб, сўз кучи билан енга олмаса, сўз оҳангги билан энгиш ниятида товушини иложи борича юмшоқ ва мулоим чиқаришга зўр бериб ҳаракат қиларди. Гап деган нарса ҳар қанча чиройли ва чуқур маъноли бўлганда ҳам, фақат бепарво одамларгагина таъсир қила олади, аммо бахтли ё бахтсиз одамларни ҳамма вақт ҳам қаноатлантиравермайди; шу сабабдан бахтиёрлик ёки бахтсизликнинг юксак ифодаси кўпинча сукут бўлади; ошиқлар бир-бирларининг ҳисларига сукут кезларида яхшироқ тушунадилар; қабр устида ёниб-куйиб айтилдиган сўз фақат бегоналарга таъсир қилади, ўлган кишининг беваси ва болаларига эса қуруқ сафсата бўлиб эшитилади холос.

Кирилов чурқ этмай тикка турарди. Абогин докторларнинг олижаноб вазифалари, фидокорликлари ва бошқа бурчлари ҳақида яна бир неча оғиз сўз айтгандан кейин Кирилов қовоғини осилтириб сўради:

— Уйингиз узоқми?

— Чоғимда ўн уч ё ўн чақирим атрофида бўлса керак. Отларим жуда бопта, доктор! Чин виждоним билан ваъда бераман: бир соат ичида олиб бориб, тагин олиб келиб ҳам қўяман. Ҳаммасига фақат бир соатгина вақт кетади!

Сўнги сўзлар докторга инсонпарварлик ёки олижанобликни рўкач қилишдан кучлироқ таъсир қилди. Уйлаб кўриб, чуқур тин олди-да:

— Хўп, кетдик бўлмаса!— деди.

Доктор шошиб, лекин оёқларини энди тўғри босиб кабинетига кириб кетди-да, ҳаялламай, узун сюртюк кийиб чиқди. Абогин ўзида йўқ суюниб, доктор теварагида парвона бўлар, оёқларини бир-бирига шап-шуп уриб, мулозамат қиларди; у докторга пальтосини кийгизиб, ташқарига бирга чиқди.

Ташқари қоронғи бўлса ҳам, лекин даҳлиздан ёруғроқ эди. Докторнинг хиёл эгилган баланд қомати, эчки соқоли ва бургутникига ўхшаган бурни ташқари қоронғи-сида кўзга равшан чалиниб турарди. Абогиннинг эса, оқариб кетган юзидан ташқари, энди каттакон боши ва унинг чўққисига қўндириб олган кичкина студентча шапкаси ҳам кўрина бошлади. Бўйин рўмоли фақат олдидагина оқариб турар, орқа томонида эса, узун сочлар тагига кўмилиб кетарди. У докторни коляскага ўтқазаётиб:

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, шунча олижаноблик қилаётибсиз, мен ҳам қайтармай қўймайман,— деди гўлдираб.— Кўз очиб-юмгунча етиб борамиз. Ҳой, Лука, тасаддуғинг кетай, чабдаст ҳайда! Тез бўл!— деди.

Кучер отларни тез ҳайдаб борди. Аввал касалхона ҳовлиси бўйлаб чўзилиб кетган кўримсиз, хунук уйлар қаторлашиб ўтди; ҳамма ёқ қоп-қоронғи; фақат ҳовлининг тўрида, боғча дарахтлари орқасида, аллакимнинг деразасидан ёруғ тушиб турар, касалхона корпусининг юқориги қаватида ҳам яна учта дераза ҳаводан ёруғроқ бўлиб кўринар эди. Кейин коляска зулмат ичига кириб кетди; энди бу ерлардан қўзиқорин ҳиди келар, дарахтлар шитирлаши эшитиларди; арава ғилдирақларининг тарақтуруқи уйғотиб юборган қарғалар, докторнинг ўғли ўлиб, Абогиннинг хотини бетоблигини билгандай, шохдан шохга учиб, дод сола бошладилар. Мана энди якка-дукка дарахтлар, буталар лип-лип ўта бошлади; катта-катта қора соялар остида юзи хўмрайгандай бўлиб кўринган ҳовуз бир йилт этиб қўйди; ана шундан кейин коляска текис йўлда ғириллаб кетди. Қарғаларнинг қағиллашлари узоқ орқада элас-элас эшитилиб турди, кейин ҳадемай бутунлай йўқ бўлиб ҳам кетди.

Кирилов билан Абогин йўл бўйи қарийб сўзлашмай боришди. Абогин бир қур чуқур тин олиб, дўнғиллади:

— Одамни жудаям қийнаб ташлайди бунақа аҳвол! Яқин одамингдан айрилиш хавфи туғилдими — бўлди: бир меҳрингга ўн меҳр қўшилади.

Коляска сойдан секин-аста ўтиб кетаётганда, Кирилов, худди сувнинг чайқалишидан қўрқиб кетгандай, сесканиб тушди-да, ўтирган ерида безовталаниб:

— Ҳой, менга жавоб беринг,— деди мунгли оҳангда.— Сизникига кейин бораман, аввал хотинимнинг ёнига фельдшерни юборай. Хотиним ёлғиз қолди!

Абогин индамай ўтираверди. Коляска тошларга урилиб, чайқалиб юриб қумли қирғоқдан текис йўлга чиқди-да, фириллаганича кетди. Кирилов бетоқат бўлиб типирчилар, теварагига жовдирар эди. Орқада, юлдузларнинг ғира-шира ёруғида, зулматга туташиб кетган толлар ва уни оралаб борган йўл кўринади. Ўнг томон худди осмон сингари текис ва поёнсиз сайхонлик; бу сайхонлик торф ботқоқлиги бўлса керак, унинг узоқ-узоқларида, у ер бу ерда ора-сира ўт йилтиллаб қўяди. Чап томон — йўлга ёндош бўлиб чўзилиб кетган адир; майда буталари билан бароқ бўлиб кўринади; адир устида эса хиёл туман босган қизил яримой булут парчалари қуршовида қимир этмай туради; булут парчалари ойни қочиб кетмасин деб теварагида қўриқлаб юрганга ўхшайди.

Бутун табиатда аллақандай умидсизлик, хасталик сезилади; ер қоронғи уйга ўзи ёлғиз кириб олиб, ўтмишини ўйламасликка тиришган тушкун аёлга ўхшаб, кўклам ва ёзни эслаб ётар, келиши муқаррар бўлган қишни руҳи тушиб кутар эди. Қаёққа қарасанг ҳам, ҳамма ёқда табиат қоронғи, тагсиз, совуқ чуқурга ўхшаб кўринади, у чуқурдан Кирилов ҳам, Абогин ҳам ва қизил ярим ой ҳам чиқа олмайдигандай туйиларди. . .

Коляска мазгилга яқинлашган сари Абогиннинг безовталиги ҳам ортиб борди: қимирлар, сапчиб туриб кетар, кучер елкасидан чўзилиб олдинга қарарди. Ниҳоят, коляска чиройли қилиб йўл-йўл мато қопланган эшик олдида тўхтаганда, у иккинчи қаватдаги ёруғ деразаларни кўрганда, нафаси тиқила бошлагани эшитилди. У доктор билан даҳлизга кираётганда ҳаяжонланиб, қўлларини бир-бирига ишқаб туриб:

— Бирон воқиа юз бергудай бўлса. . . юрагим ёрилиб ўламан,— деди. Кейин, уйдан ҳеч қандай товуш келмаганини эшитиб, қўшиб қўйди:— Ҳеч қанақа олағовур йўқ, демак, ҳозирча ҳаммаёқ жойида.

Даҳлизда на бирон товуш эшитилар, на бирон шарпа сезилар, чироқлари чарақлаб турганига қарамай, бутун уй ухлаб ётганга ўхшарди. Шу дамгача қоронғида юр-

ган доктор билан Абогин энди бир-бирини аниқ кўра биларди. Докторнинг бўйи новча, орқаси пича чиққан, кийимлари келишмаган, юзи хунук; негрларники сингари дўрдоқ лабларида, бургутникига ўхшаган бурнида, бўшашиб, лоқайд қарашида аллақандай ёқимсиз, совуқ, дағал ифода бор эди. Сочлари таралмаган боши, чўкик чеккалари, ияги кўриниб турган сийрак эчки соқолига барвақт тушган оқ, терисининг заҳиллиги, парвосиз, ўхшовсиз ҳаракатлари — буларнинг ҳаммаси шунчалик дағалки, бу дағалликни кўрган киши: бу одам кўп муҳтожлик тортган, пешонаси шўр бўлган, ҳаётдан ҳам, одамлардан ҳам тўйган экан, деган фикрга келади. Унинг қуруқ гавдасига разм солинса, шу одамнинг ҳам хотини бўлганига, боласига куйиб йиғлаганига хайрон қолинади. Абогин бўлса бутунлай бошқа бичимдаги одам. У ғўлабир, серсавлат, сочлари оқиш, боши катта, юз неъматини йирик бўлса ҳам, лекин майин, энг сўнгги модага биноан чиройли кийинган. Қомати, тугмалари сиқиб қадалган сюртуги, ёли ва чехраси унда олижанобликка, куч ва қувватга ўхшаган бир нарса борлигини сездириб туради; юрганда бошини тик тутиб, кўкрагини чиқариб юради; гапирганда — кишига ёқадиган ўрта-миёна товуш билан гапиради, бўйин рўмолини олаётганда ёки сочларини тузатаётганда қилган ҳаракатлари нозик, хотинлар ҳаракатига ўхшаб кетадиган даражада чиройлик. Устки кийимларини еча туриб, болаларга хос бир хадик билан рангги ўчиб, зинанинг юқорисига аланглаб қаради; шу қилиғи ҳам унинг сарв қоматига, бутун вужудини тўлдириб турган тўқлик, саломатлик ва худбинликка путур етказмади.

Абогин зинадан чиқиб бораётиб:

— Ҳеч ким йўқ, ҳеч қандай товуш ҳам эшитилмайди, — деди. — Тўполон йўқ, худога шукур!

У докторни даҳлиздан катта залга олиб ўтди; залда рояль қорайиб кўринар, оқ жилд тутиб қўйилган қандил осилиб турарди; бу ердан иккови муъжазгина меҳмонхонага ўтди; бу чиройли, ниҳоятда роҳатбахш меҳмонхона кишига жуда ҳам ҳузур берадиган хирагина пушти ёғду ичида эди.

— Хўп, сиз шу ерда ўтириб туринг, доктор, мен... мен ҳозир келаман, — деди у. — Мен кириб, доктор келди, деб айтиб қўяй.

Кирилов ёлғиз қолди. Меҳмонхонанинг ҳашамати, кишига ҳузур берадиган ғира-шира ёруғ, бировнинг — та-

нимаган бир кишининг уйига келиб қолиши, бу ҳодисаларнинг ҳаммаси олди-қочди бир характерда бўлиши унда ҳеч қанақа таассурот уйғотмаганга ўхшарди. У карболка куйдирган қўлини креслода томоша қилиб ўтирарди. Чўғдай ярқираб турган абажур билан виолончел қутисига кўзи бир тушди-ю, кейин соат тикиллаб турган томонга қия боқиб, Абогиннинг ўзига ўхшаш серсавлат, тўқ бўри қурчоғини кўрди.

Ҳаммаёқ жимжит эди... Қўшни хоналарнинг бирда, узоқда, аллаким қаттиқ: «а!» деб юборди, ойнабанд эшик жаранглади; у жавон эшиги бўлса ҳам ажаб эмасиди; кейин яна ҳамма ёқ жим бўлиб қолди. Қирилов беш минутча кутгандан кейин, кўзлари томоша қилишдан тўхтади-да, Абогин кириб кетган эшикка қаради.

Эшик остонасида Абогин турарди, лекин у боя чиқиб кетган Абогин эмас эди. Ундаги тўқлик ва нозик гўзаллик аломатларидан асар қолмаган; юзи, қўллари, ангори ёмон қўрқишданми ё қаттиқ жисмоний оғриқданми жирканч тус олган. Бурни, лаблари, муртлари, юзидаги барча чизиклари қимирлар, гўё юзидан узилиб тушишга ҳаракат қилаётгандай туйилар, кўзлари эса айни оғриқдан кулаётганга ўхшаб кўринар эди...

Абогин оғир одимлар билан уй ўртасига лорсиллаб келди, қадди букилди, оҳ тортди, кейин муштларини силкитиб туриб бақирди:

— Алдаб кетипти!—«ти» бўғинини кучининг борича бақириб айтди.—Алдаб кетипти! Кетиб қолипти! Узини ёлғондан касалга солган-у ўша масхарабоз Папчинский билан қочиб кетиш учунгина мени докторга юборган! Э худо!

Абогин доктор томонга гурс этиб бир қадам ташлади-да, оппоқ, юмшоқ муштларини унинг юзига келтириб туриб силкитди ва шу алпозда сўзини давом қилди:

— Кетиб қолипти! Алдаб кетипти! Нимага алдайди, а?! Э худо! Э шўрим қурсин! Бу ифлос найрангбозлик, бу ярамас қилвирилик, бу иблис ўйини, илон ўйини нима керак экан, а? Нима ёмонлик қилувдим унга? Кетиб қолипти!

Абогиннинг кўзларидан ёш сачраб чиқди. У бир оёғи устида айланиб, меҳмонхонада у ёқдан бу ёққа юра бошлади. У ҳозир эғнидаги калта сюртуғи ва оёқларини жуссасига қовушмайдиган даражада ингичка қилиб кўрсатиб турган тор мода шими, ниҳоятда зўр калласи ва

ёлдай тушиб ётган сочлари уни жуда ҳам шерга ўхшатарди. Докторнинг шу топгача парвойи фалак бўлиб турган юзида қизиқиш аломати пайдо бўлди. Ўрнидан туриб, Абогинни кўздан кечирди.

— Қани ахир сиз айтган касал?— деб сўради у.

— Касал! Касал!— деб бақирди Абогин, ҳам қулиб, ҳам йиғлаб ва ҳамон муштини силкитиб туриб.— Касал қайда! Лаънати у! Одам эмас, одам қиёфасидаги тубан махлуқ! Шундай қабиҳликни шайтон ҳам ўйлаб тополмайди! Қочиб кетиш учун, бир масхарабоз билан, нодон найрангбоз билан, бир ифлос билан қочиб кетиш учун мени алдаб жўнатган экан! Ё раббий, кошкийди бундан кўра ўлиб қола қолган бўлса! Йўқ, чидай олмайман! Асло чидай олмайман!

Доктор қаддини ростлади. Кўзлари пирпиради, жиққа ёшга тўлди, эчки соқоли ияги билан бирга чайқала бошлади. Кейин ҳайронлик ичида жовдираб:

— Шошманг, ахир бу қандай гап бўлди?— деб сўради.— Менинг болам ўлди, хотиним қайғуга чўмди, бутун бошли уйда бир ўзи қолди... ўзим бўлсам оёқда зўрға турибман: уч кеча ухламадим... Буниси нима энди? Мени шалоқ бир комедияда ўйнашга, яна қўғирчоқ ролини ўйнашга мажбур қилаётирлар! Тушунолмай... тушунолмай қолдим!

Абогин бир муштини очди, чангалида эзилиб ётган хатни ерга отиб урди-да, янчиб ўлдиргиси келган ҳашаротни босаётгандай, уни депсаб ташлади. Кейин бир муштини ўз тумшуги яқинида силкитиб ва, оёгининг қадоғини биров босиб олгандай, юзини буриштириб, ғижиниб туриб гапира бошлади:

— Кўзим кўр бўлиб қолган экан... сира сезмаган эканман! Ҳар кун келиб юрар экан, пайқамабман,— бугун ҳам каретада келипти,— сезмабман! «Нимага каретада келади?» деб ўйламабман! Қовоқбош!

— Тушунолмай... тушунолмай қолдим!— деб доктор ғўдирлади.— Ахир бу қанақа гап? Ахир бу инсон шахсни масхара қилиш, инсон дарду аламларини поймол қилиш деган гап-ку! Бу ҳеч ақлга сиғмайдиган гап!.. Бундақасини умримда биринчи марта кўряпман.

Доктор, ўзининг жуда ёмон хўрланганини энди пайқай бошлаган кишидек елкаларини ҳайрон бўлиб қисиб, қўлларини ёзди-да, нима деярини, нима қиларини билмай, мажоли қуриб, креслога ўтириб қолди.

— Хўп, мени-ку ёмон кўриб, бошқага кўнгил берибсан,— отамдан нари,— лекин алдаш нима керак? Бунақа разиллик, хиёнат билан макру ҳийла ишлатиш нима ҳожат?— деяр эди Абогин, йиғламсираб.— Нега бундай қилдинг? Нега, а? Мен сенга нима ёмонлик қилувдим? Менга қаранг, доктор,— Абогин Кирилов ёнига келиб, куйиб-пишиб гапирди:— сиз бошимга тушган қайғунинг ғайри ихтиёрий шоҳиди бўлдингиз, шу учун ҳақиқатни сиздан яширмайман. Сизга қасамёд қилиб айтаманки, мен бу хотинни севардим, илоҳий бир севги билан, қўлдай севар эдим! Унинг йўлига ҳамма нарсамни тикдим: қариндош-уруғларим билан юз кўрмас бўлдим, ишимни ва музикани ташладим, шундай қилиқларини кечирдимки, агар онам ё опам шу хил қилиқ қилса, мен уларни асло кечирмас эдим. . . Эр бўлиб, бирон марта олайиб қарамадим. . . Олайиш қаёқда! Нега мени алдайсан? «Нега севмадинг?» демайман, йўқ, «нега мени бунақа разиллик билан алдаб кетдинг?» дейман? Севмас экансан, кўнглинг йўқ экан, тиккасига: «севмайман»де қўй-да, бу тўғрида қандай иш тутишимни ўзинг билганингдан кейин. . .

Абогин кўзларида жиққа ёш, бутун вужудида дағ-дағ титроқ билан бор аламини докторга очиб солди. У иккала қўлини кўксига босиб туриб ҳарорат билан сўзлар, ўзининг оилавий сирини сира иккиланмасдан очиб ташлар ва бу сирларни айтиб, юрагини бўшатаётганига севинаётгандай кўринар эди. Шу тахлитда бир-икки соат гапирса, дардини айтиб, юрагини бўшатса, енгил тортиши шубҳасиз эди. Ким билади, агар доктор унинг оҳи-зорига яхшироқ қулоқ солса, дардларига ҳамлард бўлса, балки, бемаъниликка йўл қўймай, тақдирига тан бериб қўя қолармиди? Ахир шундай ҳоллар кўп бўлади-ку. . . Лекин иш бошқача бўлди. Хўрланган доктор Абогин гапириб турганда аста-секин ўзгариб борди. Чеҳрасидаги парвосизлик билан ҳайронлик аломатлари ўз ўринларини секин-секин аччиқ аламга, нафрат ва ғазабга бўшатиб бераверди. Юз чизиқлари яна ҳам дағал, бичимсиз ва ёқимсиз тус ола борди. Абогин монах хотинларники сингари юзи дарров кўзга ташланмайдиган қуруқ, лекин сўлим бир жувон суратини докторнинг кўзига яқин келтириб туриб: «Мана шундай дилбарни кўрган киши бунинг қўлидан алдов келади деб ўйлаши мумкинми?» деб сўраганда, доктор бирдан сапчиб тушди, кўзларидан ўт чақнади, кейин дона-дона қилиб гапирди:

— Нима қиласиз менга бу гапларни айтиб? Айтманг, эшитмайман! Хоҳламайман!— доктор шу сўзларни бақириб айтгандан кейин столга гурсиллатиб бир мушт урди.— Сизнинг куракда турмайдиган сирларингизнинг кераги йўқ менга, падарига лаънат! Қўйинг, бунақа пардасиз гапларни менга айтманг! Ё менинг шунча хўрланганимни кам билаяпсизми? Нима, мен малайманми, кўнглим хушлаганича хўрлайвераман, деб ўйлайсизми? А?

Абогин, ҳангимаг бўлиб, орқага тисарилди. Доктор бўлса, соқолини дилдиратиб, ҳамон бақирар эди:

— Мени бу ерга нега олиб келдингиз? Агар сиз жир бойлаганингиздан хотин олиб, жир бойлаганингиздан қутирсангиз, оилангизда машмаша қўзғасангиз, менда нима гуноҳ? Сизнинг эр-у хотинлик савдонгиз билан менинг неча пуллик ишим бор? Қўйинг мени ўз ҳолимга! Ана катта кўча: хоҳласангиз—мушткеттини машқ қилинг, хоҳласангиз—одампарварлик ғояларига берилинг, хоҳласангиз чалинг (виолончель солинган қутига бир кўзини олайтириб қараб қўйди): контрабасда хоҳлайсизми, тромбонда хоҳлайсизми,— чалаверинг, хоҳласангиз — боқувдаги ахта хўроздай жир босинг, лекин инсон шахсиятини зинҳор масхара қила кўрманг! Мабодо инсон шахсиятини ҳурмат қилиш қўлингиздан келмаса, лоақал уни эътиборингиздан соқит қилинг!

— Шошманг, бу нима деганингиз ўзи?— деди Абогин, қизариб-бўзариб.

— Буми? Одамни ўйинчоқ қилиш—пастлик ва разиллик деганим! Мен врачман; сиз бўлсангиз атир ва фаҳшқиди анқиб турмайдиган врачлар ва ишчиларни ўзингизнинг малайларингиз, тарбиясиз одамлар деб ҳисоблайсиз! Менга деса ҳисоблайверинг, лекин дард-алам остида эзилиб ётган бир бечорани кўғирчоққа айланторманг, сизга ҳеч ким бу ҳуқуқни берган эмас!

— Қайси бет билан менга шу гапларни гапиряпсиз?— деб сўради Абогин, паст бир товуш билан; шу пайт юзининг эти яна уча бошлади, аммо бу сафар аччиғи қистаганидан учаётгани аниқ эди.

— Йўқ, менинг бошимга тушган қайғуни била туриб, мени бу ерга нега олиб келдингиз-у, нечун ахлоқсиз гапларни эшитишга мажбур қилдингиз?— деб доктор бақирди-да, гурсиллатиб столга яна бир мушт урди.— Бировнинг бошидаги қайғусини нега оёқ-ости қиласиз? Ким берди сизга бу ҳуқуқни?

— Жинни бўпсиз!— деб Абогин ҳам бақирди.— Андишали одам бу хилда гап қилмайди! Ўзим ҳам ўлгидай бебахтман, мана... мана...

— Бебахтмиш!— деди доктор, нафрат билан заҳарханда қилиб.— Бу сўзга тил тегизманг, бунга сизнинг дахлингиз йўқ! Векселга пул тополмаган лапашанглар ҳам ўзларини бебахт деб атайдилар. Жири оғирлик қилаётган ахта хўроз ҳам бебахт эмиш! Сарик чақага ҳам арзимайдиган одамлар!

— Марҳаматли жаноб, ҳаддингиздан ошиб кетдингиз!— деб чинқирди Абогин.— Бундай сўзлар учун... калтаклайдилар! Билдингизми?

Абогин ён чўнтагига шошиб қўл суқди-да, картмонини олиб, ичидан иккита қоғоз пул чиқарди, кейин уни столга ирғитди.

— Ана келиш ҳақингиз!— деди-ю, бурун катакларини пўкилладиб:— Ҳақингиз тўланди!— деб қўшиб қўйди.

— Менга пулингиз керак эмас!— деди доктор қичқириб, столдаги пулни ерга туртиб юборди.— Ҳақорат қилганлик учун пул билан ҳақ тўламайдилар!

Абогин билан доктор юзма-юз туриб олиб, аччиқ устида бир-бирини ноҳақ ҳақорат қилаверди. Улар ҳеч вақт, ҳатто тушларида ҳам шунчалик ноҳақ, қўрс ва бемаъни гапларни айтмаган бўлсалар керак. Икковининг ҳам хатти-ҳаракати ва сўзларида бебахт одамнинг ўжарлиги бор ва бу ҳол равшан сезилиб турар эди. Бебахт одамлар жуда ўжар, заҳар, ноинсоф, бераҳм бўладилар. Улар бир-бирларининг дард-у аламларига нодон одамлардан ҳам камроқ тушунадилар. Бебахтлик одамларни бириктирмайди, бир-биридан айиради; ҳатто бошларидаги қайғу-аламнинг бир хиллиги уларни яқинлаштириши керакдай бўлган жойларда ҳам ноҳақлик ва бераҳмлик бир мунча тўқ одамлар орасидагидан кўпроқ қилинади.

— Марҳамат қилиб, мени уйимга жўнатинг!— деб бақирди доктор, нафаси тиқилиб.

Абогин шартта қўнғироқ чалди. Чақирғига ҳеч ким келмагандан кейин яна бир марта чалиб, қўнғироқни жаҳл билан ерга отиб урди; қўнғироқ гилам устига пақиллаб тушиб, жон бераётган кишининг оҳига ўхшаш мунгли товуш чиқарди. Малай кирди.

— Ҳамманг қаёққа даф бўлдинг, падар лаънатилар?!— деди хўжайин унга мушт ўхталиб.— Ҳозир қаерда эдинг? Бориб айт: манови жанобга коляска келти-

ришсин, менга карета тўғрилат!— Малай ўгирилиб энди чиқиб кетмоқчи бўлиб турганда, хўжайин тагин қичқирди:— Эртага хоинлардан биттаси ҳам уйда қолмасин! Ҳаммаси йўқолсин! Янги одамлар оламан! Газандалар!

Абогин билан доктор, араваларини кутиб, индашмай турди. Абогиннинг башараси яна аввалги тўқ ва нафис тусига кирди. У бир ниманинг фикри билан банд бўлса керак, бошини жуда чиройли силкитиб қўйиб, меҳмонхонада юра бошлади. Ҳали жаҳлидан тушмаган бўлса ҳам, лекин душманининг шу ердалигидан беҳабардай бир қиёфа олишга тиришарди. . . Доктор бўлса, Абогинга хунук ва ошкор бир нафрат билан қаттиқ тикилиб, тикка турарди; пешонаси шўр, қайғуси мўл одамлар тўқлик ва нафисликни кўрганда, унга докторнинг Абогинга қараганига ўхшатиб қарайди.

Бир оздан кейин доктор коляскага ўтириб жўнади; унинг кўзлари ҳамон нафрат билан қарар эди. Ташқари қоронғи, бир соат бундан аввалгидан ҳам қоронғироқ. Қизил ярим ой бўлса алақачон адир орқасига ўтиб кетибди; уни боя қўриқлашиб юрган қора булутлар юлдузлар ёнида қора доғ бўлиб сочилиб ётибди. Қизил чироқли карета йўлда дўпирлаб келиб, доктордан ўзиб кетди. Унда Абогин норозилик билдиргани, бемаънилиқ қилгани боряпти. . .

Доктор йўл бўйи хотини тўғрисида эмас, Андрей тўғрисида ҳам эмас, у ҳозиргина ўзи ташлаб чиққан уйда яшовчи одамлар ва Абогин тўғрисида ўйлаб борди. Одам боласига ярашмайдиган бераҳмлиқ ва ноҳақлик билан фикр юритди; Абогинни ҳам, унинг хотинини ҳам, Папчинскийни ҳам, дунёда гашт қилиб яшовчи ва ўзидан атир ҳиди сочувчи одамларни ҳам қоралади, улардан йўл бўйи жирканиб борди, қалби қаттиқ нафратланди. Миясида эса бу одамлар тўғрисида ёмон фикр ва бунга ишонч туғилди.

Замон ўтади, Кириловнинг қайғу-алами ҳам нутилади, лекин одам боласининг қалбига ярашмаган бу ноҳақ ишонч нутилмайди, докторнинг ўлгунича миясида қолади.

ЖАҲОЛАТ

Ииртиқ пўстинчага ўраниб, каттакон қора пийма кийиб олган, бет суяклари чиқик, оқиш бир бола, земство докторининг касалхонада бетобларни кўриб бўлиб уйига қайтар пайтини пойлаб турган эди; доктор келганда, бола ҳайиқибгина ёнига борди.

— Бир арзим бор эди,— деди у.

— Нима дейсан?

Бола бурнини кафти билан пастдан юқорига сидириб артди, осмонга бир қараб олиб, кейин җавоб берди:

— Бир арзим бор эди. . . Ҳалиги, ўша, тақсир, сөн қарайдиган арестантлар палатасида менинг Васька деган акам ётипти, ўзи варваринолик, темирчи. . .

— Ҳўш, ётса нима?

— Ҳалиги, ўша, Васьканинг укаси бўламан мен. . . Отадан икки ўғилмиз: акам—Васька-ю, мен—Кирила. Тагин учта опа-сингилданам бор, Васьканинг бўлса хотини билан кичкина ўғилчаси қолган. . . Одам кўп-у ишлайдиган йўқ. . . Мен сенга айтсам, дўконнинг ўчоғига ўт қаланмаганигаям уч йил бўп қолгандир, дейман. Ўзим бўлсам чит фабрикасидаман, темирчиликка даст-панжа келмайди. Отамнинг қўлидан нима келарди? Иш қилиш у ёқда турсин, овқатини амаллаб еёлмайди; овқат олиб борса, оғзини тополмай ёнидан ўтказиб юборади.

— Менга нима дейсан, ахир?

— Бир яхшилик қил: Васькани қўйиб юбор!

Доктор Кирилага ҳайрон бўлиб қаради-ю, индамай кетаверди. Бола олдинга югуриб ўтиб, ўзини унинг оёқлари остига ташлади-да, кўзларини мўлтиллаб ва яна кафти билан бурнини артиб ялина бошлади:

— Доктор худо хайрингни берсин! Худо йўлига бир яхшилик қил-у, Васькага жавоб бер! Ўлар-ўлгунча дуо

қилайлик! Жон хўжайин, жавоб бер. Бўлмаса уйдагиларнинг бариси очидан ўлади! Онам худо берган кунни ййглайди, Васьканинг аёлиям ййгидан бош кўтармайди... ўлар бўлсак ўлиб бўлдиқ! Тўйдим, ажал келса кўзимни юммай ўлардим! Бир яхшилик қил: акамни қўйиб юбор, тасаддугинг кетай, хўжайин!

— Нима, сен эс-месингни еб қўйганмисан ё жинни бўлганмисан?— деб сўради доктор, унга жаҳл билан хўмрайиб.— Мен қанақа қилиб қўйиб юбораман? Ахир у қамоқда ўтирипти-ю!

Кирила ййглаб юборди.

— Қўйвор!

— Тфу, тентак! Қўйиб юборишга ҳақим борми? Нима, мен тюрьма хўжайиниманми? Қасалини қаратгани олиб келишган эди, қараб турибман. Сени қамаб қўйиш қўлимдан қанчалик келмаса, уни бўшатиб юбориш ҳам, шунақа, қўлимдан келмайди. Миясини еб қўйган нодон!

— Ахир уни бекорга қамаб қўйишди-да! Ҳалиги, суд бўлгунча овохтада росо бир йил ўтирди-ю, энди нимага ўтирипти? Одам ўлдирган ё от ўғирлаган бўлсаям майлийди. Ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ қамаб қўйишди.

— Тўғридир, лекин бунга менинг нима алоқам бор?

— Бояқишни қамашга қамаб қўйиб, нимага қамашганини ўзлариям билмайди. Кайфи баланд экан-да, хўжайин, нима қилганини ўзиям билмайди; отамнинг қўлоғи тагида шовла қайнатиптиям билмайди, ўзининг бегини бутоққа уриб ёриптиям билмайди—мастлик-да. Шу орада нимаям бўлади-ю, оғайниларимиздан иккитаси турк тамақисига хумор бўлиб қолади; акамни қўярда қўймай, кечаси арманининг дўконига тушайлик, деб қисташади—тамақи олишга-да. Акамам мастликда хўп деб юборса бўладими! Аҳмоқ. Ҳалиги, қулфни синдиришади-ю, дўконга кириб олишиб, ҳамма ёқнинг тўс-тўполонини чиқаришади. Бари нарсани пачоқлашади, ойналарни синдиришади, қоплардаги унларни сочиб ташлашади. Мастлик ёмон-да! Бир маҳал қарабсанки, миршаб ҳам етиб келипти... у депти, бу депти, хуллас, ишни терговга оширипти. Қамоқда роппа росо бир йил ўтиришди, бир ҳафта бўлди, чоршанба кунни, уччовини шаҳарда суд қилишди. Орқаларида солдат милтиқ билан ҳайдаб борди... Одамларни тақир яқин йўлатмади. Васьканинг гуноҳи ҳаммасиникидан кам-у, каттаконлар уни ишбоши деб айтишди. Иккита шеригини қамоққа, Васькани бўлса арестантлар ротасига кесишди;

уч йил хизмат қилармиш. Нимага бунақа? Худо ҳақи ўзинг ўйлаб кўр!

— Яна айтаман, менинг ҳеч қанақа алоқам йўқ бу нарсага. Бошлиқларнинг олдига бор.

— Уларгаям бордим! Судгаям бордим, гуноҳини ўтнинглар деб ариза ташлай девдим, аризамни олишмади. Миршабларнинг каттасигаям, терговчигаям учрадим, ҳам-масиям: менинг ишим эмас бу, дейди! Ахир кимнинг иши? Қасалхонада бўлса сендан каттаси йўқ. Нима қиламан десанг-қилаверасан, хўжайин.

— Аҳмоқ экансан!— деди доктор, чуқур тин олиб. Маслаҳатчиларки айблашиптими — бўлди, иш тамом! Миршаблар каттаси бир ёқда турсин, энди ҳоким ҳам, ҳатто министр ҳам бир нима қилолмайди. Бекор овора бўлиб юрибсан!

— Бўлмаса ким суд қилди?

— Жаноб маслаҳатчилар...

— Ие, уларни нимага жаноб дейсан? Ўзимизнинг мужиклар эди-ку! Андрей Гурьев бор эди, иннайкейин Алёшка Хук бор эди.

— Бўлди, сenga гап уқтиргунча музлаб қоладиганга ўхшайман...

Доктор қўл силтаб, эшик томонга тез-тез юриб кетди. Кирила орқасидан бормоқчи бўлди-ю, лекин эшикнинг тақиллаб ёпилганини кўриб, тўхтаб қолди. Шапкасини ҳам киймасдан, доктор уйига тикилиб, касалхона ҳовлисида ўн минутча қотиб турди. Кейин чуқур нафас олиб, шошмасдан қашинди-да, дарвоза томонга юриб кетди.

— Энди арзимни кимга бориб айтсам экан?— деб гўлдиради у, йўлга тушаётиб.— Бирига айтсам,— менинг ишиммас дейди, яна бирига айтсам,— унисиям — менинг ишиммас, деб айтади. Ахир кимнинг иши бўлмасам? Чамамда, битта-яримтасининг оғзини мойламасам ишим юришмайдиганга ўхшайди. Докторнинг оғзи гапда-ю, кўзи қўлимда: кўк қоғоздан биттасини чўзиворармикан, деб ўйлайди-да. Йуқ, оғайни, мен ҳали ярим пошшогача бо-раман...

Оғирлигини гоҳ бир оёғидан иккинчи оёғига солиб, гоҳ теварагига бекорга жовдираб, хушёқмаслик билан судралиб борди; афтидан, қаёққа боришини билмай ҳайрон эди... Ҳаво совуқ эмас эди, шунинг учун оёғининг тагидаги қор эшитилар-эшитилмасгина рижирларди. Олдида, ярим чақиримча келадиган узоқликдаги адирда уезд ша-

ҳари кафтдай кўриниб турибди; акасини яқинда ана шу шаҳарда суд қилган эдилар. Унг ёқда томи қизил, бурчаклари будкали қамоқхона қорайиб кўринади, чап ёқда эса — ҳозир қиров босиб ётган шаҳар ўрмони. Ҳамма ёқ жимжит, фақат олдинда заифона камзил, каттакон шапка кийиб бир чол йўталиб ва шаҳарга ҳайдаб кетаётган сизгирига ўхтин-ўхтин қичқириб бораётир.

Кирила чолга етиб олиб:

— Салом, бува,— деди.

— Салом. . .

— Сотгани олиб кетяпсанми?

— Йўқ, ўзим. . .— деди чол, хушёқмаслик билан.

Шу тахлит гаплашиб кетишди. Кирила касалхонага нима учун борганини, доктор билан ўзи ўртасида бўлиб ўтган гапни айтиб берди. Икковлари шаҳарга киришгандан кейин чол унга:

— Нафсамбирга қараганда, доктор бунақа ишларни билмайди,— деди. — Орий рост, у ҳам илмли киши-ю лекин дори-дармон бериб тузатадиган илмни ўқиган-да. Мушкулингни осон қиладиган маслаҳатлар бериш ё бўлмаса ариза битиб бериш тўғрисига келсак,— йўқ, бунақангги ишлар қўлидан келмайди, билмайди-да. Бунақа қиладиган тўралар бор, улар бошқа гап. Мана, шаҳар судьясигаям, миршаблар каттасигаям учрабсан. Булар ҳам жонингга аро киришолмайди, қўлларидан келмайди-да.

— Кимга бориб арз қилай бўлмаса?

— Сендақа деҳқонларнинг ишини кўрадиган катталаринг бор. Ана ўшанга арз қил. Жаноб Синеоков деган тўра.

— Ие, у Золотоводаги эмасми?

— Ҳа, қандингни ур, ўша. Деҳқонларнинг каттаси ўша киши бўлади. Сиздақаларнинг иши тушиб қолса исправник ҳам бирнима қилолмайди,— қўлидан келмайди-да.

— Пича йироқ-да, қурғур! . . Чамамда, ўн беш чақирим келар, йўқ, ортиқлик ҳам қилади.

— Зарур келса, юз чақиримига ҳам қараб турмайди киши.

— Буниси-ку тўғри-я. . . Унга ариза ташлаш керакми?

— Борганингда биласан. Ариза ташлаш керак бўлса, мирза дарров ёзиб беради. Каттаконларингнинг мирзаси бор.

Кирила бободан ажралгандан кейин бозор майдонида пича ўйланиб турди; ахир Золотовага борадиган бўлиб шаҳардан чиқиб кетди.

Орадан беш-олти кун ўтгандан сўнг доктор касалларни кўриб бўлиб уйига қайтганда, яна ҳовлида Кириланинг кутиб турганини кўрди. Бу сафар бола ёлғиз эмас, ёнида жуда ҳам озгин, рангги-рўйи қонсиз бир чол ҳам бор эди; чол бошини соат кабгиридай сира тинмай ликиллатиб, лабларини тамшаб турар эди.

— Хўжайин, яна сендан шафқат сўраб келдим!— деб Кирила сўз бошлади.— Мана, отамам бирга келди. Раҳминг келсин, Васькани қўйиб юбор! Деҳқонларнинг каттаси гаплашгисиям келмади. «Йўқол кўзимдан!» деб ҳайдаб юборди.

Чол ҳам, дириллаб турган қошларини баланд кўтариб, бўғиздан чиққан товуш билан:

— Тақсир, раҳмингиз келсин,— деб вишиллади.— Яхшилигингизга яраша бир нима берайлик десак,— ўзимизда ҳеч нима йўқ — камбағалмиз. Башарти тақсирим хўп десалар, Кирюшками ё Васьками, иш қилиб, биттаси қарзимизни узиб қўяр. Майли, ишингизни қилиб беришин.

— Ишингни қилиб берамиз!— деди Кирила; кейин, худди қасамёд қилаётгандай қўлини кўтариб, зорланди:— Жавоб бериб юбор! Очидан ўлишяпти уйдагилар! Додфигонлари юракни эзади, хўжайин!

Бола отасига ялт этиб қаради, енидан тортди. Ана шунда иккови, худди команда эшитгандай, доктор оёғига баравар йиқилди. Доктор бўлса, қўлини силтади-да, орқасига ҳам қарамай ўз уйига қараб тез-тез юриб кетди.

ПОЛИНЬКА

Кундуз соат бирдан ошган. «Париж янгиликлари» номли атторлик магазинида савдо қизиб турган пайт. Гумашталарнинг бир оҳангдаги ғовури эшитилади; бу ғовур — мактабда ўқитувчи болаларга бир хил нарсани ёдлаттираётганда кўтариладиган ғовурга ўхшайди. Бир оҳангдаги бу ғовурни на хонимларнинг жарангли кулгилари, на ойнабанд кўча эшигининг тарақ-туруқи ва на дастёр болаларнинг оёқ дўпири буза олади.

Магазин ўртасида Полиньяка турибди; модалар ишхонасининг эгаси Марья Андреевнанинг жуссаси кичкинадан келган бу озгин, оқруй қизи кимнидир аланглаб қидиради. Қора қош дастёр унинг олдига югуриб келади-да, жиддий бир қиёфада сўрайди:

— Нима истайдилар, ойнимпошша?

— Мен молни ҳамма вақт Николай Тимофеичдан оламан,— деб жавоб қилади Полиньяка.

Модага мувофиқ кийиниб, галстугига каттакон тўғноғич таққан, сочлари жингалак, қора мағиз, хушқомат гумашта Николай Тимофеич эса пештахтани артиб, бўйнини чўзиб, Полиньякага кулимсираб қараб турар эди.

— Пелагея Сергеевна, салом!— деб яхши, бақувват товуш билан қичқирди у.— Марҳамат қилсинлар!

— Ҳа, салом!— дейди Полиньяка, унга яқин келиб.— Қаранг, яна сизнинг олдингизга келдим-а. Менга бирон хил уқа кўрсатсангиз.

— Нимага ишлатмоқчилар?

— Лифчикка, орқа томонига, қисқаси — ички кийимнинг ҳаммасига.

— Бош устига.

Николай Тимофеич Полинканинг олдига бир неча хил уқа келтириб қўяди; Полинька хушёқмаслик билан танлаб, савдолашади.

Гумашта ёқимтойгина кулимсираб, уни кўндирмоқчи бўлади:

— Асло, бир сўмга сув текин! Бу Франция уқаси, саккиз қирралик... Марҳамат, бизда оддийси ҳам бор, бунақаси тортиб сотилади... Унисининг гази қирқ беш тийиндан, лекин сифати айтарлик эмас! Марҳамат!

Полинька уқага энгашиб:

— Менга яна уқа тугмалар қадалган нозик ёнпеш ҳам керак эди,— дейди-да, негадир уҳ тортади.— Сизда мана бу рангга тўғри келадиган нозик дандондан топиладими?

— Бор.

Полинька пештахтага яна ҳам кўпроқ энгашиб секингина сўрайди:

— Пайшанба куни мунча барвақт кетиб қолдингиз бизникидан, Николай Тимофеич?

— Ҳим!.. Кетиб қолганимни сезганингиз қизиқ,— дейди гумашта, истеҳзо билан кулиб.— Студент жанобларига шунчалик маҳлиё бўлиб қолувдингизки... кетиб қолганимни сезганингиз қизиқ!

Полинька қип-қизариб, дами ичига тушиб кетади. Гумаштанинг бармоқлари асабийлик билан қалтирайди, қутичаларни ёпиб, лузуми бўлмаса ҳам, устама-уст қилиб тахлайди. Орага бир минутлик сукунат тушади.

— Менга нозик қадалган тўрдан ҳам керак,— дейди Полинька, ўсалликдан гумаштага зўрға қараб.

— Қанақасидан берай? Тюлга нозик қадаб қилинган қора, қизил тўрлар бор — ҳозирги пайтда бунақаси жуда ҳам расм бўлган.

— Неча пулдан сотяпсиз?

— Қораси саксон тийиндан тортиб бор, ранглилари бўлса икки сўм эллик тийиндан. Бундан кейин сизларникига ҳеч оёқ босмайман,— деб Николай Тимофеич секин қўшиб қўяди.

— Нима сабабдан?

— Нима сабабдан? Сабаби жуда равшан. Ўзингиз билишингиз керак. Ўзимни қийнаб нима қиламан? Қизиқ гап қиласиз! Студент сизга ишқивозлик қилиб турса-ю, наҳотки мен бир чеккада мунгайиб ўтирсам? Мен ҳамма нарсени кўриб турибман, жуда яхши тушунаман ҳам. У

куздан бери чинакам ишқивозлик қилиб келяпти сизга! Сиз ҳам ҳар кун у билан сайр қилиб юрасиз. Сизникига келди дегунча, ундан кўзингизни узолмай қоласиз; билмайман, фаришта келди деб ўйлайсизми! Сиз уни яхши кўрасиз, сиз учун ундан яхшироқ одам йўқ; жуда яхши бўпти-да, нима қиламиз энди бу тўғрида гапириб. . .

Полинька чурқ этмайди, шошиб қолганидан пештахтани бармоқлари билан силайди.

— Кўр эмасман, ҳамма нарсани очиқ кўриб турибман,— деб гумашта ўпкалайди.— Сизларникига нима деб бораман, бориб нима ҳам қиламан? Менда ҳам иззати нафс бор, итнинг кейинги оёғи бўлиш ҳаммага ҳам ёқавермайди. Яна нима олмоқчи эдингиз?

— Ойим анча нарса олгин девди, эсимдан чиқди. Жига ҳам керак эди.

— Қанақасидан бўлсин?

— Яхшироғидан, шу кунларда расм бўлганидан.

Шу кунларда қуш патидан қилинган жиғани кўпроқ тақишади. Хоҳласангиз, гелиотроп ёки канак деган, яъни сариқ аралаш тўқ қизил ранглисидан бераман. Ҳозир шу расм бўлди. Қанақасини хоҳласангиз топилади. Бу гапларнинг охири нима бўларкин, билмайман. Сиз кўнгил беришга берибсиз, энди оқибати нима бўларкин?

Николай Тимофеичнинг юзида, кўзлари ёнида қизил доғлар бўртиб чиқди. У нозик, майин уқани қўлида эзиб туриб, ҳамон гўлдирарди:

— Нима бало, ўшанга тегмоқчимисиз, дейман? Йўқ, бу шаштингиздан қайтинг. Аввало, студентларнинг уйланишларига йўл йўқ. Қолаверса, у сизларникига яхши ният билан желиб-жетиб юрган бўлмаса керак? Албатта! Ахир улар, ўша сиз кўнгил берган студентлар, бизни одам ўрнида кўришмайди-ку!.. Улар савдогарлар ва мода кийим тикувчи хотинларникига фақат уларнинг нодонлигидан кулиш ва ароқларини ичиш учун борадилар. Аммо ўзлариникида ё тузукроқ одамларнинг уйида ичишга уяладилар. Бизга ўхшаш илмсиз, аймоқи одамларникидачи? — уятни бир ёққа йиғиштириб қўйишади, иложини қилишса оёқларини осмонга қилиб юришдан ҳам таптортишмайди. Шунақа! Айтмоқчи, жиғанинг қанақасини олмоқчи эдингиз? Агар орқангиздан тушиб, ишқивозлик қилиб юрган бўлса, нега бундай қилаётганлиги маълум. . . Бир кун доктор ё адвокат бўлиб чиққанда: «Эҳ, бир маҳаллар оппоққина дилбарчам бор эди! Ҳозир қаерда

экан?» деб эслаб юради-да. Ҳозир ҳам студент ошналари орасида: «Мода кийимлар тикувчи бир қизни кўз тагига олиб қўйибман» деб юргандир.

Полинька стулга ўтиради-да, уйиб ташланган оқ қутчаларга эси кетиб қараб қолади.

— Йўқ, жиға олмайман,— деб ух тортади Полинька.— Ойим ўзи ёқтирганини танлаб олар; адашиб, бошқасини олиб қўймайин тагин. Яктак учун олти газ гажим берсангиз, гази икки тангалигидан. Яна ўша кокс ёғочидан қилинган тугма ҳам беринг, тешиги ёндама эмас, ўртадан ўтган бўлсин... қадалганда маҳкам ушлайдиганидан...

Николай Тимофеич гажим билан тугмаларни қиз олдига тўкиб қўяди. У йигитга гуноҳкордай қарайди; афтидан, гапнинг давомини кутар эди. Аммо йигит қовоғини солиб индамайди-да, жиғаларни тартибга солиш билан овора бўлади.

Полинька, пича жим ўтиргандан сўнг, қонсиз лабларини дастрўмолчаси билан артиб туриб:

— Кўйлакка тугма олиш эсимдан чиқмасин тагин... — дейди.

— Қанақасидан берай?

— Савдогар хотинга тикяпмиз, ярқироғидан бераверинг...

— Тўғри, савдогар хотинга бўлса ола-булароғидан олавериш керак. Мана бу тугмаларни кўринг-чи; кўк, қизил ва шу кунларда жуда расм бўлган заргул тугмалар. Кўзга дарров чалинади. Гажимни ёқтирмайдиган вазминроқ одамлар ярқироқ ҳошияли қора, хира тугмаларни оладилар. Фақат мен тушунолмай қолдим. Наҳотки ўзингизнинг ақлингиз етмаса? Бу ишқивозликлар... ахир нимага олиб бораркин?

— Ўзим ҳам билмайман... — дейди Полинька. Кейин тугмаларни кўрмоқчи бўлиб эгилади.— Менга нима бало бўлаётганини ўзим ҳам билолмай қолдим, Николай Тимофеич.

Николай Тимофеичнинг орқасида, уни пештахтага сиқиб, битта йўғон гумашта пайдо бўлади. Чаккаларидагина соқол қўйган бу гумашта, ғоят нозик бир мулозамат билан қичқиради:

— Манави бўлимга марҳамат қилсинлар, хоним! Джерсе кофточкаларидан уч хили бор: селон, гижим ва нозикбанд! Қанақасидан берай?

Айни замонда Полинъка ёнидан семиз бир хоним ўтади, у йўғон, эркакларшикига ўхшаган дўнғиллаган товуш билан гапиради:

— Чок солингани бўлмасин, тўқилганидан беринг. Иннакейин, пломбаси чуқуридан бўлсин.

Николай Тимофеич Полинъка томонга энгашади-да:

— Ўзингизни мол кўраётганга солинг,— деб шипшитади, зўр-зўракисига жилмайиб.— Худоё тавба, сизга нима бўлди ўзи? Рангингизда ранг қолмади, юзингиз бутунлай ўзгарди. Сизни ташлаб кетади у, Пелагея Сергевна! Ахир бир кун уйланганга ҳам, барибир, севганидан эмас, оч қолганидан, пулингизни учганидан уйланади. Сепингиз ҳисобидан яхшигина рўзғор қилиб олади-да, кейин сиздай хотинни борлигидан уялиб юради. Сизни меҳмонларига ҳам, ўртоқларига ҳам кўрсатмайди, нимагаки илмингиз йўқ — ўқимаган қизсиз, шунинг учун сизни сира таптортмасдан: «Тўқмоғим» деяверади. Тўғри-да докторлар билан адвокатлар олдида ўзингизни ўшаларга ўхшатиб тутоласизми? Сиз уларнинг назарида мода кийимлар тикувчи хотин, авом махлуқсиз холос!

— Николай Тимофеич!— деб магазиннинг у четидан биров қичқирди. Манави оймпошшага николи лентадан уч газ керак экан, сизда борми?

Николай Тимофеич у томонга ўгирилади-да, юзини тиржайтириб қичқиради:

— Бор! Николи лента, зар камар, атлас муар бор!

— Айтмоқчи, Оля корсет олиб кел деган эди. Эсимдан чиқиб қолмасин,— дейди Полинъка.

— Кўзларингизга ёш келди!— дейди Николай Тимофеич, қўрқиб. . . — Нега бундай қиласиз? Юринг корсет бўлимига, сизни тўсиб қўяй, ёшингизни биров кўрса яхши бўлмайди.

Гумашта зўрма-зўракисига жилмайиб ва ҳаддан зиёд шилқимлик қилиб Полинъкани корсет бўлимига олиб ўтади-да, уни баланд уйиб ташланган қутилар орқасига одамлар кўзидан яшириб қўяди. . .

Николай Тимофеич аввал баланд товуш билан:

— Сизга қанақа корсет керак эди?— деб сўрайди-да, кейин дарҳол:— Кўзингизни артиб олинг!— деб пичирлайди.

— Менга. . . менга қирқ сажкиз сантиметрлиси керак! Фақат, марҳамат қилиб, қўшастарлисидан. . . асл кит мўйлови қўйилганидан берсангиз, шунақасини сўровди. . . Сиз

га айтадиган гапим бор, Николай Тимофеич. Бугун бизни кига келинг!

— Яна қанақа гап бўлиши мумкин? Гаплашадиган гапимиз тамом бўлган.

— Бир сизгина... севасиз мени, шунинг учун сиздан бўлак гаплашадиган кишим йўқ.

— Мана, бу қамишам эмас, суягам эмас, асл кит мўйлови... Нима ҳақида гаплашамиз? Гапимиз тамом бўлган... Ахир бугун ҳам у билан ўйнагани чиқасиз-ку?

— Чиқ... чиқаман.

— Ундай бўлса гаплашиб нима қиламиз? Гапдан фойда йўқ... Яхши кўриб қолгансиз-ку уни?

Полинька юраги пўкиллаб:

— Ҳа...— деб пичирлайди, кўзларидан эса ёш отилиб чиқади.

Николай Тимофеич асабийлик билан елкаларини қисиб, қизариб-бўзариб туриб:

— Шу гапингиздан кейин яна қандай гап бўлиши мумкин? — дейди гўдирлаб.— Энди гап тамом... Кўзингизни артинг, вассалом! Мен... мэн ҳеч нима хоҳламайман...

Шу пайт уйиб ташланган қутилар олдига новча, озгингина гумашта келади-да, ўзининг харидорига мулозамат қила бошлайди:

— Қон йўлини тўсмайдиган эластик тортқидан олмайдиларми? Бу ажойиб тортқи медицина томонидан гоят маъқулланган...

Николай Тимофеич Полинькани тўсиб олади-да, уни ва ўзининг ҳаяжонини одамларга кўрсатмасликка тиришиб, башарасини тиржайтиради. Тиржайиб туриб қичқиради:

— Тўрнинг икки хили бор, ойимпошша! Ип-у ипак! Ориенталь, британ, валенсьен, кроше, торшон,— булари ип, рококо, сутажет, камбре,— булари ипак... Худо ҳақи, кўзингизни артинг! Одамлар келяпти!

Полиньканинг кўз ёшлари тинмай оқаётганини кўриб, гумашта яна ҳам қаттиқроқ қичқиради:

— Испаниядан келтирилган, рококо, сутажет, камбре... фельдекос, ип, ипак пайпоқлар...

ВЕРОЧКА

Иван Алексеевич Огнев август кечаларининг бирида ойнабанд эшикни жаранглатиб очиб айвонга чиққанини унутгани йўқ. У вақт Иван Алексеевичнинг эгнида шалвираган пальто, бошида қирраси сербар шляпа бор эди. Мана энди у шляпа каттакон этиги билан бирга кровать тагида чанг босиб ётибди. Ўшанда Иван Алексеевичнинг бир қўлида боғлаб олинган бирталай китоб билан дафтар, иккинчи қўлида эса — бутоқли йўғон таёқ бор эди.

Эгнида қорга ўхшаш оппоқ пиджак, соқоли ҳам оппоқ тақир бош уй эгаси Кузнецов эшик орқасидан туриб унинг йўлига чироқ тутиб берди. Чол дилкашлик билан кулимсираб, бош чайқар эди.

— Яхши қолинг, оқсоқол! — деб қичқирди Огнев.

Кузнецов чироқни столга қўйиб, айвонга чиқди. Икки та узун, камбар соя зинадан гулшанга сакраб тушди-да, боши билан липа дарахтининг ўзагига тиралиб қолди.

— Яхши қолинг, яна бир карра раҳмат, азизим! — деди Иван Алексеевич, — меҳмондўстлигингиз учун, меҳрибонлигингиз учун, муҳаббатингиз учун раҳмат... Меҳмондўстлигингизни ҳеч қачон, умрим охиригача эсдан чиқармайман. Ўзингиз ҳам яхши, қизингиз ҳам яхши, ҳаммаларингиз яхши, меҳрибон, меҳмондўст одамларсизлар... Шунақаям ажойиб одамлар экансизларки, таърифга сўз тополмайман!

Ширин ҳис ва туйғуларнинг тўлиб-тошганидан, ҳозиргина ичиб чиққан шаробининг таъсири билан Огнев худди қироат қилаётгандай чўзиб гапирар, шу қалар кўнгли бузилган эдики, ҳис ва туйғуларини сўздан кўра кўпроқ кўзларини пирпиратиш, елкаларини учириниш билан билдирар эди. Кузнецов ҳам анчагина ичиб, кўнгли бузи-

либ турган эди, калласини чўзиб бориб, йигит билан ўпишди.

— Сизга худди тозидай ўрганиб қолувдим! — деб Огнев сўзини давом қилди.— Қарийб ҳар кун уйингизга келардим, ўн мартача ётиб ҳам қолдим; шаробингизни шунча кўп ичдимки, энди эсласам юрагим орқамга тортиб кетади. Ҳаммасидан ҳам, Гавриил Петрович, менга кўрсатган ёрдамингиз учун раҳмат. Сиз бўлмасангиз, статистикам билан бошим қотиб, октябрғача ҳам шу ерда қолиб кетардим. Китобимнинг сўз бошига: «N уезди земство идорасининг раиси Кузнецовга ажойиб ёрдами учун раҳмат» деб ёзаман. Статистиканинг келажаги ниҳоятда порлоқ! Вера Гавриловнага бошимни қуйи эгиб салом айтаман. Докторларга, иккала терговчига, иннайкейин котибингизга айтиб қўясиз: уларнинг ёрдамини ўлгунча эсдан чиқармайман! Энди, оқсоқол, бир-биримизни қучоқлайлигу, охириги марта ўпишайлик.

Ийиб кетган Огнев, чол билан яна бир қур ўпишиб. пастга туша бошлади. Сўнгги поғонада орқасига ўгирилиб:

— Яна кўришармиканмиз? — деб сўраган эди, чол:

— Худо билади! Балки кўришмасмиз! — деб жавоб қилди.

— Тўғри айтасиз! Сизни бошингиздан зар сочиб ҳам Питерга келтириб бўлмайди, уездингизга келиш менга ҳам бундан кейин насиб бўлмас. Хайр, яхши қолинг!

— Китобларни ташлаб кетсангизчи! — деб Кузнецов орқасидан қичқирди.— Шунча оғир нарсани кўтариб юриш зарурми? Эртага бирон одам билан юборардим-да.

Лекин Огнев овозни эшитмас, жадал одимлар билан уйдан узоқлашиб борарди. Ичкилик илитган қалби ҳам шод, ҳам эриган, ҳам маъюс эди... У, ҳаётда яхши одамлар билан кўп учрашасан-у, лекин бу учрашишлардан, афсуски, хотирадан бошқа ҳеч нима қолмайди, деб ўйлаб борарди. Гоҳо уфқда турналар лип-лип этиб кўринадди, уларнинг безовталаниб чиқарган садоларини заиф шабада қулоққа уради; бир ондан кейин мовий узоқларга қанчали тикилиб қарамагин, на бир нуқтани кўрасан ва на заиф товушни эшитасан. Одамлар ҳам ўз туслари ва сўзлари билан ҳаётда ана шундай лип-лип этиб кетдилар-у, хотирамизда арзимас издан бўлак ҳеч нима қолдирмай, ўтмишимиз чоҳида ғарқ бўладилар. Иван Алексеевич N уездига баҳорда келган бўлса, ана шундан

буён меҳмондўст Кузнецовларнинг уйига қарийб ҳар кун келиб-кетиб турди; Иван Алексеевич уларга: чолга, чолнинг қизига, хизматкорига худди ўз қариндошларидай ўрганиб қолди; бутун уйни, шинам айвонни, хиёбонларнинг муйилишларини, ошхона ва ҳаммом устига соя ташлаб турган дарахтларни икир-чикиригача билиб олди; лекин шу топда дарчадан ташқарига чиқади-ю, буларнинг ҳаммаси хотирага айланади, унинг учун ҳақиқий аҳамиятини бутунлай йўқотади. Бир-икки йил ўтгандан кейин эса бу дилбар сиймолар ҳам хаёл самаралари сингари миясида тусларини йўқотади.

Кўнгли эриб кетган Огнев хиёбон эшиги томон кетаётиб: «Дунёда одамдан қимматлироқ нарса йўқ! Ҳеч йўқ!» деб ўйларди.

Боғ ичи жимжит ҳам иссиқ эди. Резеда, тамаки, кунгабоқар гулларининг ҳиди анқиб турар—булар гулларини ҳали тўкмаган эдилар. Дарахт ўзаклари билан буталар орасини ой ёғдуси сизиб турган юпқа, суюқ туман тўлдирган. Арвоҳларга ўхшаган туман парчалари бирин-кетин юриб хиёбонни секин-секин кесиб ўтади, уларни кўз зўрға илғайди. Огневнинг хотирасида бу манзара узоқ вақтларгача сақланиб қолди. Боғнинг тепасида, баландда — ой, ундан пастроқда шарқ томон сузиб бораётган тиниқ туман доғлари. Бутун олам ҳайбатли қоралардан ва санқиб юрган оқ кўланкалардан иборат каби кўринади; августнинг ойдин кечаларидан бирида ҳаётида балки биринчи марта туманни томоша қилаётган Огнев эса: табиатни эмас, декорацияни кўраяпман; лаванг мушакчилар боғни оқ бинғол чироғи билан ёритиш мақсадида дарахт тагларига ўтириб олишиб, ёруғ билан бирга ҳавога оқ тутун ҳам тарқатиб юборишибди, деб ўйлар эди.

Огнев боғ эшигига етай деганда, пастак дарахтлар орасидан қора соя ажралиб чиқиб, унга қараб келаверди.

— Вера Гавриловна!— деб юборди суюнганидан у.— Сиз шу ердамидингиз? Мен бўлсам, сизни излаб юрибман, хайрлашиб кетай деб. . . Хайр энди, мен кетяпман!

— Мунча барвақт? Соат энди ўн бир бўлди-ку!

— Йўқ, кетмасам бўлмайди! Беш чақирим юришим керак, иннайкейин нарсаларни йиғиштириш керак. . . Эртага барвақт тураман.

Огневнинг олдида Кузнецовнинг йигирма бир яшар кўҳлиқ қизи,—одати бўйича маъюс юрадиган, кийимларини ҳам наридан-бери киядиган Вера турарди. Кўп ширин ха-

ёллар сурадиган ва қўлига тушган китобни кун бўйи ётиб олиб хушёқмаслик билан ўқийдиган, ҳамиша зерикиб, қайғириб юрадиган қизлар умуман наридан-бери кийинадилар. Табиат дид ва гўзаллик сезгиси берган қизлар ўзларига ана шундай зеб бермай кийинганларида, уларнинг малоҳатлари яна ҳам ортади. Ҳар ҳолда, Огнев кейинча хушрўй Верочкани эслаганда, уни белидан минг қат бўлиб букланса ҳам баданига тегмайдиган кенг кофтасиз, баланд қилиб уйиб қўйилган сочлари орасидан пешонасига тушиб турган гажаксиз, ҳошияси бароқ попукли қизил тўр рўмолсиз тасаввур қилолмас эди. Рўмол, шамолсиз пайтларда жимгина осилиб турган байроқ сингари, Верочканинг орқасига тушиб ётар, кундузлари эса даҳлизда, эркакларнинг шапкалари ёнида ёки қари мушук ҳеч андиша қилмай чиқиб оладиган сандиқ устида ётади. Ана шу рўмолдан, кофточка ғижимларидан хушёқмаслик, хонашинлик, бепарволик ҳиди келиб туради. Эҳтимол, Вера Огневга ёқар-у, шунинг учун у Веранинг ҳар бир тугмасидан, кийимининг ҳар бир ғижимидан илиқлик, дилбарлик, соддадиллик нишонларини топар, гўзаллик ҳисларидан маҳрум, табиати совуқ, субути йўқ хотинларда асти бўлмайдиган шеърият, малоҳат топар эди.

Верочканинг қадди-қомати келишган, ён томондан қараганда юзи силлиқ, сочлари чиройли, қўнғироқ. Умрида хотин кишини кам кўрган Огневга у гўзал кўринади.

Огнев Верочка билан боғ дарчаси олдида хайрлаша-ётиб:

— Кетяпман! Иш қилиб, ёмон ном билан эсламанг-да! Қилган ҳамма яхшиликларингиз учун раҳмат!— деди.

Боя чол билан қандай гаплашган бўлса, кўрсатган меҳмондўстлиги, меҳрибонлиги, дилкашлиги учун Верага ҳам ана ўшандай кўзларини пирпиратиб, елкаларини учириб туриб, қироат билан миннатдорлик билдирди.

— Онамга ёзган ҳар хатимда сизни тилга олардим.— деди у.— Ҳамма ҳам сизга, иннайкейин дадангизга ўхшаса борми,— дунё жаннат бўларди-қоларди. Ҳаммаларингиз ҳам топилмайдиган одамларсизлар! Бирам содда, очик кўнгил, самимий.

— Бу ердан қаерга жўнамоқчисиз?— деб сўради Вера.

— Орёлга, онамнинг олдига бораман; у ерда икки ҳафтача тураман-да, кейин Питерга — ишимга қайтаман.

— Кейинчи?

— Кейинми? Қиш ичи ишлайман, кейин баҳорда яна бирон уездга бориб, материал ахтараман. Хайр энди, саломат бўлинг, юз йил умр кўринг... Иш қилиб ёмон ном билан эсламанг-да. Энди кўришмаймиз.

Огнев, энгашиб, Верочканинг қўлини ўпди. Кейин хаяжон ичида пальтосини тузатди-да, китобларни ўнғайроқ қилиб қўлига олди.

— Туманни қаранг-а!— деди у, бироз жим тургандан сўнг.

— Ҳа. Бизникида ҳеч нима эсингиздан чиқиб қолгани йўқми?

— Лаббай? Чиқмаган бўлса керак...

Огнев бир неча секунд жим турди. Кейин дарча томонга кўпол бурилиб, боғдан чиқиб кетди.

— Шошманг, сизни ўрмонгача узатиб қўяман,— деди Вера, кетма-кет чиқиб.

Иккиси бирга кетди. Энди дарахтлар теварак-атрофни тўсмас, осмон, узоқ-узоқлар бемалол кўриниб турарди. Бутун табиат худди юзига дока рўмол тутиб олгандай тиниқ, харир тутун ичига яширинган; шунда ҳам табиатнинг гўзал ҳусни кўзга чалиниб туради. Туманнинг қуюқроқ ва оқроғи ғарамлар билан буталар яқинида ўралашиб юради ёки парча-парча бўлиб йўлни кесиб ўтади-да, атрофни тўсмасликка тиришаётгандай ерга ёстаниб олади. Икки юзида қоронғи зовур чўзилиб кетган йўл оқ тутун пардаси орқасида то ўрмонгача кўриниб туради; зовурлардан бачкана буталар ўсиб чиққан, улар туман парчаларининг санқишларига халақит бериб ётади. Дарчадан ярим чақиримча нарида Кузнецовларнинг ўрмони қорайиб кўринади.

Огнев: «Нега мен билан боряпти бу? Ҳали уйига келтириб қўйиш ҳам керак бўлар!» деб ўйлайди-ю, Верага ёндан бир қараб олиб, меҳрибонлик билан кулимсирайди ва дейди:

— Шундай яхши обиҳавоки, одамнинг кетгуси келмайди! Ошиқ-маъшуклар гашт қиладиган, ойдин, жимжит, ҳамма ўнғайликлар мавжуд кеча! Қизиқ-а, Вера Гавриловна? Дунёда йигирма тўққиз йилдан бери яшасам-у, умримда бирон ишқ савдосига грифтор бўлмасам! Ҳа, одам бўлиб ишқ савдоси бошимга тушмади, шунинг учун васл, оҳ-воҳ, бўсаларни эшитган гапларимдангина биламан. Яхшимас! Шаҳарда, ўз номерингда ўтириб, дунёнинг лаззатидан беҳабар ўтиб кетасан: бу ерда, бу тоза ҳавода эса

кўнглинг ўша нарсаларни тусаб қолади. . . Ўйласанг, одамнинг жуда хўрлиги келиб кетади!

— Бўлмаса, нега ўзингиз бундай қиласиз?

— Қайдам. Қим билади, балки бундай нарсаларга қўлим тегмагандир, балки-да, кўнгил хушлайдиган. . . дуч келмагандир. Умуман, таниш-билишларим жуда кам, шунинг учун у ер бу ерларга бормайман.

Ёшлар уч юз қадамча ерга индашмай боришди. Огнев Верочканинг очиқ боши билан рўмолига қараб-қараб қўяди, бу қараш унинг қалбида кўклам ва ёз кунларини бирин-кетин гавдалантиради. У кунлар шундай кунлар эдики, Огнев ўзининг кулранг Петроградадаги номеридан узоқда яхши одамлар, табиат ва севикли меҳнат завоқига берилиб кетиб, саҳар шафагининг ўрнини оқшом шафақлари олганини, аввал булбул, кейин бедана, охирида майна ёзнинг тугалаётганидан дарак бериб, бирин-кетин сайрашдан тўхтаганларини сезмай қолди. . . У ёқ бу ёққа боришга, одамлар билан борди-келди қилишга одатланмаган у бечораҳол киши апрель охирида мана шу N уездига жўнаганини ғурурланиб эслай бошлади. У, ўзининг фикрича, ҳозир фанлар ичида энг кўркем ерни эгаллаб олган статистикага бу ерда парвосиз қарашади, ўзим бўлса ёлғизликдан ўламан, деб ўйлаган эди. Апрель саҳарларидан бирида N уезд шаҳарига етиб келиб, православ динининг қадимий йўлида тақводорлик қилувчи Рябухиннинг карвон саройига қўнди; уни ташқарига чиқиб чекиш шарти билан ижара ҳақи бир танга турадиган ёруғ, тоза ҳужрага қўйдилар. У, дам-памини олгандан ва земство идорасининг раиси кимлигини суриштириб билгандан сўнг, дарҳол Гавриил Петровичникига пиёда жўнаб қолди. Чиройли майсазор ва чакалакзор бўйлаб тўрт чақирим юрди. Тўрғайлар, ҳавони кумуш жаранги сингари товуш билан тўлдириб, булутлар тагида сайрар, яшил экинзорлар устида эса, қанотларини салобат ва ҳайбат билан силкиб, зоғлар учар эди.

— Вой худо, наҳотки одамлар ҳамма вақт шунақа ҳавода яшаса? Ё бугун мен келганим учун шундай хушбўймикан, а? — деб ҳайрон бўлган эди ўша вақтда Огнев.

Огнев, Кузнецовлар қуруққина кутиб олишиб, иш тўғрисидагина гаплашар, деб ўйлагани учун, чўчиб, ер тагидан қараб, тортинганидан кичкина соқолини силаб кириб борди. Чол пешонасини тириштириб, бу йититга,

униги статистикасига земство идорасиниги нима алоқаси бор экан, деб аввал ҳайрон бўлди; Огнев статистика материалиниги қиммати, бундай материаллар қаерлардан тўпланишини батафсил айтиб бергандан кейин эса Гавриил Петровичга жон кирди, кулимсиради, болаларга хос бир қизиқиш билан униги дафтарларига кўз ташлади... Уша куни кечқурун Иван Алексеевич Кузнецовларникида меҳмон бўлди, кучли шаробдан тез орада кайф ҳам қилиб қолди; янги танишлариниги хотиржам қиёфалари ва оҳиста ҳаракатларини кўриб, бутун вужуди эриди, мудроқ бостирадиган ширин бир хушқамслик пайдо бўлганини сезди; ана шундай пайтларда одамниги уйқуси, чўзилгиси, ширин-ширин кулгиси келади. Янги танишлари эса унга меҳр билан қарадилар, ота-онасиниги барҳаётми-йўқлигини, ойда қанча пул ишлашини, театрларга бориб туришини суриштирдилар...

Огнев волостларга борганини, зиёфатларда, балиқ овларида бўлганини, ҳаммалари йиғилишиб қизлар монастирида роҳиба Марфани бориб кўрганларини, роҳиба меҳмонларниги ҳар бирига биттадан мунчоқ халтача ҳадя қилганини эслади; иннайкейин чинакам русчасига, қизниги, узундан-узун гап талашганларини, гап талашувчилар ҳеч тушунмай, оғизларидан кўпик сочиб, муштарини столга пақ-пуқ уриб қичқиритганларини, бир-бирлариниги гапларини бўлишганларини, ҳар гапда ўз фикрларига қарши гапириб қўяётганларини ўзлари ҳам сезмаганларини, бир гапни талашиб туриб, бир оздан кейин яна бошқа гапга ўтиб кетганларини, икки-уч соат гап талашиб бўлганларидан кейин:

— Э қуриб кетсин, нимага гап талашяпмиз-а! — Гапимиз омонликдан бошланиб, ёмонликдан чиқиб ўтирса-я! — деб кулишганларини ҳам эслаб ўтди.

Иван Алексеевич Вера билан ўрмонга яқинлашганда:

— Сиз, мен, доктор учовимиз Шестовога от миниб борганимиз эсингиздами? — деб сўради. — Ушанда бизга битта жинни учровди. Кўлига беш тийин берсам, уч марта чўқиниб, чақани жавдаризорга иргитиб ташлаган эди. Вой худо, ўзим билан шунча кўп таассурот олиб кетяпманки, ҳаммасини бир ерга жамғаришниниги иложи бўлса — битта тилла ёмбиси чиқар эди! Уша ақилли-хушли одамлар нима учун пойтахтларда тиқилишиб ётар экан? Нимага бу ерларга келишмас экан? Ҳайронман. Тавба, Нева кўчаси, каттакон зах уйлар бу ерлардан

кенгроқ ва серҳақиқатмикин? Ростини айтсам, менинг тепасидан то пастигача рассомлар, олимлар ва журналистлар билан тўлган мебелли хоналарим менга ҳамма вақт хаёлий бир дунё бўлиб кўринар эди.

Ўрмондан йигирма одимча нарида, бурчакларига катта-катта қозиқлар қоқилган тор, кичик бир кўприк йўлни кесиб турар, кечки сайри-сафоларда Кузнецовларга ва уларнинг меҳмонларига кичкина манзиллик хизматини адо этар эди. Хоҳлаганлар бўлса, шу ердан туриб ўрмонда акс садо уйғога билар, йўл эса мана шу ердан бошлаб қоронғи ўрмон йўлига тутшиб кетарди.

— Мана, кўприкчага ҳам келдик!— деди Огнев.— Шу ердан кайтишингиз керак энди. . .

Вера тўхтаб, чуқур нафас олди. Кейин қозиқлардан бирига ўтира туриб:

— Қелинг, шу ерда пича ўтирайлик,— деди. Хайрмаъзур пайти одамлар шу ерда пича ўтириб кетади.

Огнев унинг ёнига китобларини қўйиб ўтирди-ю, тагин гапираверди. Вера, йўл юриб келгани учун, ҳансирар. Иван Алексеевичга эмас, аллақасларга қараб ўтирар эди; шунинг учун юзи Огневга кўринмасиди.

— Йигирма йилдан кейин бирдан кўришиб қолсака,— деди Иван Алексеевич.— Канақа бўлиб қолар эканмиз ўшанда? Сиз бўлсангиз бир тўда боланинг ҳурматли онаси бўласиз, мен бўлсам қирқ минг тўпламдай қалин, ҳеч кимга керак бўлмаган бирон статистика тўпланинг автори бўлиб қоламан. Учрашсак, эски вақтларни хўп эслашамиз-да. . . Биз ҳозир шу кунлар билан яшаб турибмиз, бизни бу кунлар ҳаяжонга солади, ҳис ва туйғулар билан тўлдиради, йигирма йилдан кейин учрашганимизда-чи? Эҳҳа, мана шу кўприкча устида охириги марта қайси куни, қайси ой, ҳатто қайси йилда учрашганимизни ҳам эслаб ололмаймиз. Сиз ўзгариб кетарсиз. . . Менга қаранг, ўзгариб кетармикинсиз?

Вера, бир сесканиб тушиб, юзини унга ўгирди-да:

— Нима дедингиз?— деб сўради.

— Мен сиздан. . .

— Кечирасиз, нима деганингизни эшитмай қолдим.

Огнев Верадаги ўзгаришни мана шундагина сизди. У оппоқ оқариб кетган, нафаси бўғар, нафасидаги қалтироқ қўлларига, лабларига, бошига ҳам акс этар, тараб олган сочидан пешонасига одатдагича битта эмас, иккита гажак тушиб турарди. . . Афтидан, Огневнинг кўзи-

га қарашдан ўзини олиб қочар, ҳаяжонини яшириш учун гоҳ ёқасини тузатар, гўё у бўйинини кесиб юбораётгандай, гоҳ қизил рўмолини бир елкасидан иккинчи елкасига ўтказар. . .

— Назаримда, совуқ еб қолдингиз шекилли,— деди Огнев.— Шабнамда ҳадеб ўтиравериш ҳам ярамайди. Келинг, сизни нах гауз¹га узатиб қўяй.

Вера индамай ўтираверди.

— Нима бўлди сизга?— деб Иван Алексеевич кулимсиради.— Индамайсиз, саволга жавоб ҳам бермайсиз. Оғриб-негиб қолдингизми ё жаҳлингиз чиқяптими? А?

Вера Огнев томонидаги бетига кафтини маҳкам босди, босди-ю, яна дарров тортиб олди. Кейин бир ери қаттиқ оғриётганини билдирувчи қиёфа билан:

— Жуда ёмон бўляпти. . . — деб пичирлади.— Жудаям!

— Нимага ёмон бўлади?— деб сўради Огнев; у, ҳайрон бўлганини яширмай, елкаларини қисди.— Нима гап?

Вера, ҳамон оғир-оғир нафас олиб ва елкаларини дилдиратиб туриб, унга орқасини ўгирди-да, ярим минутча осмонга тикилгандан сўнг:

— Сизга битта сўзим бор эди, Иван Алексеевич. . . — деди.

— Қулоғим сизда.

— Эҳтимол, сизга ғалати туйилар. . . ҳайрон қоларсиз, лекин менга бари бир. . .

Огнев елкаларини яна бир марта қисиб олди, кейин Веранинг сўзини эшитишга чоғланди.

Верочка бошини бир ёнга эгди-да, рўмолининг учидаги тугунни ўйнаб туриб:

— Сўзим. . . — дея гапира бошлади.— Биласизми. . . мен сизга айтмоқчи эдим. . . Сизга ғалати. . . ҳатто бе-маъни туйилиши мумкин. . . лекин мен. . . мен ортиқ тоқат қилолмайман.

Веранинг сўзлари одам тушунолмайдиган гўлдирашга айланди, кейин бирдан йиғи билан узилиб қолди. Қиз юзини рўмоли билан тўсиб олди, боягидан ҳам баттарроқ эгилиб, аччиқ-аччиқ йиғлади. Иван Алексеевич хижолат бўлганидан хириллади, кейин, нима деяри, нима қиларини билмаганига ўзи ҳам ҳайрон қолиб, теварагига аланглаб қаради. Бирда-иккида йиғини, кўз ёшларини

¹ Уйга (немисча: nach Hause).

кўриб пишмагани учун, ўзининг кўзидан ҳам ёш чиқиб кетди.

— Ана холос!— деб гўлдиради у, ўзини йўқотиб.— Вера Гавриловна, бу нима қилганингиз ахир? Жонгинам, сиз... оғриб-нетиб қолдингизми? Ё биров хафа қилдими? Айтаверинг, ҳалиги... ҳа, қўлимдан келса ёрдам қиларман...

Иван Алексеевич уни юпатаман деб, Веранинг қўлини бетидан авайлаб тортиб олганда, қиз унга кўз ёшлари орасидан кулимсираб туриб:

— Мен... мен сизни яхши кўраман!— деди.

Бу оддий, табиий сўзлар оддий одам тили билан айтилган бўлса ҳам, Огнев жуда қаттиқ уялиб кетиб, юзини Верадан ўгириб олди, ўрнидан ҳам туриб кетди, ана шунда уялиш ўрнини қўрқув олаётганини сизди.

Ичган шароби ва яқин одамлар билан хайр-маъзур пайти уйғотган ғамгинлик, илиқлик ва ошиқона кайфият ўз ўринларини дағаллик, ёқимсиз ўнғайсизлик ҳиссига бўшатиб бериб, бирдан ғойиб бўлди. У, бирдан кўнгли бошқача бўлиб қолгандай, Верага олайиб қарай бошлади. Вера хотин-қизларга ҳусн берувчи ҳаё пардасини йиртиб ташлаб, унга муҳаббатини изҳор қилгандан сўнг, энди у Иван Алексеевичга бўйи пасайган, юзи қорайган, одмидай бўлиб кўринди.

«Бу қанақа гап бўлди-я?— деб Иван Алексеевич ваҳимага тушиб қолди.— Ия, мен ўзим уни... яхши кўраманми, йўқми? Ана холос!»

Вера энг катта, энг қийин сўзни айтиб бўлган эди, шунинг учун у енгил ва эркин нафс оларди. Вера ҳам ўрнидан турди; кейин, Иван Алексеевичнинг юзига рўйирост тикилиб туриб, сира тўхтамасдан, ҳароратидан тушмасдан, бидирлаб гапира кетди.

Бехосдан қўрқиб кетган киши юрагини чиқарган ҳалокат шовқинларининг қайси тартибда кўтарилганини кейин ҳеч эслай олмагани сингари, Огнев Вера айтган сўз ва гапларни ҳеч эслай олмайди. Фақат Веранинг ўзи, Вера айтган сўзларнинг мазмуни, бу сўзларнинг унда уйғотган ҳисларигина эсида. У худди бўғилиб чиқаётгандай туйилган, ҳаяжон зўридан хиёл хириллаган товушни ва унинг оҳангидаги ажойиб музика билан эҳтиросни эслайди. Вера гоҳ йиғлаб, гоҳ кулиб, гоҳ киприкларидан кўз ёшларини йилтиратиб туриб: биринчи танишган пайтидан бошлаб Иван Алексеевич ўзининг ажо-

йиблиги, ақли, меҳр ва маъно тўла кўзлари, ҳаётининг мақсад ва мароми билан уни мафтун қилганини; у Иван Алексеевични чин қалбидан, эҳтирос билан, девоналарча яхши кўриб қолганини; ёз кунлари боғдан уйга кириб, даҳлизда унинг пальтосини кўрганда ё узоқдан овозини эшитганда қалби бахт хадиғи ва ҳисси билан тўлиб-тошганини; унинг юзаки ҳазиллари ҳам ўзини хохолатиб кулдирганини; дафтараридаги ҳар бир рақамда поёнсиз допонилик ва буюклик кўрганини; сербутоқ таёғи эса дарахтлардан ҳам чиройлироқ туйилганини айтиб берди.

Ўрмон ҳам, паға-паға бўлиб сузиб юрган туман ҳам, йўл бўйларидаги қора зовурлар ҳам Веранинг сўзларини эшитиб дамлари ичига тушиб кетгандай туйилар, Огневнинг қалбида эса ёмон, бемаъни нарсалар қайнаб тошарди... Вера муҳаббатини изҳор қилиб турганда шунчалик очилиб кетдики, кўрган одам ром бўлмай қолмас эди; гаплари бирам чиройли, бирам эҳтиросли эди. Шундай бўлса ҳам Иван Алексеевич завқланмади, ўзи орзу қилиб юрган ҳаёт гаштини сурмади, фақат Верага ачинди, ўзи туфайли яхши бир одамнинг азоб чекаётганига афсус еб, юраги ачишди. Худо билади, унда китобий ақл тилга кирдимиз ёки одамларнинг яшашларига жуда кўп халал берадиган бедиллик таъсир қилдимиз, ҳайтовур, Веранинг севинч ва ўкинчлари унга ясамадек, жиддий эмасдек туйилди; шундай бўлса ҳам ундаги андиша ҳисси бош кўтариб, у кўриб ва эшитиб турган нарсаларни, табиат ва шахсий бахт нуқтаи назаридан қаралганда, ҳар қандай статистикадан, китоблардан, ҳақиқатлардан ҳам жиддийроқ нарсалар эканини шивирлар эди.

Шунча ўнғайсиз аҳволга тушиб қолгани етмагандек, энди қизга нима дейишини билмас, дейишдан эса асло қочиб бўлмас эди. Тўғридан-тўғри: «Мен сизни яхши кўрмайман» дейишга қудрати етмайди, «яхши кўраман», дейишга эса тили келмайди, чунки қалбини ҳар қанча остин-устин қилиб ахтарса ҳам севгининг ўзини эмас, ақалли учқунини ҳам тополмади...

Огнев жим тураверди, Вера эса ўзи учун уни кўришдан, ҳозирнинг ўзидаёқ у хоҳлаган ерга бирга кетишдан, хотини ва ёрдамчиси бўлишдан ҳам ортиқроқ бахт йўқлигини, агар у ташлаб кетса, соғиниб-сарғайиб ўлишини айтди.

— Мен бу ерда қололмайман!— деди Вера, бармоқларини қисирлатиб туриб.— Уйимиз ҳам, бу ўрмон ҳам,

ҳаво ҳам меъдамга тегди. Доймий сукунат ва мақсадсиз ҳаётдан тўйдим; сув томчилари сингари бир-бирларига ўхшаган туссиз, қонсиз одамларимизни кўришга тоқатим қолмади! Буларнинг ҳаммаси ҳам меҳрибон, дилкаш, чунки қоринлари тўқ, азоб чекишмайди, яшаш учун курашмайди. . . Мен бўлсам одамлари азоб чекадиган, меҳнат ва муҳтожлик захрини ютадиган каттакон захкаш уйларда яшашни истайман. . .

Шу сўзлар ҳам Огневга чучмал, маъносиз бўлиб туйилди. Вера гапини гамом қилганда ҳам у нима дейишини билмас эди. Аммо индамай туравериш тўғри келмайди, шунинг учун:

— Аввало, мен сиздан жуда миннатдорман, Вера Гавриловна, — деб ғўлдиради, — гарчи сизда мана шундай. . . ҳисни уйғотишга арзигудек бирон нарса қилганимни билмасам ҳам. Иккиламчидан, лабзи ҳалол киши бўлганимдан, сизга шуни айтишим керакки. . . бахт деган нарса ҳам посангисиз бўлмайди, яъни ҳар иккала томон ҳам. . . бир хил яхши кўрганда бахт бўлади. . .

Огнев, ғўлдираётган нарсаларидан уялиб кетиб, бирдан тўхтаб қолди. Шу дам башарасининг аҳмоқона тус олганини, қизариб-бўзарганини, таранглашиб, ишшайиб кетганини сизди. . . Вера унинг юзида акс этган ростгўйликни яхши уқди шекилли, бирдан жиддий тус олиб, юзи оқарди, бошини яна ҳам қуйи солди.

— Мени кечирасиз-да, — деб ғўлдиради Огнев, ўртадаги сукунатга тоқат қилолмай. — Мен сизни шунчалик ҳурмат қиламанки. . . юрагим ачишади!

Вера чўрт бурилди-ю, уй томонга шошиб юриб кетди. Огнев орқасидан борди.

— Йўқ, керак эмас! — деди Вера, унга панжасини силтаб. — Қўйинг, ўзим кетавераман. . .

— Йўға, ҳар ҳолда. . . узатиб қўймай бўладими. . .

Огнев нимаики деган бўлса, ҳаммаси ҳам ўзига жирканч, аянч туйилди. Айбдорлик ҳисси қадам сайин ортиб борди. Жаҳли чиқар, муштини қисар, табиатининг совуқлигига ва хотин-қизлар билан муомала қилишни билмаганига нафрат ўқир эди. Ўзида шавқ уйғотиш учун Верочканинг чиройли қоматига, гажакларига, муъжазгина оёқчалари чанг йўлда қолдириб бораётган изларга тикилар, сўзлари ва кўз ёшларини эслар, лекин бу нарсалар кўнглини увиштирарди-ю, ҳиссини қитиқламасиди.

«Бе, ўзингни зўрлаб яхши кўриб бўлармиди!— деб Иван Алексеевич ўзига далда берса ҳам, яна:— Бўлмаса, ўзимни зўрламай қачон муҳаббат қўяман?— деб ўйлар эди.— Ёшим ҳам ўттизга бориб қолди. Верадан абзалроғини кўрганим йўқ, минбаъд кўрмайман ҳам... О, ит кексалик! Ўттизимда қариб ўтирсам-а!»

Вера унинг олдида қадамини тобора тезлатиб борди, қайрилиб ҳам қарамади, бошини қуйи солиб кетаверди. Унга Вера қайғисининг зўридан икки букилгандек, елкалари торайиб қолгандек туйилар эди...

«Ҳозир юраги эзилиб, қон бўлиб оқаётгандир!— деб ўйларди у, Веранинг орқасидан қараб.— Уялганидан, жони оғриганидан ўлимига рози бўлиб тургандир! Ё худо, унинг кетишида қанчалар ҳаёт, шеърият, маъно бор, буни кўрса тош ҳам эриб кетади. Мен бўлсам... мен аҳмоқ, нўноқман!»

Боғ эшиги олдида Вера унга бир қия боқди-ю, букилиб, рўмолига бурканиб, хиёбондан тез-тез юриб кетди.

Иван Алексеевич ёлғиз қолди. Ўрмонга қайтишда эса секин-секин юриб борди; гоҳо тўхтаб, ўзига ишонмаётган бир алфозда эшикка қараб-қараб қўяр эди. У йўлда Верочканинг оёқлари қолдириб кетган изларни кўзи билан ахтарар, ўзига ёққан бир қизнинг ҳозиргина унга муҳаббат изҳор қилганига, ўзи эса унинг севгисини бесўнақайлик, кўполлик билан рад қилганига сира-сира ишонмас эди. Одам боласи ўзининг яхши ниятига қараб иш кўришга қанчалик ожизлигини умрида биринчи марта тажрибада кўриб ишонди; лабзи ҳалол, инсофли кишининг қанақа бўлишини ҳам бошидан кечирдики, бундай одам, аслда хоҳламаса ҳам, яқин кишиларининг бошига улар сазовор бўлмаган оғир мусибатларни солади.

Унинг виждони азоб бераётган эди; Вера кириб кетгандан кейин эса, назарида, жуда ҳам қимматли, қадрдон бир нарчасини йўқотиб қўйгандай, уни ортиқ тополмайдигандай бўлди. У ёшлигининг бир қисми Вера билан бирга ғойиб бўлганини, шунчалар самарасиз ўтказган дамларининг ортиқ ҳеч вақт қайтиб келмаслигини ҳис этди.

У кўприкчага етганда тўхтаб, ўйга ботиб қолди. Табиатидаги бемаъни совуққонликнинг сабабини билишни истади. Веранинг ташқарида эмас, унинг қалбида экани аниқ эди. У табиатидаги совуққонликнинг доно одамлар мақтайдиган бемаъни совуққонлик эмас, худбин тентак

совуққонлиги ҳам эмас, балки юракнинг шунчаки заифлиги, гўзалликни чуқур англаш қобилиятсизлиги, бир бурда нон учун олиб борилган тартибсиз кураш, тарбия ва оиласиз яшаш орқасида бунёдга келган барвақт қарилик эканини астойдил бўйнига олди.

У кўприкчадан қўзғолди. Кейин, оёғи тортмаётгандай, секин-секин ўрмон томон йўл олди. Ўрмонда, ой ёғдуси у ер бу ерига ёп-ёруғ бўлиб тушиб турган қора, қалин дарахтлар орасида, ўз фикри-ўйидан бошқа ҳеч нимани сезмаган қоронғи гўшада, йўқотган нарсасини бирам топгиси келиб кетди!

Иван Алексеевич яна қайтди, қайтгани ҳали-ҳали эсида. Таассуротлари билан ўзини гиж-гижлаб, хаёлида Вера суратини чизиб, боққа шошиб борди. Йўлда ҳам, боғда ҳам туман қолмаган, тўлин ой ювиб қўйилганга ўхшаш кўкда чарақлаб туради, фақат шарқ томон туманли, ҳайбагли холос. . . Авайлаб босган қадамлари, қоронғи деразалар, кунгабоқар ва резеда гулларининг ўткир ҳидлари Огневнинг эсида. Каро номли таниш ит думини қилпанглатди, яқинига келиб қўлини ҳидлади. . . Уйни икки марта айланиб чиқиб, Веранинг қоронғи деразаси олдида анчагина тургач, қўлини силтаб, боғдан оқ уриб чиқиб кетганини кўрган бирдан-бир жовли махлуқ шу ит эди.

Бир соатдан кейин у шаҳарга етиб келди, ҳориб-толди, мадори қуриди, бутун гавдаси ва қизиб кетган юзи билан карвон сарой дарвозасига суяниб туриб, нағали билан тақиллатди. Шаҳарчанинг аллақаерида бир ит уйқусираб ҳурар, унинг тақиллатишига жавоб қилаётгандай, черков ёнида аллаким чўян тахтани данғиллатар эди.

Аёллар ич кўйлагига ўхшаган узун кўйлак билан дарвоза очгани чиққан старовер-хўжайин:

— Кечалари изғиб юрасан-да шунақа! Санқиб юргандан кўра, худога тоат қилсанг бўлмайдими! . . — деб дўнғиллаб берди.

Иван Алексеевич ҳужрасига кирди-ю, ўзини ўринга ташлади; шу куйи чироққа узоқ қараб турди, кейин бошини силтаб, нарсаларини йиғиштира бошлади. . .

РУЗА АРАФАСИДА

— Павел Васильич!— деб Пелагея Ивановна эрини уйғотади.— Ҳой, Павел Васильич! Бориб Степага қарашиб юборсанг бўларди, китоби устида йиглаб ўтирипти. Яна бирон ерига тушунмаётганга ўхшайди!

Павел Васильич ўрнидан туради-да, эснаб очилган оғзини чўқинтиради ва мулойим товуш билан:

— Ҳозир, жонгинам!— дейди.

Унинг ёнида ухлаб ётган мушук ҳам туради, думини чўзиб, белини камалак қилади, кўзлари қисилади. Ҳамма ёқ жимжит... Фақат деворга ёпиштирилган гулдор қоғозлар орқасида сичқонлар югуришиб юрганигина эшитилади. Уйқудан бетлари тиришиб, қовоғи шишиб турган Павел Васильич, этиги ва чопонини кияди-ю, ётоқдан емакхонага чиқади; у кирганда деразадаги балиқ сардагини ҳидлаб турган бошқа бир мушук деразадан ерга сакраб тушади-да, жавон орқасига яширинади.

— Сени ҳидлаб кўр, дейишувдими!— дейди жаҳли чиқиб, балиқ устига газет қоғоз ёпатуриб.— Шундай қилган бўлсанг, мушук эмас, чўчқа экансан!..

Болалар бўлмасига емакхонадан кирилади. Ҳамма ёғи доғ бўлиб, ўйилиб-тимдаланиб кетган стол орқасида гимназиянинг иккинчи синф ўқувчиси Степа ўтирибди — кўзлари ёш, юзида хархаша кўринади. У иягигача кўтариб олган тиззаларини қучоқлаб, хитой ларзон гулига ўхшаш чайқалиб, ҳисоб масалалари китобига жаҳл билан тикилиб ўтиради.

Павел Васильич стол ёнига ўтиради-да, эснаб туриб:

— Уқияпсанми?— деб сўрайди.— Ишлар шунақа, оғайни... Уйнадик-кулдик, боплаб уйқуни урдик, чалпакни ҳам хўп туширдик, мана энди эртага нон қоқисини

еймиз, тавбамизга таянамиз-у, ишга қараб югурамиз. Ҳар қандай вақтнинг чегараси, палласи бўлади. Хўш, кўзинг ёшли, йиғладингми? Ёдлаш жонингга теккан дейман, а? Ҳа, ширингина чалпақдан кейин илм меъдага ёқмас экан-да, а? Шунақага ўхшаб қолди.

— Ҳой, бола бечорани мазах қилиб нима қиласан?— деб Пелагея Ивановна нариги вйдан қичқиради.— Мазах килгунча, кўрсатиб берсангчи! Шўрим қурсин, эртага яна бир олиб келади!

Павел Васильич Степадан:

— Нимасига тушунмаяпсан?— деб сўрайди.

— Манави... касрни бўлишга!— дейди бола, зарда қилиб.— Касрни касрта бўлишга...

— Ҳим... вой тентаг-ей! Шунга-я? Бунинг нимасига тушунмайсан? Қондасини қойилча қилиб ёдлаб олсанг— олам гулистон-да, оғайни... Касрни касрга бўлиш учун, яъни масалан шу мақсадга эришиш учун биринчи касрнинг суратини иккинчи касрнинг махражига кўпайтира-сан, вассалом... ана шу ҳосилнинг сурати бўлади... Хўш, сўнгра биринчи касрнинг махражини...

— Сиз айтмасангиз ҳам буни ўзим яхши биламан!— деб Степа унинг сўзини бўлади-да, столда ётган ёнғоқ пўчоғини чертиб юборади.— Менга исботини айтиб беринг!

— Исботиними? Хўп, айтиб бераман. Бўлмаса қалам бер. Қулоқ сол. Масалан, саккиздан еттини бешдан иккига бўлиш керак бўлиб қолди. Шундайми? Бунда ҳамма сир, оғайни, касрларни бир-бирига бўлишда... Самовар қўйишганми?

— Билмадим.

— Чой вақти ҳам бўлиб қолди-да... Соат еттидан ошди... Хўп, энди қулоқ сол. Бўлмаса, бундай деб фараз қилайлик: масалан, саккиздан еттини бешдан иккига эмас, иккига бўлиш керак, дейлик, яъни фақат суратга. Бўлдик. Қанча чиқди?

— Ун олтидан етти.

— Балли, азамат. Гапнинг пўскаллеси шундаки, оғайни, агар биз... яъни масалан, ана шуни иккига бўлсак, у ҳолда... Шошма, ўзим ҳам адашиб қолдим. Шу топда бир нарса эсимга тушиб кетди: бизнинг гимназияда Сигизмунд Урбанич деган ҳисоб ўқитувчиси бор эди, поляклардан. Бояқиш ҳар дарсда адашиб қолаверарди. Теоремани исбот қила бошларди-ю, бирдан адашиб қолиб,

қип-қизариб кетарди; кейин, орқасига худди биров бигиз санчиб олгандай, синфда у ёқдан бу ёққа югуриб юрарди, буряни беш-олти марта қоқиб олиб, кейин йиғлашга ўтирарди. Биз бўлса, ўзимизни сезмаганга соламиз,— қулинг ўргилсин деган болалар эдик-да. Ҳа, «нима бўлди, Сигизмунд Урбанич? Тишингиз оғрияптими?» деб сўрардик. Нимасини айтасан, оғайни, синфдаги болаларнинг ҳаммаси ҳам шумтака, калла кесар болалар эди-да, Шундай бўлса ҳам, оғайни, олижанобликни қўлдан бермасидик! Менинг ёшлиқ вақтимда сенга ўхшаган чурвақалар йўқ эди, ҳаммаси ҳам бири-биридан зўр, сўтак, новча болалар эди. Мен сенга айтсам, оғайни, гимназиямизнинг учинчи синфида Мамахин деган бола ўқирди. Ё наузамбилло, тўнканинг ўзи эди-я! Биласанми, сўтакнинг бўйи бир сажен, юрса ер ларзага келарди, муштани кўрсанг — гурзими дейсан, орқанга бир мушт туширса борми — жонинг ҳиқилдоғингдан чиқиб кетади! Биз тугил, ўқитувчилар ҳам кўрқишарди ундан! Ана шу Мамахин деганимиз, гойида...

Эшик орқасидан Пелагея Ивановнанинг оёқ товуши эшитилади. Павел Васильич эшик томонга имо қилиб пичирлайди:

— Онанг келяпти. Кел, дарсни қилайлик. Шундай қилиб, оғайни,— деб у овозини баланд кўтариб гапирарди,— мана бу касрни мана бунисига кўпайтириш керак. Хўш, бунинг учун биринчи касрнинг суратини икк...

— Чиқиб чой ичинглари!— деб Пелагея Иванова кичқиради.

Павел Васильич билан ўғли, ҳисобни йиғиштириб қўйиб, чой ичгани чиқади. Емакхонада эса Пелагея Иванова, унинг ёнида индамас бир холаси, яна бир гунг холаси ва Степани туғдирган энага Марковна буви ўтирибди. Самовар буғ чиқариб, вишиллаб туради, ундан буралиб чиқаётган буғ шипга тўлқинли, ҳайбатли соялар туширади. Ухлайвериб лаллайиб қолган мушуклар даҳлиздан думларини гажжак қилиб кириб келадилар...

— Мураббо билан ич, Марковна,— дейди Пелагея Иванова, энагага қараб,— эртага рўза, бугун тўйиб ол.

Марковна қошиқни тўлдириб мураббо олади, уни, худди порохдай, ҳадиксираб оғзига келтиради-да, Павел Васильичга қия боқиб қўйиб, оғзига солади; еб туриб, худди ана шу мураббодай ширин кулимсирайди.

— Мураббо бирам ширин бўптики,— дейди у.— Она-жоним Пелагея Ивановна, ўзингиз пиширдингизми-я, айлана қолай?

— Ўзим. Бўлмаса ким пиширади? Ҳаммасини ўзим қиламан. Степажон, сенга чойни совуқроқ қуймабманми? Вой, ичиб бўпсан-ку! Кел, жонимни қоқай, яна қуйиб берай.

— Шундай қилиб, оғайни, ана шу Мамахин,— деб Павел Васильич Степага қараб олиб сўзини давом этдиради,— француз тили ўқитувчисини жини ёқтирмасди. «Мен дворянман, французнинг менга қатталиқ қилишига чидаб туролмайман! Ун иккинчи йилда французларни биз дўппаслаганмиз-а!» деб бақирарди. Шу гапи учун ўзини ҳам хўл калтаклашарди. . . Жуда қаттиқ калтаклашар эди! У-чи, калтаклашмоқчи бўлиб турганларини фаҳмлаб қолдимми — бўлди, ҳайт деб деразадан ташларди-ю, қо-очарди, ке-етарди! Ана шундан кейин беш олти кунгача гимназияга қорасини кўрсатмасди. Онаси директорнинг олдига келиб, худонинг зорини қилади: «Директор жаноблари, худо хайрингизни берсин, Мишкамни топиб ўлгудай таёқланг, йигит ўлгурни!» дейди. Директор бўлса: «Ҳай-ҳай, бегойим, болакайингизга бир мен эмас, бешта қоровул ҳам бас келолмайди-ю!» дейди.

Пелагея Ивановна юраги чиққудай бўлиб эрига қарайди-да:

— Вой худо-ей, шунақаям худо урган бола бўладими-я! Онасининг шўри-да!— дейди.

Орага жимлик тушади. Степа қаттиқ эснаб, ўзи чойдонда минг марта кўрган хитой суратини томоша қилади. Иккала холаси билан Марковна ликопчада секин-секин чой хўплайди. Ҳаво қимир этмайди, печка иссиғидан дим. . . Ҳамманинг юзида танбаллик нишонлари бор, қоринлари қалпайиб кетганидан қимирлашга эринадилар. Шундай бўлса ҳам овқат ейиш керак! Самовар, пиёлалар, дастурхон йиғиштириб олинади, аммо одамлар стол атрофида қолаверади. . . Пелагея Ивановнани ваҳима босиб, бирдан ўрнидан туради-да, кечки овқат тўғрисида гаплашгани ошпаз хотин олдига чоғиб чиқиб кетади. Иккови холаси ҳам аввалги алпозда: қўлларини кўкракларидан қовуштириб, қимир этмай, кўрғошинга ўхшаб қолган кўзларини чироққа тикиб олиб, мудраб ўтиради. Марковнани ҳар минутда ҳиқичоқ тутади, у нуқул:

— Нимага ҳиқичоқ тутар экан, а? Унақа нарсаларни еганим йўғиди шекилли... Ичганим йўқ... Ҳиқ!— дейди.

Павел Васильич билан Степа, бошларини бир-бирига тегизиб, ёнма-ён ўтиришади, стол устига энгашиб олиб, 1878 йилда чиққан «Нива» журналинини кўришади.

— «Миланда Виктор Эмануил галереяси олдига ўрнатилган Леонардо-да-Винчи ҳайкали». Вой-вўй... Бамисоли ғалаба дарвозаси-я!.. Сарвоз ойими билан... Ҳо узоқдаги кичкина одамларни қара...

— Анови кичкина одам бизнинг гимназияда ўқувчи Нискубинга ўхшар экан,— дейди Степа.

— Варақла у ёғини... «Оддий пашшанинг микроскопда кўринган оғзи». Ана оғиз-у! Қандингни уре, пашшавой! Борди-ю, қандалани микроскопга солиб қаралса қандай бўларкан-а, оғайни? Сасиб кетар баччаталоқ!

Залдаги қадимий соат занг уради-ю, шамоллаб қолгандай, хириллаб, ўн марта йўталади. Емакхонага ошпаз хотин Анна киради-да, гуп этиб, ўзини хўжайиннинг оёғига ташлайди!

— Ҳазрати Исо алахиссаломнинг юзи хотири учун гуноҳларимни кечиринг, Павел Васильич!— дейди у, ўрnidан қип-қизариб туриб.

— Сен ҳам ҳазрати Исо алахиссаломнинг юзи хотири учун гуноҳларимни кечир,— деб Павел Васильич парвосизгина жавоб беради.

Анна оиланинг бошқа аъзолари олдига ҳам ана шу тартибда боради,— оёқларига йиқилиб, гуноҳларини ўтишларини сўрайди. Фақат Марковнани орада қолдириб кетади, чунки уни аслзода бўлмагани учун таъзимга лойиқ кўрмайди.

Жимлик ва хотиржамлик ичида яна ярим соатча вақт ўтади... «Нива» энди диванга улоқтирилган, Павел Васильич эса, бармоғини бигиз қилиб, болалик чоғларида ўрганиб олган бир лотинча шеърни ёддан ўқийди. Степа унинг никоҳ узуги тақилган бармоғига тикилиб олиб, ўзи тушунмаган тилга қулоқ солади, уни мудроқ босади: мушти билан кўзларини уқалайди, кўзлари бўлса яна беш бадтар юмилиб кетади.

— Кириб ухлайман...— дейди у, керишиб, эснаб туриб.

— Нима, нима? Ухлайман?— деб сўрайди Пелагея Ивановна.— Рўзага оғиз ёпмай, а?

— Мен хоҳламайман.

— Нима бало, эсингни еб қўйганмисан?— дейди онаси қўрқиб.— Оғиз ёпмай бўлармишми? Рўза тугамагунча, тақийқ қилинган овқатни кўрмайсан энди, болам!

Павел Васильич ҳам қўрқиб кетади.

— Ҳа, ҳа, шунақа, оғайни,— дейди у ҳам.— Тақийқ қилинган овқатни етти ҳафтагача бермайди онанг. Тўғри келмайди, оғизни ёпиб олиш керак.

— Боре, уйқум келяпти!— дейди Степа, инжиқлик қилиб.

— Бўлмаса, дарров дастурхон тузанглар!— деб Павел Васильич хавотирланиб қичқиради.— Анна, нимага анқайиб турибсан, аҳмоқ? Чоп, дастурхон туза!

Пелагея Ивановна қўлларини силкитада-да, худди уйга ўт кетгандай ваҳим билан ошхонага югуради.

— Тезроқ! Тезроқ!— деган товуш босади бутун уйни.— Степажоннинг уйқуси кепти! Анна, вой худо-ей, бу нимаси? Тезроқ бўл!

Беш минутдан сўнг дастурхон тузалади. Мушуклар, яна думларини гажжак қилиб, белларини камалак сингари букадилар-да, керишиб, емакхонага кириб келадилар... Оиланинг ҳамма аъзоси овқатга ўтиради. Ҳеч кимнинг овқат егиси келмайди, ҳамманинг ҳам қорни қаппайиб кетган, шундай бўлса ҳам овқат ейиш керак!

МУШТИПАР

Кистуновнинг кечаси подаграси қаттиқ тутиб¹, асаб-лари қўзғаб, нари бориб, бери келган бўлса ҳам эрта-лаб ишга борди-да, аризачилар ва банк мижозларини ўз вақтида қабул қила бошлади. У чарчаган ва азоб чеккан кишидай кўринар, худди жон бераётган бемордай, зўрға нафас олиб гапирарди.

— Хўш, хизмат? — деди у, устига даққиёнусдан қолган либос кийган, орқасидан худди гўнг қўнғизга ўхшаган аёлга қараб.

— Менинг арзимга қулоқ солинг, жаноби олийлари,— деб гапини бошлади арз қилиб келган хотин, чакаги чакагига тегмай.— Эрим коллежский ассессор Шчукин беш ой бетоб бўлиб ётиб қолди. Мен сизга айтсам, эрим шу беш ой касал бўлиб, шифоланиб ётганида, ҳеч қандай вазсиз уни ишдан бекор қилиб қўйишибди. Ойлигини олгани борсам ойлигидан 24 сўму 36 тийинини босиб қолишибди. «Нима ваздан энди?» деб сўрасам, «эрингиз ўз аро ёрдам кассасидан қарз олган эди, бошқа амалдорлар унга кафил бўлишган» дейишади. Бу қандоғ бўлди? Мендан берухсат сира пул олмасди. Бундай бўлиши мумкин эмас, жаноби олийлари! Нега бундай қилишади энди? Мен бир бечора аёл бўлсам, фақат ижарачиларимдан тушадиган пул билан кун кўрсам... Ўзим бир муштипар аёлман, йўқлайдиганим йўқ... Ҳамма мени хўрлайди, ҳеч кимдан яхши гап эшитмайман...

Арз қилиб келган хотин киприкларини пир-пир учирди-да, чўнтагидан дастрўмолини олиб, кўзига тутди.

Кистунов унинг аризасини олиб, ўқий бошлади.

¹ Бўғинлари қақшаб оғриб.

— Кечирасиз, гапингизга тушунолмай қолдим,— деди Кистунов, кифтини қоқиб.— Сиз бу ерга адашиб келиб қолибсиз, назаримда, хоним. Аризангизнинг бизга сира дахли йўқ. Эрингиз хизмат қилган маҳкамага бориб арз қилишингиз керак. . .

— Йўғ-ей барака топкур!— деди Шчукина.— Беш жойга бориб арз қилдим, аризамни ҳеч ким қўлига ҳам олиб кўрмади. Куёвим барака топкур Борис Матвейч сизни айтмаса, нима қиларимни ҳам билмай қолган эдим. «Сиз Кистунов деган жанобга мурожаат қилинг, унинг қўли баланд айтганингизни дарров тўғрилаб беради» деди. Ёрдамингизни аяманг, жаноби олийлари!

— Шчукина хоним, бизнинг қўлимиздан ҳеч нарса келмайди. . . Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, менинг билишимча, эрингиз ҳарбий-медицина маҳкамасида хизмат қилган, бизнинг идорамиз эса мутлақо хусусий идора, тижорат идораси, бу ер банк деб аталади! Шунга ҳам тушунмайсизми?

Кистунов «ҳайронман» дегандай яна елкасини қисдида, ҳарбийча кийинган ва лунжини бойлаган кишига ўгирилди.

— Жаноби олийлари,— деди яна Шчукина, мунгли бир товуш билан,— эримнинг касал ётганлигига справкам ҳам бор. Мана, ўзингиз бир қаранг.

— Жўда соз, гапингизга ишонаман,— деди Кистунов, ранжиган ҳолда.— Аммо яна такрор айтаманки, буцинг бизга ҳеч дахли йўқ. Ажабо, наҳотки қаерга арз қилишни эрингизнинг ўзи билмаса?

— Эрим ношуд, ҳеч балони билмайди, жаноби олийлари! «Бу сенинг ишинг эмас! Аралашма!»дан бошқа ҳеч нарсани билмайди. . . Менинг ишим бўлмаса, кимнинг иши бўлади? Ахир, бариси менинг устимга чиқиб олишган! Менинг устимга!

Кистунов яна Шчукинага ўгирилиб, ҳарбий-медицина маҳкамаси билан хусусий банк ўртасидаги тафовутни тушунтиришга киришди. Хотин унинг гапини диққат билан тинглаб, тушундим дегандай бошини эгди-да, кейин:

— Дуруст, дуруст. Тушундим, иним, тушундим,— деди.— Ундоғ бўлса, одамларингизга буюринг, тақсир, жуда бўлмаса 15 сўмини беришсин! Қолганини кейин олсам ҳам майли.

— Уҳҳ,— деди Кистунов, кўзларини шипга тикиб.— Фаросат борми ўзи? Бундай арз билан бизга мурожаат

этиш — эрингиздан ажралиш тўғрисида дорихонага ёки шиша заводига арз қилиш билан барабар, тушундигизми энди гапга? Эрингизнинг пулидан босиб қолишган экан, бизга нима?

— Жаноби олийлари, бўйингиздан ўргилай, ўла-ўл-гунимча дуонгизни қилиб юрай,— деди Шчукина, кўз ёши қилиб,— мен муштипарга раҳмингиз келсин! Мен бир муштипар аёлман, ҳимоячим йўқ... Қийналганимдан ўлиб бўлдим... Ижарачилар билан сўзлашсам, эримнинг ташвишини тортсам, уй-рўзғорга қарасам, бунинг устига куёвим ҳам беамал юрипти... Номига ейман, ичаман, аслини суриштирсангиз, зўрға юраман... Туни билан ухламай чиқдим.

Кистуновнинг юраги гупиллаб ура бошлади. Афтини буриштириб, қўлини чап кўкрагига қўйиб, Шчукинага яна гап тушунтира бошлаган эди, бироқ овози бўғилиб қолди...

— Йўқ, кечирасиз, бўлди, сиз билан сўзлашишга тоқатим қолмади,— деди у, қўлини силтаб,— сизга гап тушунтираман деб бошим айланиб кетди. Бизни ҳам ишдан қолдирыпсиз, ўзингиз ҳам бекор вақт сарфлаб ўтирибсиз. Уҳҳ!.. Алексей Николаич,— деди, хизматчилардан бирига,— Шчукина хонимга сиз тушунтиринг!

Кистунов қабулхонада ўтирганларнинг арзларини эшитиб бўлгач, ўзининг кабинетига кириб кетди-да, ўн-ўн бешта қоғозга қўл қўйди, Алексей Николаевич ҳамон Шчукина билан овора эди. Кистунов ўзининг кабинетига ўтириб, Алексей Николаевичнинг гўдиллаган ва босинқи товушини ва Шчукинанинг йиғи аралаш чийиллаган овозини эшитиб ўтирарди.

— Мен бир ожиз муштипар, касалманд аёлман,— дерди Шчукина.— Афтимдан бақувват кўринсам ҳам, суриштириб қараганда, битта ҳам соғ томирим йўқ... Иштаҳам ҳам қочган, зўрға юраман... Бугун эрталаб кафени зўрға ичдим, мазасини ҳам билмадим.

Алексей Николаевич бўлса ҳамма маҳкамалар ўртасидаги фарқни, қайси аризаларнинг қайси идорага олиб бориш кераклигини ҳамон тушунтириб ётарди. Ахир чарчагандан кейин унинг ўрнини бухгалтер босди.

— Шунақа ҳам бадҳазм хотип бўладими!— дерди Кистунов, жиғи бийрони чиққандан бармоқларини қирсиллатиб ва графидан дамбадам сув ичарди.— Жуда ҳам аҳмоқ, бекфаросат хотин экан-ку. Мени қийнади, энди

уларнинг устига чиқиб мияларини қоқиб ейди, бу! Уҳ... юрагим ёрилиб кетай дейди!

Ярим соатдан кейин қўнғироқни босди. Кабинетга Алексей Николаич кирди.

— Хўш, у хотиннинг иши нима бўлди? — деб сўради Кистунов, ҳорғин бир ҳолда.

— Гап тушунтирамиз деб ўлиб бўлдик, Пётр Александрович! Қийналиб кетдик! Биз боғдан келсак, у тоғдан келади...

— Овозини яна бир эшитсам ўламан... Тобим қочди... Жоним бўғзимга келди...

— Швейцарни чақириб, кўчага ҳайдаб чиқартирамиз, кўямиз.

— Йўқ, йўқ, зинҳор! — деди Кистунов, қўрқиб кетиб. — Дод-фарёд кўтариб юборишдан ҳам тоймайдиганга ўхшайди, бу уйда хонадонлар кўп, тагин устимизда гап-сўз бўлиб юрмасин... ўзингиз яхшилаб тушунтиринг, азизим.

Бироздан кейин яна Алексей Николаичнинг гўнғирлаган товуши эшитилди. Чорак соатча вақт ўтди, унинг ўрнини бухгалтернинг жаранглаган овози босди.

— Жуда қабиҳ хотин экан! — деди ғазаби қайнаб Кистунов, асабийлашиб кетганидан елкалари дағ-дағ қалтирарди. — Эшакдан ҳам баттар бефаҳм экан... Яна подаграм қўзғади, шекилли... Бошим лўқ-лўқ этади...

Нариги уйда Алексей Николаич ахир тинкаси қуриб, бармоғи билан столни, кейин пешонасини уриб кўрсатди.

— Хуллас, бош деб қовоқни кўтариб юрган экансиз, — деди ахири, тоқати тоқ бўлиб.

— Ҳой, нима деяпсан ўзинг! — деб хафа бўлди кампир. — Бу гапларингни хотинингга бориб айт! Амалдор бўлмай кет! Қўлингга эрк берма!

Алексей Николаич дарғазаб ҳолда уни бўғиб ўлдиргудай бўлиб қаради-да, хириллаган товуш билан секин:

— Йўқол ҳозир бу ердан, — деди.

— Нима деяпсан? — деб бирдан чинқириб юборди Щчукина. — Нима ҳақинг бор? Мен бир муштипар, ожиз аёл бўлсам, мен бунга сира чидаб туролмайман! Эрим коллекжский ассессор бўлади! Вой, сенинг амалиннга! Адвокат Дмитрий Карличнинг олдига бориб бир арз қилсам, ном-нишонинг қолмайди! Учта ижарачини қаматтирдим, бундай бетамиз гапларингга оёғимга йиқилиб уэр

сўрайсан ҳали. Мен сизларнинг генералингизга бориб устингдан арз қиламан! Жаноби олийлари! Ҳой, жаноби олийлари!

— Йўқол дейман ҳозир бу ердан, аблаҳ!— деб ўшқирди Алексей Николаич.

Кистунов эшикни очиб, идорага қаради.

— Тагин нима гап?— деб сўради у, йиғлагудек бўлиб. Қисқичбақадай қизариб кетган Шчукина уйнинг ўртасида туриб олиб, қўзларини жовдиратар, қўлларини пахса қилар эди. Банк ходимлари ҳам қип-қизариб, унинг атрофида тизилиб туришар ва жуда ҳолдан тойиб, бир-бирларига қарар эдилар.

— Жаноби олийлари!— деб ташланди Шчукина, Кистуновга.— Мана бу... мана бу одам... (хотин Алексей Николаични кўрсатди) бармоғи билан пешонасини, кейин столни қоқиб кўрсатди. Сиз бунга менинг аризамни тинглашга буюрсангиз, у мени масхара қилди! Мен бир муштипар, ожиз аёлман... эрим коллежский ассессор... ўзим майорнинг қизи бўлсам!

— Хўп, хоним, аризангизни ўзим кўриб чиқаман...— деди Кистунов зўрға.— Чорасини кўраман... Энди кетинг!.. Кейин келарсиз!..

— Пулни қачон олишим мумкин, жаноби олийлари? Менга пул бугун жуда зарур эди!

Кистунов дағ-дағ титраган қўли билан пешонасини силади-да, уҳ тортиб, яна тушунтира кетди:

— Хоним, мен сизга ҳамма гапни айтиб тушунтирдим-ку, ахир! Бу ерни банк дейдилар, хусусий тижорат идораси... Яна нима дейсиз энди? Сиз бизни ишдан қолдирдингиз, тушунасизми?

Шчукина гапни тинглаб бўлиб, уҳ тортди.

— Майли, майли...— деди у,— фақат, жаноби олийлари, ўзингиз раҳм қилинг, отам бўлинг. Агар доктор справкани камлик қилса, участкадан ҳам справка келтириб бераман... Айтинг, пулни беришин!

Кистуновнинг кўзлари тиниб кетди. У, ўпкасидаги бутун нафасини пуф деб чиқарди-да, ҳолдан тойиб, ўзини стулга ташлади.

— Неча пул дейсиз?— деб сўради, ҳолсиз товуш билан.

— 24 сўму 36 тийин.

Кистунов чўнтагидан ҳамёнини олиб, 25 сўмлик пулни олди-да, Шчукинага берди.

— Мана буни олинг-да, кетинг!..

Шчукина пулни дастрўмолига тугиб, қўйнига солди-да, юзи ҳатто сатангларнинг юзидай тиржайиб, сўради:

— Жаноби олийлари, эримни яна ишга жойлаштириб қўйиш масаласи қандоғ бўлди?

— Ҳозир кетмасам бўлмайди... Тобим қочди...— деди Қистунов, зўрға.— Ҳозир юрагим қинидан чиқиб кетади...

Қистунов уйига жўнаб кетиши билан Алексей Николаич Никитани дорихонага юборди. Амалдорларнинг ҳаммалари 20 томчидан дори ичиб, ишга киришдилар. Шчукина эса яна икки соатча коридорда швейцар билан сўзлашиб, Қистуновни кутиб ўтирди.

У эртаси куни ҳам келди.

УИДА

— Григорьевларникидан қандайдир китоб сўраб келишган экан, уйда йўқсиз деб юбордим. Почтачи газета билан икки хат ташлаб кетди. Айтмоқчи, Евгений Петрович, Серёжкага икки оғиз гапириб қўйинг демоқчи эдим. Утган куни ҳам, бугун ҳам папирос чекканини кўрдим. Мен унга насиҳат қилсам, қулоқларини беркитиб, товущини барала қўйиб ашула айтади.

Округ судининг прокурори Евгений Петрович Биковский суд мажлисидан энди уйга келиб, ўз кабинетида қўлқопларини ечиб турарди. У, ахборот берувчи тарбиячи хотинга бир қараб қўйди-да, кулиб юборди.

— Серёжа папирос чекади дейсизми? ..— деди, кифтини қоқиб.— Бўйи бир қарич бола папирос чекса-я.. Нечага кирди ўзи, биласизми?

— Еттига. Сизга ҳазил кўринади, бу сира ҳазил эмас. Ешликдан папирос чекиш зарарли ва ярамас одат, бундай ярамас одатларга тубдан барҳам бериш керак.

— Тўғри айтасиз. Папиросни қаердан оларкан?

— Столингиздан.

— Шунақами? Ундоғ бўлса, бу ёққа чақиринг.

Тарбиячи чиқиб кетгач, Биковский ёзув столи олдида турган креслога ўтириб ва кўзларини юмиб, чекиб турган, тамаки тутунлари ичига кўмилиб кетган Серёжани кўз олдига келтирган эди, кулиб юборди. Шунинг билан бирга, тарбиячининг жиддий ва хавотирланган юзи аллақачонлар ўтиб кетган ва унутилган замонларни эслатди, у вақтларда мактабда ва уйда тамаки чекилса педагог ва ота-оналарни қандайдир қўрқув босарди. Болаларни роса савалашарди, гимназиялардан ҳайдашарди, тамаки чекишнинг зарарини ва қанақа жиноятлигини на педагог

ва на ота-оналар билмасалар ҳам, шундай чораларни қўллаб, болаларнинг умрини зойи ўтказишарди. Ҳатто унча-мунча эсли-ҳушли одамлар ҳам ўзлари билмаган ва тушунмаган жиноятга қарши ўйламай-нетмай курашар эдилар. Евгений Петрович ўзи ўқиган гимназия директорини эслади. У кенг маълумотли ва хуш феъл мўйсафид бўлиб, агар папирос чекиб турган гимназистни кўриб қолса шу қадар қўрқар эдики, ранглари оппоқ оқариб кетарди. Тезда педагоглар кенгашини чақириб, гуноҳкорни гимназиядан ҳайдаш тўғрисида қарор чиқартирарди. Жамиятнинг қонуни ўзи шунақа бўлса керак: ёвузлик қанча номаълум бўлса, унга қарши шунча кескин ва қўпол курашадилар.

Прокурор, гимназиядан чиқарилган икки-уч болани, уларнинг ундан кейинги кўрган умрларини эслади-да, берилган жазо жиноятга қараганда кўпроқ зарар келтиради деган хулосага келди. Тирик жон ҳар қандай шароитга ўзини мослай олиш, тезда кўникиш ва уйғунлашиш қобилиятига эга, йўқса одам ўзининг ўйлаб қилган ҳар бир ишининг тагида ақлсизлик борлигини ва ҳатто педагоглик, ҳуқуқшунослик, адиблик фаолиятларидек оқибати масъулиятли ва даҳшатли фаолиятларда асл ҳақиқатнинг нақадар оз эканлигини ҳар қадамда сезиб туришга мажбур бўлар эди...

Чарчаган ва энди роҳатланаётган мияга келувчи енгил ва ҳавойи фикрлар Евгений Петровичнинг миясида ҳам ўрмалай бошлади, улар қаердан ва нима учун келишини билиб бўлмасди; бу фикрлар мияда бир пас айланишади-да, унинг чуқур бурчакларига кирмай, яна ўрмалашиб чиқиб кетади. Соат сайин, ҳатто кун бўйи ўз амали ва иш атрофидаги фикрлар билан банд бўлган кишилар учун уйга қайтганда келадиган бундай эркин фикрлар бир роҳат...

Оқшом, соат саккиздан ошган. Тепада, иккинчи қаватда кимдир уйнинг у бошидан бу бошига кезиб юрар, учинчи қаватда эса қўшнилари икки кишилашиб рояль чалишар эди. Тепадаги кишининг уй кезиб юриши (унинг тез ва асабийлашиб юриши бирон нарса устида қаттиқ бош қотирганидан ёки тиши оғриганидан дарак берар эди) ва роялнинг бир оҳангда чалиниши сукунатга қандайдир кишини мудратадиган кайфият берар эди. Икки хона нарида жойлашган болалар бўлмасидан тарбиячи билан Серёжанинг овози келар эди.

— Дадам келди!— деб ашула айта бошлади Серёжа.— Да-дам кел-ди! Да! дам! да!

— Votre père vous orpelle, alles vite!¹— деб қичқирди тарбиячи, худди ҳурккан қушдай чийиллаб.— Сизга айтаман!

«Нима десам экан унга!» деб ўйланиб қолди Евгений Петрович.

Бироқ у бирон нарса ўйлаб топгунча етти ёшларга кирган ўғли Серёжа кабинетга кирди. У шундай эдики, унинг қайси жинсга мансублигини кийимидангина аниқлаш мумкин эди: нимжон, ўзи оппоқ, ориқ. . . У, худди парникда ўсган ўсимликдай нозик бўлиб, ҳаракатлари, жингалак сочлари, кўз боқишлари, бахмал камзиллари ғоятда мулойим ва юмшоқ кўринарди.

У отасининг тиззасига чиқиб, майин товуш билан:

— Салом, дада!— деди-да, бўйнидан ўпди.— Сен мени чақиртирувдингми?

— Кечирасиз, кечирасиз, Сергей Евгеньич,— деб жавоб берди отаси, уни ўзидан нари итариб.— Упишдан олдин биз яхшилаб гапиришиб олишимиз керак. . . Мен сендан хафаман, сени энди яхши кўрмайман. Шуни билиб қўй, ошна, мен сени ёмон кўраман, менга ўғил ҳам эмасан. . . Хў-ўш. . .

Серёжа отасига тикилиб қаради, кейин столга ўгирилди-да, елкасини қисди. У таажжубланганидан киприкларини пириллатиб, деди:

— Мен сенга нима ёмонлик қилдим? Мен бугун сенинг кабинетингга бир марта ҳам кирганим йўқ, ҳеч нарсангга ҳам тегмадим.

— Наталья Семёновна ҳозир сенинг устингдан менга арз қилди. Папирос чекар эмишсан. . . Шу гап ростми? Папирос чекадиган бўлдингми?

— Ҳа, рост. . . Бир марта чекдим-да. . .

— Ана, кўрдингми,— деди прокурор, илжайишини яшириш учун қовоғини солиб.— Бунинг устига ёлғон ҳам қўшасан! Сенинг папирос чекканингни Наталья Семёновна икки марта кўрипти. Демак, учта ёмон қилиқ билан қўлга тушдинг: папирос чекасан, бировнинг столидан папирос оласан ва ёлғон гапирасан, учта гуноҳ-а!

— Ҳа, ҳа, рост!— деди Серёжа, қилган иши эсига тушиб ва жилмайди.— Рост, буниси рост! Икки марта чекдим: биттасини бугун, биттасини илгари.

¹ Дадангиз чақир япти, тезроқ келинг! (Французча).

— Мана, кўрдингми, демак бир марта эмас, икки марта чекибсан. . . Мен сендан жуда хафаман! Илгари яхши бола эдинг, энди бузилибсан, ёмон бола бўлибсан.

Евгений Петрович Серёжанинг букилиб қолган ёқасини тўғрилаб қўйди-да, «тагин нима десам экан?» деб ўйлади.

— Яхши эмас, — деб давом этди у. — Мен сендан бунақангги ишларни кутмаган эдим. Биринчидан, бировнинг тамакисини олишга ҳақинг йўқ. Ҳар бир киши фақат ўз молига эга, агар бировнинг нарчасини олса, у. . . ёмон одам! («Бошқача гапларни айтиш керак эди» деб ўйлади Евгений Петрович). Масалан, дейлик, Наталья Семёновнанинг сандиқ тўла кўйлаклари бор. Сандиқ уники, шунинг учун биз, яъни сен ҳам, мен ҳам, унга тегишга ҳақимиз йўқ, чунки у бизники эмас. Тўғрими? Сенинг тойчаларинг, расмларинг бор. . . Мен уларга ҳеч ҳам тегмайман-ку! Эҳтимол, менинг ҳавасим келар, бироқ. . . улар меники эмас, сеники!

— Хоҳласанг ола қол! — деди Серёжа, қошларини чиририб. — Дадажон, уялмасдан олавер. Сенинг столинг устида турган сариқ итча ҳам меники, аммо мен сира индамайман-ку. . . Тураверсин!

— Гапимга тушунмаётибсан, — деди Биковский. — У итчани сен менга тақдим этгансан, у энди меники, нима қилсам шуни қиламан. Аммо мен сенга тамаки тақдим қилганим йўқ эди-ку! Тамаки меники! («Бутунлай бошқа гапларни гапираяпман!» деб ўйларди прокурор. — «Айтадиган гаплар бу эмас!»). Агар бировнинг тамакисини чеккинг келса энг олдин эгасидан сўрашинг керак. . .

Биковский, худди болаларга ўхшатиб сўзлашмоқчи бўлиб, гапларини зўрға-зўрға бир-бирига улаб, хусусий мулкнинг нималигини ўғлига тушунтира бошлади. Серёжа дадасининг кўзларидан кўзларини узмай, диққат билан тингларди (у кечқурунлари отаси билан суҳбатлашишни яхши кўрарди), кейин столга ёнбошлаб, узоқни кўра олмайдиган кўзларини қисиб, қоғоз билан сиёҳдонга тикилди. Унинг кўзлари бутун столни кезиб чиққач, елим шишасида тўхтади. Шишани олиб, кўзига яқин келтириб, бирдан:

— Дада, дада, елим нимадан қилинади? — деб сўради.

Биковский шишани ўғлининг қўлидан олиб, столга қўйди.

— Иккинчидан, папирос чекар экансан... Бу жуда ёмон нарса! Мен ҳам папирос чекаман, ammo мен бошқа, сен бошқа. Мен ҳам папирос чекаман-у, бироқ чекканимга пушаймон қиламан, ўзимни ўзим койийман, чунки папирос ёмон нарса... («Жуда уста педагог эканманми!» деб ўйлаб қўйди прокурор). Тамаки кишининг сиҳатини бузади, тамаки чеккан одам олдин ўлади. Сенга ўхшаган ёш болаларга тамаки чекиш айниқса зарарли. Сенинг кўкрагинг ожиз, ҳали етилгани йўқ, ожиз одамлар папирос чекса сил бўлади, бошқа хил касалларга йўлиқади. Ана, Игнатий амакинг ҳам сил бўлиб ўлди. Агар у тамаки чекмаганида балки ҳозир ҳам тирик юарди.

Серёжа хаёлга ботиб, лампага қаради, бармоғини унинг қалпоғига текизиб, уҳ тортди.

— Игнатий амаким скрипкани яхши чалар эди,— деди у.— Унинг скрипкаси энди Григорьевларникида.

Серёжа яна стол четига ёнбошлаб, хаёлга чўмди. Унинг оппоқ юзида шундай аломат пайдо бўлдики, гўё у бир нарсага диққат билан қулоқ солаётгандай ёки ўз фикрларининг оқишини кузатаётгандай эди. Унинг катта ва бақрайган кўзларида қайғу ва қандайдир қўрқинч акс этарди. Балки у, ўзининг ойиси ва Игнатий амакисини олиб кетган ўлим тўғрисида ўйлаётгандир. Улим — оналарни ва амакиларни у дунёга олиб кетаркан-у, уларнинг болалари ва скрипкалари бу дунёда қоларкан. Улган одамлар осмонда юлдузларга яқин бир жойда яшаркан, улар у ёқдан ерни томоша қиларканлар. Жудоликка чидай олармикин улар?

«Тагин нима десам экан?— деб ўйларди Евгений Петрович.— Гапимни тингламаяпти, хаёли бошқа ерда. Ўзининг жинойтлари, менинг насиҳатларимни аҳамиятсиз нарса деб, парво қилмаса керак. Қандай қилиб мен унга тушунтирай?»

Прокурор ўрнидан туриб, кабинетда юра бошлади.

«Илгарилар, ёш бола чоғимда, бундай масалалар жуда осон ҳал қилинарди,— деб ўйлади у.— Папирос чеккан болани савалар эдилар. Журъатсиз ва қўрқоқлари чекишни ташларди, дадилроқ ва ақллироқ болалар калтак егандан кейин тамакини этик қўнжида олиб юриб, бостирмага кириб чекадиган бўларди. Агар бостирмада ҳам қўлга тушиб қолса, яна калтаклашарди, у эса сой бўйига бориб чекарди... то ўсиб улғайгунча шундай қилардилар. Ойим менга папирос чекмасин деб.

нукул пул ва конфетлар бериб юрарди. Энди бу воситаларнинг кучи қолмади, ахлоққа ҳам тўғри келмайди. Ҳозирги замон педагоглари эса мантиқ йўлига кириб, гўдак боланинг қўрқанидан, бошқаларга ибратли бўлиш ёки мукофот олиш йўли билан эмас, онгли равишда одобли бўлишига тиришадилар».

Евгений Петрович уйни кезиб хаёл сураркан, Серёжа столнинг ёнидан чиқиб, оёқларини стулга қўйди-да, энгашиб сурат солишга киришди. Керакли қоғозларга ва сиёҳга тегмасин деб, столда унга атаб қирқилган қоғоз ва кўк қалам ҳамма вақт турарди. Серёжа уй суратини соларкан, тилини осилтириб:

— Бугун ошпаз хотин карам тўғраб туриб қўлини кесиб олди,— деди.— Бир бақирдики, ҳаммамиз қўрқиб кетдик, ошхонага югурдик. Вой, тентаг-ей! Наталья Семёновна унга бармоғингни совуқ сувга тиқ деса, у қонини сўради... Қир бармоқни қандай қилиб оғзига тикар экан-а! Дада, бу беодоблик-ку!

Кейин, обед маҳалида қўрага шарманкачи билан бир қиз киргани, у қизнинг қўшиқ айтиб музыкага ўйинга тушганини сўзлаб берди.

«Бунинг миясида фикрлар бор!— деб ўйлади прокурор.— Бунинг ўз дунёси бор, қайси нарса муҳим, қайси си муҳим эмас, бунинг ўзича ҳал қилади. Бунинг диққатини ва онгини жалб этиш учун болаларга ўхшатиб гапириш кифоя қилмайди, у каби ўйлашни ҳам билиш керак. Агар мен ҳақиқатан ҳам тамакини қизғонсам, бундан хафа бўлиб, кўз ёши қилсам, яхши тушуниб оларди. Болаларни оналардан яхшироқ тарбиялайдиган одам йўқ, чунки улар болалар ҳис қилган нарсани ҳис этадилар, улар билан бирга кулишади, йиғлашади... Мантиқ ва одоб таълими билан ҳеч нарсага эришолмайсан. Хўш, яна нима десам экан бунга? Нима?»

Умрининг ярмини одамларга жазо бериш, жиноятнинг олдини олиш ва ҳоказоларга сарф қилган тажрибали ҳуқуқшунос Евгений Петрович, болага нима дейишини билмай, ўзини йўқотиб қўйганидан таажжубланар ва куларди.

— Менга қара,— деди у.— Бундан буён сира папирос чекмасликка сўз бер.

Серёжа столга яна пастроқ энгашди-да, қалам учини қаттиқ босиб:

— Сўз бе-ра-ман. Сўз бе-ра-ман! Ман! ман!!— деди.

«Сўз беришнинг нималигини ўзи билармикин?— деб сўради ўзидан Биковский.— Йўқ, педагоглик қўлимдан келмас экан. Агар биронта педагог ёки ҳамкасбларимдан биронтаси шу топда миямга кириб бир қараб чиқа олса, мени латта дерди ва ҳаддан ортиқ лақиллабди деб гумон қиларди... Чалкаш масалаларни уйда ечиш қийин, мактабда ёки судда жуда осон: бу ерда жонингдек севган одамларга дуч келасан, меҳр эса жуда инжиқ нарса бўлади, масалани чалкаштиради. Агар мана бу бола менинг ўғлим бўлмай, гимназия шогирди ёки айбдор бўлса, мен бунчалик қўрқмасдим, фикрларим ҳам паришон бўлмасди!..»

Евгений Петрович стол ёнига келиб ўтирди-да, Серёжа чизган суратлардан бирини олдига суриб қарай бошлади. Суратда томи қийшайиб кетган уй, мўридан яшиндай қинғир-қийшиқ бўлиб чиқиб, қоғознинг бир бурчагига чўзилган тутун кўринади, уй ёнида солдат турипти, солдатнинг кўзлари ўрнига биттадан нуқта қўйилган, милтиғининг найзаси 4 рақамга ўхшайди.

— Одам уйдан баланд бўлмайди,— деди прокурор.— Мана, бунга қара: солдатнинг елкаси том билан баравар бўлиб қопти.

Серёжа отасининг тиззасига чиқиб, яхши жойлашиб олгунча анча қийналди.

— Ҳеч бир-да!— деди у, суратга қараб.— Солдатни кичкина қилиб солсанг — кўзлари кўринмай кетади.

Бола билан баҳслашиб бўладими? Ўз ўғлига ҳар куни назар солиб юрган прокурор шундай фикрга келдики, ёввойи одамлар сингари, болаларнинг бадий қарашлари ҳам ўзгача, уларнинг талаблари ҳам ўзларига хос, бунга катта одамлар сира тушунмайди. Диққат билан синчиклаб қараган кишига Серёжа тентак бўлиб кўриниши мумкин эди. У, одамларни уйдан баланд қилиб солишни, буюмлардан ташқари ўз ҳисларини ҳам қалам билан тасвирлашни мумкин деб билади. Масалан, музыка овозини у тутунга ўхшатиб солади, ҳуштак товушини бурзлиб-буралиб кетган ипга ўхшатиб чизади... Унинг хаёлида овоз шакли ва рангли бўлиб кўринади, шунинг учун «Л» ҳарфини ҳамма вақт сариқ, «М» ҳарфини қизил, «А» ҳарфини қора қилиб бўяйди.

Серёжа сурат солишдан зерикиб, яна ўнғайроқ жойлашиб олди-да, дадасининг соқолига тутинди. Олдин

соқолни тиришиб таради, кейин иккига ажратди, икки ёққа қаратиб тарай бошлади.

— Ҳозир Иван Степановичга ўхшаб қолдинг,— деб шивирлади Серёжа.— Мана энди... бизнинг швейцаримизга ўхшадинг. Дада, швейцарлар нимага эшик олдида ўтиришади? Уғри кирмасин дебми?

Уғлининг нафаси унинг юзига урарди, юзи билан унинг сочларини силарди, қалби шу қадар илиб, эриб кетган эдики, унга гўё Серёжанинг бахмал камзилини қўли билан эмас, жони билан қучоқлаб олгандай туйилар эди. У, ўглининг катта-катта қора кўзларига тикилиб қаради, бу кўзларнинг қорачўғида ўзининг онаси, хотини ва бутун севган нарсалари унга қараб тургандай бўларди.

«Буни савалашга қўл борармиди?— деб ўйлади у.— Қандай қилиб жазолайсан болани? Йўқ, бўлмади, бизлар тарбиячи бўлолмас эканмиз. Илгари замонларда одамлар содда, кўп ўйлаб бошларини қотириб юрмас эдилар, масалаларни шартта ҳал қилар эдилар. Биз бўлсак ўйлаганимиз ўйлаган, мантиққа фарқ бўлиб кетганмиз... Одам қанча ўқимишли ва билимдон бўлса, қанча кўп ўйласа ва таг-тугини суриштираверса, шунча жасоратсиз бўлади, ишга ҳам қўрқа-пуса киришади. Дарҳақиқат, таълим бериш, кишиларни суд қилиш, қалин-қалин китоблар ёзиш учун кишида қанча куч, ирода ва ўзига ишонч бўлиши керак...»

Соат ўнга жом урди.

— Уғлим, энди бориб ёт,— деди прокурор.— Хайрлашгин-да, бориб ёт.

— Йўқ дадажон,— деди Серёжа, эркалик қилиб.— Тагин бирпас ўтирай. Бир эртақ айтиб бер!

— Бўпти, эртақ айтиб берганимдан кейин дарров кириб ётасан-а?

Қўли бўш кечалари Евгений Петрович Серёжага эртақлар айтиб берарди. Умри нуқул иш билан ўтадиган кишилар сингари, битта ҳам шеърни ёддан билмас, ҳамма эртақлар ёдидан чиқиб кетган, шунинг учун эртақларни ҳам ҳар сафар ўзи ичидан тўқиб чиқарар эди. Одатда у, «бир бор экан, бир йўқ экан»дан бошлаб, кетини ўзи тўқир эди, бошини айтиб, ўртаси нима бўлади, охирида нима келади, билмас эди. Манзаралар, шахслар тўсатдан тўқиларди, эртақнинг фабуласи ва ундан чиқадиган маъно ҳикоячининг ихтиёрисиз ўз ўзидан келиб чиқарди. Серёжага бун-

дай тўқималар жуда ёқарди, эртақ қанча оддий бўлиб чиқса, болага шунча таъсир қилиши прокурорга ҳам ёқар эди. У, кабинетнинг шипига қараб, бошлади:

— Бўлмаса, эшит. Бир бор экан, бир йўқ экан, бир мамлакатда оппоқ соқоли киндагигача тушган бир кекса подшоҳ бор экан. У подшоҳ ойнадан ясалган саройда яшаркан, сарой каттакон, топ-тоза, офтобда худди яхдай ялтираб тураркан. Саройнинг ўзи ҳатто боғнинг ичида бўлиб, атрофи апельсинлар, олча-гилослар, анорлар билан тўла экан, атир гуллар, лолалар очилиб ётаркан, булбуллар сайраркан. . . Хў-ўш. . . Дарахтларнинг шохларига шиша қўнғироқчалар осилган экан, шамол турганда қўнғироқлар шунақангги сайрарканки, уларнинг овози қушларникидан ҳам ўтиб кетаркан. Темирдан кўра шишадан чиққан овоз анча нозикроқ бўлади. . . Хўш деганимизда. . . Боғда фонтанлар бор экан. . . Соня холангнинг боғида кўрган фонтан эсингдами? Подшоҳнинг боғидаги фонтанлар ҳам худди ўшанақа экан-у, аммо каттароқ экан, улардан отилиб чиққан сув терак бўйича келаркан. . .

Евгений Петрович эртақнинг давомини ичида ўйлаб олди-да, давом этди:

— Қари подшоҳнинг худди сенга ўхшаган кичкина якка, ягона ўғли ва меросхўри бор экан. У жуда яхши бола экан. Сира хархаша қилмас экан, эрта ётиб ухларкан, стол устидаги нарсаларга тегмас экан ва. . . хуллас, жуда ақлли бола экан-да. Унинг биргина ёмон одати бор экан: папирос чекаркан. . .

Серёжа кўзларини дадасининг кўзларига тикиб, диққат билан тинглар эди. Прокурор эртақни давом эттириб «Буёғи нима бўлади?» деб ўйларди. У, анчагача эзмаланиб ва чўзиб, ахир эртақни тамом қилди:

— Шаҳзода папирос чекавериб, ахир сил бўпти, йипирма ёшга кирганда ўлипти. Қариганидан букчайиб қолган чол мададсиз қолипти. Душманлар келиб, чол подшоҳни ўлдиришипти, саройини бузиб юборишипти. Боғда энди ҳеч нарса қолмапти, гилослар ҳам, булбуллар ҳам, қўнғироқлар ҳам қолмапти. Мана шунақа ишлар, оғайни. . .

Эртақнинг бу хилда тугаши Евгений Петровичнинг ўзига кулгили ва ғайритабий кўринди, бироқ Серёжага қаттиқ таъсир қилди. Унинг кўзларида яна қандайдир қайғу билан кўрқинч пайдо бўлди: у, қоп-қоронғи деразага бир пас қараб турди-да, бир сесканиб тушиб, бўғиқ бир овоз билан:

— Энди сира ҳам папирос чекмайман. . . — деди.

У, ҳайратланиб ўз бўлмасига чиқиб кетгандан кейин, Евгений Петрович кабинетнинг у бошидан бу бошига юриб, ўзидан ўзи ожилмайиб:

«Буни эшитган одам болага гўзал эртақ, бадий сўзлар таъсир қилди деб ўйлайди. Балки шундайдир, аммо бу йўл нотўғри йўл. Бу нотўғри восита. Одоб ва ҳақиқатни яланғоч ҳолида эмас, алламабалоларга ўхшатиб, устига шакар сепиб, либос кийдириб кўрсатишнинг нима кераги бор? Бу нотўғри. . . Сохтачилик. . . Ҳийлагарлик бу. . .» деб ўйлади ўзича.

У, албатта, «нутқ» сўзлаши керак бўлган суд амалдорларини, тарихни фақат эртақ ва тарихий романлардан билиб олган кишиларни, ҳаёт маъноларини ваъз ва қонунлардан эмас, масаллардан, романлардан, байитлардан ўзлаштириб олган ўзини ҳам тилга олди.

«Дори ширин бўлиши, ҳақиқат эса гўзал бўлиши керак. . . Бу аҳмоқона фикрни инсон ҳазрати одам замонидан бери ўзига сингдириб келади. . . Балки. . . бу табиийдир, балки шундай бўлмоғи керакдир. . . Фейдали пуч хаёллар, ёлғонлар табиатда озми. . .»

У ишламоқ учун стол ёнига келиб ўтирди, бироқ хо-наки ялқов фикрлар анчагача унинг миясида кезиб юрди. Учинчи қаватда рояль товушлари тинган, бироқ иккинчи қават эгаси ҳамон уйнинг у бошидан бу бошига кезиб юрарди. . .

ВОЛОДЯ

Ез якшанбаларидан бирида, оқшом соят бешларда, Володя деган ўн етти ёшли хунук, касалманд, қўрқоқ ўсмир бола Шумихиналар чорвоғидаги шийпонда зерикиб ўтирар, учта ғамгин ўй унинг тинчини бузар эди: биринчидан, эртага, яъни душанба куни, математикадан имтиҳон бериши керак; ёзма масалани ҳал қилиб беролмаса, мактабдан чиқаришларини билади, чунки олтинчи синфда икки йил қолган. Бунинг устига, алгебрадан йиллик баҳоси $2\frac{3}{4}$. Иккинчидан, ўзларини оқ суяк деб даъво қилувчи бадавлат Шумихиналарникида туриши иззати нафсига ҳамма вақт тегиб келади. Унинг назарида, m-те Шумихина ға жияни унинг ўзига ҳам, татапига ҳам камбағал қариндошларига ва сиғиниб тирикчилик қилувчиларга қарагандай қарашади, унинг татапини ҳурмат қилишмайди, ҳатто ундан кулишади. У бир кун m-те Шумихинанинг айвонида бўласи Анна Федоровнага айтган гапини бехосдан эшитиб қолди. M-те Шумихина: «татап ҳали ҳам ўзига оро бериб, яшариб юради. Қарга ўйнаб ютқазиб қўйса, ҳеч тўламайди, бировнинг ботинкаси билан тамакисига жуда ҳам ўч-да» деган эди. Володя Шумихиналарникига бормагин деб ҳар кун татапига ялинса ҳам, бойларникида татапнинг обрўйи икки чақалигини айтса, далиллар келтирса, дағал гаплар қилса ҳам, лекин умрида икки бойликни—ўзиники билан эриникини совурган, ҳамиша олимақом одамлар орасига суқилиб кирадиган, енгилтак, маймана татапи Володянинг мулоҳазаларига тушунмас эди. Шу сабабли, Володя татапини у жирканч чорвоққа ҳафтада икки марта бошлаб келишга мажбур эди.

Учинчидан, йигит бечора ўзи учун тамом янги бўлган таажжуб, ёқимсиз бир ҳисдан ҳеч қутилолмайди... Наза-

рида, Шумихинанинг бўласи ва меҳмони Анна Федоровна-ни яхши кўриб қолгандай бўлиб юради. Анна Федоровна бир ерда тиниб ўтиролмайдиган, овози йўғондан келган, ўттиз ёшларда, соғлом, бақувват, пуштиранг елкалари юмалоқ, ияги ҳам юмалоқ, серэт, юпқа лабларидан табас-сум аримаган қизиқ табиатли бой жувон. У чиройли ҳам эмас, ёш ҳам эмас—буни Володя жуда яхши билади; шундай бўлса ҳам у негадир Анна Федоровна тўғрисида ўйлашдан, Анна Федоровна крокет ўйнаётиб юмалоқ елкаларини қисганда, ёки силлиқ бақбақасини қимирлатганда ё бўлмаса зиналарда югура-югура, кула-кула ўзини креслога ташлаб кўзларини қисганда, оғир-оғир нафас олиб, шу билан кўкраги димлик ва торлик қилаётганини билдирганда унга қараб қолишдан ўзини тиёлмас эди. Анна Федоровнанинг эри бор эди. Эри савлатли бир архитектор. У ҳафтада бир марта чорвоққа чиқиб, тўйиб ухлаб оладида, яна шаҳарга қайтиб кетади. Володядаги ғалати ҳис ўша архитекторни сабабсиз ёмон кўриб қолишидан бошланди; архитектор ҳар сафар шаҳарга қайтиб кетганда у суюнадиган бўлди.

Мана ҳозир, шийпонда, эртага бўладиган имтиҳон билан татапини ўйлаб ўтириб, Нютани (Анна Федоровна-ни Шумихиналар шундай деб аташар эди) жуда ҳам кўргиси, кулгиларини, кўйлагининг шитирини эшитгиси келди. . . Бу истак у романлардан билган ва ҳар кун кеч-қурун ёта туриб орзу қилган тоза, шоирона муҳаббатга ўхшамас, қандайдир таажжуб, тушуниб бўлмайдиган истак эди; бу истакдан жуда ҳам номаъқул, харом иш қилиб қўйиб, кейин тан бериш жуда оғир бўлган бир нарсайи уялиб, қўрқиб юрар эди. . .

— Бу севги эмас,— деяр эди ўзига у.— Ўттиз яшар бир жувонга ҳеч ким ошиқ бўлмайди. . . Бу шунчаки бир ҳавасча. . . Ҳа, ҳавасча. . .

У ана шу ҳавасчани ўйлаганда, ўзининг сурбет қўрқоқлиги, муйловларининг йўқлиги, бетидagi сепкиллари, қийиқ кўзлари эсига тушиб кетади. Хаёлида ўзини Нютанинг ёнига келтириб қўяди—бу хил жуфт ақлга сира тўғри келмайдигандай тўйилади; ана шундан кейин ўзини чиройли, дадил, сўзга чаққон, энг охирги мода билан кийинган қилиб тасаввур этишга шошилади. . .

Ширин хаёллар авжига минган ва ўзи шийпоннинг қоронғи бурчида икки букилиб, ерга қараб ўтирган пайтда энгил оёқ шарпаси эшитилди. Хиёбонда биров шошмасдан

келаётган эди. Ҳадемай дупур жимида, кираверишда оқ нарса йилг этиб кўринди. Кейин:

— Ҳеч ким борми бу ерда?— деган аёл товуши эшитилди.

Володя товушни таниди-ю, юраги дукиллаб, бошини кўтарди.

Нюта шийпонга киратуриб:

— Ким бор?— деб сўради.— Вой, сизмисиз, Володя? Нима қилиб ўтирибсиз? Уйлаясизми? Одам деган ҳадеб ўйлайверадими? Нуқул ўйлаганингиз ўйлаган... Бундақа қилаверсангиз жинни бўлиб қоласиз-ку!

Володя ўрнидан турди-да, ўзини йўқотиб, Нютага қаради. У ҳозир чўмилиб келаётган эди. Елкаларида чойшаб билан пахмоқ сочиқ; бошидаги оқ шойи рўмоли тагидан чиқиб турган ҳўл сочлари пешонасига ёпишиб қолган. Ҳўли тамом қуримаган баданидан муздай сув ва хушбўй совун ҳиди келиб турибди. Тез юриб келгани учун ҳаллослайди. Кўйлагининг юқориги тугмаси қадалмаган экан, йигитча унинг бўйни билан кўкрагини кўриб турди.

Нюта Володяга кўзини югуртириб:

— Нимага индамайсиз?— деб сўради.— Сиз билан хотин киши гаплашаётганда индамай туриб олишичгиз одобсизлик бўлади. Бузоқнинг ўзгинасиз-да, Володя! Нуқул ўтирганингиз ўтирган, чурқ этмайсиз, бамисоли файласуфдай, яланг ўйлайсиз! Ҳеч тирик одамга ўхшамайсиз, ўтингиз йўқ! Улай агар, жуда бемазасиз... Сиздақа ёшлар яйраб-яшнаши, ирғишлаб ўйнаши, оғзи тинмай сўзлаши, хотинларга парвона бўлиши, кўнгил бериши керак.

Володя, момикдай оқ, юмшоқ қўл ушлаб турган чойшабдан кўзларини узмай, ўйлар эди...

— Индамаганини!— деб Нюта ҳайрон қолди.— Жуда ҳам ғалати-я!.. Ҳой, менга қаранг, мундоғ эркакка ўхшасангиз-чи! Лоақал илжайиб қўйинг-а! Фу, рўдапо файласуф!— деб кулди у.— Ҳой, Володя, нега бундақа бузоқлигингизни биласизми? Хотинларга эргашмаганингиз учун шундақа бузоқсиз. Нимага эргашмайсиз? Тўғри, бу ерда оиймқизлар йўқ, лекин оживонлар орқасидан тушсангиз биров бир нима дейдими? Мана, масалан, менинг орқамдан тушсангиз бўлмайдими?

Володя Нютанинг сўзларини эшитар, аҳволи танг бўлиб, оғир бир ўй ичида чеккасини қашилар эди.

Нюта унинг қўлини чеккасидан туртиб юбориб:

— Фақат такаббур одамларгина бировга индамай, танҳо юришни яхши кўради,— деди, сўзини давом қилдириб.— Сиз ўшанақа такаббурсиз, Володя! Нимага ер остидан тумтайиб қарайсиз? Қаллангизни кўтаринг, турқингизни кўрай ахир! Вой ўлай, бузоқнинг ўзи-я!

Володя гапиришга жазм қилди. Кулимсирамоқчи бўлиб, пастки лабини қимирлатди, кўзларини пирпиратиб, қўлини яна чеккасига олиб борди.

— Мен... мен сизни яхши кўраман!— деб айтди Володя.

Нюта ҳайрон бўлиб, қошларини чимирди, кейин кулиб юборди.

Опера ашулачилари бемаза нарсани эшитганларида кўйлаганларига ўхшатиб:

— Вой, қандай сўзларни эшитяпман!— деб кўйлади.— Нима? Яна бир марта айтинг? Айтинг, айтинг...

— Мен... мен сизни яхши кўраман!— деди Володя яна бир марта.

Ҳеч нарсани фаҳм этмасдан, ҳеч нарсани ўйламасдан, иродасининг сира ҳам иштироки бўлмасдан, Нюта сари ярим одим ташлади-да, жувонни билагидан маҳкам ушлади. Кўзлари хираланди, ёш олди, бутун олам чўмиладиган жой ҳиди келиб турган каттакон пахмоқ сочиққа айланди.

— Яша, яша!— деган садо аралаш шўх кулги эшитди йигитча.— Нега индамайсиз? Мен гапиришингизни хоҳлайман! Гапиринг!

Володя, қўлини ушлашга қаршилиқ қилмаётганини кўриб, Нютанинг кулиб турган кўзларига қаради. Кейин икки қўли билан жувонни белидан ноқулай қучоқлади, аммо панжалари жувон яғринида қовушиб қолди. Володя уни белидан қучоқлаб турар, у эса, қўлларини елкалари устидан орқасига қайириб, тирсақларидаги чуқурчаларини кўз-кўз қилиб, рўмол тагидаги сочларини тузатар, хотиржам бир товуш билан гапирар эди:

— Шунақа, Володя, чаққон, меҳрибон, дилкаш бўлиш керак. Хотинлар билан маҳрамлик қилгандагина ана шундақа бўла олади киши. Лекин юзингиз бирам бадҳайбат, заҳарки... Кўпроқ гапириш, кулиш керак... Шундақа, Володя, тумтайиб юриш ярамайди, ҳали ёшсиз, файласуфлик қилишга улгурасиз. Бўлди, қўйворинг, кетаман, қўйворинг, вой!

У белини осонгина қутқарди-да, аллақандай ашулани айтиб, шийпондан чиқиб кетди. Володя бир ўзи қолди. У сочларини силаб, кулимсиради. Кейин, у бурчакдан бу бурчакка уч мартача юриб, скамейкага ўтирди, ўтириб бўлиб яна бир марта кулимсиради. Ер ёрилса ерга кириб кетгудай бўлиб уялади. Одам боласининг уялиши шу қадар қаттиқ, шу қадар кучли бўлишига ўзи ҳам ҳайрон қолади. Уялганидан кулимсирар, қовушмаган сўзларни шивирлар, қўлларини турли алпозда ўйнатар эди.

Шу топда ўзига худди ёш боладай муомала қилганлари учун уялар, ўзининг юраксизлиги учун, айниқса ёш жиҳатидан ҳам, ташқи қиёфа жиҳатидан ҳам, ижтимоий вазияти жиҳатидан ҳам, ўзига туйилишича, ҳеч қандай ҳақи бўлмаганига қарамай, туппа-тузук жувонни белидан кучоқлаб олишга ботингани учун уялар эди.

У сакраб ўрнидан турди, шийпондан чиқиб, теварагига қарамасдан уйдан узоққа, боғ ичкарисига кириб кетди.

«Оҳ, тезроқ бу ердан жўнаб кетсам эди! Э худо, тезроқ кетай-да!» деб ўйлар эди у, бошини чангаллаб.

Володя татап билан тушиб кетадиган поезд соат саккиз-у қирқ минутда жўнар эди. Поезднинг жўнашига ҳали уч соатча бор, лекин Володя татапни кутмасданоқ, ҳозирнинг ўзидаёқ жон-жон деб станцияга чиқиб кетган бўларди.

У соат еттидан ошганда уйга қайтди. Бутун авзойида: «Нима бўлса бўлар» деган гап мана мен деб турар эди. Ҳеч нимани писанд қилмасдан дадил киришга, рўйи-рост тик қарашга, баланд товуш билан гапиришга жазм қилган эди.

У айвондан, катта залдан ўтиб бориб, нафасини ростлаб олиш учун меҳмонхонада тўхтади. Ёндаги емакхонада чой ичиб ўтирганларнинг гурунги бу ерда бемалол эшитилиб турарди.

Володя қулоқ солди.

— Ёлғон айтсам ўлай агар!— деяр эди Нюта.— Кўриб турган кўзларимга ўзим ҳам ишонмай қолдим. Менга муҳаббатини айтиб, белимдан кучоқлаб олса бўладими! Вой ўлай, болангизни таниёлмай қолибман. Тавба, ғалати одати бор экан! Мени яхши кўриб қолганини айтаётганда, бамисоли черкассага ўхшаш, юзи йиртқич тусига кириб қолди.

— Матап узундан-узоқ кулиб:

— Наҳотки!— деб юборди.— Наҳотки! Худди отасининг ўзи бўпти-я!

Володя югурганича ташқарига чиқиб кетди. У ерда қўлларини силтади, ғазаби қайнаб осмонга қаради-да: «Шунақа гапни қандай бир-бирига айтишади-я! Овозларини барала қўйиб, ўзларини бепарво тутиб туриб гапиришганларини... Матап ҳам кулди... Матап! Нима учун менга шунақа она бердинг, э худо? Нима учун?» деб қийналар эди.

Лекин бошига осмон ағдарилиб тушса ҳам уйга кириши керак эди. У хиёбонда уч марта айланди-да, ўзини анча босиб олиб, уйга кирди.

— Нега вақтида келиб чой ичмайсиз?— деб зуғум билан сўради m-me Шумихина.

— Кечирасиз, мен... мен жўнашим керак,— деди у ғудраниб, кўзларини ердан олмай.— Матап соат саккиз бўлди!

Матап пинагини бузмай:

— Узинг жўнайвер, ожонимни қоқай,— деди.— Мен Лилитарникида ётиб қоламан. Яхши бор, жон қароғим... Айтмоқчи, кел, чўқинтириб қўяй...

У ўғлини чўқинтирди-да, Ньютага қараб:

— Лермонтовга пича ўхшаб кетади, а?..— деди француз тилида.

Володя наридан-бери хайрлашди, ҳеч кимнинг юзига қарамасдан емакхонадан чиқиб кетди. Ун минутдан сўнг эса ўзини станция йўлида кўриб, ниҳоят хурсанд бўлди. Энди юраги ҳам ўйнамас, ўзи ҳам уялмас, энди енгил ва эркин нафас олар эди.

Станцияга ярим чақирим қолганда, йўл бўйидаги тошга ўтирди-да, темир йўл кўтармаси орқасига ярмидан кўпи тушиб кетган офтобни томоша қила бошлади. Станциянинг у ер бу ерида чироқлар ҳам ёқилган, хирагина ёниб турган бир яшил чироқ милтиллаб ўтган бўлса ҳам, ҳали поезддан дарак йўқ, аста-секин кеч кирмоқда эди; Володя уни қимирламай ўтириб томоша қилар, бундан лаззатланар эди. Шийпон ғира-шираси, оёқ товуши, чўмиладиган жой ҳиди, кулги, белдан қучиш — буларнинг ҳаммаси кўз олдида равшан гавдаланди; энди булар бояғидай қўрқинчли ва аҳамиятли туйилмас эди...

«Ҳеч ким йўқ... Белидан қучоқлаб олганимда, қўлимни итариб ташламай кулиб тураверди-ку,— деб ўйларди у.— Демак, унга ёққан, ёқмаса хафа бўлар эди...»

Боя швейцонда дадилроқ ҳаракат қилмагани энди Володяга алам қилиб қолди. Шундай бемаъни аҳволда кетаётганига афеус еди. Агар ўшандай ҳодиса яна бир марта юз берсами, энди дадилроқ ҳаракат қилар, тортииб-қимтиниб ўтирмаган бўларди, шундай қилишига ишонар эди.

Унақа ҳодисанинг такрорланиши қийин эмас. Шумихиналар кечки овқатдан кейин боққа чиқишиб, узоқ сайр қилишади. Агар Володя Нюта билан хилватроқ жойга айлангани борса, ҳодиса такрорланди деган сўз-да!

«Ҳозир қайтаман-у, эртага саҳар поездга тушиб кетаман... — деб ўйлади у. — Поездга етолмай қолдим, деб қўя қоламан-да».

Шундай қилиб, у қайтиб кетди. . . m-те Шумихина, татан, Нюта, яна бир жиян айвонда карта ўйнаб ўтиришган эди. Володя поездга кечикиб қолдим, деб айтганда у эртанги имтиҳонга етиб боролмасмикан, деб хавотирга тушиб қолишди, кейин барвақтроқ туриб жўнаш тўғрисида маслаҳат беришди. Улар карта ўйнаётганларида Володя бир четда Нютага суқланиб, уни кутиб ўтирди. . . Миясида план ҳам тайёр эди: хилват жойни топиб туриб Нютанинг ёнига боради, қўлини ушлайди, кейин қучоққа олади; гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ; гапсиз ҳам иккови мақсадга тушуниб олади.

Лекин кечки овқатдан кейин хонимлар сайр қилгани чиқишмади — ўйинларини давом қилдиришди. Кечаси соат бирга давр ўйнаб, кейин ухлагани тарқалишди.

Володя кўрпага киратуриб: «Жуда бемаъни иш бўлди-ку! — деди алам қилиб. — Майли, эртага кўраман. . . Яна швейцонга бораман, майли. . .»

Ухлашга ҳаракат қилмади у, аксинча, кўрпада тиззаларини қучоқлаб, ўйлаиб ўтирди. Имтиҳон тўғрисида миясига келган фикрлар кўнглини беҳузур қилар, энди ўзини гимназиядан чиқарилган ҳисоблаб, бунинг ҳеч қандай ёмонлиги йўқ деб билар эди. Қайтага, яхши, жуда ҳам яхши деб ҳисобларди. Эртага қушдай озод бўлади, эл қатори кийнади, очиқчасига чекади, хоҳлаганда бу ерга келиб, Нютага ишқивозлик қилади; у вақт гимназия талабаси эмас, «йигитча» бўлиб қолади. Мартаба, келажак деб аталадиган бошқа нарсалар ўз йўли билан бўлаверади. Володя ихтиёр қилган хизматига кирди, телеграфчи бўлади ёинки дорихонага кириб ишлайди, у ерда ҳам мар-

табаси кўтарилмай қолмайди!.. Нима, дунёда амал деган нарса озми?..

Бир соат ўтди, икки соат ўтди, у бўлса ўтириб олиб ўйлайверди... Соат иккидан оғиб, тонг ёриша бошлаганда эшик секин ғитиллаб очилди-да уйга тамап кириб келди. У эснаб туриб:

— Вой, уйғоқмисан? — деб ажабланди.— Ухла, ухла, ҳозир чиқиб кетаман... Дорига кирувдим...

— Нима қиласиз?

— Лили бечоранинг яна тоби қочиб қолди. Ухла, болам, эртага имтиҳонинг бор...

У кичкина шкафдан ичига алланарсалар солинган шисачани олди-да, дераза ёнига келтириб, хатини ўқиди, кейин чиқиб кетди.

Володя бир минутдан сўнг:

— Марья Леонтьевна, бу дори эмас!— деган аёл товушини эшитди.— Бу ландиш, Лили морфини сўровди. Уғлингиз ухляптими? Айтинг, топиб беради...

У Нютанинг товуши эди. Володя бирдан совуқотиб кетди. Дарҳол шимини кийди-ю, елкасига шинелини ташлаб, эшикка келди.

— Уқдингизми? Морфин!— деб Нюта шивирлар эди.— Лотинча ёзилган бўлса керак. Володяни уйғотинг, топиб беради...

Мамап эшикни очувди, Володя Нютани кўрди. Чўмилгани боргандаги кўйлаги эгнида эди. Сочлари таралмаган, елкаларига тўкилиб турган юзида уйқу асари, ранги хира ёруғда ширмойи тусда эди.

— Ана, Володя уйғоқ экан,— деди у.— Володя, кичкина шкафни қараб морфини топиб беринг, барака топкур. Лилининг дастидан ўлар бўлсам ўлиб бўлдим... Туриш-турмуши ҳархаша.

Мамап алланима деб минғиллади, кейин бир эснаб олиб, кетди.

— Қарасангизчи, нимага серрайиб турибсиз?— деди Нюта.

Володя кичкина шкафга борди, тиз тўкиб олиб, дори солинган қутичалар билан шисаларни қарай бошлади. Қўллари қалтирар, юраги билан қорнида эса худди совуқ тўлқин югураётгандай бир ҳис бор эди.

Эфирни, карбол кислотасини, ҳар хил кўкатларни лумуми бўлмаса ҳам қалтироқ қўллари билан ушлар, нати-

жада улар тўкилар, ҳидлари нафасини бўғиб, бошини айлантирарди.

«Мапан кетди шекилли. Соз бўлди... Жула соз бўлди!..» деб ўйларди.

— Бўлай дедингизми?— деб сўради. Нюта, овозини чўзиб.

— Ҳозир... мана шу морфинга ўхшайди...— деди Володя, шишалардан биридаги «morph. . .» сўзини ўқиб.— Марҳамат!

Нюта, бир оёғини йўлакка, иккинчисини уйга қўйиб, остонада сочларини тараб турар, лекин сочлари жуда қалин, узун бўлгани учун дарров тарала қолмас эди. Нюта қўллари билан сочларини тараса, кўзлари билан Володяга сузилиб қарарди. Аллақачон оқариб қолган бўлса ҳам, ҳали офтоб нурлари билан ёритилмаган осмондан уйга ғира-шира ёруғ тушиб турар эди; ана шу заиф ёруғда, кенг қўйлакда, уйқули чехрада, сочлари паришон Нюта Володяга малоҳатли, танноз бўлиб кўринди... Жигаридан урган Володя ана шу қомати келишган жувонни шийпонда кучоқлаганини эслашдан бунёдга келган завқ ва бутун вужудини дағиллатаётган титроқ билан дорини бературиб:

— Мунча ҳам...— деди.

— Нима?

Нюта уйга кирди.

— Нима дедингиз?— деб, кулимсираб сўради.

Володя эса индамас, ундан кўзларини узмас эди. Кейин шийпондагидай қилиб қўлини ушлади... Нюта унга кулимсираб қарар, «нима қилар экан» деб кутар эди.

— Мен сизни яхши кўраман...— деди Володя.

Нюта кулимсрашини тўхтатди, кейин пича ўйланиб тургач:

— Тўхтаг, биров келяпти шекилли,— дедию эшик томон бораётиб:— Вой бу гимназия талабалари-ей!— деб айтди. Кейин, эшикдан йўлакка моралаб, хабар қилди:— Йўқ, ҳеч ким кўринмайди...

У яна қайтиб келди...

Кейин уй, Нюта, тонг, ўзи — буларнинг ҳаммаси Володянинг назарида, бир-бирига қўшилиб, шу вақтгача кўрилмаган ғайри табиий, гоёт тотли бахт ҳиссига айланиб кетди; бундай бахт учун бутун ҳаётини бахш этиши, унинг йўлида умр бўйи қийналиб ўтишга рози бўлиши мумкин эди. Бироқ атиги ярим минут ўтди-ю, бу ҳисларнинг ҳам-

маси бирдан ғойиб бўлди. Володянинг кўзлари олдида жирканч ифода бузиб юборган хунук, юмалоқ башара намоён бўлди. Ана шундан кейин ўзи ҳам бўлиб ўтган ҳодиса бирдан кўнглини айни тганини сезди.

Нюта Володядан жирканиб туриб:

— Бўлди, чиқиб кетаман, — деди. — Вой ўлай, одам деган ҳам шунақа хунук, бедаво бўладими!.. Фи, ифлос ўрдакча!

Унинг узун сочлари, кенг кўйлаги, босган қадами, овози энди Володяга бирам расво кўриниб кетдики!..

Нюта чиқиб кетгандан кейин: «Ифлос ўрдакча!.. — деб ўйлана бошлади у. — Чиндан ҳам мен ифлосманми!.. ҳамма қилган ишларим ифлос!..»

Ташқарида кун чиқар, қушлар сайрар эди; боғда боғ-бон дўпир-дўпир юргани, замбил ғалтак ғижирлагани баҳузур эшитиларди!.. Бир оздан сўнг сизирларнинг маъраши, подачининг сивизғаси қулоққа чалинди. Қуёш нурлари, ташқаридан келиб турган овозлар дунёнинг аллақарида тоза, гўзал, шоирона ҳаёт борлигини ҳабар қилар эди. Лекин қаерда у ҳаёт? Уни Володяга татапи ҳам, теварагидаги одамлар ҳам ҳеч вақт айтган эмаслар.

Малай уни эрталабки поездга уйғотганда, ўзини ухлаб ётганга солиб олди!..

«Ҳаммасининг ҳам падарига лаънат!» деб ўйлади у.

Володя соат ўндан ошганда ўрнидан турди. Ойна олдида сочларини тараркан, уйқусиз ўтказилган кечадан сўнг ранги ўчган хунук башарасини кўриб:

«Чиндан ҳам!.. ифлос ўрдакча» деб ўйлади.

Матап уни имтиҳон беришга кетмаганини кўриб эҳсонаси чиқиб кетганда:

— Ухлаб қолибман, татап!.. Майли, хавотир бўлманг, доктордан шаҳодатнома элтиб бераман. — деди у.

М-те Шумихина билан Нюта соат ўн иккида уйғонди. Володя уйқудан турган м-те Шумихинанинг деразасини тарақлатиб очганини, унинг қўпол овозига Нютанинг жаранглаган кулги билан жавоб қилганини эшитди. Володя эшик очилиб, меҳмонхонадан жиянлар ва ҳамхўрак бўлиб яшовчилар (булар тўпида татап ҳам) нонушта қилишга кетаётганларини, Нютанинг ювилиб, кулиб турган юзи барқ урганини, ҳозиргина келган архитекторнинг қора қошлари билан соқоли Нютанинг юзига туташиб кетгудай бўлиб ўтганини кўрди.

Нюта малоросча кийиниб олибди; кийими ҳеч ярашмас, бесўнақай қилиб юборибди; архитектор нуқул одобсиз, пардасиз сўзлар билан олифтачилик қилади. Нонуштага берилган котлетга ўлгудай пиёз солишибди.— Володяга шундай туйилди. Иннайкейиш, Нюта ҳам жўрттага хохолаб кулаётгандай ва кечаси бўлиб ўтган гап ўзини ҳеч ҳижолатга солмаганини, ифлос ўрдакчанинг ҳам шу ердалигини тақир сезмаётганини билдириш учунгина Володя томонга қараб-қараб қўяётгандай туйилди.

Володя соат учдан ошганда татап билан станцияга жўнади. Табиатни хира қиладиган хотиралар, уйқусиз ўтказилган кеча, гимназиядан чиқарилиш, виждон азоби — буларнинг ҳаммаси энди унда оғир, хунук газаб уйғота бошлади. У татапнинг ориқ бетига, кичкина бурнига, Нюта ҳадя қилган плашчига қараб дўнғиллайди:

— Нимага упу қўясиз? Ёшингизга ярашмаган қилиқ! Ўзингизга яланг зеб берасиз, ютқазасиз-у тўламайсиз, биронинг тамакисини чекасиз!.. Жирканч бу! Сизни ёмон кўраман... ёмон кўраман!

У онасини ҳақорат қилар, онаси эса қўрққанидан кўзларини жовдиратиб, қўлларини силтар, ваҳимага тушиб шивирлар эди:

— Вой, сенга нима бўлди? Вой шўрим қурсин! Кучер эшитади! Жим ахир, кучер эшитади деяпман! Ҳамма гапинг эшитилади!

— Ёмон кўраман... Ёмон кўраман!— деяверди у, нафаси бўғилиб.— Ахлоқсиз, виждонсиз хотинсиз... Манови плашчни кия кўрманг! Эшитаяпсизми? Бўлмаса майда-майда қилиб йиртиб ташлайман...

— Ҳай, болам, эсингни едингми? Кучер эшитади-я!— деб йиғлаб юборди.

— Отамнинг дунёси қани? Ўзингизнинг пулларингиз қани? Ҳаммасини совурдингиз! Мен камбағаллигимдан уялмайман, сиздақа онам борлигидан уяламан... Уртоқларим сиздан гап очишса, ҳаммива қизариб кетаман.

Поезд билан борилганда шаҳар икки станция эди; улар поездга тушиб кетишди. Володя йўл бўйи вагон даҳлизида дағ-дағ титраб турди, вагон ичига киргиси келмади — у ерда ёмон кўрган онаси ўтирар эди. У ўзидан, кондукторлардан, паровоз тутунидан, титраётганининг сабабчиси деб билгани совуқдан нафратланар эди. У ичидан канчали эзилиб, қанчали хуноб бўлса, бу ёруғ дунёнинг аллақарерида, аллақандай одамларда тоза, олижаноб, ро-

ҳатбахш ва муҳаббат, шафқат тўла гўзал, шўҳ, яйроқ ҳаёт борлигини кучлироқ сеза борди. . . У кучли бир ҳис билан бу нарсалар орзусига шу қадар берилиб кетдики, йўловчилардан бири унинг афтига қараб:

— Тишингиз оғрияптими, дейман, а?— деб сўради.

Матап шаҳарда Володя билан Марья Петровнаникида яшар эди. Бу дворян хоним ижара олган каттакон уйга ўзи ҳам одам қўяр эди; шулардан икки хонасини ижарага олган: кровать қўйилиб, деворига тилла ромли иккита сурат осилган, деразали хонада татапнинг ўзи, ёндош, кичкина, қоронғи хонада эса Володя турарди. Кичик хонада биттагина диван бор, бунда Володя ётиб юради; бу ерда дивандан бошқа ҳеч қанақа мебель йўқ. Хонада кўйлақлар солинган саватлар, шляпа қутилари, ҳар хил икр-чикрлар уйиб ташланган; бу икр-чикрларни татап негадир сақлаб келарди. Володя дарсларини онасининг хонасида ё бўлмаса «умумхона»да тайёрлайди. Бу катта уйда турувчилар тушки овқат маҳалида ва кечки пайтларда йиғиладиган каттакон хонани «умумхона» деб аташарди.

Володя уйга келди-ю, диванга ётиб, титроғини босиш учун, устига одеял ёпиб олди. Шляпа қутилари, саватчалар, икр-чикрлар унинг ўз уйи йўқлигини, татапдан, меҳмонларидан, ҳозир «умумхона»дан келиб турган товушлардан яширингудек бошпанаси йўқлигини эслатиб турарди. Бурчакка улоқтириб ташланган китоблар ва жилиди эса топширилмаган имтиҳонни эсга соларди. . . Ҳеч ўрни бўлмаса ҳам, негадир Ментон эсига тушиб кетди. У етти ёшида марҳум отаси билан бирга ўша ерда турган эди. Иннайкейин Биарриц, қумда бирга қувишиб ўйнашган яна иккита инглиз қизча ҳам ёдига тушди. . . Ўша маҳалда осмон билан денгизнинг туси қандайлигини, ўзининг яйраб-яшнаши ва ўйнаб-кулиши қай даражадалигини кўз олдига келтирмоқчи бўлди-ю, лекин келтиролмади. Инглиз қизчалар хаёлида тирик кўринди, қолгач нарсалар эса аралаш-қуралаш бўлиб, тартибсиз қоришиб кетди. . .

Володя: «Йўқ, бу ер совуқ экан» деб ўйлади-да, ўридан туриб шинелини кийди, кейин «умумхона»га чиқиб кетди.

«Умумхона»да чой ичиб ўтиришган эди. Самовар теварагида: татап, музика ўқитувчиси, яъни атрофи тошбақа косасидан ясалган пенсели кампир ва атир фабри-

касида хизмат қилувчи Августин Михайлич деган семиз кекса француз ўтирган эди.

— Мен бугун обед қилолмадим, оқсочни нонга юбориш керак эди,— деди татап.

— Дуняш!— деб чақирди француз.

Дуняшни уй бекаси бир ёққа юборган экан.

— О, бунинг ҳечқиси йўқ,— деди француз, оғзи қулогига етгудек илжайиб.— Нонга ўзим бораман. О, бу ҳеч гап эмас!

У аччиқ, сассиқ сигарасини кўринадиганроқ жойга қўйди-да, шляпасини кийиб, чиқиб кетди. У кетгандан сўнг татап Шумихиналарникида меҳмон бўлганини, уни яхши кутиб олганларини музика ўқитувчисига сўзлади.

— Лили Шумихина қариндошим бўлади-да...— деди у.— Лилининг марҳум эри — генерал Шумихин — эримнинг бўласи бўлади. Лилининг ўзи барон Кольбнинг қизи — баронесса Кольб...

— Матап, ёлғон айтдингиз!— деди Володя, гаши келиб.— Нима қиласиз ёлғон гапириб?

Матап, рост гапираётганлигини биларди у; татапнинг генерал Шумихин билан баронесса Кольб ҳақида айтган гапида бир оғиз ҳам ёлғон йўқ эди. Шундай бўлса ҳам Володя уни ёлғон гапиряпти деб билди. Ёлғон унинг гап мақомида, юз ифодасида, қарашларида, ҳамма нарсасида сезилиб турар эди.

Володя яна бир қур:

— Ёлғон гапиряпсиз!— деди-да, столга мушти билан шундай қаттиқ урдики, ҳамма идиш шарақлаб, татапнинг чойи чайқалиб кетди.— Генераллар билан баронессалар тўғрисида гапириб нима қиласиз? Бари гапингиз ёлғон!

Музика ўқитувчиси шошиб қолди, кейин ўзини қўрқиб кетганга солиб, рўмолчасига йўталди, татап бўлса йиғлаб юборди.

Володя: «Қаерга борсам экан?» деб ўйланиб қолди.

Кўчадан бўлса шу топдагина келган; ўртоқларининг олдига боргани уялди. Урни бўлмаса ҳам, иккита инглиз қиз яна эсига тушди... «Умумхона»да у бурчакдан бу бурчакка бир-икки қур бориб келди, кейин Августин Михайличнинг уйига кирди. Эфир мойи билан глицерин совуннинг ҳиди думоғига урди. Столга дераза токчаларига, ҳатто стулларга ҳам ҳар хил рангдаги суюқликлар солинган ҳадсиз-ҳисобсиз майда шишалар, стаканчалар, рюмкалар

териb ташланган эди. Володя столдан газетани олди, очиб сарлавҳасини ўқиди: «Гіага»... Газетадан ўткир, ёқимли ҳид келиб турарди. Кейин столдан тўппончани олди...

Қўшни хонада музика ўқитувчиси:

— Қўйинг, хафа бўлмаг! — деб татапга тасалли берар эди.— Ҳали ёш. Бу тенг болалар ҳаммша шунақа — ҳадларидан ошиб кетишади. Муроса қилмаса бўлмайди.

— Йўқ, Евгения Андреевна, у жуда ёмон бузилиб кетди! — деяр эди татап, сўзларини чўзиб.— Танобини тортиб қўядиган биронта катта одам йўқ. Аслида пешонам шўр экан!

Володя тўппончанинг ўқ чиқадиган жойини оғзига солди, тепкига ё тўсқига ўхшаган бир нарсани пийпаслаб топиб, бармоғи билан босди... Кейин бўртиб турган яна бир нарсани топиб, уни ҳам босди. Тўппончанинг ўқ отилиб чиқадиган жойини оғзидан олди, шинелининг этаги билан артиб, кулфини қаради; илгари сира қурол ушламаган эди...

— Мана бунисини кўтариб қўйиш керакка ўхшайди,— деб ўзича фаҳм қилди.— Ҳа, шунақага ўхшайди...

«Умумхона» га Августин Михайлич кирди-да, хохолаб кулиб, бир нимани айта бошлади. Володя тўппончанинг ўқ отилиб чиқадиган жойини яна оғзига суқди, уни тишлари орасига олиб сиқди. Кейин аллақасерини бармоғи билан босган эди, отилиб кетди... Володянинг гарданига бир нима жуда қаттиқ зарб билан урувди, столдаги рюмкалар билан майда шишалар устига юзи билан йиқилди. Кейин марҳум отасини кўрди: отаси Ментонда бир хонимга аза қилиб тақиб юрган сербар қора лентали шилиндрда келди-ю, уни бирдан қучоқлаб олди ва шу куйи иккови аллақандай қоранғи, чуқур жарга қулади.

Кейин ҳамма нарса қоришиб, йўқ бўлиб кетди...

БАХТ

Я. П. Полонскийга бағишлайман

Чўлдаги катта йўл ёқасида қўй суриси тунаб қолган, уни икки чўпон қўриқлаб ётар эди. Улардан бири саксон ёшга кирган, кемшик, юзлари титраб турган чол, тирсагини чанг босган отқулоқ баргига тираб, йўл ёқасида қорнини ерга бериб ётар эди; иккинчиси — қошлари қалин, ҳали мўйлови чиқмаган, устига қоп қилинадиган сийрак матадан кўйлак кийган ёш йигит, қўлларини боши остига қўйиб чалқанча ётар эди ва қоқ тепасида чўзилиб кетган Сомон йўлига ва милтиллаб турган юлдузларга қараб ётар эди.

Чўпонлар ёлғиз эмасдилар. Улардан бир сажин нарида, йўлни чулғаб олган ғира-шира ичида, эгарлоқлик от қорайиб кўринар, унинг ёнида эгарга суяниб, катта этик ва калта камзул кийган бир киши турарди, афтидан у, хўжайинининг отлиқ қоровулига ўхшар эди. Унинг тик ва ҳаракатсиз қоматига, қилиғига, чўпонларга ва отга қилган муомаласига қараганда, бу ўз қадрқимматини билган мулоҳазали, жиддий бир одам эди; ҳатто қоронғида ҳам ўзининг ҳарбийча тутиши, хўжайинлар ва гумашталар билан доим муомалада ҳосил қилинадиган улуғ сифат илтифот ифодаси кўриниб турар эди.

Қўйлар уйқуда эди. Осмоннинг шарқини қоплаб ола бошлаган шафақнинг кулранг нурида, ҳар жой-ҳар жойда бедор қўйларнинг қораси кўринади; улар бошларини қуйи солиб, ўйга толгандек турарди. Уларнинг фақат кенг чўл-у осмон, тун-у кун тўғрисидаги тасаввурларидан ҳосил бўлган оғир ва узундан-узоқ ўйлари, эҳтимол, уларнинг ўзини ҳам эзиб, шалайим қилиб ташлагандай эди; улар қаққайиб қотиб қолганликларидан

бегона киши борлигини ҳам, итларнинг безовталигини ҳам сезмасдилар.

Қоронғи ва дим ҳавода бир зайил товуш эшитилардики, чўлдаги ёз кечалари доим шундай бўлади; чирилдоқлар, беданалар тинмай сайрар, сурдан бир чақиримча наридаги жарликда — сой ичидаги толзорда булбулчалар оҳистагина нола қилар эди.

Отлиқ қоровул тамаки чекмоқ учун чўпонлардан ўт сўрагани тўхтаган эди. У трубкасини ёндириб, индамай батамом чекиб бўлади, сўнгра чурқ этмай эгарга суянганича ўйланиб қолди. Ёш чўпон унга парво ҳам қилмади; у ҳамон осмонга қараб ётар эди, чол эса қоровулга узоқ тикилиб туриб сўради:

— Макаров мулкидаги Пантелей эмасмисан?

— Ҳа, шундай,— деб жавоб қилди қоровул.

— Ҳаҳ-ҳа. Танимабман — бой бўласан. Қайдан келяпсан?

— Қовили еридан.

— Узоқдан экан-да. Ерни тенг шерикликка беряпсизми?

— Ҳар хил. Тенг шерикка ҳам, ижарага ҳам, полиз экинларига ҳам. Аслини суриштирсанг, мен тегирмонга бориб келяпман.

Сарғиш, жунлари ҳурпайган, кўз ва тумшугини жун босган қари овчарка бегонага гўё бепарво бўлгандек, отнинг теваратидан уч марта айланиб ўтди, кейин бирдан хириллаб, ириллаганича отлиқ қоровулнинг орқасидан югуриб қолди, бошқа итлар ҳам қараб туролмай, ҳар томондан югуришиб келдилар.

Чол тирсагига таяниб кўтарилганича:

— Тур кет, лаънати! Ҳу қорнинг ёрилиб ўлсин, баччағар!— деди.

Итлар жим бўлгач, чол яна бояги вазиятига келиб, салмоқлаб деди:

— Худди Вознесение ҳайити куни Ефим Женя Кави-лида қазо қилган. Тунда бундай одамнинг номини тилга олиш ҳам гуноҳ бўлади, ярамас чол эди. Эшитган чиқарсан?

— Йўқ, эшитмаганман.

— Ефим Жменя Степка темирчининг амакиси бўлади. Бутун атроф уни биледи. Бай-бай, лаънати одам эди! Мен уни олтмиш йилдан, бери, французларни қувган подшо Александрни Таганрогдан аравада Москвага

олиб жўнашган вақтдан бери биламан. Биз иккимиз подшонинг ўлигини кутиб олишга чиққан эдик, у вақтда катта йўл Бахмутга бормай, Есауловкадан Горадишчага борар эди, ҳозирги Қовилида ола тўғоноқлар ин қўйган эди—ҳар қадамда ола тўғоноқ ини кўринарди. Ушандаям мен Жменянинг фалокат босган одамлигини, жин чалганини билган эдим. Билишимча, деҳқон тоифасидан бўлган бир одам индамай юриб, кампирларнинг расмирусми билан шуғулланса, яна бунинг устига сўққа бош бўлиб яшаса, ундан яхшилик чиқмайди; Ефимка бўлса ёшлигидан индамас бўлиб, кишига хўмрайиб қарар, товуқ олдида қанот ёйиб турган хўрозга ўхшар эди. Унинг черковга бориб ибодат қиладиган, ё кўчада ёшяланглар билан ўйнайдиган, ёки қовоқхоналарга кириб юрадиган одати йўқ эди, аксари у ёлғиз ўтирар ё эса кампирлар билан пичир-пичир қиларди. Ёш бўлса ҳам асаларичиларга, ёки полизчига ишга ёлланар эди. Баъзан, яхши одамлар унинг полизига келса, тарвуз-қовунлари ҳуштак чалиб ётар экан. Бир куни у одамлар олдида бир чўртан балиқ тутиб олганида, балиқ хахолаб кулиб юборган.

— Рост, шунақа бўлади,— деди Пантелей.

Ёш чўпон бир ёнбошига ағдарилиб, қора қошларини чимириб, чолга синчиклаб қаради.

— Тарвузнинг ҳуштак чалганини ўзинг эшитганми-сан?— деб сўради.

— Эшитишга-ку эшитганим йўқ, худо сақласин,— деб чуқур нафас олди чол,— одамлардан эшитганман. Ажаб эмаски, агар ажина истаса тош орасида ҳам ҳуштагини чалаверади. Озодлик олдидан биз томонда уч кеча-ю уч кундуз катта бир тош гувиллаб турди. Ўз қулоғим билан эшитганман. Чўртон балиқнинг кулганига сабаб шуки, Жменя балиқ ўрнига ажинани тутиб олган.

Чол ниманидир эслади. У ирғиб чўккалаб олди, худди совуқдан жунжиган кишидай асабий бир ҳолатда қўлларини енглари ичига олиб, хотинлардай бидирлаб:

— Ё худовандо ўз паноҳингда асрагин!— деди.— Бир куни сой ёқалаб Новопавловкага кетаётган эдим. Момақалди роқ бошланиб, бирам бўрон кўтарилдики, парвардигорнинг ўзи асрасин... Жоним борича чолиб кетаётган эдим, қарасам, энди гуллаган тиканакзор орасида оппоқ бир ҳўкиз келяпти. Қимники бўлди экан бу ҳўкиз деб ўйлайман. Бу ерда нима қилиб тентираб

юрибди экан? Ўзи юриб келяпти, думни силкиб, мў-ў дейди. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, оғайнилар, уни қувиб етиб борсам, у ҳўкиз эмас, Жменя экан. Ё алҳазар! Мен бир чўқиниб олдим, у бўлса менга бакрайиб қараб, пичирлайди. Қўрқиб, ўтакам ёрилай деди! Бирга кетдик, унга бир нарса дегани тилим бормайди, — чақмоқ чақиб, осмон гулдирайди, толлар сув бетига энгашади, бирдан қарасам, тил тортмай ўлай, йўлни кесиб қўён чопиб ўтди... Югуриб кетаётиб тўхтаб, худди одамдай: «Ҳорманглар, деҳқонлар!» деди.

Яна отнинг атрофидан айланиб ўтган беўхшов итга қараб чол: «Кет, йўқол, лаънати! Жонинг чиққур!» деди.

Отлиқ қоровул ҳамон эгарга суяниб қотиб қолганича:

— Шунақа бўлади, — деди. Бу сўзларни у хаёлчан одамлардек секин дўриллаб гапирди.

Чуқур ўйга толиб, қатъий ишонган ҳолда:

— Шунақа бўлади, — деб такрорлаб қўйди яна.

Чол энди бир оз ҳовуридан тушиб, сўзида давом этди:

— Баччағар, ўлакса чол эди! Озодликдан беш йил кейин одамлар уни маҳкамада ҳўб савалашди; яъни у, масалан, ўз ёмонлигини кўрсатиш учун бутун Ковилига бўғма касалини тарқатди. Уша пайтда халойиқ худди вабо теккандек ёпасига қирилди... .

Еш чўпон бир оз жим тургач:

— У қандай қилиб касал тарқатди? — деб сўради.

— Қанақалиги маълум. Бунда фаросатнинг ҳожати йўқ, хоҳласа бўлди. Жменя одамларни заҳарли қора илон мойи билан нобуд қилди. Бу шунақа балоки, мойнинг ўзидан эмас, ҳатто ҳидидан ҳам одам қирилади.

— Рост айтасан, — деб маъқуллади Пантелей.

— Ушанда йигитлар уни ўлдиришмоқчи бўлган эди, лекин чоллар йўл бермади. Уни ўлдириш чакки бўлар эди; у ҳазина кўмилган жойни билар эди. Ундан бошқа ҳеч ким билмас эди. Бундаги дафиналар тилсимланган, топсанг ҳам кўзингга кўринмайди, у бўлса кўрарди. Сой ёқалаб ёки ўрмон ичидан кетаётганида бута ёки тошлар орасида олов кўринар эди. Худди олтингугурт сингари бўлиб ёнар эди. Мен ҳам ўз кўзим билан кўрганман. Жменя ҳазина кўмилган жойни топиб беради ёки ўзи қазиб олади деб кутдилар, у эса худди қизғанчиқ итдек ўзи ҳам емади, бировга ҳам бермади, шў кўйинча ўлиб кетди: ўзи ҳам қазиб олмади, одамларга ҳам кўрсатмади.

Отлиқ қоровул трубкасини тутатди, шопдай мўйлаби ва катта қирра буруни бирдан ёришиб кетди. Трубкаси-дан лоп этиб чиққан ёруғ қўлидан шапкасига ўтди, кейин эгардан отнинг сагрисига кўчиб, қулоғи ёнида — ёлда гойиб бўлди.

— Бу жойларда хазина кўп, — деб қўйди у.

У аста чўзилиб, атрофига қарайди, оқариб келаётган шарққа тикилиб туриб:

— Хазина бўлиши керак, — деди.

— Нимасини айтасиз, — деб уҳ тортди чол. — Ҳамма аломатлардан маълумки, бор, лекин кавлаб оладиган киши йўқ. Асл жойини ҳеч ким билмайди, шу тоб-гача ҳамма хазина тилсимланган деявер. Уни топиб кўр-моқ учун дуо тумор керак, туморсиз ҳеч иш чиқара ол-майсан, йигит. Жменянинг дуо тумори бор эди, уни у кал ҳаромидан олиб бўлармиди? Хазина бировга тегма-син деб, у туморини яшириб тақиб юрар эди.

Ёш чўпон судралиб чолга томон икки қадам яқин-лашди, муштларини жағига тираб, чолга тикилиб қолди. Унинг қора кўзларида ёш болаларга хос қўрқув ва қи-зиқсиниш ифодаси порлаб кетди, ғира-ширада унинг ёш ва дағал башараси чўзилиб кетгандай бўлди. У астой-дил қулоқ солар эди.

Чол давом этиб:

— Китобларда ҳам, шу ерда хазина кўплиги ёзил-ган, — деди. — Бунга шак келтириб бўлармиди. Новопав-ловлик бир кекса солдатга Ивановкада бир васиқа кўр-сатганлар. Уша жойи ҳам, қанча пуд олтин борлиги ҳам, қанақа идишдалиги ҳам ёзилган экан; шу васиқага қараб хазинани аллақачон топишар эди-ю, бироқ тил-симланган, ёндашиб бўлмайди.

— Нима учун ёндашиб бўлмайди, бува? — деб сўра-ди ёш чўпон.

— Бир сабаби бўлса керак, солдат айтмади. Тилсим-ланган... тумор даркор.

Чол гўё ўткинчининг олдида ўз юрагини бўшатаёт-гандай жуда берилиб гапирар эди. У тез ва кўп гапи-ришга одатланмаганидан минғирлаб, дудуқланиб гапи-рарди, ўз нутқидаги камчиликни сезиб; боши, қўллари ва ориқ елкаларини ўйнатиб, ўз гапини бежамоқчи бўла-ди; ҳар ҳаракатда унинг қопдан қилинган кўйлаги ғи-жимланиб, елкасига чиқиб кетар, офтобдан ва қартай-ганликдан қорайган умуртқасини яланғочлаб қўяр эди.

У кўйлагини тортиб кўяр, кўйлак яна дарров юқорига чиқиб кетаверар эди.

Ниҳоят, чол гўё бебош кўйлаги дастидан тоқати тоқ бўлганидан, сапчиб туради ва хафа бўлиб гапирди:

— Бахт бор-у, лекин ерга кўмилганидан кейин ундан нима наф? Бу хазина ҳеч фойдасиз, худди бир тезакдек беҳуда йўқ бўлиб кетади? Бахт кўп, шундай кўпки, йигит, у бутун туманга етади, лекин уни ҳеч бир зот кўрмайди! Хўжайинлар у хазинани кавлаб олгунча ёки пошшолик тортиб олгунча одамлар кутиб ўтира-берадилар. Хўжайинлар тепаликларни қазिशга тушдилар... Ҳидини билиб қолибдилар! Улар деҳқонларнинг бахтига ҳасад қиладилар! Пошшоликнинг ҳам ақли бор! Қонунда шундай битилганки, бирор деҳқон хазина топса, обориб улуғларга топширсин деб, лекин барибир, бу бўлмаган гап. Ҳалво деган билан оғиз чучимайди!

Чол заҳарханда қилиб кулиб ерга ўтирди. Отлиқ қоровул чолнинг гапига диққат билан қулоқ солар ва маъқуллар эди, бироқ юз ифодаси ва жим туришдан чолнинг ҳамма гапи унинг учун янгилик эмаслиги, бу нарсалар устида кўп ўйлагани ва чолдан кўра кўпроқ нарса билгани кўриниб турар эди.

Чол хижолат тортгандай қашиниб:

— Ростини айтсам, мен умримда ўн мартача бахт излаб кўрдим. Бор жойларидан қидирдим, билсангиз, нукул тилсимга дуч келдим. Отам ҳам қидирган, акам ҳам қидирган — ҳеч балони топиша олмаган, шундай қилиб, бахт топа олмай ўлиб кетганлар. Раҳматлик акам Ильяга бир монах Таганрогдаги қалъада бир жойда уч тош орасида хазина борлигини, бу хазина тилсимланганини айтган; ўша маҳалда, эс-эс биламан, ўттиз саккизинчи йилда — Матвеев Курганда бир армани ўтган, у тумор сотар экан. Илья тумор сотиб олиб, икки йигит билан бирга Таганрогга борган. Акам қалъадаги хазина бор жойга етиб борса, ўша жойда милтиқ кўтарган бир солдат турган эмиш.

Чўлнинг сокин ҳавосини кесиб бир овоз янгради. Йироқда нимадир тошга қаттиқ урилиб, гувуллаб кетди. Чўлда унинг тах-тах-тах-тах этган овози тарқалди. Товуш тингандан кейин, чол қимир этмай бепарво турган Пантелейга савол назари билан қаради.

— Шахтада ёғоч челақ узилиб тушди, — деди ёш йигит ўйлаб туриб.

Тонг ёриша бошлади. Сомон йўли оқариб, қор сингари аста-секин эриб, ўз шаклини йўқотди. Осмон қоронгулашиб, хиралашди, бу вақтда ҳавонинг очиқлиги ҳам, булут қоплагани ҳам билинмайди. Фақат шарқ томондан ялтироқ йўл-йўл уфққа ва онда-сонда милтиллаб турган юлдузларга қараб, нима гаплигини пайқаб бўлади.

Эрталабки илк шабада қоқ гул ва бултурги бурган ўтларнинг пояларини аста қимирлатиб, унсиз, йўл бўйлаб елиб кетди.

Отлиқ соқчи хаёлдан ўзига келиб, бош ирғаб қўйди. Қўллари билан эгарни бир силкитиб, айилни ушлаб кўрди, гўё отга минишга ботинмади, яна хаёлга чўмди.

— Шундоқ,— деди у,— тирсагинг яқин бўлсаям оғзинг етмайди... Бахт бор-ку, лекин уни излашга ақл йўқ.

Шундай деб у, чўпонларга ўгирилиб қаради. Унинг жиддий чеҳрасидан ноумид кишидай хафалик ва маъюслик акс эгарди.

У чап оёғини узангига олар экан, чўзиб:

— Шундоқ, киши бахтнинг нималигини кўролмай ўлиб кетади... Ёшроқлар кўрар-у, биз буни кўрмай, орзумизга етолмай кетамиз.

У ўзининг узун ва шудринг босган мўйловини силаб, отга зилдек бўлиб миниб олди. Гўё бир нарсани эсидан чиқарган ёки фикрини айтиб тугатмаган кишидай кўзларини қисиб узоқларга қаради. Йироқларда, кўкиш ранг билан қўшилиб кетган тепаликларда ҳеч нарса қимир этмас эди; уфқда ва чексиз чўлда қад кўтариб турган қоровулхона ва мазор тепалари аллақандай ҳайбатли ва мурдадек кўринарди; уларнинг ҳаракатсизлиги ва унсизлигида асрларнинг ҳиди кетар, одамга лоқайдлиги сезилиб турарди; яна минг йиллар ўтар, миллиард одамлар ўлиб кетар, улар ўлганларга ачинмай, тирикларга қизиқмай қандай турган бўлсалар шундай турарлар. Уларнинг нима учун турганини, осларида чўлнинг қандай сирини яшириб ётганларини ҳеч зот билмайди.

Ўйғонган гўнг қарағлар индамай, ер бағирлаб яккакка учиб юрарди, на бу узоқ яшовчи қушларнинг секингина учишида, на ҳар куни бир хилда такрорланиб турадиган тонг пайтида ва на бепоён чўлда — ҳеч нарсада бирор маъно кўринмас эди. Отлиқ қоровул мийиғида кулиб, деди:

— Э худо, қандай кенглик-а! Қани бориб бахтни топиб кўр-чи! Шу ерда, — товушини пасайтириб, чеҳраси жиддий қиёфада сўзида давом этди, — шу ерда икки жойда хазина кўмилгани маълум. Хўжайинлар бундан хабарсиз, кекса мужиклар, айниқса, солдатлар анигини билади. Шу ерда, ана шу тепа орқасида (қоровул қамчиси билан бир томонни кўрсатди) бир вақтлар қароқчилар олтин ортган корвонни босганлар; бу олтинни ўша вақтда Воронежда флот қурдираётган император Петрга Петербургдан олиб кетаётган эканлар. Қароқчилар корвонни қириб ташлаб олтинни ерга кўмганлар, кейин ўзлари ҳам топа олмаганлар. Бошқа бир хазинани ўзимизнинг Дон казаклари кўмиб яширганлар. Ун иккинчи йилда улар французларни талаб, ҳар хил беҳисоб мол, кумуш ва олтин қўлга туширганлар. Уйларига қайтаётганда йўлда, бошлиқлар ҳамма олтин ва кумушларини тортиб олиб қўймоқчи бўлганини эшитиб қолганлар. Бу мол-у дунёни у азаматлар, бекорга бошлиқларга бергандан кўра, ҳеч бўлмаса болаларимизга қолар деб ерга кўмиб юборганлар, лекин қаерга кўмганлари номаълум.

Чол қовоғини солиб:

— Мен шу хазиналар тўғрисида эшитганман, — деб пўнғиллади.

— Ҳа, — деб ўйланиб қолди Пантелей. — Шундоқ...

Орага жимлик чўкди. Отлиқ қоровул йироқларга ўйчанлик билан назар ташлади, мийиғида кулди, гуё бир нарсани унутган ёки фикрини айтиб тугатмаган кишидай отнинг жиловини силтади. От истар-истамас юриб кетди, юз қадамча бориб Пантелей бошини қаттиқ силкиди, хаёли қочди ва отини қамчилаб, йўртдириб кетди.

Чўпонлар ёлғиз қолдилар.

— Бу Пантелей Макаровнинг мулкидан, — деди чол. — Йилда юз эллик олади, хўжайинникида овқатланади. Уқиган одам...

Уч мингча келадиган қўйлар уйғониб, истар-истамас ярми оёқости бўлган пастак ўтларни чимдий бошладилар. Офтоб ҳали чиқмаган бўлса ҳам, ҳамма тепаликлар ва узоқда булутга ўхшаб кўринган найзалик Савур-Магила аниқ кўриниб турар эди. Агар бу Савур-Магила устига чиқиб қаралса, ундан осмон каби текис ва бепоён яланглик, помещикларнинг қўрғонлари, немислар ва Молоконларнинг хуторлари, қишлоқлар кўринади; узоқ-

ни кўра оладиган қалмоқ эса, ҳатто шаҳарни ва темир йўллардаги поездларни кўра олади. Фақат шу ердан туриб қараганда бу дунёда жимжит чўллар ва кўҳна қўрғонлардан бошқа ерга кўмилган бахт ва қўйларнинг ўйи билан ҳеч қандай иши йўқ бошқа бир ҳаёт борлиги кўринади.

Чол ёнидаги учи илмоқлик узун таёғини пайпаслаб ўрнидан турди. У жимгина ўйлар эди. Ёш чўпоннинг чеҳрасидан болаларга хос қўрқув ва қизиқсиниш ифодаси ҳали аримаган эди. У эшитган гапларининг таъсири остида бўлиб, янги ҳикоялар эшитишни безовталиқ билан кутар эди.

У ҳам ўз таёғини олиб:

— Бува, сенинг аканг Илья солдатни нима қипти, — деб сўради.

Чол бу саволни яхши эшитмади. У ёш йигитга паршонхотир қараб, тамшаниб жавоб қилди:

— Санька, мен ҳамон Ивановкада солдатга кўрсатилган васиқа тўғрисида ўйлаяпман. Мен Пантелейга айтмадим, хайр майли, ўша васиқада жойи шундай аниқ кўрсатилганки, уни хотин киши ҳам топа олади, биласанми, қайда? Богатая Балочкада, ўзинг билган жарлик — уч дарага ажралиб кетган жойда; худди ўртасидагида.

— Хўш, кавлаб олмоқчимисан?

— Бахтимни синаб кўраман.

— Бува, хазинани топсанг, уни нима қиласан?

— Менми?— деди чол кулиб.— Ҳўм!.. Топсам бўлди, иннайкин... ҳаммага кўрсатиб қўярдим... Ҳўм!.. Нима қилишимни ўзим биламан...

Чол хазинани топгач, уни нима қилишини айтолмади. Бутун умрида бу савол шу тонг пайтида унга биринчи марта берилган бўлса керакки, унинг юзидаги енгилтаклик ва бефарқ ифодага қараб бу савол устида ўйлашнинг ҳожати ҳам йўқ дегандек кўринар эди. Саньканинг бошида ҳайрон қоларлик фикрлар уймалашиб қолди: нима учун хазинани чолларгина излайди, эртиндин ўлиши мумкин одамларга ердаги бахтнинг нима ҳожати бор экан? Бироқ Санька бу фикрни савол тарзида ифодамай олмасди, чол ҳам бу саволга нима деб ҳам жавоб қила оларди?

Гира-шира қоронғилик ичида тўқ қизил баҳайбат куёш кўринди. Унинг ҳали совуқ ва сербар нурлари

шудринг босган ўтлар ичида чўмилиб, чўзилиб ва гўё бу нарса уларни кўнглига урмаганини кўрсатмоқчи бўлгандай, қувноқлик билан ерга ястанар эди. Симоб ранг сувоқ, зангори чучмўма, сариқ шумғия, бўта кўзлар табассум билан қуёш нурини эмиб, яйраб очилиб кетдилар:

Чол билан Санька ажралишиб, қўй сурисининг икки томонига ўтиб олдилар. Иккови сим ёғочдек, қимир этмай ерга қараб ўйланиб қолдилар. Чол бахт тўғрисида ҳамон ўйлар, ёш йигит эса тунги суҳбатни эслар эди; уни кераги йўқ ва тушуниб бўлмайдиган бахт эмас, инсон бахтининг хаёлий ва афсонавийлиги қизиқтирар эди.

Юзтача қўй ҳуркиб кетиб, қўрқув ичида худди сигнал берилгандай суридан ажралиб бир томонга қочди. Қўйларнинг узундан-узоқ оғир ўйлари гўё Санькага ҳам бир он кўчгандек, худди улардай қўрқув билан ўзини бир ёққа ташлади; шу топдаёқ ўзига келиб, бақириб юборди:

— Ҳу, ҳаром ўлгурлар, қутурдинларми, қирилгурлар!

Узоқ ва жазирама кун ваъда қилган офтоб ерни қиздира бошлагач, тунда қимирлаган ва чириллаган ҳар бир жониворни мудроқ босди. Чол билан Санька, таёқлари қўлда, сурининг икки ёғида гўё ибодат қилаётган фақирлар сингари қимир этмай турар ва қаттиқ ўйга толган эдилар. Улар энди бир-бирларини унутган, ҳар қайсиси ўз хаёли билан банд эди. Қўйлар ҳам ўйга толган эди...

НАИ

Дементиев хуторлик гумашта Мелитон Шишкин дим арчазор чакалакдан бўғилиб, ҳамма ёғини ўргимчак уни ва игна барглар босган ҳолда қўлида милтиқ, ўрмон ёқасига чиқиб келаётган эди. Унинг кўппак билан сеттердан туғилган, Дамка деган жуда ориқ бўғоз ити ҳўл думини қисиб, эгасининг орқасидан судралиб келар, тумшуғини тикондан ҳадеб эҳтиёт қилар эди. Тонг маҳали булутли ва файзсиз эди. Сийрак туман босган дарахтлардан ва қирқулоқлардан йирик томчилар томар, ўрмон захкашлигидан ўткир чиринди ҳиди келарди.

Олдинда, чакалак ёқасида оқ қайинлар кўриниб турар, уларнинг таналари ва шох-шаббалари орасидан йироқдаги туман босган ерлар кўринар эди. Кимдир оқ қайинлар орқасида «қўлбола» чўпон найини чалар эди. Найчи беш-олти хил ҳавони чўзиб чалар, уларни бир мақомга солгуси келмас, лекин, шунга қарамай, унинг найидан аллақандай ғамгин ва таъсирли оҳанг эшитилар эди.

Чакалак сийраклашиб, арчалар ёш оқ қайинлар билан тутшиб кетган жойда Мелитон подани кўриб қолди. Тушовланган отлар, сигирлар ва қўйлар буталар орасида тентираб юрар, шох-шаббаларни шитирлатиб, ўрмондаги оқ қайинга суяниб, қотма ва йиртиқ чакмон кийган, бошяланг кекса чўпон турар эди. У ерга қараб, ниманидир ўйлар, афтидан найни беихтиёр чалаётган эди.

Мелитон ўзининг катта жуссасига ва сергўшт япалоқ юзига ярашмаган ғинғиллаган овоз билан саломлашиб:

— Салом, бува, худо ёр бўлсин! — деди. — Найни бошлаб чалар экансан! Қимнинг подасини боқяпсан?

Чол истар-истамас:

— Артамоновникини,— деб жавоб қилиб, найни қўйнига солиб қўйди.

— Демак ўрмон ҳам Артамоновники экан-да,— деди Мелитон аланглаб.— Ростдан ҳам Артамоновники экан, буни қара-я... Оз бўлмаса, адашиб қолаёздим. Бутун башарамни шох-шабба тирнаб ташлади.

У зах ерга ўтириб, газета қоғозига махорка ўрай бошлади. Бу одамнинг гингиллаган овозига ўхшаб: кулиши ҳам, кўзлари ҳам, тугмалари ҳам, семиз ва қирилган бошида илиниб турган шапкаси ҳам бачкана бўлиб, унинг катта қоматига ва сўлқилдоқ юзига келишмас эди. Бу одам гапирган ва кулган вақтида унинг тарашланган сўлқилдоқ юзида ва бутун гавдасида қандайдир хотинларга хос чўчималик ва ювошлик сезилиб турарди.

У бошини чайқаб:

— Ҳавони қара-я, худо сақласин,— деди.— Одамлар ҳали сулини ўриб олгани йўқ, ёмғир ҳадеб қуйгани қуйган, ҳай майли.

Чўпон ёмғир қуйиб турган осмонга, ўрмонга, гумаштанинг шалаббо кийимига бир қараб қўйиб, ўйга толди ва индамади.

Мелитон чуқур нафас олиб:

— Ез бўйи шундай бўлди...— деди.— Деҳқонларга ҳам ёмон, хўжайинларга ҳам ҳеч бир тиним йўқ.

Чўпон осмонга яна бир қараб қўйиб ўйлади, гўё ҳар бир сўзни кавшагандай салмоқлаб:

— Ҳамма нарсанинг оқибати бир... яхшилик кутма,— деди.

Мелитон махоркасини чекар экан:

— Бунда аҳвол қалай?— деб сўради.— Артамонов ўрмонида, бола очган қуртовуқ кўрдингми?

Чўпон дарҳол жавоб қилмади. У яна осмонга, ён-верига қаради, ўйланиб кўзларини пириллатди. Афтидан, у ҳар бир сўзига кўп эътибор берар, ва уларнинг қадрини кўтариш учун салмоқлаб андак виқор билан гапирар эди.

Унинг чеҳрасида кексаларга хос савлат бор эди, қаншари эгар нусха, бурнининг катаклари чўччайганроқ бўлгани учун айёр ва масхарабозга ўхшар эди.

— Йўқ, кўрмадим шекилли,— деб жавоб қилди.— Бизнинг овчимиз Еремканинг айтишича, Ильин ҳайити куни Пустошья яқинида бир гала жўжани учирибди, ёлгон айтса керак. Парранда оз.

— Ҳа, оғайни оз... Ҳамма жойда оз! Сирасини айтганда ов ҳеч нарсага арзимади ва бачкана. Парранда ҳеч ҳам йўқ, борига ҳам овора бўлишга арзимади — ҳали катта бўлганича йўқ! Жуда майда, ов қилишга ҳам кўз қиймайди.

Мелитон кулиб, қўл силтади.

— Дунёнинг ишларига кулгинг келади, холос! Паррандалар ҳам ҳозир ғалати бўлиб қолди, кеч тухум босади, шундайлари ҳам борки, Петров ҳайитида тухумни очиб чиқмаган бўлади. Азбайрои худо!

Чўпон юзини осмонга қаратиб:

— Ҳамма нарсанинг оқибати бир,— деб қўйди.— Бултурги йилда парранда оз эди, бу йил эса ундан ҳам оз, беш йилдан кейин қуриб кетади деса бўлади. Менимча, ёлғиз ёввойи парранда эмас, ҳеч қанақа қуш уруғи қолмайди.

— Ҳа,— деб маъқуллади Мелитон ўйланиб,— рост.

Чўпон заҳарханда қилиб кулди-да, бош чайқади.

— Ҳайрон қоласан киши,— деди у.— Қаёққа кетган ҳаммаси? Йигирма йил бурун, эсимда, бу жойда ғоз, турна, ўрдак, қуртовуқ гала-гала бўлиб учиб юрарди! Хўжайин овга чиққанда, «пақ-пақ» деган товушни эшитганинг эшитган эди! Лойхўраг-у сухсурларнинг ҳисоби, майда чуррак ва қашқалдоқлар чуғурчуғ ва чумчуққа ўхшаб сон-саноқсиз эди! Ҳаммаси қаёққа йўқолди. Ҳатто йиртқич қушлар ҳам кўринмайди. Бургутлар ҳам, лочинлар ҳам, уккилар ҳам гумдон бўлди... Ҳар қанақа ёввойи ҳайвонлар ҳам камайиб кетди. Ҳозир, оғайни айиқ билан бўрсиқ у ёқда турсин, бўри билан тулки ҳам сийрак учрайди. Аваллари буғулар ҳам бўлар эди! Қирқ йилдан бери йилдан-йилга дунёнинг ишларини томоша қиламан, ўйимча, ҳамма нарсанинг оқибати бир!

— Оқибати нима?

— Оқибати вой, йигит, ўйимча, охират яқинлашганга ўхшайди. Олам тугаганга ўхшайди.

Чол шапкасини кийиб осмонга тикилди. Бир оз ўйланиб тургач:

— Эссиз-эссиз! — деди у, уҳ тортиб.— Ё парвордигор-е, раҳминг келади киши, худонинг иродаси, албатта, дунёни биз яратган эмасмиз, шундай бўлса ҳам, ука, ачинаман. Агар бирорта дарахт қуриб қолса, ёки, айтайлик, бирорта сигир харом ўлиб қолса ҳам, киши ачинади. Бутун дунёнинг кули кўкка совуриладиган бўлса, қараб

туриб бўладими? Қанчадан-қанча бойлик, офтоб ҳам, осмон ҳам, ўрмонлар ҳам, дарёлар ҳам, жониворлар ҳам — ҳаммаси мос қилиб, бир-бирига мувофиқ қилиб яратилган, ё парвардигор! Ҳар нарса ишга солинган ва ўз жойини топган. Наҳотки, шулар ҳаммаси яксон бўлса!

Чўпоннинг юзида ғамгин бир табассум пайдо бўлди ва кўзлари пир-пиради.

— Сен дунё ҳалок бўлади, дейсан,— деди Мелитон ўйланиб.— Эҳтимол охират яқинлашгандир, лекин буни паррандаларга қараб айтиб бўлмайди. Паррандалар бу нарсани билдиради дейиш — янглиш.

— Ёлғиз қушлар эмас,— деди чўпон.— Йиртқич ҳайвонлар, қорамол ҳам, асаларилар ҳам, балиқлар ҳам... Менга ишонмасанг қариялардан сўра; ҳар кимса ҳам сенга, балиқ аввалгидек эмас, денгизларда ҳам, дарёларда балиқ йилдан-йилга озайиб келяпти, дейди. Бизнинг Песчанкада, ёдимда, бир газ келадиган чўртан балиқ тутилар эди. Елим балиқ ҳам, танга балиқ ҳам, зоғора балиқ ҳам бўлар эди. Ҳар қайси балиқ ҳам ўзига яраша катта бўлар эди. Энди чорак газ келадиган чўртон ёки олабўға балиқ тутсанг шукур қилавер. Ҳатто асл ёрш балиғи ҳам йўқ, йилдан-йилга баттар бўляпти, тез кунда балиқдан асар қолмайди. Дарёларни демайсизми? Дарёлар ҳам қурияпти.

— Рост, қурияпти.

— Ҳа, шундоқ. Йил сайин саёзлашиб, таги кўриниб қоляпти. Аввалгидақа гирдоблар йўқ. Ҳув анави буталарни кўряпсанми? — деб сўради бир томонни кўрсатиб.— Буталарнинг орқаси сувнинг эски йўли эди, ҳалқоп дейилар эди; отам тириклик маҳалида Песчанка ўша ердан оқарди, энди бўлса жин чалиб чалғиб кетди! Йўлини ўзгартиряпти, то қуригунча ўзгартираверади. Кургаснинг нариёғида кўлмак сув билан ҳовузлар бор эди. Энди қаёққа кетди дегин? Соилар қаёққа йўқолди? Бизнинг ана шу ўрмондан сой оқарди, шунақа сой эдики, мужиклар унга сават тўр ташлаб, чўртан балиқ тутар эдилар, ёввойи ўрдаклар шу сойнинг ёқасида қишларди, энди бўлса одам тошқин маҳалида сувга ялчимайди. Ҳа, оғайни, қаерга қарама, ҳамма жойда иш чатоқ, ҳамма ёқда!

Сукут чўкди. Мелитон бир нуқтага тикилиб ўйланиб қолди. У ҳали табиатда фалоқатга учрамаган бирон жойни эсламоқчи бўлар эди. Туман ва ёндама ёққан ёмғир орасидан худди сут ранг ойна орқали кўринган-

дек ёруғ шуълалар ўтиб кетар, яна ўша замон сўнар, бу чиқиб келаётган ва булутлар орқали ўтиб ерга назар ташламоқчи бўлган қуёш эди.

— Ўрмонлар ҳам шундай...— деб гўлдиради Мелитон.

— Ўрмонлар ҳам...—деб такрорлади чўпон.— Ўларни кесадилар, ўт тушади, қуриб қолади, янгиси ўсмайди. Ўсиб чиққанини дарров кесадилар, бугун чиқди дегунча, эртасига қарабсанки, одамлар кесиб опти, ҳеч нарса қолмагунча шу зайилда ҳадеб кесаверадилар. Оғайни, мен озодликдан бери жамоанинг подасини боқаман, озодликкача ҳам бойларнинг чўпони эдим, худди шу жойда пода боқар эдим, ёз кунлари мен шу ерда бўлмаган кунимни эслолмайман. Ҳар доим мен худонинг кароматини кўриб тураман. Оғайни, мен ўз умримда кўравериб, гиёҳлар камайиб кетаётганини тушуниб қолдим. Жавдарининг ҳам, сабзавотнинг ҳам, ҳар қандай гулнинг ҳам оқибати вой.

— Аммо одамлар яхши бўлиб боряпти,— деди гу-машта.

— Нимаси яхши бўляпти?

— Ақллик бўляпти.

— Ақлликка ақлик-ку, рост айтасан йигит, бундан нима наф? Охират яқинлашганда одамларга ақл нима керак? Ақл бўлмасаям ўлиш мумкин. Парранда бўлмагандан кейин, овчига ақл нима ҳожат? Менимча, худо одамга ақл бериб, кучини олиб қўйган. Одамлар заифлашиб кетган, жуда ҳам! Масалан, мени олайлик... Сариқ чақалик қадрим йўқ. Бутун қишлоқда мен энг пастарин мужикман, лекин ҳар қалай қувватим бор, йигит. Мана менга бир қара, етмишни уриб қўйдим. Шундай бўлса ҳам пода боқмаган куним йўқ, икки пақирга яна тунда ҳам қўриқлайман, ухламайман ҳам, совқотмайман ҳам.— Ўғлим ўзимдан кўра ақллироқ, лекин уни менинг ўрнимга қўйсалар, эртасигаёқ қўшимча ҳақ сўрайди, ёки даволанишга жўнаб қолади. Шундоқ. Мен нондан бошқасини емайман ҳам, чунки нон кундалик ризқимиз, менинг отам ҳам, бувам ҳам нондан бўлак нарса емаган, эндиги мужикка бўлса чой бер, арақ бер, оқ нон бер, кун ботгандан кун чиққунча ухлаши керак, даволаниши ҳам керак, яна балои баттарлар керак. Нима учун? Бўшашиб кетган, сабр қилишга қуввати йўқ. Ўзи ухламасликка рози бўлса ҳам, кўзлари юмилиб кетаверади — ҳеч чора йўқ.

— Рост айтасиз,— деб маъқуллади Мелитон.— Ҳозирги мужик сариқ чақага арзимади.

— Айбимизни яширишнинг ҳожати йўқ, йилдан-йилга баттарлашяпмиз. Ҳозирги хўжайинларни олсангиз, улар ҳам мужикдан баттар заифлашиб кетган. Эндиги бойлар илгарилаб кетган, кераги йўқ нарсаларни ҳам билади, бундан нима наф? Кўрсанг раҳминг келади... гўё венгр, ё французга ўхшаб ориқ, хумкалла, савлати ҳам йўқ, важоҳати ҳам — номигагина бой. Тайинлик бир амали ҳам йўқ, иши ҳам, унга нима даркорлигини билолмайсан ҳам. У ё қармоқ солиб балиқ тутади, ё чалқанчасига ётиб, китобхонлик қилади, ё мужиклар орасида тентираб юриб, вайсагани-вайсаган, оч қолгани мирзаликка киради. Шундай қилиб, беҳуда умр кечиради. Арзийдиган бир иш қилиш тўғрисида ақл юргизмайди ҳам. Аввалги хўжайинларнинг ярми генерал бўлар эди. Эндигиси бўлса — ҳаммаси бачкана одамлар!

— Жуда камбағаллашиб қолганлар,— деди Мелитон.

— Худо кучдан қолдиргани учун фақирлашганлар. Киши худонинг иродасига қарши бора олмайди.

Мелитон яна бир нуқтага тикилиб қолди. Бир оз ўйлаб туриб мулоҳазалик одамлар сингари хўрсиниб қўйди, бошини чайқаб, шундай деди:

— Ҳаммаси нимадан? Худони унутиб гуноҳга ботдик... Демак, шундай замон келдики, ҳамма нарса битиши керак. Шунини ҳам айтиш керакки, дунё абадий эмас, даври ўтди, обрўсини ҳам билиши керак.

Чўпон ух тортиб қўйди ва совуқ суҳбатни тўхтатиш учун оқ қайиндан нарироққа бориб, кўзлари билан сигирларни санай бошлади.

— Хўш, хўш! — деб қичқирди у.— Харом ўлгурлар, гумдон бўлгурлар! Жин олиб кетди, шекилли! Хўш!

У ғижиниб подани қайтаргани дарахтзор ичига кириб кетди. Мелитон ўрнидан туриб, секин ўрмон ёқалаб кетди. У оёғи остига қараб ўйлар; у ажал тегмаган бирор нарсани эсламоқчи бўлар эди. Қиялаб ёққан ёмғур орасидан яна ёруғ шуълалар ўтиб кетди; улар дарахт учларига чиқиб, намиққан япроқлар орасида сўнди. Дамка бута орасида бир кирпини учратиб, акиллаб эгасини чақира бошлади.

Чўпон дарахтлар орқасидан туриб:

— Сиз томонда ҳам ой «куйдими»? — деб сўради.

— Ҳа,— деб жавоб берди Мелитон.

— Шундоқ. Ҳамма жойда ҳам одамлар «куйди» деб шикоят қилдилар.

— Демак, оғайни, осмонда ҳам тартиб қолмапти-да! Бежиз эмас... ҳўш-ҳўш-ҳўш...

Чўпон подасини ўрмон ёқасига ҳайдаб келиб, оқ қайинга суянди, осмонга қаради-да, шошилмай қўйнидан найини олиб, чала бошлади. У боягидек найни ғайри ихтиёрний чалди, беш-олти хил ҳавони чалди; най гўё унинг қўлига биринчи дафъа тушгандек, ундан чиққан товушлар мужмал ва тартибсиз учар, бир мақомга солинмас эди, лекин охират тўғрисида ўйлаган Мелитонга бу чалғуда жуда ғамгин ва кўнглини ғаш қиладиган ёқимсиз қўй эшитиларди. Қалдираб чиқиб, узилиб қолган чийиллаган товушлар худди най бетоб ва чўчигандай доим фиғон қилиб турар эди, энг паст товушлар негадир туманни, маъюс дарахтлар, кўкиш осмонни эслатгандай бўлар эди. Бундай музика об-ҳавога ҳам, чолга ҳам, унинг сўзларига ҳам мос тушгандай эди.

Мелитоннинг шикоят қилгуси келиб қолди, у чолнинг олдига келиб, унинг ғамгин ва ғалати юзига ва найига қараб, ёўлдиради:

— Тирикчилик ҳам ёмонлашди, бува. Яшашдан бездик. Ғалла битмаяпти, қашшоқлик... ўхтин-ўхтин ҳайвонга ўлат тегяпти, касал чаляпти... муҳтожлик қийнаб қўйди.

Гумаштанинг сўлқилдоқ юзи қизариб, хотинларга ўхшаш ғамгин бир тус олди. У ўзининг номаълум ҳисларини баён қилиш учун сўз қидиргандай бармоқларини қимирлатиб қўйди ва давом қилди:

— Саккизта болам бор, хотиним... онам ҳам ҳаёт, оладиган ойлигим атиғи ўн сўм, овқат ўз ёнимдан. Бечорачиликдан хотинимнинг феъли айниган... ўзим бўлсам ичганим ичган. Мен мулоҳазалик, вазмин одамман, илмин ҳам бор. Уйда роҳат қилиб тинч ўтирадиган вақтим, мен бўлсам куни бўйи қўлимда милтиқ, худди итдек санқийман. Ҳеч қандай бошқа иложим йўқ: уй ҳам жонимга тегди!

Тили демоқчи бўлган нарчасини айтмаганини сезиб гумашта қўл силтаб қўйди ва хафа бўлиб деди:

— Дунё хароб бўладиган бўлса, тезроқ бўлсин! Бекорга овора бўлиб, одамларни қийнашнинг ҳожати йўқ...

Чол найни оғзидан олиб, бир кўзини қисиб, унинг кичкина тешигига қаради. Унинг афти қайғули бўлиб,

кўз ёш сингари сув томчилари билан қопланган эди. У тиржайиб гапирди:

— Эссиз-эссиз биродар! Ё худо, қандай ачинарлик! Еру, ўрмон, осмон... турли жонивор — ҳаммаси яратилган, мослаштирилган. Ҳаммаси ақлга мувофиқ... Ҳаммаси бекорга нобуд бўлиб кетади. Ҳаммадан ҳам киши одамларга ачинади.

Ўрмон ичида шовуллаб ёға бошлаган йирик ёмғир томчилари ўрмон ёқасига келиб қолган эди. Мелитон шовуллаган томонга қараб, тугмаларини солиб олди.

— Энди қишлоққа кетай,— деди.— Хайр, бува. Отинг нима?

— Лука Бедний.

— Хайр бўлмаса, Лука! Яхши сўзларинг учун раҳмат. Дамка, қани юр!

Мелитон чўпон билан хайрлашиб, ўрмон ёқалаб кетди. Кейин аста-секин ботқоқликка айланган пастликдаги ўтлоқдан йўл олди. Оёғи остида сув билчиллар, ҳали кўм-кўк турган барра қиёқ ўт, босилиб кетишдан қўрққандай ерга ётиб олар эди. Ботқоқликнинг нариёғидаги ҳали бува айтган Песчанка қирғоғида мажнун толлар ўсиб ётарди, толлар орқасида туман орасидан бойнинг ғалла омбори кўкариб кўринарди. Далалар қўнғир тус оладиган, ер лой ва совийдиган, мажнун толлар янада ғамга ботиб, унинг танасидан ёшлар оқадиган бахтсиз ва ҳеч олдини олиб бўлмас фаслнинг яқинлашгани сезилиб турар, ёлғиз турналаргина бу умумий фалокатдан қочар, улар ҳам ўз хурсандликларини билдириш билан хазин табиатни хафа қилишдан қўрққандай осмонда ўзларининг ғамбода қўшиқларини янградиб кетар эди.

Мелитон сойга кета туриб орқасида аста-секин сўниб бораётган най овозини тинглар эди. У ҳамон шикоят қилгиси келарди. Теварак-атрофга хафаланиб қаради, осмонга ҳам, ерга ҳам, офтобга ҳам, ўрмонга ҳам ва ўз Дамкасига ҳам жуда ачинди. Найнинг баланд садоси ҳавода янграб, йиғламсираган кишининг овозидай қалдираб кетганда, табиатда кўринган тартибсизликлардан жуда хафа бўлиб, алам қилиб кетди.

Найнинг баланд овози қалдираб, тинди ва ўчди.

ПОЧТА

Кечаси соат уч. Фуражкасини, пальтосини кийиб, занглаган қиличини ушлаб, эшик олдида кетишга тайёр бўлиб турган почталъон, ҳозиргина келган, уч от қўшилган соявон аравага почтани жойлаб бўлишларини кутар эди. Ухлайвериб қовоқлари шишиб кетган приёмчи пеш тахтага ўхшаш столида ўтириб, бланкага алланималарни ёзиб, гапиради:

— Менинг студент жияним шу топда станцияга бораман деяпти. Игнатъев, сен шуни аравага ўтқазиб олиб кетақол. Аслида почта билан бегона кишини олиб юриб бўлмайдю, лекин иложи йўқ-да! Унинг учун алоҳида от кира қилиб ўтиргандан кўра, яхшиси текинга тушиб кета қолсин.

— Тайёр! — деган овоз эшитилди, ташқаридан.

— Худога топширдим,— деди приёмчи.— Қайси ямшик боради?

— Семён Глазов.

— Ке, қўл қўй.

Почталъон қўл қўйиб, чиқиб кетди. Почта бўлимига кираверишда арава қорайиб кўринади. Отлар қимир этмас, фақат ёнга қўшилган отлардан бири безовталаниб, дам у оёғи билан, дам бу оёғи билан ер тепиб, бошини силкитар, бундан аҳён-аҳёнда қўнғироқ жиринглаб қолар эди. Юк ортилган араванинг қораси кўринар, унинг олди-га икки чемодан кўтарган студент ва ямшик имиллаб борар эди.

Ямшик қоронғиликда трубка чекиб борар, унинг ўти яллиғлаб, ўчиб, бир дақиқа гоҳ энгини, гоҳ шопдай мўйловини, катта қип-қизил бурнини, гоҳ осилиб турган қуюқ қошини ёритиб юборар эди.

Почтальон қўли билан юкларнинг у ёқ бу ёғини босиб-босиб, устига қиличини қўйди-да, ўзи аравага чиқди. Орқасидан судралиб чиқаётган студент бехосдан тирсаги билан уни туртиб юборди ва хижолат тортиб чўчиброқ ва секингина: «Кечирасиз» деди. Трубка ўчди. Почта бўлимидан нимча ва туфли кийган приёмчи чиқди; кечки совуқдан унинг эти жунжиб, куҳ-куҳлаганича тарантасни айланиб ўтди:

— Худо ёр бўлсин! Михайло, онанга дуо деб қўй! Ҳаммаларига салом айт. Сен эса Игнатъев, пакетни Бистрецовга топширишни унутма. . . Жўнай қол!

Ямшчик тизгинни бир қўлига олиб туриб, бурнини қоқди, ўтирадиган жойини тўғрилаб, отларни «чух» деди.

— Салом дегин! — деб яна такрорлади приёмчи.

Қўнғироқчалар жаранглади, шинғироқчалар уларга жўр бўлди. Арава рижиллаб қўзғолди, қўнғироқчалар жингиллаб, шинғироқчалар шилдираб кетди. Ямшчик ўрнидан туриб ёнига қўшилган осовроқ отга икки марта қамчи урди, арава сертупроқ кўчадан тарақлаб жўнаб кетди. Шаҳарча уйқуда. Кенг кўчанинг икки томонидаги уй ва дарахтлар қорайиб кўринар, биронта ҳам чироқ йўқ, юлдуз тўла осмонда олачолпоқ булут сузар ва тонг ёришай деб турган жойда ўроқдай яримой турар эди; на осмондаги саноқсиз юлдузлар, на оқариб турган яримой тунги ҳавони ёритмас эди. Ҳаво совуқ, нам, кузнинг иси келиб турарди.

Бирга олиб кетишдан бош тортмаган киши билан кушмулозимат бўлиш лозим деб, студент гапга киришди:

— Ёзда бу вақтда ёруғ бўлади. Ҳозир эса тонгдан дарак ҳам йўқ. Ёз ҳам ўтиб кетди.

Студент осмонга бир қараб қўйиб, давом этди:

— Куз тушганлиги осмондан ҳам маълум. Унг томонга қаранг, бир қатор тизилиб турган учта юлдузни кўра-апсизми? Бу Орион юлдузлари, биз томонда фақат сентябрь ойида кўринади.

Икки қўлини енгига тиқиб, қулоқларини пальто ёқаси билан ўраган почтальон қимир этмади, осмонга ҳам қарамади. Чамаси Орион юлдузлари уни қизиқтирмасди. У бундай юлдузларни кўравериб, жонига ҳам теккан бўлса керак.

Студент бироз жим туриб, яна гап бошлади:

— Совуқ! Энди тонг ёришиб ҳам қолса керак. Қуёш соат нечада чиқади, билмайсизми?

— Бешдан кейин, — деб жавоб берди ямшчик.

Арава шаҳардан чиқди. Энди икки томонда полизларнинг четан девори, онда-сонда очиқ жойда толлар кўринар, олдинда эса ҳамон қоронғилик эди. Бу очиқ жойда негадир яримой каттароқ, юлдузлар равшанроқ кўринар эди. Ҳавода намлик сезилди. Почтальон яна ёқасига чуқурроқ бурканиб олди. Студент, ёқимсиз совуқ олдин оёғидан, кейин юкдан қўлига, сўнг юзига ўтганини сезди. Арава секин юра бошлади; қўнғироқ гўё совуққа қотгандай жим қолди. Сувнинг шопиллаши эшитилди, от туёқлари тагида ва арава филдираклари ёнида юлдузларнинг акси ўйинга тушди.

Ун минут ўтгандан кейин шундай қоронғилик бўлдики, на юлдуз, на яримой кўринди. Арава ўрмонга кирди. Тиконли арчанинг барги, студентнинг фуражкасига тегар, ўргимчакнинг уяси юзига ёпишар эди. Филдирак ва туёқлар илдиз поялари устида тақиллар, арава эса маст кишидай чайқалар эди.

— Тўғри йўлдан юр! — деди почтальон жаҳл билан, — нега четдан ҳайдайсан? Шохлар башарамни тимдалаб кетди. Унгроққа бур!

Бу орада сал бўлмаса иш пачава бўлаёзди. Арава бирдан сакраб, тиришган одамдай ғижирлаб, гоҳ ўннга, гоҳ чапга қийшайиб жуда тезлик билан ўрмон ичидаги йўлдан кетди. Отлар нимадандир ҳуркиб, олиб қочдилар.

— Дррр! Дррр! — деди ямшчик қўрқиб кетиб. — Дррр. . . шайтонлар!

Арава устида сакраб-сакраб турган студент мувозанатни сақлаш ва арава устидан учиб кетмаслик учун, олдинга энгашиб, бир нарсани ушламоқчи бўлди, бироқ чарм ичидаги юклар сидлиқ эди, ямшчикни белбоғидан ушлай деса, унинг ўзи ҳам қулай деб турарди. Арава филдиракларининг шақир-шуқури ва ғижиллаган товуши орасида ерга тушган қиличнинг жаранглагани эшитилди. Бироздан кейин, арава орқасидан нимадир икки марта гурс этиб тушди.

— Дррр! — деди ямшчик овозининг борича бақириб, тизгинни орқага тортаркан. — Тўхта!

Студент ямшчик ўтирган ерга юзи билан йиқилиб, пешонасини гурра қилди ва шу заҳоти арава орқасига елкаси қаттиқ тегди. «Йиқиламан!» деб ўйлади у, шу чоқ арава ўрмондан очиқликка чиқиб, бирдан ўнг томонга бурилди ва ёғоч кўприкдан шарақлаб ўтиб тўхтади.

Арава бирдан тўхтаганидан студент яна олдига мункиб кетди.

Студент билан ямшчик иккаласи халлослаб қолди. Аравада почтальон йўқ эди. У қиличи, студентнинг чемодани ва битта юк билан ерга учиб тушган эди.

— Тўхта муттаҳам! Тўхта-а! — деган унинг бақириши ўрмон ичидан эшитилди. — Эҳ, харом ўлгур, ифлос! — дерди у арава томон чопиб келаркан, унинг йиғламсираган овозидан алам ва ғазаб сезилиб турарди. — Ул, лаънати! — деб муштини дўлайтириб ямшчикнинг олдига сакраб чиқди.

— Ҳеч бундай бўлмаган эди, худоё товба! — деди ямшчик гуноҳкордек валдираб ва отларнинг тумшуқлари олдида ниманидир тузатди. — Ҳамма ёнга қўшиладиган отлар шайтон бўлади. Бу жувонмарг тойни бундан бир ҳафта илгари аравага ўргатган эдик. Ўзи яхши юради. Тепаликдан тушадиган ер келдими — расво бўлади қўяди! Тумшуғига икки-уч марта туширсанг, жинниликни қилмай қўяди. Тўхта-э! Шайтон!

Ямшчик то отларни у ёқ бу ёғини тўғрилаб, йўлдаги чемодан, юк ва қилични топгунча, почтальон йиғламсираб гўлдираб, бўғиқ товуш билан сўкиниб турди. Ямшчик юкларни жой-жойига қўйиб, отларни бекорга юз қадамча етаклаб бориб, ёнига қўшилган отни алланималар деб сўкиб, ўз жойига чиқиб ўтирди.

Шу қўрқинчли воқиа ўтгандан кейин бу ҳодиса студентга кулгили ва қизиқ бўлиб туйилди. У умрида биринчи марта почта ортилган аравага кечаси тушган эди. Ҳозиргина содир бўлган воқиа: почтальоннинг аравадан учиб тушиши, орқасининг оғриғи унга қизиқ саргузашт бўлиб кўринди. У папирос чекиб, кулиб туриб:

— Бунақа бўлганда одамнинг бўйни узилиши мумкин! Менинг йиқилишимга ҳам сал қолди, ҳатто сизнинг учиб тушганингизни ҳам сезмай қолибман. Кузда йўл қанақа бўлишини тасаввур қилдим, — деди.

Почтальон индамади.

— Сиз қачондан бери почтальонлик қиласиз? — деб сўради студент.

— Ўн бир йилдан бери.

— Оҳо! Ҳар куни борасизми?

— Ҳар куни. Бу почтани олиб бориб, шу заҳоти орқамга қайтаман. Нимаиди?

— Ўн бир йилдан бери, ҳар куни қатнаб жуда кўп қизик ҳодисаларни бошингиздан кечиргандирсиз. Ёзининг

очиқ ва кузнинг даҳшатли кечалари, ёки қишда, аравани қор бўрони тўполон билан ўраб олса, бундай ёвуз даҳшатдан қутилиш қийин. Бир неча марта от олиб қочгандир, арава ботқоққа ботиб қолгандир ёки ёмон одамлар ҳужум қилгандир, қор бўрони йўлдан адаштиргандир...

— Ун бир йил ичида қанча қизиқ ҳодисаларни бошдан кечиргансиз, деб ўйлайман-да,— деди студент.— Йўл юриш кўрқинчли бўлса керак?

У гапирар ва почтальоннинг сўзлашини кутар эди, лекин почтальон қовоғини солиб, пальтосининг ёқасига бошини буркаб олди. Тонг ота бошлади. Осмоннинг ранги ўзгаргани сезилмади. Аммо ҳали ҳам ҳаммаёқ қоронғидай туйилди, лекин отлар, ямшик ва йўл кўринарди. Яримой борган сари оқарар, унинг остида чўзилган булут лафетли пушкага ўхшар ва бир чеккаси сарғайиб турарди. Тезда почтальоннинг юзи кўринди. Унинг юзини шудринг босганидан, нурсиз ва мурдага ўхшаб қимирламасди. Унинг юзида маъносиз, оғир алам борлиги, ўтган воқияни эслаб, ямшикдан жаҳли чиқаётганлиги кўриниб турарди.

— Худога шукур, тонг отяпти! — деди студент унинг тажанг ва совқотган юзига қараб.— Мен жуда созуққотдим. Сентябрь кечаси совуқ бўлади, қуёш чиқдими, совуқ дарров кўтарилади. Станцияга яқинлашиб қолдикми?

Почтальоннинг пешонаси тиришди, юзи йиғламасирагандай бўлди.

— Азбаройи худо, мунча гапиришни яхши кўрасиз-а!— деди у.— Нима, тинч кетолмайсизми?

Студент уялиб йўл бўйи индамади. Тез орада тонг отди. Ойнинг ранги оқариб кўкиш осмонга кўмилиб кетди, булутлар сарғайди, юлдузлар кўздан ғойиб бўлдилар. Шарқ томон ҳамон совуқ эди, унинг ранги осмон рангига ўхшар, орқасида қуёш борлигига киши ишонмас эди...

Эрталабки совуқ ва почтальоннинг тумшайганлиги совуқ қотган студентга ҳам секин-аста таъсир қилди. У табиатга ҳавсаласизлик билан қараб, қуёш иссиғини кутди ва тун совуғи бечора дарахтлар ва ўтларга даҳшатли ва ёқимсиз бўлса керак деб ўйлади. Қуёш чиқди, у хира, ҳозиргина уйқудан тургандай, иссиқ ҳам сочмади. Ҳикояларда ёзилгандек, дарахт учлари олтинсимон тусга кирмади, нур ерда ўрмаламади ва қушларнинг учишида қувонч кўринмас эди. Кечаси қандай совуқ бўлса, қуёш чиққандан кейин ҳам шундай қолди...

Қош-қовоғини солиб, уйқусираб кетаётган студент кўрғончанинг парда тутилган деразаларига қаради. Бу деразаларнинг орқасида кишилар эрталабки авжи ширин уйқуда ётган бўлсалар керак деб ўйлади. Улар почта кўнғироғини ҳам эшитмайдилар, совуқни ҳам сезмайдилар, почтальоннинг совуқ юзини ҳам кўрмайдилар; агар кўнғироқ бирорта ойимқизни уйғотгудай бўлса, у иккинчи ёнига ағдарилиб, осойишталикда ва фароғатда жилмайиб, оёқларини букчайтириб, қўлларини юзларининг остига қўйиб, яна қаттиқроқ ухлайди.

Студент кўрғонча ёнида ялтираб турган ҳовузга қаради ва совуқ сувда яшашни ихтиёр қилган товон балиқ ва чўртон балиқларни эслади.

— Бошқа одамларни почта аравасида олиб юрилмасин дейилган. . . — деди бирдан почтальон. — Рухсат этилмаган! . . . Ахир рухсат этилмагандан кейин тушиш ҳам керак эмас. . . Ҳа, шунақа. Менинг учун барибир-ку, лекин мен, бу нарсани истамайман ҳам, ёқтирмайман ҳам.

— Ахир сизга ёқмаса, нега олдин индамадингиз?

Почтальон ҳеч нарса демай қовоғини солиб, хўмрайиб ўтира берди. Бироздан кейин арава станция олдида тўхтади, студент миннатдорлик билдириб, пастга тушди. Почтовий поезд ҳали келмаган эди. Запас йўлда узун юк поезди турар эди; шабнамдан башараси хўлланган машинист ва унинг ёрдамчиси тендирда туриб ифлос темир чойнақдан чой ичмоқда эди. Вагонлар, платформа, скамейкалар — ҳаммаси нам ва совуқ эди. Поезд келгунча студент буфетда чой ичди, почтальон эса қўлини енгичига тикиб, хўмрайиб, ерга қараб платформада у ёқдан бу ёққа юрди. У кимдан хафа эди? Кишиларданми, йўқчиликданми, куз кечасиданми — билиб бўлмас эди.

ҚОЧОҚ

Бу воқиянинг тафсилоти анча узун. Аввал Пашка онаси билан ёмғирда ивиб, гоҳ экини ўриб олинган даладан, гоҳ этигига сариқ барглар ёпишадиган ўрмондаги сўқмоқ йўлдан тонг ёришгунча юрди. Кейин эшикнинг очилишини кутиб, қоронғи даҳлизда икки соатга яқин турди. Даҳлиз ҳовлидан кўра иссиқроқ ва зах эмас эди-ю, лекин шамол турганда ёмғир томчилари бу ерга ҳам урарди. Даҳлиз аста-секин одам билан тўлганда, сиқилиб қолган Пашка аллакимнинг балиқ иси анқиб турган пўстинига юзини қўйиб, мудраб олди. Лекин лўкидон шарақлади-да, эшик очилиб, Пашка онаси билан қабулхонага кирди. Бу ерда яна узоқ кутишга тўғри келди. Ҳамма беморлар скамейкаларда қимир этмай, жим ўтирарди. Пашка уларни кўздан кечирар, жуда кўп ғалати ва қизиқ нарсани кўраётган бўлса ҳам индамас эди. Фақат бир гал қабулхонага аллақандай ўспирин бола бир оёқлаб, ҳаккалаб кирганда, Пашканинг ўзи ҳам худди шундай ҳаккалагиси келди. У онасининг тирсагига туртди, оғзини енгига қилиб, пиқиллаб кулди-да:

— Ойи, қаранг: чумчуқ! — деди.

— Жим тур, ўғлим, жим тур! — деди онаси.

Кичик дарчада, ухлайвериб шишиб кетган, фельдшер кўринди.

— Қани, ёзилинглар! — деди у йўғон овоз билан.

Ҳамма, шу жумладан, ҳаккалаб юрувчи қизиқ бола ҳам дарчага яқин келди. Фельдшер ҳар бир кишидан исмини, отасининг исмини, ёшини, турар жойини, қачондан бери бетоблигини ва ҳоказоларни сўради. Пашка онасининг берган жавобидан ўзининг исми Пашка эмас, Павел Галактионов эканини, ёши еттидалигини, саводсиз ва пасхадан буён бетоблигини билиб олди.

Ёзилиб бўлгандан кейин биров тикка туришга тўғри келди; қабулхонадан оқ фартук кийган, белини сочиқ билан бойлаган доктор ўтди, ҳаққалаб юрувчи бола ёнидан ўтиб кетатуриб, елкасини қисди ва оҳангдор овоз билан:

— Тентак экансан-ку! Тентак бўлмасанг шунақа қилармидинг? Душанба куни келгин десам, жума куни келиб ўтирибсан. Менга деса сира келма, лекин оёқдан айрилиб қоласан-а, тентак! — деди.

Боланинг башараси худди садақа сўрайдигандек қайғули тус олди, кўзларини пириллатиб:

— Бир яхшилик қилинг, Иван Миколаич! — деб ялинди.

— Иван Миколаичмиш! — деди доктор, уни мазах қилиб. — Душанба куни келгин деган эдим, айтганимни қилишинг керак эди. Аҳмоқнинг ўзгинаси экансан-ку! . .

Қабул бошланди. Доктор хонасида ўтириб беморларни навбатма-навбат чақиради. Хонадан чинқириқ, боланинг йиғлагани ёки докторнинг аччиғланиб:

— Ҳа, нега бўкирасан? Мен сени сўйяпманми? Жим ўтир! — дегани эшитилади.

Пашкага навбат етди.

— Павел Галактионов! — деб чақирди доктор.

Онаси гўё бу чақирувни кутмагандек ҳуши оғиб қолди ва Пашанинг қўлидан ушлаб, хонага олиб кирди. Доктор стол ёнида, қалин китобни болғача билан беихтиёр уриб ўтирарди.

— Қаеринг оғрийди? — деб сўради у кирганларга ҳам қарамай.

— Боланинг тирсагига яра чиққан, отахон, — деб жавоб берди онаси, унинг юзи шундай ўзгардики, Пашканинг яраси уни ҳақиқатан жуда хафа қилгандай эди.

— Ечинтир!

Пашка пишиллай-пишиллай бўйнидаги рўмолни ечди, кейин енгги билан бурнини артди-да, пўстинини еча бошлади.

— Эй хотин, меҳмонга келганмисан! — деб тўнғиллади доктор. — Мунча имилламасанг? Сендан бошқа қараб турганлар ҳам кўп!

Пашка шоша-пиша пўстинини ечиб ерга ташлади-да, онасининг ёрдами билан қўйлагини ечди. Доктор эринчоқлик билан унга қаради ва яланғоч қорнига шапиллатиб уриб қўйди.

— Пашка оғайни, тоза қорин солибсан-ку,— деди у, чуқур нафас олиб.

— Қани, тирсагингни кўрсат-чи.

Пашка қонли жомга кўз қирини ташлади, докторнинг фартугига қаради-да, йиғлаб юборди.

— Ии-и! — деб мазах қилди доктор.— Уйлантирадиган бўлиб қолипти-ю, бўкиришини қара-я! Уялмайдиам.

Пашка йиғламасликка уриниб, онасига қаради, унинг бу боқишида: «Уйга борганда касалхонада йиғлаганимни айтиб юрма, тагин!» деган ўтинч бор эди.

Доктор унинг тирсагини қаради, эзиб кўрди, чуқур нафас олди, лабларини чўпиллатиб кўйди-да, яна эзиб кўрди.

— Қанақа хотинсан ўзинг,— деди у.— Нега илгарироқ олиб келмадинг? Қўлдан айрилиб қолай депти-ю! Кўзинг борми, ўзи, тентак, бунинг бўғини касал!

— Буни сиз яхши биласиз, отахон...— деб уҳ тортди хотин.

— Отахон эмиш... Боланинг қўлини йиринглатиб юборибсан-у, яна отахон дейсан. Қўлсиз нимага ярайди? Ула-ўлгунча сенга дардисар бўлади. Бурнингга иссиqliк тошса-ку, ўзинг касалхонага югурасан. Болани бўлса ярим йилдан буён азобга қўйибсан. Ҳаммангиз ҳам шунақа!

Доктор папирос тутатди. Папиросни чекиб бўлгунча хотинни койиди, хаёлида қуйлаётган қўшиқ оҳангига мослаб бошини чайқаб, алланарсалар ҳақида ўйлаб ўтирди. Докторнинг олдида яланғоч турган Пашка унинг гапига қулоқ солар, папирос тутунига қарарди. Папирос ўчгандан кейин доктор уйғонгандек бошини кутарди-да, аввалгидан кўра секинроқ гапира бошлади:

— Менга қара, аёл. Буни мой ёки дори билан даволаб бўлмайди. Уни касалхонада қолдириш керак.

— Қолдириш керак бўлса, отахон, қолдирмай нима қилардик?

— Биз уни операция қиламиз. Сен-чи, Пашка, шу ерда қол,— деди доктор Пашканинг елкасига қоқиб.— Ойинг кетаверсин, сен билан икковимиз шу ерда қоламиз, оғайни. Менинг малиналарим пишган, оғайни! Икковимиз-чи, Пашка, ишимизни битирганимиздан кейин саъва тутгани борамиз, мен сенга тулкини кўрсатаман! Меҳмондорчиликка борамиз! Хўпми? Ойинг эртага келиб олиб кетади! Хўпми?

Пашка онасига савол назари билан қаради.

— Қола қол, ўғлим! — деди у.

— Қолади, қолади! — деди доктор хушчақчақлик билан.— Гапириб ўтириш ҳам ортиқча! Мен унга тирик тулкини кўрсатаман! Ярмаркага бирга бориб обаки ола-миз! Марья Денисовна, юқорига олиб чиқинг!

Доктор хушчақчақ, кўнгилчан кишига ўхшайди, шерик топилганига хурсанд кўринади; Пашка унинг сўзини ерда қолдирмоқчи эмас, бунинг устига умрида ярмаркага бормаган, тирик тулкини кўриш иштиёқи ҳам зўр, лекин онасиз қандай қилади? Бироз ўйлаб кўргач, у доктордан онасини ҳам касалхонада қолдиришни сўрамоқчи бўлган эди, лекин оғзини очишга ҳам улгурмай қолди, фельдшер хотин уни етаклаб зинадан чиқиб кетди. Пашка оғзини очиб, атрофга аланглаб борарди. Зина, пол ва кесакилар баҳайбат, ёруғ, сариқ ранга бўялган бўлиб, ҳаммасидан ўсимлик мойининг ёқимли ҳиди келиб турарди. Ҳамма жойга лампа осилган, поёндоз тўшалган, деворлардан мис жўмраклар чиқиб турарди. Пашкага ҳаммасидан ҳам ўзини ўтқазиб қўйишган кровать билан кулранг ғадир-будир адёл ёқди. У ёстиқни, адёлни ушлаб кўрди, палатани кўздан кечириб чиқди-да, доктор яхши яшаркан, деган фикрга келди.

Палата у қадар катта эмас, учта кровать қўйилган эди. Кроватнинг биттаси бўш, иккинчисини Пашка эгаллади, учинчисида эса тўхтовсиз йўталиб, кружкага туфлаётган қовоғи солиқ чол ўтирарди. Пашканинг кровати турган жойдан — эшикдан қарасанг бошқа палатанинг икки кровать турган бир қисми кўринарди: кроватнинг биттасида бошига каучук пуфак қўйилган аллақандай рангсиз, ориқ киши ётарди; иккинчисида хотинга ўхшаган, боши боғланган мужик қўлларини ёйиб ўтирарди.

Фельдшер хотин Пашкани ўтқазиб чиқиб кетди ва бироздан кейин бир кучоқ кийим кўтариб кирди.

— Бу сенга, — деди у.— Кийиб ол.

Пашка ечинди ва суюниб янги кийимларни кия бошлади. Кўйлак-иштонни ва кулранг чопонни кийиб олгач, ўзини мамнуният билан кўздан кечирди ва шу кийимда қишлоқни бир айланиб чиқсам ёмон бўлмас эди, деб ўйлади. Унинг тасавурида онаси уни дарё бўйидаги полизга чўчқа боласи учун қарам барги юлиб келишга юборади; у югуриб кетади, ўғил ва қиз болалар уни қуршаб олишади, унинг чопонини кўриб ҳаваслари келади.

Палатага иккита ёғоч товоқ, қошиқ ва икки бурда нон кўтарган энага кирди. У товоқнинг биттасини чолнинг, иккинчисини Пашканинг олдига қўйди.

— Е! — деди у.

Пашка товоққа қараса, ёғлиқ карам шўрва ва бир бўлак гўшт бор экан. У, яна, доктор яхши яшар экан, ўзи ҳам биринчи кўринишдагидек сержаҳл эмас экан, деб ўйлади. У ҳар хўплашда қошиқни ялаб, карам шўрвани узоқ ичди; кейин товоқда гўштан бошқа ҳеч нарса қолмагач, чолга кўз қирини ташлади ва унинг ҳамон шўрва ичаётганини кўриб ҳаваси келди. У чуқур нафас олди-да, гўштни секин-секин ея бошлади, лекин унинг бутун ҳаракатлари бекор кетди: бир пасда гўштни ҳам еб қўйди. Фақат озгина нон қолди холос. Ноннинг қуруқ ўзини ейиш мазали эмас, лекин бошқа илож йўқ. Пашка ўйлаб кўрди-да, нонни ҳам еб қўйди. Шу вақт энага яна товоқ кўтариб кирди. Бу гал товоқда картошка солинган қовурдоқ бор эди.

— Нонинг қани? — деб сўради энага.

Пашка жавоб бериш ўрнига лунжини шиширди ва нафасини пуфлаб чиқарди.

— Нега еб қўйдинг? — деди энага койиб.— Қовирдоқни нима билан ейсан?

У чиқиб кетди ва яна бир бурда нон олиб келди. Пашка умри бино бўлиб қовирилган гўшт емаган эди. Ҳозир уни еб кўриб, жуда мазали экан деган хулосага келди. Қовирдоқ дарров тамом бўлди. Қовирдоқни еб бўлганда, карам шўрвадан кейин ортган нондан сал каттароқ нон қолди. Чол овқатланиб бўлиб, қолган нонини стол тортмасига яшириб қўйди; Пашка ҳам худди шундай қилмоқчи бўлди-ю, бироз ўйлаб кўргач, еб қўя қолди.

Қорни тўйгандан кейин сайр қилишга чиқди. Қўшни палатада боя кўрганидан бошқа яна тўрт киши бор эди. Улардан фақат биттаси унинг диққатини ўзига тортди. Бу новча, маъюс, сержун юзли ўтакетган ориқ бир киши эди; у кроватда ўтирар, бошини соат капкири сингари қимирлатар ва ўнг қўлини тинмай силкитарди. Пашка анчагача ундан кўзини узмади. Мужикнинг соат капкири сингари бир меъёрда бош силкиши унга аввал жуда қизиқ бўлиб, ҳамманинг вақти хушлиги учун қилинаётгандек туйилди. Лекин мужикнинг юзига синчиклаб қараб, оғир касалга мубтало эканини анлагач, уни ваҳима

босди. Учинчи палатага кирган эди, лой суртиб қўйилганга ўхшаган тўқ қизил юзли икки мужикни кўрди.

Улар кроватларда қимир этмай ўтирарди, оғизбурунни ажратиш қийин бўлган ғалати юзли бу мужиклар мажусийларнинг худосига ўхшарди. Пашка энагадан:

— Хола, нега улар бунақа? — деб сўради.

— Чечак чиққан уларга, йигитча, — деди энага.

Пашка палатасига қайтиб, кроватга ўтирди ва бирга саъва тутгани ёки ярмаркага боргани докторни кута бошлади. Лекин доктор келавермади. Қўшни палата эшигида фельдшер кўринди. У бошига халтага муз солиб қўйилган бемор тепасига келиб энгашиди-да:

— Михайло! — деб қичқирди.

Ухлаб ётган Михайло қимир этмади. Фельдшер қўлини силтади-ю чиқиб кетди. Пашка докторни кутиб ўтирар экан, қўшни чолни кўздан кечира бошлади. Чол тинмай йўталар ва кружкага тупурарди; у чўзиб-чўзиб, хирллаб йўталарди. Пашкага чолнинг бир қилиғи ёқди: йўталаётиб нафас олганида, кўкрагида алланарса ҳуштак чалар ва турли овозлар чиқариб қўярди.

— Бува, ичингда ҳуштак чалаётган нима? — деб сўради. Пашка.

Чол жавоб бермади. Пашка биров кутиб:

— Бува, тулки қаерда? — деб сўради.

— Қанақа тулки?

— Тирик тулки.

— Қаерда бўларди? Урмонда бўлади-да.

Анча вақт ўтди, лекин доктор ҳамон келмади. Энага чой олиб кирди, чой билан ичишга нон қолдирмагани учун Пашкани койиди; фельдшер яна бир бор келди ва Михайлони уйғотишга уриниб кўрди; деразадан қоронғилик кўрина бошлади, палаталарда чироқ ёқилди, доктордан эса ҳамон дарак йўқ эди. Энди кун кеч, ярмаркага ҳам, саъва тутишга ҳам бориб бўлмайди Пашка кроватига чўзилиб ётди-да, ўйлай бошлади. У доктор ваъда қилган обакини, онасини, унинг овозини, кулбаларининг қоронғилигини, печкани, эма кампир Егоровнани эслади... Эслади-ю, бирдан кўнгли бузилиб, юраги ғаш бўлди. Эртага онасининг олиб кетгани келишини эслаб, жилмайди-да, кўзини юмди.

Шитирлаган товуш уни уйғотиб юборди. Қўшни палатада кимдир юрар, шивирлаб гапирарди. Шамларнинг

шуъласида Михайлонинг қровати ёнида уч одамнинг уй-малашиб юргани кўринарди.

— Қровати билан олиб чиқамизми ё шундайми? — деб сўради улардан бири.

— Шундай. Қровать билан олиб ўтиб бўлмайди. Жойинг жаннатда бўлгурнинг бемаҳал ўлганини қаранг!

Бири—Михайлонинг елкасидан, иккинчиси—оёғидан ушлаб кўтарди: Михайлонинг қўли ва чопонининг этаги осилиб қолди. Учинчиси — хотинга ўхшаш мужик — чўқинди, кейин уччаласи оёқларини тапиллатиб, Михайлонинг этагини босиб-босиб платадан чиқишди.

Ухлаб ётган чолнинг кўкрагидан ҳуштак чалган, куйлаган овоз эшитиларди. Пашка қулоқ солиб турди, кейин қоронғи деразага қараган эди, юрагини ваҳима босиб, қроватидан сакраб турди.

— О-о-ой-и-и! — деб бақирди.

Бақириб юборди-ю, жавоб кутмай қўшни палатага югурди. Шамнинг нури хонанинг қоронғи бурчакларини ғира-шира ёритиб турарди: Миколанинг ўлимидан безовта бўлган беморлар қроватларида ўтирарди; сочлари тўзғиган, ўз соялари билан чалкашиб кетган бу одамлар савлатли ва ҳовча бўлиб кўринар, борган сайин катта бўлаётгандек туйиларди; энг қоронғи бурчакда турган чеккадаги қроватда мужик боши ва қўлини силкитиб ўтирарди.

Пашка қайси эшикни очишини ўйлаб ўтирмай, чечак касаллари ётган палатага ўзини урди, у ердан йўлакка чиқиб, йўлакдан қроватларда узун сочли, кампир қиёфадаги баҳайбат махлуқлар ўтирган ва ётган катта хонага отилиб кирди. Хотинлар бўлимидан ўтгач, у яна йўлакка чиқиб қолди, таниш зинани кўриб, чопқиллаб пастга тушди. Шу ерга келганда ўзи ўтирган қабулхонани кўрди, ташқари чиқиладиган эшикни қидира бошлади.

Лўкидон шарақлади, совуқ шамол юзига урилди, Пашка қоқила-суқила ҳовлига отилиб чиқди. У фақат бир нарсани — қочишни ўйларди, холос! Йўлни билмасди, лекин агар чопиб кетаверса, албатта уйга, ойисининг олдига етиб боришига ишонарди. Булутли тун эди, лекин булут орасидан ой нур сочиб турарди. Пашка пиллапоядан чиқиб тўғрига қараб югуриб кетди, омборни айланиб ўтди-да, қалин бутазорга дуч келди; бироз ўйлаб тургач, орқага, касалхона томонга қайтди, уни айланиб ўтди-да, юраги дов бермай яна тўхтаб қолди: касалхона биноси-

нинг нариги томонида гўристон крестлари оқариб кўри-
нарди.

— Ойи-и-и! — деб қичқариб юборди у ва яна орқага ташланди.

Қоронғи, кўримсиз иморатлар ёнидан югуриб ўта туриб бир ёруғ деразага кўзи тушиб қолди. Ёруғ, қизил доғ қоронғида даҳшатли кўринса-да, қўрқувдан ўзини йўқотган, қаёққа боришини билмаган Пашка шу томонга бурилди. Дераза ёнида пиллапоя ва оқ тахтача қоқилган эшик бор эди; Пашка зинадан югуриб чиқди-да, деразага қаради, бирдан бутун вужудини чексиз қувонч қамраб олди. Деразадан стол ёнида китоб ўқиб ўтирган хушчақчақ, кўнгилчан докторни кўрди. Пашка суюнганидан кулиб, таниш одамига қўлини узатди ва чақирмоқчи бўлган эди ҳамки, бирдан аллақандай куч нафасини бўғиб, оёғига келиб урилди; у гандираклаб кетди ва зинага ҳушсиз йиқилди.

У ўзига келганда аллақачон кун ёришган эди. Кеча ярмаркага олиб боришни, саъва тутишни ва тулкини кўрсатишни ваъда қилган жуда таниш овоз ёнгинасида эшитиларди:

— Оббо, тентак, Пашка-ей! Тентак бўлмасанг шунақа қиласанми? Савалайдиган одам йўқ-да, сени.

УҒИЛ БОЛАЛАР

— Володя келди! — деб қичқирди ҳовлида аллаким.

— Володичка келдилар! — деб бақирди Наталья ошхонага югуриб кираётиб. — Э, худойим-е!

Володянинг келишини интизорлик билан кутаётган Королёвлар оиласи дераза ёнига югурди. Дарвоза олдида кенг, пастак бўш чана турар, унга қўшилган учта оқ отдан буғ кўтарилар эди. Володя аллақачон даҳлизга кирган ва совуқдан қизариб кетган қўллари билан қулоқчинини ечишга уринар эди. Володянинг гимназия формасидаги пальтоси, фуражкиси, калиши ва икки чеккасидаги сочларини қиров босган бўлиб, ундан шундай ёқимли совуқ ҳиди келар эдики, кўрган кишининг совуқотгиси ва «бррр» деб юборгуси келарди. Онаси билан холаси уни қучоқлаб ўпишди, Наталья бўлса унинг оёғидан пиймасини еча бошлади, сингиллари бақириб-чақиришди; эшиклар ғичиллади, тарақлади. Володянинг отаси эса эғнида жилетка, қўлида қайчи, даҳлизга югуриб чиқди-да:

— Биз сени кеча келади деб ўйлаган эдик! — деб барала гапира бошлади. — Эсон-омон келдингми? Соғ-саломатмисан? Э худойим, халақит бермасаларинг-чи, отаси билан ҳам кўришиб олсин! Нима, мен ота эмасманми!

— «Вов! вов!» — дейди Милорд номли каттакон қора ит девор ва мебелларни думи билан уриб.

Шов-шув, севинч-қувонч икки минутча давом этди. Учрашув қувончи бироз пасайгач, Королёвлар даҳлизда Володядан ташқари қулоқчин кийган, рўмол билан ўралган, ҳамма ёғини қиров босган яна бир кичкина одам турганини кўриб қолишди. У бир бурчақда, почапўстин соясида қимир этмай турарди.

— Володичка, бу ким? — деб сўрайди онаси шивирлаб.

— Вой! — дейди Володя тўсатдан эслаб.— Танишинглар, бу — менинг ўртоғим Чечевицин, иккинчи синф ўқувчиси... Мен уни меҳмон бўлиб кетсин деб бирга олиб келдим...

— Жуда хурсандман, марҳамат қилсинлар! — дейди отаси қувониб.— Қамзилсиз юрганим учун кечирасиз... Марҳамат қилинг! Наталья, жаноб Черепициннинг ечи-нишларига ёрдам бер! Э худойим-е, ҳайдаб юборсаларинг-чи бу итни, жонимга тегди.

Бироздан сўнг, кутиб олиш маросимидаги шов-шувдан довдираган, совуқдан ҳамон қизариб турган Володя билан унинг дўсти Чечевицин стол ёнида чой ичиб ўтиришарди. Қиш офтоби қор ва деразалардаги совуқдан тушган нақшларни ёриб ўтиб самоварга шуъла сочар, бу равшан шуълалар эса баркашдаги сувда ўйноқлар эди. Уй иссиққина эди. Болалар совуқотган таналарида икки куч: совуқ билан иссиқ бир-биридан бўш келмай курашаётганини сезишди.

— Ана, рождество байрами ҳам яқинлашиб қолди! — дейди чўзиб тўқ сариқ тамакидан папирос ўраётган отаси.— Яқиндагина ёз эди, онанг сени кузатиб, йиғлаб қолган эди... Ана, қарабсанки, келиб ҳам қолибсан... Вақт шунақа тез ўтади, оғайни! Ана-мана дегунча қариб ҳам қоласан. Жаноб Чибисов, олинг, еб ўтиринг, тортинманг! Ўз уйингиздай, бемалол...

Володянинг уч синглиси — Катя, Соня ва Маша, — уларнинг энг каттаси ўн бир яшар эди, — стол ёнида ўтирар ва янги танишдан кўз узмас эдилар. Чечевициннинг ёши ҳам, бўйи ҳам Володя билан тенг бўлса-да, Володя сингари семиз ва оппоққина эмас, ориқ, қорачадан келган, юзини сепкил босган бола эди. Унинг сочлари тиканакка ўхшар, кўзлари қисиққина, лаби қалин эди. Хуллас у хунуккина бўлиб, эғнида гимназия камзили бўлмаса, ташқи қиёфасига қараган киши ошпаз хотиннинг ўғли деб ўйларди. Унинг қовоғи солиқ, ҳамма вақт индамай ўтирарди, бирон марта бўлсин жилмаймади ҳам. Чечевициндан кўз узмай ўтирган қизлар уни жуда ақлли ва доно одам бўлса керак деб ўйлашди. У ҳамма вақт алланарса тўғрисида ўйлар ва ўз хаёли билан шу қадар банд эдики, ундан бирон нарсани сўраганда чўчиб тушар, бошини силкитар ва саволни такрорлашни сўрар эди.

Қызлар илгари хушчақчақ ва сергап бўлган Володянинг ҳам бу гал кам гапиришини, бутунлай жилмаймаганини, уйга келганига севинмагандай кўринганини ҳам пайқашди. Чой ичиб ўтиришганида у сингилларига фақат бир марта мурожаат қилди, ўшанда, ҳам аллақаяёқдаги гапларни айтди. У бармоғи билан самоварни кўрсатди-да:

— Калифорнияда¹ чой ўрнига джин² ичишади,— деди.

У ҳам аллақандай хаёллар билан банд эди. Аҳён-аҳёнда дўсти Чечевицин билан кўз уриштириб қўйишига қараганда, уларнинг фикри бир эди.

Чойдан кейин ҳамма болалар хонасига кирди. Қызлар оталари билан стол ёнига ўтириб, болалар келганда қолиб кетган ишни давом этдиришди. Улар ранг-баранг қоғозлардан арча учун гул ва безаклар ясашарди. Бу қизиқарли ва серғовға иш эди. Ҳар бир гул тайёр бўлганда қизлар завқланиб қичқиришарди. Бу гул гўё осмондан тушаётгандек ҳатто ваҳима билан бақирарди, оталари ҳам завқланар, баъзан қайчининг ўтмаслигидан нолиб, ерга улоқтирар эди. Гоҳ оналари югуриб кирар ва ташвишланиб:

— Қайчимни ким олди? Яна сен олдингми, Иван Николаевич?— деб сўрар эди.

— Э худойим-е, ҳатто қайчини ҳам беришмайди,— деб жавоб қайтарарди Иван Николаевич йиғламсираб, стулнинг суянчиғига ўзини ташлаб хафа бўлиб ўтирарди, лекин орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас яна завқланарди.

Олдинги гал келганида Володя ҳам арчани безашга иштирок этган ёки извошчи билан чўпоннинг қордан тепалик ясаганини томоша қилгани ҳовлига югурар эди. Лекин бу гал у ҳам, Чечевицин ҳам ранг-баранг қоғозларга парво қилишмади, отхонага бирон марта ҳам боришмади, дераза ёнига ўтириб олиб алланарса тўғрисида шивирлашди. Кейин иккалови география атласини очиб аллақандай картани кўздан кечиришди.

— Аввал Пермга...— дейди секингина Чечевицин.— У ерда Тюменга... кейин Томскка... кейин... кейин... Камчаткага... У ердан бизни самоедлар³ қайиқда Беренг

¹ Калифорния — АҚШ штатларидан бири.

² Лжин — нондан қилинган ароқ.

³ Самоедлар — Ненецларни ва шимолда яшайдиган бошқа халқларни революциядан илгари шундай деб аташарди.

бўғози орқали ўтказиб қўяди... Қарабсанки, Америкага бориб қолибсан... У ерда мўйнали йиртқич ҳайвонлар кўп.

— Калифорния-чи?— деб сўрайди Володя.

— Калифорния пастроқда... Америкага етиб олсак бўлди, ундан Калифорнияга қўл узатсанг етади. Овчилик ва таланчилик билан кун ўтказамиз.

Чечевицин кечгача ўзини қизлардан четга тартиб юради, уларга фақат ер остидан қараб қўяди. Кечки чойдан кейин у беш минутча қизлар билан ёлғиз қолади. Миқ этмай туришга ўнғайсизланиб йўталиб қўяди, ўнг кафти билан чап қўлини ишқалайди, Қатяга хўмрайиб қарайди-да:

— Сиз Майн-Риднинг¹ китобларини ўқиганмисиз?— деб сўрайди.

— Йўқ, ўқимаганман... Менга қаранг, сиз конкида юришни биласизми?

Ўз хаёллари билан банд бўлган Чечевицин бу саволга жавоб бермайди, фақат икки лунжини шишириб жуда исиб кетган кишидек уфлаб қўяди. У яна Қатяга қарайди-да:

— Бизонлар подаси пампас² орқали югуриб кетаётганда ер титрайди, мустанглар³ эса қўрққанларидан ер тепиниб кишнайдилар,— дейди.

Чечевицин хомушлик билан жилмаяди-да, қўшиб қўяди:

— Шунингдек ҳиндлар поездларга ҳужум қилади. Лекин искаб топарлар билан термитлар ҳаммадан ҳам ўтиб тушади.

— У нима ўзи?

— Чумолига ўхшаган нарса, лекин қаноти ҳам бор. Жуда қаттиқ чақади. Менинг кимлигимни биласизми?

— Жаноб Чечевицинсиз.

— Йўқ. Мен Монтигомо Қирғий Чангал, енгилмаслар йўлбошчисиман.

Оиладаги энг кичик қиз — Маша аввал унга, кейин деразага қарайди. Ташқарида қоронғи тушмоқда эди. Қизча бироз ўйланиб туради-да:

¹ *Майн-Рид* (1818—1883) — америка ҳаётидан олиб ёзилган саргузаштли романларнинг автори.

² *Пампаслар* — жанубий Америкадаги текис, ўт ўсган чўллар

³ *Мустанглар* — Шимолий ва Жанубий Америка чўлларида яшайдиган ёввойи отлар.

— Бизда кеча чечевицадан¹ овқат пиширишган эди,— деб қўяди.

Чечевициннинг тушуниб бўлмайдиган сўзлари, доимо Володя билан шивирлашиши, Володянинг эса ўйинга аралашмай, нуқул алланарсани ўйлаши,— жуда ғалати ва сирли эди. Шунинг учун ҳам икки катта қиз — Катя билан Соня болаларни кузата бошлашди. Кечкурун болалар ухлашга ётганда қизлар оёқ учи билан юриб уларнинг ётоғи эшиги ёнига бориб, гапларини эшитиб туришади. У-хў, улар шундай гапларни эшитишдики! Болалар олтин излаш учун Америкага қочишни мўлжаллаган эдилар; йўл учун керакли нарсаларнинг ҳаммаси тайёрлаб қўйилган бўлиб, пистолет, иккита пичоқ, сухари, ўт ёқиш учун ишлатиладиган шиша, компас ва тўрт сўм пуллари бор эди. Қизлар болаларнинг бир неча минг чақирим пиёда юришларини, йўл-йўлакай йўлбарс ва ёввойи одамлар билан курашишларини, кейин олтин ва фил суяги топишларини, душманларни қириб, денгиз йўлбосарларига қўшилиб кетишларини, джин ичишларини ва охирида гўзал маликаларга уйланиб, плантацияда деҳқончилик қилиб кун кечиришларини эшитишади. Володя билан Чечевицин гапирар, қизишиб кетиб бир-бирларининг сўзларини бўлар эдилар. Чечевицин ўзини «Монтигомо Қирғий Чангал» деб атар, Володяни эса «заъфарон юзли биродарим» деярди.

— Яна ойимга айтиб қўйма,— дейди Катя Соняга ухлаш учун ўз хоналарига кириб кета туриб.— Володя Америкадан бизга тилла билан фил суяги олиб келади. Агар айтиб қўйсанг, уларни юборишмайди.

Сочельник байрами арафасида Чечевицин кун бўйи Осие харитасини кўздан кечириб, алланарсаларни ёзиш билан шуғулланади, худди асалари чаққан кишиники сингари юзи лўппи Володя ғамгин бир тарзда хонадан хонага ўтар, ҳеч нарса емасди. Ҳатто болалар хонасига кириб, икона ёнида тўхтаб, чўқиниб олади:

— Э худойим, гуноҳларимни кечир! Худоё худовандо бечора онамни ўз паноҳингда сақла,— дейди.

Кечкурун бўлса йиғлаб юборади. Ухлашга ётиш олдидан эса отаси, онаси ва сингилларини қучоқлайди. Катя билан Соня нега бундай қилаётганини билишади.

¹ Чечевица — ясмиқ.

Кичкина Маша эса, ҳеч нарсага, тушунмас, Чечевицига кўзи тушганда ўйланиб қолар ва:

— Энага рўза кунларида нўхат билан чечевница солинган овқат ейиш керак дейди,— деб қўяди уҳ тортиб.

Сочельник куни Катя билан Соня эрталаб вақтлик ўринларидан туришади ва бўлаларнинг Америкага қандай қилиб қочишларини томоша қилмоқчи бўлиб, писиб эшик ёнига келишади.

— Шундай қилиб бормайсанми?— дейди Чечевицин аччиғланиб.— Гапир: бормайсанми?

— Э худо!— деб секин йиғлайди Володя.— Қандай қилиб кетай? Ойимга раҳмим келяпти.

— Заъфарон юзли биродарим, илтимос қиламан сендан, жўнайлик! Борамиз деб мени тоза ишонтирган эдинг-ку. Узинг мени бу ишга бошлаб, кетадиган вақт етганда энди кўрқоқлик қиялсан.

— Мен... Мен кўрқаётганим йўқ... Менинг... Ойимга раҳмим келяпти.

— Қани менга шунисини айт: борасанми, йўқми?

— Бораман, бораман... Фақат шошмай тур. Уйда бироз турайлик.

— Бўлмасан ўзим кетаман!— дейди Чечевицин қатъият билан.— Сенсиз ҳам ишим битади. Яна бу киши йўлбарсларни овламоқчи, жанг қилмоқчи эдилар. Бормайдиган бўлсанг пистонларимни қайтариб бер!

Володя шу қадар алам билан йиғлайдики, сингиллари ҳам ўзларини тутолмай йиғлаб юборишади. Жимлик чўқади.

— Шундай қилиб бормайсанми?— деб яна сўрайди Чечевицин.

— Бо... бораман.

— Бўлмаса кийимларингни кий!

Чечевицин Володяни кўндириш учун Американи мақтар, йўлбарсга ўхшаб ўкирар, пароход бўлиб вишиллар, сўкинар, фил суягининг ҳаммасини, арслон ва йўлбарс териларининг ҳаммасини Володяга беришга ваъда қилар эди.

Қорачадан келган, тиканак соч, сепкилли озғингина бола қизларнинг назарида ажойиб бўлиб кўринади. Қизлар уни ҳеч нарсадан таптортмайдиган қаҳрамон деб ўйлашади. Бунинг устига у шундай усталик билан ўкирадики, эшик орқасида турган одам ҳақиқатан йўлбарс ёки арслон ўкиряпти деб ўйлайди.

Қизлар ўз хоналарига қайтиб, кийина бошлаганларида Катя кўзига жикка ёш олиб:

— Жуда қўрқяпман! — деб қўяди.

Соат иккигача, тушки овқат егани ўтирганларида ҳаммаёқ жимжит эди. Фақат овқатга ўтирганларида болаларнинг йўқлигини сезиб қолишади. Хизматкорлар уйига, отхонага, приказчиклар турадиган уйга одам юборишади — болалар у ерларда йўқ эди. Қишлоққа одам юборишади — у ердан ҳам топиша олмайди. Кейин чой ичаётганларида ҳам болалар йўқ эди. Кечки овқатга ўтирганларида эса оналари жуда хавотирланади, ҳатто йиғлаб юборади. Кечаси яна қишлоққа бориб қидиришади, фонарь билан дарё бўйини ахтаришади. Уйда тоза олағовур кўтарилади!

Эртасига урядник¹ келади, ошхонада ўтиришиб, аллақандай қоғоз ёзишади. Она ўшанда ҳам йиғлаб ўтиради.

Мана дарвоза олдида кенг, пастак чана тўхтади, унга қўшилган учта оқ отдан қуюқ буғ кўтарилар эди.

— Володя келди! — деб қичқиради ҳовлида яллаким.

— Володичка келдилар! — деб бақиради Чаталья, югуриб овқатхонага кириб.

Милорд йўғон товуш билан: «вов! вов!» дейди. Болаларни шаҳарда, гостиний дворда² тутиб олишибди (улар порох сотадиган жойни суриштириб юришган экан). Володя даҳлизга кирган ҳамоно хўнграб йиғлаб юборади ва онасининг бўйнидан қучоқлаб олади. Қизлар дир-дир титраб нима бўлар экан деб туришади. Улар оталари Володя билан Чечевицинни кабинетига олиб кириб кетганини, улар билан узоқ гаплашганини эшитишади; она ҳам гапиради ва йиғлайди.

— Шунақа қилиб бўладими ахир? — деб уқдирарди отаси. — Худо кўрсатмасин, бунинг гимназияда билиб қолишса, ҳайдаб юборишади-ку. Уялмайсизми, жаноб Чечевицин! Яхши эмас! Шу ишларни сиз бошлагансиз. Ота-онангиз, албатта, адабингизни беришар! Шунақа қилиб бўладими ахир? Қаерда тунадингиз?

— Вокзалда, — деб жавоб беради Чечевицин гердайиб.

Кейин Володя ётиб қолади ва унинг бошига сиркага хўлланган сочиқ босиб турадилар. Аллақаяққа телеграм-

¹ Урядник — чор уезд полицияси

² Гостиний двор — ўша вақтларда турли савдо магазинлари жойлашган жой.

ма юбордилар. Эртасига бир хотин — Чечевициннинг она-си келиб ўғлини олиб кетди.

Жўнаб кетаётганда Чечевициннинг чеҳраси шиддатли ва мағрур эди. Қизлар билан хайрлашаётиб ҳеч нарса демайди; фақат Катянинг дафтарчасини олиб эсдалик учун:

«Монтигомо Қирғий Чангал» деб ёзиб қўяди.

ҚАШТАНКА

Ҳикоя

Биринчи боб

ЯРАМАС ХУЛҚ

Кўппак билан хонаки итдан бўлган тулки тумшук, сариқ ёш ит йўлкада у ёқдан бу ёққа югурар ва ташвишланиб атрофига аланглар эди. У ҳар замон-ҳар замонда тўхтар ва ингиллар, гоҳ совқотган бир оёғини, гоҳ иккинчисини кўтарар, қандай адашиб қолганини билишга уринарди.

Шу кунни у қандай ўтказганини, бу ёт йўлкага қандай келиб қолганини яхши эсларди.

Бугунги кун шундай бошланди: эгаси дурадгор Лука Александрич шапкасини кийди, ёғочдан ясалган аллақандай нарсани қизил рўмолга ўраб, қўлтиғига қистирди-да:

— Қаштанка, юр!— деб қичқирди.

Қаштанка ўз номини эшитиб, ётган еридан — дурадгорлик столи тагидаги қиринди орасидан чиқди-да, ҳузур қилиб керишиб олгач, эгаси кетидан югурди. Лука Александричга буюртма берган кишилар шу қадар узоқда турардики, уларнинг ҳар бириникига етиб боргунча дурадгор йўл-йўлакай бир неча марта майхонага кириб, томоғини ҳўллаб чиқарди. Қаштанка йўлда ўзини жуда ёмон тутганини эслади. Сайрга чиққани учун севиниб кетганидан ирғишлар, от қўшилган коньканинг вагонларига қараб ҳурар, бегона ҳовлиларга кириб чиқар, бошқа итларнинг кетидан қувлар эди. Дурадгор уни йўқотиб қўяр, тўхтаб, аччиғланиб чақирарди. Бир марта у ғазаб билан итнинг тулкиникига ўхшаган шалпон қулоғидан чўзиб тортди-да:

— Ҳе... ўлиб кетгур... расво!— деб койиди.

Буюртмачиларга учрашиб, қайтишда Лука Александрич синглизиникига кирди ва у ерда еб-ичиб чиқди; кей-

ин таниш муқовасозникига борди, муқовасозникидан чиқиб майхонага кирди, у ердан чиқиб ошнасиникига борди ва ҳоказо. Хуллас, Қаштанка бегона йўлкага келиб қолганда кеч кира бошлаган, дурадгор эса ғирт маст эди. У қўлларини ҳавода силкитар ва чуқур нафас олиб ғўлдирарди:

— Гуноҳкор, осий бандамиз! Гуноҳимизни ўзинг кечир! Мана ҳозир кўчада фонарларни томоша қилиб юрибмиз. Улганимизда эса дўзах ўтида ёнамиз...

У гоҳ мулойимлашиб, Қаштанкани чақириб олар ва унга қараб шундай дерди:

— Сен-чи, Қаштанка, бир жонивор-ҳашаротдан бошқа нарса эмассан. Дурадгор билан ромсознинг орасида қанча фарқ бўлса, сен билан одам орасида ҳам шунча фарқ бор...

У Қаштанка билан шу тарзда гаплашиб турганида, бирдан музыка янгради. Қаштанка аланглаб қаради ва кўчада, бир полк солдатнинг тўппа-тўғри бэстириб келаяётганини кўрди. Фашига тегаётган музыка товушига чидаёлмамай ўзини у ёқдан бу ёққа уриб вовуллади. Дурадгорнинг қўрқиб ғиншиш- ва ҳуриш ўрнига тиржайганини, қаддини ростлаб, беш бармоғини чеккасига тақаб честь берганини кўриб, Қаштанка ҳайрон бўлиб қолди. Эгасининг қаршилиқ кўрсатмаганини кўрган Қаштанка боягидан ҳам бадтар вовуллади ва жон ҳолатда кўчани кесиб ўтиб, нариги йўлкага югурди.

Қаштанка ҳушига йиғиб олганда музыка тинган, полкдан эса асар ҳам қолмаган эди. У кўчани кесиб ўтиб, хўжайинини қолдириб кетган жойига югурди, лекин, афсус! У ерда дурадгор йўқ эди. Қаштанка жон ҳолатда олдинга отилди, кейин орқасига қайтди, кўчани яна бир кесиб ўтди, лекин дурадгордан ном-нишон қолмаган эди... Қаштанка эгасининг изини ҳидидан топиб олай деб йўлкани искади, лекин бундан сал илгари янги резинка калиш кийган аллақандай муттаҳам ўтган экан, барча нозик ҳидлар, ўткир каучукнинг буриқсаб турган сассиқ ҳидига қўшилиб, ҳеч нарсани ажратиб бўлмади.

Қаштанка гоҳ олдинга, гоҳ кейинга югурди, эгасини топмади. Бу орада қоронғи тушиб қолди. Кўчанинг ҳар икки томонидаги фонарлар ёқилди, уйларнинг деразаларида чироқ кўринди. Зудлаб ёғаётган лайлак қор тош кўчани, отларнинг яғринини, извошқачиларнинг шапкасини оқартирарди. Қоронғи қуюқлашган сари нарсалар

тобора окроқ кўринарди. Қаштанканинг ёнида, унинг олдини тўсиб, оёқлари билан уни туртиб, бегона буюртмачилар у ёқдан бу ёққа тинмай ўтиб гурарди. (Қаштанка барча одамларни икки тоифага: хўжайинлар ва буюртмачиларга ажратарди; булар ўртасида катта фарқ бўлиб: хўжайинлар уни уришга ҳақли бўлса, Қаштанканинг ўзи буюртмачиларнинг болдиридан узишга ҳақли эди). Буюртмачилар қаёққадир шошилар, унга парво ҳам қилмасдилар.

Жуда қоронғи бўлиб қолгач, Қаштанканинг юрагини қайғу ҳамда ваҳима босди; у аллақандай бир эшикка сиқилиб олиб, зор-зор йиғлади. Қаштанка Лука Александрич билан кун бўйи саёҳат қилиб чарчаган, қулоғи ва оёқлари совқотган, бунинг устига қорни ҳам жуда оч эди. Кун бўйи у атиги икки марта овқатланди: муқовасозникида озгинагина елим, қовоқхоналарнинг бирида колбасанинг пўстлоғини топиб олди. Ана шу холос. Агар у одам бўлганда эди, балки:

«Йўқ, бундай яшаб бўлмайди! Ундан кўра ўзингни отиб ўлдирганинг яхши!» деб қўйган бўларди.

Иккинчи боб

СИРЛИ БИР НОТАНИШ ОДАМ

Лекин Қаштанка ҳеч нарсани ўйламас, фақат ғинширди. Энди орқа ва бошини момикдай юмшоқ қор қоплаб олган, мадорсизликдан мудрай бошлаган ҳам эдики, бирдан эшик шиқиллади, ғижиллаб очилди ва биқинига урилди. Қаштанка ирғиб турди. Очилган эшикдан буюртмачилар тоифасидан аллақандай бир киши чиқди. Қаштанка ангиллаб, унинг оёғи тагида ўралишиб қолгани учун бу кишининг эътиборини ўзига жалб этди. У энгашди-да:

— Ҳа, кучукча, бу ерга қандай келиб қолдинг,— деди.— Эшик билан эзиб қўйдимми? Вой бечорагина-е... қўй, хафа бўлма, қўя қол... Билмай қолдим.

Қаштанка кипригига ёпишган қор учқунлари орасидан нотаниш кишига қаради ва рўпарасида соқоли қирилган лўппи юзли, бошига цилиндр кийган, эғнидаги пўстинининг олди очиқ, пакана ва бақалоқ одам турганини кўрди.

— Нега ғиншийсан?— деб сўради у киши қўли билан Қаштанканинг устидаги қорларни қоқиб.— Эганг қани?

Адашиб қолдингми? Эҳ, бечора кучукча-я! Энди нима қиламиз-а?

Нотаниш кишининг овозидаги меҳрибонлик оҳангини сезган Қаштанка унинг қўлини ялади ва аввалгидан қаттикроқ гиншиди.

— Жуда ғалати ёқимтой кучук экансан-ку!— деди нотаниш киши.— Тулкининг ўзгинасисан-а! Майли энди, нима ҳам қилардик, мен билан юра қол. Бирон нарсага яраб қоларсан... Маҳ-маҳ!

У киши лабини чўпилатди ва Қаштанкага қўли билан «юр» деган ишора берди. Қаштанка унга эргашди.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас Қаштанка катта ёруғ хонада, стол олдида, нотаниш кишининг овқатланишини, бошини бир томонга эгиб, ийдирадиган тарзда мароқ билан кузатиб ўтирарди. У киши овқатланар, Қаштанкага ҳам овқатдан ташлаб қўярди... Аввал у Қаштанкага бир бурда нон ва пишлоқнинг кўк пўстлогини ташлади. Кейин бир парча гўшт, яримта сомса ва товуқ суягини берди. Қаштанка оч бўлгани учун уларнинг ҳаммасини шу қадар тез ямлаб ютардики, мазасини ҳам билмай қоларди.

Қанча кўп еса ҳам тўймасди.

— Эганг яхши боқмас экан!— деди нотаниш киши итнинг овқатни оч кўзлик билан чайнамай ютаётганини кўриб.— Мунча озгинсан! Қоқ суяксан...

Қаштанка кўп овқат еди, лекин тўймади, фақат ҳузур қилди, холос. Овқатдан кейин уйнинг ўртасига ётиб, оёғини узатди ва роҳат қилганидан думини ликиллатди.

Янги эгаси креслода ялпайиб ўтириб, сигара чекаётганда Қаштанка думини ликиллатиб: бу ер яхшими ёки дурадгорники яхшими, деб ўйлади. Бу ерда жиҳозлари оз ва бунинг устига хунук: кресло, диван, лампа ва гиламлардан бошқа ҳечнарсан йўқ. Шунинг учун ҳам уй бўшга ўхшаб кўринади. Дурадгорнинг уйи эса ҳар хил нарсалар билан тўла: уникада стол, дурадгорлик дастгоҳи, бир уюм қиринди, рандалар, исканалар, арралар, саъва қамалган қафас, тоғора бор... Нотаниш кишиникида ҳеч қанақа ҳид йўқ, дурадгорникида эса доим елим, лак ва қириндиларнинг хушбўй ҳиди анқийди. Лекин шунисини ҳам айтиш керакки, нотаниш кишининг кўпгина яхши томони бор: у овқатни кўп берди, Қаштанка стол олдида думини ликиллатиб, ийдирадиган тарзда термулиб турганда бирон марта ҳам урмади, ер тепиниб: «Йўқол лаънати!» деб ҳам қичқирмади.

Янги эгаси сигарасини чекиб бўлгач, чиқиб кетди ва кўрпача олиб кирди. Кўрпачани девор ёнига, бурчакка солар экан:

— Ҳой кўппак, бу ёққа кел! Бу ерда ёт. Ухла!— деди.

Кейин у лампани ўчириб, чиқиб кетди. Каштанка кўрпачада ётди ва кўзини юмди. Кўчадан итнинг вовуллагани эшитилди, у ҳам жавоб қайтармоқчи бўлган эди, лекин бирдан кўнглини ғусса босди.

У Лука Александрични, унинг ўғли Федюшкани ва дурадгорлик дастгоҳи тагидаги шинамгина ўрнини эслади. . . Каштанка қишнинг узоқ кечаларида дурадгор ёғоч рандалаётганда ёки овозини чиқариб газета ўқиётганда, Федюшка билан ўйнашини эслади. . . Федюшка Каштанканинг орқа оёғидан тортиб дастгоҳ тагидан судраб чиқарар ва у билан шундай фокуслар қилар эдики, кўз олди қоронғилашиб, аъзойи бадани оғрирди. Федюшка уни орқа оёғида юришга мажбур қилар, Каштанкани кўнғироқ қилар, яъни думидан қаттиқ тортар, натижада у ангиллар ҳам вовулларди. Каштанкага тамаки ҳидлатарди. . . Айниқса мана бу фокус жуда азоб берарди: Федюшка бир парча гўшти ипга боғлаб Каштанкага ташлар, у ютиб юборгач эса, қаҳ-қаҳлаб кулиб, уни меъдасидан тортиб чиқарарди. Хотиралар кўз олдига равшанроқ келган сари Каштанка қаттиқроқ ва ғамгинроқ финший бошлади.

Лекин кўп ўтмай ҳорғинлик ва иссиқ қайғудан устун келди. . . У ухлаб қолди. Хаёлида итлар югуришиб юрарди; булар орасида Каштанка бугун кўчада учратган кўзига оқ тушган, тумшугининг ёнини тиканакдай жун босган, бароқ қари хонаки ит ҳам бор эди. Федюшка бўлса, қўлига искана ушлаб уни қувлаб юрибди, кейин Федюшка ҳам бирдан ит қиёфасига кириб, бароқ жун босди, қувониб-қувониб вовуллади-да, Каштанканинг ёнига келиб қолди. Каштанка иккаласи оқкўнгилик билан бир-бирларининг тумшуқларини искашди-да, югуриб кўчага чиқиб кетишди. . .

Учинчи боб

ЯНГИ ЕҚИМТОЙ ТАНИШЛАР

Каштанка уйғонганда тонг ёришган, кўчадан эса фақат кундузлари бўладиган ғовур-ғувур эшитиларди. Уйда ҳеч ким йўқ. Каштанка керишди, эснади ва аччиғланиб

хонада у ёқдан бу ёққа кезиб юрди. У бурчакларни ва жиҳозларни искади, даҳлизга кириб чиқди, лекин бирон-та қизиқарли нарса топмади. Даҳлизга чиқиладиган эшикдан ташқари яна бир эшик бор эди. Бироз ўйлаб кўргач, Қаштанка икки оёғи билан эшикни тимдалаб очди ва иккинчи хонага чиқди. Кроватда буюртмачи тоифасидаги одам байко адёл ёпиниб ухлаб ётарди. Қаштанка кечаги нотаниш кишини таниди.

— Рррр. . . — деди Қаштанка, лекин шу заҳоти кечаги овқатни эслаб, думини ликиллатди ва искай бошлади.

Қаштанка нотаниш кишининг кийимларини, этигини искади ва улардан от ҳиди келаётганини аниқлади. Ётоқхонада аллақаяёққа чиқиладиган яна бир эшик бўлиб, у ҳам ёпиқ эди. Қаштанка шу эшикни тимдалади, кўкраги билан итариб очди ва шу замоноқ ғалати, жуда шубҳали ҳидни сизди. Кўнгилсиз бир учрашувни олдиндан ҳис қилган Қаштанка ириллади ва атрофига аланглаб, деворларига ёпиштирилган қоғозлар кир бўлиб кетган кичик уйга кирди-да, қўрққанидан тисланди. Қаштанка рўпарасида сира кутилмаган ва қўрқинчли бир нарсани кўрди. Кулранг бир ғоз бўйни ва бошини ерга эгиб, қанотларини ёзиб ва қиғиллаб тўғри Қаштанкага қараб бостириб келарди. Ундан сал нарида кичкинагина кўрпачада оппоқ мушук ётарди; Қаштанкани кўриши биланоқ у ирғиб турди, белини камалак қилиб, думини кўтарди, юнгини ҳурпайтирди ва у ҳам пихиллади. Қаштанка жуда қўрқиб кетди, лекин сир бой бермаслик учун қаттиқ вовуллади ва мушукка ташланди. . . Мушук белини боягидан ҳам бадтарроқ эгди, пихиллади ва панжаси билан Қаштанканинг бошига бир урди. Қаштанка ўзини четга олди, чўнқайди, мушук томон тумшугини чўзиб гиншиди ва қаттиқ вовуллади; шу вақт орқа томондан келган ғоз Қаштанканинг орқасини чўқиди. Қаштанка сапчиб тушди ва ғозга ташланди. . .

Шу вақт бирдан:

— Бу нима деган гап?— деб жаҳл билан айтилган қаттиқ овоз эшитилди ва эгнига чопон кийган, сигара тишлаган кечаги нотаниш киши кириб келди.— Нима гап ўзи? Жой-жойингга бор!

У киши мушукнинг ёнига келди, эгилиб турган белига бир туртди-да:

— Федор Тимофеич, бу нима? Жанжал кўзғадингларми? Эҳ, қари тентак! Ёт!— деди.

Кейин ғоз томонга ўгирилиб бақирди:

— Иван Иванович, бор жойингга!

Мушук итоаткорлик билан кўрпачасига ётди ва кўзиди юмди. Қизишиб кетиб, жанжалга аралашганидан ўзи ҳам норози экани тумшуқ ва мўйловидан сезилиб турарди. Қаштанка ранжиб ғиншиди, ғоз эса бўйинини чўзиб, нима тўғридадир тез-тез, қизғин ва равшан гапирди, лекин унинг нима деганига ҳеч тушуниб бўлмас эди.

— Хўп, хўп!— деди хўжайин эснаб.— Аҳил бўлиб, дўст бўлиб яшаш керак.— У Қаштанкани силаб қўйди ва гапини давом этдирди:— Сен, сариқ, кўрқма... Булар яхши, сени хафа қилишмайди... Шошма, отингни нима кўямиз? Отсиз юриб бўлмайди-ку, оғайни.

Нотаниш киши ўйлаб тургач:

— Топдим...— деди.— Сенинг отинг — Тётка бўлади... Тушундингми? Тётка.

У, «Тётка» сўзини бир неча бор такрорлади-да, чиқиб кетди.

Қаштанка ўтирди ва атрофини кузата бошлади. Мушук кўрпачасида қимир этмай ўтирар ва ўзини уйқуга солар эди. Ғоз эса бўйинини чўзиб ва турган жойида ер тепиниб, алланарса тўғрисида тез ва қизғин гапирарди. Афтидан жуда ақлли ғоз кўрнарди; ҳар гал узундан-узоқ гапиргандан кейин, ҳайрон бўлиб, орқасига тисланар ва ўз сўзидан завқланаётгандай кўрнарди... Қаштанка унинг гапига қулоқ солди, «ррр...»деб жавоб қайтарди-да, бурчакларни искай бошлади. Бир бурчакда кичкина тоғора турар, унда нўхот ва нон ивитиб қўйилган эди. Қаштанка нўхотни еб кўрди — бемаза экан, нондан еб кўрди — дуруст экан, индамай еяверди. Ғоз бегона бир ит овқатини еб кўяётгани учун хафа бўлмади, аксинча, боягидан ҳам қизғинроқ гапирди ва ўзининг ишончини кўрсатиш учун тоғора ёнига келди-да, нўхотдан бирнеча донасини териб еди

Тўртинчи боб

ЧАМБАРАКДАГИ МУЪЖИЗА

Бироздан кейин нотаниш киши яна кирди. Унинг қўлида дарвозага ва П ҳарфига ўхшаган ғалати бир нарса бор эди. Ёғочдан қўпол қилиб ишланган П ҳарфининг тепасига қўнғироқ осилган ва тўппонча боғлаб қўйил-

ган; қўнғироқнинг тилига ва тўппончанинг тепкисига каноп боғланган эди. Нотаниш киши П ни уйнинг ўртасига қўйди, анчагача алланарсаларни ечди, бойлади, кейин ғозга қаради-да:

— Қани, Иван Иванович, марҳамат!— деди.

Ғоз П нинг ёнига келди ва алланарсани кутган вазиятда тўхтади.

— Қани,— деди нотаниш киши,— бошлаймиз.— Аввал бир салом қилиб қўй! Тез бўл!

Иван Иванич бўйинини чўзди, ҳар тарафга қараб бош чайқади ва панжаси билан ер тепиниб қўйди.

— Яша, балли... Қани энди, ўл!

Ғоз оёғини осмонга кўтариб чалқанча тушиб ётди. Ана шундай бир неча аҳамиятсиз фокуслардан кейин нотаниш киши бирдан бошини чангаллади ва юзида қўрқув акс этдириб қичқирди:

— Қоровул! Ут кетди! Ёниб кетдик!

Иван Иванич П нинг ёнига югуриб борди, каноппи тишлаб тортди-да, қўнғироқни чалиб юборди.

Нотаниш киши жуда мамнун бўлди. У ғознинг бўйинини силади-да:

— Баракалла, Иван Иванович!— деб қўйди.— Энди, ўзингни заргар деб фараз қил, олтин ва брильянтлар билан савдо қиласан. Магазинингга келсангки, ўғрилар юрипти. Шунда нима қилардинг?

Ғоз иккинчи каноппи тишлаб тортди, тўппонча пақиллаб отилди. Қўнғироқнинг жаранглаши Қаштанкага жуда ёқди, тўппончанинг пақиллаб отилиши эса уни шу қадар завқлантириб юбордики, П нинг атрофида югуриб вовуллади.

— Тётка, жойингга бор,— деб қичқирди нотаниш киши.— Тек тур.

Иван Иваничнинг иши тўппонча отиш билан тугамади. Нотаниш киши хипчинини шипиллатиб уни бир соатча ўз атрофида югуртирди, ғозни ғовдан сакрашга, чамбарак ичидан сакраб ўтишга, думини ерга тираб, панжаларини силкитишга мажбур қилди. Қаштанка Иван Иваничдан кўз узмас, завқланганидан финширди, бир неча марта қаттиқ вовуллаб, унинг кетидан югурди. Ғоз ҳам, ўзи ҳам чарчагандан кейин нотаниш киши пешонасининг терини артди-да:

— Марья Хавронья Ивановнани чақир!— деб қичқирди.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас ҳуриллаган овоз эшитилди. . . Қаштанка вакиллади, ўзига қаҳрамонона тус берди-да, ҳар эҳтимолга қарши нотаниш кишининг ёнига бориб турди. Эшик очилди, аллақандай кампир мўраллади ва бир нималар деди-да, қоп-қора жуда хунук бир чўчқани киритиб юборди. Чўчқа Қаштанканинг ириллаганига парво қилмай тумшугини кўтарди-да, хурсандлик билан ҳуриллади. У эгасини, мушукни ва Иван Ивановични кўрганига жуда севиниб кетганга ўхшарди. У мушукнинг ёнига бориб, тумшуги билан қорнига туртиб қўйганда ва фоз билан алланарса ҳақида гаплашганда унинг ҳаракатлари, овози ҳамда думининг титрашидан анча кўнгилчанлиги сезилиб турарди. Бунақа шахсларга қараб ириллаш ва вовуллаш фойдасизлигини Қаштанка дарров тушунди.

Хўжайин П ни олиб қўйди ва:

— Федор Тимофеич, марҳамат! — деб қичқирди.

Мушук эринчоқлик билан ўрнидан турди-да, истар-истамас юриб, худди бир катта иш кўрсатаётгандек чўчқанинг ёнига келди.

— Қани, миср пирамидасидан бошлаймиз,— деди хўжайин.

У анчагача алланарсаларни тушунтирди, кейин: «Бир... икки. . . уч!» деб команда берди. «Уч» дейилиши биланоқ Иван Иванович қанотларини қоқди ва сакраб чўчқанинг устига чиқиб олди. . . Фоз қанотларини ёйиб, бўйинини чўзиб, мувозанатни сақлаб, чўчқанинг устига жойлашгач, Федор Тимофеич эринчоқлик билан шалвираб юриб, уларнинг ёнига борди ва ўз санъатини назар-писанд қилмаган бир қиёфада аввал истар-истамас чўчқанинг устига чиқди, кейин фознинг устига чиқди-да, олдинги оёқларини кўтариб турди. Нотаниш киши айтган миср пирамидаси ҳосил бўлди. Қаштанка завқланганидан чийиллаб юборди, лекин шу маҳал кекса мушук эснади ва мувозанатини йўқотиб, фознинг устидан ағинаб тушди. Нотаниш киши бақирди, қўлларини силкиди ва яна алланарсани тушунтира бошлади. Хуллас хўжайин пирамида билан бир соатча овора бўлгандан кейин Иван Ивановичга мушукка миниб юришни ўргата бошлади, кейин мушукка чекишни ўргатди ва ҳоказо.

Нотаниш киши пешонасининг терини артиб чиқиб кетиши билан таълим тугади. Федор Тимофеич жирканиб пих-пих қилиб қўйди-да, кўрпачасига ётиб кўзини юмди.

Иван Иванович тогора ёнига борди, кампир чўчқани олиб чиқиб кетди.

Жуда кўп янги таассуротлар туфайли Қаштанкага кун жуда тез ўтиб кетгандай туйилди, кечқурун эса деворларига ёпиштирилган қоғозлари кир бўлиб кетган уйга кўрпачаси билан кўчириб қўйилди-да, у ерда Федор Тимофеич ва ғоз билан биргаликда тунади.

Бешинчи боб

ТАЛАНТИ ТАЛАНТИ

Орадан бир ой ўтди.

Қаштанка ҳар куни кечқурун яхши овқат билан боқишларига ва Тётка деб чақиришларига ўрганиб қолди. У нотаниш кишига ҳам, янги ҳамроҳларига ҳам кўникди. Умр силлиқ ва равон ўтарди.

Кунлар бир хилда бошланарди. Одатда Иван Иванович ҳаммадан аввал уйғонар ва Тётка ёки мушук ёнига борар, бўйнини эгиб алланарсалар тўғрисида қизғин ва берилиб гапирар, лекин унинг нима деяётганига аввалгидек сира тушуниб бўлмас эди. Баъзан у бошини баланд кўтариб узун монологлар ўқирди. Дастлабки танишган кунларида Қаштанка, ғозни ақлли бўлгани учун кўп гапиради деб ўйлаганди, лекин кўп ўтмай уни бутунлай иззат қилмайдиган бўлди; ғоз унинг ёнига келиб, узун нутқини бошлаганда, Қаштанка аввалгидек думини ликиллатмас, аксинча ҳадеб гапиравериб ҳеч кимни ухлатмагани, эзмалиги учун сира менсимас ва ийманиб ўтирмай «ррр...» деб қўярди.

Федор Тимофеич эса бутунлай бошқача эди. У уйғонса ҳам дамини чиқармас, қимирламас, ҳатто кўзини ҳам очмас эди. Унга қолса сира уйғонмас эди, чунки ҳаётни унча яхши кўрмаса керак. Уни ҳеч нарса қизиқтирмас, ҳамма нарсага бепарво қарар, ҳамма нарсадан нафратланар, ҳатто мазали овқатни еб туриб ҳам жирканиб, «пих-пих»лаб қўярди.

Қаштанка уйғонганидан кейин уйдан-уйга ўтиб юрар ва бурчакларни искар эди. Фақат унга ва мушукка ҳамма уйларга кириб юришга рухсат берилганди; ғоз бўлса, деворларига ёпиштирилган қоғозлари кир бўлиб кетган уйнинг остонасидан ҳатлашга ҳам ҳақсиз эди. Хавронья Ивановна ҳовлининг аллақаерида, оғилда яшар ва таълим пайтларидагина пайдо бўларди. Хўжайин кеч уйғо-

нар ва чойини ичиб бўлиши биланоқ фокусларини бошларди. Ҳар кун уйга П, қамчи ва чамбарак олиб кирилар, ҳар кун шу фокуслар такрорланарди. Таълим уч-тўрт соат давом этар, ҳатто баъзан шундай бўлардики, Федор Тимофеич, ҳориганидан худди мастларга ўхшаб гандирақлар, Иван Иванович тумшугини очиб оғир нафас олар, хўжайин эса қип-қизариб кетиб, ҳадеб пешонасининг терини артарди.

Таълим ва овқатланиш туфайли кун жуда хурсандчилик билан ўтар, кечқурунлари эса Тётка зерикар эди. Одатда кечқурун хўжайин аллақерга жўнар, ғоз билан мушукни ҳам ўзи билан олиб кетарди. Елғиз қолган Тётка кўрпачасига ётар ва ғуссага ботар эди. Ғусса, худди уйни босаётган қоронғилик сингари секин-аста бутун борлигини қамраб оларди. Шундай бўлардики, итнинг вовуллашга ҳам, овқат ейишга ҳам, уйдан-уйга югуриб юришга ҳам, ҳатто, қарашга ҳам хуши келмай қоларди; кейин итми, одамми эканлиги ноаниқ икки гавда хаёлига келарди. Уларнинг истараси иссиқ, ёқимтой, лекин кимлигини англаб бўлмасди; уларни кўрганда Тётка думини ликиллатар, назарида аллақердадир кўргандай ва севгандай бўларди. . . Ухлаб кетар экан, улардан ҳар гал елим, қиринди ва лак ҳиди келаётгандай туйиларди.

У янги ҳаётга жуда кўникиб, озғин, суякларни чиқиб турган хонаки итдан тўқ ва шўх кўппакка айлангач, эгаси олатдаги таълим олдидан уни силаб қўйди-да, шундай деди:

— Тётка, энди ишни бошласак ҳам бўлар. Бекор юриш етар. Сени артист қилмоқчиман. . . Хўш, артист бўлгинг келадими?

Шундай қилиб унга турли ҳунар ўргата бошлади. Биринчи дарсда у кейинги оёқларида тик туришни ўрганди. Бу ҳунари ўзига ҳам жуда ёқди. Иккинчи дарсда кейинги оёқларида сакраб, эгаси ушлаб турган қандни оғзи билан олиб олиши керак эди. Кейинги дарсларда эса ўйин тушишни, эгасининг атрофида тизгинланган ҳолда югуришни, музыкага жўр бўлиб увиллашни, кўнғироқ чалишни, тўппонча отишни ўрганди. Орадан бир ой ўтгач миср пирамидасида бемалол Федор Тимофеичнинг ўрнини босадиган бўлди. У жон-дили билан таълим олар, муваффақиятларидан эса ниҳоятда хурсанд эди; тилини осилтириб эгаси атрофида тизгинланган ҳолда югуриш, чамбарак орасидан сакраш ва кекса Федор

Тимофеичга миниб юриш унга жуда хуш ёқарди. Ҳар бир муваффақиятли чиққан фокусдан завқланиб қаттиқ вовуллар, эгаси эса ҳайрон бўлар ва завқланганидан қўлларини бир-бирига ишқаб:

— Талант! Талант!— Ҳақиқий талант! Бу ўйинларинг, албатта, ҳаммага манзур бўлади!— деб қўярди.

Шундай қилиб Тётка «талант» деган сўзга ўрганиб қолди ва ҳар гал эгаси шу сўзни айтганда ирғиб турар, гўё бу сўз ўз исми бўлиб қолгандай, атрофга аланглаб қўярди.

О л т и н ч и б о б Н О Т И Н Ч К Е Ч А

Тётка туш кўрди, тушида қоровул супурги кўтариб, қувлаб юрган эмиш. Тётка кўрққанидан уйғониб кетди.

Хона жимжит, қоп-қоронғи ва жуда дим эди. Бургалар таларди. Тётка илгари қоронғидан ҳеч кўрқмасди, лекин энди негадир юрагини ваҳима босди, вовуллагиси келди. Қўшни хонада хўжайиннинг чуқур нафас олгани эшитилди, орадан бироз вақт ўтгач, оғилхонадаги чўчқа хуриллади, яна жимлик чўкди. Овқат ҳақида ўйласанг кўнглинг анча енгил тортади. Шунинг учун ҳам Тётка бугун Федор Тимофеичнинг овқати орасидан товуқнинг оёғини ўғирлаб олганини, ва меҳмонхонада шкаф ёнидаги ўргимчак ин қўйган ва чанг босган бурчакка яширганини ўйлади. Ҳозир бориб хабар олиб келса бўларди-я: товуқ оёғи турганмикан, ё йўқмикан? Эгаси топиб олиб, еб қўйган бўлиши ҳам мумкин. Лекин тонг отмасдан у ўйга кириб бўлмайди; бу ернинг тартиби шундай. Тётка тезроқ ухлай деб кўзини юмди, чунки қанчалик тез ухласа, шунчалик тез тонг отишини у тажрибада биларди. Лекин шу вақт ундан сал нарироқда ғалати бир товуш эшитилди. Тётка сесканиб кетди ва ирғиб ўрнидан турди. Бу Иван Иваничнинг товуши эди. Лекин бу товуш одатдагидек эзма ва ишонарли бўлмай, эшикнинг ёғиллашига ўхшаш ғайри табиий, жуда даҳшатли чинқириқ эди.

Тётка қоронғида ҳеч нарсани кўрмади ҳам, тушунмади ҳам. Шунинг учун боягидан бадтар кўрқиб кетдида, гўлдираб:

— Ррррр...— деб қўйди.

Орадан яхши бир суякни тозалагунча керак бўлган бир муддат ўтди; қичқириқ такрорланмади. Тётка аста-

секин тинчланди ва мудраб кетди. Тушида сони ва ёнбошида бултургидан қолган юнглари осилиб турган иккита катта қора итни кўрди; улар катта тоғорадаги оппоқ буғи осмонга кўтарилаётган ва жуда маъали ис келаётган ювиндини очкўзлик билан ичишарди; улар баъзи-баъзида Тёткага қарар ва тишларини иржайтириб: «Сенга бермаймиз!» деб гўлдирашади. Лекин уйдан пўстин кийган киши чопиб чиқди-да, уларни қамчи билан уриб, ҳайдаб юборди; шундан кейин Тётка тоғора ёнига бориб, ича бошлади, бояги киши дарвозадан чиқиб кетиши билан ҳалиги қора итлар ўқиришиб унга ташланди. Шу вақт яна қиғиллаган товуш эшитилди.

— Қ-ғў! Қ-ге-ге!— деб қичқирди Иван Иванич.

Тётка уйғонди, ирғиб ўрнидан гурди-да, кўрпачасидан тушмасданоқ улиди. Унга Иван Иванич эмас, бошқа биров қичқираётгандай туйилди, оғилхонадаги чўчқа ҳам негадир яна хуриллаб қўйди.

Бирдан туфлининг шипиллаши эшитилди ва чопон кийган, шам кўтарган хўжайин кириб келди. Лип-лип этган нур деворларга ёпиштирилган кир қоғозларни ва шипни ёритиб, қоронғиликни қувиб чиқарди. Тётка қараса, уйда бегона кимса кўринмайди. Иван Иванич ерда, ухламай ўтирарди. Унинг қанотлари ёйилган, тумшуғи очилган, жуда чарчаб, сувсаб қолганга ўхшарди. Қари Федор Тимофеич ҳам ухламасди. Бояги товуш уни ҳам уйғотиб юборган бўлса керак.

— Иван Иванич, сенга нима бўлди?— деб сўради хўжайин ғоздан.— Нега бақирасан? Тобинг йўқми?

Ғоз жавоб бермади.

Хўжайин унинг бўйнини ушлаб қўйди, орқасини силади-да:

— Вой, тентаквой-ей. Ўзинг ҳам ухламайсан, бошқаларни ҳам ухлатмайсан,— деб қўйди.

Хўжайин шамни олиб чиқиб кетгач, уй яна қоронғи бўлиб қолди. Тёткани ваҳима босди. Ғоз қичқирмас, лекин итнинг назарида қоронғиликда аллаким тургандай бўларди. Ҳаммасидан даҳшатлиси шу эдики, ўша бегонанинг ўзи кўринмас, шакли бўлмагани учун қопиб ҳам бўлмас эди-да. Негадир Тётканинг назарида шу кечаси бирон ёмон ҳодиса юз берадигандек сезиларди. Федор Тимофеич ҳам нотинч эди. Тётка унинг ўз кўрпачасида ивирсилаётганини, эснаб бошини силкитаётганини эшитарди.

Кўчанинг аллақарида дарвоза тақиллади. Оғилхэнадаги чўчқа хуриллади. Тётка гиншиди, олдинги оёқларини чўзиб, устига бошини қўйди. Дарвозанинг тақиллаши, негадир ухламаган чўчқанинг хуриллаши, қоронғида ва сукунат ичида Тёткага Иван Иваничнинг овозидаги сингари, жуда ҳам ғамгин ва даҳшатли оҳанг эшитилди. Ҳамма ёқ ваҳима ва ташвиш ичида эди. Нима бўлаётган экан-а? Ана шу кўринмаган ким экан-а? Мана, Тётканинг ёнида иккита кўк учқун бир он йилтиллаб кетди. Бу Федор Тимофеич бўлиб, танишганларидан бери унинг ёнига биринчи марта келиши эди. Унга нима керак? Тётка панжасини ялади-да, унинг нега келганини ҳам сўрамай, ҳар хил овоз чиқариб гиншиб қўйди.

— Қ-ге!— деб қичқирди Иван Иванич.— Қ-ге-ге!

Яна эшик очилди-да, шам кўтарган хўжайин кирди. Ғоз боягидек тумшугини очиб, қанотини ёзиб ўтирарди. Унинг кўзлари юмуқ эди.

— Иван Иванич!—деб чақирди хўжайин.

Ғоз қимир этмади. Хўжайин унинг ёнига, срга ўтириб бир пас индамай қараб турди-да:

— Иван Иванич,— деб чақирди.— Сенга нима бўлди? Ўзи нима гап. Улаяпсанми? Ҳа, энди эсимга тушди!— деб қичқириб юборди у бирдан бошини чангаллаб.— Нега бунақа бўлаётганинга тушундим? Бугун сени от босиб олган эди! Эҳ, худойим, эҳ худойим!

Тётка хўжайинининг нима деяётганига тушунмас эди. Лекин шунга қарамай унинг бирор даҳшатли ҳол юз беришини кутаётганини пайқади. Тётканинг назарида қоронғи деразадан аллақандай бегона мўралаётганга ўхшаб кўринарди. У дераза томонга тумшугини чўзиб увлади.

— Тётка, ғоз ўляпти,— деди хўжайин ва қўлларини ёзди,— ҳа, ҳа, ўляпти! Уйингизга ўлим кириб келди. Энди нима қиламиз?— Ранги ўчган, зўр ташвишга тушган бечора хўжайин уҳ тортди, бошини чайқай-чайқай ётоқхонасига чиқиб кетди. Тётка қоронғида қолчшдан қўрқиб унинг кетидан эргашди. Хўжайин кроватига ўтирди-да:

— Э, худойим-ей, энди нима қиламиз?— деди бир неча марта.

Тётка унинг оёғи тагида ўралишар, нима учун юраги сиқилаётганини ва бошқалар нега ташвишга тушаётганини тушунмай, сабабини билиш ниятида хўжайиннинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турарди. Кўрпачасидан турмай-

диган Федор Тимофеич ҳам хўжайиннинг хонасига кирди ва оёғига суйкала бошлади. У, ташвишли хаёлларни чиқариб ташламоқчи бўлгандай, бошини силкитар ва кровать тагига хавотирланиб қараб-қараб қўярди.

Хўжайин бир ликопчага умивальникдан сув қўйди-да, яна ғоз олдига чиқди.

— Ич, Иван Иванич!— деди у, мулойимлик билан ликопчани ғоз ёнига қўятуриб.— Ича қол, жоним.

Лекин, Иван Иванич қимир этмас, ҳатто кўзини ҳам очмас эди. Хўжайин унинг бошини ликопчага энгаштирди ва тумшугини сувга тегизди, аммо ғоз сувдан ичмади, қанотини яна ҳам кенгроқ ёзди, боши ликопчада қолаверди.

— Тамом, вассалом!— деб уҳ тортди хўжайин.— Тамом. Иван Иваничдан ажралиб қолдик!

Хўжайиннинг юзидан ялтироқ томчилар оқиб тушди, бунақа томчилар ёмғир ёққанда дераза ойналарида кўринади. Тётка билан Федор Тимофеич нима бўлаётганига тушунмай, унинг оёғига суйкалишар ва қўрқиб ғозга қарашарди.

— Бечора Иван Иванич,— деди хўжайин ғамгинлик билан уҳ тортиб.— Мен бўлсам сени баҳорда дачага олиб кетаман, биргалашиб кўм-кўк майсазорда сайр этамиз, деб ўйлаган эдим. Бечора жонивор, содиқ ўртоқ, сендан айрилиб қолдим-ку! Сенсиз энди нима қиламан?

Тётканинг назарида ўзи ҳам худди шунақа бўлагандек, яъни нима учундир кўзи юмилиб, оёқлари чўзилиб, оғзи очилиб қоладигандек, ҳамма унга қўрқиб қарайдигандек туйилди. Федор Тимофеичнинг мияси ҳам шундай фикрлар билан банд бўлса керакки, ҳеч қачон қари мушук бу қадар ғамгин ва маъюс бўлмаган эди.

Тонг ёриша бошлади. Тёткани қўрқитиб чиққан бегона нарса кўринмас эди. Тонг отгандан кейин қоровул келди, ғознинг оёғидан кўтариб аллақайёққа олиб кетди. Бир оздан сўнг кампир кирди ва тоғорани кўтариб чиқиб кетди.

Тётка меҳмонхонага чиқди ва шкаф орқасига қаради: хўжайин товуқ оёғини еб қўймапти, суяк ўша жойда, чангда, ўргимчак ини орасида ётарди. Аммо Тётканинг юраги сиқилар ва йиғлагиси келарди. У товуқ суягини ақалли ҳидлаб ҳам кўрмади. Диваннинг тагига кириб ўтирди ва ингичка овоз билан секин-секин:

— Инг-инг-инг...— қилиб финшиди.

Бир кун кечқурун хўжайин деворларига ёпиштирилган қоғозлари кир бўлиб кетган уйга кирди-да, қўлларини бир-бирига ишқаб.

— Хў-ўш...— деб қўйди.

У яна бир нима демоқчи эди-ю, ҳеч нима демай чиқиб кетди. Таълим вақтларида хўжайиннинг қиёфаси ва овозининг оҳангини яхши ўрганиб олган Тётка унинг ҳаяжонланаётганини, ташвишланаётганини ва жаҳли чиқаётганини сизди. Бироздан кейин у қайтиб келди-да:

— Бугун Тётка билан Федор Тимофеични олиб кетман,— деди.— Тётка, миср пирамидасида бугун сен марҳум Иван Иваничнинг ўрнини босасан. Нима бўларкан энди! Тайёргарлик кўрилмаган, машқ қилинмаган, репетиция ҳам жуда оз бўлди! Шарманда бўламиз! Майна қилишади!

Кейин у яна чиқиб кетди ва бир дақиқадан кейин пўстин ва цилиндрда қайтиб кирди. Мушукнинг ёнига келиб, уни олдинги оёқларидан ушлаб кўтарди ва қўйнига, пўстинининг ичига тиқиб қўйди. Федор Тимофеич эса жуда бепарво кўринар, ҳатто кўзини очишга ҳам эринарди. Унга ётадим, хўжайини оёғидан кўтарадим, кўрпачасида чўзиладими ё хўжайиннинг қўйнида пўстин тагида ором оладими, бари-бирга ўхшарди...

— Тётка, юр,— деди хўжайин.

Тётка ҳеч нарсага тушунмаса ҳам, думини ликилла-тиб, эгасига эргашди.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас у чанада, эгасининг оёғи остида ўтирар ва унинг совуқдан жунжикиб ҳаяжон билан:

— Шарманда бўламиз! Майна қилишади!— деяётганига қулоқ соларди.

Чана, тўнкарилиб қўйилган тоғорага ўхшаган каттакон, ғалати бир бино ёнида тўхтади. Бинога кираверишдаги учта ойнавонлик эшик ичкарасидаги узун йўлакда ўн-ўн бешта равшан ёнаётган фонарь нур сочарди. Эшиклар жаранглаб очилар ва шу ерда ўралишиб юрган одамларни худди оғизлар сингари ютарди. Бу ерда одамлар жуда кўп, эшик олдида тез-тез отлар келиб тўхтарди, лекин итлар кўринмасди.

Хўжайин Тёткани кўгарди ва қўйнига, пўстин ичига Федор Тимофеич олдига иккиб қўйди. Бу ер қоронғи ва дим, лекин иссиқ эди. Шу маҳал иккита кўк учқун милтиллаб кетди. Бу эса Тётканинг совуқ ва қаттиқ оёғи тегиб кетганидан безовталанган мушукнинг очилган кўзи эди. Тётка унинг қулсғини ялади ва жойлашиб олиш учун ғивир-ғивир қила бошлади, совуқ оёқлари билан мушукни тагига босиб, тўсатдан пўстиндан бошини чиқарди-ю, шу замоноқ жаҳл билан ириллаб, яна бошини тортиб олди. Турли-туман баҳайбат маҳлуқлар билан тўлган, хирагина ёритилган каттакон уйни кўргандай бўлди; уйнинг икки томонига тортиб қўйилган тўсиқ ва панжаралардан бадбашара каллалар: от каллалари, шохли, шалпонқулоқ каллалар кўринди; яна бурун ўрнига дум осилган ва оғзидан узун иккита суяк чиқиб турган семиз ва баҳайбат бош кўринди.

Тётканинг оёғи остида мушук бўғиқ овоз билан миёвлади, лекин шу вақт хўжайин пўстинини ёзиб: «Хўп-па!» деган эди, Федор Тимофеич ва Тётка сакраб ерга тушди.

Улар кулранг тахта деворли кичик бир уйда туришарди; бу ерда ойна қўйилган кичикроқ стол, табуретка ва бурчакларга илиб қўйилган латта-путталардан бошқа ҳеч қандай жиҳоз йўқ эди; лампа ёки шам ўрнига, трубкага улаб деворга қоқиб қўйилган, елпуғичсимон, ёруғ нарса нур сочиб турарди. Федор Тимофеич Тётканинг оёғи остида ғижим бўлган пўстинини ялади-да, табуретканинг тагига бориб ётди.

Хўжайин ҳамон ҳаяжонланар эди, қўлларини ишқаб ечина бошлади. . . У одатдагидек ечинди, яъни ички кийимларидан бошқа ҳамма нарсани ечди. Кейин табуреткага ўтирди-да, ойнага қараб башарасини ғалати бир қиёфага сола бошлади. Энг аввал бошига фарқи очилган, иккита кокили шохга ўхшаб диккайиб турган парик кийди. Кейин юзига аллақандай оқ нарса сурди, оппоқ бўёқнинг устидан қош қўйди, мўйлов чизди ва икки бетига қизил сурди. Шу билан у кифояланмади. Юзини ва бўйинини бўягач аллақанақа кийимларни кия бошлади. Тётка бунақа кийимларни илгари уйда ҳам, кўчада ҳам ҳеч қачон кўрмаган эди. Мешчанларнинг уйида дераза пардалари ёки мебель қоплаш учун ишлатиладиган парча гулли читдан тикилган ҳаддан ташқари кенг, қўлтиғидан тугмаланадиган чолворни тасаввур қилинг; чолворнинг бир почаси жигарранг бўлса, иккинчи почаси оч сариқ

читдан. Хўжайин чолворни кийиб бўлгач, каттакон кунгира ёқали, орқасига халдан юлдуз расми туширилган чит камзилни илди, оёғига икки турли пайпоқ билан ковуш кийди. . .

Тётканинг кўзи қамашиб, тараддуланиб қолди. Оппоқ юзли, қўпол гавдали одамдан хўжайиннинг иси келади, овози ҳам таниш — хўжайиннинг овози, лекин баъзан Тётка иккиланар, ана шундай пайтларда, чипор одамдан қочмоқчи ва унга қараб вовулламоқчи бўларди. Янги жой, елпуғичсимон нур ва хўжайинида юз берган бу ўзгариш, юзига сурган мойларнинг иси — мана шуларнинг ҳаммаси унинг юрагига ғулғула соларди. Назарида бурун ўрнида дум ўсган бадбашара махлуққа ўхшаган бирон нарса билан тўқнаш келадигандай туйиларди. Бунинг устига деворнинг нариги томонидан ёқимсиз бир музыка садоси келар, гоҳо аллақандай ғувиллаган говуш эшитиларди. Унга фақат бир нарса тасалли берарди, — у ҳам Федор Тимофеичнинг бепарволиги эди. Мушук табуретканинг тагида пинагини бузмай ётар, ҳатто табуретка сурилганда ҳам кўзини очмас эди.

Фрак ва оқ жилет кийган бир киши эшикдан қаради ва:
— Ҳозир Мисс Арабелла чиқади. Ундан кейин сизнинг навбатингиз, — деди.

Хўжайин индамади. У стол тагидан кичкина бир чемоданни тортиб олди-да, табуреткага ўтириб кута бошлади. Қўли ва лабларининг ҳаракатидан ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди. Тётка унинг нафас олиши бежо эканини эшитди.

— Мистер Жорж, марҳамат! — деб қичқирди аллаким эшик орқасидан.

Хўжайин ўрnidан турди, уч марта чўқинди, кейин табуретка тагидан мушукни олиб чемоданига солди.

— Тётка, бу ёққа кел! — деди у секин.

Тётка ҳеч нарсага тушунмасдан унинг ёнига келди; хўжайин унинг бошидан ўпди ва Федор Тимофеичнинг ёнига солиб қўйди. Кейин ҳаммаёқ қоронғи бўлиб қолди. . . Тётка мушукнинг устида типирчилар, чемоданнинг деворини тимдаларди, қўрққанидан овози чиқмас эди. Чемодан эса худди тўлқинда чайқалаётгандай бўлар ва титрарди. . .

— Мана, мен ҳам келиб қолдим! — деб қичқирди хўжайин. — Мана, мен ҳам келдим!

Тётка бу сўздан кейин чемодан аллақандай қаттиқ нарсага текканини ва чайқалмай қолганини пайқади.

Қаттиқ ва кучли ўкириш эшитилди: аллакимни олқиш-лашар, ана ўша аллаким эса ўкирар ва шу қадар қаттиқ қаҳ-қаҳ урардики, чемоданнинг қулфи жингиллаб кетди. Бу ҳалиги бурни ўрнидан дум ўсиб чиққан бадбашара махлуқ бўлса керак. Бу ўкиришга жавобан хўжайин чий-иллаган овоз билан кулиб юборди. У уйда ҳеч қачон бундай кулмас эди.

— Ҳа!— деди у қичқириб ўкирган товушни бостириб юбориш учун.— Муҳтарам халойиқ! Мен ҳозир тўппатўғри вокзалдан келяпман! Бувим ўлиб, менга мерос қолдириб кетди! Чемодан жуда оғир — ичида тилла бўлса керак... Ҳа-ҳа! Бирдан ичидан миллион сўм тилла чиқса-я! Ҳозир очиб қараймиз...

Чемоданнинг қулфи шиқиллади. Уткир нур Тётканинг кўзини қамаштирди; у чемодандан сакраб чиқди ва гулдираган овозлардан қулоғи батанг бўлиб, хўжайиннинг атрофида гир айланиб қаттиқ вовиллади.

— Ҳа!— деб қичқирди хўжайин.— Федор Тимофеич, тоға! Қимматли холажон. Меҳрибон қариндошлар, сизларни қаранглар-а!

У қумга қорни билан йиқилиб мушук билан Тёткани ушлаб олиб қучоқлай бошлади. Тётка хўжайиннинг қучоғида туриб, тақдир келтирган бу янги бир оламга кўз югуртириб чиқди, бу оламнинг ҳашаматини кўриб, аввал ҳайратда, завқ ичида қотиб қолди, кейин эса эгасининг қўйнидан отилиб чиқиб, таассуротнинг зўрлигидан пилдироқ сингари гир-гир айлана бошлади. Бу янги олам жуда ҳашаматли ва жуда ёруғ эди; қаерга қарама, ҳамма ёқда, ердан тортиб то шипгача фақат одамларнинг юзи, юзи, юзи, бошқа ҳеч нарса кўринмади.

— Холажон, марҳамат, ўтиринг!— деб қичқирди хўжайин.

Тётка бу гапнинг маъносини эслади-да, ирғиб стулга чиқиб ўтирди. Кейин у эгасига қаради. Унинг кўзи ҳамма вақтдагидек, жиддий ва мулойим боқарди, аммо башараси, айниқса оғзи ва тишлари ҳаракатсиз табассумдан қийшайган эди. Ўзи бўлса қаҳ-қаҳ уриб сакрар, кафтини қоқар ва минглаб кишилар тўлган бу ерда вақти чоқ эканини кўрсатмоқчи бўларди. Тётка унинг қувончига чиппа-чин ишонди, бирдан минглаб одамларнинг ўзига қараб турганини бутун вужуди билан ҳис қилди-да, тулки тумшуғини осмонга кўтариб, шодлик билан увлади.

— Холажон, сиз ўтира туринг,— деди унга эгаси,— биз тоғам билан камаринскаяга ўйин тушамиз.

Федор Тимофейч номаъкулчилик қилишни қачон буюришаркан, деб кутиб турар ва бепарволик билан атрофига қараб кўярди. Унинг думидан, мўйловидан ва ҳаракатларидан бўшашиб, қовоғини солиб, пала-партиш ўйнашидан, тўпланган халойиққа ҳам, ўткир нурга ҳам, эгасига ҳам, ҳатто ўзига ҳам таҳқир кўзи билан қараётгани билиниб турарди... Уз ҳиссасини ўйнаб бўлгач, у эснади ва ўтирди.

— Хў-ўш, холажон,— деди хўжайин,— аввал биз кўшиқ айтамиз, кейин ўйин тушамиз. Хўпми?

У чўнтагидан сурнайча чиқариб чала бошлади. Тётка чийиллашга чидай олмай бетоқатлик билан стулда типирчиллади ва увлади. Фовур ва гулдурос кўтарилди.

Хўжайин таъзим қилди ва гулдурос тингач, яна чала бошлади. . . Музыка авжига чиққанда юқорида ўтирганлардан аллакимнинг «Вой!» дегани эшитилди.

— Дада!— деб қичқирди бир бола.— Бу Каштанка-ку!

— Ҳа, Каштанканинг ўзгинаси!— деб тасдиқлади ёлдираган овоз билан маст.— Каштанка! Федюшка худо урсин агар. Каштанканинг ўзгинаси. Ма, ма!

Аллаким галереядан туриб ҳуштак чалди, бир ёш бола ва бир катта киши бараварига:

— Каштанка! Каштанка!— деб чақирди.

Тётка чўчиб тушди ва ўша овоз келаётган томонга қаради. Соқол босган, илжайиб турган маст башарага ва дўмбоққина, қизил юзини қўрқув босган болага кўзи тушиб, боя ёрур шуълага дуч келгандагидек кўзи қамашди...

У бирдан ўтмишини эслади, стулдан йиқилиб тушиб, қумда питирлаб қолди, сўнг қувончидан вангиллаганича улар томонга отилди. Фовур ва гулдурос кўтарилди. Ора-сира ҳуштак товуши ва боланинг:

— Каштанка! Каштанка!— деб қичқирган овози эшитилиб турарди.

Тётка говдан сакраб ўтди, кейин аллакимнинг елкасидан ошиб ўтди-да, ложага чиқиб қолди: кейинги ярусга ўтиш учун баланд девордан ошиши керак эди; Тётка бир сакради, ошиб ўтолмай девордан сирғаниб тушди. Кейин у қўлдан-қўлга ўтди, аллакимларнинг қўли ва юзини ялаб, тобора юқорига кўтариларди. Ниҳоят галеркага ҳам ўтди...

Орадан ярим соат ўтгач, Қаштанка елим ва лак ҳиди келадиган кишилар кетидан кўчада борарди. Лука Александрич чайқалар ва тажрибада кўриб-билиб қолгани учун ариқлардан нарироқда юришга ҳаракат қиларди.

— Гуноҳкор бандангман...— деб ғўлдиради у.— Сен бўлсанг Қаштанка — ғалатисан, дурадгор билан ромсоз орасида қанча фарқ бўлса, сен билан одам орасида ҳам шунча фарқ бор.

Унинг ёнида отасининг шапкасини кийиб олган Федюшка борарди. Қаштанка уларнинг орқасидан қарар, назарида уларнинг кетидан кўпдан бери кетаётгандек, улардан ҳеч қачон ажралмагандек, қувонч билан борарди.

У деворга ёпиштирилган қоғозлари кир бўлиб кетган уйни, ғозни, Федор Тимофеични, мазали овқатларни, таълимни, циркни эслар, лекин энди буларнинг ҳаммаси узундан-узоқ, чалкаш, ташвишли тушдек туйиларди...

УЙҶУ ИСТАГИ

Тун. Ун уч яшар дастёр қиз Варька бола ётган беланчакни тебратади ва эшитилар-эшитилмас минғирлайди.

Алла айтай сенга-ё,
Алла кўзим, алла-ё...

Санам олдига шамчироқ ёқилган, уйнинг у бурчагидан бу бурчагига тортилган арғамчига йўргак латта ва катта қора шимлар осилган. Чироқ шуъласидан шипга катта доира шаклидаги кўкимтир доғ тушиб турипти. Шим ва латталар печкага, беланчакка, Варькага узун-узун соя солган... Чироқ липиллаганда шипдаги доғ билан сояларга жон кириб, шамолдан силкинаётгандай қимирлайди. Уй дим. Ҳамма ёқни карам шўрва, чарм ва мум ҳиди тутиб кетган.

Бола йиғлаяпти. У аллақачонлар қолдан кетиб товуши бўғилиб қолган бўлса ҳам, биғилламоқда, ҳали бери овунадиганга ўхшамайди. Варькани уйқу босиб, кўзлари юмилмоқда. Бўйни толиб, боши ерга оғиб боради. На қовоғини қимирлата олади, на лабларини. Назарида юзи қовжираб, тарашадай қотган, боши тўғноғичнинг бошидай кичкина бўлиб қолганга ўхшайди.

Алла кўзим, алла-ё,
Сенга ош пишира-ё...

деб минғирлайди у.

Печкада чигиртка чириллайди, нариги уйда хўжайини ва унинг шогирди Афанасий ҳуррак тортади... Беланчак нолигандай ғижирлайди. Варька минғирлайди. Буларнинг ҳаммаси қўшилиб аллаловчи тун музикасига айланадики, бу музикани ўринга ётиб эшитганда ҳузур

қилади киши. Бу музыка Варьканинг ғашига тегади, чунки уйқусини келтиради, ухлаш эса мумкин эмас. Худо кўрсатмасин, агар ухлаб қолса борми, хўжайини уриб ўлдиради.

Чироқ липиллайди, шипдаги доғ, сояларга жон кириб, Варьканинг ярим очиқ ҳаракатсиз кўзига суқилгандай бўлади. . . Унинг мудраётган миясида алақ-чалақ тушга айланади. Варька осмонда бир-бирини қувлашиб, боладай йиғлаётган қора булутларни кўради. Бирдан ел эсиб, булутлар ғойиб бўлди ва суюқ лой билан қопланган кенг тош йўл пайдо бўлади, йўлдан аравалар ўтмоқда, унинг орқасидан тугун кўтарган одамлар бормоқда, нотайин кўланкалар елиб юрмоқда: йўлнинг икки томонида совуқ туман қоплаган ўрмон зўрға кўзга чалинади. Бирдан ҳалиги одамлар тугунлари ва соялар билан ўзларини ерга ташлаб суюқ лойга ётишади.— «Нега бундай қилдинглар?»— деб сўрайди Варька.— «Ухлаймиз, ухлаймиз»,— дейишади улар. Маст ва ширин уйқуга кетишади. Қарғалар, зағизғонлар телеграф симларига қўниб, худди йиғлаётган боладай қичқирришиб, ҳалигиларни уйғотишга уринишади.

— Алла айтай сенга-ё, алла кўзим алла-ё. . .— деб минғирлайди Варька ва ўзини қоронғи, дим уйда кўради.

Ерда унинг отаси раҳматлик Ефим Степанов тўлғанаётир, қиз уни кўрмайди-ю, лекин оғриққа чидолмай, ағнаётганини ва инграшини эшитади. Унда, унинг ўз таъбири билан айтганда «Грижа касали авж қиляпти». Оғриқ шу қадар кучлики, бир оғиз сўз айтишнинг иложини қила олмай энтикади, инграйди.

Онаси Пелагея югурганича хўжайиннинг ҳовлисига Ефим ўлай деяпти, деб айтгани кетган. Унинг кетганига хийла вақт бўлиб қолди, кела қолса ҳам бўлар эди. Варька печь устида уйғоқ ётиб, отасининг «оҳ-воҳига» қулоқ солади. Мана, аравада кимнингдир келиб тўхтагани эшитилди, хўжайин, уйига шаҳардан меҳмон бўлиб келган ёш докторни юборипти. Доктор уйга кирди, уни қоронғида кўриб бўлмаса ҳам йўталгани ва эшикни ёпгани эшитилди.

— Чироқ ёқинг,— деди у.

— Уҳ-уҳ-уҳ,— деб жавоб қилди Ефим.

Пелагея ирғиб печка ёнига келиб гугурт қутисини излайди. Бир дақиқа жим қолишди. Доктор чўнтагини кавлаб, ўз гугуртини ёқди.

— Ҳозир, тақсир, ҳозир,— деб Пелагея югурганича уйдан чиқиб кетди-да, бироздан сўнг шам қолдиғини ёндириб кирди.

Ефимнинг икки юзи яллиғлаб, кўзлари ярақлаб турибди. Айниқса кўз қараши шундай ўткирки, уйни ва докторни тешиб юбормоқчи бўлгандек тикилади.

— Хўш, нима бўлди?— деди доктор энгашиб.— Эҳе! Қачондан бери шундай бўлиб қолди?

— Нима дедингиз? Улай деяпман, жаноби олийлари, куним битган... тузалмайман...

— Қўй, қўй бемаза гапингни... даволаймиз!

— Билганингизни қилинг, жаноби олийлари, қуллуқ, фақат биз шуни биламизки... ажал тикилиб келса, чора йўқ.

Доктор чорак соатча Ефимнинг у ёқ бу ёғини кўрди; сўнг ўрнидан туриб:

— Қўлимдан ҳеч нарса келмайди... Қасалхонага боришинг керак, у ерда операция қилишади. Ҳозирнинг ўзида бор... Албатта, бор! Вақт бироз кеч, касалхонадагиларнинг ҳаммаси ухлаб қолишгандир. Лекин майли, мен тўрт эллик хат ёзиб бераман. Уқдингми?

— Тақсир, нимада боради? Бизда арава йўқ,— деди Пелагея.

— Ҳеч қиси йўқ, мен хўжайинларга айтиб кўраман, арава беришади.

Доктор кетди. Чироқ ўчиб яна ҳалиги «оҳ-воҳ...» эшитилади. Ярим соатдан кейин кўча эшиги олдига арава юборишти, Ефим ўрнидан туриб, кийиниб, касалхонага жўнади...

Тонг отди, мусаффо эрталабки пайт. Пелагея уйда йўқ; у Ефимнинг ҳолини билгани касалхонага кетган. Қаердадир йиғлаётган боланинг овози келади. Варьканинг қулоғига кимнингдир унинг товуши билан болани аллалаётгани эшитилади.

— Алла кўзим алла-ё, алла айтай сенга-ё...

Пелагея қайтиб келди; чўқинди ва пичирлаб:

— Кечаси операция қилишган экан, эрталаб жон берипти... Жойи жаннатда бўлсин... Кечроқ ҳаракат қилибсизлар дейишди... Эртароқ олиб борганда бўлар экан.

Варька ўрмонга бориб ўша ерда йиғлаб ўтирди, бирдан биров унинг бўйнига шундай мушт урдик, қизнинг пешонаси бориб қайинга тегди: кўзини очиб, олдида хўжайини — этиклўзни кўрди.

— Бу нимаси, лаънати?— деди у,— бола йиғласин-у, сен ухлагин!

У яхшилаб қизнинг қулоғидан чўзди. Қиз бошини силкиганича бешик тебратиб, минғирлаб алласини айтади Шипдаги доғ ва ёйиғлик шим, йўргак латталаридан тушиб турган соялар тебраниб, липиллаб яна унинг миясини банд қилди, у яна ҳалиги суюқ лой билан қопланган йўлни кўрди. Тугун кўтарган одамлар ва соялар ётиб, қаттиқ уйқуга кетган. Уларни кўриб Варьканинг ҳам жуда ухлагуси келади. Узига қолса-ку, жон деб ётарди-я, лекин онаси Пелагея ёнида кетмоқда, у тезроқ юр деб шоширмоқда. Иккови ҳам жадаллаб шаҳарга кетишяпти, ишга киришмоқчи:

— Худо йўлига бироз ҳайр қилинглар!— деб онаси йўловчилардан садақа сўрайди,— Худо хайрингизни берсин, яхшилар!

— Бер, болани бу ёққа!— деб қичқиради унга жавобан таниш бир овоз,— бер болани бу ёққа!— дейди яна ҳалиги овоз, қаттиқроқ ва жаҳл билан,—ухлаяпсанми, касофат?

Варька чўчиб кетади, у ёқ бу ёғига қарайди, на тош йўл бор, на Пелагея ва на йўловчилар; боласини эмизгани кирган бекаси уйнинг ўртасида турипти, бу барваста хотин болани овутиб, эмизиб бўлгунча Варька кутиб туради. Дераза ғира-шира ёришиб, шипдаги доғ ва соялар хиралашиб боради. Бир оздан кейин тонг отади.

— Ол!— деди бека, кўйлагининг тугмасини сола туриб,— йиғлаяпти, кўз текканга ўхшайди.

Варька болани олиб, беланчакка ётқизиб яна тебратади. Соялар, шипдаги доғ аста-аста йўқолади ва қизнинг кўзини тиндириб, миясини гангигадиган нарса қолмайди. Лекин ҳали ҳам аввалгича уйқу босиб келмоқда, ҳамон уйқуси келади! Варька бошини беланчакнинг бир четига қўйиб, уйқусини қочириб учун бутун гавдаси билан тебранади. Кўзи юмилиб, боши оғирлашади.

— Варька, печкага олов ёқ!— деди хўжайини нариги уйдан туриб.

Демак ўрнидан туриб, иш бошлайдиган вақт бўлипти. Варька беланчакни қўйиб ўтин келтириш учун саройга қараб югуради. У хурсанд, чунки югуриб иш қилиб юрганда бир жойда ўтиргандай уйқу келмайди. У ўтин келтириб, олов ёқаркан, қотиб қолган юзлари юмшаб, руҳи энгиллашгандай бўлади.

— Варька, самовар қўй! — деб қичқиради бекаси.

Варька тутантириқ қилиб то уни ёндириб самоварга ташлагунча бекаси яна:

— Варька, хўжайиннинг калишини ювиб қўй, — деб буйруқ беради.

У ерга ўтириб, калишни ювар экан, шу катта ва чуқур калишга бошингни тиқиб, бир пастгина мизғиб олсанг қандай яхши бўларди, деб ўйлайди. Бирдан калиш шишиб кенгайиб уйдаи катта бўлиб қолди. Варьканинг қўлидан чўткаси ерга тушиб кетди. Варька дарҳол бошини силкиб, кўз олдидаги нарсалар катталашиб, ҳаракатланмасин деб кўзларини каттароқ очишга тиришди.

— Варька, зинани ювиб қўй, мижозлар келса уят қилади.

Варька зинани ювади, уйларни йиғиштиради, сўнг иккинчи печкани ёқади ва боққоллик дўконига қараб югуради. Иш кўп, бирон дақиқа бўш вақт йўқ.

Лекин ҳаммасидан ҳам ошхонадаги катта стол ёнида туриб бир жойдан қимирламай картошка артишдан оғир иш йўқ. Боши столга оғиб боради, картошка жимирлашиб, пичоқ қўлдан тушади, енгларини шимарган, семиз, баджаҳл бека бўлса атрофда шанғиллаб юради. У шундай қаттиқ сўзлайдики, унинг овози қулоғингда жаранглаб туради. Яна кир ювиш, иш тикиш, овқат вақтида хизмат қилиб туриш ҳам ўлгудай машаққат, шундай вақтлар бўладикн, ҳеч нарсага қарамай полга ётиб ухлагинг келади.

Кеч киради, Варька деразадан қоронғи тушаётганини кўриб, қотиб бораётган чаккаларини икки қўли билан қисади ва нимага хурсанд бўлаётганини ўзи ҳам билмай кулумсирайди. Қоронғи унинг мудроқ кўзларига хуш ёқиб, уйқудан дарак бераётгандай бўлади. Кечқурун уйга меҳмон келади.

— Варька, самовар қўй! — дейди бекаси.

Самовар кичкина бўлганидан меҳмонлар чойга қонгунча уни беш марта қайнатишга тўғри келади. Чойдан кейин Варька соатлаб бир жойдан қўзғалмай, меҳмонларга қарайди ва хўжайиннинг амрини кутади.

— Варька, югур, уч шиша пиво олиб кел.

У жойидан сакраб туради ва уйқусини ўчириш учун илдамроқ югуради.

— Варька, бор, арақ олиб кел! Варька, парма қаерда? Варька, балиқни тозала!

Ниҳоят меҳмонлар кетишади, чироқларни ўчириб, хўжайинлар ётишади.

— Варька, болани тебрат! — деган сўнги буйруқ эшитилади.

Печкада чигиртка чириллайди; шипдаги доғ, ёйиғлик шим ва йўргак латталардан тушиб турган соялар лип-лип қилиб яна Варьканинг очиқ кўзига суқилади, уни гангитади.

— Алла айтай сенга-ё,— деб минғиллайди у,— алла кўзим алла-ё...

Бола йиғлай-йиғлай қотиб қолади, Варька яна ҳалиги катта лой тош йўлни, тугун кўтарган одамларни, Пелагеяни, отаси Ефимни кўради. У ҳаммани танийди, ҳаммасини тушунади-ю, лекин карахт қилиб, унинг қўл-оёғини боғлаб қўйган, яшашга монелик қилаётган бу куч қанақа эканлигига чала уйқу ичида сира тушунолмайди. У ана шу кучдан қутулиш учун у ёқ бу ёғига қарайди. Лекин уни тополмайди. У ниҳоят чарчаган ҳолда ўзининг бутун кучини, сезгисини тўплаб шипдаги липиллаётган доғга тикилади ва йиғи овозига қулоқ солиб яшашга монелик қилаётган душманни топади.

У душман — бола экан.

Қиз кулиб юборади, нега шунча кундан буён шу арзимаган нарсани тушунолмай юрган экан? Шипдаги доғ, соялар ва чигиртка ҳам ҳайрон бўлиб унга қўшилиб, кулаётгандай туйилади.

Шу хаёл Варькани бутунлай чулғаб олади, у ўрнидан туриб, илжайганича кўзларини юммасдан, уйнинг у бошидан бу бошига юради. Қўл-оёғига кишан бўлиб турган боладан ҳозир қутуламан деган хаёл уни қитиқлайди, хурсанд қилади. Болани ўлдиради-ю, кейин ҳузур қилиб ухлайди.

У кулиб, кўзларини қисиб, шипдаги доғга қараб, бармоғи билан таҳдид қилади, аста беланчак ёнига боради ва энгашиб болани бўғади; кейин дарҳол полга ётиб ухлашнинг иложи топилганидан беҳад севинади ва бир дақиқадан сўнг ўликдай ухлаб қолади.

САҲРО

(Бир саёҳат баёни)

I

Июль ойининг эрта саҳар пайтида Z губернасининг N уезд шаҳарида дақиёнусдан қолган шалоқ, рессорсиз бричка шаҳардан чиқиб, катта йўлдан шалдираб кета берди. Россияда бундай араваларда ҳозир фақат савдогарларнинг гумашталари, қўйчи пойкўпчилар ва қашшоқ домлалар юради. Арава қимирлади дегунча оламни тақир-туқур босади. Арава орқасига осилган челақнинг товуши тақир-туқурга яна бир овоз қўшади. Бу товушлар ва шалоқ араванинг у ён бу ёнидан осилиб ётган увада чармлар унинг кўҳналигидан, ўтин бўлишга аллақачон тайёр бўлганидан гувоҳлик беради.

Бричкада N уезди фуқароларидан икки киши ўтирибди: бири соқол-мўйлови қирилган, кўзида ойнак, сават шапка кийган кўпас Иван Иванович Кузьмичов, бу кишининг қиёфаси кўпас эмас, сипоҳга ўхшайди; иккинчиси N уездедаги Николай черковининг бош руҳонийси паст бўйли, сочлари ўсган чол Христофор ҳазрат Сирийский. Бу кишининг эғнида қопга ўхшаган қалин бўздан кафтан, бошида соябони кенг цилиндр, белида тикилган, кашта камар. Буларнинг биринчиси хомуш ўтириб, алланарсани ўйламоқда; гоҳо ўйқисини ўчирмоқчи бўлиб калласини силкитиб қўяди. Бунинг башарасида юмуш ташвиши билан машғуллик ва ҳозиргина хеш-ақраболари билан хўшлашган ва меёрига етказиб ичиб олган кишининг бепарволиги акс этмоқда; иккинчиси бўлса, ҳайрон қолиб, намли кўзлари билан ёруғ дунёни томоша қилиб, шундай илжайиб борадики, оғзи қулоғига етиб, цилиндрининг соябони ҳам оғзига кириб кетгудай бўлади; юзи совуқ егандек қип-қизил. Кузьмичов ва Христофор ҳазрат энди юнг сотгани боряптилар. Уйларида хўшлашиб чиқаётганларида, ширмонни қаймоқ билан еб, тўйиб олган, эрталаб

бўлса ҳам боплаб ичишиб олган эдилар. Икковларининг димоғлари жуда чоғ.

Бричкада, бу икки киши ҳамда бир пар гижинг жийрон отни қамчилаб бораётган Денискадан бўлак, юзлари офтобдан қорайган ва йиғлайвериш шалаббо бўлиб шишган тўққиз яшар бола ҳам бор. Бу бола Кузьмичовнинг жияни Егорушка эди. Тоғасининг руҳсати ва Христофор ҳазратнинг фотиҳаси билан аллақаяққа бориб, гимназияда ўқиш учун кетяпти. Боланинг онаси Кузьмичовнинг туғишган синглиси — Ольга Ивановна, уезд маҳкамаси мирзаси бўлмиш эридан бева қолган. Ўқимишли кишиларни ва киборлар жамиятини яхши кўрганидан, юнг сотгани кетаётган акасига ялиниб, Егорушкани гимназияга ўқишга юборди. Бола, қаёққа ва нега кетаётганидан беҳабар, йиқилиб тушмай деб, Денисканинг тирсагидан маҳкам ушлаб, самовар устидаги конфракда турган чойпақдек сакраб-сакраб ўтирибди. Арава чопиб кетаётганидан Дениснинг қизил кўйлаги дўмбира бўлиб, укки пари таққан янги қалпоғи ҳадеганда орқасига тушиб боряпти. Боланинг кўнгли бузилиб, хўрлиги келиб, йиғлагудай бўлиб кетяпти.

Бричка қамоқхона ёнидан ўтганида Егорушка баланд оқ девор тагида юриб турган соқчиларга, панжарали кичкина дарчага ва томда ярқираб турган крестга қараб, ўтган ҳафта Казанский божемати кунни онаси билан ҳайит қилиб, қамоқхона черковига боргани эсига тушди. Бундан аввал, пасха кунни, оқ соч Людмила ҳам Дениска билан қамоқхонага кулча нон, тухум, сомса ва қовурдоқ келтиргач эди. Қамоқдагилар дуо қилиб, келтирган худойисини олиб қолган ва ҳатто, биттаси Егорушкага қалайи запонкалар берган эди.

Бола, таниш жойларга қараб, ҳайрон бўлиб бормоқда; лаънати бричка бўлса, ҳамма нарсани орқада қолдириб чопиб кетмоқда. Қамоқхонанинг орқасида қора куя босган темирчилик, сўнгра чағир тошлардан атрофига девор қилинган кўркам гўристонлик орқада қолди. Кўмкўк олчалар ичига яширинган ва йироқдан оқариб кўринган крестлар ва ҳайкаллар девордан мўралар эди. Олчалар гуллаганда, оқ крестлар олчалар гулига қўшилиб, ҳамма ёқ оппоқ оқаради. Олча пишганда оқ ҳайкалларга ва крестларга қондек қип-қизил хол тушади. Деворнинг нариги ёғидаги олча тагида Егорушканинг отаси билан бувиси Зинаида Даниловна кеча-кундузни билмай уйқида

этадилар. Бувиси ўлганда узун ва ингичка тобутга солиб, юмулмай қолган кўзларини беш тийинлик чақа билан бекитиб қўйган эдилар. Бувиси ўлмасдан олдинроқ бозордан кўкнор уруғи сепилган юмшоқ нон, тешик кулчалар келтирган эди, энди ухлагани-ухлаган... Буларнинг ҳаммаси Егорушканинг хаёлидан бирма-бир ўтди.

Гўристон орқасида хумдонлар тутаб турибди. Ер бағирлаб ёпилган узун қамиш томлардан буруқсаб чиққан тутун секин юқори чирмашиб бормоқда. Хумдонлар билан гўристон устидаги паға-паға тутундан тушган қўланкалар кўча ва ерда судралиб бормоқда. Томларнинг ёни-вериди одамлар, отлар қип-қизил тўзон ва тутун ичида гимирашади...

Заводларнинг орқасида шаҳар тугаб, дала бошланди. Егорушка шаҳарга сўнги марта кўз ташлаб, Денисканинг қўлига юзини қўйиб, хўнграб йиғлаб юборди...

Кузьмичов болага қараб:

— Ҳали ҳам йиғлаб бўлганинг йўқми? Эрка бола, яна сўлагингни оқизаётибсанми! Бормасанг борма, ҳеч ким сени зўрлаб олиб кетаётгани йўқ,— деди.

Христофор ҳазрат ҳам гўлдираб:

— Қўй, қўй чирогим... худога ёлвор... ёмонликка кетаётганинг йўқ, хайрли ишга бораётибсан. Уқиган кишининг кўзи очиқ, ўқимаганники кўр дейдилар. Бу тўғри гап.

— Уйга қайтасанми? — деб сўради Кузьмичов.

Бола энтикиб-энтикиб:

— Қайтиб... кетаман...— деди.

— Қайтганинг ҳам тузук эди. Барибир етти чақирим жойга ҳалим егани боргандек овора бўлиб кетаётибсан.

— Майли, хафа бўлма оғайни, худога шукур қил. Ломоносов¹ ҳам балиқчилар билан сафарда юриб, Европага данғи кетган одам бўлиб чиқди. Ихлос билан олинган билим, худо севган мевалар беради. Оятда нима дейилган? Яратувчига шукур. Ота-оналаримизни худо ярлақасин, дин ҳам ватан фойдасига... Ана шунақа...— деди, Христофор ҳазрат.

Кузьмичов арзон баҳо сигарини чекаркан:

— Фойда ҳар хил бўлади. Баъзи одам йигирма йил ўқиса ҳам одам бўлмайди,— деди.

¹ Ломоносов (1711 — 1765), улур рус олими ва маорифпарвар бир зот. Москвадаги биринчи рус университетини бино қилган киши. Узи Архангельск губернасида чикқан деҳқон.

— Тўғри, бундай ҳам бўлади.

— Баъзи одамга илм фойда келтиради, баъзи одамнинг миясини айнитади. Синглим ҳеч балони фаҳламайди-ку, лекин жуда баланд парвоз. Егорушкани мулла одам қилмоқчи бўлади, аммо ўз касби корим билан ўғлини умрбод бахтиёр қилиш менинг ҳам қўлимдан келади-ю, лекин бунга ақли етмайди. Бу гапни сизга айтишдан муродим шуки, агар ҳамма мулла бўлиб мартабага миниб кетса, савдогарликни ким қилади-ю, буғдойни ким экади? Ҳамма очидан ўлади.

— Агар ҳамма савдогарлик ва деҳқонлик қилса, илм кимга қолади!

Кузьмичов билан Христофор ҳазрат икковлари маъқул бир гап айтгандек, чеҳраси жиддий бир тус олиб, бирданига йўталишди. Буларнинг сўзларини тинглаб турган ва лекин ҳеч нарса фаҳламаган Дениска калласини қимирлатиб, андек кўтарилиб, жийронларни бир қамчидан уриб қўйди. Сукут бошланди.

Бу орада йўловчилар кўз олдида, атрофи қирлар билан ўралган поёнсиз кенг яйлов очилди. Бир-бирлари орқасидан мўралашиб турган бу қирлар қўшилиб, баланд бир қирликка айланди. Бу қирлик йўлнинг ўнг томонидан бошланиб кўк аралаш қизғич уфуқ ичига кириб кетади. Боравериб, боравериб, киши бу қирликнинг қаердан бошланиб, қаерда тугашини билмайди... Қуёш орқадан, шаҳарнинг нариги ёғидан кўринди ва жимгина ўз юмушига киришди. Аввал йироқда, осмон билан ер қўшилган жойдаги қўрғончалар ҳамда йироқдан қўлларини силикитиб турган кичкина одамга ўхшаган шамол тегирмонлар ёнида сап-сарик шуъла ерни силаб ўтди. Бир ондан сўнг бундай шуъла йироқдан кўриниб, қирлардан ошиб кела берди. Егорушканинг орқасига илиқ теккандай бўлди. Еруғ орқадан секин келиб бричка билан отнинг устидан ошиб ўтиб кетди ва бирдан куннинг ёруғи бир-бирига қўшилиб, кенг саҳро эрталабнинг нурсиз либосини эғнидан ташлади, шудринг товланиб, саҳро жилваланди.

Ўриб олинган қора буғдой, бурганлар, сут ўтлар, ёввойи кунжут, куннинг иссиғидан сўлиб, қовжираб, сарғайиб қолган ўланлар энди шудрингдан сероб бўлиб, куннинг нуридан очилиб яна яшнади. Қушлар йўл устида бозор қилиб айланиб юради, юмронқозиқлар чинқиради, йироқда, чап томонда лойхўрақлар чийиллийди. Бир гала каклик бричка тўпалонидан ҳуркиб, пириллаб учиб, қир-

ларга бориб қўнди. Ниначилар, чигирткалар ўтлар ичида бир хилда чириллаб юрипти

Бир оздан сўнг шудринг кўтарилиб, ҳавода яна жимлик қарор топди. Алданган саҳро яна июль ойидаги маънос ҳолига тушди. Ўтлар сўлиди, ҳаёт ўчди. Узоқдан қип-қизилдай кўринган, иссиқдан куйиб кетган қора қирларнинг кўланкадек ўлик бағри, йироқларга қараганда туман босгандек кўринади. Яйла ва бу яйла устига тўнкарилган ва ўрмонлари, баланд тоғлари бўлмаган саҳрода таг-туғи, поёни йўқдай кўринган тип-тиниқ осмон энди хафалиқдан, қайғу ва ҳасратдан қақшаган тубсиз, поёнсиз бир бўшлиққа ўхшайди. . .

Ҳаво дим, ҳамма ёқ сўнук. Бричка югуриб кетмоқда, лекин Егорушка осмон, яйла ва қирлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмайди. . . Уланлар ичидаги хуш овоз тинди. Қушлар учиб кетди, какликлардан асар қолмади. Сўлиган ўтлар устида қузғунлар бекорга учиб юради. Қузғунларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшаганлигидан саҳронинг ғурбатини яна оширади.

Калхат қанотларини секин-секин қоқиб, ер бағирлаб учади; бирдан ердаги ҳаётнинг шунчали зерикарли эканлигидан андишага тушгандек, ҳавода бир оз тўхтаб, сўнгра қанотларини қоқиб, ўқдек учиб кетди. Учиб нима қилади, мақсади нима, номаълум. Узоқда шамол тегиримон айланмоқда. . .

Саҳро тусини ўзгартириб унда-бунда ўт ичида оқ калла суяги ёки оқ тош, йўлга тош қозиқлар ёки юқориги шохига кўк қарға қўнган қуруқ тол кўриниб қўяди, йўлдан юмронқозиқ югуриб ўтади-да, яна ўша бурганлар қир ва қузғунлар кўз ўнгингиздан ўта беради. . .

Худога шукурки, боғланган буғдой ортган бир арава рўпарадан келяпти. Буғдой устидан кўзини уйқи босган, иссиқдан тинкаси қуриган бир қиз бошини кўтариб, йўлда учраганларга қарайди. Дениска қизга қараб эси оғиб кетди. Жийрон отлар буғдойга қараб бўйинларини чўздилар, бричка ғижирлаб, буғдой ортган арава билан гўё ўпишди, буғдойнинг тиканли бошоғи Христофор отанинг цилиндрини супуриб ўтди.

— Ҳай, кўзингга қара, лўппи! — деб қичқирди Дениска.— Одамларни босиб кетасан! — Башарангни қара-ю, ари чаққандай шишиб кетибди.

Қиз уйқисираб жилмайди, лабларини қимирлатиб, бир нарса дегандай бўлди-да, яна ётди. . . Қир устида якка

тул терак кўринади; уни ким ва нега ўтқазганини худо билади. Унинг узун бўйидан, кўм-кўк тўнидан кўзни олиб бўлмайди. Бу чиройлик дарахт бахтиёрми? Ёзда иссиқ, қишда совуқ ва бўрон, кузда даҳшатли кечалар ва бу кечаларда қоронғиликдан бошқа нарса кўринмайди, қаҳрли шамолнинг изғишидан бошқа нарса қулоққа эшитилмайди. Бу ҳам майли-ку, лекин бутун умри якка-ю ягона, танҳо ўтади... Терак орқасидан қир тепасидан йўлга тушкунча сап-сариг олтиндек буғдой гилам ёйган. Қир тепасидаги буғдой ўрилиб хирмон қилинган. Пастроқда энди ўряптилар... Олти ўроқчи қаторига чалғи билан ўряптилар. Чалғиларнинг олтови бирданига ярқиллаб, бароварига «виж-виж» деган товуш чиқаради. Ўрилган буғдойларни боғлаётган аёлларнинг, ўроқчиларнинг башараларидан, чалғиларнинг ҳаракатларидан, ярқиллашидан куннинг иссиқлиғи ва димлиги кўриниб турибди. Қора ит тилини чиқариб ўроқчилар томонидан бричкага қараб келяпти. Қелишдан нияти акиллаш бўлса ҳам, ярим йўлга келиб, қамчисини ўхталган Денискага қараб мўлтайиб қолди, гўё иссиқдан акиллагиси ҳам келмайди. Аёллардан бири ўрнидан туриб, увишиб, қотиб қолган белини икки қўли билан ушлаб, Егорушкани алвон кўйлагига қараганича қолди. Кўйлакнинг қизил ранги ёқдими ёки болалари эсига келдими, ҳарҳолда хийла вақтгача қараб тикилиб турди...

Энди буғдойлар ҳам орқада қолди. Яна қип-яланғоч ялангликлар, офтобдан куйган қирлар, мисдек қизиган осмон ва бу осмонда баланд парвоз калхат; йироқда ҳали ҳам тегирмон қанотларини қоқади, ҳали ҳам қўлини айлантриб турган кичкина одамга ўхшайди. Унга қарай бериб чарчайди киши, унга ҳеч етиб бўлмайдигандай, сахро бричкадан қочиб кетаётгандай кўринади.

Христофор ҳазрат ва Кузьмичов жим бормоқдалар. Дениска жийронларини қамчилаб гоҳо бақириб ҳам қўяди. Егорушка бўлса, йиғисини тўхтатиб, атрофга қараб ҳайрон бўлиб кетяпти. Ҳавонинг иссиғи ва сахронинг зерикарли манзараси уни чарчатди. Унинг назарида аллақачондан бери йўл юриб келяпти, аллақачондан бери бричка қоқмоқда, офтоб ҳам аллақачондан бери орқасини қизитмоқда. Бироқ ҳали ўн чақирим ҳам юрганлари йўқ-ку. У «қачон дам оламиз!» деб ўйлайди... Тоғасининг башарасидаги беғамлик аста-секин йўқолиб, юмуш ташвиши билан машғулликкина қолди. Қирилган, озгин юзи,

хусусан кўзойнагини таққанда, бурни билан чаккасини чанг босганда, ундаги хомушлик унинг қиёфасини шафқатсиз ва марҳаматсиз қилиб кўрсатади. Христофор ҳазрат бўлса ёруғ дунёнинг ажойиботларини томоша қилиб, ҳайрон бўлиб, кулумсираб бормоқда. У кўнглида аллақандай нарсани ўйлаб, хурсандлигидан ёқимли табассум юзидан кетмай қотиб қолди: Яхши қувончли фикр ҳам иссиқдан миясида қотиб қолгандай кўринади...

— Дениска, бугун араваларга етиб оламизми? — деб сўради Кузьмичов.

Дениска осмонга қараб олиб, ўрнидан андек кўтарилиб, отларга бир-икки қамчи ургач, жавоб берди:

— Худо хоҳласа, тунгача етиб оламиз...

Итлар вовуллаши эшитилди. Олтита катта-катта саҳро овчаркаси гўё пусиб ётган жойдан ирғиб чиққандай тўсатдан югуришиб чиқиб, вовуллашганича бричкани қувлашди. Ҳаммаси ҳам қопонғич, кўзлари ғазабдан қизарган, тумшукларини жун босган итлар бричкани ўраб олиб, бир-бирларини иторишиб ириллай бошладилар. Итларнинг ғазаби шундай зўр эдики, отларни ҳам, бричкани ҳам, одамларни ҳам тилка-пора қилгундай бўларди... Итларни бир-бирига олқишлашни ва қамчиларни яхши кўрган Дениска, пайт келганига хурсанд бўлиб, чеҳрасида қувонч аломатларини кўрсатиб, энгашиб туриб, қамчи билан итни бир урди. Итлар баттар ириллаб, отлар қаттиқроқ чопиб берди. Егорушка йиқилиб тушгудай бўлса итлар дарҳол тилка-пора қилишларини фаҳмлаб, арава ни маҳкам ушлаб, итларнинг тишлари ва кўзларига тикилганича қолди, лекин қўрқмади, Денискага ўхшаб қувонди, қўлида қамчиси йўқлигига ачинди.

Бричка қўйлар қўтонига яқин келди. Кузьмичов:

— Шошма. Тўхта! Диррр... — деди.

Дениска ўзини орқага ташлаб, отларни тўхтатди.

Кузьмичов чўпонни чақириб:

— Бери кел. Падар лаънати итларнинг товудини ўчир,— деди.

Чувринди, оёқяланг, бошида қалпоғи, белида ифлос тўрваси, қўлига илмоқли узун таёқ кўтарган, қадимги «авлиё»ларга ўхшаган қари чўпон, итларни жим қилиб, бошидан қалпоғини олиб, бричкага яқин келди. Қўтоннинг нариги ёғида ҳам худди шунга ўхшаган яна бир киши йўловчиларга қараб ағрайиб турибди.

— Бу қўтон кимники? — деб сўради Кузьмичов.

— Варламовники! — деб қичқирди чол.

Қўтоннинг нариги томонида турган чўпон ҳам:

— Варламовники,— деди.

— Кеча бу ердан Варламов ўтдими?

— Йўқ, ўтгани йўқ. Гумашгалари ўтдилар, бу тўғри...

— Юр.

Бричка жўнади, чўпонлар қопоғон итлари билан орқада қолди. Егорушка йироқдаги кўкаламзорга истаристамас қараб кетяпти. Қанотларини айлантириб турган тегирмон яқинлашиб қолгандай кўринади. Тегирмон борган сари улғайиб, каттакон бўлиб, қанотлари ҳам аниқ кўринади. Бир қаноти эски ва ямоқ солинган, иккинчиси яқинда янги ёғочдан қилинганидан офтобда ярқираб турибди.

Бричка тўғрига қараб кетди, тегирмон эса негадир чап томонга ўта бошлади. Бричка йўл босган сари тегирмон чапга қараб кетяпти-ку, лекин кўздан ғойиб бўлмаёпти.

— Болтва ўғлига хўп яхши тегирмон қилиб берипти-да,— деб қўйди Дениска.

— Нега унинг қўрғончаси кўринмайди.

— Адирнинг нариёғида.

Бир оздан сўнг Болтванинг қўрғончаси ҳам кўринди, шамол тегирмон ҳали ҳам ғойиб бўлмай, ярқираган қанотларини қоқиб Егорушкага қарайди, холос. Қандай жодугар экан!

II

Тушга яқин бричка ўнг томонга бурилиб, секинлаб борди-да, тўхтади. Егорушка жуда ёқимли оҳиста шилдираш эшитди ва аллақандай бошқа салқин шабада юзини силаб ўтганини сизди. Табиат каттакон бесўнақай харсон тошлардан ясаб қўйган ингичка тарнов орқали сув ширллаб сассиқ алафлар ичидан оқиб келарди. Офтобдан ялтираб турган тип-тиниқ бўз сув секин шилдираб, гўё ўзини шариллаб оқиб турган дарё фаҳмлаб, шитоб билан чап томонга, аллақасеққа оқиб бормоқда. Қирдан нарироқ борганда кичкина ариқча ёйилиб кўлга айланибди. Куннинг қизиғи ва ернинг иссиғи сувни шимиб тинкасини қуритибди. Аммо нарироқ бориб кичкина ариққа бошқа ариқ қўшилса керак, чунки қирдан юз қадамча нарига боргандан кейин ариқ бўйлаб чим босган кўм-кўк кўкат-

зор кўринади. Кўкатзордан шовқин-сурон билан учта лойхўрак учиб кетди. .

Йўловчилар дам олиш, отларини ўтлатиш учун ариқ бўйига тушдилар. Кузьмичов, Христофор ҳазрат, Егорушка арава ва отларнинг соясига наमत солиб, овқатлангани ўтирдилар. Иссиқдан Христофор ҳазратнинг миясида қотиб қолган дилхуш бир фикр, у сув ичиб, қўрга кўмилган битта тухумни еб олганидан кейин сиртга чиқмоқчи бўлиб қолди. У, Егорушкага ачиниб қаради-да, бундай сўз бошлади:

— Оғайни, мен ҳам ўқиганман. Худо ёшлигимданоқ менга ақл-ҳуш ва фаросат берган; мен сендек вақтимда ҳам зеҳним баланд бўлиб, ота-онам ва домлам мендан жуда рози эдилар. Ун беш ёшга кирмасдан лотинчани русчадек билар ва лотинча шеърлар ёзар эдим. Маърифатли Христофор ҳазратларининг асоларини кўтариб, ҳизматларида юрар эдим, бу ҳали ҳам эсимдан чиқмайди. Бир кун жаноби олий Александр Павловичга ном қўйилган кунда ибодатдан сўнг меҳробдан менга илтифот қилиб лотинчасига «*Puer bone, quam appellaris?*»¹ деб сўради. Мен ҳам лотинчасига *Christophorus sum*² деб жавоб бердим. У яна «*Ergo conpominati summus*»³ деди. Сўнгра лотинчасига: «Қимнинг ўғлисан?» деб сўради. Мен ҳам лотинчасига Лебединский қишлоғининг диакони Сирийскийнинг ўғли бўламан деб жавоб бердим. Маърифатли ҳазрат меним тез ва бурро-бурро жавоб беришимни кўриб дуо қилди ва «отангга хат ёзиб юборгилки, мен илтифотимни ундан дариг тутмайман, сени ҳам кўзим тагига олиб қўйдим» деди. Меҳробда турган казо-казолар у киши билан меним ўртамда бўлган лотинча савол-жавобни эшитиб ҳайрон қолдилар ва мендан хурсанд бўлдилар. Ҳали соқол-мўйловим чиқмаган бўлса ҳам лотинча, юнонча ва французчани билар эдим; фалсафа, риёзиёт ва тарих илмларини ва бутун фанларни билар эдим. Худо менга эсдан берган экан, бир нарсани бир-икки марта ўқисам ёд бўлиб қолар эди. Тарбиячиларим ва саодатпешаларим ҳайрон бўлардилар-да, «сендай олим киши чиқади, дин нури чиқади» дердилар. Мен ўзим ҳам Киев шаҳарига бориб таҳсил олсам деб ўйлар эдим, лекин ота-онам ижозат бермадилар. Отам «умринг ўқиш билан

¹ Яхши бола, отинг нима?

² Христофор.

³ Икковимиз адаш эканмиз-да.

ўтиб, бизга қачон қарашасан?» деди. Мен бу гапларни эшитиб илмни ташлаб ишга кирдим. Мен-ку олим бўлмадим, лекин ота-онамнинг розилигини олдим, қариган чоқларида уларни тинчитдим ва иззат-ҳурмат билан кўмдим. Ота-онамнинг розилиги мансабдан ҳам, тоат-ибодатдан ҳам афзал.

— Билган илмларингизни унутиб ҳам қўйгандирсиз, — деб қўйди Кузьмичов.

— Худога шукур саксонга қадам қўйдим, унутмай бўладими! Фалсафа билан нотиклиқ илмидан пича эсимда бор, аммо тил билан риёзиётни бутунлай унутиб қўйдим.

Христофор ҳазрат кўзларини юмиб, бир оз ўйлагандан кейин секингина айтди:

— Вужуд нимадир? Вужуд азалдан мавжуд бўлиб, зоти аён бўлган бир ашёдирки, унинг мавжудияти исбот талаб қилмайди.

У калласини қимирлатиб, завқланиб кулумсираб ҳам қўйди. Яна сўз қотиб:

— Маънавий озиқ! Ҳақиқий модда жасадга ғидо беради, маънавий озиқ руҳга ғидо, — деди.

Кузьмичов бир уфлаб олгач:

— Илм-ку илм-а, аммо Варламовга етиб ололмасак бу ҳам бизга сабоқ бўлади-да, — деди.

— Одам нина эмас, топиб оламиз. Шу атрофда дайдиб юрган бўлса керак.

Ҳалиги уч лойхўрак дарё бўйидан яна учиб ўтди. Уларнинг чийллашида ўрнидан безовта қилингани учун ачиниш ва талваса сезиларди. Отлар салмоқ билан хашак кавшайптилар, Дениска бўлса, отлар олдида ўралишиб юрибди ва хўжайинларнинг еятган бодринг, тухум ва сомсаларига сира парво қилмаётгандек отларнинг сағрин ва қоринларига ёпишиб олган итпашшаларни тутиш билан овора. Пашшаларни урганда аллақандай овоз чиқариб ғўнғиллаб қўяди, агар пашша учиб кетиб, тутолмай қолса, ачингандек аттанглаб, ўлимдан қутулиб қочган ҳар бир бахтли пашшанинг орқасидан қараб қолади.

Кузьмичов тўйганини билдириб, бир уф тортди, сўнгра:

— Дениска қаёқда қолдинг, кел овқат е, — деб чақирди.

Дениска секингина ҳадиксираб наमत олдига келиб ўтирди-да, сап-сарик катта бодрингдан бештасини танлаб олди (кичикроқ ва янгироғидан олишга тортинди), икки-

та ёриқ, куйган тухум олди, сўнгра қўлимга бир тушур-масинлар, деб чўчигандек, секин сомсага қўл узатди.

— Ол, ол,— деб Кузьмичов унга далда берган бўлди.

Дениска далилроқ бўлиб сомсадан олди-да, нарироққа бориб, орқасини аравага ўгириб, ерга ўтирди. Дарров шундай бир чапиллатиб еб бердики, ҳатто отлар ҳам нима гап дегандек Денискага қарадилар.

Кузьмичов овқатдан сўнг ўрнидан туриб, аравадаги бир халтачани келтириб, Егорушкага деди:

— Мен бир ухлаб олайин, сен қараб тур, тагин халтачани биров бошимдан тортиб кетмасин.

Христофор ҳазрат эгнидаги ридосини, камар ва камзулини ечди. Егорушка уни кўриб ҳайрон бўлиб қолди. У попларнинг шим кийишини билмас эди; Христофор ҳазратнинг эгнида бўлса, этик ичига тиқилган оппоқ чинакам шим, алача матадан тикилган калта камзул бор экан. Егорушка Христофор ҳазратнинг совлатига муносиб бўлмаган бу либосини кўриб узун соқоли, узун сочи, уни Робинзон Крузога¹ ўхшатади деб хаёлидан ўтказди. Христофор ҳазрат билан Кузьмичов ечиниб, араванинг соясига бориб, бир-бирларига юзларини ўгириб ётганча уйқига кирдилар. Дениска ҳам кавшаб бўлгач, офтоб ерга бориб, қорнини осмонга қилиб чўзилиб ётди-да, бу ҳам кўзини юмди, Егорушкага қараб:

— Отларга кўз ташлаб тур, тагин биров олиб кетмасин,— деди-да, уйқига кетди.

Жимжитлик бошланди. Отларнинг кавшаши ва пишқиритишидан, уйқидогиларнинг ҳуррагидан бошқа ҳеч нарса эшитилмайди. Йироқда, аллақердан лойхўракнинг йиғлагандай чийиллаган овози келади, гоҳо чақирилмаган меҳмонлар жўнаб кетмадимикан, деб қарагани келган ҳалиги уч лойхўракнинг овози чиқиб қолади, ариқдаги сув секин шилдираб оқмоқда, лекин бу товушлар жимликни бузмасди, уйқига кирган ҳавони уйғотмас, аксинча бутун табиатни уйқига толдириб, мудроқ босди-рар эди.

Егорушка овқатдан сўнг айниқса зўрайган иссиқдан димиқиб югурганича қирдаги кўкатзорга қараб кетди ва бу ердан атрофни томоша қилди. Лекин туш пайтида нима кўрган бўлса, ҳозир ҳам шуни кўрди: яна ўша яланг-

¹ Робинзон Крузо — инглиз ёзувчиси Дефо асаридаги қаҳрамон. Одамзод яшамаган бир оролга келиб қолиб, бунда ёлғиз ўзи бир неча йил яшаган.

лик, яна ўша қирлар, кўм-кўк уфуқ; фақат энди қирлар яқинлашиб қолган; тегирмон орқада қолиб кўздан ғойиб бўлган эди. Кичкина ариқ оқиб тушаётган тошли қирнинг орқасида яна бир текисроқ қир кўринади, бу қирнинг устида беш-олти хонадондан иборат поселка бор. Уйлар олдида на одам боласи, на дарахт ва на соя жой кўринади, қишлоқ ҳавонинг иссиғидан бўғилиб, қуриб қолгандай. Егорушка бекорчиликдан бир нийначини тутиб, муштимига қамаб, қулоқ тагига келтириб, чизиллаганини эшитар эди. Унинг чизиллаганини эшитиб зерикканидан кейин, ариқ бўйига сув ичгани келган бир гала сарик капалакларни қувлаб арава олдига келганини ҳам пайқамай қолди. Тоғаси ва Христофор ҳазрат қаттиқ уйқида ётибдилар. Улар отлар дам олгунча икки уч соат ухламоқчилар. . . Бу узоқ вақтни қандай қилиб ўтказсин ва иссиқдан қаёққа борсин? Мушкул масала. . . Егорушка дарров тарновдан оқиб турган сувга оғзини қўйиб ича бошлади. Оғзи совиб, сассиқ алаф ҳиди келди. Сувни аввал хўп хоҳлаб ичди, сўнгра чанқови босилса ҳам бутун аъзоси совиб, сув кўйлагидан оқиб кетгунча ичди. Сўнгра аравага яқин келиб ухлаб ётганларга қаради. Тоғасининг вазоҳатида ҳали ҳам иш ташвиши аломати бор. Қасбининг қули бўлган Кузьмичов ҳаммша, ҳатто уйқисида ҳам, черковда ибодат қилаётганда ҳам фикри-зикри иш эди, бирон марта бўлса ҳам ишини унутмас эди, ҳозир ҳам тушида юнг тойлари, арава, нарх-наво, Варламовни кўраётган бўлса керак. . . Мулоийим, енгил табиат, қизиқ сўз, Христофор ҳазрат умрида юракни бундай қисадиган иш қилмаган эди. Туғилганидан бери нима иш қилган бўлса, ишнинг ўзига қизиқиб эмас, кўлроқ юмушнинг ташвиши ва ғалвасига, одамлар билан бўладирган алоқага қизиқиб қарарди. Бу галги сафарила ҳам уни кўпроқ қизиқтирган нарса юнг, нарх-наво ва Варламов эмас, узоқ йўл, йўлдаги гаплар, бричка тагида ухлаш, вақтида овқатланмаслик каби нарсалар эди. Унинг чехрасига қараганда ҳозир ҳам тушига бояги ҳазрат Христофор, лотинча мунозара, ҳазратнинг завжалари, каймоқ билан ширмон ейиш, хуллас Кузьмичовнинг тушига кирмайдиган нарсалар унинг тушида аён бўлаётган бўлса керак.

Егорушка уйқидагиларнинг афтиларини томоша қилаётганда беҳосдан мунгли бир қўшиқ овози эшитилди. Аллақерда, йироқда хотин киши қўшиқ айтмоқда, лекин

қаердалигини аниқлаш қийин. Қулоққа аранг эшитила-
ётган йиғига ўхшаш мунгли қўшиқ гоҳ ўнгдан, гоҳ чап-
дан, гоҳ юқоридан, гоҳ пастдан келади, гўё саҳрода кўзга
кўринмас бир арвоҳ учиб юриб, қўшиқ айтаётгандек.
Егорушка аланглаб қўшиқнинг қаёқдан келаётганини
билмас эди. Кейин яхшироқ қулоқ солса, овоз ўтлардан
чиқаётганга ўхшади. Сўлиб, қурий бошлаган ўлик ўтлар
тилсиз, сўзсиз бўлса ҳам зорланиб беайб эканлигини ва
офтоб уларни сабабсиз куйдирганини қўшиқ билан изҳор
қилиб, аллакимга арз этар эди. Офтоб ва ташналик куй-
дирмаса ҳали кўм-кўк бўлиб яшнаяжгини сўзлар эди.
Айби бўлмаса ҳам аллакимдан кечирим сўрар, қайғу-
аламларини, хўрлиги келганини сўзлаб, узр тилар эди.

Егорушка андак қулоқ солиб турди, назарида эзиб
айтилган мунгли қўшиқдан ҳаво ҳам дим бўлиб, иссиқ-
нинг шиддати зўрайгандай бўлди... Егорушка қўшиқ
товушини эшитмаслик учун, шовқинлаб, тепиниб югурган-
нича ариқ бўйига қараб кетди. Бу ердан ҳар тарафга
қараб, қўшиқ айтаётган кишини топди. Поселканинг энг
четидаги уй олдида лайлакдек новча, оёқлари узун ва
йўғон, калта кўйлакли хотин бир нарса элаяпти. Унинг
ғалвири тагидан чиққан оқ чанг секин судралиб кетмоқ-
да. Қўшиқ айтаётган шу хотин эканлиги энди маълум
бўлди. Хотиндан бир сажин нарироқда кўйлақчан, бош-
яланг бир бола қимирламай жим турибди. Бола қўшиққа
эригандек, қимирламай, Егорушканинг алвон кўйлагига-
ми, пастга аллақаёққами, қараб ўтирибди.

Қўшиқ тўхтади. Егорушка имиллаб яна бричка томон-
га қараб кетди ва нима қилишини билмай, зерикканидан,
тагин сув ўйнашга тутинди.

Ҳалиги мунгли қўшиқ яна эшитилди. Қир орқасидаги
қишлоқдаги ҳалиги семиз оёқ хотин қўшиқ айтяпти.
Егорушка яна зерикди, сув тушаётган тарновдан юзини
ўгириб юқори қаради. Кўринган нарса шу қадар қутил-
маган эдики, беҳосдан унга кўзи тушиб, андек қўрқди
ҳам. Унинг тепасидаги бесўнақай катта тошлардан бири-
да кўйлақчанг, қорни шишган, оёқлари ингичка, ўзи
бақалоқ бир бола ўтирибди, қараса ҳалиги хотин олдида-
ги бола. Бола ҳеч нарсадан қўрқмасдан, гўё нариги дунё-
дан келган кишиларни кўргандек кўзларини бақрайтириб,
оғзини очиб, Егорушканинг алвон кўйлагига ва аравага
қараб ҳайрон бўлиб турибди. Кўйлақнинг қизил ранги
унинг ҳавасини келтирди, арава ва унинг тагида ухлаб

ётган кишилар уни ажаблантирди. Еқимли қизил ранг билан арава ва унинг тагидагиларга ажабланиб поселкадан пастга тушиб кетганини ўзи ҳам сезмай, энди қўрқмасдан бу ерга келганига ўзи ҳам ҳайрон бўлса керак. Егорушка анчагача болага қараб турди, бола ҳам унга тикилиб қолди. Икковлари ҳам индашмай сал уялинқираб турдилар. Анчагача индамай туриб, сўнгра Егорушка:

— Отинг нима? — деб сўради.

Танимаган боланинг вазоҳати яна айниди. Бола орқасини тошга тираб, кўзларини олайтириб, лабларини қимирлатиб, хириллаган овоз билан:

— Отим Тит,— деди.

Болалар бир-бирларига бошқа ҳеч нарса демадилар. Сирли Тит яна бирмунча индамай тургач, Егорушкадан кўзини олмай, бир оёғининг панжасини юқори қилиб, товоши билан ер тепиб кўрди-да, тошга чиқиб олди. Сўнгра гўё Егорушка бир солиб қолмасин деб кўрққандай аланглаб тош устига чиқди ва қир орқасида ғойиб бўлгунча шундай қилиб секин-секин юқорилаб кетди.

Егорушка унинг орқасидан тикилиб тиззаларини қучиб, бошини қуйи солганича қолди. . . Офтобнинг иссиқ, шуъаллари бўйнини ва орқасини куйдирди. Мунгли қўшиқ дим ҳавода гоҳ тўхтаб, гоҳ яна эшитилар, ариқ шилдиршилдирини, отлар кавшашини қўймас, вақт тўхтаб қотиб қолгандай узоқ чўзилиб кетди. Эрталабдан бошлаб юз йил ўтгандек бўлди. . . Худо Егорушка, арава ва отларни бу ҳаво ичида қотириб, қирлардек тош қилиб, бу ерда мангу қолдирмоқчимикин?

Егорушка бошини кўтариб, уйқи босган кўзлари билан йироқларга қаради. Шу дамгача жим турган кўм-кўк уфуқ тебраниб осмон билан бирга яна аллақадарга чопиб кетди. . . Уфуқ тим кўк ўтларни, ўтлоқни ҳам ўзига эргаштириб олиб кетди. Егорушка ҳам улар кетидан елиб кетди. Аллақандай куч индамасдан уни бир ёқларга олиб кетди, иссиқ билан мунгли қўшиқ ҳам унинг орқасидан равона бўлдилар. Егорушка бошини эгиб, кўзини юмди. . .

Ҳаммадан аввал Дениска уйғонди, уни бир нарса чақди шекилли, елкасини қашиб-қашиб:

— Лаънати, жонинг сабил экан-да,— деб қўйди.

Сўнгра ариққа келиб сув ичди ва анчагача ювиниб ўтирди. Унинг пишқириши ва сувнинг шапиллаши Его-

рушманли мудрашдан унғотди. Бола Денисканинг сепкил босганлигидан мрамарга ўхшаган ҳўл юзига қараб:

— Қачон жўнаймиз? — деб сўради.

Дениска унга қараб:

— Бир оздан кейин,— деди.

У юзини этагига артгач, чеҳрасини жиддий қилиб, бир оёғи билан ҳаккалай бошлади.

— Қани, анов ўтзорга ким олдин чопиб боришга!

Егорушка иссиқдан чарчаб, уйқиси келиб турган бўлса ҳам, унинг кетидан чопиб кетди. Дениска йигирмаларга бориб қолган йигит эди ва кучерлик қиларди, яқинда уйланмоқчи бўлиб юрган бўлса ҳам болалигини қўймас эди. Варрак учирини, каптарбозликни ва чиллак ўйнашни, чопишини яхши кўрар, ҳамиша болалар ўйинига, жанжалларига аралашиб юрар эди. Хўжайинлар бир жойга кетгудай ёки ухлагудай бўлса дарҳол бир оёғи билан ҳаккалаш ёки тош паррон каби ўйинларни бошлар эди. Унинг гўдаклар ичига кирганда шўхлик қилиб ўнаганини кўрган ҳар бир киши «оббо ҳўкиз-ей!» демасдан туролмас эди. Катта кучернинг улар ўйинига аралашганини кўрган болалар бунга ҳеч ажабланмай, майли, ўйнай берсин, уришмаса бўлгани деб қўярдилар. Катта ит кучуклар орасига кириб ўйнай бошласа, кучуклар ажабланмаганларидек, болалар ҳам у аралашса ажабланмас эдилар.

Дениска Егорушкадан ўзиб кетди ва бундан жуда хурсанд бўлди шекилли, Егорушкага қараб кўзини қисиб қўйди ва бир оёғи билан ҳаккалаб ҳар қанча жойга бора олишини кўрсатмоқ учун кўчадан чопиб бориб, дам олмасдан яна аравагача қайтиб келамиз деб Егорушкага таклиф қилди. Аммо Егорушка унинг таклифини қабул қилмади, чунки чарчаб, ҳансираб қолган эди.

Дениска бирданига қовоғини солиб жиддий тус олди. Кузьмичов койиб урмоқчи бўлиб, калтак кўтарганда ҳам бундай жиддий бўлмас эди. Дениска бир нарсага қулоқ солиб турди-да, бир тиззаси билан чўкка тушди, куфур сўзларни эшитиб турган одамларда бўладиган кўрқув ва ғазаб аломатлари унинг юзида кўринар эди. Кўзларини бир нуқтага тикиб, қўлини ҳовуч қилиб секин юқори кўтарди, бирданига қорни билан ерга тушиб ҳовучини ўтга урди.

Томоғини хириллатиб мағрурлик билан:

— Қўлга тушди,— деди-да, ўрнидан ирғиб катта чигирткани Егорушканинг кўзи тагига келтириб кўрсатди.

Егорушка билан Дениска чигирткага ёқса керак деган ҳаёлда унинг кўк орқасини силаб, мўйловларига ҳам қўл тегизиб қўйдилар. Сўнгра Дениска қон ичиб тўйган семиз бир пашшани тутиб чигирткага тутди; чигиртка ҳам гўё Дениска билан аллақачондан бери таниш бўлгандек панжарага ўхшаган катта оғзини қимирлатиб пашшанинг қорнини еди. Чигирткани қўйиб юбордилар, у ости қизил қанотини ялтиратиб учиб бориб ўтга қўндида, чириллаб қўшиғини бошлади. Дениска пашшани ҳам қўйиб юборди. У қанотларини ростлаб, қоринсиз ҳолда отлар томонига қараб учиб кетди.

Арава тагида биров қаттиқ уҳ тортди. Кузьмичов уйқидан уйғонди-да, дарров бошини кўтариб, аланглаб йироққа қаради, Егорушка билан Денискага жуда бепарво қарашидан, унинг уйқидан уйғониб юнг билан Варламов тўғрисида ўйлаётгани кўриниб турарди.

Кузьмичов изтироб билан гапирди:

— Христофор ҳазрат, туринг, энди уйқини бас қилинг, иш қолиб кетибди-ку. Дениска, аравани қўш.

Христофор ота уйқига кирганда қандай кулумсираб ётган бўлса, турганда ҳам шундай кулиб турди. Афтибашараси уйқидан эзилиб, буришиб-тиришиб, юзи худди яримта бўлиб қолганга ўхшайди. Юз-қўлларини ювиб, кийинганидан кейин шошмасдан бемалол чўнтагидан кир босган инжилчасини олди, юзини кун чиқишга ўгириб, пичирлаб ўқий бошлади ва чўқинди.

Кузьмичов койигандек бўлиб:

— Христофор ҳазрат, жўнайдиган вақт бўлиб қолди, от-арава ҳам тайёр, сиз бўлсангиз, худоё товба...

Христофор ота ғўлдираб:

— Ҳозир, ҳозир... қафизмни¹ ўқиб бўлай... бугун ҳеч ўқиганим йўқ,— деди.

— Кафизмингизни қўя туринг.

— Иван Иванович, ҳар кунлик вазифам бор-да... Иложи йўқ.

— Худо кечирар.

Христофор ҳазрат юзини кун чиқарга ўгирганича чорак соат қимирламай пичирлаб ўқиди; Кузьмичов бўлса, жаҳли чиқиб, сабри чидамай, елкаларини қисиб, ҳайрон бўлади. Христофор ҳазрат «худога шукур»дан кейин нафасини тортиб, тез-тез чўқиниб, бошқалар

¹ Кафизм — инжилнинг бир боби.

ҳам чўқинсинлар деб, атайин баланд овоз билан уч марта:

— Аллилуя, аллилуя, аллилуя, худога шукур,— деб қўйганида Кузьмичовнинг яна кўпроқ жаҳли чиқди.

Охири, Христофор ҳазрат илжайиб кулди-да, осмонга қараб инжилчасини киссасига соларкан:

— Fini¹,— деб қўйди.

Бироздан кейин арава йўлга чиқди. Арава худди орқасига қайтиб кетаётгандек, йўловчилар тушдан аввал нима кўрган бўлсалар энди ҳам шуни кўрадилар. Қирлар ҳали ҳам кўм-кўк осмон ичида ғарқ бўлган, уларнинг кети кўринмайди. Бурган ўтлар, тошлар, ўрилган анғизлар, яна ўша зоғчалар ва совлат билан қанот қоқиб, парвоз қилаётган калхатдан бошқа нарса йўқ. Иссиқ билан жимликдан ҳаво борган сари қуришмоқда, итоаткор табиат жимликда қотиб қолган...

Кун ғарбга мойил бўлиб бота бошлагач, қиру саҳро, ҳаво зулмга чидамай, тоқатлари тоқ бўлиб, бу зулмдан қутулмоқ ҳаракатига кирдилар. Қирлар орқасидан тўсатдан оқ кўкиш барра булут пайдо бўлди. Булут саҳрога бир назар ташлаб, гўё, мен тайёрман, дегандек қилди-да, қовоғини солиб олди. Бир маҳал жим турган ҳавода аллақандай тўполон бўлиб, гуриллаб қаттиқ шамол турди ва қуюн бошланди. Ўтлар ва бултурги бурганлар фарёд қилдилар, йўлда чанг кўтарилиб, шу чанглар чўлда гирдоб бўлиб югура бошлади. Қуюн похол, хас-хашак, пат, ва ниначиларни учириб, қоп-қора устундек осмонга чиқиб, кунни хира қилди. Учирма ўтлар чўлнинг ҳар ёғига думалашиб, думбалоқ ошиб, сакраб юрадилар. Буларнинг биттаси гирдобга тушиб, қушдек учиб осмонга чиқиб кетди ва осмонда қора нуқтага айланиб, кўздан ғойиб бўлди. Биттаси кетидан иккинчиси, унинг кетидан яна бошқаси учиб кетди. Егорушка юқори қараб, икки думолоқ ўтнинг осмонга чиқиб, кўкда бир-бирига ёпишиб олиб, кураш қилаётганини кўрди.

Худди йўл ёқасидан читтак пириллаб учиб кетди. Бу қуш қанотларини қоқиб, думини қимирлатганда куннинг шуъласида тилла балиққа ёки ҳовузлар бўйида юрадиган капалакка ўхшар эди, бу капалак сув устида учиб юрганда қанотлари муртига қўшилиб, тўрт томонида мурти

¹ Логинча — тамом, омин демакдир.

бордек кўринади. Куш осмонда капалакдек пириллаб, говланиб, юқори чиқиб, осмонни булутдек қоплаган чангдан қўрқди, шекилли, бир тарафга қараб учиб кетди ва унинг қанот қоқиши анчагача кўриниб турди. . .

Нима бўлганини билмай, шамолдан ҳуржкан қизил-сёқ ўт ичидан учиб чиқди. У бошқа кушлардек шамол юраётган томонга қараб учмай, шамолнинг қаршисига учди, шунинг учун парлари ҳурпайиб, товукдай катта ва ваҳимали бўлиб кетди. Саҳрода ўсиб қариган, саҳро тўполонларига кўникиб қолган қузғунларгина бемалол учиб юрмоқдалар, ёки ҳеч нарсани назар-писанд қилмай қаттиқ тумшуқлари билан заранг ерни чўқийдилар.

Қирлар орқасидан бўғиқ момақалди роқ товуши келди; совуқ шамол турди. Дениска хуш вақтлик билан ҳуштак чалиб, отларини қамчилади. Христофор ҳазрат билан Кузьмичов шляпаларини ушлаб, кўзларини қирга тикдилар... Ёмғир ёғсайди, яхши бўларди!

Саҳро яна бир зўр урса, яна бир тўлғонса зўр чиққудай. Аммо кўзга кўринмас баттол куч секин-секин шамолни бандга солди, ҳавони тутқин қилди, чангни босди ва ҳеч ҳодиса бўлмагандек яна осойишталик барпо бўлди. Булут яширинди, куйиб қуриган қирлар қовоқларини солдилар, ҳамма ёқ жим бўлиб қолди, фақат безовта қилинган лойхўракларгина аллақерда чийиллаб, тақдирдан зорланар эди.

Бир оздан сўнг кеч бўлди.

III

Кеч пайтининг ғира-ширасида, томининг тунукаси занглаб қолган, дарчалари қора босган бир қаватли катта уй кўринди. Гарчи бу уйнинг олдида ҳеч қондай ҳовли ва девори бўлмай, саҳро ўртасида турган бўлса ҳам, унинг оти сарой эди. Уйдан нарироқда хароб бўлган олчазор бор, боғнинг атрофи четан девор билан ўралган. Дарча олдидаги кунгабоқарлар оғир бошларини ерга букиб ухламоқдалар. Боғда қуёнларни ҳуркитиш учун кичкина обжувоз тақир-туқир қилиб ётибди. Уйнинг олдида булардан бошқа ҳеч нарса йўқ ва кўринмас эди.

Бричка уйнинг шийпоцли зинасига яқин келиб тўхтар-тўхтамас бир эркак билан бир хотин кишининг хурсандлик билан сўзлашаётгани эшитилди, эшик ғижиллаб очилиб баланд бўйли қотма бир одам арава олдида пайдо бўлди. Бу одам саройнинг эгаси рангпар, сиёҳдек қо-

ра чиройли соқолли, ёши анчага бориб қолган Моисей Моисеич эди. Эғнидаги эски қора тўни унинг энсиз елкасида қоziққа илиб қўйилгандек шалвираб турарди, Моисей Моисеич қувонганидан ёки қўрққанидан қўлини силкиганида тўннинг этаклари қанот қоққандек ҳилпирар эди. Хўжайиннинг эғнида тўнидан бўлак, почаси осилган кенг оқ лозим, катта-катта канага ўхшаган сариқ гулли духоба нимча ҳам бор.

Моисей Моисеич келганларнинг ким эканлигини билгач, аввал қувонганидан анграйиб қотиб қолди, бироздан кейин қўлларини силкитиб оқ тортиб олди. Тўнининг этаклари елпинди, қомати икки букчайди, қонсиз юзи шундай илжайдики, гўё бричканинг келиши унинг учун хурсандлик билан бирга аламли лаззат ҳам бергандай кўринди.

У ҳовлиқиб хансираб, ўралишиб меҳмонларнинг аравадан тушишларига ҳалақит берар ва чийиллаб:

— Эй, худойим-ей, худойим-ей,— деб такрорларди.— Бугун мен учун бахтли кун экан. Нима қилишимни ҳам билмай қолдим, Иван Иванович! Христофор ҳазрат. Утирган болачагинани қаранг-а, қандай яхши-я. Эй, худоё товба. Эй худоё. Мен меҳмонларни ичкари чақирмай нима қилиб турибман? Марҳамат қилинг, марҳамат... Хуш келдингиз. Нарсаларингизни менга беринг. Эй худойим-ей.

Моисей Моисеич аравани титкилаб, меҳмонларни аравадан тушириб, тўсатдан орқасига қайрилиб қаради-да, гўё сувга чўкиб кетаётган одамдек хириллаб:

— Соломон, Соломон,— деб бировни чақирди.

Уй ичидан туриб хотин кишининг овози ҳам:

— Соломон, Соломон,— деб такрорлади.

Эшик гижиллаб очилди, остонада ўрта бўй, қирра бурун, жингалак қаттиқ сочларининг ўртаси кал, сапсариқ бир яҳудий пайдо бўлди. Бунинг эғнида этаклари қайрилган, енги калта эски камзул, қисқа трико шим. Бу кийимлари уни пакана қилиб, туллаган товуққа ўхшатар эди. Бу киши Моисей Моисеичнинг укаси Соломон эди. У сўрашмай-нетмай, индамасдан, аллақандай илжайиб, бричка олдига келди.

Моисей Моисеич унга қараб, бошқалар унинг сўзига ишонмайдигандек ғалати товуш билан деди:

— Иван Иванович билан Христофор ҳазрат келдилар. Вой, вой, қарангки, булар қандай яхши одамлар, беҳос-

дан ўзлари келиб қолдилар-а. Соломон, ол нарсаларни. Азиз меҳмонлар, марҳамат қилинглар.

Бироздан кейин Кузьмичов билан Христофор ҳазрат ва Егорушка қоронғи, катта бўш уйда, қайин ёғочдан қилинган эски стол бошида ўтирар эди. Каттакон уйда бу стол билан йиртиқ диван, яна учта курсидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Стулларни стул дейишга ҳар кимнинг ҳам оғзи бормайди. Бу стуллар жиҳоз эмас, кўп яшаб ишдан чиққан, килеёнкаси эски, орқа суянчиғи жуда қайрилиб, қийшайиб кетган болалар чанасига ўхшарди. Номаълум уста стулнинг суянчиғини нега бунча қайирганини билиб бўлмайди, айб устада бўлмай, битта яримта йўловчи полвон кучини кўрсатаман деб суянчиғини букиб юборган, сўнгра тузатаман деб яна баттарроқ қилган, бўлса ажаб эмас. Уйнинг ичи қоронғидай кўринди. Деворлари кир, шип ва карнизларини ис босган, пол тахталарининг ораси очиқ, қандайдир тешиклар (бу тешикни ҳам ҳалиги полвон товони билан тешмаганмикин?). Уй шундай қоронғики, агар ўнта чироқ ёқилса ҳам ёримайдиганга ўхшайди. На деворларда ва на деразаларда уйни безатадиган бирон нарса бор. Айтганча деворнинг бир ёғида ёғоч рамада тепасига икки бошли бургут сурати солинган бир лавҳа, яна бир томонида ўймакорлик билан сурат осилган шундай рама. Суратнинг тагига: «Одамзоднинг бепарволиги» деган сўз ёзилган. Одамларнинг нимага бепарволик қилганини суратдан англаб бўлмайди, чунки сурат ўчиб кетган ва пашшалар ҳам хўп ўтирганлар. Уйдан аллақандай қўланса ҳид келади.

Моисей Моисеич меҳмонларни уйга бошлаб кирар экан, ҳали ҳам букилиб, қўлларини силкиб, бўйинини қисиб, суюниб, ҳар нарса дер эди. Жуда меҳмондўст ва хуш муомала кўриниш учун шундай қилиқлар қилиш керак, деб ўйлар эди.

— Бизнинг аравалар қачон ўтдилар,— деб сўради Кузьмичов.

— Бир тўдаси бугун эрталаб ўтди, Иван Иванович, иккинчи тўдаси тўпотарда бу ерга тушиб, кечга яқин жўнаб кетди.

— Варламов-чи... ўтдими, йўқми?

— Йўқ, Иван Иванович, кеча кечқурун унинг гумаштаси Григорий Егорич ўтган эди, у киши ҳозир молоканлар¹ қишлоғида бўлса керак.

¹ Малоканлар — русларда бир мазҳаб эгалари.

— Яхши, демак биз ҳозир етиб оламиз, сўнгра молоканга борамиз.

Моисей Моисеич хафа бўлиб, қўлларини силкиб:

— Худо ёр бўлсин сизга, Иван Иванович, кечаси қаёққа борасиз? Овқат еб, ётиб, сўнгра, худо хоҳласа, эрта-лаб кетасиз, етиб оларсиз,— деди.

— Кечирасиз, Моисей Моисеич, фурсат йўқ, фурсат; бошқа сафар қолармиз, ҳозир вақт зиқ. Чорак соат ўтириб кетамиз, молоканга бориб ётармиз.

— Чорак соат? Худодан қўрқинг-а, Иван Иванович. Шапкангизни беркитиб эшикка қулф солиб қўяйми! Ҳеч бўлмаса озроқ овқат еб, чой ичсангиз-чи.

— Чойхўрлик ва қандхўрлик қилиб ўтиришга ҳеч фурсат йўқ,— деди Кузьмичов.

Моисей Моисеич бошини эгиб, калтакдан ўзини сақлагандай қўлларини шапалоқ қилиб чўзиб, илжайиб ёлбора бошлади.

— Иван Иванович, Христофор ҳазрат, лутф-марҳамат қилиб чой ичиб кетсангиз нима бўлади? Чойимни ҳам ичиб бўлмайдиган ёмон одамманми? Иван Иванович!

Христофор ҳазрат раҳм қилиб:

— Майли, чой ичсак ичайлик, кен қолмасмиз,— деди.

Кузьмичов ҳам розилик билдирди.

Моисей Моисеич хурсандлигидан қувониб, совуқ сувдан иссиққа чиққан одамдек жунжукиб, югуриб эшикка бориб, боя Соломонни чақиргандаги бўғиқ товуши билан:

— Роза, Роза. Самаворни келтир,— деб қичқирди.

Бир ондан сўнг эшик очилиб, қўлида катта патнис билан Соломон кириб келди. У патнисни столга қўяр экан, боягидек тескари қараб, ғалати қилиб илжайди. Энди чироқнинг ёруғида унинг қандай илжайиши кўринди. Унинг илжайиши жуда маънодор ва кўп сезгиларни ифода қилар, лекин унда менсимаслик ва нафратланиш кўп эди. Гўё бемаза бир нарса тўғрисида ўйлагандай ва бировдан нафратлангандай, бир нарсадан қувониб, худди бир истеҳзо билан бировни чақиб олиб, хахолаб кулмоқ учун қулай фурсат пойлаб тургандай эди. Унинг узун бурни, қалин лаблари чақчайган кўзлари қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборгудай бўлганини кўрсатарди. Кузьмичов унинг афтига қараб мазаҳ билан кулиб сўради:

— Соломон, нега бу ёз бизнинг N. даги ярмарка бозорига бориб яҳудийларнинг масхарабозлигини қилиб бермадинг?

Соломон бундан икки йил аввал Н. ярмаркасига бориб, яхудийлар турмушидан қизиқчилик қилиб берган ва халққа жуда ёққан эди. Бу Егорушканинг ҳам эсида бор. Лекин бу гаплар Соломонга ҳеч таъсир қилмади, шу сабабдан индамай ташқари чиқиб кетиб, бир оздан кейин самовар кўтариб кирди.

Дастурхон тепасида қиладиган юмушларини қилиб, бир четга бориб ўтирди ва кўлларини кўксига чалиштириб, бир оёғини узатиб, мазах билан кулиб турган кўзларини Христофор ҳазратга тикди. Унинг ўтиришида аллақандай гурур, манманлик ва менсимаслик бор, лекин айни замонда жуда ачинарли ва кулгили бир ҳол ҳам бор, чунки катта шими, калта камзули, қизиқ бурни ва туллаган қушдек гавдаси яққолроқ кўринган сари ўтириши ваҳимали бўлаверади.

Моисей Моисеич нариги уйдан табуретка кетириб, столдан нарироқда ўтирди. У меҳмонларга манзират билан:

— Марҳамат қилинглар. Чойни қанд билан ичинглар. Олинг, олинг. Азиз меҳмонларсиз. Христофор ҳазратни беш йилдан бери кўрмаган эдим,— деганидан кейин Егорушкага термулиб қараб:— Бу яхши боланинг кимлигини ҳеч ким айтмади-я,— деб қўйди.

— Бу бола синглим Ольга Ивановнанинг ўғли,— деди Кузьмичов.

— Қаёққа кетяпти?

— Уқишга. Гимназияга олиб кетаётибмиз.

Моисей Моисеич хуш феъллик кўрсатиб, ажаблангандек бўлди-да, маънодор қилиб, бошини тебратиб қўйди ва бармоғини самоварга ўқталиб:

— Жуда яхши. Гимназияда ўқиб чиқсанг, ҳаммамиз туриб салом берадиган катта одам бўласан. Ақлли, бадавлат, олим одам бўласан, онангни хурсанд қиласан. Хўп яхши,— деди.

Бир оз индамай туриб, тиззасини уқаларкан, ҳазил-мутаба билан сўз қотди:

— Христофор ҳазрат; сиз энди мени кечирасиз, сиз савдогарларнинг оғзидан ошини тортиб олаётган экансиз, мен бу хусусда архирейга¹ хат ёзмоқчиман. Тамғали қоғоз олиб «Христофор ҳазратга ўз чақаси етмай қолибди: шунинг учун савдогарчиликка уруниб, юнгфуруш бўлибди» деб ёзиб юбораман.

¹ *Архирей* — руҳонийлар бошлиғи.

Христофор ҳазрат:

— Шуни айтинг-а, қариган чоғимда попликни ташлаб савдогарликка кирдим,— деди-да, кулиб юборди,— уйда ўтириб худога ибодат қилиш ўрнига, фиръавндек аравада учиб-қўниб юрибман... Беҳуда ҳаракат.

— Беҳуда бўлса ҳам дунё кўпаяди.

— Be! Менга бунинг занги ҳам юқмайди. Мол меники эмас, куёвим Михаилники.

— Нега ўзи келмайди?

— Чунки... Ҳали она сути оғзидан кетмаган. Юнгни олишга олибди, аммо сотишга келганда ақли етмабди, ёш-да. Бор пулига юнг олиб ҳаён қилмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини ҳар ёққа урса ҳам, оладиган харидор бўлмай, харидига ҳам сотолмади. Бола фақир бир йил овора бўлиб: «Ўргулай ота юнгимни сотиб беринг, менинг ҳеч ақлим етмади» деб ялиниб келди. Доим шунақа, бир иши тушса ота эсига келади, бўлмаса йўқ. Сотиб олаётганида отасидан сўрамаган эди, энди зўр келгандан кейин отага ялинди. Отасининг қўлидан нима келади? Агар Иван Иванович бўлмаса отаси ҳам ҳеч иложини қилолмас эди. Уларнинг ташвиши қурсин.

Моисей Моисеич бир оҳ тортиб олди-да, деди:

— Шуни айтинг, бола-чақанинг ташвиши курсин, менинг ҳам олтита болам бор. Бирини ўқит, бирини қарат, бирини кўтар, ўсиб катта бўлганларидан кейин яна даҳмаза. Энди эмас, қадимги муътабар китобларда ҳам шу, нақа дейилган. Болалари ёшлигида Яқуб йиғлар экан, болалари катта бўлганидан кейин ҳам баттарроқ йиғлайдиган бўлибди!

— Шундай... Менинг худодан нолийдиган жойим йўқ, мен ёшимни яшадим, худо ҳар кимга шундай умр берсин... Қизчамни яхши одамга бердим. Уғилларимни одам қилдим, энди озод бўлганман, тўрт томоним қибла, қаёққа борсам боравераман. Кампирим билан тинчгина яшайман, ейман, ичаман, ухлайман, набираларимни кўриб қувонаман, худога шукур қиламан. Менга бошқа нима ҳам керак? Баҳазўр роҳатда яшайман, ҳеч ким билан ишим йўқ. Туғилганимдан бери қайғу торганим йўқ. Агар ҳозир подшо «кўнглинг нима тилайди? Нима орзуйинг бор?» деб сўраса, ҳеч орзуйим йўқ, худога шукур, ҳамма нарсам бор, дер эдим. Шаҳримизда мендан бахтлиқ одам йўқ. Бироқ гуноҳим кўп, беғуноҳ парвардигор. Шундай эмасми?

— Албатта, шундай.

— Тишим йўқ, белим огрийди, ҳадеганда нафасим сиқади, яна ҳар бало. Бетобман, вужудимда қувват йўқ, ўзинг ўйлаб кўр, ёшимни яшаганман, ахир. Саксонга қадам қўйдим. Иззатингдан ошма-да, юз йил яшайсанми?

Христофор ҳазрат тўсатдан бир нарсани эсига олиб, қарқиб, стаканга қараб пиқиллаб кулиб юборди-да, кулги аралаш йўтала бошлади.

— Ажойиб,— деди-да, қўлини силкиди,— бир кун катта ўғлим Гаврила меҳмон бўлиб келди. Тиббий ишга уриниб кетган, ҳозир Чернигов губернасида земство доктори... Хўп... «Мана менинг нафасим қисади, сен доктор бўлибсан, касалимга даво қил» дедим. У дарров ечинтириб, баданимни дукуллатиб уриб кўрди, қулоқ солиб эшитди, қорнимни ушлаб кўрди, хуллас ҳар бало қилиб кўргандан сўнг: «Ота, касалингизнинг давоси сиқилган ҳаво» деган гапни айтди.

Христофор ҳазрат кулиб қотиб, кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Худо олсин у сиқилган ҳавонгни!— деди Христофор ҳазрат кулги аралаш, қўлини силтаб.— Худо олсин сиқилган ҳавонгни.

Моисей Моисеич ўрнидан туриб қорнини ушлаб, лайча кучукнинг вангиллашига ўхшаган ингичка товуш билан кулиб юборди.

— Худо олсин у сиқилган ҳавосини!— деди яна Христофор ҳазрат куларкан.

Моисей Моисеич яна икки парда юқорироқдан олиб хахолаб, шундай кулдикки, йиқилиб тушгудай бўлди. У куларкан:

— Эй, худойим-ей...Қўйинг энди нафасимни ростлаб олай, кулдира бериб ўлдирдингиз-ку, ўлдим,— деди.

У кулги аралаш гапирар, аммо қўрқа-пуса шубҳа билан Соломонга қарар эди. Соломон бўлса ўтиришини бузмай, ҳали ҳам аввалгидек илжайиб турибди. Кўзига ва илжайишига қараганда у жуда жиддий нафратланар эди, лекин унинг бу туллагандек гавдасига ярашмас, Егорушканинг назарида у азиз меҳмонларни кулдирмоқ учун жўртгага шундай гердайиб, нафрат билан қараб тургандай кўринади.

Кузьмичов индамай, кетма-кет олти стакан чой ичганидан сўнг, олдидаги стол устини тозалаб, арава тагида

ухлаганда бошига қўйиб ётган халтасини олиб, бэғичини ечиб қоқди. Уралган қоғоз пуллар халтадан стол устига тушди.

Кузьмичов Христофор ҳазратга қараб:

— Қўлимиз бўшида санаб олайлик,— деди.

Моисей Моисенч пулни кўриб уялгандай бўлди-да, бошқаларнинг сирини билишни хоҳламаган одобли кишидек, ўрнидан туриб, қўлларини шалвиратиб оёқ учида секин чиқиб кетди. Соломон жойида ўтира-верди.

Христофор ҳазрат:

— Бир сўмликлар қанчадан тахланган,— деди.

— Эллик донадан... Уч сўмликлар тўқсон донадан...

Йигирма беш сўмликлар билан юз сўмликлар бир мингдан қилиниб тахланган. Сиз етти минг саккиз юз сўмни Варламовга санаб қўйинг, мен Гусевичга санайман. Эҳтиёт бўлинг, янглишманг...

Егорушка бунча пулни умрида кўрмаган эди. Пул жуда кўп бўлса керак, Христофор ҳазрат Варламовга ажратиб қўйган етти минг саккиз юз сўм пул стол устида қолган пулга қараганда жуда оз эди. Бошқа вақт бўлса бунча пул Егорушкани ҳайрон қилиб, эҳтимол бу пулга қанча тешик кулча, қанча ширин нон, қанча облаки олса бўлар экан, деб чуқур андишага тушар эди. Лекин ҳозир бу пулларга бепарволик билан қарар ва фақат тахланган пулдан келаётган керосин ва сасиган олмаларнинг ҳиди думоғига кирар эди. Бричканинг шалдир-шулдирида қийналиб, чарчаганлигидан уйқиси келди. Боши энгашиб, кўзи юмилиб, хаёли чувалган ипдек чалкаш эди. Агар иложи бўлса бошини столга қўйиб, пул санаётган бармоқлардан ва лампадан кўзини юмиб, сочилаётган ялқов хаёлини яна чувалтирса. Кўзини мудрашдан очиб, уйқисини қочирмоқчи бўлганда, лампанинг шуъласи, чойнак-пиёлалар, самоварлар қимирлашиб, кўзига иккитадан бўлиб кўринар, сасиган олмани ҳиди яна бад бўйроқ, яна жирканчроқ сезилар эди.

Христофор ҳазрат кулумсираб:

— Пул қурсин-а, пул қурсин. Ҳасрат ва надомат. Ҳозир менинг Михаилим ухлаб ётиб, тушида даста-даста пулларни кўраётгандир,— деди.

Кузьмичов секин пичирлаб:

— Сизнинг Михаил Тимофеевичингиз ҳеч нарса билмайди, қўлидан келмайдиган ишга уринади, сиз тушуна-

сиз ва қўлингиздан келади. Юнгни менга бериб, қайтиб кета беринг дедим-ку, майли харидидан ярим сўмдан ортиқ берай, бу ҳам сизга ҳурматим юзасидан, — деди.

Христофор ҳазрат уҳ тортиб:

— Йўқ, Иван Иванич, илтифотингизга раҳмат, ихтиёр ўзимда бўлса майли эди, ўзингиздан ўтар гап йўқ, мол меники эмас. . . — деди.

Оёқларининг учини босиб секин-секин Моисей Моисеич кириб келди. Одоб юзасидан пулга қарамай, секин Егорушка олдига келиб, орқасидан этагини тортди.

— Уғлим, юр, ғалати айиқни кўрсатаман. Жуда баҳайбат, баджаҳл. Жуда аломат.

Мудраб ўтирган Егорушка ялқовланиб зўрға ўрнидан турди ва Моисей Моисеичга эргашиб кета берди. Кичкина уйга кирди, бунда бир нарсага кўзи тушгунча ҳам йўқ эди, бадбўй, ачимсуқ ҳиддан нафаси қайтиб кетди, бундаги сассиқ катта уйдагидан ҳам баттарроқ, у уйга ҳам бу ердан кираётган бўлса керак. Уйнинг ярми катта ўрин билан банд, ўринга кир-моғор кўрпа ёпилган: уйнинг ярми жовон билан банд, оҳорланган юбкадан тортиб то болалар иштони ва шимларигача ҳар хил латталар билан тўлган бу жовон устида шам ёниб турибди.

Егорушка уйга кириб айиқ эмас, қора холдор лахмоқ кўйлак кийган ва сочларини ёйган семиз ва баҳайбат яҳудий хотинни кўрди, бу хотин жовон билан ўрин ўртасидаги тор жойда зўрға айлланиб, худди тиши оғриётгандай инграр эди. Егорушкани кўргач йиғлагудай бўлиб, узун оҳ тортиб, бола у ён бу ён қармасданоқ, катта нонга бол суртиб унинг оғзига тикди.

— Е бола, е. Бунда сенинг онанг йўқ, овқат едиручи ҳам йўқ. Е!

Егорушка уйида ҳар кун кўкнор уруғи сепилган нон билан ҳалво ер эди, шунинг учун мум ва арининг қанотлари аралашган болни унча севмаса ҳам еди. У бол сурган нонни ер экан Моисей Моисеич билан яҳудий хотин унга қараб оҳ тортар эдилар.

— Болам, қаёққа кетаётибсан? — деб сўради яҳудий хотин.

— Уқишга, — деди Егорушка.

— Онангнинг неча боласи бор?

— Мен ёлғизман. Мендан бошқа боласи йўқ.

Яҳуд хотин оҳ-воҳ қилиб, кўзларини шипга қаратиб:

— Она бечора, бечора она! Сени соғиниб йиғлар. Бир йилдан кейин биз ҳам Наум ўғлимизни ўқишга юборамиз. Оҳ!— деб қўйди.

Моисей Моисеич ҳам:

— Оҳ, Наум,— деб бир оҳ тортди-да,— бечора касалманд,— деди. Унинг ранги ўзгариб, юзининг териси пир-пир учди.

Ёғи чиқиб кетган кир кўрпа қимирлаб, унинг тагидан бўйни ингичка жингалак соч боланинг боши кўринди. Иккита қора кўз ялтираб, ҳайрон бўлиб, Егорушкага тикилди. Моисей Моисеич билан яҳудий хотин оҳ-воҳларини қўймасдан жовонга яқин келиб яҳудийчасига бир нарсалар сўзлашдилар. Моисей Моисеич оҳистагина дириллаб сўзлар ва унинг яҳудийча гапи «гал-гал» дан иборат эди, хотини ҳам қулқул товукдай ингичка товуш билан жавоб берарди. Унинг гапи ҳам «ту-ту-ту» деганга ўхшар эди. Улар гапни бир жойга қўйганларича ҳалиги ёғи чиққан кўрпа тагидан яна бир бўйни ингичка, жингалак соч бош кўринди, унинг кетидан яна бир бош, ундан кейин яна бир бош кўринди. Агар Егорушкада гасвир кучи зўр бўлса, балки, кўрпа тагида юз бошлик илон ётади, деб ўйларди. Моисей Моисеич:— Гал-гал-гал... қилиб гапирарди.

Яҳудий хотин:

— Ту-ту-ту...— деб жавоб берарди.

Уларнинг кенгаши шу билан тугадик, яҳудий хотин чуқур оҳ тортиб, жовонини очди-да, аллақандай кўк тугунни ечиб, одам юрагига ўхшаган катта ширин кулча нон олиб, Егорушкага узатиб:

— Болам, ол, энди онажонинг йўқ, сенга совға берадиган одам йўқ!— деди.

Егорушка кулча нонни чўнтагига солиб, эшикка тисланиб чиқа бошлади, чунки бу хонадоннинг уйидаги қўланса ҳидга чидолмади. Егорушка катта уйга қайтиб, келиб диванга бемалол ўтириб олиб, хаёлининг жиловини қўйиб юборди.

Кузьмичов пулини энди санаб бўлиб, халтага солмоқда эди. У пулларни назар-писанд қилмай, худди пул эмас, қоғоз парчаларидай кир халтага тикар эди. Христовор ҳазрат Соломон билан суҳбатлашмоқда. У эснаркан, оғзини ёпиб:

— Хўш, ҳазрат Сулаймон, ишлар қалай? — деб сўради.

Соломон унинг қилган бир жинояти тўғрисида кесатиб гапирилгандек, ғалати бир назар ташлаб қўйди-да.

— Қайси ишларни айтасиз?— деб сўради.

— Умуман айтаман-да... Нималар қилиб юрибсан?

— Нималар қиласан дейсизми?— деди-да, елкасини қисиб қўйди.— Ҳамма нима қилса, мен ҳам шу-да. Кўриб турибсиз-ку, малайман. Акамнинг малайиман. Акам келган-кетганларга малай, келган-кетганлар Варламовга малай. Агар менинг ўн миллион пулим бўлса, Варламов менга малай бўларди.

— Хўш, нега Варламов сенга малай бўларди?

— Нега дейсизми? Чунки бир тийин учун кал яхудийнинг қўлини ўпмайдиган бой ёки миллиончи йўқ. Мен ҳозир қашшоқ кал яхудийман, ҳамма менга итга қарагандай қарайди, агар пулим бўлса эди, Моисей сизга қандай хушомад қилса, Варламов менга ҳам шундай хушомад қилар эди.

Христофор ҳазрат билан Кузьмичов бир-бирларига қарашиб олдилар; Соломоннинг гапига униси ҳам буни-си ҳам тушунолмади. Кузьмичов жиддий қиёфа олиб, совуқ назар билан тикилгач, ундан сўради:

— Сен бир аҳмоқ одам бўлсанг, қандай қилиб Варламовга тенг бўласан?

Соломон ҳам сўзловчиларга мазах билан қараб чиққандан кейин:

— Мен у қадар аҳмоқ эмасманки, ўзимни Варламов билан тенглаштираман. Варламов гарчи рус бўлса ҳам кўнгли кал яхудийдан баттар. Унинг бутун фикри-ҳаёли пул, мен бўлсам пулимни печкага ташлаб ёндирдим. Менга на пул, на мулк, на қўй ва на йилқи керак. Менга ўтиб кетаётганимда шапкани олиб салом бериш ҳам, мендан қўрқиш ҳам керак эмас. Бас, мен сизнинг Варламовингиздан ақллироқман ва одамга кўпроқ ўхшайман,— деди.

Андак фурсатдан кейин Егорушка уйқи ичида юрагидаги алам ва ғазабдан бўғилган товуш билан тилини буриб, ҳовлиқиб, яхудийлар тўғрисида сўзлаётган Соломоннинг овозини эшитди. Аввал у русча тўғри сўзлаб туриб, сўнгра яхудийлар турмушидан ҳикоя айтучига ўхшаб кетди ва бир замонларда ўйинчилик қилгандаги каби тилини буриб яхудийчасига гапиря бошлади.

— Шошма...— деб унинг сўзини бўлди Христофор ҳазрат.— Агар дининг ўзингга ёқмаса, бошқа динга ўт,

масхара қилмоқ гуноҳ, ўз динини масхара қилган киши ярамас одам.

Соломоннинг жаҳли чиқиб:

— Сиз гапга тушунмаяпсиз. Мен боғдан келсам, сиз тоғдан келасиз. . . — деди.

Христофор ҳазрат уҳ тортиб:

— Ана холос, аҳмоқлигингни кўрсатдинг, мен сенга қўлимдан келганча насиҳат қилдим, сен жаҳл қиласан. Мен кексалик қилиб оҳиस्ताгина гапирсам, сен куркадек кулқуллайсан. Ажойиб экансан. . .

Моисей Моисеич кириб келди. У бир нарсадан хавф-сирагандай Соломонга ва меҳмонларга қаради, юзининг териси тиришди. Егорушка бошини силкитиб у ён бу ён қаради. Соломоннинг юзи унга ўтирилган ва узун бурнидан тушган соя унинг чап бетидан ўтган чоқда Егорушканинг кўзи унга тушди. Соломоннинг юзидаги нафратли илжайишга аралашган соя, масхара қилиб турган чарақлаган кўзлари, мағрурлиги ва бир бурда танаси липиллаб Егорушканинг кўзига иккита бўлиб кўринар ва масхарабоз эмас, баъзида тушига қирадиган аллақандай галати нарсага, эҳтимол, ажинага ўхшар эди.

Христофор ҳазрат Моисей Моисеичга қараб кулди-да:

— Унингиз аллақандай жин урган экан-ку, Моисей Моисеич, бир ўринга жойлаштириб қўйсангиз бўлмайди-ми ёки уйлантириб қўйинг. . . Одам қиёфаси йўқ-а. . . — деди.

Кузьмичов қовоғини осилтириб олди. Моисей Моисеич яна безовталаниб укасига, меҳмонларга аланглаб қаради.

— Соломон, бор, чиқ. Чиқ дейман, — деди аччиғланиб.

Яҳудийча яна бир нарса деди, Соломон хахолаб кулди-да, чиқиб кетди.

Моисей Моисеич ташвишга тушиб, Христофор ҳазратдан:

— Нима гап ўтди? — деб сўради.

— Қутириб кетибди, тўнг ҳам такаббур экан, — деди Кузьмичов.

— Фаҳмлаган эдим-да. Худоё ўзинг сақлагил-да. Эй худо-ё. . . Энди айбга буюрмайсизлар, хафа бўлмайсизлар. Бу шунақа одам, шунақа. Худоё тавба, тавба! Менинг туғишган укам, лекин ундан ғам-ғуссадан бошқа ҳеч нарса кўрганим йўқ. Ахир у. . .

Моисей Моисеич бармоғи билан пешонасини уриб:

— Ақли ўзида эмас... Расвоси чиққан одам. Нима қилишимни билмайман. Ҳеч кимни ёқтирмайди, ҳеч кимни ҳурмат қилмайди, ҳеч кимдан қўрқмайди. Ҳаммани масхара қилади, бўлмоғур, бемаза гапларни айтади, ҳеч кимни менсимайди. Ишонасизми, йўқми, бир кун Варламов келган эди. Соломон унга бир нарса деган экан, у киши уни ҳам, мени ҳам қамчилаб берди... Мени нега уради денг-а? Гуноҳ мендами? Худо уни ақлсиз қилиб қўйибди, худонинг хоҳиши, менда нима айб?

Орадан ўн минутча ўтди, лекин Моисей Моисеич ҳали ҳам ғўлдираб куйиб-пишар эди.

— Кечалари ухламайди, ўйлайди холос, нималарни ўйлаганини худо биледи. Кечаси унинг олдига борсанг бир аччиғи чиқади, бир кулади. Мени ҳам ёмон кўради... Ҳеч нарсани ёқтирмайди. Отам вафот этганда менга ҳам, унга ҳам олти минг сўмдан пул теккан эди, мен мана шу саройни олдим, хотин олдим ва бола-чақа қилдим. У, пулини печкага ташлаб ёндириб юборди. Шундай ачиндимки, асло қўяверинг. Нега куйдирасан денг-а, сенга керак бўлмаса менга бер.

Бир маҳал эшик ғижирлаб, бировнинг юришидан тахта пол титраб кетди. Егорушканинг юзига юмшоқ шамол урди ва унинг назарида аллақандай катта қора қуш олдидан қанотларини қоқиб ўтгандай бўлди. У кўзини очди... Қўлида халтаси билан йўлга тайёр турган тоғаси диван олдида турибди. Христофор ҳазрат соябони сербар цилиндрини қўлида тутгани ҳолда бировга салом беряпти ва бошқа вақтлардагидек юмшоқ ва ожизона илжайиш билан эмас, одоб ва ҳурмат билан мийғида кулар эдики, бу ҳол унга ярашмас эди. Моисей Моисеич бўлса азою-бадани уч пора бўлиб кетгандай, у ён бу ён лапанглаб, қаддини аранг ростлаб турар. Фақат Соломон ҳеч нарсага парво қилмай, қўлларини кўксига чалкаштириб, ҳали ҳам ҳеч кимни назар-писанд қилмай, илжайиб ўтирар эди.

Моисей Моисеич қийноқ билан аллақандай чучук илжайиб, на Кузьмичовга ва на Христофор ҳазратга эътибор қилмай, йиғлагудай бўлиб, шалвиллаб тушмаслик учун қаддини аранг ростлаб туриб, дер эди:

— Муҳтарам хоним, кечирасиз, уйимиз ифлосроқ. Бизлар содда одамлармиз-да.

Егорушка кўзини уқалаб очди. Уйнинг ўртасида дарҳақиқат басовлат, чиройли, лўппи, ёш жувон турибди.

Эгнида қора кўйлак, бошида сават шляпа. Егорушка бу жувоннинг ким эканлигини билиб, яхшилаб кўриб олмасданоқ, даров кундузи адирда кўрган узун якка дарахт ёдига тушди.

— Бугун бундан Варламов ўтдимми?— деб сўради хотин киши.

— Йўқ, муҳтарам хоним,— деб жавоб берди Моисей Моисеич.

— Агар эртага кўрсангиз, илтимос қилиб сўранг, андак фурсатга меникига кириб чиқсинлар.

Бир маҳал, беҳосдан Егорушка худди кўз олдида, кундуздай қопқора қошли, катта чағир кўзли, сўлим жувоннинг пардоз қилинган юзини кўрди; кундан нур ёйилгандек оппоқ юзининг чуқурчасидан ҳам табассум ёйилиб турар эди. Ундан хушбўй нарсанинг ҳиди келди.

— Ширингина бола экан: Қимнинг боласи?— деди жувон — Қазимир Михайлович, буни қаранг, қандай чиройлик. Худойим-ей. Ухлаб ётибди шекилли. Ширингина, оппоқ болам-ей. . .

Жувон Егорушканинг икки юзидан қаттиқ ўпди. У илжайиб кулгач, ухлаётгандек, яна кўзини юмиб олди. Эшик ғижирлаб, бировнинг шитоб билан юргани эшитилди, аллаким кирди ва чиқди. Бир маҳал:

— Егорушка, Егорушка, тур кетамиз!— деган оҳиста товуш чиқди.

Дениска бўлса керак, биров, Егорушкани ўрnidан турғазиб қўлидан етаклаб кетди. Егорушка кўзини чала очиб уни ўпган қора кўйлакли сўлим жувонни кўрди. Жувон уйнинг ўртасида туриб Егорушканинг кетидан қараб қолди ва табассум билан унга қараб бошини иргатди. Егорушка эшикка яқин келганда соябони кенг шляпа, қўнжига тўқа таққан этик кийган, қорачадан келган, тўлагина бир йигитни кўрди. Бу киши жувоннинг ҳамроҳи бўлса керак.

Ҳовли томондан:

— Дррр,— деган овоз эшитилди.

Егорушка уйнинг эшиги олдида келганда янги ва совлатли коляскага қўшилган бир жуфт қора отни кўрди. Колясканинг кучер ўтирадиган жойида мис тугмали ғалати камзул кийган бир киши ўтирибди, унинг қўлида узун қамчи. Жўнаб кетаётганларни кузатгани фақат Солломон чиқди. У кулгисини зўрға тўхтатиб турибди. Меҳ-

монлар жўнаб кетгандан кейин уларни масхара қилиб, биракайига кулиб хумордан чиқмоқчи бўлиб, меҳмонларнинг жўнаб кетишини бетоқатлик билан кутиб турибди.

Христофор ҳазрат бричкага чиқаркан, оҳистагина:

— Ҳа, графиня Драницкая,— деб қўйди.

Кузьмичов ҳам оҳистагина:

— Ҳа, графиня Драницкая,— деди.

Графинянинг келиши ҳаммага жуда катта таъсир қилган бўлса керак, ҳатто Дениска ҳам овозини чиқармасдан, оҳиста сўзлар ва чорак чақирим юриб, карвон сарой кўздан ғойиб бўлиб, фақат хира чироқ зўрға кўринадиган бўлгунча жийронларига қамчи ҳам урмади.

IV

Ҳамманинг оғзига тушган, лекин Соломон назар пиланд қилмаган ва ҳатто чиройлик графиняга ҳам керак бўлган Варламов деган сирли одам ким ўзи? Уйқиси ўчмай, Дениска ёнида карахт бўлиб ўтирган, Егорушканинг хаёли шу одамда эди, холос. Егорушка бу одамни сира кўрмаган, аммо унинг ҳақида кўп эшитганидан уни тасаввур қилиб кўрар эди. Егорушканинг билишича Варламовнинг ўн минглаб десятина ери, юз мингга яқин қўйи, беҳисоб пули борлигидан ва унинг юриш-туриши, касби-кори баровж бўлганидан у киши доим «шу орада изғиб юрар» ва уни кишилар ҳамиша излар эди.

Егорушка уйда графиня Драницкаянинг таърифини ҳам кўп эшитган. Унинг ҳам ўн минглаб десятина ери, талай қўйи, от заводи ва беҳисоб пули бор, лекин у «изғиб» юрмай, ҳашаматли катта чорбоғидан чиқмай ўтирар эди; иши тушиб уникага борган кишилар ва Иван Иваничлар унинг бу чорбоғи тўғрисида кўп ажойиботлар сўзлар эди. Чунончи унинг ҳамма Польша қиролларининг сурати осилган меҳмонхонасининг деворида занг урадиган катта соат бор эмиш, тош устида икки оёғини кўтариб турган кўзлари инжудан қилинган олтин от бор, унинг устидаги олтин одам сурати соат занг урганда қўлидаги қиличини ўнгу сўлга урар эмиш деган гаплар бор эди. Сўнгра графиня ҳар йили бир марта зиёфат берар экан. Бу зиёфатга губернанинг сипоҳ ва амалдорлари ва бошқа улуғлари, жумладан ҳатто Варламов ҳам келар

экан. Меҳмонлар кумуш самовардан чой ичар, ғалати томоқларни, чунончи қишда рождество байрамида қулупнай, маймунжон каби мевалар ер экан, музика кеча-кундуз бараварига чалиб, меҳмонлар тинмасдан ўйин тушар экан. . .

Егорушка сўлим жувоннинг юзи ва кулишини эслаб, кўнглида «хўп чиройлик экан» дер эди.

Кузьмичов ҳам графиня тўғрисида ўйлаётган бўлса керак, чунки бричка икки чақиримча юргандан кейин сўз очиб айтди:

— Казимир Михайлич бу хотинни хўп гўсхўр қилади-да! Эсингизда борми, бундан уч йил бурун, мен у хотиндан юнг олганимда, менинг ўзимдан уч минг сўмча буккан эди.

— Лахдан¹ нима яхшилик чиқарди,— деди Христофор ҳазрат.

— Унинг нима ҳам ғами бор. Еш бўлгандан кейин аҳмоқ бўлади-да, бошида эси йўқ, харала-тарала.

Егорушка негадир, фақат Варламов билан графиня тўғрисида, айниқса графиня тўғрисида ўйлагиси келарди. Унинг карахт мияси оддий нарсаларни ўйлашга унамасди, фақат афсонавий, хаёлий ажойиботлар миясига сиғар эди, чунки улар киши ҳеч ҳаракат қилмаса ҳам, ўзи пайдо бўлиб, бош яхшилаб бир қимирлатилса ўз-ўзидан йўқолиб кетади. Зотан атроф-теваракдаги муҳит ҳам оддий нарсалар тўғрисида ўйлашга имкон бермас эди. Унг ёқда қорайиб турган адирлар аллақандай номаълум ва даҳшатли нарсаларни бекитиб тургандай, чап томондаги уфукда осмонни қип-қизил шафақ босган бўлиб, узоқ бир жойда ўт тушдими ёки ой кўтарилиб келаётibdими, билиб бўлмас эди. Узоқдаги ерлар кундузгидек кўриниб турибди, аммо шом пайти бўлиб қоронғи босганидан йироқнинг майин бинафша рангидан асар қолмади, Моисей Моисейчининг болалари кўрпага ўралгандек саҳро ҳам қора пардага ўралди.

Июль ойининг оқшом ва тунларида беданалар, қизилоёқлар, булбуллар сойликдаги чакалакзорлар ичида сайрамайди, гулларнинг ҳиди келмайди, лекин саҳро ҳали ҳам гўзал, ҳали ҳам чаман. Кун ботиб ерга қоронғи тушар-тушмас, кундузнинг ҳасрати тамом бўлиб, шод-

¹ Лах — деб, эски Россияда полякларни таҳқирлардилар.

хуррамлик бошланади. Сахро ҳам бағрини очиб эркин нафас олади. Утлар қоронғида ўз аҳволини кўрмай, қайғусини унутгандай, уларнинг ичидан қувончли, шўх овоз кўтарилади; бундай мунгли овоз кундузи асло бўлмайди. Чирқиллаган, чийиллаган овозлар, сайрашлар, шитир-шитирлар, саҳронинг майин ва дағал ҳар хил овозлари аралшиб, кишини хаёлга чўмдириб, қайғуга соладиган мунгли бир товуш пайдо бўлади. Бир мақомдаги читир-читир овозлар кишини аллалайди. Йўлда бораётиб уйқи босади, лекин беҳосдан турганда аллақасдан ҳали ухламаган қушнинг чағиллаган овози келади, ёки киши бир нарсага ажабланганда чиқадиган «а-а!» га ўхшаган ғалати овоз келади-да, уйқи ўчиб кетади. Гоҳ чакалакзор, жарлар ёнидан ўтиб кетаётганда, саҳройилар «сплюк» дейдиган қуш бировга: «сплю! сплю! сплю» деяётгани эшитилади. Яна бир қуш кулгандай, ёки ҳўнграб йиғлагандай сайрайди — бу қуш бойўғли. Бу қушлар кимга қичқирадилар, улар овозини бу ялангликда ким тинглайди, худонинг ўзи билади, лекин қушларнинг товушида қайғу-ҳасрат кўп эди... Қуриган ўт, хашак ва кечки гуллар ҳиди келади, аммо бу ҳид қуюқ хушбўй ва мулоим ҳид.

Қоронғи ичида ҳар бир нарса кўринади-ку, лекин нарсаларнинг ранги билан суратини аниқ билиб бўлмайди. Бор буюмлар бошқача бўлиб кўринади. Йўлда кетаётганда тўсатдан йўл устида турган дарвиш сифат бир одам кўринади. У қимирламайди, қўлида бир нарсани тутиб, жим туради... Йўлбосар ўғри эмасмикан? Турган сурат яқинлашиб келиб улғаяди, сўнгра бричкага яқинлашади, қаралса одам эмас, ёлғиз дарахт ёки катта тош экан. Қотиб турган ва бировни пойлаб турган бу хил суратлар тепаликлар орқасида бўлади, бурган ўт орасидан мўралаб туради, уларнинг ҳаммаси одамга ўхшайди ва кишини шубҳага солади.

Ой чиққанда тун оқаришади. Қоронғиликдан асар қолмайди. Ҳаво тиниқ, тоза ва илиқ, ҳамма ёқ ойдин, ҳатто йўл бўйидаги бурганларнинг шохлари ҳам равшан кўринади. Узоқдаги тошлар, бошсуяклар ҳам аниқ кўринади. Дарвишларга ўхшаган ғалати суратлар ойдинда қорайиб, хўмрайиб тургандай кўринади. Мунгли, шитир-шитир товушлар ичида гоҳ-гоҳда эшитилиб жим ҳавони титратган «а-а!» товушлари борган сари кўпаяди. Ҳали ухламаган ёки уйқисираган қушнинг овози келади.

Катта кўланкалар осмондаги булутдек яйловда юрадилар, агар кўз илғамас йироққа тикилиб турилса, турли-туман ажойиб ҳайкаллар туман ичида устма-уст ағдарилишиб, узайиб турадилар... Андак ваҳима ҳам босади. Юлдуз босган ним кўк очиқ ва тоза осмонга қаралса — илиқ ҳавонинг нега жим турганини, табиатнинг нега бунча эҳтиёт бўлиб, қимирлашга кўрқиб, турганини киши фаҳмлайди: табиат умрининг ҳар лаҳзасини ғанимат билиб, ўтган умрига ачинади. Осмоннинг бепоён ва беҳадлиги фақат денгизда ва ойдин кечалари саҳрода билинади. Осмон ваҳимали, гўзал ва мулойим ҳумор кўзи билан қарайди, ўзига мафтун қилади, унинг эркалатишидан кишининг боши айланади.

Орадан бир-икки соат ўтади... Йўл устида хомуш эски кўрғон, худо билсин ким қўйган ва қачон қўйилган тош учрайди; шабкўр қуш овоз чиқармасдан секингина ер бағирлаб учиб ўтади, саҳрода бўлган воқиаларнинг баёнлари, йўловчиларнинг латифалари, саҳройи энаганининг эртақлари ва ўз бошимиздан ўтганлар ва ўзимизнинг фикр қилиб сезганларимиз секин-секин ёдимизга тушади. Сўнгра қурт-қумирсқа ва капалакларнинг овози, ваҳимали ҳайкаллар билан кўрғонлар, кўк осмон, ойдин, шабкўр қушнинг учиши — хуллас кўзга кўринган ва қулоққа эшитилган ҳар нарса гўзалликнинг тантанаси, ёшлик кучининг гуллаши ва яшамоқ тилағи бўлиб кўринади; бағри қаттиқ гўзал ватанга кўнгил лаббай жавобини беради ва шабкўр қуш билан бирга саҳрони кўриб парвоз қилмоқни истайди. Саҳро бағридаги хазиналар ва жонбахш илҳомларни ҳеч ким мақтамасдан ва ҳеч кимнинг ҳожатига ярамасдан беҳудага нобуд бўлиб кетаётганлигини сезгандай, бу гўзалликда, бахтнинг бу очилишида бир ғашлик ва ташвиш бор, изтироб ва соғиниш бор, қувонч тўпалони ичида «борми бир қўшиқчи» деган чўлнинг ноласи бор.

— Дррр! Соғмисан, Панталей. Эсонлик, омонликми?

— Худога шукур, Иван Иванович.

— Оғайнилар, Варламовни кўрдингларми?

— Йўқ, кўрмадик.

Егорушка уйқидан кўзини очди. Бричка тўхтаган эди. Йўлнинг ўнг томонида узоқда, олдинда, қатор арава кетяпти, аравалар ёнида аллақандай одамлар тимискиланиб юрибди. Араваларнинг ҳаммасига баланд қилиб

той-той юнг ортилганидан отлар кичкина ва оёқлари калта кўринади.

Кузьмичов шовқинлаб:

— Бўлмаса энди, молоконларникига борарканмиз-да, яҳудий Варламов молоконларникида кўнади деган эди; оғайнилар, хайр энди, худога топширдим,— деди.

— Хайр, Иван Иванович — деб бир неча киши жавоб берди.

— Ҳай, йигитлар, қайтага менинг йигитчамни бирга олиб кетмайсизми? Биз билан бекорга овора бўлиб юрадимиз? Панталей, юкнинг устига ўтқазиб олсанг баҳазур кетаверади-да, бизлар кейин етиб оламиз. Егор, бор, бор, ҳеч нарса қилмайди, кетаверасан!.. — деди Кузьмичов.

Егорушка араванинг олдидан тушди. Бир неча киши кўл узатиб, кўтариб олдилар-да, тепага ўтқазиб кўйдилар. У юмшоққина ва шудрингдан андак намланган бир нарсанинг устига чиқиб қолди. Энди осмон яқин, ер узоқдай кўринди.

— Қаердандир пастдан туриб Дениска:

— Ҳой, пальтонгни ол,— деб қичқирди.

Пастдан ирғитилган пальто билан тугунча Егорушканинг олдига тушди. У ҳеч нарсани ўйлаб ўтиргиси келмай, дарҳол тугунчани бошига кўйиб, пальтони устига ёпиб, оёқларини узатиб, шудринг наmidан шумшайиб ётиб олди ва севинганидан кулиб юборди.

Кўнгли унга «Ухла, ухла, ухла...» дерди.

Пастдан Денисканинг:

— Ҳой, шумлар, уни хафа қилманглар,— деган овози эшитилди.

— Оғайнилар, хайр, худога топширдим. Мен сизларга ишондим,— деб Кузьмичов қичқирди.

— Иван Иванович, хотиржам бўлинг.

Дениска отларни ҳайдади, бричка гижиллаб жўнади, лекин катта йўлдан юрмай бир томонга бурилиб кетди. Гўё карвон бир фурсат ухлагандай жим бўлиб қолди, фақат узоқдан бричканинг орқасига боғланган челақнинг борган сари пасайиб бораётган тақир-туқири эшитилмоқда. Бир маҳал араваларнинг олдидаги биров:

— Қирюха, юр!— деб қичқирди.

Олдиндаги арава гижирлаб силжиди, унинг кетидан бошқа аравалар ҳам юрди. Егорушка ётган аравасининг ҳам тебраниб гижирлаганини сизди. Аравалар жўнади.

Егорушка аравага тортилган арқонни маҳкам ушлаб, ҳурсандликдан кулиб юборди, сўнгра чўнтагидаги кулча-сини ушлаб қўйди ва уйида ўз тўшагида ётгандай уйқига кирди. . .

Егорушка уйғонганда кун чиққан эди, тепалик кунни тўсмоқчи бўлади, лекин у ер юзини ёритиб ҳар тарафга нур сочар ва зарҳал шуълаларини уфуққа ёйишга тиришар эди. Егорушканинг назарида кун ўз жойида турмагандай эди, чунки кеча офтоб унинг орқасидан чиққан, бугун эса анча чапроқдан чиқибди. Атрофдаги жойлар ҳам кечаги жойга ўхшамайди. Қирлар йўқ, қаёққа қараса ҳафагезақ яланглик, бу ялангликда унда-мунда кичкина тепаликлар чиқиб туради ва кечаги қузғунлар учиб юради. Узоқда қайсидир бир қишлоқ черковининг минораси, уйлар оқариб кўринади. Бугун якшанба бўлганидан украинлар уйларида нон ёпар, ош пиширар, уйларининг мўриларида чиқиб қишлоқни пардадек босган тутун бунинг аломати эди. Уйлар орасидан ва черкёв орқасидан кўм-кўк сой оқади, сой орқасида туман босган йироқлик. Аммо йўл кечагига тақир ўхшамас, йўл эмас аллақандай ҳаддан ташқари кенг ёйилган азамат бир нарса узала тушгандай кўринар эди. Бу йўл жуда кўп юрилиб босилган ҳамда бошқа йўллардек чанг, лекин эни бирнеча ўн саржин келадиган кенг эди. Йўлнинг кенлиги Егорушкани ҳайрон қолдирди, унинг кўнглига ажойиб фикрлар қелди. Бу йўлдан ким юради? Бундай кенг йўл кимга керак? Ажиб ва ғалати. Илья Муромец, Соловей Разбойник¹ каби узун оёқ азамат полвонлар Россияда ҳали ҳам бор эканлар ва уларнинг зўр отлари ҳали ҳам ўлмаган экан, деб ўйлайди. Егорушка йўлга қараса муқаддас тарих суратларида кўргани коляскалар сингари баланд аравалардан олтитаси қатор чопишиб кетаётгандай кўринди. Бу араваларга ўйнаб турган шўх арғумоқлардан олтитадан қўшилган. Араваларнинг катта ғилдиракларидан чиққан чанг осмонга чирмашиб кетяпти, отларнинг тизгини одамнинг тушига кирадиган ёки ваҳимали хаёлларда кишига кўринадиган баҳайбат одамлар қўлида. Агар бу одамлар ҳақиқатда бўлсалар бу йўлга қандай ярашар эди!

Йўлнинг ўнг томонида икки симлик симёғочлар бор. Ёғоч борган сари кичикланиб, қишлоққа яқин келганда

¹ Илья Муромец ва Соловей Разбойник рус халқ эртакларининг паҳлавонлари.

уйлар билан дарахтлар орқасида қолиб, кўздан ғойиб бўлди. Сўнгра йироқдаги кўм-кўк кичкина ва ингичка ёғоч ерга қадаб қўйилган қаламдек бўлиб яна кўринди. Симёғочларнинг симида лочин, қийғир ва қарғалар кетиб бораётган араваларга парво қилмай қараб турадилар.

Егорушка энг кейинги аравада ётганлигидан араваларнинг ҳаммасини кўриб борар эди. Карвондаги араваларнинг ҳаммаси йигирмага яқин бўлиб, ҳар уч аравага биттадан аравакаш. Егорушка ўтирган араванинг ёнида Христофор ҳазратга ўхшаган қотма ва пакана, офтобдан юзлари қорайган, баджаҳл ва хомуш бир мўйсафид киши бормоқда. Мўйсафид эҳтимол баджаҳл ва ўйчан эмасдир, лекин қизарган қовоғи билан узун ва ингичка бурни унинг башарасини худди ҳамниша жиддий нарсалар тўғрисида фақат ўзи ёлғиз ўйлашни одат қилган кишиларнинг важоҳатига ўхшаган қуруқ ва баджаҳлдай қилиб кўрсатар эди. Унинг бошида ҳам Христофор ҳазратникидек соябони кенг цилиндр; лекин уники бойларникидек эмас, қора наматдан қилинган, тепаси пачоққа ўхшар эди. У оёқяланг эди, қиш мавсумларида арава ёнида оёқ яланг, совуқдан увишиб бораётганида одат қилган бўлса керак, қўлларини икки сонига уриб, тепиниб борар эди. Егорушканинг уйғонганлигини кўриб, унга қараб, худди совуқдан эти увишгандек жунжикиб:

— Ҳа азамат, уйғондингми. Иван Иваничнинг ўғли бўласанми?— деб сўради.

— Йўқ, жияни бўламан...

— Иван Иваничними?... Мен этигимни ечиб яланг-оёқ сакраб юрибман. Бечора оёқларим касал, совуқ урган, этиксиз юрсам сал ором оламан... Шундай қилиб, жияни мен, дегин? У киши яхши одам, тузук... Саломат бўлсин... Дуруст... Мен. Иван Иванич дейман... Молоканларникига жўнади... Э, худо, ўзинг раҳм қил.

Чол гапни ҳам совуқдан қотиб қолган одамдек тўмтоқ-тўмтоқ сўзлар, оғзини ҳам тузук очмас, совуқдан лаблари қотиб қолгандай дудуқланиб, баъзи ҳарфларни аранг айтар эди. Егорушка билан сўзлашганда сира ил жаймади, шунинг учун жуда сержаҳлдай кўринди.

Икки арава нарида узун малла ранг пальто, шапка, кўнжи осилган этик кийган киши қўлида қамчин ушлаб бормоқда. Бу киши қари эмас: қирқларга борган. Бу киши қайрилиб қараганда Егорушка унинг чўзинчоқ қизил

юзини, эчки соқолини ва ўнг кўзи тагидаги ғуррасини кўрди. Унинг юзида хунук бир ғуррадан бўлак кўзга қадалиб турган яна бир нишона бор эди: чап қўлида қамчи ушлаб ўнг қўли билан хорга дирижерлик қилгандай ҳаракатлар қилар эди. Гоҳо қамчини қўлтиғига олиб, икки қўли билан дирижерлик қилар ва ғўнғиллаб бир нарсалар дерди.

Бу кишининг нариги ёғидаги аравакаш, елкалари қийшайган, орқаси тахтакачдек текис, узун бўйли одам эди. Марш қилиб кетаётган, хода ютган кишидек типпатик бормоқда; қўллари силкинмасдан тўғри калтакдек осилиб турибди; юриши ҳам қўғирчоқ солдатлар юришига ўхшайди, тизини букмасдан қадамларини катта-катта ташлайди, чол, ёки ғурралик киши икки қадам қўйганда бу бир қадам қўяди, шу сабабдан у ҳаммадан секин юриб келаётгандай кўринади. Юзини латта билан боғлаган, бошида сўфилар дўпписига ўхшаган бир нарса бор эди. Эғнида украинлар киядиган калта ямоқ камзул, кўк шими пастга тушган, оёғида чипта ковуш.

Булардан наридагиларни Егорушка кўролмади. У тойлар устига муккаси билан ётиб олиб, бекорчиликдан тойни тешиб, жун титиб, ип қилабошлади. Пастда арава ёнида бораётган чол афтига қараганда кўринганидек баджаҳл ва жиддий эмас экан. У бир сўзга кирса ҳеч тўхтамайди.

Чол ер тепинар экан:

— Қаёққа кетаётибсан?— деб сўради.

— Уқишга,— деб жавоб берди Егорушка.

— Уқишгами? Ҳа... Тангри мадад берсин. Шундай дегин. Бир ақл яхши, иккита бўлса тагин яхши. Худо бировга бир ақл берибди, бировга икки, бировга уч... Бир кишига уч ақл берилиши рост. Биттаси онасидан туғилган ақл, иккинчиси илм берган ақл, учинчиси роҳат турмуш берган ақл. Ука, ана шунақа, ҳар кимнинг уч ақли бўлса яхши. Уч ақли бўлган киши роҳатда яшайди, унинг ўлиши ҳам осон бўлади. Улим... ҳаммамиз ўлим кишисимиз.

Чол пешонасини қашиб қўйди, қизил кўзлари билан юқори қараб Егорушкага кўз ташлади-да, яна сўзга киришди:

— Славяносербск қишлоғига яқин жойда турган Максим Николаич деган бой бор, бу киши ҳам ўтган йил ўғилчасини мактабга олиб кетди. Боланинг илмга қан-

дайлигини билмайман, лекин тузук бола эди... Худо па-
ноҳида сақласин, яхши бойлар эдилар. Шу киши ҳам бо-
ласини мактабга олиб кетди... Славяносербскда дуруст-
роқ мактаб йўқдир-да. Йўқ... Аммо ўзи яхши шаҳар...
Ўзимизнинг фақир-фуқаролар боласи ўқийдиган росма-
на мактаб бор, лекин анавинақа катта илм олинадиган
мактаб йўқ... Йўқликка йўқ... Отинг нима?

— Егорушка.

— Егорий... Шаҳиди аъло Егорий валига назир экан-
сан-да. Йигирма учинчи апрелда туғилган экансан. Ме-
нинг исм-шарфим Пантелей... Пантелей Захаров Холо-
дов... Холодов авлодимиз... Ўзим, агар эшитган бўлсанг,
Куркс губернадаги Тимдан бўламан. Оға-иниларим қиш-
лоқиликдан чиқиб шаҳарлик бўлиб кетишган, косибчилик
қиладилар, лекин мен қишлоқи бўлиб қола бердим. Етти
йилча бўлди, у ёққа, яъни юртимга бориб келдим. Қишлоқ-
қа бордим, шаҳарга ҳам бордим... Тимда ҳам бўлдим. У,
маҳалда, худога шукур, ҳаммалари соғ-саломат эдилар,
энди хабарим йўқ... Ҳитта-яримтаси ўлиб кетган бўлса
ҳам эҳтимол... Уладиган вақт ҳам бўлиб қолди, чунки
ҳаммаси кексайиб қолган, мендан катталари ҳам бор.
Ўлим ёмон эмас, фақат тавба қилмай ўлиб кетган ёмон.
Шарманда бўлиб ўлгандан ёмони йўқ. Қалима келтир-
май ўлсанг шайтон қуванади. Агар имон билан ўлай де-
санг, агар товбам худонинг даргоҳида қабул қилинсин
десанг, шаҳиди аъло Варварага сиғин. У киши гуноҳингни
худодан сўрайди. Бу ҳақ гап... Худо даргоҳида у одам
шундай муътабарки, ҳар ким у кишига сиғинса бўлади.

Пантелей жоврай берди, Егорушка унинг сўзига
қулоқ соляптими, йўқми, бунга парво қилмади. Салмоқ-
лаб, товушини баланд ҳам қилмай, минғиллаб, секин
гапирса ҳам, андак фурсат ичида бир талай нарса сўз-
лади. Унинг айтган сўзларининг барчаси Егорушкага
ҳеч қизиқ бўлмаган пойма-пой гаплар эди. Эҳтимол
индамасдан жимликда ўтган тундан кейин ўз фикрлари-
ни йўқламадан ўтказиш учун сўзлагандир. У тавба
тўғрисидаги сўзларни тугатгандан кейин яна Славяно-
сербскдаги аллақайси Максим Николаичдан сўз очди:

— Ҳа, бола фақирни олиб кетди... Олиб кетганлиги
рост...

Олдинда бораётган аравакашлардан бири жойидан
сакраб бир томонга қараб югура кетди, бориб қамчиси
билан ерни савалади. Бу киши баланд бўйли, кенг яғрин-

ли, ўттизларга бориб қолган, сариқ сочлари жингалак ва афтидан азамат одам эди. Елкалари ва қамчисининг ҳаракатларига ҳамда вазоҳатидаги шиддатга қараганда бирон жониворни ураётганга ўхшарди. Унинг олдига паст бўйли, нимча кийган, қўйлаги нимчасидан чиқиб турган ранги қора яна бир аравакаш келди. Бу киши йўғон товуш билан қаҳ-қаҳа уриб кулди.

— Оғайнилар, Димов илон ўлдирди. Рост! Худо урсин!

Товуши билан кулишига қараб ақл ва фаросатини билса бўладиган кишилар бор. Қора соқолли бу киши худди ана шунақа одамлардан эди. Унинг кулиши билан товушида ҳаддан зиёда тентаклик сезилар эди. Малла сочли Димов қамчи билан ерни савалаб бўлгач, қамчи дастасида арқонга ўхшаган бир нарсани кўтарди-да, кулиб, аравалар ёнига ирғитди.

— Сариқ илон-ку,— деб қичқирди биров.

Юз-кўзини боғлаб олган ёғоч оёққа ўхшаган киши шитоб билан юриб, илон олдига борди, илонни кўриб, ёғочга ўхшаган қўлларини силтаб, йиғлагансимон бўғиқ товуш билан:

— Баттол, сариқ илонни нега ўлдирдинг? Сенга бу нима қилди, лаънати? Жониворни ўлдириб нима қилар эдинг, сени ҳам, шундай ўлдирсалар нима бўлади?— деб қичқирди.

Пантелей секингина:

— Сариқ илонни ўлдириб бўлмайди, бу газанда эмас. Ўзи илонга ўхшаса ҳам, беэиён маҳлуқ... Одамзодни яхши кўради...— деди.

Димов билан қора соқолли киши уялдилар шекилли хахолаб кулиб, халигиларнинг жаҳлларига ҳеч нарса демай, секин ўз араваларига қараб кетдилар. Энг кейиндаги арава илоннинг ўлиги ётган жойга яқин келганда юз-кўзини боғлаган киши илон тепасида туриб, Пантелейга қараб, йиғламсираган товуш билан:

— Ота, ахир жониворни нега ўлдиради?— деди.

Егорушка энди яхшилаб қараса, бу киши кўзлари кичкина, нурсиз, юзи сарғайган, касалманд, сўнук, ияги қизарган ва шишган бир одам экан:

У Пантелей ёнида борар экан:

— Ахир, ота, нега ўлдиради?— дейишини қўймас эди.

— Аҳмоқ одам-да, қўли қичиганлигидан ўлдирган-да, сариқ илонни ўлдириб бўлмаслигини рост...— деди унга

чол,— Димов ҳаммага маълум, баттол одам, қўлига нима тушса ўлдиради. Кирюха уни тийиши керак эди, у бўлса тийиш ўрнига хахолаб қулади... Сен, Вася, хафа бўлма... Койиб нима қиласан? Улдирибдилар, бўлар иш бўлибди... Димов шўх, Кирюха бўлса, аҳмоқлигидан бу ишни қилган... Майли, ҳеч нарсани англамаган аҳмоқ одамлар-да, худога сол. Емельян бўлса ҳеч нарсага озор бермайди... Йўқ, ҳеч нарсага сира озор бермайди. Чунки ўқимишли одам, улар эса аҳмоқлар... Емельяни. Йўқ у тегмайди.

Йўқ хорга дирижерлик қилгандай юриб келаётган малла пальтоли, ғурраси бор аравакаш ўз номини эшитиши билан тўхтаб, Пантелей ҳам Васянинг яқин келишини кутиб турди, улар ёнига келгач бирга юрди.

— Нима гап? — деб сўради хириллаган бўғиқ товуш билан.

— Манав Вася ранжияпти. Мен ранжимасин деб ҳар нарса деяпман... — деди Пантелей. — Вой-ей, оёқларим оғриди, совуқ урган, вой-ей. Худонинг улуғ кунни якшанбада зирқиллаб оғриди-да.

— Кўп юрганингдан оғриси керак, — деб қўйди Вася.

— Йўқ, чироғим... Юргандан эмас. Юрсам қайтага енгиллашади, ётиб исинсам ўлар даражага етаман. Юрсам роҳат қиламан.

Малла пальтоли Емельян Пантелей билан Вася орасига кириб, худди улар ашула бошламоқчи бўлгандай, қўлини мақом билан ўйнатиб-ўйнатиб, бир оздан кейин ҳавсаласи пир бўлиб, алам билан деди:

— Товушим йўқ. Бўғилиб қолдим. Кечаси билан эрталабгача Мариновскийнинг никоҳида уч марта айтилган «Дода шуд базани» тушимга кириб чиқди, оғзимда ҳам бўғзимда ҳам шу... Қўшиқ айтгим келади-ку, айтолмайман. Товуш йўқ.

У тўхтаб, бир мунча ўйлагандан сўнг яна сўзга кирди:

— Ун беш йил ҳофизлик қилдим. Луган заводида ҳеч ким мендек ҳофизлик қилолмас эди, фалокат босиб бундан икки йил аввал Донец дарёсида чўмилган эдим, шундан бери ҳеч мақомни дуруст айтолмайман. Томоғим шамоллаб қолди. Қўлсиз хизматкор қандай бўлса, товуш важдан мен ҳам шундай.

— Бу гапинг тўғри, — деди Пантелей.

— Мен ўзимни расвоси чиққан одам деб биламан, вассалом.

Бу онда беҳосдан Васянинг кўзи Егорушкага тушди. Кўзлари сузилиб, яна қисилиб кетди.

— Жаноб ҳам бизга ҳамроҳ экан-ку,— деди-да, худди уялгандай энги билан бурнини беркитди.— Керилиб ўтиришини қаранг. Биздан ажрама, карвон билан юнғ ташиб юрасан.

Жанобнинг аравакашлик қилиши тўғрисидаги андиша унга жуда ғалати ва ҳикматли туйилди шекиллик, қаҳ-қаҳа уриб кулди-да, яна шу тўғрида сўзлай берди. Емельян ҳам Егорушкага совуққина кўз қирини ташлаб қўйди. У ўз фикрлари билан машғул, агар Вася бўлма-са Егорушканинг бундалигини фаҳмламас эди. Орадан беш минут ўтар-ўтмас у яна қўлларини силкитиб, никоҳ хутбасида айтилган, кечаси эсига келиб қолган «Дода шуд базани»нинг гўзаллигини ҳамроҳларига таъриф қила бошлади, сўнгра қамчисини қўлтиғига олиб, иккала қўлини бирданига силкитаверди.

Карвон қишлоқдан бир чақирим беридаги қудуқ ёнига бориб тўхтади. Қора соқолли Кирюха қудуққа челагини туширганда қудуқ лабига қорни билан ётиб, пахмоқ бошини, елкасини ва бир томон кўкрагини қудуқ оғзига тикди, ерга зўр-базур тегиб турган калта оёқларигина Егорушкага кўринар эди. У қудуқдаги сувда ўз аксини кўриб, хурсанд бўлганидан тентаклардек хахолаб кулиб юборди ва овози қудуқдан жаранглаб чиқди. Ур-нидан турганда юз ва бўйинлари алвондек қизарган эди. Сув ичгани ҳаммадан аввал Димов югуриб келди. у кула-кула сув ичиб, бошини сувдан кўтариб, Кирюхага қандайдир қизиқ бир ҳикоя сўзлади, сўнгра бурилиб қаради-да, овозининг борича бақириб, бир-неча ярамас сўзлар айтди. Егорушка бу хил сўзларнинг маъносини билмас, лекин бемаза сўзлар эканлигидан хабардор; унинг ота-онаси, қариндош ва танишлари бу хил сўзларни ёмон кўрар эди. Егорушканинг ўзи эса бунинг сабабларидан беҳабар бўлса ҳам, қариндош ва танишларининг кўнгилларидаги бу сезгига қўшилар ва бундай сўзларни қичқириб айтиш фақат арақ хўрлар билан жиниларнинг одати деб билар эди. Сарик илоннинг ўлдиргани эсига тушди, Димовнинг хахолаб кулганини эшитди ва бу кишини ёмон кўргандек бўлиб қолди. Бунинг устига аравадан тушиб қудуққа қараб бораётган Егорушкага Димовнинг кўзи тушиб, қаттиқ кулиб юборди-да:

— Оғайнилар, кечаси чол, бола туғиб қўйибди?— деб бақирди.

Кирюха астойдил кулганидан йўтали тутди. Яна биров ҳам кулиб юборди. Егорушка уялиб, қизарди ва Димовни кўнглида ёмон одам экан деб қўйди.

Сочлари жингалак, бош яланг, кўйлагининг ёқаси очиқ, ўзи оқ-сарикдан келган Димов чиройлик ва жуда азамат кишидек кўринар эди. Унинг ҳар бир ҳаракатидан ўз қадрини билган шўх ва полвон киши экани кўриниб турар эди. Кифтларини учуриб, икки қўли билан белини ушлаб, ҳаммадан қаттиқроқ кулар, сўзлар ва худди оғир нарсани бир қўли билан кўтариб, ҳаммани ҳайрон қилмоқчидай кўринар эди. Унинг шўх ва кулиб турувчи кўзлари йўлга, араваларга жовдираб қараб, сўнгра осмонга боқди, лекин кўзи ҳеч қаерда тўхтамайди, гўё бекорчиликдан зерикиб вақти хушлик қилмоқ учун бир нарса излагандек кўринар эди. Афтидан у ҳеч кимдан қўрқмас, ҳеч нарсадан ҳазар этмас ва Егорушкадан сира андиша қилмас эди. . . Егорушка бўлса унинг малла сочини, тоза юзи ва кучини аллақачон жон-тани билан ёмон кўриб қолган эди, унинг кулгисидан нафратланар ҳам ваҳимага тушар эди. Ундан аламини олмоқ учун қандай сўксам экан деб ўйлар эди.

Пантелей ҳам челақ олдига келди. Киссасидан кўк қандил олиб латта билан артди ва челақдан сув олиб ичгач, стаканни латтага ўраб киссасига солди.

Егорушка ҳайрон бўлиб:

— Ота, нега қандил билан сув ичдинг?— деди.

— Биров челақдан ичади, биров қандилдан ичади, ҳар ким ўз билганини қилади. . . сен челақдан ичсанг, ича бер? . . — деб дудмол жавоб берди чол.

Вася тўсатдан мулойим бўлиб, йиғламсираган овоз билан:

— Бўтам, оппоғим, жоним,— деди.

Унинг узоқларга тикилган кўзлари сузилди, кулди, Егорушкага аввал қараганда афти қандай бўлса, энди ҳам шундай тусга кирди.

Кирюха ундан:

— Кимга гапираётибсан?— деб сўради.

— Урғочи тулки. . . чалқанча ётиб итдек ўйнапти. . .

Ҳамма узоққа қарай бошлади, лекин ҳар қанча қарасалар ҳам тулкини кўролмадилар. Елғиз Вася хира кўк кўзлари билан аллақандай бир нарсани кўриб шодланар

эди. Егорушка кейин билса унинг кўзлари ажойиб ўткир экан. Унинг кўзи чунонам ўткир эканки, яланғоч сахрога қараса жониворларни кўраверар экан. Узоққа тикилиб қарадими, тулки ва қуёнларни ёки одамзоддан қочадиган бошқа махлуқлар кўринар экан. Қочиб кетаётган қуённи ёки учиб бораётган тувдоқни чўлда юрган ҳар ким кўради, лекин ёввойи ҳайвонлар ўз инларида бемалол ва беташвиш қочмасдан, бекинмасдан, алангламасдан жим турганларида уларни ҳеч ким кўролмади. Вася бўлса ўйнашиб ётган тулкиларни, қўллари билан тумшугини артиб турган қуёнларни, қанотини ёзай деб талпиниб турган тудоқларни, чуғурлаб турган базгалдоқларни ҳам узоқдан кўра беради. Васянинг кўзи шунчалик ўткирлигидан, ҳаммага кўриниб турган оламдан бўлак, бошқалар кўзига кўринмайдиган унинг ўз олами ҳам бор бўлиб, унинг бу олами, афтидан, жуда ажойиб бўлса керакки, у тамоша қилиб шодланганда ҳар кимнинг ҳаваси келар эди.

Карвон йўлга чиққанда черковда тушги ибодатга жом чалинди.

V

Карвон қишлоқдан бир чеккада, дарё бўйига бориб қўнди. Қуёш кечагидек қиздирар, ҳаво қимир этмас ва қайғу-ҳасрат нишонаси бор. Дарё лабида бир неча дарахт бўлса ҳам, уларнинг соялари ерга эмас, сувга тушиб турибди. Аравалар соясида эса ҳаво дим ва кўнгилсиз. Осмоннинг акси тушиб турганлигидан кўмкўк кўринган сув кишининг ҳавасини келтиради.

Егорушканинг энди кўзи тушган узун кўйлакли, бел-бөгсиз, юрганида худди байроқдек ҳилпиллаб турган кенг чалварли Степка деган ўн саккиз ёшли украин бола, дарров ечиниб, пастликдаги сув лабига қараб югурганича бориб, шалоп этиб ўзини сувга ташлади, икки-уч марта шўнғигандан кейин, чалқанча ётиб, сузиб кетди ва роҳат қилганидан кўзини ҳам юмиб олди. Бир ёқдан қитиғи келиб кулгиси қистаса, бир ёқдан бадани оғриётгандек дам- илжаяр, дам тиржайиб бужмаяр эди.

Қуёшнинг иссиғи билан димиқиб, қочишга жой тополмай қолган иссиқ кунларда сувнинг шувуллаши ва чўмилаётган одамнинг ҳарсиллаши кишининг қулоғига ёқимли музикадек эшитилади. Димов билан Қирюха Степкани кўриб, дарров кийим-бошларини ечиб, шод-у хуррам қичқиришиб, бир-бирлари кетидан сувга шўнғиб кетди-

лар. Жимжит турган кичкина жилғада тўполон, шовқин-сурон бошланди, Кирюха йўталар, гўё уни биров сувга ботирмоқчи бўлгандек бақирар, Димов бўлса унинг оёғидан ушлайман деб қувлар ва:

— Ҳа, ҳа-ҳа. Ушла, тут,— деб қичқирар эди.

Кирюха хахолаб кулар ва роҳатланар эди, лекин афти-башараси қуруқда турганда қандай бўлса сувда ҳам шундай, девона башара ва худди орқасидан биров тўсатдан келиб тўқмоқ билан бошига ургандай, эссиз-хушсиз калавлаб, ҳайрон бўлиб турар эди. Егорушка ҳам ечинди, аммо сувнинг лабига тушмасдан бир ярим саржинлик тепадан ўзини ташлади. Ҳавода бир айланиб сувга кириб кетди, лекин сувнинг тагига етмай туриб, аллақандай муздек совуқ ёқимли бир куч уни тутиб юқори чиқариб қўйди. У бир шўнғиб, пишқариб, оғзидан пуфаклар чиқариб кўзини очди, худди унинг юзи олдида куннинг нурлари сув устида ўйнар эди. Аввал куннинг ёруғи, сўнгра кўк-қизил, ранг-баранг шуълалари, қора доғлар кўзига кирди. Дарров яна сувга шўнғиб, сув ичида кўзини очиб, осмонга қаради, ойдин кечага ўхшаган кўкимтир бир нарсани кўрди. Ҳалиги куч уни сув тагида, салқингина жойда андек дам олишга имкон бермай, яна юқорига чиқариб ташлади, у шўнғиб чиқиб шундай чуқур нафас олдики, кўкрагигина эмас, ҳатто қорни ҳам анча енгил тортиб, бўшаб қолди. Сўнгра сувдан қанча манфаат олиш мумкин бўлса ҳаммасини олмоқ учун ҳар хил найрангбозликлар қилабошлади: чалқанчасига ётиб роҳат қилди, сувни шалпиллатиб ўйнади; ҳали ёнбоши, ҳали орқаси билан ётиб, ҳали тик туриб шўхлик қилиб, чарчагунча хўп ўйнади. Сувнинг нариги бўйида қамиш ўсар экан, куннинг шуълалари қамишга тушиб, сап-сарик олтиндек ялтирар, қамишнинг чиройлик бошлари сувга эгилиб турар эди. Бир жойда қамиш қимирлаб, боши эгилиб шитирлар; Стёпка билан Кирюха қисқичбақаларни қийратар эди. Кирюха ҳовлиқиб:

— Оғайнилар, қисқичбақа, қисқичбақа! — деб қичқирди ва қисқичбақани кўрсатди.

Егорушка сузиб қамишзорга боргач, шўнғиб қамишларнинг тагини қидира кетди. Суяқ балчиқни ковлаб қаттиқ жирканч бир нарсани ушлади (қисқичбақани ушлаган бўлса ҳам аҳтимол), аммо бу онда биров уни оёғидан тутиб юқорига тортди. Егорушка, оғзига сув кириб йўталиб кўзини очгач, шўх Димовнинг ҳўл башарасини

кўрди. У ҳарсиллаб турибди, кўзига қараганда шўхлигини яна қилмоқчига ўхшайди. Егорушканинг оёғидан маҳқам ушлаб, энди елкасидан ҳам ушлаб олмоқ учун яна бир қўлини кўтармоқчи, аммо Егорушка ундан жирканиб, ҳазар қилгандай қўрқиб қочди-да:

— Аҳмоқ, Тумшуғингга соламан,— деди.

Жаҳли чиққанлигини билдирмоқ учун бунинг кифоя қилмаганини фаҳмлаб, бироз ўйлаб кўргач:

— Аблах, итвачча,— деб қўйди.

Димов бўлса ҳеч нарса қилмаган ва кўрмаган кишидек, Егорушкага қарамай, Кирюха томонга сузиб кетди.

— Ҳа-ҳа-ҳа, келинглар, балиқ тутамиз. Болалар балиқ тутамиз, деб қичқира бошлади.

— Тутсак тута берамиз, бунда балиқ кўп бўлса керак...— деди Кирюха.

— Степка, қишлоққа бориб мужиклардан тўр сўраб, олиб кел.

— Бермайдилар.

— Беришади, сўраб кўр-чи. Садақа ўрнига сават бера қолишсин, барибир, бизлар ғариб мусофирлармиз-ку.

— Тўғри.

Степка дарров сувдан чиқиб, кийимини кийди, бошига шапкасини ҳам киймай, шимининг кенг почаларини судраб қишлоққа қараб югурди. Димов билан койишгандан кейин Егорушкага сув ҳам хуш келмай қолди. У сувдан чиқиб уст-бошини кия берди. Пантелей билан Вася баланд қирғоқда оёқларини осилтириб чўмилаётганларни тамоша қилиб ўтирар эди. Емельян белигача сувга кириб, бир қўли билан баданини ишқалар ва бир қўли билан, йиқилмай деб, сув бўйидаги ўтти ушлаб турар эди. Унинг кураклари чиққан, кўзи тагида ғурра, сувдан сесканиб, шумшайиб турганидан афти қизиқ кўринар эди. Башараси жиддий, жаҳли чиққандай, бир замонда Донец дарёсида чўмилганда шамоллаб, овози бўғилиб қолгани учун сувни сўкмоқчи бўлгандай, унга қараб хўмрайиб турар эди.

— Сен нега чўмилмайсан?— деб сўради Егорушка Васядан.

— Шундоқ, ўзим... Чўмилишни ёмон кўраман,— деди Вася.

— Нега иягинг шишиб кетибди?

— Оғрийди... Болам, мен гугурт фабрикада ишлар эдим. Доктор жағингни шишгани ана шундан деган. Иш-

лаган жойимнинг ҳавоси бузуқ эди. Мендан бўлак яна уч йигитнинг жағи шишиб кетган, биттасининг жағи бутун ириб кетган эди.

Андак фурсат ўтгач, Степка тўр келтирди, Димов билан Қирюха сувда кўп турганларидан кўкариб, томоқлари бўғилиб қолган бўлса ҳам балиқ овига жон деб тутиндилар. Аввал қамишзорлар тагидаги чуқур ерлардан юрдилар, бу ерларда сув Димовнинг бўйнига пакана Қирюханинг бошигача чиқди. У энтикиб-энтикиб оғзидан пуфаклар чиқарар, Димов эса тикандек томирларга қоқилиб йиқилар ва тўрга ўралишиб думалоқ ошар ва шовқин солар эди. Лекин уларнинг балиқ овларидан тўполондан бошқа натижа чиқмади.

Қирюха хириллаб:

— Чуқур экан, ҳеч нарса тутолмаймиз,— деди.

Димов бўлса тўрни ушлашга уриниб:

— Кўп тортма, қўлинг билан ушла,— деб қичқирар эди. Пантелей сув бўйида туриб:

— Бунда балиқ тутолмайсиз, балиқларни чўчитасиз холос, девоналар; сал чапга олинг. Унда саёзроқ,— деб қичқирар эди.

Тўр устидан каттагина балиқ ялт этиб ўтиб кетди, ҳаммалари «аттанг» деб қолишди. Димов бўлса балиқ кўринган жойга мушт урди ва унинг чехрасида афсус аломати кўринди.

Пантелей тепиниб:

— Оҳ, қўлдан чиқардик. Лаққа қочди,— деб қўйди.

Димов билан Қирюха секин-секин чапга юриб, саёзроқ жойга чиқиб олдилар, сўнгра чинакам ов бошланди. Улар аравалардан уч юз қадамча нарига кетиб қолдилар. Оёқларини аранг судраб, индамасдан борган сари чуқурроқ қамишзорлар тагига яқинлашиб борар эдилар. Балиқни чўчитиб тўрга ҳайдаш учун сувни уриб шалоплатар ва қамишларни шитирлатар эдилар. Қамишдан ўтиб, нариги қирғоққа бордилар, бунда ҳам тўр солдилар, аммо ҳавсалалари пир бўлиб, оёқларини баланд-баланд ташлаб, яна қамишзорга қайтдилар. Алланингалар тўғрисида сўзлашар, лекин нима тўғрисида сўзлашаётганларини билиб бўлмас эди. Орқаларини офтоб куйдирар, пашшалар чақар, баданлари кўкариб, мўматалоқ бўлиб кетган эди. Степка қўлида челак билан, енгини қўлтигигача шимариб ва этагини тишлаб, улар кетидан юрар эди. Ҳар сафарги муваффақиятли овдан кейин бирон балиқни

юқори кўтариб, кунга солиб, ярқиллатиб кўрсатар-кан:

— Манов балиқни қаранг, шунақадан бешта бўлди, — деб бақирарди.

Димов билан Кирюха ҳам Степканинг тўрни сувдан кўтариб ҳар гал анчагача ковлаб бир нарсани челаққа солганлари ва ташлаганлари кўриниб турар эди. Гоҳо улар тўрга тушган нарсани бир-бирларига узатиб ҳайрон бўлиб тамоша қилар, сўнгра ташлаб юборардилар.

Сув бўйида турганлар:

— Нима экан? — деб қичқириб сўрарди, Степка бир нарса деб жавоб берарди, лекин нима дегачини билиб бўлмас эди. Сувдан чиқиб, икки қўли билан челақни ушлаб, этагини тушуришни ҳам унутиб, аравалар турган томонга қараб югуриб келди ва:

— Челақ тўлди, бошқасини беринг! — деб эчтикиб қичқирди.

Егорушка челаққа қаради: челақ лиқ тўла; кичкина чўртан балиқ хунук бошини сувдан чиқариб турибди, унинг атрофида қисқичбақалар, майда балиқлар гўжгон ўйнаб юрибди. Егорушка қўлини тиқиб, сувни лойқатиб юборди. Чўртан балиқ қисқич балиқлар тагига кириб кетди, олабуға билан олтин балиқ юқори чиқди. Вася ҳам челаққа қаради. Кўзлари сузилиб, ҳали тулкини кўргандагидек илжайди. У челақдан бир нарса чиқариб, оғзига солиб, кавшай бошлади. Қисирлаш эшитилди.

Степка ҳайрон бўлиб:

— Оғайнилар, Васка чавоқ балиқни тириклайин еб юборди. Туф! — деди.

Вася балиқни чайнаб экан:

— Чавоқ балиқ эмас, оқ балиқ, — деб қўйди.

Оғзидан балиқ думини чиқариб илжайиб қараб қўйди-да, яна оғзига солди. Вася балиқни чайнаб қисирлатаётганда Егорушканинг кўзига у одам эмас, бошқа нарса бўлиб кўринди. Васянинг семиз бағбақаси, нурсиз ва лекин жуда ўткир кўзлари, оғзидаги балиқ думи ва балиқни чайнаб туриб илжайиши уни худди ҳайвонга ўхшатиб қўйган эди.

Егорушка у билан бирга туриб зерикди. Балиқ ови ҳам матом бўлди. У аравалар олдида айлашиб юриди-да, бироз ўйга тушиб турганидан сўнг, зерикиб қишлоқ томонга равона бўлди.

Бир оздан сўнг черковга бориб пешонасини бировнинг кунжут ҳиди келиб турган орқасига қўйиб, минбардаги ҳофизларнинг ўқишларига қулоқ солиб турди. Ибрат тугай деб қолган эди. Егорушка черковда ўқиладиган хонишдан ҳеч нарса тушунмаганидан, унга парво қилмас эди. Андак тинглагач, эснаб, одамларнинг орқасини, бўйнини гамоша қила бошлади. Яқинда сувдан чиқиб бадани ҳали қуримаган бировнинг қизил бўйнини кўриб, Емельян эканини таниди. Унинг бўйнидаги сочи ҳамманикидан юқорироқдан ёй шаклида қирқилган. Чаккалари ҳам тепароқдан қирқилганидан қип-қизил қулоқлари сасиқ алафдек шалпайиб, бесўнақай осилиб турарди. Егорушка унинг бўйни қулоқларига қараб негадир Емельян жуда бахтсиз одам бўлса керак, деб ўйлади. Унинг дирижёрлик қилгандек юриши, хириллаган товуши, чўмилгандаги қўрқоқлиги эсига тушиб, раҳми келди. Унинг кўнглини кўтарадиган бир гап айтгуси келарди.

У Емельянининг енгидан тортиб:

— Мен шу ердаман,— деди.

Хорда дўриллаб ёки майин овоз билан ашула айтадиган кишилар айниқса умрида бир марта бўлса ҳам дирижёрлик қилганлар, болаларга дағал муомало қилишга ўрганиб қоладилар. Ҳофизликни ташлаганларида ҳам бу одатлари қолмайди. Емельян Егорушкага қайрилиб қараб, хўмрайиб:

— Черковда тўполон қилма,— деди.

Сўнгра Егорушка олдинроққа ўтиб, иконастасга яқин келди. Бунда ғалати одамларни кўрди. Тўрда ўнг томондаги гилам устида саловатли бир эркак ва бир хотин киши турибди. Улар орқасида биттадан иккита стул, эркакнинг эгнида яқиндагина дазмолдан чиққан жужунча нимча билан камзул. Честь бериб қимирламай туриб солдатдек, қирилган кўм-кўк иягини баланд кўтариб турибди. Баланд ёқаси, кўм-кўк ияги, бошининг андак жойида сочи тўкилиб, ялтираб туриши, қўлидаги ҳассаси уни ба-совлаг қилиб кўрсатар эди. Кибр-ҳавонинг ортиқлигидаги бўйни чўзилиб, ияги шундай кўтарилган эдики, боши узиллиб, осмонга учиб кетадигандай бўлар эди. Оқ ипак шол рўмол ўраган кексароқ семиз хотин гўё ҳозиргина бировга яхшилик қилиб: «Йўқ, йўқ, миннатдорлик қиламан деб ташвиш тортманг. Мен буни ёмон кўраман...» демоқчи бўлиб турган одамдек бўйнини эгиб турарди. Гиламнинг тўрт-теварагини хохоллар қуршаб турибдилар.

Егорушка иконастасга яна яқинроқ келиб, қишлоқ иконаларини қўли билан ушлаб кўрди. Ҳар бир икона олдига борганда шошмай секин сажда қилиб, саждадан бош кўтармай туриб, орқасидаги халойиққа аланглаб қараб, сўнгра ўрнидан туриб иконаларни силар, пешонаси совуқ ерга текканда ҳузур қилгандай бўлар эди. Узун оташкурак кўтарган фаррош хонақадан чиқиб келиб, шамларни ўчирмоқчи бўлиб турганда Егорушка ирғиб турди-да, югуриб бориб:

— Просфор¹ улашдингизми?— деб сўради.

— Йўқ, йўқ. . . Нар и тур,— деб жеркиб берди фаррош.

Ибодат тугади. Егорушка секин черковдан чиқиб, майдонни айланиб юрди. У туғилгандан бери қишлоқларни, бундай майдонларни ва мужикларни кўп кўрган, шунинг учун ҳозир кўрган нарсалари унга ҳеч қизиқ туйилмас эди. Бекорчиликда нима қилиб бўлса ҳам вақт ўтказиш учун, эшиги устида қизил алвон осилган дўконга кирди. Дўконнинг ичи қоронғи, иккига бўлинган. Бир ёғида майда-чуйда атторлик моллари, бир ёғида қорамойли бочкалар, шипда хомутлар осилган, бочка ва хомутлардан чарм билан қорамол ҳиди келади. Дўконнинг ерига сув сепилган. Сувни хаёлпараст ва дили сусайган киши сепганга ўхшайди, чунки ҳар хил туморлар шаклида сепилган. Пештахта орасида ғалладонга қорнини тираб семиз дўкондор юзини товоқдай қилиб турибди. У серсоқол, афтидан, великорус бўлса керак. Қанд тишлаб чой ичаркан, ҳар ҳўплаганда бир уҳ тортиб қўяди. Башарасидан жуда бемалол ва бепарво ҳолда эканлиги кўринса ҳам, ҳар уҳ тортишида: «Шошмайтур, жазонгни бераман» дегандек бўлади.

Егорушка дўкондорга қараб:

— Бир тийинлик писташка беринг,— деди.

Дўкондор қошларини чимириб, пештахта орқасидан чиқди ва Егорушканинг чўнтагига бир тийинлик писташка солиб қўйди. Улчов упадан бўшаган тунука қутича эди. Егорушканинг дўкондан чиқиб кетгуси келмай, ширин нонлар солинган яшикларга анчагача қараб тургандан кейин, бироз ўйлаб, сўнгра эскиб, мағорлаб қолган ширин кулчаларга қараб:

— Булар неча пулдан?— деб сўради.

— Иккитаси бир тийин.

¹ *Просфор* — черковда ибодатга келганларга улашиладиган «табаррук» нон.

Егорушка кеча яхудий хотин берган ширин нонни чўнтагидан олиб:

— Мана бунақа нон неча пул?— деб сўради.

Дўкондор нонни қўлига олиб, у ёқ бу ёғини қарагач, бир қошини чимириб:

— Бунақасими?— деб сўради.

Сўнгра яна бир қошини чимириб, бир оз ўйлаб турганидан кейин:

— Иккитаси уч тийин,— деди.

Ўртада сукут бошланди:

Дўкондор катта мис чойнақдан пиёлага чой қуяр экан:

— Сиз кимнинг боласи бўласиз?— деб сўради.

— Иван Иваничнинг жияниман!

— Иван Иваничлар кўп бўлади,— деб уф тэртиб қўйди. У Егорушканинг боши устидан эшикка қаради-да, бироз жим тургач:

— Чой ичасизми?— деб сўради.

Егорушка эрталабки чойни тусаб турган бўлса ҳам, сир бой бермасдан, хоҳламагандек:

— Майли, ичсам ичай,— деб қўйди.

Дўкондор чой қуйиб, тишланган бир чақмоқ қанд билан узатди. Егорушка букма стулга ўтириб, чой ича бошлади. Бодом қанднинг қадоғи неча пул деб сўрай деган эдики, харидор келиб қолиб, хўжайин қўлидаги стаканни қўйиб, ишга овора бўлиб кетди. У харидорни қорамой ҳиди келаётган томонга бошлаб кетди ва унда анчагина сўзлашиб турди. Афтидан жуда ўжар ва пишиқ кўринган бу харидор, кўнмай бошини чайқаб, орқаси билан эшикка чиқиб кета берди. Дўкондор унга бир нарсани уқдириб, катта қопга сули сола бошлади.

Харидор хафа бўлгандек, украинчасига:

— Шу ҳам сулими?— деб қўйди.— Сули эмас, қипиқ. Буни сули деб бўлмайди... Йўқ, Бондаренконикяга бораман.

Егорушка қайтиб келганда, сой бўйида гулхан тутаб турар, аравакашлар овқат пиширардилар. Степка тутунда туриб катта мертик қошиқ билан қозонни кавламоқда. Кирюха билан Вася четроқда, тутундан кўзлари қизариб, балиқ тозалаяптилар. Олдиларида хас-хашак, лой босган тўр ётибди, тўрда балиқ ҳам қисқичбақалар ялтирайди.

Черковдан яқинда қайтган Емельян Пантелей ёнида ўтириб, қўлини силкитиб, ҳирилдоқ товуш билан «Сенга

қўшиқ айтамыз...» ашуласини айтмоқда. Димов отлар олдида ўралишиб юрибди.

Кирюха билан Вася балиқ тозалаб бўлгач, балиқлар билан тирик қисқичбақаларни челақка солиб чайқади-лар, сўнгра челақни қайнаб турган қозонга ағдардилар.

Степка кўпикни оларкан:

— Ёғ солайми?— деб сўради.

— Нега? Балиқнинг ўзидан ёғ чиқади,— деб жавоб қайтарди Кирюха.

Степка қозонни ўтдан кўтариб олиш олдида уч ҳовуч буғдой, бир қошиқ туз солди. Сўнгра ошнинг тузини та-тиб, лабларини чапиллатиб, қошиқни ялади ва хурсанд-ликдан бақирди. Ош пишганини шундан билаверасиз.

Пантелейдан бошқа ҳаммалари қозон атрофида дав-ра олиб, қошиқларни ишга солдилар.

— Ҳай, болага ҳам қошиқ берсангиз-чи, ахир, унинг ҳам қорни очгандир,— деди аччиғланиб Пантелей.

— Бизники камбағал овқати,— деди Кирюха уҳ тор-тиб.

— Кўнгил тиласа камбағал овқати ҳам ош бўлади.

Егорушкага ҳам қошиқ бердилар. У ўтирмасдан, қо-зон олдида туриб, чуқурга қарагандай қозонга тикилган-нича типпа-тик туриб еди. Бўтқадан балиқ ҳиди келар ва буғдой ичида балиқ тангалари юрар эди. Қисқичба-қалар қошиққа сиғмаганликдан хўрандалар уларни тўп-па-тўғри қўллари билан олиб ея бердилар. Айниқса Вася ҳеч тортинмасдан қўлини тика берди, ҳатто енгини ҳам бўтқага ботириб олар эди. Бўтқа Егорушкага жуда ши-рин туйилди ва рўза кунларида онаси пишириб берган қисқичбақа шўрвасининг мазасини берар эди. Пантелей бир четда ўтириб нон ковшарди.

Емельян унга қараб:

— Ота, сен нега емайсан?— деб сўради.

— Мен қисқачбақа емайман. Қуриб кетсин,— деди-да, чол жирканиб юзини ўтирди.

Овқат вақтида гап тўхтамади. Уларнинг бу гаплари-дан Егорушка шуни фаҳмладикки, бу янги танишлари ёш ва хулқ жиҳатидан бир-бирларига ўхшамасалар ҳам, ҳам-маларига хос бўлган бир нарса бор эди; булар ҳаммаси аввалда тузук одам бўлиб, энди жуда расво ҳолга тушиб қолган кишилар эди. Ҳаммалари ўз ўтмишларини қувон-иб эслар, ҳозирги ҳолларидан жирканардилар. Руслар ўтмишни эслашни яхши кўрадилар-ку, лекин умр ўтка-

зишни хушламайдилар. Егорушка бундан беҳабар экан, бўтқа ейилмасдан аввал қозон атрофида ўтирганлар шўр пешона, бечора ғариб кишилар деб ўйлар эди. Пантелей қадим замонда темир йўл чиқмаган вақтларда, карвон билан Москва ва Нижнийга қатнар экан, пулни кўп топганлигидан қаёққа қўйишни билмас экан. У маҳалда қандай савдогарлар, қандай балиқлар бор экан, арзончилик экан. Энди йўл яқин бўлди, савдогарлар бахил, халқ қашшоқ, бугдой қиммат, ҳамма нарса бачканалашиб, жуда майдалашиб кетди. Емельян аввал Луганский заводда ҳофизлик қилар экан, нота ўқишга уста экан, энди фақир бўлиб, оғасига боқим бўлиб қолибди. Оғасининг от-аравасини миниб топган пулининг ярмини унга берар экан. Вася бир замонларда гугурт фабрикасида ишлар экан. Қирюха яхши одамларникида кучерляк қилар ва уч отлиқ арава минишда унинг олдига тушадиган одам бутун музофотда йўқ экан. Димов давлатманд деҳқон боласи экан. Беғам, беташвиш, ялла қилиб юрар экан, лекин йигирма ёшга кирар-кирмас сержаҳл ва шафқатсиз отаси, уйда ҳавойи бўлиб кетмасин деб, касбга ўргатмоқ ниятида малайлардек арава миндирган. Ёлғиз Степка индамай жим ўтирибди, лекин мўйловсиз қиёфасидан унинг ҳам аввал анча яхши яшаганлиги кўринади.

Димов отаси ёдига тушиб, овқатдан қўлини тортди, қовоқлари солинди. Хумрайиб шерикларига бирма-бир қараб чиққач, Егорушкага тикилганча қолди. Сўнгра тўнглик билан:

— Ҳай динсиз, шапкангни ол. Шапкани олмай овқат еб бўладими? Тағин бойвачча эмиш-а,— деди.

Егорушка индамай бошидаги шапкасини олди, лекин овқат татимади. Вася билан Пантелей унинг ёничи олиб бир неча сўз айтди, аммо уларнинг нима деганлари Егорушканинг қулоғига кирмади. Шум масхарабозга қарши кўнглида ғазаб жўш урди. Унга бир ёмонлик қилиб, алампидан чиқишни юрагига тугиб қўйди.

Овқатдан кейин ҳаммалари аравалар тагига бориб, кўланкада юмалашиб ётдилар.

Егорушка Пантелейга қараб:

— Ота, қачон жўнаймиз,— деб сўради.

— Қачон худо хоҳласа шунда жўнаймиз... Ҳозир йўлга чиқиб бўлмайди, иссиқ... Эй олло — подшоҳи оламсан, ўзинг биласан... Чироғим, ёт.

Салдан кейин аравалар тагидан хурраклар эшитилди. Егорушка қишлоққа яна қайтиб бормоқчи бўлди, лекин андак ўйлаб, эснади-да, чолнинг ёнига бориб ётди.

VI

Карвон кечгача сув бўйида тўхтаб, кун ботганда йўлга тушди.

Егорушка яна юк устига чиқиб ётди. Арава секин-секин тебраниб, ғижирлаб юрмоқда; пастда Пантелей тепиниб, сонларига уриб, жовраб бормоқда. Ҳавода кечагидек шуш овоз чўл нағмаси чалинмоқда.

Егорушка қўлини ёстиқ қилиб, чалқанчасига кўкка қараб ётди. Шафақнинг ёнишини ва сўнишини томоша қилди. Муаккил фаришталар уфқда зарҳал қанотларини ёйиб, тун тўшагига ётдилар. Кун хотиржамлик билан ўтди, тинч, ором бахш тун келди, фаришталар энди тинчгина осмондаги уйларида ором олиб ётсалар бўлади... Егорушка осмоннинг секин-секин қоронғи босиб, ер юзини тун қоплаб бораётганини ва юлдузларнинг кетма-кет чиқишини кўрди.

Осмонга тикилиб қараганда, негадир ғариблик таъсир қилиб, кишининг кўнгли билан фикри бирлашиб кетади. Одам ўзининг танҳо бир ғариб эканлигини фаҳмлаб, яқин ва маҳрам деб билган нарсалари беҳад йироқларга кетгандай кўринади, қадр-қиммати йўқолади. Неча минг йиллардан бери кўкдан қараб турган юлдузлар, осмон ва зулмат одамзоднинг фоний ҳаётини парвосига илмайди. Танҳоликда, улар билан юзма-юз келганда улардаги ҳикматни англамоқ бўлиб, ақл югуртириб қараганда уларнинг сукути одам юрагини сиқади; ҳар қайсимизнинг қисматимиз бўлган гўрдаги ёлғизлик эсига тушади, ҳаёт даҳшатли, бемаъно кўринади...

Егорушка гўристондаги олча дарахтлари тагида ухлаб ётган бувисини ўйлади; бувисининг кўзида бир мирилик чақа билан тобутда ётганини, сўнгра тобутнинг қопқоғини ёпиб, лаҳадга туширганларини эслади; тобут устига тупроқ ташлаганда чиққан дук-дук товушлар ҳам эсига тушди... Тор, қоронғи тобут ичида ёлғиз ётган бечора бувиси кўзига кўринди. Хаёлида бувиси уйғониб, қаерда ётганини билмай, тобут қопқоғини тақиллата-тақиллата дод-фарёд кўтариб, қўрқувдан тинкаси қуриб, яна ўлади. Онасини ҳам, Христофор ҳазратни ҳам, бойвучча жувон Драницкая билан Соломонни ҳам ўлик хаёл қилди. Аммо

ўзини ҳам уйдан йироқда якка ва ёлғиз ташланган, ночор ва нотавон ҳолда қолган деб тасаввур қилиш учун ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам бўлмади. У ўзининг ҳам бир кун ўлажагини ҳеч тасаввур қилолмади, ўзини ҳеч ўлмас деб фаҳмлади...

Аллақачон ўлим кунлари яқинлашиб қолган Пантелей пастда ўз-ўзи билан сўзлашиб бормоқда. У гўлдираб:

— Хайр... Жаноблар яхши...— дерди.— Бола фақирни мактабга юбордилар, боланинг ҳоли нима кечаркин, беҳабар... Славяносербскда ақли расо одам қилиб чиқарадиган мактаб йўқ, дедим-ку... Йўқликка йўқ, тўғри... Бола бечора ёмон эмас, тузук... Катта бўлса отасига ёрдам беради. Сен, Егорий, ҳозир гўдаксан, катта бўлсанг отанг билан онангни боқасан. Худонинг иродаси шу... Ота-онангни ҳурмат қил... Менинг ҳам болаларим бор эди, куйиб ўлдилар. Хотиним ҳам, болаларим ҳам... Рост айтаман. Крест ювар куни кечаси уйимизга ўт тушибди... Мен уйда йўқ эдим. Орел шаҳрига кетган эдим. Орелга... Марья қочиб чиққан экан, кейин болаларнинг уйда ухлаб ётганликлари эсига тушиб яна югурганича уйга кириб, болалари билан бирга куйиб ўлибди... Ҳа... Эртасига фақат суякларини топдик.

Ярим кечага яқинлашиб қолганда аравакашлар билан Егорушка яна кичкина гулхан атрофида ўтирар эди. Бурган ўт ёнаркан. Кирюха билан Вася аллақердаги сойликка сувга кетдилар. Улар қоронғиликда ғойиб бўлдилар, лекин челақларнинг шақиллаши, гаплари эшитилиб турарди. Демак сойлик яқин бўлса керак. Гулханнинг ёруғидан ерга тушган шуъла липиллаб тургандек. Ойдин бўлса ҳам, қизил ёриғликнинг нарёғи зулматдек кўринади. Аравакашлар кўзига ёруғ тушиб, улар катта кўчанинг бир қисмини кўрдилар, холос. Юк ортган аравалар билан отлар қоронғиликда шакли номаълум тоғдек аранг кўринадилар. Гулхандан йигирма қадамча нарида, йўл билан даланинг ўртасида бир тарафга қийшайган ёғоч крест кўринади. Ут ёқилмаган ва йироқни кўриш мумкин бўлган вақтда Егорушка кўчанинг нариги ёғида ҳам худди шунақа қийшайган эски катта ёғоч крестни кўрган эди.

Вася билан Кирюха сув келтиргач, қозонни тўлдириб ўтга қўйдилар. Қўлида мертик қошиқ билан Степка тутун ичида қозонда кўпик пайдо бўлишини кутиб турди. Пантелей билан Емельян ёнма-ён жим ўтириб, нимани-

дир ўйлар эди. Димов бошини муштумига тираб, қорни билан ётиб, ўтга тикилар эди. Степканинг сояси унинг устида ўйнар, шу сабабдан унинг кўркам юзига гоҳ кўланка тушиб, қора доғ ташлар, гоҳ ёруғлик тушиб, чирокдек ёнарди... Кирюха билан Вася шу орада изғиб, гулхан учун бурган ўт тўплар эди. Егорушка қўлларини чўнтагига тиқиб Пантелей олдида айланиб юрар ва олов ўтларни ёндириб йўқ қилаётганини тамоша қиларди.

Ҳамма истироҳатда, алланарсаларни ўйларди, қабр устидаги крестга, ўйнаб турган қизил доғга гоҳо кўз ташлаб қўяр эди. Якка-ёлғиз бу гўрда аллақандай қайғу, аллақандай ширин хаёл, аллақандай шеърят бор... Унинг сукутининг овози бор, бу сукутда крест тагида ётган номаълум одамнинг руҳи борлиги сезилади. Сахрода бу руҳ шодмикан? Ойдин кечаларда қайғурмасмикин? Гўр атрофидаги сахро хафа, маъюс ва хаёлга чўмгандай кўринади; ўт-ўланлар хомуш, чигирткалар ҳам андиша билан секин чирқиллашаётганга ўхшайди... Бу ерга йўли тушган ҳар бир одам танҳо руҳга фотиҳа ўқийди, гўр орқада қолиб, қоронғиликда кўринмай қолгунча унга қарайди.

— Ота, крест нега қўйилган?— деб сўради Егорушка.

Пантелей аввал крестга, сўнгра Димовга қараб, сўради;

— Микола, ўроқчилар савдогарларни ўлдирган жой шумиди?

Димов ҳавсаласизлик билан бошини зўрға кўтариб, йўлга қаради-да:

— Ҳа, шу жой...— деб жавоб берди.

Сукут бошланди. Кирюха қуруқ ўтни синдириб, ғижимлаб қозон тагига тиқди. Олов ловуллаб ёнди, қора тутун Степка башарасига урди, тун қоронғисида аравалар олдидан крест сояси югуриб ўтди.

— Ҳа, ўлдирдилар,— деди Димов хушёқмаслик билан.— Ота-бола икки савдогар иконаларни сотгани бозорга кетаётган экан. Ҳозир Игнат Фомин саройбонлик қилиб турган саройга тушган эканлар. Отаси кўпроқ ичиб қўйиб пулини мақтай берибди, савдогарлар шунақа худо урган мақтанчоқ бўлади-да... Бизга ўхшаганларга ўзларини кўз-кўз қилиб кўрсатмасалар туролмайдилар. Саройда ўроқчилар қўнган эканлар, савдогарнинг мақтанганини эшитиб, кўзлари тагига олиб қўйганлар-да...

Пантелей уф тортиб:

— Э... Худо ўзинг подшоҳсан,— деб қўйди.

Димов яна сўз бошлади:

— Эртасига тонг пайтида савдогарлар йўлга тушибдилар, ўртоқчилар ҳам уларга ҳамроҳ бўлиб олибдилар. «Хурматли жаноб, бирга кетайлик, хурсандчилик қилиб кетамиз, сўнгра бу жойлар хилват, бирга бўлсак қўрқмаймиз...» Савдогарлар иконалар синмасин деб аста-аста бораётган эканлар, ўроқчиларга бу қўл келган...

Димов тиз чўкиб, керишиб бўлганидан кейин, эснаб туриб, деди:

— Хўш. Аввал жим бора бериптилар, сўнгра савдогарлар бу жойга етганларида, ўроқчилар қўлларидаги чалғилар билан уларни ура бошлабдилар. Ўғли азамат экан, бирининг чалғисини тортиб олиб у ҳам ура берибди. Ўроқчилар саккиз киши эканлар, шу сабабдан албатта улар енганлар. Савдогарларни шундай чавоқлаб ташлабдиларки, соғ жойлари қолмабди. Уларни саранжом қилганларидан кейин отасини бир ёққа, ўғлини бир ёққа элтиб ташлаганлар. Анов крест рўпарасида у томонда яна бир крест бор... Ҳали ҳам борми, йўқми, билмайман... Бу ердан кўринмайди.

Кирюха сўз қотиб:

— Бор,— деди.

— Пул кам чиққан дейдилар.

— Кам, юз сўмча пул чиққан, холос,— деди Пантелей ҳам.

— Сўнгра, уч ўроқчи ҳам ўлибди, чунки савдогар ҳам уларни чалғи билан хўп чавақлаган экан. Бировининг қўлини савдогар шундай чопган эканки, тўрт чақирим жойгача қўлсиз югуриб бориб, худди Куриков қишлоғига борганда бир тепаликка чиқиб йиқилган. Бошини тиззасига қўйиб, худди пинакка кетгандай ўтирган экан, бориб кўрсалар, ўлиб қолибди...

— Қон изидан бориб топиб олган эканлар,— деди Пантелей.

Ҳаммалари крестга қарадилар, яна сукут бошланди. Сойликдан бўлса керак, аллақердан қушнинг: «сплю! сплю! сплю...» деган ҳазин овози келди.

— Дунёда ёмон одам кўп,— деди Емельян.

Пантелей унинг сўзини тасдиқлаб:

— Ҳа, кўпликка кўп,— деди-да, қўрққандай ўтга яқинроқ келиб ўтирди. У товушини аранг чиқариб: — Кўп, ёшимни яшаб ёмонларни кўп кўрдим... Ёмонлар-

ни... Азиз, қобил одамларни ҳам кўп кўрдим, гуноҳкорларнинг ҳисоби ҳам йўқ. Тангрим ўзинг ярлақағайсан... Бундан ўттиз йилми, кўпроқми аввал Моршанскдан бир савдогарни келтираётган эдим. Савдогар мўмингина, қобилгина, салобатли, пулдор одам эди. Савдогар-да... Тузук одам эди... Шундай қилиб, бориб бир саройга тушдик. Россиядаги саройлар бу юртдагидай эмас. У ерда саройлар усти берк, яъни яхши хўжаликлардаги хўжалик биноларига ўхшаш бўлади. Бу бинолар фақат баландроқ бўлади. Хуллас, саройда кўндик. Савдогарим ичкарида, мен бўлсам ташқарида, от ёнида ётдим. Қарасангиз, оғайнилар, мен ибодат қилиб, ухламоқчи бўлдим-да, аввал ташқарига чиқиб келай дедим. Кеча тимқоронғи, ҳеч нарса кўринмайди, кўз очган билан ҳеч нарса кўриб бўлмайди. Тахминан ана шу араваларгача жойга борсам, олов чақнаб турибди. «Қандай аломат экан. Хўжайинлар ётган эдилар, шекиллик, мен билан савдогардан бошқа кўноқ йўқ эди. Ут қаердан пайдо бўлди?» деб кўнглимга шубҳа тушди... Оловга яқинроқ келдим. Тангрим ўз паноҳида сақласин. Қарасам, шундоққина ерда дарча, дарчага панжара урилган... Уй... Етиб уйга қарасам... қарашим билан аъзойи-баданим жимиллаб кетди...

Кирюха шитирламасдан секингина бир боғ бурганни оловга ташлади. Бурган шатирлаб ёниб бўлганидан кейин чол яна сўз бошлади.

— Қарасам, катта қоронғи ертўла... Бочка устида фонарь ёқиғлиқ. Уртада қизил кўйлак кийган ўнтача одам, энгларини шимариб, узун пичоқларини қайраб турибдилар... Ана холос. Босмачилар қўлига тушган эканмиз-да, дедим.. Илож нима? Дарров савдогар олдига югуриб бориб, секин уйғотдим-да: «Савдогар оға, сен қўрқма, ишимиз пачава... Уғрихонага тушган эканмиз» дедим. Унинг қути учиб, «Пантелей, энди нима қиламиз? Енимда етим пули кўп... Жонимдан қўрқмайман, худонинг хоҳлагани бўлар, ўлимдан қўрқмайман, етим пули барбод бўлмасин деб қўрқаман...» деди. Нима илож қиламиз? Дарвоза ёпиқ, ҳеч қаёққа чиқиб бўлмайди... Девор бўлса ҳам ошиб тушардим, ҳовлининг усти том... Савдогарга қараб: «Сен қўрқма, худога сиғин. Худо ғарибларга раҳм қилса ажаб эмас. Парво қилмай туравер, мен бир иложини қилай...» дедим. Хўп... Худога сиғиниб, бир илтижо қилдим. Худо кўнглимга солди. То-

вуш чиқармасдан секингина аравамга чиқиб томнинг похолини тешиб ташқарига чиқдим. Ташқарига чиқдим-у сакраб томдан ташлаб раббимсан деб йўртиб бердим. Чопа бериб ўлгудай бўлдим. Беш чақиримча, балки бундан ҳам кўп жойга дам олмасдан югуриб бордим. Худога шукур, қишлоқ кўринди, бир уйнинг деразасини урдим. «Диндошлар, бир христианнинг жонига раҳм қилинглар...» деб қичқирдим ва воқияни айтдим. Ҳаммани уйғотдим... Мужиклар тўпланиб, мен билан бирга бордилар... Бировнинг қўлида арқон, бировда таёқ, бировда паншаҳа... Саройнинг дарвозасини бузиб дарров ертўлага тушдик... Босмачилар пичоқларини қайраб савдогарни сўймоқчи бўлиб турган эканлар. Мужиклар уларни тутиб боғладилар ва ҳокимникига олиб кетдилар. Савдогар хурсандликдан уларга уч юз сўм ҳадя қилди, менга беш тилла берди ва эсдан чиқармаслик учун номимни ёзиб олди. Кейин ертўладан бир талай одам суяги топилган эмиш. Одам суяги-я... Одамларни ўлдириб, биличиб қолмасин деб кўмар эканлар... Кейин уларни Моршанскда жаллодларга бериб ўлдирдилар.

Пантелей ҳикоясини тугатиб, тинглаб турганларга қараб қўйди. Улар индамай унга қараб турибдилар. Қўзондаги сув қайнаб, Степка кўпигини олмоқда.

Кирюха шивирлаб:

— Мой тайёрми?— деб сўради.

— Андак тур... Ҳозир.

Степка Пантелейдан кўзини олмай ва менинг йўғимда ҳикоясини айтиб қўймасин деб қўрққандай югурганича кетди. Бир оздан кейин кичкина ёғоч, коса келтириб, чўчқа мойини майда тўғрай бошлади.

Пантелей боягидек кўзини юммай, паст овоз билан яна сўзга кирди:

— Бир кун яна бир савдогар билан кетаётган эдим. Номи ҳали ҳам ёдимда бор. Петр Григорич эди. Яхши одам эди. Савдогар-да... Ҳалигидек саройга тушдик... У ичкарида, мен отим олдида қолдим. Саройнинг эгалари эр-хотин жуда яхши одамлардек кўринади; мулойим, хуш муомала, хизматкорлари ҳам тузук одамга ўхшадилар. Лекин, чироқларим, кўнглим бетинч бўлиб, ҳеч ухлай олмадим. Кўнглим аллақандай нотинч. Дарвоза очиқ, одамлар кўп, лекин кўнглимга ваҳима тушди, дилим ғаш. Ҳамма аллақачон ухлаб қолган, ярим кеча бўлиб қолган, турадиган вақт ҳам бўлиб қолди, битта мен ўз

капамда бойқушдай кўзимни юммай мўлтайиб ётибман. Чироқларим, бир маҳал «тўп», «тўп» овоз эшитдим. Биров капамга қараб келяпти. Бошимни чиқариб қарасам, кўйлакчан, оёқяланг бир хотин турибди. «Ҳай, аёл, нима қилиб юрибсан» дедим. Ранги ўчиб қалтираб турибди. . . «Яхши одам экансан, тур ўрнингдан. Бир бало бўлаганга ўхшайди. . . Хўжайинларнинг нияти бузуқ. Савдогарингни бир ёқлик қилмоқчилар. Хўжайин билан бека шивирлашиб гаплашганларини эшитдим. . .» деди. Ана холос, кўнглим ғаш бўлгани бежиз эмас, «Сен ўзинг кимсан?» дедим. «Мен уларнинг оқсочиман. . .» деди. Капамдан чиқиб савдогар олдига бориб уйғотдим. Петр Григорич, гап шундай, шундай ишимиз пачавароқ. . . Тақсир, уйқи қочмас, фурсат ғанимат, дарров туриб соғсаломат касофатдан қочмоқ керак. . .» дедим. Энди ўрнингдан туриб кийина бошлаган эди, эшик очилди. Худо урди. Қарасам, хўжайин билан хотини яна уч хизматкори кириб келди. . . Савдогарда пул кўп, бўлишиб оламиз деб хизматкорларни ҳам йўлдан оздирибдилар. Бешовининг қўлида биттадан узун пичоқ. . . Хўжайин эшикни қулфлаб: «Мусофирлар, ибодат қилинг. . . Агар дод десангиз ўлим олдида ибодат ҳам қилдирмаймиз. . .» деди. Дол дейиш қаёқда. Кўрққанимиздан овозимиз бўғилиб қолган. Савдогар йиғлаб: «Ҳай, яхшилар, пулим учун мени ўлдирмоқчи бўлибсиз, майли. Мен биринчи ҳам эмас, сўнгиси ҳам эмас. Менга ўхшаган савдогарларнинг қони саройларда кўп тўкилган. Аммо диндош оғайнилар, менку майли-я, аравакашимни нега ўлдирасизлар? Менинг пулим учун нега у азоб кўрсин?» деб чунонам ялвордики, хўжайин: «Агар уни тирик қўйсак, бизни бориб чақадди. Биттани ўлдирсанг нима-ю, иккитани ўлдирсанг нима. Етти гуноҳга бир жавоб. . . Ибодатингни қил, кўп гап сизмайди» деди. Савдогар билан икковимиз чўкка тушиб ўтирдик. Йиғлаб худога ёлвордик. Савдогар бола-чақасини ёдлаб йиғлайди. Мен у вақтда ёш эдим, яшагим келарди. . . Иконага қараб шундай зорланиб йиғлаймизки, ҳали ҳам эсимга тушса кўзимдан ёш чиқади. . . Хотини бўлса бизга қараб «Яхшилар, у дунёда бизни қарғаманглар, худодан бизга ўлим тиламанглар, чунки бу ишни муҳтожликдан қилаётибмиз» деди. Бизлар хўп йиғладик, алоҳа зоримизни худо эшитди. Худонинг раҳми келди. . . Хўжайин, савдогарни соқолидан ушлаб бўғзига энди пичоқ қўяй деб турганида биров ҳовли томони-

дан дарчани тақиллатди. Ҳаммамиз чўчиб ер бағирлаб қолдик, хўжайиннинг қути ўчди. . . Аллаким дарчани тақиллатди, қичқирди: «Петр Григорич, шундамисан? Тур, кетамиз». Хўжайинлар савдогарни йўқлаб келдилар деб қутлари ўчиб тумтарақай бўлиб қочдилар. . . Бизлар дарров ҳовлига чиқиб, аравани кўшиб, урра жўнаб қолдик. . .

— Деразани урган ким бўлди?— деб сўради Димов.

— Деразани урганми? Биронта авлиё ёки фаришта бўлса керак. Бошқа, ҳеч ким бўлмас. . . Саройдан кўчага чиққанимизда ҳеч ким кўринмади. Худонинг хоҳиши-да!

Пантелей яна ҳикоя қилди, унинг ҳикояларининг ҳаммасида «узун пичоқлар» бўларди, ҳам ёлгонлиги сезилиб турарди. Бу ҳикояларни бировдан эшитганми, ёки бир вақтларда ўзи тўқиб, энди эси пасайиб, ўз бошидан кечганлар уйдирмалар билан аралашиб, ҳақиқат билан уйдирмани бир-биридан ажратолмай қолганми? Ҳар икки эҳтимолнинг бўлиши мумкин. Аммо шуниси аломатки, йўлга чиққандан бери қилган ҳикояларининг ҳаммасида ўз кўрганларини айтишдан кўра уйдирма гапларни айтишни яхши кўрарди. Ҳозир Егорушка унинг айтганларининг ҳаммасини рост деб билди, лекин бир оздан кейин, умр бўйи жаҳонгашталиқ қилиб, бутун Россияни кезиб чиққан, кўпни кўрган ва кўпни билган, хотини ва бола-чақаси ўтда куйиб ўлган одам ўз умрини бундай беқадр қилиб, ҳар гал гулхан олдида индамасдан жим ўтиргани, ёки беҳуда афсоналарни сўзлагани уни ажаблантирди.

Бўтқа еганда ҳаммалари жим ўтириб, ҳалиги эшитган ҳикоялар ҳақида ўйлашар эди. Ҳаёт ваҳимали, унинг ажойиботлари кўп, шунинг учун рус юртида ҳар қандай ваҳимали ҳикоя айтилса ҳам, бу ҳикояни йўлбосар ўғриларнинг ўрдалари, узун пичоқлар ва муъжизалар билан безалса ҳам эшитганлар кўнглига бўлган воқиадек таъсир қила беради, ёлғиз жуда мулла одам сал ишонмасдан, гумонсираб қўйса эҳтимол, лекин бу ҳам ишонмасда, индамасдан сукут қилади. Йўл устидаги крест, арвалардаги қора юклар, яланглик ва гулхан атрофида тўпланган одамларнинг тақдирлари,— хуллас ҳамма нарса,— шундай ваҳимали, шундай аломат эдики, афсона, хаёлий эртақлар ҳам гўё ростга айланиб, воқиа тусини олади.

Ҳаммалари овқатни қозондан қошиқлаб ер эдилар. Пантелей ўзи алоҳида ўтириб, заранг косага солиб ер

эди. Унинг қошиғи ҳам бошқаларникидек бўлмай, сарв ёғочидан ясалган, крест сурати солинган қошиқ эди. Егорушка унга қараб, қандил стакан эсига тушиб, Степ-кадан секин:

— Ота нега алоҳида ўтирибди?— деб сўради.

Степка билан Вася шивирлаб:

— У кишининг мазҳаби бошқа,— деб жавоб бердилар ва бировнинг айби ёки нуқсони тўғрисида сўзлаган-дек, бир-бирларига қараб олдилар.

Ҳамма индамай, ҳаёл суриб ўтирди. Ҳалиги ваҳимали ҳикоялардан кейин оддий нарсалар ҳақида сўзлаш-гилари келмади. Ҳамма жим, беҳосдан турганда Вася бўйнини чўзиб, хира кўзларини бир нуқтага тикиб, қу-лоқларини чимириб олди.

— Нима?— деб сўради Димов.

— Биров келяпти,— деди Вася.

— Қани, қаерда?

— Ҳовв... ана... Ғира-шира оқариб кўринади...

Вася қараган томонда қоронғиликдан бўлак ҳеч нар-са кўринмас эди; ҳамма қулоқ солди, аммо оёқ товуши эшитилмади.

— Йўлдан келяптими?— деб сўради Димов.

— Йўқ, пайкалдан... бу ёққа келяпти.

Бир нафас жим турдилар. Сўнгра Димов гап бошлаб:

— Балки анов ерга кўмилган савдогар далаларни сайр қилиб юргандир,— деди.

Ҳаммалари крестга кўз ташлаб, бир-бирларига қараб қўйдилар, сўнгра бирдан кулиб юбордилар. Чўчиганла-рига уялдилар.

— Сайр қилиб нима қилади,— деди Пантелей:— Ер сиғдирмаганлар кечаси юрадилар. Савдогарлар бошқа... Улар шаҳид тожини кийганлар.

Бир маҳал оёқ товуши эшитилди. Биров шошиб кел-япти.

— Бир нарса олиб келяпти,— деди Вася.

Келаётган кишининг оёғи остидаги ўтларнинг шитир-лагани, сингани эшитила бошлади, лекин гулханнынг шуўласида ҳеч нарса кўринмас эди. Ниҳоят, оёқ товуши жуда яқиндан келди, биров йўталди, милтиллаб турган ёруғлик худди чекингандек бўлди, кўздан парда тушди, аравакашлар олдида бир одам пайдо бўлди.

Ут шуўласи шундай ёритдими ёки энг олдин бу киши-нинг афтини кўргилари келганиданми, негадир, ҳамма-

лари тўсатдан қараганда унинг юзини ва кийим-бошини эмас, илжайишини кўрдилар. Бу одамнинг юзидаги жилмайиш жуда ёқимли, уйқидан турган гўдакнинг кулишидек ширин ва мулойим эдики, табассум билан жавоб бермасдан илож йўқ эди. Келган кишини яхшилаб қарасалар ўттизларга борган, хунуккина, хашаки одам экан. Узун бўйли, узун бурунли, қўл-оёқлари ҳам узун. Унинг ҳамма аъзоси узундай кўринар, фақат бўйнигина қисқа, бўйнининг қисқалигидан худди букчайганга ўхшарди. Эгнида жияк ёқали оқ кўйлак, оқ чалвор, оёғида этик, аравакашларга қараганда хийла олифга эди. Қўлида тўсатдан қараганда ғалати кўринган катта оқ нарса, орқасидан милтиқнинг узун учи чиқиб турибди.

У қоронғидан ёруққа кириб келиб, қоққан қозикдай тик туриб қолди ва худди: «Илжайишимни қаранг» дегандек аравакашларга қараб анчагача тикилиб турди. Сўнгра ўтга яқинроқ келиб яна илжайиброқ:

— Хуш келибсиз, оғайнилар,— деди.

— Марҳамат қилинг,— деди Пантелей ҳамма номидан.

Келган киши қўлида ушлаб турган нарсасини ерга қўйди (отилган тувдоқ экан) ва яна саломлашиб кўришди.

Ҳаммалари қушга яқин келиб кўрдилар.

— Жуда ваҳимали қуш экан. Нима билан отдинг?— деди Димов.

— Уқ билан... Чочма билан уриб бўлмайди. Яқинига келтирмайди. Оғайнилар, олсангизларчи. Сизларга бир тангага берар эдим.

— Нима қиламиз? Қовурса тузук, қайнатгани ярамайди, қаттиқ бўлса керак, тиш ўтмас...

— Аттанг! Агар буни бойларнинг чарбоғларига олиб борсам, ярим сўм берардилар, бироқ олис-да, ўн беш чақирим!

Нотаниш одам ўтириб милтиғини олиб ёнига қўйди. Афтидан уйқисирагандек, чарчагандек кўринади, жилмаяди, оловга кўзларини сузиб қарайди. Қандайдир жуда ширин хаёл сураётганга ўхшайди. Қўлига қошиқ бердилар, у овқатланишга киришди.

— Сен ўзинг кимсан?— деди Димов.

Нотаниш киши унинг саволини эшитмади, жавоб бермади, ҳатто Димовга қарамади ҳам. Илжайиб турган бу одам бўтқанинг мазасини ҳам билмаган бўлса керак, чунки имиллаб зўрға чайнар, қошиқни бир тўлдириб, бир

зигирдак оларди. Баъзида қуруқ қошиқни ялаб қўярди. Маст эмас, лекин боши карахт, хаёли паришон.

— Сендан сўраярман, кимсан?— деди Димов.

— Менми?— деб чўчиб тушди,— Константин Звоник, Ровное қишлоғидан бўламан, бундан тўрт чақиримча келади.

Оддий мужик бўлмаётган тузукроқ одам эканлигини кўрсатмоқчи бўлиб дарҳол:

— Аримиз бор, чўчқа боққанмиз,— деди.

— Отанг билан турасанми, ёки ўзинг?

— Йўқ, энди ўзим тураман, айрилиб чиқдим. Шу ойда Петров кунидан кейин уйландим. Янги куёвман... Никоҳга кирганимга бугун ўн саккиз кун бўлди.

— Жуда яхши гап,— деди Пантелей.— Хотин яхши... Худо қўшган...

— Ёш хотин уйда ётиб, ўзи саҳрода дайдиб юрибди-я, девона!— деди кулиб Қирюха.

Константин, қалтис жойини чимчилаб олгандек, сесканиб тушди-да, пиқиллаб кулиб юборди.

Қошиқни дарров оғзидан олиб, қувониб ҳаммага бир-бир қаради-да, ажабланиб:

— Ахир худо ҳақи, уйда йўқ. Икки кунга онасиникига кетди. Худо ҳақи кетди, бўйдоқман...— деди.

Константин қўлини силтаб, бошини чайқади. У яна ўй сурмоқчи бўлади-ку, лекин қувонганидан юзи илжайиб кетаверади. Ноқулай ўтириб қолгандай бўлиб, силжиб олди, яна кулиб қўлини силтади. Қўнглидаги сирларини бировларга ошкор қилганидан уялди, аммо хурсандлигини бошқаларга ҳам билдиргуси келарди.

Қизариб ва милтигини силжитиб:

— Демидово қишлоғига онасиникига кетди. Эртага келади, тушгача қайтаман деган эди,— деди.

— Соғиндингми?— деб сўради Димов.

— Эй, худо-е, соғинмасдан бўладими! Уйланганимга бир йили кам бир ҳафта бўлиб эди, кетиб қолди... Жуда шўх-да, худо урсин. Шундай яхши, шундай хуш феъл, мулойимки, асло қўяверинг; ўйноқи, куланғич, очиқ, қўшиқчи, ўт денг, ўт! У бўлса бошим осмонга етиб юрарди, энди эсимдан ажраб, девоналардек чўлларда дайдиб юрибман. Тушдан бери сарсон бўлиб юрибман, дод дегим келади.

Константин кўзини ишқалаб, оловга қаради-да, кулиб юборди.

— Яхши кўрар экансан-да. . . — деди Пантелей.

Константин унинг сўзига қулоқ солмай яна такрор қилди.

— Шундай яхши, ёқимли, шундай ақлли, одобли, ба-саранжом. Оддий халқ ичида бундай қизни бутун губернада топиб бўлмайди. Кетиб қолди, аммо ўзи ҳам соғингандир, хўп яхши биламан, Хўп яхши биламан уни. Эртага туш пайтида келаман деган эди. . . — Константин овъзиди баланд қилиб, қимирлаб ва бақиргудай бўлиб:— Шу ҳам гапми. Энди яхши кўради, соғинади, аммо аввал менга теккиси йўқ эди,— деди.

— Овқатга қарасанг-чи,— деди Кирюха.

Константин унинг гапига қулоқ солмасдан давом этди:

— Менга теккиси йўқ эди. Уч йилгача тортишдим. Қалачика ярмаркасида кўриб хуштор бўлиб қолган эдим, шундай хуштор бўлдимки, ўзимни осгудай бўлдим. Мен Ровное қишлоғида, у бўлса Демидово қишлоғида, бир-биримиздан йигирма беш чақирим нарида турамиз, ҳеч чора тополмадим, ҳолим танг бўлди. Совчи юборсам кўнмайди. Зирак олиб бердим, ярим пут асал, ҳар хил шириликлар юбордим, ҳеч унамади. Ана энди кўринг. Агар ўйлаб қарасангиз, мен унга муносиб жуфт ҳам эмасман. У ёш, чиройлик, шўх, мен бўлсам ўттизга бориб қолганман, соқолим пахмоқ, ҳар қайсиси тикандек, афти-башарамни бўжама босган. Мен унга тенглашолмайман. Фақат давлатимиз бор холос, аммо улар ҳам, Вахраменкилар, тузук турадилар. Уч қўш хўкизлари, иккита хизматкорлари бор. Севиб қолдим-у, оғайнилар, ҳушим бошимдан учди, жонсарак бўлиб қолдим. . . На ухлайман, на овқат ейман. Бошим қотган, хаёлим паршон; худоё товба! Кўргим келади, лекин у Демидовода. . . Нима дейсиз энди? Елгон айтсам, худо урсин, ҳар ҳафта уч мартадан пиёда бориб кўриб келардим. Ишга ҳам қўлим бормай қўйди. Шундай бетоқатликка тушдимки, унга яқинроқ бўлмоқ учун ҳатто Демидово қишлоғига бориб бировга малай тушишга ҳам рози бўлдим. Азобланиб кетдим! Онам фолбин чақирди, отам бир қанча марта саваламоқчи бўлди. Уч йилгача хўп қийналдим, сўнгра ҳафсалам пир бўлиб, тегмасанг-тегма, шайтон, деб шаҳарга бориб, извошкачилик қилмоқчи бўлдим. . . Тақдир қилмаган экан! дедим. Ҳайит куни охириги марта кўрай деб Демидово қишлоғига бордим. . .

Константин бошини орқасига ташлаб, худди ҳозиргина бировни алла қилиб қўлга туширгандек, хурсанд бўлиб, ҳиқиллаб кулди.

— Қарасам, йигитчалар билан дарё бўйида турибди.— Жуда жаҳлим чиқди. Бир четга чақириб олиб, худди бир соатгача ҳар хил сўзларни айтдим... Яхши кўриб қолди. Уч йилдан бери ёмон кўрган қиз, энди гапга учиб яхши кўрди... .

— Нималар дединг?— деб сўради Димов.

— Нималар деганим эсимда ҳам йўқ... Эсда турадим? У пайтда сўз оғзимдан, тарновдан сув тушгандек тўкила берди. Энди бир оғиз сўз айтолмайман. Шундай қилиб, менга тегди... Ҳозир онасиникига кетди, мен унинг хажрида чўлларни кезиб юрибман. Уйда ўтиролмайман. Ҳеч тоқатим йўқ.

Константин бесўнақай қимирлаб, босиб ўтирган оёғини тагидан чиқариб, ясланиб, бошини муштумига тираб ётди, сўнгра ўрнидан турди, яна ётди. Бу одамнинг ошиқ ва бахтиёр эканлигини қайғудан лаззат оладиган даражада бахтли эканини ҳаммалари билдилар; унинг кулиши, қарашини, ҳар бир ҳаракати бахтдан маст бўлган киши эканини кўрсатиб турарди. Бир жойда ўтиришга тоқати йўқ, ширин хаёллар жўш уриб, бундан беором бўлмаслик учун нима қилишини, ўзини қаёққа қўйишини билмас эди. Кўнглидаги ширин туйғуларини бошқаларга айтгач, хотиржам бўлиб ўтирди, ўтга қараб ўй сўриб кетди.

Бахтли кишини кўргач, ҳаммалари хафа бўлдилар, улар ҳам бахтиёрликни хоҳладилар. Хомуш бўлиб, ўйлашиб қолдилар. Димов ўрнидан туриб гулхан олдида секин у ёқ бу ёққа юра бошлади; юришидан, курақларининг қимирлашидан унинг азоб чека ётгани, куя ётгани кўринар эди. У бир нафас турди, Константинга қаради-да, сўнгра ўтирди.

Гулхан ҳам ўчай деб қолди. Ўтнинг шуъласи ловилламай, пасайиб, хираланиб ҳам қолди... Ўт сўнган сари ойдин кечанинг ёруғи кучайди. Энди йўлнинг ҳаммаси, аравалардаги юклар, араваларнинг шотиси ва ковшаб турган отлар равшан кўринди. Кўчанинг нариги томонидаги крест ҳам хира кўринди...

Димов қўлларини иягига тираб, қандайдир ҳазин бир қўшиқни айта бошлади. Константин уйқисираб илжайиб қўйди-да, ингичка товуш билан унга қўшилди. Ярим

минутдан кейин қўшиқ тўхтади... Емельян чўчиб тушди-да, тирсаклари ва бармоқларини қимирлатиб:

— Оғайнилар, келинлар бир диний ҳониш қилайлик,— деди ёлборгандай.

Кўзларида ёш кўринди. Қўлини кўксига қўйиб:

— Оғайнилар. Келинлар бир диний ҳониш қилайлик,— деди яна.

— Мен билмайман,— деди Константин.

Ҳеч ким унамагандан кейин Емельянининг ўзи айта бошлади. Икки қўлини ва бошини юқори кўтариб, оғзини очди, лекин бўғзидан хириллаган овоз чиқди, холос. У боши, қўли, кўзлари, ҳатто гурраси билан ҳам қўшиқ айтгандай ҳаракат қилди, дард билан, завқ билан айтди, лекин кўкрагидан, жилла бўлмаса бир товуш чиқарай деб, кучанган сари нафаси қисилиб, овози бўғилар эди...

Егорушкани ҳам ҳафалик босди. Аравасига, юклар устига чиқиб ётиб олди. Осмонга қараб бахтли Константин билан унинг хотини тўғрисида ҳаёл суриб кетди. Нега одамлар хотин оладилар? Бу дунёда хотинлар нега керак? Егорушка ўзига-ўзи ҳар хил мужмал саволлар бериб, доим ўйнаган-кулган, ёқимли, чиройлик хотин билан эркакнинг вақти чоғ бўлса керак, деб ўйлади. Негадир Графиня Драницкая эсига тушди ва бундай хотин билан турмоқ одамга жуда хуш келса керак, деб ўйлади. Агар уят бўлмаса, жон деб у хотинни олар эди. Унинг қошини, кўз қорачиқларини, аравасини, от минган одамнинг сурати солинган соатини эслади. Жим-жит, илиқ тун унинг устига тушиб, қулоғига аллақандай гаплар шипшитар эди, унинг назарида ҳалиги чиройлик хотин унинг устига энгашиб кулумсираб қараб турган ва уни ўпиб олмоқчи бўлгандай кўринди...

Гулхандан фақат иккита кичкина чўғ қолди, бу чўғлар ҳам сўниб бормоқда. Аравакашлар билан Константин бу чўғ олдида ўтирибди. Ҳаммалари қимирламасдан жим ўтирганларидан қоронғида аввалгидан кўп бўлиб кўринадилар. Крестларнинг иккови ҳам бир хил кўриниб турибди. Йироқда катта йўл устида қизил ўт кўринади, унда ҳам биров қозон осиб бўтқа пишираётган бўлса керак.

Кирюха тўсатдан: «Бизнинг онамиз Рус, бутун олам бошидир» деб бақариб ашула қилиб юборди, лекин қарқиб тўхтади. Овози чўлда янгради, худди юкли арава-

нинг ғилдираклари тақир-туқур қилиб, чопиб кетгандек бўлди.

— Жўнайдиған вақт бўлиб қолди, болалар, туринглар,— деди Пантелей.

Булар араваларни қўшаркан, Константин аравалар олдида юрар ва хотинини эсига олиб шодланар эди.

Карвон кўтарилганда Константин хўшлашиб:

— Хайр, оғайнилар. Берган тузингиз учун раҳмат. Мен энди анов ўтга бораман. Ҳеч сабрим йўқ,— деди.

Салдан кейин қоронғилик ичида ғойиб бўлди, ўз бахтини бошқаларга ҳам билдирмоқ учун ўт кўринган томонга қараб кетди, унинг оёқ товуши анчагача эшитилиб турди.

Егорушка эртасига эрталаб тонг пайтида уйғонди. Кун ҳали чиққани йўқ. Карвон тўхтаган. Оқ шапка ва кулранг арзон газламадан костюм кийган, арғумоқча минган бир одам олдинда бораётган арава ёнида Димов ҳам Кирюха билан аллақандай нарса тўғрисида сўзлашмоқда эди. Карвондан икки чақиримча нарида узун-узун пастак омборхоналар, сопол томли уйлар оқариб кўринади. Уйлар олдида на ҳовли ва на дарахт кўринади.

— Ота, бу қайси қишлоқ?— деб сўради Егорушка.

— Уғлон, бу арман қишлоғи, бунда арманлар турадилар.— Тузук, ёмон халқ эмас...— деб жавоб берди Пантелей.

Ҳалиги кулранг костюм кийган одам Димов ҳам Кирюха билан сўзлашиб бўлгач, отининг бошини тортиб, қишлоққа қаради.

Пантелей ҳам қишлоққа қараб, эрталабки совуқдан жунжикиб:

— Уни қара-ю, шу ҳам ишми. Қандайдир бир қоғозни келтириш учун қишлоққа одам юборган эди, келмай турибди... Степкани юборса бўларди,— деди.

— Ота бу ким?— деб сўради Егорушка.

— Варламов.

Э, тангрим! Егорушка дарров ўрнидан туриб, чўкка тушиб ўтирди-да, оқ шапкага тикилиб қаради. Катта этик кийган, хунук отга минган ва тузук одамлар ухлаб ётадиган вақтда мужиклар билан сўзлашиб турган паст бўйли одамнинг, ҳеч кимга думини тутқизмайдиган, ҳамма излаган, ҳаммиша «изғиб» юрган ва пули графиня Драницкаяникидан ҳам кўп бўлган Варламов деган шу одам эканига ишониш жуда қийин эди.

Пантелей қишлоқдаги уйларга қараб:

— Тузук, яхши одам... Саломат бўлсин, жуда яхши бой-да... Варламов Семен Александрич-а... Укам, дунёнинг устуни шунақа одамлар-да... Ҳақ гап бу... Хўроз қичқирмасдан ўрнидан туради... Бошқа одам бўлса ухлаб ётарди ёки уйда меҳмонлар билан айш қилиб ўтирарди, у эртадан кечгача даштларни кезиб юради... Чарх уриб юргани-юрган... Бу одам ҳеч нарсани қўлидан чиқазмайди... Ҳа-ҳа, азамат одам...— деб қўйди.

Варламов қишлоқдан кўзини олмай алланималар тўғрисида сўзламоқда; аргумоқчаси ўйнаб, бир оёғини қўйиб, бир оёғини кўтариб, типирчилаб турибди.

Пантелей бошидан қалпоғини олиб:

— Семен Александрович, Степкани юборишга рухсат этинг! Емельян, Степкани чақир, юборайлик,— деди.

Шу пайтда бир отлиқ қишлоқдан чиқиб келаверди. Отга луччак ўтириб олиб, қамчисини бошидан айлантириб, чавандозлик қилиб ҳаммани ҳайрон қолдирмоқчи бўлгандай, қушдек учиб аравалар олдига етиб келди.

— Бу одам унинг чопори бўлса керак. Бундай чопорлардан юз кишича бор, балки ундан ҳам кўпдир,— деди Пантелей.

Отлиқ олдиндаги аравага яқин келганда отининг жилловини тортиб, бошидан шапкасини олиб, Варламовга бир дафтарча узатди. Варламов дафтарчадан бир неча қоғозни олиб ўқиғач:

— Иванчукнинг хати қани?— деб бақирди.

Отлиқ одам дафтарни қайтариб олди-да, қоғозларни титкилаб қараб, елкасини қисди: у алланималар деди; афтидан узр айтаётган бўлса керак. Сўнгра яна қишлоққа бориб келмакка рухсат сўради. Варламов минган аргумоқча худди устидаги одам оғирлигини солгандай типирчилаб қолди. Варламов ҳам қимирлаб қўйди.

— Йўқол,— деб қичқирди-да, жаҳл билан қамчисини ўқталди.

Сўнгра отини орқага буриб, дафтарчадаги қоғозларни қараб, аравалар ёнида секин-аста бораверди. Энг кейинги аравага тўғри келганда Егорушка уни кўрмакка ҳаракат қилиб, тикилиб қаради. Варламов ёши қайтиб қолган, соддагина бир рус эди. Соқолига оқ кирган, офтобдан қорайган қип-қизил юзига шудринг тушиб ҳўл қилган; юзининг майда кўк томирлари кўриниб турарди.

Иван Иваничнинг афти қандай жиддий ва иш билан машғул бўлгандек кўринса, бу кишининг афти ҳам шундай эди, унинг афтида қандай ишчанлик, ишга ихлос бўлса, бу одамникида ҳам шундай эди. Лекин бу одам билан Иван Иванич ўртасида қандайдир айирма бор. Кузьмичов тоғанинг афтида иш ташвиши билан бирга Варламовни тополмай қолармиканман, кеч қолармиканман, яхши нархни қўлдан чиқазармиканман деган хавф ва ташвиш бор эди. Лекин майда, бировларга тобе одамларга хос бўлган бу хислатларнинг ҳеч қайсиси бу одамнинг юзида ҳам, вужудида ҳам йўқ. Нарх-навони бу одамнинг ўзи тайинлар, ҳеч кимни қидирмас ва ҳеч кимга қарам эмас. Унинг қиёфаси қанча оддий бўлса ҳам ҳар ҳолда унинг ҳар бир ҳаракатида, ҳатто қамчи ушлашида ҳам ўз кучига ишончи, саҳроларда ҳукм суриб ўрганиб қолганлиги кўриниб турарди.

Егорушканинг олдидан ўтганда унга қарамади. Фақат унинг аргимоқчаси Егорушкага илтифот қилиб, бепарво бир назар ташлаб қўйди. Пантелей Варламовга салом берди, Варламов унинг салом берганини фаҳмлаб, кўзини қоғоздан олмай соқовланиб:

— Салом, чол,— деди.

Варламовнинг отлиқ киши билан гаплашиши ва қамчи ўқталиши карвондагиларнинг ҳаммасига жуда ёмон таъсир қилди шекилли, ҳамма хомуш эди. Зўр одамнинг жаҳлидан қути ўчган отлиқ, отнинг жиловини қўйиб, бошяланг, олдиндаги арава олдида ҳайрон бўлиб турар ва бугунги куннинг бундай бахтсизлик билан бошланганига ишонмагандек эди.

Пантелей ғудирлаб:

— Баджаҳл чол. Жуда жаҳли тез. Яхши, тузук одам... Бировни бекорга ранжитмайди... Тузук одам...— деб қўйди.

Варламов қоғозларни қараб бўлгач, дафтарни чўнтагига солди. Аргумоқча гўё унинг дилидаги фикрини англагандек чу дейишини кутмасдан чопиб, катта кўчадан йўртганича кетди.

VII

Аравакашлар эртасига кечаси ҳам қўниб, яна бўтқа пиширдилар. Бу гал аввал бошданоқ аллақандай хафалик сезилмоқда эди. Ҳаво дим, ҳамма зўр бериб сув ичар,

лекин ташналиклари қонмас эди. Ой гўё бетобдек, унниқиб, хўмрайиб чиқди. Юлдузлар ҳам хўмрайган, осмон тим қоронғи, узоқроққа қаралса зулматдек кўринади.

Табиат худди бир нарсани сезгандек қайғуда.

Гулхан олдида кечаги хушвақтлик ва кечаги гангир-гунгур йўқ. Ҳамма ҳуноб, истар-истамас, суст гапирарди. Пантелей ҳадеб ух тортар, оёқ оғриғидан зорланиб, безбет ўлим тўғрисида сўз очар эди, холос.

Димов тўнтарилиб ётиб, индамасдан, похол чайнар эди, худди похолдан бадбўй ҳид келаётгандай башараси буришган, чеҳраси хафа ва дармондан кетган... Вася жағим оғрияпти, ҳаво айниса керак дер эди. Емельян қўлларини қимирлатмай, жим, хомуш ўтириб оловга қарар эди. Егорушка ҳам хафа. Отларнинг секин-секин юриши уни зериктирди, куннинг иссиғидан боши оғриди.

Бўтқа пишгандан кейин Димов зерикканлигидан шерикларига тегажоғлик қила бошлади.

Емельянга жаҳл қилиб:

— Ғурра ўтириб олиб, ҳаммадан олдин қошиқ солди-я. Очкўз. Ҳаммадан аввал қозон бсшига ўтиришга ҳаракат қилади. Бир маҳалда ҳофиз экан, шунинг учун ўзини ҳали ҳам катта олади. Сенга ўхшаган ҳофизларнинг кўпи катта йўл устида тиланчилик қилади!— деди.

Емельян ҳам жаҳл билан:

— Сенга нима бўлди, нега менга ёпишасан?— деди.

— Ҳаммадан аввал қозонга ёпишма. Ўзингга кўп бино қўйма.

— Аҳмоқ,— деди Емельян хириллаб.

Пантелей билан Вася бу хил гапларнинг оқибатини билганларидан, орага тушиб, бекорга сўкишма, деб Димовга насиҳат қила бошладилар. Лекин у масхара қилишини қўймай:

— Ҳофиз эмиш... Бунақа ҳофизликни ҳар ким қилади. Черковга бориб ҳофизлигингни меҳробда қил. «Исо ҳақиқа ҳайир қилинг» деб ўтир. Сенларни қара-ю,— дерди.

Емельян жим бўлди. Унинг жим ўтириши Димовнинг жиғига тегди. У собиқ ҳофизга яна қаттиқроқ жаҳл билан қараб, деди:

— Олишиб ўтиргим йўқ, бўлмаса попугингни пасайтириб қўярдим-а!

Емельян ҳам аччиғига чидолмай:

— Нега менга осилиб қолдинг, сен муттаҳам, мен сенга тегдимми?— деди.

Димовнинг кўзларига қон тўлиб, қадини ростлади.

— Нима дединг?— Мен муттаҳамманми? А... Мана бўлмаса, бор, топиб ол,— деди-да, Емельяниннинг қўлидан қошиғини тортиб олиб, отиб юборди. Кирюха билан Степ-калар ўринларидан туриб қошиқни қидиргани югурдилар. Емельян бўлса Пантелейга қараб, ёлборгандай термилиб қолди. Юзи тортишиб, буришиб уча бошлади, сўнгра собиқ ҳофиз боладек йиғлаб юборди.

Димовнинг аллақачондан бери ёмон кўриб келаётган Егорушка нафаси бўғилгандай, бетоқат бўлиб, юзи ўтдек ёнди. Аравалар турган қоронғи жойга қочгуси келди, лекин ҳалиги баджаҳл чатоқнинг хафа кўзлари уни ўзига тортар эди. У жуда қаттиқ бир гап айтмоқчи бўлиб, Димовга яқин келди-да, энтикиб:

— Сен ҳаммадан баттарсан. Сени кўргани кўзим йўқ,— деди.

Бу сўзларни айтгач, аравага қараб қочмоғи керак эди, лекин жойидан қимирлай олмай яна гапира берди:

— У дунёда дўзахда куясан. Иван Иваничга айтаман. Нега Емельянга озор берасан.

Димов илжайиб:

— Сен ҳам бормидинг. Оғзидан она сути келиб турган тўнғизбачча ҳам катталик қилади-я. Агар қулоғингдан чўзсам-чи?

Егорушка нафаси тикилганини сизди. Бирданига титраб, қақшаб, тепиниб, чинқириб юборди (бундай ҳол унда сира бўлмаган эди):

— Уринглар уни. Уринглар!

Кўзига ёш жиққа тўлди, уялди, гандираклаб араваларга томон чопганича кетди. Чинқириғининг одамларга қандай таъсир қилганини кўрмади. Аравадаги юк остида ётиб қўл ва оёқлари билан тепиниб, энтикиб:

— Ойи !Ойи!— деб йиғлар эди.

Одамлар ҳам, ўт атрофидаги кўланкалар, аравалардаги қора кўринган юклар ҳам, йироқда дам-бадам чақнаб турган чақмоқ ҳам — хуллас ҳамма нарса унга ваҳимали кўринар эди. Егорушка ваҳимага тушиб, нега бу қўрқинчли мужиклар орасига кириб қолдим, деб ўзидан ўзи сўрар эди. Тоғам, Христофор ҳазрат, Денискалар қани? Нега мунча узоқ қолиб кетдилар? Мени эсларидан чиқариб қўймадилармикин? Ёлғиз қолдим.

тақдирга топширилдим, деган ҳаёллардан бадани увишиб, ваҳимага тушди ва аравадан сакраб, орқасига қарамай қочмоқчи ҳам бўлди, лекин йўлдаги мудҳиш қора крестлар эсига тушиб, йироқда чақнаб турган чақмоқларни кўриб, ўзини тўхтатди. . . Йиғлаб «Ойи! Ойи!» деганида гўё ором олгандай бўлар эди. . .

Аравакашлар ҳам қўрққан бўлсалар керак. Егорушка гулхан олдидан қочиб кетгандан кейин анчагача жим ўтирдилар. Сўнгра оҳистагина сўз бошлаб, алланарса тўғрисида секин гаплашиб, тезроқ йиғиштириб қочмоқ керак дедилар. . . Овқатни тез-тез еб, ўтни ўчирдилар-да, араваларни қўша бошладилар. Улардаги бесаранжомликдан, гапларидаги дағалликдан, қандайдир бир офатнинг келишидан хабар топганлари сезилар эди.

Йўлга чиқиш олдидан Димов Пантелей ёнига келиб, секин сўради:

— Оти нима?

— Егорий. . . — деди Пантелей.

Димов бир оёғини ғилдиракка қўйиб, юк устидан тортилган арқонни ушлаб, бўйнини чўзди. Егорушка унинг юзини, жингалак соч бошини кўрди. Унинг юзи оқарган, хомуш, лекин ҳалиги жаҳли йўқ.

Оҳистагина сўзлаб:

— Ера, ма, ур! — деди.

Егорушка ҳайрон бўлиб, унинг юзига қаради, шу чоқ чақмоқ чақди.

— Майли ур, — деди Димов яна ва Егорушканинг уришини ёки бир нарса деб гапиришини кутиб турмай, сакраб ерга тушди-да:

— Юрагим сиқилиб кетяпти! — деди.

Сўнгра тебрана-тебрана, курақларини қимирлатиб, аста-секин қадам босиб, аравалар ёнига тушиб кетаверди ва йиғламсирагандайми ёки афсус егандайми товуш билан яна:

— Юрагим сиқилиб кетяпти, — деди. — Э, танграм. — Емельян ёнидан ўтаркан: — Мендан ранжима, ҳаётимиз расво, баттол, — деди.

Унг томонда чақмоқ чақнади, худди ойнада акс этгандек шу онда узоқда ҳам яна бир чақмоқ чақнади.

Пантелей пастдан катта бир нарсани узатиб:

— Егорий, ма, ол, — деди.

— Нима у? — деб сўради Егорушка.

— Чипта, ёмғир ёгса ёпиниб оласан.

Егорушка бошини кўтариб атрофига қаради. Атроф анча қоронғи ва бу қоронғиликда ҳар лаҳзада бир ўт ёниб ўчади. Атрофнинг қоронғилиги гўё оғирликдан ўнг томонга оғмоқда.

— Ота, довул бўладими?— деб сўради Егорушка.

Пантелей унинг сўзини эшитмасдан оёқлари билан тепиниб:

— Оҳ, оёқларимда дард бор, совуқ урган,— деб ҳасрат қилди.

Чап томонда осмонда гугурт чаққандай оқ шуъла кўринди-ю, ўчди. Йироқда қаердадир биров тунука томда юргандай бўлди. Томда юрганлар оёқяланг бўлсалар керак, чунки чиққан овоз паст.

Қирюха шовқинлаб:

— У ўзи девона,— деди.

Ўнг томондаги уфқ билан йироқдаги қоронғилик ўртасида чақмоқ чақнаб, даштнинг бир қисми, сўнгра осмоннинг булут босган қора жойи билан очиқ жойи ўртаси ёришди. Даҳшатли қора булут шошмасдан секин келяпти, булутнинг бир томонида катта қора увадалар осилган. Ўнг ва чап томонда ҳам шунақа увадалар уст-ма-уст қопланган. Булутнинг увадалари, пора-поралиги уни тўполон қилиб келаётган бир мастга ўхшатар эди. Момақалди роқ гумбирлаб эмас, қарсиллаб чиқди. Егорушка бир чўқиниб олди-да, пальтосини кия бошлади.

Олдиндаги аравалар томонидан Димовнинг:

— Юрагим сиқилляпти,— деган овози келди, овозидан жаҳли чиқиб кетаётгани маълум эди.— Юрагим сиқилляпти.

Беҳосдан қаттиқ шамол туриб, Егорушканинг чиптаси билан тугунини учириб кетгудай бўлди. Чипта ҳар тарафга учиб Егорушканинг юз-кўзига, юкларга ўзини урди. Шамол чинқирганича саҳрода югурди, тўполон қилиб, гирдоб бўлиб айланди, ўт-ўланлардан шундай шовқин-сурон кўтарилдики, филдирак ҳам, аравалар филдирагининг овози ҳам эшитилмай қолди. Шамол қора булутдан турди, чап кўтарилиб, ёмғир ва нам ернинг ҳидини келтирди. Ой юзи қорайгандай бўлиб, нури хиралашди, юлдузлар баттар нурсизланди, тўзон ва унинг кўланкалари йўлнинг бир четидан шошиб-пишиб орқага қараб, югура бошлади. Энди қуюн, тўзон, қуруқ ўт ва патларни гир айлантириб осмонга кўтариб кетаётгандир; осмондаги қора булутга яқин жойларда учиб юрган ўт-

лар қўрқиб, ваҳимага тушётган бўлса керак! Лекин кўз-ни очишга қўймаган тўзондан, чақмоқ шуъласидан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди.

Егорушка ҳозир ёмғир қуяди деб, чўкка тушиб, чиптани ёпиниб олди.

Олдиндагилардан биров:

— Пантелей,— деб қичқирди — О... Ҳав...

Пантелей бақириб:

— Эшит-маётиб-ман,— деб чўзди.

— А... Ҳав... А... А!

Шиддатли гулдирак аввал осмоннинг ўнг томонидан сўл томонига ўтди, сўнгра орқага қайтиб олдиндаги аравалар ёнига борганда жим бўлди.

Егорушка чўқиниб:

— Азизлар, авлиёлар, тангрим, ер-кўк сано айтур сенга...— деб пичирлади.

Осмондаги зулмат оғзини очиб, оқ олов сочди; шу ондаёқ яна гулдиради. Гулдирак тинар-тинмас чақмоқ шундай ярқиллаб кетдики, Егорушка чипта орасидан катта йўлнинг узоқ жойларигача, аравакашларнинг барчасини, ҳатто Кириуханинг нимчасини ҳам кўрди. Чап томондаги қора булут парчалари юқорига чиқмоқда, беш паншахага ўхшаган хунук ва бесўнақай парчалардан бири ойга томон миниб бормоқда. Егорушка тўполонлар тамом бўлмагунча кўзини чирт юмиб, сира очмасликка жазм қилди.

Негадир ёмғир ҳа деганда ёғавермади. Егорушка булутлар тарқаб кетаётгандир деган умидда чиптадан мўралаб қаради, лекин на Пантелейни, на юкларни ва на ўзини кўрди. Ҳали ой турган томонга мўралаб қаради, лекин унда ҳам аравадаги сингари зулматдан бошқа ҳеч нарсани кўрмади. Қоронғилик ичила чақмоқ шу қадар ярақлаб кўриндики, кўзларига оғриқ турди.

— Пантелей,— деб чақирди Егорушка.

Жавоб келмади. Шамол сўнги марта чиптани кўтарди ва аллақадарча югуриб кетди. Ғириллаган текис овоз эшитилди. Катта бир совуқ томчи Егорушқанинг тиззасига тушди, иккинчиси қўлидан ўрмалади. Егорушка тиззаси очиқлигини фаҳмлаб, чиптани ростлаб олмоқчи бўлди, шу пайтда шувиллаб бир нарса аввал кўчага, сўнгра араваларнинг шотисига, юклар устига тушди. Бу ёмғир экан. Ёмғир билан чипта худди бир-бирлари билан тиллашгандек, дарров апоқ-чапоқ бўлиб, икки

зағизгон топишгандан ҳам беш баттар сўзлаша кетдилар.

Егорушка тиз чўкиб ёки дурустроғи этигини босиб қўнқайиб ўтирар эди. Ёмғир чиптага томчилаганда ҳўл бўлган тиззасини ёпмоқ учун белини букиб энгашди. Тиззасини бир илож қилиб бекитди, лекин салдан кейин орқа бели билан болдирлари увишди. Сўнгра яна эски туришини қилиб, тиззаларини ёмғирга тутиб берди-да, қоронғида кўринмаган чиптани қандай қилиб ростлаб олиш мулоҳазасини қила бошлади. Аммо қўллари ҳам ҳўл, енги билан ёқасига ёмғир кириб, кураклари музлай бошлади, шунинг учун ёмғир тингунча қимирламасдан, жим ўтиришга жазм қилди.

— Ё азизлар, азизлар... — деб пичирлади у.

Бир маҳал унинг тепасида осмон даҳшатли, қулоқни батанг келтирадиган қарсиллаш билан ёрилиб, пора-пора бўлди. Егорушка энгашиб, нафасини чиқармай, боши ва орқасига синиқ парчалар тушишини кутиб тураверди. Кўзини очиб, беҳосдан бармоқларида, ҳўл енгида, чиптадан оқиб турган сувларда, аравадаги юклар устида ва ерда кўзни элтадиган чарақлаган ёруғни кўрди. Ҳалигидек қаттиқ шиддатли яна бир гулдирак ўтди. Осмон энди гулдирамас, қасирламас, қуруқ ёғочдан чиқадиган овозга ўхшаган тақ-тақ овоз чиқарар эди.

Гулдирак «трақ-тақ-тақ» қилиб осмондан думалаганича кетди. Олдиндаги аравалар яқинига борганда ёки яна нарироқ борганда қоқиниб, жаҳл билан «тақирр...» этиб тўхтади.

Аввал чақмоқ чаққанда кўрқинчли эди, энди бундай гулдираш яна ёмонроқ кўринди. Чақмоқнинг ҳийлагар шуъласи юмиқ кўздан ҳам ўтиб, бутун баданни жимирлатар эди. Нима қилса бу шуъла кўринмайди? Егорушка юзини тескари ўгириб олди. Худди биров пайқамасин дегандек астагина бурилди-да, ҳўл юкдан кафти билан сирганиб, тўнтарилди.

Худди шу пайтда унинг тепасида гулдирос кўтарилиб, «тақ-тақ-тақ» қилди, дириллаб йиртилгандай арава тагига келиб тушди.

Егорушка беҳосдан кўзини очиб қўйиб, яна бир даҳшатли нарса кўрди: аравалар орқасида узун найзалар кўтарган уч «девзод»ни кўрди. Улар найзасининг учи чақмоқдан ярақлади ва гавдаси аниқ кўринди. Булар бошларини қуйи солган, афти-башарасини беркитган,

салмоқли қадам босиб бораётган забардаст одамлар эди. Улар хаёлга чўмган, қайғули ва маънос кўринар эди. Улар карвонга зиён етказиш учун келаётган бўлсалар ҳам эҳтимол, лекин уларнинг бу ерда ҳозир бўлишларининг ўзи аллақандай ваҳимали эди.

Егорушка дарров бурилиб қаради-да, бутун танасига титроқ тушиб:

— Пантелей бобо!— деб қичқирди.

Бу пайтда осмон «тарақ, тарақ, тақ» деб жавоб берди.

Егорушка, аравакашлар шу ердамикин деб кўзини очди. Бу онда икки жойда чақмоқ чақиб, йўлнинг охиригача, арава ҳамда аравакашларнинг ҳаммасини ёритиб кўрсатди. Йўлда ёмғир суви ариқ-ариқ бўлиб оқар ва пуфаклар ўйнаб турар эди. Пантелей арава олдида кетяпти; унинг узун шляпаси билан елкаларига кичкина чипта ёпилган. Худди гулдиракдан гаранг, чақмоқдан кўзи кўр бўлгандай унинг юриш-туришида ва афтида ҳеч қандай кўрқув ёки нотинчлик аломати кўринмас эди.

Егорушка йиғлаб:

— Бобо, девлар келяпти!— деб қичқирди.

Лекин ота эшитмади. Нарироқда Емельян кетаётган эди.

Унинг бошидан оёғигача катта чипта ёпилган, сурати туморга ўхшар эди. Вася ҳеч нарса ёпинмасдан, ҳамиша қандай гердайиб юрса, ҳали ҳам шундай оёғини баланд ташлаб, тиззаларини букмасдан бормоқда. Чақмоқнинг ёруғида аравалар жим тургандай, аравакашлар ҳам қотиб қолгандай кўринди. Васянинг оёқлари ҳам кўтарилганича қотиб қолганга ўхшаб кўринди...

Егорушка бобони яна бир марта чақирди. Жавоб келмагач, қимирламай ўтириб олди, тўполоннинг тугашини ҳам кутмай қўйди. Шу замон гулдирак уни ўлдиражагига, беҳосдан кўзини очиб юборса ҳалиги кўрқинчли девзодларга кўзи тушажагига ишонган эди. Энди у чўқиниб худога сиғинишини ҳам бас қилди, отани чақирмай, онасини ҳам эсламай, довулнинг ҳеч тўхтамаслигига ишонганлигидан совуқ қотиб, баданлари увишар эди.

Бир маҳал овоз эшитилди.

Пастдан туриб Пантелей:

— Ҳой, Егорий, сенга нима бўлди, ухляяпсанми?— Туш!— деб қичқирди.— Тентак, кармисан!..

Қандайдир бегона товуш:

— Довул деб мана буни айтади,— деди ва худди бир стакан арақни кўтарган одамдек «ғилқ» этиб ютунди.

Егорушка кўзини очиб қаради. Пастда арава олдида Пантелей билан тумор шакли Емельян ва ҳалиги забардаст одамлар турарди. Забардаст новча одамлар энди ҳалигидан анча паст кўринарди. Егорушка диққат қилиб қараса, елкасида найза эмас, темир паншаха кўтариб кетаётган оддий деҳқонлар экан. Пантелей билан ҳалиги тумор шаклли одам ўртасида пастак уйнинг дарчаси кўриниб турарди. Демак карвон қишлоққа келиб тушибди. Егорушка чиптани устидан олиб ташлаб, тугунни олиб, шошиб аравадан тушди. Олдида одамлар сўзлашиб, дарчадан чироқ кўриниб турганлигидан, ҳали ҳам гулдираб-гулдираб, чақмоқ осмонни тилим-тилим қилиб турган бўлса-да, энди қўрқмади.

— Довул яхши, майли... — деб ғўлдираб қўйди Пантелей.— Худого шукур... Оёқларим ёмғирдан андак ҳўл бўлди, майли, зарари йўқ. Егорий, тушдингми?— Бор, уйга кир. Майли...

Емельян ҳам:

— Ё азизлар, ё азиз-у авлиёлар.— деб хириллаб қўйди.— Албатта бир ерни урди... — Емельян новча одамларга қараб,— сизлар шу ерликмисиз?— деб сўради.

— Йўк, бизлар Глиноводанмиз... Глиноволиклармиз. Жаноб Платеровларникида ишлаймиз.

— Хирмон янчасизми?

— Ҳар бир ишни қиламиз. Ҳозир бугдой ўраётибмиз. Чақмоқни қаранг-а! Кўпдан бери бундай давул бўлмаган эди.

Егорушка уйга кирди. Ориқ, букчайган, ияклари чўзинчоқ бир кампир уни кутиб олди. Қўлида шам билан чиққан кампир кўзларини ғира-шира очиб, инқиллаб:

— Тангрим қандай довул юборди-я, бизникилар саҳрода тунаб қолган эдилар, шўрликлар тоза азоб чекдилар-да, чироғим, ечин, ечин,— деди.

Егорушка совуқдан қалтираб ва жунжикиб, буришиб ҳўл пальтосини ечди, сўнгра қўл ва оёқларини кериб, анчагача қимирламай турди. Сал қимирласа ҳам ҳўлдан сесканиб, совуқдан бадани увишар эди. Кўйлагининг энглари билан орқаси ҳўл, шими оёқларига ёпишар, бошидан сув оқар эди...

— Бойвачча, нега шумшайиб турибсан? Бери кел!— деди кампир.

Егорушка қовушмай чатаноғини кериб, стол олдиға келди ва бировнинг бошига яқин жойда, эшакка ўтирди. Бундаги бош қимирлаб, бурнидан ҳовур чиқариб, тамшаниб яна жим бўлди. Бошнинг нариги ёғида, эшак ёнида пўстак ёпилган дўмбоқ бор эди. Қандайдир бир хотин ухларди.

Кампир инқиллаб ташқари чиқиб, андак фурсатдан кейин қовун, тарвуз кўтариб келди.

Кампир эснаб:

— Чироғим-е! Топганим шу:.. — деди-да, столни титкилаб қўшхона, саройларда босмачилар савдогарларни сўядиган пичоқларга ўхшайдиган узун ўткир пичоқни олди.— Чироғим ол, е.

Егорушка безгак тутгандек қалтираб аввал бир бурда қора нон билан бир тилим қовун, сўнгра бир карж тарвуз еб, баттар совқотди.

Егорушка қовун, тарвуз еб турганида кампир оқ тортиб:

— Бизникилар саҳрода қолдилар, худонинг қудрати... Икона олдиға шам ёқиб кўяй деган эдим, шамни Степанида қаёққа қўйганини билмайман. Ол чироғим, е... — деди.

Кампир эснаб, ўнг қўлини орқасига узатиб, чап елкасини қашиди.

— Ҳозир соат икки бўлиб қолгандир, тез фурсатда турадиган маҳал ҳам бўлиб қолади. Бизникилар саҳрода қолдилар-а... Ёмғирда қолиб тоза ивигандирлар... — деди.

— Буви, уйқим келди,— деди Егорушка.

Кампир эснаб:

— Чироғим, ёта қол, ёт... деди.— Ё раббим, парвардигори олам. Кўзим уйқида-ку, лекин тақиллаган товуш қулоғимга қиради. Уйғониб қарасам, худо ёмғир юборибди. Шам ёқай деган эдим, тополмадим.

Кампир ўзи билан вижирлаша-вижирлаша, тўшаги бўлса керак, эшакдан қандайдир увадани тортиб олди, сўнгра печка олдидаги мих қозиқдан иккита пўстинни олиб, Егорушкага ўрин сола бошлади.

Кампир жовраб:

— Ёмғир ҳали ҳам тинмайди-я. Ҳайирсиз соат, бир бало бўлмасайди. Бизникилар саҳрода қолганлар... Бў-

там, ёт, ухла... Болам, сени Исога топширдим, қовунни олиб қўймайман, кечаси туриб ерсан.

Кампирнинг оқ-воҳлари, эснаши, ухлаб ётган хотиннинг бир меёрда нафас олиши, уйнинг қоронғиси, ташқаридаги ёмғир товуши кишини аллалар эди. Егорушка кампир олдида ечинишга уялди. Фақат этигини ечиб, пўстинга бурканиб ётди. Бир оздан кейин Пантелейнинг:

— Бола ётдими? — деган овози чиқди.

Кампир астагина:

— Ётди,— деб жавоб берди.— Худонинг қаҳри-да, гулдирагани-гулдираган, тинмайди.

Пантелей ўтираркан:

— Ҳозир тиниб қолади, тўхтаб деб қолди... Йигитлар уй-уйларига жойлашдилар, икки киши отларни пойлаб қолди... Болаларга ишониб бўлмайди... Йўқ... Отларни олиб кетадилар. Бир паст ўтириб сўнгра овушгани бораман... Йўқ, олиб кетадилар...— деди.

Пантелей билан кампир Егорушканинг оёғида ўтириб шивир-шивир гаплашмоқдалар. Гап орасида оқ-воҳ қилиб, гоҳо эснаб қўядилар. Аммо Егорушка ҳеч исимади. Устида оғир иссиқ пўстин бўлса ҳам аъзойи-бадани қалтираб, қўл-оёқлари тортишар, ичи титрар эди. Пўстин тагида ечинди, лекин бу ҳам фойда бермади. Титроқ борган сари кучайди.

Пантелей от пойлаганларни овушгани чиқиб, қайтиб келганда ҳам Егорушка титраб-қақшаб, ухламасдан ётарди. Кўнглида аллақандай ташвиш, юраги эзилади, лекин эзган нарса нима эканини билмайди; чол-кампирнинг шивир-шивирими, ёки пўстакнинг ҳидими — билолмайди. Еган қовун, тарвуздан оғзи бемаза, устига устак бургалар чақиб қўймайди.

— Бува, совуқ едим,— деди, аммо ўз товуши ўзига ғалати туйилди.

Кампир уҳ тортиб:

— Ухла, чироғим, ухла...— деди.

Ингичка оёқли Тит Егорушканинг тўшаги олдига келиб, қўлларини айлантира бошлади, сўнгра бўйи чўзилиб шифтга етди, бирданига тегирмонга айланди. Христофор ҳазрат аравада ўтирган қиёфада эмас, ўзининг поп кийимини кийган, қўлида сув пуркайдиган билан тегирмонни айланиб, табаррук сув пуркаши билан тегирмон тўхтади. Егорушка босинқираб қолганини билиб, кўзини очди.

— Бува, сув,— деди.

Ҳеч ким жавоб бермади. Егорушка нафаси тикилиб ётолмади. Урнидан туриб кийинди-да, уйдан чиқиб кетди. Тонг ёришиб қолган эди. Осмонни булут босган, лекин ёмғир тинган. Егорушка қалтираб, хўл пальтосига бурканиб, ифлос ҳовлини айланиб чиқди, жимжитликка қулоқ солди. Кўзига, қия очилган чий эшикли оғилхона кўринди. Оғилхонага кирди, қоронғи бурчакка бориб, тезак устига ўтирди.

Говлаган бошида ҳар хил хаёллар, оғзи қуруқ ва бемаза эди. Бошидаги шляпасини олиб қараб, ундаги укки патини тўғрилаб қўйди-да, онаси билан бирга бориб, бу шляпани олгани эсига тушди. Қўлини чўнтагига солса, қоп-қора, замаскасимон ёпишқоқ бир нарса қўлига чиқди. Бу замаска унинг чўнтагига қандай тушиб қолган? Бир пас ўйлаб туриб, искаб кўрса асал ҳиди келди. Ҳа, яҳудий хотин берган ширин кулча экан. Бечора қандай ивиб қолибди.

Егорушка пальтосининг у ёқ бу ёғини қаради. Пальтоси катта суяк тумали, сюртукка ўхшатиб тикилган, кулранг эди. Уйда пальтоси янги, қимматбаҳо нарса бўлиб, кийим ечадиган жойда эмас, онасининг кийимлари олдида — ичкаридаги қозикда осиглик турар ва фақат ҳайит кунларида кийилар эди, холос. Егорушка пальтосига қараб ўксинди, пальтоси билан унинг ўзи ҳам сарсон бўлиб қолгани эсига тушди, энди уйига қайтиб боролмаслигини эслаб, хўнграб йиғлаб юборди ва тезак устидан йиқилиб тушаёзди.

Ёмғирда қолиб ивиган, тумшуғи устидаги юнги осилган катта оқ този оғилхонага кириб, Егорушкани кўриб, ҳайрон бўлиб қолди. Ит акилласаммикин, акилламасаммикин, деб ўйлаб турган бўлса керак. Ит акилламасликка жазм қилиб, секин Егорушка олдига келди-да, ҳалиги ивиган ширин нонни еб, чиқиб кетди.

— Бу Варламовники! — деб қичқирди кўчада биров.

Егорушка йиғлаб-йиғлаб оғилхонадан чиқиб, кўлмакни айланиб ўтиб, ҳуши оғиб, кўчадан кетаверди. Йўл устида, дарвоза олдида аравалар турибди. Оёқлари лойга ботган, ёмғирдан ивиган, куз пашшасидек карахт, хуш ёқмас аравакашлар айланишиб юрибдилар, баъзилари аравалар шотисида ўтирибдилар. Егорушка уларга боқиб: «Мужик бўлсанг турмушинг бундай бемаза ва ўнғайсиз бўлар экан» деб хаёлидан ўтказди. Пантелей ёнига бориб, у ҳам шотига ўтирди.

Қалтираб, қўлларини енгига тиқиб:

— Бува, совқотдим,— деди.

Пантелей эснаркан:

— Сабр қил, яқин қолди. Ҳеч нарса қилмайди, исиб кетасан,— деди.

Қарвон эрта йўлга тушди, чунки ҳаво салқин эди. Егорушка совуқдан дилдираб аравадаги юк устида ўтирибди, лекин андак вақтдан кейин қуёш чиқиб, унинг кийим-бошлари, аравадаги юклар ва ер ҳам қуриди. Кўзини юмар-юммас Тит билан тегирмон кўринди. Бутун бадани оғирлашиб, кўнгли беҳузур бўла бошлагач, кучини йиғиб, хаёлида кўринган бу нарсаларни назардан қочиришга ҳаракат қилди, лекин булар кўзидан ғойиб бўлар-бўлмас қип-қизил кўзли шум Димов муштумини кўтариб, бўкириб, яна кўзига кўринди, унинг «Юрагим сиқиляпти» деган овози яна эшитилди. Арғимоқ от минган Варламов ва тувдоқ кўтарган бахтли Константин жилмайиб кўз ўнгидан ўтди. Бу одамларнинг ҳаммаси қандай бадфеъл, қандай ёқимсиз ва қандай хира одамлар экан!

Кечка яқин бошини кўтариб, сув сўрамоқчи бўлди. Қарвон катта дарёнинг узун кўприги устига келиб тўхтабди. Пастдаги дарё юзида қора тутун, тутун орасидан катта юк кемасини тортиб кетаётган пароход кўринди. Дарёнинг нариги ёғида катта қир, қир устида уйлар ва черковлар кўринади. Қирнинг этагида, юк ташийдиган вагонлар олдида, паровоз югуриб юрибди...

Егорушка ҳалигача на пароходни, на паровозни ва на кенг дарёни кўрган эди. Энди бу нарсаларни кўрганда қўрқмади ҳам, ҳайрон ҳам бўлмади, унинг чеҳрасида ажабланиш аломати ҳам кўринмади. Егорушканинг кўнгли беҳузур бўлиб, юкнинг бир четига кўкрагини қўйиб ётиб олди. Унинг кўнгли айниди. Буни кўриб турган Пантелей шовқин солиб, бошини чайқаб:

— Йигитчамиз бетоб. Қорнини шамоллатган бўлса керак... Бола фақир... Мусофирлик-да... Иш пачава!— деб қўйди.

VIII

Қарвон катта саройга келиб, пристань яқинига тушди. Егорушка аравадан тушаркан бировнинг таниш товушини эшитди. Кимдир уни аравадан тушираркан шундай деди:

— Бизлар кеча кечқурун келган эдик... Эртадан кечгача сизларни кутдик. Кеча сизларга етиб олмоқчи бўлган эдик, лекин йўлимиз ноқулай тушиб, бошқа йўлдан кетиб қолдик. Пальтонгни гижимлаб ташлаганингни қара-я. Тоғанг тоза койийди-да!

Егорушка сўзлаётган одамнинг мармардек юзига тикилиб боққач, бу одамнинг Дениска экани эсига тушди.

— Тоғанг билан Христофор ҳазрат номерда чой ичиб ўтирибдилар. Юр!— деди Дениска.

Дениска Егорушкани хўмрайиб тургандек, қора ва аллақайси ибодатхонага ўхшаган икки қаватли, катта уйга томон етаклаб кетди. Егорушка билан Дениска дарвозахонадан ўтиб, қоронғи зинага, сўнгра узун қоронғи йўлакдан ўтиб кичкина уйга кирдилар; бунда Иван Иванович билан Христофор ҳазрат чой ичиб ўтирган эдилар. Чолларнинг иккови ҳам болани кўриб қувондилар ва чеҳраларида таажжуб аломати зоҳир бўлди.

Христофор ҳазрат қироат билан:

— Ҳа-а, Егор Николаич, жаноб Ломоносов!— деди.

— Ҳа-а, жаноб дворян, марҳамат қилсинлар,— деди Кузьмичов.

Егорушка пальтосини ечиб, тоғаси ва Христофор ҳазратнинг қўлларидан ўпгач, стол ёнига ўтирди.

Христофор ҳазрат Егорушкага чой қуяркан, одатича илжайиб, Егорушкadan ҳол-аҳвол сўрашга киришди.

— Хўш, йўлинг қандай бўлди, риег вое?¹ жуда зериккан бўлсанг керак? Қарвон билан бирга юришдан ёки хўкиз қўшган аравада юришдан худо сақласин. Кетаверасан-кетаверасан, худоё товба қилдим, узоққа қарасанг ҳали ҳам аввалдагидек бепоён саҳрони кўрасан, охирига кўз етмайди. Йўл юриш эмас, уқубат. Нега чой ичмайсан? Ич! Сен арава билан келганингча, биз ҳамма ишимизни саранжом қилдик. Худога шукур! Юнгни Черепакинга сотдик, ҳар кимнинг ҳам худо омадини берсин, яхши нархга сотиб... яхши фойда кўрдик...

Егорушка яқин кишиларни кўрган замона ич-ичидан ранжиб, уларга шикоят қилгуси келди. Христофор ҳазратнинг сўзларига ҳам қулоқ солмай, гапни нимадан бошлаб ва нимадан шикоят қилишни ўйлар эди. Лекин Христофор ҳазратнинг ёқимсиз ва дағал туйилган товуши

¹ Лотинча — яхши бола.

хаёлини йиғштириб олишга қўймас ва фикрини чалғитар эди. У беш минут ҳам ўтирмай, стулдан туриб, диванга бориб ётди.

Христофор ҳазрат ажабланиб:

— Ана холос. Чой ичмайсанми?— деди.

Егорушка нимадан шикоят қилишни ўйлаб, юзини диван суянчиғига ўгириб ётиб олди-да, хўнграб йиғлаб юборди.

Христофор ҳазрат ўрнидан туриб, диванга бораркан:

— Ана холос. Георгий, сенга нима бўлди? Нега йиғлайсан?— деб сўради.

— Мен... мен касалман!— деди Егорушка.

Христофор ҳазрат ҳайрон бўлиб:

— Шундоқми? Бу ишинг чакки, укам... Йўлда касал бўлиш яхши эмас. Қўй, бу ишингни.

Христофор ҳазрат Егорушканинг бошини ва юзларини ушлаб кўриб, деди:

— Ҳа, бошинг иссиқ... Шамоллаган бўлсанг керак ёки бирор нарса едингми?.. Худога сизгин.

Иван Иванич таажжубланиб:

— Хин дори бериш керак,— деди.

— Йўқ, иссиқ овқат еса яхши бўлади... Георгий шўрва ичасанми?

— Йўқ... ичмайман,— деб жавоб берди Егорушка.

— Баданинг жунжикаптими?

— Ҳали баданим жунжикаётган эди, энди... энди иситма чиқяпти. Бутун баданим оғрийди...

Иван Иванич диванга яқин келиб, Егорушканинг бошини ушлаб кўргач, ажабланиб, гўлдираб, бир нарса деди-да, яна қайтиб стулга бориб ўтирди.

— Ечиниб ёт, ухла, яхшилаб уйқига тўй,— деди Христофор ҳазрат.

Христофор ҳазрат Егорушкани ечинтириб қўйди, бошига ёстиқ берди, устига адиёл ташлаб, устидан Иван Иванич пальтосини ёпиб қўйди-да, секингина оёқ учида юриб стулга келиб ўтирди. Егорушка кўзини юмди ва кўзини юмар-юммас дарров назарида номерда эмас, катта йўл устида, гулҳан олдида ўтиргандай бўлди. Емельян қўл силтагандай, қип-қизил кўзли Димов мукка тушиб ётган жойида Егорушкани масхара қилиб, қараб тургандай кўринди.

— Уринглар уни. Уринглар!— деб қичқирди Егорушка.

— Босинқираяпти. . . — деб қўйди Христофор ҳазрат. Иван Иванович уҳ тортиб:

— Бу ташвиш ҳам бормиди! — деди.

— Баданига сирка аралаштирилган мой суртиш керак. Худо хоҳласа эртага тузалиб қолади.

Егорушка хаёлига келаётган оғир ўйлардан қутулмоқ учун кўзини очиб, чироққа қаради. Христофор ҳазрат билан Иван Иванович чойни ичиб бўлиб, энди шивирлашиб бир нарса тўғрисида сўзлашмоқда эдилар. Христофор ҳазрат хурсандликдан илжайар ва афтидан юнгини яхши нархга сотиб, кўп фойда қилгани сира эсидан чиқмаётганга ўхшайди; бу киши фақат яхши фойда қилганига хурсанд бўлмай, уни кўпроқ хурсанд қилган нарса шуки, уйига қайтиб боргач, бутун бола-чақасини тўплаб, ҳаммани ажаблантириб, кўзини бир қисиб қўйгач, қаҳ-қаҳ уриб кулади; аввал, юнгни нархидан камига сотдим, деб ёлғондан ҳаммани алдайди, сўнгра, «Мана ол, иш деганни мана бундай қойил қилмоқ керак» деб ақчани куёви Михайлга топширади. Уни ана шу хаёллар хурсанд қилар эди. Кузьмичов эса нохушроқ кўринади. Унинг чеҳрасида ҳали ҳам иш ташвиши аломати бор. У ўзига сўзлаб, дерди:

— Аттанг, агар Черепакхнинг бундай нархга олишини билсам, Макаровга сотган уч юз пуд юнгни сотмас эдим. Аттанг. Бу ерда баҳони ошириб қўйганларидан кимнинг хабари бор?

Оқ кўйлакли одам столдаги самоварни олиб, бурчакда турган икона олдига шамчироқ ёқиб қўйди. Христофор ҳазрат унинг қулоғига бир нарса шивирлади. У гўё бир фитнани ўйлаб тургандай, чеҳрасини аллақандай сирли қилиб, худди тушундим дегандай бўлдида, бир оздан кейин қайтиб келиб, диван тагига тувак келтириб қўйди. Иван Иванович ерга ўрин солиб, бир неча марта эснагандан кейин ялқовлик билан чўқиндида, ётди.

— Эртага мен жомияга борсам, дейман. Калиддор¹ танишим бўлади. Ибодатдан кейин ҳазратимни зиёрат қилиш керак эди, бироқ бетоб эмишлар, — деди Христофор ҳазрат.

У эснаб чироқни ўчирди. Энди фақат шамчироқ қолди.

¹ Калиддор—Ибодатхонанинг асбобларини сақлайдиган омборчи.

— Қабул қилмас эмишлар. Кўрмасдан кетар эканман-да,— деди Христофор ҳазрат ечинаркан.

Христофор ҳазрат тўнини ечди. Егорушка Робинзон Крузони кўргандек бўлди. Робинзон тарелкада бир нарсани аралаштириб, Егорушка олдига келди-да, шивирлаб:

— Ломоносов, ухляяпсанми? Тур-чи. Сирка аралаштирилган мой суртиб кўяман. Яхши бўлади, аммо худога сиғин.

Егорушка дарров ўрнидан турди. Христофор ҳазрат унинг кўйлагини ечиб, ҳарсиллаб, худди қитиғи келгандек тиришиб, Егорушканинг кўкрагига мой сурта бошлади.

— Худога ва арвоҳларга сиғин... Орқангни юқорига қилиб ёт... Баракалла. Эртага тузалиб кетасан, лекин энди оғрима... Утдек ёниб турибсан. Довулда йўлда эдингларми?

— Йўлда...

— Тағинам қаттиқ оғриб қолмабсан-да! Худога ва арвоҳларга сиғин... Тағинам қаттиқ оғриб қолмабсан-да!

Христофор ҳазрат Егорушканинг баданига сирка аралашган мой суртиб, кўйлагини кийгизиб, устини ёпди ва чўқинтириб бўлгач, нари кетди. Сўнгра Егорушка унинг ибодат қилганини кўриб турди. Чол кўп оятларни ёд билса керакки, икона олдида узоқ вақт пичирлаб турди. Чол ибодат қилиб бўлгач, дераза ва эшикни, сўнгра Егорушка ва Иван Иванични чўқинтириб, кичкина диванга бориб, бошига ёстиқ ҳам кўймай, тўнини ёпиниб ётди. Йўлакдаги соат ўнга жом урди. Егорушка тонг отишига ҳали анча вақт борлигини ўйлаб, юзини диван суянчиғига буриб, мукка тушиб ётди ва хаёлини паришон қилиб, уни қийнаётган ўйларни қочиришга ҳаракат қилди. Лекин тонг у ўйлангандан кўра анча вақтли отиб қолгандек бўлди.

Егорушка назарида диван суянчиғига узоқ вақт қараб ётмагандай бўлди, лекин кўзини очганда номернинг икки деразасидан куннинг шуъласи полга тушиб турар, Христофор ҳазрат билан Иван Иванич йўқ эди. Номерда ҳамма нарса йиғиштирилган, саранжом-саришта; уйдан Христофор ҳазратнинг ҳиди келади. Ундан ҳамиша сарв дарахти билан қуриган бўтакўзнинг ҳиди келади. (У ҳовлисида бўтакўздан исериқ қилар ва иконаларни безар эди, шунинг учун ундан ҳамиша бўтакўз ҳиди келиб турар эди). Егорушка ёстиққа, куннинг ойнадан тушиб турган ёруғига, тозаланиб, диван ёнига кўйилган этиги-

га қаради-да, суюниб кулди. Аравадаги юк устида ўтирмагани, тепасида чақмоқ чақиб, гулдирак турмагани унга қизиқ туйилди.

Сакраб дивандан тушиб кийина бошлади. Руҳи жуда тетик. Кечаги касалдан оёғида ва бўйнида бир оз заифликдан бошқа ҳеч нарса қолмабди. Демак сирка ва мой фойда қилибди. Кеча яхши кўролмаган пароход, катта дарё яна эсига тушди; энди тезроқ пристанга бориб, бу нарсаларни яхшироқ томоша қилиш учун шошиб-пишиб кийинмоқда. Юз-кўзларини ювиб, алвон кўйлагини кияётганида эшикнинг қулфи очилиб, эшик остонасида соябони кенг цилиндр кийган, қўлида ҳассаси, эғнидаги суруп яқтак устидан жигарранг ипак ридо кийган Христофор ҳазрат пайдо бўлди. Христофор ҳазрат нуроний юзини илжайтириб (черковдан қайтиб келган чоллар ҳамма вақт шундай нуроний бўладилар), қўлидаги олтин гугурт билан яна бир тугунчани стол устига қўйгач, чўқиниб олиб, деди:

— Худо марҳамат қилибди! Қалайсан?

Егорушка, Христофор ҳазратнинг қўлини ўпаркан:

— Яхшиман,— деди.

— Худога шукур... Мен ибодатдан келдим... Қалиддор ошнамни кўриб келдим. Уйига чақирди, лекин мен бормадим. Эрталабдан меҳмондорчиликка боришни ёмон кўраман. Худо сақласин!

Христофор ҳазрат устки кийимини ечиб, кўкрагининг у ёқ бу ёғига қараб қўйди-да, сўнгра секин ҳалиги тугунни еча бошлади. Егорушка донатор икра солинган тунука қути, бир парча балиқ гўшти ва француз булкани кўрди.

— Тирик балиқ сотадиган дўкон олдидан ўтиб қолиб эдим, шуларни олдим,— деди Христофор ҳазрат.— Бўлак кунларда бундай зиёфатлар қилинмаса ҳам бўлади-ку, лекин уйда бетоб бор, деб ўйладим, шунинг учун айби йўқ. Икра осетр балиғиники, жуда яхши...

Оқ қўйлакли киши самовар ва чойнак-пиёла кўтариб келди.

Христофор ҳазрат бир бурда нонга икра суртиб, Егорушкага узатаркан деди:

— Е, энди яхши еб томоша қилиб юравер, вақти келганда ўқийсан. Лекин эътибор бериб, қунт билан ўқи, одам бўл. Ёд олинадиган дарсларни ёд ол, мазмунини айтиб бериладиган дарсларни ўз билганингча айтиб бер.

Жамики илмларни билишга ҳаракат қил. Баъзилар ҳисобни яхши билсалар ҳам, Пётр Могилани¹ билмайдилар. Баъзилар эса Пётр Могилани билсалар ҳам ойнинг нима эканлигини айтиб беролмайдилар. Сен ҳамма нарсани биладиган бўл. Лотинча, французча ва немисчани бил. . . Жуғрофия билан тарихни, сўнгра ақоидни, фалсафани риёзиётни бил. . . Уқиб ҳамма нарсани билгач, сидқидил билан ибодатга майл қўй ва шошмасдан хизматга кир. Ҳамма нарсани билсанг, ҳар ишда қўлинг узун бўлади. Сен ўқиб илм ортдир, сўнгра нима касб қилишингни худойим ўзи кўрсатади. Доктор бўласанми, судья бўласанми, инженер бўласанми, худо билади. . .

Христофор ҳазрат бир тўғрам нонга икра суртиб едида, яна давом этди:

— Машойихлардан Павел: ҳар хил илмни ихлос билан ўқий берманглар, деган: Шунинг учун ҳар хил жодугарчилик, маҳмадонагарчиликни ўргатадиган китобларга, Савилга² ўхшаб нариги дунёдан арвоҳларни чиқариш илмларига ихлос қилма: на ўзингга ва на бошқаларга фойдаси тегмайдиган илмни ўқимаган яхши. Худо буюрган нарсани ўқиш керак. Сен ўзинг андиша қилиб кўр. . . Машойихлар ҳамма тилларда сўзлашар эдилар, сен ҳам тил ўрган; улуғ Василий риёзиёт билан фалсафа ўқиган, сен ҳам шуни ўқи, Нестор вали тарих ёзган, сен ҳам тарих ўқи, тарих ёз. Машойихлар қилган ишни қил. . .

Христофор ҳазрат талинкадан чой ҳўплаб, мўйловларини артди ва бошини силкиб қўйиб, деди:

— Ҳўп. Мен эскича ўқиганман, ўқиган нарсаларимнинг кўпини унутдим, лекин шундай бўлса-да, бошқалардан ўзгача яшайман. Ҳатто мени бошқаларга таққослаб ҳам бўлмайди. Чунончи бирор жойда зиёфатда ёки бирон йиғинда ўтирганимда лотинча бир нарса айтиб қўйсам, тарихданми, фалсафаданми бир нарса сўзласам сдамларга хуш келади, сўнгра ўзим ҳам қувонаман. . . Ёки вилоят суди келганда қасам бериш лозим бўлади, бошқа поплар тортиниб турадилар, мен бўлсам судья, прокурор ва адвокатлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетаман. Муллалардек суҳбатлашаман, чой ичаман, кулишиб ўтирамин, билмаган нарсаларимни сўрайман. . . Улар ҳам бундан

¹ Пётр Могила — XVII асрда ўтган руҳоний олим.

² Савил — қадимги яҳудийлар подшоши, инжилда баён қилинишига қараганда бу подшоҳ қуръачилар воситаси билан ўзининг келажакда нима бўлишини билишга уринган.

хурсанд бўладилар. Огайним, гап ана шундай... Уқисанг дилинг ёруғ, ўқимасанг қоронғи. Уқи. Уқиш албатта қийин. Эндиги замонда ўқиш қимматга тушади... Онанг тул хотин, нафақа олиб кун кўради, ҳоли шу...

Христофор ҳазрат чўчиб, эшикка қараб қўйди-да, сўнгра шивирлаб деди:

— Иван Иванович ёрдамлашади. У сени, ташлаб қўймайди. Ўзининг боласи йўқ, хотиржам бўл, сенга қарашади.

Христофор ҳазрат чехрасини жиддий қилиб, яна секироқ шивирлади:

— Лекин сен, Георгий, онанг билан Иван Ивановични унутма, бундай ишдан сени худо сақласин. Васиятномада она-отани ҳурмат қилинг, дейилган. Иван Иванович бўлса, сени парвариш қилади, отанг ўрнига — ота. Агар ўқиб мулла бўлгандан кейин, худо сақласин, такаббурилик қилма, одамларни ўзингдан аҳмоқ фаҳмлаб, менсимай бошласанг шўринг қурийди!

Христофор ҳазрат қўлларини юқори кўтариб:

— Шўринг қурийди!— деган сўзни ингичка овоз билан такрорлади.

Христофор ҳазратнинг жағи очилиб, гапнинг калитини топиб олгандек, ҳадеб гапира берди. Агар эшик очилиб, Иван Иванович кириб келмаса, обедгача ҳам сўзи тугамас эди. Тоғаси шошиб-пишиб Егорушка билан сўрашгач, стулга ўтириб чой ича бошлади.

— Ҳамма ишларим саранжом топди. Бугун уйга кетсак ҳам бўларди. Лекин Егорушканинг ташвиши бор. Уни жойлаштириш керак. Синглим бу шаҳарда Настасья Петровна деган ўртоғим бор, деб эди, Егорни шу хотин ўз уйига олмасмикан.

Иванич ҳамёнини кавлаб, ундан ғижимланган бир хатни олиб, ўқиди:

— «Малая Нижняя кўча, ўз ҳовлисида тургувчи Настасья Петровна Тоскуновага». Дарров қидириб топмоқ керак. Бу ҳам бир ташвиш бўлди.

Чой ичиб бўлгандан кейин Иван Иванович билан Егорушка қўшхонадан чиқиб жўнадилар. Тоғаси:

— Ортиқча ташвиш бўлдинг, чақир тикандай ёпишиб олдинг, худо кўтарсин сени. Сизлар ўқиб даража орттирмоқчи бўласиз, ташвиши менга...— деб қойиди.

Иккови қўшхона ҳовлисидан чиқиб кетаётганларида арава ва извошчилар ҳеч қолмаган эди. Уларнинг ҳам-

маси эрталаб дарё бўйига жўнаб кетган экан. Ҳовлининг бир бурчагида уларга таниш бричка турибди, олдида жийрон отлар емоқдалар.

Егорушка буларни кўриб кўнглида: «Хайр энди» деб қўйди.

Улар аввал анчагача бульвардан баландликка чиқиб бордилар, сўнгра бозордан ўтгандан кейин, Иван Иванич миршабдан Малая Нижняя кўчани сўради.

Миршаб кулумсираб:

— Эҳҳа, бу кўча узоқ, яйлов томонида!— деди.

Йўлда извошчилар учради, лекин тоғаси извошга тушиш деган «номаъқул» ишни қилмайди, у жуда зарур бўлгандагина ёки ҳайит кунларидагина извошга тушади. Тоға-жиян икковлон аввал анчагача тош терилган кўчадан бордилар, сўнгра тош терилмаган ва йўлкасигина бўлган кўчадан бориб, на кўчаси ва на йўлкаси бўлмаган жойига чиқдилар. Улар ҳалиги Малая Нижняя кўчага егиб борганда икковлари ҳам толиқиб-чарчаган эдилар; бошларидан шляпаларини олиб, терларини артдилар.

Иван Иванич дарвоза тагида эшакчада ўтирган бир чолдан сўради:

— Марҳамат қилиб айтингиз, Настасья Петровна Тоскунованинг уйи қаерда?

Чол бир оз ўйлагандан кейин:

— Бунда Тоскунова деган йўқ. Балки Тимошенко-дир?— деди.

— Йўқ, Тоскунова.

— Кечирасиз, Тоскунова деган одам йўқ...

Иван Иванич елкасини қисиб ажабланди-да, йўлига равона бўлди.

Чол унинг орқасидан:

— Овора бўлманг, йўқ, дедим, йўқ,— деб қолди.

Иван Иванич нарироқ бурчакда писташка ва нок сотиб ўтирган кампирга қараб:

— Настасья Петровна Тоскунованинг уйи қаерда?— деб сўради.

Кампир унинг афтига қараб, ажабланиб турди-да, кулиб юборди.

— Ҳозир ўз ҳовлисида турган Настасья Петровнани сўрайсизми? Вой худойим, саккиз йил бўлди, қизини эрга бериб, уйини куёвига топширган. Ҳозир у уйда куёви туради.

Кампирнинг кўзлари: «Сиз аҳмоқлар шуни ҳам билмайсизми?» дегандай қараш қилди.

— Ҳозир ўзи қаерда туради? — деб сўради Иван Иванич.

Кампир таажжубга қолиб, қўлларини силтаб:

— Худойим-ей, у аллақачондан бери бировникида ўтирибди. Уз уйини куёвига топширганига саккиз йил бўлиб қолди, хабарингиз йўқми? — деди.

Кампир, Иван Иванич ҳам ажабланиб: «Ҳали шундайми» дейишини кутган эди, лекин Иван Иванич ҳеч ажабланмасдан:

— Турган уйи қаерда? — деб сўради.

Писташкапуруш хотин енгларини шимариб, қўл ва оёқлари билан йўл кўрсатиб, чинқироқ товуши билан:

— Тўпта-тўғри кета берасиз. . . Бора-бора бир қизил уйга етасиз, бунда чап томонингизда тор кўча бор, ана шу тор кўчага кирсангиз, ўнг томонингиздаги учинчи дарвоза. . . — деди.

Иван Иванич билан Егорушка юра-юра қизил уйга етдилар, сўнгра чап томондаги тор кўчага кириб, ўнг қўлдаги учинчи дарвозага кирдилар. Бу кўҳна дарвозанинг икки томонида ёрилган девор, ўнг томондаги девор олдинга қийшайиб йиқилай деб турибди, чап томондаги девор эса ҳовли томонга қараб энгашган дарвоза эса гўё қайси томонга қулашини билмай ўйлаб тургандай эди. Иван Иванич дарвозанинг кичкина эшикчасини очди. Иккилари ичкарига кириб сассиқ алаф ва бурган ўт босган катта кенг ҳовлини кўрдилар. Дарвозадан юз қадамча нарида қизил томли, кўк дарпардали кичкина уй кўрдилар. Билаклари шимарилган, партуги кўтарилган тўлагина бир хотин ҳовли ўртасида туриб, ерга нимадир сочмоқда ва ингичка овоз билан:

— Ту, ту, ту, ту. . . — деб қичқирмоқда эди.

Хотин кишининг орқасида қулоқлари диккайган малла ит ётибди. Ит, келган меҳмонларни кўргач, дарвоза олдига югуриб келди-да, ингичка овоз билан акиллади (ҳамма малла итлар ингичка овоз билан акиллайди).

Хотин кўзини қўли билан кундан яшириб:

— Кимни сўрайсиз? — деб қичқирди:

Иван Иванич калтак билан малла итни ҳайдаб:

— Салом алайкум, малол келмаса айтингиз, Настасья Петровна шу ерда турадиларми? — деб қичқирди.

— Ҳа, шу ерда туради. Нима ишингиз бор?

Иван Иванович билан Егорушка хотин кишига яқин келдилар. Хотин уларга хавфсиниброқ қарагач:

— Нима ишингиз бор эди?— деб сўради.

— Настасья Петровна яна ўзингиз бўлмаг?

— Мен бўлсам нима эди?

— Жуда яхши... Эски ўртоғингиз Ольга Ивановна Қнязова сизга салом деди. Шу бола унинг ўғли. Мен бўлсам, агар эсингизда бўлса танисангиз керак, унинг акаси Иван Иванович бўламан. Сиз бизнинг юртли эмасмисиз, ахир? Бизнинг юртимизда туғилиб, ўша ерда эрга теккан эдингиз-да.

Бир оз жим турдилар. Семиз хотин ҳайрон бўлиб, Иван Ивановичга тикилиб қолди, гўё ишонмаган ёки тушунмаган бўлиб қараб тургач, бироздан кейин ўзига келиб, қўлларини ёзиб юборди; портуғи қўлидан чиқиб, кетиб сулисиди тўкилди, кўзларидан жиққа ёш чиқди. Ҳовлиққанидан ҳарсиллаб:

— Ольга Ивановна! Жигар порам. Отахоним, мен аҳмоқ нега қараб турибман? Оппоғим, фариштам...— деди.

Хотин Егорушкани қучоқлаб, унинг юзларини кўз ёши билан ювди, сўнгра ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Э худойим, Ольганинг ўғли!.. Онасининг бахтида, худди ўзи. Худди онаси. Нима қилиб ҳовлида турибсизлар? Қани ичкари кининглар!

Хотин йиғлаб, энтикиб гапира-гапира уйига қараб юрди, меҳмонлар ҳам унинг кетидан бордилар.

Меҳмонларни иконалар билан тўлган, ўртасида гулли туваклар турган кичкина иссиқ уйга бошлаб кираркан:

— Уйимни йиғиштирганим ҳам йўқ. Э тангрим, Василиса, дарчаларни очсанг-чи. Э фариштам. Гўзалим. Ольгажонимнинг бундай ўғилчаси борлигини билганим йўқ эди. Хотин тинчланиб, меҳмонларга бироз кўниккандан сўнг, Иван Иванович уни олдига чақириб иккилари ёлғиз гаплашдилар. Егорушка бошқа уйга чиқиб кетди, бу уйда тикув машинаси бор, нариги уйдагидек икона ва гуллар кўп. Машинанинг олдида офтобда қорайган, юзлари Титнинг юзига ўхшаган тўла, тозагина чит кўйлак кийган бир қиз турибди. Қиз кўзларини сира юммай Егорушкага қараб турибди ва афтидан жуда уялиб турганга ўхшайди. Егорушка унга қараб бироз тикилиб тургач:

— Отинг нима?— деб сўради.

Қиз лабларини қимирлатиб, йиғлагудай бўлиб, секингина жавоб берди:

— Атка...

Қизнинг Атка дегани, Қатъка дегани эди.

Нариги уйда Иван Иванович:

— Агар илтифот қилсангиз бола сизникида турсин, биз сизга ойига ўн сўмдан пул тўлайлик. Боламиз ювош, мўмин, қобил... — деб шивирлар эди.

Настасья Петровна йиғламсираган, товуш билан деди:

— Иван Иванович, сизга нима дейишимни ҳам билмайман, ўн сўм яхши пул, лекин бировнинг боласи учун кўрқаман, ётиб-нетиб қолгундай бўлса, ёки...

Егорушкани яна бу уйга чақирганларида Иван Иванович қалпоғи кўлида хайрлашмоқда эди.

— Гап шу, демак сизникида қолаверсан, хайр.— Жиянига қараб,— Егор, сен бу ерда қол, шўхлик қилма, Настасья Петровнанинг гапидан чиқма... Хайр. Мен эртага яна келаман,— деди.

Чиқиб кетди. Настасья Петровна Егорушкани яна қучоқлаб, ширин сўзлар билан эркалатди, сўнгра кўзида ёши билан дастурхон ёзишга киришди. Орадан уч дақиқа ўтар-ўтмас Егорушка унинг ёнида ўтириб, битмас-туганмас саволларига жавоб бермоқда ва иссиқ, ёғли шўрва ичмоқда эди.

Кечқурун яна шу стулда ўтириб бошини кўлига қўйгани ҳолда Настасья Петровнанинг гапларини тинглар эди. Настасья Петровна гоҳ йиғлаб, гоҳ кулиб Егорушканинг онасининг ёшлик чоғини, ўзининг эрга текканини ва болаларини сўзлар эди... Печка ичида чигиртка чириллар, лампадан чиққан овоз аранг эшитиларди. Хотин секин-секин сўзлар ва ҳовлиққанидан ҳар дамда бир ангишвонасини кўлдан туширар, невараси Катя эса стол тагига кириб, ангишвонани топиб чиқар ва Егорушканинг оёқларини томоша қилса керак, ҳар гал стол тагига кирганида унда анчагача ўтириб қолар эди. Егорушка кампирнинг сўзини тинглаб, унинг соқолли катта холини ва кўз ёшидан қолган изларни томоша қилиб мудраб ўтирар эди... Егорушка хафа, жуда маъюс эди. Кечқурун сандиқ устига ўрин солиб бердилар, агар кечаси қорнинг очиб, овқат егинг келса, даҳлизга чиқиб, тарелка тагидаги пишган жўжа гўштини олиб егил, деб айтиб қўйдилар.

Эртасига эрталаб Иван Иванович билан Христофор ҳазрат хайрлашгани келдилар. Настасья Петровна қувониб, самовар қўймоқчи бўлган эди, лекин жуда шошиб турган Иван Иванович қўлини силтаб:

— Чой ичиб, қаймоқлашиб ўтиришга вақтимиз йўқ, ҳозир кетамиз, — деди.

Хайрлашиш олдидан ҳаммалари йиғилишиб ўтирдилар. Андак фурсат жим ўтирган Настасья Петровна бир оҳ уриб, намли кўзлари билан иконага тикилди.

Иван Иванович ўрнидан тураркан:

— Хўш, демак сен қоласан... — деди.

Унинг чеҳрасидаги жиддийлик йўқолиб, андак қизаринқиради, қайғу аралаш кулумсираб деди:

— Менга қара, ўқи... онангни унутма, Настасья Петровнанинг сўзидан чиқма... Агар яхши ўқисанг, мен сени унутмайман.

Иван Иванович чўнтагидан ҳамёнини олиб, орқасини Егорушкага ўгириб, майда-чуйда чақаларни кавлаштириб, Егорушкага ярим танга берди. Христофор ҳазрат, оҳ тортиб, Егорушкага фотиҳа берди.

— Худо ва муқаддас руҳ ҳақи... — деб дуо қилди. — Ўқи, захмат чек. Агар мен ўлсам ҳақимга дуо қил. Мана мендан ҳам ярим танга ол...

Егорушка унинг қўлини ўпиб, йиғлаб юборди. Аллақандай бир туйғу унинг кўнглига, бу чолни энди ҳеч кўролмайсан деган фикрни солди.

Иван Иванович худди уйда ўлик бордек секингина сўзлаб:

— Настасья Петровна мен гимназияга ариза бердим. Еттинчи августда имтиҳонга олиб борасиз... Хўш, хайр. Худога топширдим. Егор, хайр.

Настасья Петровна инграгандай:

— Чой ичиб кетсангиз бўлар эди, — деди.

Егорушканинг кўзлари ёшга жиқ тўлиб, тоғаси билан Христофор ҳазратнинг чиқиб кетганларини ҳам кўрмай қолди. Югурганича дарча тагига бориб, ҳовлида уларни кўрмади, ўз вазифасини бажариб, мамнун ҳолда дарвозадан қайтиб малла итни кўрди, холос. Егорушка ни-ма қилганини ўзи ҳам билмай, югурганича уйдан чиқиб кетди. Дарвозадан чиқиб қараганида Иван Иванович билан Христофор ҳазрат биринчиси қўлидаги илмоқлик калтак билан, иккинчиси ҳассаси билан ишора қилиб муйишдан бурилиб кетдилар; Егорушка бу кишилар ке-

тиши билан шу чоққача бошидан кечириб келган нарсаларини ҳам, худди тутун сингари ғойиб бўлиб кетгандек сизди. Бундаги эшакчага ўтириб, ночор ва ноилож зор-зор йиғлаб, бундан кейин бошланадиган номаълум янги турмушни кўз ёши билан қутлар эди.

Бу янги турмуш қалай бўлар экан?

ЧИРОҚЛАР

Ташқарида итнинг вовулагани эшитилди. Мен билан инженер Ананьев ва унинг ёрдамчиси студент фон Штенберг ит кимга вовуллаётганини кўриш учун баракдан ташқарига чиқдик. Мен меҳмон бўлганимдан баракдан чиқмаслигим ҳам мумкин эди. Иқдор бўлайки, ичилган винодан бошим айланиб тургани учун ташқари чиқиб, соф ҳавода нафас олишни орзу қилиб турардим.

— Ҳеч ким йўқ-ку... — деди Ананьев, биз ташқарига чиққанда.— Нега бекорга вовуллайсан Азорка? Аҳмоқ!

Теварак-атрофда ҳеч кимса кўринмайди. Хонаки қора ит—аҳмоқ Азорка бекорга вовулагани учун узур сўрагандай чўчиброқ ёнимизга келди-да, думини ликиллатди. Инженер энгашиб, унинг икки кулоғи орасини силади.

— Ҳай жонивор, нега бекорга вовуллайсан?— деди Ананьев, болаларга ва итларга хушфеъл одам гапиргандай.— Хўш, ёмон туш кўрдингми? Доктор, кўринг-а,— деб, у менга мурожаат қилди.— Бу жуда асабий жонивор. Ёлғизликка тоқат қилолмайди, ҳамиша ёмон тушлар кўради, босинқираб, кўзларига ҳар нима кўринаверади. Бақириб берсанг, жазаваси тутади-ю, ўзини йўқотиб қўяди.

— Ҳа, жуда нозик ит...— деди студент, унинг сўзини маъқуллаб.

Азорка ўзи тўғрисида гап бораётганини сезиб, тумшугини юқори кўтариб, ғиншиди, гўё: «Ҳа, баъзида қаттиқ азобланаман, лекин сизлар, марҳамат қилиб, мени кечиринглар!» деди.

Август ойи, тун серюлдуз бўлса ҳам хийла қоронғи. Умримда бугунгидай фавқулодда вазиятга тушмаганимдан серюлдуз тун ҳам сокин, кўнгилсиз ва аслидагидан

қоронғироқ бўлиб кўринди. Мен эндигина қурилаётган темир йўл линиясида эдим. Тайёр бўлай деб қолган темир йўл кўтармалари, қум уюмлари, тупроқ ва шағаллар, бараклар, чуқурлар, ҳар жой-ҳар жойда ётган замбил ғалтаклар, ишчилар яшаётган ертўлалар тепасидаги тупроқлар — қоп-қора тун ўз бўёғига бўяган ана шу барча нарсалар аралаш-қуралаш бўлиб, ер устида қадимий тартибсиз бир манзара ҳосил қилган эди. Бу барча буюмлар кўз олдимда шу қадар бетартиб ястаниб ётардики, кавлаб ташланган, ҳеч нимага ўхшамаган, бадбуруш ерда одамларнинг ва тик симёғочнинг қорасини кўриш ғалати туйиларди; ҳар иккиси ҳам манзарани бузиб турар, осмондан тушганга ўхшарди. Жимлик, фақат симёғоч устида аллақандай фингиллаш эшитилар эди.

Биз кўтарма тепасига чиқиб, пастга қарадик. Биздан тахминан эллик сажин нарида, тун қўйнида чуқурлар, баланд-пастлик ва тепалар яхлит нарсадек қорайиб кўринган ерда хира чироқ милтилларди. Ундан нарида иккинчиси, кейин учинчиси кўринди. У чироқлардан юз қадамча нарида ёнма-ён турган икки қизил кўз — эҳтимол, бирор баракнинг деразаси йилтирайди. Маржондек тизилиб кетган чироқлар тобора ғуж бўлиб, узоқлашиб, хиралашиб шу қўйи уфққача бориб туташиб, ярим доира ясайди-да, чапга қайрилиб кетади ва узоқда, қоронғилик қўйнида кўздан ғойиб бўлади. Чироқлар қимирламасди. Тун сукутида ва телеграф симларининг фингиллашида қандайдир умумийлик борлиги сезилиб турарди. Ана шу кўтарма остига аллақандай муҳим сир кўмиб юборилгану, бу сирдан фақат чироқлар, тун ва телеграф симларигина хабардорга ўхшайди. . .

— Эҳ, қандай роҳати жон-а! — деб чуқур нафас олди Ананьев. — Бу ерларнинг кенглиги ва гўзаллигидан кўз узгинг келмайди! Манави кўтармани кўринг! Бу кўтарма эмас, Монбланнинг ўзгинаси! Унинг баҳоси бир қанча миллион. . .

Чироқлар ва баҳоси бир қанча миллионли кўтармадан завқланган, винодан кайфи чоғ ва нозик ҳисларга берилган ишженер, студент фон Штенберг елкасига қоқаркан, ҳазиллашган оҳангда сўзида давом этди:

— Хўш, Михайло Михайлич, нега ўйлаб қолдингиз? Ўз қўлинг билан бунёд қилган нарсага қараш завқли эканми? Ўтган йили, худди мана шу биз турган ер қупқуруқ чўл эди, инсон оёғи тегмаганди. Мана энди кўра-

сизки, ҳаёт, цивилизация кириб келди! Худо ҳақи, булар қандай яхши! Сиз билан биз темир йўл қураётимиз, биздан кейин, айтайлик юз ёки икки юз йил ўтгач, яхши одамлар фабрикалар, мактаблар, касалхоналар қурадилар — қарабсизки, бу ерлар яшнаб кетибди! А?

Студент қўлларини чўнтагига тикқанича кўзини чироқлардан узмай, қимирламай турарди. У, инженернинг гапига қулоқ солмас, ниманидир ўйларди. Шу топда у, баъзан кишида бўладиган вазиятни бошидан кечирар — на гапиргиси, на эшитгиси, келарди. Узоқ жим турганидан кейин, мен томон ўгирилиб, секингина:

— Шу охири кўринмас чироқлар нимага ўхшайди?— деб сўради.— Улар менда, минг йиллар илгари яшаб, аллақачон қирилиб кетган, қандайдир амалекитянлар ёки филистимлянлар лагерлари сингари ўтмиш хотирасини уйғотди. Назаримда, аллақандай қадимий халқ шу ерга манзил қуриб, жойлашган-да, тонг отишини кутмоқда, тонг отиши билан у Саул ёки Довуд билан жангга киради. Тасаввуримнинг тўла бўлиши учун ёлғиз қарнайлар овози-ю, соқчиларнинг бир-бирлари билан аллақандай эфиопия тилида гаплашишларигина етмайди.

— Ҳа, шундай...— деб унинг фикрига қўшилди инженер.

Шу лаҳзада гўё жўрттага темир йўл бўйлаб шамол эсди ва қурол-аслаҳа жаранглашига ўхшаган овоз келди. Ўртага жимлик чўкди. Инженер ва студентнинг ҳозир нима тўғрида ўйлаётганини билмайман, аммо аллақачон ўлиб кетганлар кўз олдимда кўриниб, соқчилар ҳам нотаниш тилда гаплашаётганга ўхшаб кетди. Тасаввурим чодирлар, ғалати одамлар ва уларнинг кийимлари, қурол-аслаҳаларини дарров кўз олдимга келтирди...

— Шундай,— деб гўлдиради ҳаёл суриб турган студент.— Бир вақтлари, мана шу дунёда филистимлянлар ва амалекитянлар яшаган, урушлар қилган, ҳаётда маълум роль ўйнаган эди, мана энди улардан нишон ҳам қолмади. Биз ҳам шундай бўламиз. Ҳозир темир йўл қураётимиз, мана шу ерда туриб, фалсафа сотаётимиз, орадан икки мингча йил ўтгач, бу тепаликдан, оғир меҳнатдан кейин ухлаб ётган барча кишилардан асар ҳам қолмайди. Аслида бу даҳшат!

— Яхшиси, сиз бу фикрларни ташланг...— деди инженер жиддий ва ўгит бергандай.

— Нима учун?

— Шунинг учун... Бу фикрлар ҳаётни бошлаш эмас, уни тугатиш керак деган бўлади. Бундай фикрларни айтишга сиз ҳали ёшлиқ қиласиз.

— Нимага ахир?— деди студент яна.

— Ҳаётнинг чириклиги ва арзимаслиги, унинг маъносизлиги, ўлимнинг муқаррарлиги, нариги дунё ва бошқа тўғридаги гаплар, чироғим, қариган чоғингда, узоқ ички туйғуларни бошингдан кечирганингдагина яхши ва табиий, чинакам ақлий бойлик бўлади; мустақил ҳаётга эндигина қадам қўйиб келаётган ёш йигитнинг ақл-идроки учун бу нарса бахтсизликдан ўзга нарса эмас! Ҳа, бахтсизликнинг худди ўзи!— деди Ананьев ва қўл силтади.— Менимча, сиздек ёш йигитнинг бундай фикрлар билан яшаганидан кўра бошсиз юргани афзал! Барон, мен бу сўзларини сизга жиддий равишда айтяпман. Бу ҳақда кўпдан бери сиз билан гаплашмоқчи бўлиб юргандим, чунки, танишган вақтимдаёқ сизнинг ана шу лаънати фикрларга иштиёқингиз борлигини сезган эдим!

— Худоё тавба, нега энди лаънати бўлади?— деди жилмайиб студент. Унинг юзидан ҳам, сўз оҳангидан ҳам инженер бошлаган бахс ўзини мутлақо қизиқтирмаётгани, фақат одоб юзасидан, инженер сўзи ерда қолмасин деб жавоб қилаётгани кўриниб турарди.

Ўйкум келиб, кўзим юмилиб борарди. Мен, ҳозир қайтиб кирамиз-у, бир-биримизга хайрли кеч тилаб, дарҳол ётамиз деб ўйлаган эдим, лекин, менинг бу истагим тезда амалга ошмади. Баракка қайтиб киргач инженер бўш шишаларни йиғиштириб, кровать остига қўйди-да, каттакон сават яшчикдан яна икки шиша олди. Шишаларни очиб, доимий иш жойига келиб ўтирди. У, ичишни, гаплашишни ва ишлашни кўзда тутганга ўхшарди. Инженер стаканидан вино ҳўплаб қўйиб, қалам билан аллақандай чертёжларга белги қўяркан, студентнинг ножўя фикрлар билан боши банд эканини исботлашни давом этдирди. Студент унинг ёнида аллақандай ҳисоботни кўздан кечириб, индамай ўтирарди. Унинг менга ўхшаб на гапиргиси, на эшитгиси келарди. Ўзим эса ишлаётганларга халақит бермаслик учун ва ҳар онда ётишимни таклиф қилишларини кутиб, бир четда, столдан анча нарида, инженернинг қийшиқ оёқ сафар кроватида зерикиб ўтирардим. Соат ўн иккидан ошган эди.

Қиладиган ишим бўлмаганидан янги танишларимни кузатиб ўтирдим. Ананьевни ҳам, студентни ҳам илгари

кўрмаган эдим. Улар билан шу кечаси танишган эдим. Мен, ўзим меҳмон бўлиб турган помешчик уйига ярмаркадан кечқурун отда қайтиб келаётиб, қоронғида адашиб, бошқа йўлга тушиб кетибман. Темир йўл ёқасида адашиб юрарканман, қоронғи тобора қуюқлашиб бораётганини кўриб, пиеданинг ҳам, отлиқнинг ҳам йўлини тўсувчи «оёқяланглар»дан ваҳима олиб, йўл босишга юрагим дов бермай, дуч келган бараклардан бирининг эшигини қоқдим. Мени Ананьев ва студент хушнуд кутиб олди. Мутлақо бир-бирини танимаган ва тасодифан учрашиб қолган одамлар ўртасида бўлгани каби биз ҳам тез орада танишиб олдик, аввал биргалашиб чой ичдик, кейин вино ичишга ўтганда бир-бирини узоқ йиллардан бери билган одамдек апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Орадан бир соат ўтар ўтмас мен уларнинг кимлиги, бу узоқ чўлга пойтахтдан нега келиб қолганларини билдим. Улар ҳам менинг кимлигим, фикрларим ва нима юмуш билан юрганимни билиб олишди.

Инженер Ананьев, Николай Анастасьевич, тўладан келган, кенг елкали, ташқи қиёфасидан Отелло сингари «кексалик водисига тушиб бораётган», ҳатто керагидан кўра семизроқ одам эди. Совчилар тили билан айтганда унинг «илиг-илтиги тўлган», яъни ёш ҳам эмас, қари ҳам, яхши ейишни, ичишни, ўтмишни мақташни севадиган, юрганда сал нафаси қисилиб, уйқусида қаттиқ хуррак отадиган пайти эди. Кишилар билан муомалада эса штаб офицер лавозимига эришиб, энди семира бошлаган оққўнгил одамлар сингари салмоқли ва мулойим гаплашарди. Соч соқолига ҳали оқ ораламаганига қарамай, ўзи ҳам сезмай, ёшларни мурувват билан беихтиёр «азим» деб аташга ўрганиб кетганди. Шу туфайли уларнинг фикрини мулойимлик билан тергаб қўйишга ўзини ҳақли деб биларди. Унинг ҳаракати, овози оҳиста ва бир маромда, ўзининг катта ҳаёт йўлига чиқиб олганини, қўлидан иш келишини ва нони бутун бўлиб қолганини, ҳар нарсага ўз нуқтани назари билан қарай олишини яхши билган одамдек ишонч билан гапирарди... Офтобда қорайган, катта бурунли юзи ва томирлари бўртиб чиққан бўйни гўё сизга: «Мен тўқ ва соғломман, ўзимдан мамнунман, вақти келиб, сиз ёшлар ҳам тўқ, соғлом ва ўзингиздан мамнун бўласиз. . .» деб турарди. Унинг устида қийиқ ёқа чит кўйлак, кенг суруп чолворини улкан этиклари қўнжиги тикиб олганди. Баъзи майда-чуйда-

ларга қараб, жумладан жун ипдан тўқилган рангдор белбоғчаси, кўйлагига ёқа тутилгани ва тирсагидаги ямоқгача қараб, унинг уйланганини ва хотини яхши кўришини фаҳмладим.

Йўл ишлари институтининг студенти, Михаил Михайлович, барон фон Штенберг ёш бўлиб, йигирма уч-йигирма тўртларга кирган эди. Ёлғиз малла сочлари билан сийрак соқолигина, юз бичимининг сал бесўнақай ва кўримсизлиги унинг остзей баронлари авлодидан келиб чиққанини эслатиб туради, бошқа жиҳатлари — исми, эътиқоди, фикри, ўзини тутиши, юзи ва қилиқлари русга ўхшарди. У ҳам Ананьев сингари кенг чит кўйлак кийган, оёғида катта этик. Сал букчайган, сочларини кўпдан бери текислатмаган, офтобда қорайган бу йигит студентга ҳам, баронга ҳам ўхшамас, кўпроқ оддий рус мастери ёрдамчисига ўхшарди. Ўзи кам гап, кам ҳаракат, винони истар-истамас ичади, ҳисоботни беэътибор текширар ва ҳамиша алланимани ўйлаётганга ўхшарди. Унинг ҳам ҳаракати ва гапириши оҳиста ва бир маромда бўлиб, лекин ундаги оҳиста ҳаракат инженерникига бутунлай ўхшамасди. Офтобда қорайган, ўйчан ва жилмайиб турадиган юзлари, салгина ўқрайиб қаровчи кўзлари ва бутун вужуди ҳавсаласизлигини ва ғайратсизлигини кўрсатиб турарди. . . унинг қарашидан, чироқ ёняптими, ёнмаяптими, вино ширинми, бемазами, текширган ҳисоби тўғрими, нотўғри — унга барибирга ўхшарди. . . Мен унинг очиқ ва хотиржам чеҳрасига қараб: «Ҳозирча мен маълум иш қўлдан келишдан ҳам, нони бутун бўлишдан ҳам, ўз нуқтаи назарига эга бўлишдан бирон яхши нарсани кўрмадим. Буларнинг ҳаммаси бўлмағур гаплар. Илгари Петербургда эдим, ҳозир баракда ўтирибман, кузда яна Петербургга қайтиб кетаман. Кейин баҳорда яна бу ёққа келаман. . . Булардан нима фойда, билмайман, буни ҳеч ким ҳам билмайди. . . Шундай бўлгач, бу ҳақда гапиришдан ҳеч қандай фойда йўқ. . .» деган ифодани уқидим.

Инженернинг сўзларини у қизиқмай, гапга тушиб кетган оқкўнгил ўқитувчининг сўзини юқори синфдаги кадетларга ўхшаб бепарво эшитади. Менга инженернинг айтганлари барон учун янгилик эмас, гапиришга эринмаганида унинг ўзи янги ва маънилироқ фикрлар айта оладигандек туйилди. Ананьев ҳамон қўймасди: у, энди оқкўнгиллик билан, ҳазиллашган оҳангда эмас, жиддий ра-

вишда, ҳатто ўзининг одатдаги оҳиста сўзлашига зид бўлган қизғинлик билан тушунтирарди. Менимча у, умумий тарзда муҳокама юритишга қизиқадиган, ҳатто уни севадиган кўринади. Лекин, талқин қилмайди, бунга ўрганган ҳам эмас. Бу нарса унинг ҳар бир сўзидан сезилиб туради. Шунинг учун мен унинг нима демоқчи бўлганига дарҳол тушунолмадим.

— Бу фикрларни бутун вужудим билан ёмон кўраман!— деди у.— Ёшлигимда мен ҳам шу дардга учраган эдим, ҳозир ҳам балки ундан бутунлай халос бўлмагандирман. Балки лақиллаб, баланд дорга осилгандирман, иш қилиб улар менга фақат ёмонлик келтирди. Бу маълум гап! Ҳаётнинг беҳудалиги, маънисизлиги, биз яшаб турган дунёнинг чириганлиги, «ҳаётнинг пучлиги» тўғрисидаги Сулаймон замонидан қолган фикрлар инсон тафаккурининг ҳозиргача энг олий ва сўнгги босқичини ташкил қилиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Мутаффақир шу босқичга етдими, бўлди — шу ерда тўхтайти! Ундан нари ўтолмайди! Шу ерда муътадил мия ўз фаолиятини якунлайди, бу табиий бир нарса. Бизнинг бахтсизлигимиз фикрлашни худди шу чеккадан бошлашимизда. Одатда муътадил одамлар тамом қилган жойдан биз бошлаймиз. Биз биринчи қадамданок, мия мустақил ишлай бошлашиданок дарҳол энг олий ва сўнгги босқичга чиқиб оламиз-да, қуйи босқичлар борлигини билгимиз ҳам келмайди.

— Бунинг нимаси ёмон?— деб сўради студент.

— Ахир тушунсангизчи, бу бузуқлик-ку!— деб қичқирди Ананьев ғазаб билан унга тикилиб.— Агар биз пастки босқичларни босиб ўтмай туриб, юқорига чиқиб олиш йўлини топган бўлсак, у тақдирда, турли бўёқлар, овозлар ва фикрлар билан тўла ҳаёт деб аталган узун зинанинг бизга қиммати қолмайди. Сизнинг шу ёшдаёқ бундай фикр юритишингиз беҳуда ва аҳамиятсиз эканини мустақил ва онгли ҳаётингизда ҳар бир қадамда тушунишингиз мумкин. Масала, сиз, ҳозир Дарвин ёки Шекспир китобини ўқигани ўтирдингиз дейлик. Бир саҳифани ўқиб бўлмай туриб, сизнинг узоқ ҳаётингиз ҳам, Шекспир ҳам, Дарвин ҳам кўзингизга беҳуда, бўлмағур бўлиб кўринади. Чунки, сиз ўзингизни вафот қилишингизни, Шекспир билан Дарвинлар ҳам аллақачон ўлиб кетганини биласиз, уларнинг фикрлари на ўзларини, на ерни, на сизни ўлимдан сақлаб қололмайди, демак, ҳаёт

маъносиз ва беҳуда экан, у тақдирда барча билимлар, шеърият ва олий фикрлар кераксиз овунчоқ — катталар ўйинчиғи бўлиб қолади. Шундай қилиб сиз иккинчи саҳифага ўтмаёқ ўқишни йиғиштириб қўясиз. Энди бошқа бир мисолни олайлик, ақлли одам деб олдингизга кишилар келиб, жумладан, уруш керакми, ахлоққа тўғри келадими деб, сўради. Бу даҳшатли саволга елкангизни қисиб, бу ҳақдаги мавҳум умумий гаплардан бирини айтган бўлардингиз, чунки, бундай фикрда бўлган сиз учун, юз минглаб кишилар мажбуран ўлдириладими ёки улар ўз ажали билан ўладими — барибир: у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам натижа бир — улар тупроққа айланади ва унутилади. Биз сиз билан бирга темир йўл қураётирмиз. Энди, шундай бир савол туғилади, биз қураётган йўл барибир икки минг йилдан кейин тупроққа айланса, ҳозир бош қотиришимизнинг, янгилик ўйлаб топшимизнинг, шаблондан қочишимизнинг, ишчиларни аяшимизнинг, ўғирлик қилиш ё қилмаслигимизнинг нима кераги бор? Ҳоказо ва ҳоказолар... Энди ўзингиз ҳам рози бўлинг, агар шундай бемаза фикр юритсак на фанда, на санъатда, ва на ана шу фикрлашнинг ўзида ҳеч қандай прогресснинг бўлиши мумкин эмас. Биз ўзимизни халқдан ҳам, Шекспирдан ҳам ақлли деб ўйлаймиз, аслида эса бизнинг фикрлаш фаолиятимиз, пастки босқичга тушишга истагимиз йўқлигидан, баландга чиқишга юқори босқичнинг бўлмаганидан беҳуда бўлиб қолади. Миямиз бир жойида тўхтаб, бир ердан жилмай қолади... Мен ана шу фикрларнинг оғир юки остида олти йилга яқин адашиб юрдим, худо урсинки, ана шу вақт ичида биронта бамаъни китоб ўқимадим, ақлим бир пақирлик ошмади, ахлоқ маромим ҳатто бир ҳарф ҳам бойимади. Бундан ортиқ бахтсизлик бўладими? Яна ўзимизнинг мана шундай заҳарланганимиз устига, атрофимизни ўраган кишилар ҳаётини ҳам заҳарлаймиз. Ўзимизнинг ана шу тушкунлигимиз билан ҳаётдан воз кечсак, ғорларда умр ўтказсак ёки ўлишга шошилсак майли эди-я, биз бунинг тескарисини қилиб, умумий қонунга итоат қилган ҳолда, яшаймиз, ҳис қиламиз, хотинларни севамиз, болаларни тарбия қиламиз, йўллар қураамиз!

— Бизнинг фикрларимиздан бировга фойда ҳам, зиён ҳам йўқ-да... — деди студент, истар-истамас.

— Йўқ, сиз ахир, қўйсангиз-чи. Сиз ҳали ҳаётнинг аччиқ-сучугини тотганингиз йўқ, отахоним, менинг ёшимга

етинг, ана ўшанда биласиз! Бизнинг фикрлашимиз сиз ўйлагандек зарарсиз эмас. Амалий ҳаётда, кишилар билан тўқнашганда улар бизни даҳшатли воқиаларга ва бемаза ҳолларга дуч келтиради. Мен шундай воқиаларни бошдан кечирганман, мен уни душманамга ҳам раво кўрмайман.

— Масалан?— деб сўрадим.

— Масалан?— деб саволимни такрорлади инженер; у, ўйлаб олди, илжайди кейин яна сўзлаб кетди:— Масалан, мана шундай бир воқиани олайлик. Аниқроғи воқиа эмас, боши ва кети бўлган бутун бир саргузашт! Ажойиб сабоқ бўлган эди! Эҳ, шундай сабоқки!

У, бизга ва ўзига вино қуйди, ўз тегишини ичгач, кенг кўкрагини кафти билан силади ва кўпроқ менга қараб ҳикоясини бошлади:

— Бу воқиа уруш тугаб, мен курсни тамомлаганимдан сал кейин, 187... йилнинг ёз ойларида бўлган эди. Мен Кавказга кетаётиб, йўлда денгиз бўйига жойлашган Н... шаҳарида беш кун яшадим. Ўзим ана шу шаҳарда туғилиб, ўсганман, шу туфайли, пойтахтдан келган кишига ҳар қанақангги Чухлома ёки Қаширадаги сингари Н. шаҳарида яшаш ҳам зерикарли ва кўнгилсиз бўлишига қарамай, менинг кўзимга у одатдан ташқари кўнгилли, роҳатбахш, илиқ ва кўркам бўлиб кўринди. Бир вақтлари ўзим ўқиган гимназия ёнидан ўтарканман қалбимни ғамгин кайфият қоплаб олди, таниш шаҳарнинг истироҳат боғида ҳам ғамгин ҳолда сайр қилиб юрдим, кўпдан бери кўрмаган, аммо ўзим билган кишиларни ғамгинлик билан яқиндан кўришга тиришдим... Ҳаммаси мана шундай ғамгин суратда бўлди...

Ҳа, дарвоқе, бир кун кечқурун Карантин деб аталувчи жойга бордим. Бир вақтлари вабо касали тарқалган маҳалда бу ер чиндан ҳам карантин бўлган эди, ҳозир эса бу чорбоғчилар яшайдиган миёнагина, сийрак дарахтзор. Унга шаҳардан чиққан тўрт чақиримли яхши, юмшоқ йўл билан келинади. Йўлда кетаётиб, чап қўлла кўм-кўк денгизни, ўнг қўлда чегараси йўқ, кўримсиз чўлни томоша қилиб бордим; нафас олиш енгил, кўз қараб тўймайди. Дарахтзор шундайгина денгиз ёқасида. Мен извозчига жавоб бериб юбориб, таниш дарвозадан тўғри ичкари кириб бордим ва биринчи навбатда ёшликдан севган жойим — кичкинагина ғиштин шийпончага

қараб бордим. Ана шу қўпол устунли қадимий мазор ёд-горлиги билан Собакевич дағаллигини ўзида мужассамлантирган юмалоқ шийпонча назаримда бутун шаҳарда энг илҳомбахш бурчакдан бири эди. У, денгиз бўйида, тик қирғоққа жойлашган бўлиб, ундан денгиз яхлит кўриниб туради.

Мен скамейкага ўтириб, панжарадан энгашиб, пастга қарадим. Шийпончадан тикка қирғоқ бўйлаб ёлғиз оёқ йўл кетган, у, тупроқ тепа ва ёввойи ўтлар ёнидан ўтиб, денгизга бориб туташган, худди ана шу ерда, қум билан қопланган паст қирғоқда нозик шилдираб, оҳиста чайқалганча тўлқин ўйнайди. Денгиз ҳозир ҳам, бундан етти йил илгари, мен гимназияни тамомлаб, пойтахтга кетган палладаги сингари улуғвор, чексиз ва беилтифот боқади; узоқда бир тўп тутун кўринди — пароход ўтиб бормоқда эди, ана шу бир жойдан жилмай ғира-шира кўринувчи тутун ва сув юзида ора-сира кўзга чалиниб қолувчи мартишка¹лардан бўлак ҳеч нима денгиз билан осмоннинг бир хил манзарасини беэмамайди. Шийпончадан ўнг томонга ҳам, чап томонга ҳам — ҳар икки томонга эгрибугри тупроқли соҳил чўзилиб кетган. . .

Ўзингизга ҳам маълумки, ғамгин киши денгиз ёки баҳайбат манзарани ёлғиз ўзи кўраркан, унинг ғамгинлиги устига ўзининг бекорга яшаб, беном-нишонсиз ўлиб кетиш ҳисси қўшилади-да, у, беихтиёр қўлига қалам олиб, дуч келган ерга исмини ёзиб қўйишга ошиқади. Шунинг учун ҳам мен ўтирган шийпончага ўхшаган барча кўздан нари, пасқам бурчакларга ҳамма вақт исмлар қалам билан ёзилган ёки қаламтараш билан ўйилган бўлади. Ҳозир ҳам ёдимда: панжаранинг у ёқ бу ёғига қараб «Х. Қ. (яъни хотира қолдирдим) Иван Корольков. 16 май 1876 йил» деган сўзларни ўқидим. Худди ана шу Корольков ёнига аллақандай маҳаллий хаёлпараст ўз исмини ёзиб: «Қуруқ тўлқинли қирғоқда у, турар буюк ўйларга тўлиқ» деб қўшиб қўйибди. Бу ёзув бўш, чочиқ, худди ҳўл шоҳидек майин эди. Аллақандай Кросс деган биттаси, чамаси ўлардай нотавон ва бефаросат одам бўлса керак, ўзининг пастаринлигини жуда яхши ҳис этиб, қаламтарашда отини бир вершокли чуқур ҳарфлар билан ёзиб чиқибди. Мен ҳам беихтиёр чўнтагимдан қала-

¹ *Мартишка* (ёки *мартин*) — чайкалар тоифасидан кичик бир қуш. *Тарж.*

мимни олиб, устунлардан бирига исмимни ёзиб қўйдим. Ҳа, буни айтилаётган воқиага даҳли йўқ... Кечирасиз, мен қисқагина қилиб сўзлаб беришни билмайман.

Мен ғамгин ва бироз зериккан эдим. Зерикиш, жимлик ва тўлқинларнинг шувирлаши мени ҳозиргина сиз билан гаплашган фикрларга олиб келди. У маҳалда, етмишинчи йилларнинг охирида бу нарса халойиқ ўртасида тарқалганди. Саксонинчи йилларнинг бошига келиб, аста-секин адабиётга, фан ва сиёсатга ҳам ўтди. У маҳалда мен энди йигирма олти ёшга киргандим, лекин мен ҳаётнинг беҳуда ва бемаънилигини, ҳамма нарса алдаш ва хомхаёлдан иборат эканини, Сахалин оролида каторгада яшовчилар ҳаёти билан Ниццада ўтказилган умрнинг фарқи йўқлигини, Кант мияси билан пашша мияси ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқлигини, бу оламда ҳеч ким ҳақ ва айбдор эмаслигини — ҳаммаси бекорчи сафсаталигини, шунинг учун уларни улоқтириб ташлаш кераклигини яхши билиб олгандим! Ўзимнинг яшамоқда эканим билан гўё мени яшашга мажбур қилаётган аллақандай номаълум кучга илтифот кўрсатаётганга ўхшардим: гўё мана, кўриб қўй, ҳой куч, яшайпман, лекин мен ўз ҳаётимни бир пақирга ҳам олмайман деярдим! Мен фақат маълум бир йўналишда, лекин турли тусда фикр юритардим, бу жиҳатдан ўз ишини яхши билган, атиги биргина картошкадан юз хил мазали овқат пиширадиган пазанда ошпазга ўхшардим. Очиқ гап, мен бир томонлама, ҳатто маълум даражада тор доирада фикр юритардим. Лекин ўзимга, фикрлаш доирамининг боши ҳам, охири ҳам йўқдек, фикрим гўё денгиздек кенг бўлиб кўринарди. Энди, ўзимдан қиёс қилиб айтсам, ҳозир биз сўзлаётган фикр юритиш ҳам аслида гиёҳ сингари, яъни томоки ёки морфий каби ўзига тортади, киши унга одатланиб, тусаб туради. Шу туфайли ёлғиз қолган ҳар бир минутда ва ҳар бир қулай фурсатда киши ҳаётнинг бемаънилиги ва нариги дунё тўғрисидаги фикрларга берилиб, шу билан лаззатланади. Мен шийпончада ўтирган пайтимда, узун бурунли грек болалари сиполик билан хиёбонда сайр қилиб юришарди. Мен ана шу қулай фурсатдан фойдаланиб, болалардан кўз олмай:

«Хўш, манави болалар нега туғилди-ю, нега яшамоқдалар? Уларнинг яшашида бирон маъно борми? Ўзлари ҳам нима учун эканини билмай катта бўлишади, ҳеч

керак бўлмаган ҳолда, мана шу узоқ бурчакда яшашади-да, ўлиб кетишади...» деган фикрни кўнглимдан ўтказдим.

Очиғини айтсам, болаларнинг мана шундай сиполич билан юришлари, ўзларининг кичкина бўлмағур ҳаётларини қиммат кўриб, дунёда нима учун яшаёганларини гўё яхши билгандай бир-бирлари билан жиддий равишда гаплашаётганлари алам қилди... Хиёбоннинг нариги бошида, узоқдан уч аёлнинг қораси кўрингани ҳали ҳам эсимда. Аллақандай ойимқизлар — бири пуштиранг кўйлакли, иккитаси оқ кўйлакли — алланимани гаплашиб, кулиб, қўлтиқлашган ҳолда ёнма-ён келишарди. Уларни кузатиб турарканман, ўзимча:

«Зерикиб қолмаслик учун биронта хотин билан бу ерда икки кунгина дон олишсак ёмон бўлмас эди!» деб ўйладим.

Худди шу лаҳза Петербургдаги ойимча олдида бундан уч ҳафта илгари сўнги марта бўлганим эсимга келди, шу туфайли бирон аёл билан сал вақтга бўлса ҳам танишиш хўп маъқул гап бўлишини кўнглимга тугдим. Уртадаги, оқ кўйлакли ойимқиз дугоналарига нисбатан ёшроқ ва гўзалроқ эди, ўзини тутишига, кулишига қараганда гимназиянинг юқори синфида ўқиса керак. Кўнглимга келган ана шу ножўя ўйни яширмай, унинг кўкрагига қарадим-да:

«Музика чалишни, ўзини тутишни ўрганади, аллақандай, худо ўзинг кечир, грекка эрга тегади, бир хилда аҳмоқона ҳаёт кечиради. Ҳеч қандай кераги бўлмаган ҳолда, нималигини ўзи ҳам билмай, бирталай болаларни туғиб беради, кейин ўлиб кетади. Ҳаёт қандай бемаъни нарса-я!» деб унинг тўғрисида ўйладим.

Умуман, шуни айтايки, мен ўзимнинг энг олижаноб фикрларимни ҳар қандай арзимаган ва содда нарсалар билан уйғунлаб, қўшиб юборишга уста эдим. Нариги дунё ҳақидаги фикрларим хотин-қизларнинг кўкраги ва оёқларига ихлос билан қарашимга халақит бермасди. Бизнинг ҳурматли баронга ҳам, унинг баландпарвоз фикрлари ҳар шанба куни Вуколовка қишлоғига бориб донжуанлик қилиб келишга сира халал бермайди. Виждонан айтганда, эсимни танибманки, хотинларга нисбатан муносабатим ғоят таҳқирли эди. Ҳозир гимназист қизни эслаб, ўша маҳалдаги фикрларим учун, уялганимдан қизариб кетдим, у маҳалда ҳеч бир уялмас эдим.

Ўзим олижаноб бир оиланинг боласи, христианман, олий маълумотим бор. Табиатан ёвуз ва тентак бўлмаган мендек одам, хотинлар билан немислар атагандек blutgeld усулида тўлаганимда ёки гимназист қизларга ҳақорат назари билан тикилганимда ҳеч қандай виждон азоби сезмасдим... Ҳамма бало шундаки, ёшликнинг ўз ҳуқуқлари бор, бизнинг фикр юритишимиз эса, бу ҳуқуқлар яхшими ё жирканчми эканига ҳеч бир қарши эмас. Қимки, ҳаётнинг бемаънилигини ва ўлим муқаррар эканини билса, ундай одам табиат билан бўладиган курашга, гуноҳ тўғрисидаги тушунчага бутунлай бепарво қарайди: курашсанг ҳам, курашмасанг ҳам, бари бир ўласан ва чириб кетасан дейди... Иккинчидан, афандилар, менинг, бизнинг фикрлашимиз ҳатто ёш йигитларни ҳам ўй сурадиган қилиб қўяди. Кўп ҳолларда бизнинг мулоҳазаларимиз юракдан устун келади. Бевосита ҳис-туйғулар, илҳомланишлар майда таҳлиллар билан кўмиб ташланади. Қаердаки ўй суриш бўлса, у ерда бепарволик мавжуддир. Бепарво одамлар эса—яширишга сира ҳожат йўқ — софлик, ифбатни билмайдилар. Бу фазилатлар фақат самимий, оқкўнгил ва муҳаббатга лаёқатли одамлардагина бўлади. Учинчидан, бизнинг фикр юритишимиз, ҳаётнинг маъносини инкор этиш билан, ҳар бир шахснинг ҳам маъносини инкор этади. Равшанки, агар мен қандайдир Наталья Степановнани шахс сифатида инкор ётарканман, бу ҳолда у ҳақоратландими ё йўқми, менинг учун бари бир. Бугун унга blutgeld усулида ҳақ тўлаб, инсонлик фазилатини ҳақоратлаган бўлсам, эртага уни бутунлай унутиб юборишим ҳеч гап эмас.

Шундай қилиб, шийпончада ўтириб, қизларни кузатардим. Хиёбонда бош яланг, елкасига оқ жун рўмол ташлаб олган, малла сочли яна бир аёл кўринди. У, сайр қилиб юрди-да, сўнг шийпонга чиқди. Панжарани ушлаб, бепарволик билан пастга, кейин узоқ денгиз сатҳига қаради. Ўзи шийпончада турган бўлса-да, гўё ўтирганимни кўрмагандек, мутлақо менга эътибор бермади. Мен унинг оёғидан-бошига разм солиб чиқдим (одатда эркаклар хотинларнинг бошидан-оёғига қарайдилар). У ёш, йигирма бешдан ошмаган, ёқимтой, қадди-қомати келишган, кўринишидан эрга яқинда текканга ўхшарди, барно бир хотин эди. Устида уйда кийиладиган либос, умуман Н... шаҳаридаги барча зиёли аёллар сингари модага яраша кийинган эди.

«Қани энди шу рози бўлса...— деб ўйладим мен аёлни-
нинг келишган хипча белига, қўлларига тикилиб,— чак-
ки эмас экан... Узи бирон ҳаким-табиб ёки гимназия
ўқитувчисининг хотини бўлса керак...»

У билан танишмоқ, ёки туристлар ишқивоз бўлган
кичик бир ошиқ-машуқлик саргузаштига уни тортмоқ
осон гап эмас, эҳтимол, бутунлай мумкин ҳам эмасдир.
Унинг юзларига қараб, фикрим тўғри эканлигини фаҳм-
ладим. У, атрофга шундай қарардики, гўё денгиз ҳам,
узоқдаги тутун ҳам, осмон ҳам аллақачон унинг меъда-
сига теккан эди; афтидан у жуда чарчаган, зериккан ва
аллақандай кўнгилсиз фикрни ўйларди, шуниси ғалати
ёдики, унда ҳатто нотаниш эркак ҳузурида ҳар қандай
аёлда юз берадиган ясама бефарқлик ёки тараддудла-
ниш ҳам пайдо бўлмади.

У, зерикканлиги кўриниб турган бир нигоҳ билан мен
томон кўз ташлади-да, скамейкага ўтирди ва нима ҳақда-
дир яна ўйлай бошлади. Унинг ана шу қарашидан билдим-
ки, ҳозир хотиннинг мен билан бир чақалик ҳам иши йўқ,
ҳатто менинг пойтахтли эканим ҳам уни қизиқтирмади.
Лекин, шунга қарамай у билан гаплашишга жазм қилиб:

— Хоним, узур, бир савол сўрашга рухсат этсангиз,
бу ердан шаҳарга линейка¹ соат нечаларда жўнайди, шу-
ни айтолмайсизми?— деб сўрадим.

— Соат ўн, ўн бирларда жўнаса керак...

Мен миннатдорлик билдирдим. У менга бир-икки қа-
раб олди-да, бирдан бепарво юзида қизиқиш белгиси
кўринди. Кейин унда аллақандай таажжуб, ҳайронлик
ифодаси пайдо бўлди... Мен дарҳол ўзимни ҳеч нима
билмаганга солиб, бепарво қиёфага кирдим ва донлаш-
япти, деб ўйладим! Алланима уни қаттиқ чақиб олган-
дай, у ирғиб ўрнидан туриб кетди ва мулойимгина жил-
майиб, мени кўздан кечираркан, ботинқирамай:

— Менга қаранг, гоҳо одам янглишади, сиз Ананьев
эмасмисиз?— деб сўради.

— Ҳа, Ананьевман...— деб жавоб бердим.

— Мени танидингизми? Йўқми?

Мен хижолат тортиб, унга синчиклаб қарадим. Кўз
олдингизга келтиринг, уни юзи-кўзидан, ё қадди-қомати-
дан эмас, ёқимли, ҳорғин жилмайишидан танидим. У,
Наталья Степановна, бу ердагилар айтгандай, Кисочка

¹ *Линейка* — кўп одам ўтирадиган узун арава.

эди. Ҳа, бундан етти-саккиз йил олдин, гимназияда ўқиб юрган йилларимда, мен оҳ, десам ўпкам кўринадиган даражада севиб қолган қиз шу эди. Бу аллақачон бўлган юрак сирлари эди. . . Мен Қисочкани жажжигина, ўн беш-ўн олти ёшли гимназия ўқувчиси эканини биламан, у маҳалда Қисочка гимназия ўқувчилари таъбига жуда ёқадиган, табиатнинг ўзи гўё атайлаб Афлотин муҳаббати учун яратгандай бир нозанин эди. Қандай малоҳатли қиз эди-я! Оппоқина, момиқдай енгил ва нозик, назаримда пуфласа, пардек осмонга учиб кетадиганга ўхшарди. Юзи ҳамиша ёқимтой, ҳайрат ифодаси кезар, қўллари кичкина, узун майин сочлари хипча белга тушиб турарди, — қисқаси ой нуридек мусаффо, нозик бир жонон эди, гимназист кўзи билан қараганда таърифий йўқ бир гўзал эди. . . Мен эсимни йўқотиш даражасида уни севиб қолгандим! Тунлари ухламай, унга атаб шеърлар ёзардим. . . Шундай ҳам бўлардики, у шаҳар истироҳат боғида кечаси скамейкада ўтирар, биз гимназия ўқувчилари унинг олдида уймалашиб, иззат-икром билан қарардик. . . Бизнинг оҳ-воҳларимизга, хушомадларимизга кечки салқиндан жунжиб, кўзларини юмар ва беозор, ёқимтойгина жилмайиш билан жавоб қиларди. Шу маҳалда у жажжигина, ёқимтой мушук боласига ўхшаб кетарди; уни ҳар биримиз эркалатгимиз, бошини силагимиз келарди. Унга Қисочка деб мушук номи қўйилиши ҳам шундан эди.

Биз бир-биримизни кўрмаган мана шу етти-саккиз йил ичида Қисочка жуда ўзгача бўлиб кетибди. У, анча тўлишган, энди аввалгидек юмшоқ ва серюнг мушук боласига ўхшамас эди. Юзи ўзгармаган ва сўлмаган, сал туси ўзгариб, жиддий тусга кирганди. Сочи калтароқ, бўйи узунроқ, елкалари аввалгидан деярли икки баравар кенг бўлган эди: энг муҳими, унинг ёшига борган ҳар қандай аёлда бўладиган каби, юзида оналик ва тобелик ифодаси ёрқин сезиларди. Аввал албатта, мен унинг юзида бундай ифодани кўрмаган эдим. . . Қисқаси, илгариги биз Афлотинча муҳаббат қўйган нозик паридан, аввалгидек ёқимтой жилмайишини ҳисобга олмаганда, ҳеч вақо қолмаганди. . .

Биз гаплаша бошладик. Менинг инженер эканимни эшитиб Қисочка ниҳоятда хурсанд бўлди.

— Қандай яхши-я! — деди у, қувонч билан менинг кўзларимга боқиб, — Оҳ, қандай яхши-я! Ҳамманглар ҳам жуда азамат чиқдинглар-да! Сиз билан бирга битирган-

ларнинг биронтаси ҳам муваффақиятсизликка учрагани йўқ, ҳаммангиз яхши одамлар бўлиб етишдинглар: бири инженер, бири доктор, яна бири ўқитувчи, тўртинчиси ҳозир Петербургда отоқли артист дейишади... Ҳаммангиз ана шундай азаматсизлар! Оҳ, қандай яхши-я!

Кисочканинг кўзларида самимий қувонч ва хайрихоҳлик алангаланди. У, менга меҳрибонлик билан, укасига боққан опадек, ўз ўқувчисини кўриб қолган ўқитувчидек завқ билан қаради. Мен бўлсам унинг ёқимли юзига қараб: «Шу бугун у билан бирга бўлсам ёмон бўлмас эди!» деб ўйладим.

— Наталья Степановна, эсингиздами,— деб сўрадим,— бир сафар боғда, даста гулга мактуб қўшиб сизга берганим? Сиз, хатни ўқиб, ҳайрон бўлиб қолгандингиз...

— Йўқ, бу нарса эсимдан чиқибди,— деди мийиғида кулиб у.— Лекин, бир марта мени деб Флоренсни дуэлга чақирмоқчи бўлганингиз эсимда...

— Ростдан-а, буни қаранг, менинг эсимда йўқ...

— Ҳа, бўлган нарса, ўтиб кетди...— деб Кисочка ух тортди.— Бир вақтлар ҳаммангиз менга сиғинардингиз, энди мен сизларга сиғинаман...

Кейинги гаплардан шу нарса маълум бўлдики, Кисочка гимназияда ўқишни тамом қилгач, орадан икки йилча ўтиб, шу ерлик бир кишига, банкдами, суғурта жамиятидами, аллақерда ишлайдиган, айни маҳалда ғалла савдоси билан машғул ярим рус, ярим грек эрга тегибди. У аллақанақа Популакими ё Скарандопуломи, шунга ўхшаган ғалати фамилияли одам экан... Курғурнинг оти хотирамдан кўтарилибди... Кисочка ўзи тўғрисида оз ва истар-истамас гапирди. Гап-сўз асосан менинг тўғримда бўлди. У, институт, ўртоқларим, Петербург, келажак режаларим тўғрисида сўради. Мен нима тўғрида гапирсам ҳам у қувонар, жонланиб кетар ва: «Оҳ, қандай яхши-я!» — деб такрорларди.

Биз денгиз соҳилига тушдик, қумда сайр қилиб юриб, денгиздан кечки нам ҳаво эсганда шийпонгача қайтиб келдик. Гап ҳамон менинг тўғримда ва ўтмиш тўғрисида бўлди. Биз уйларда чироқ ўчгунча сайр қилиб юрдик.

— Бизниқига юринг, чой ичамиз,— деб таклиф қилди, Кисочка.— Самовар аллақачон қайнатилиб, дастурхон ёзилган бўлса керак... Мен уйда ёлғизман,— деди у, ям-яшил акациялар орасидан ўзининг шинамгина уйи кўзга кўринган пайтда.— Эрим ҳамиша шаҳарда бўлади, фа-

қат тунда уйга келади, шунда ҳам ҳар куни келмайди, бирам зерикаманки, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим.

Мен унинг кетидан борарканман суқланиб елкасига қарардим. Унинг эрга текканлиги менга маъқул тушди. Кичкинагина ишқий саргузашт учун ойимқизлардан кўра жувонлар дуруст. Яна, уйда эри йўқлигини айтмайсизми. Лекин, шу ондаёқ орамизда бундай саргузаштнинг бўлмаслигига кўзим етди. . .

Биз уйга кирдик. Кисочканинг хоналари чоғроқ ва шифтлари пастроқ, қишлоққа хос мебеллар билан (руслар шаҳардан четдаги уйига қўпол, оғир, ранги ўчган, ташлай деса кўзи қиймайдиган мебеллар қўяди) жиҳозланган эди, лекин, баъзи майда-чуйдаларга қараб, уларнинг қашшоқ эмаслигини, бир йилда беш-олти минг харжлаб кун кўришларини тушуниш осон эди. Эсимда турибди, Кисочка ошхона деб атаган уйи ўртасига негадир олти оёқли юмалоқ стол қўйилган эди, унда самовар ва пиёлалар, бир четда саҳифалари очиқ китоб, қалам ва дафтар ётарди. Мен кўз ташлаб, Калинин ва Бурениннинг ҳисоб масалалари китоби эканини билдим. Китобнинг «шерикат қоидалари» саҳифаси очиқ турган эди.

— Сиз кимни ўқитяпсиз?— деб сўрадим Қисточкадан.

— Ҳеч кимни. . .— деб жавоб берди у.— Ўзим, шунчаки... зерикканимдан ва қиладиган ишим бўлмаганидан, эскиларни хотирлаб, масалалар ечиб ўтираман.

— Болаларингиз борми?

— Бир ўғил кўрган эдим, бир ҳафта умр кўриб ўлди.

Чой ичгани ўтирдик. Кисочка завқ билан менга қарар, инженер бўлиб чиққанимдан, муваффақиятларимдан беҳад қувонганини айтарди. У, қанча очилиб гапирмасин, самимий равишда қанча кулмасин, бу уйдан қуруқ чиқиб кетишимга ишончим комил бўла борди. У маҳалда хотинлар билан бундай саргузаштларни ўрнига қўйишга уста эдим, иш чиқадими, йўқми менда бунга қандай имконлар борлигини дарҳол билиб олар эдим. Агар сиз, бирон лақма хотинни, ёки худди ўзингизга ўхшаб саргузашт ва енгил-елпи қувонч изловчи аёлни, ё бўлмаса сизга бутунлай ёт бўлган бемаъни хотинни қўлга туширмақчи бўлсангиз, ҳеч шубҳасиз, иш чиқишига ишонаверинг. Борди-ю, ақлли-хушли, ўзи жиддий, юзлари ҳорғинлик билан хайрихоҳликни ифода этса, сиз билан ўтирганига

чин қалбидан хурсанд бўлса, энг муҳими — сизни ҳурмат қилса, бундай аёлга овора бўлмай, индамай қайтиб кета-веришингиз мумкин. Бундай кезде иш чиқариш учун бир кун камлик қилади, бунга узоқроқ фурсат лозим.

Чироқ ёруғида Кисочка кундуз кундагидан кўра яна ҳам хушрўй кўринди. У тобора менга ёқиб бормоқда эди. Афтидан ўзим ҳам унга ёқиб бораётган эдим. Вазиятнинг ўзи ҳам ишқий саргузашт учун қулай эди-да: уйда эр йўқ, малайлар кўринмайди, атроф жимлик... Бирон иш чиқишига ишонмаганим ҳолда уни гапга солишга жазм қилдим. Аввало, Кисочка билан расмий равишда гаплашишга ўтмоқ керак эди, унинг самимий-жиддий ўтиришини, ўйноқироқ ҳолатга кўчирмоқ зарур...

— Наталья Степановна, энди бошқа тўғриларда гаплашсак бўларди,— деб сўз бошладим.— Бирон қизиқарли гап топайлик. Аввало, қадимий хотирамиз ҳурмати, сизни яна Кисочка деб аташга рухсат этинг.

У, рози бўлди.

— Кисочка, марҳамат қилиб айтинг,— деб давом этдим,— бу ердаги барча гўзалларнинг нима шўри қуриди. Нима гап ўзи? Илгари уларнинг бари одоб-ахлоқли, яхши фазилатли одамлар эди, энди бўлса, ким тўғрисида сўрамай, шундай нарсаларни айтишадики, эшитиб юрагим орқамга тортиб кетди... Бир ойимқиз офицер билан қочиб кетибди, иккинчиси ўзи қочиб, бир гимназистни эргаштириб кетибди, учинчи хоним бўлса эрини ташлаб, бир артист билан жўнаб қопти, яна бири эридан чиқиб, офицер билан топишибди, ҳоказо ва ҳоказо... Бу ерда шунақа юқумли касал тарқалганми дейман! Шундай бўлаверса, шаҳарингизда тез орада биронта ойимқиз, биронта тузук жувон қолмаса керак!

Мен бу сўзларни тилёғламалик билан разил бир оҳангда айтдим. Агар, Кисочка сўзимни эшитиб жилмайса, мен: «Эй, Кисочка, сиз ҳам ҳазир бўлинг, бирон офицер ё актёр тағин сизни ҳам ўғирлаб кетмасин!» демоқчи эдим. У тақдирда Кисочка кўзини ерга тикиб: «Менга ўхшаган нотовонни ўғирлаш кимга ҳам керак? Мендан кўра ёш ва чиройлилар кўп-ку...» деб жавоб қиларди. Мен унга: «Бўлмағур гапни қўйсангизчи, Кисочка, аввало ўзим сизни ўғирлаб кетардим!» дердим. Шу тақлид гап чувала бориб, охири, ошиғим олчи турарди. Бироқ, Кисочка менга жавобан жилмаймади, аксинча, юзларига жиддий тус кириб, уҳ тортди.

— Ана шу эшитганларингизнинг ҳаммаси тўғри...— деди у.— Актёр билан қочиб кетган қиз менинг холаваччам Соня бўлади. Бу яхши гап эмас, албатта. Ҳар бир одам тақдирга тан бериши керак. Лекин мен уларни қораламоқчи эмасман... Баъзан вазият кишидан устун келади!

— Бу-ку тўғри-я, Кисочка, лекин қандай вазият юқумли касал тарзида бўлиши мумкин?

— Бу маълум ва равшан...— деди қошларини чиририб Кисочка.— Бу ерда зиёли қиз ва жувонлар ўзларини қаерга қўйишни билмайдилар. Курсга ўқишга кетишга, ўқитувчилик қилишга, умуман, эркаклар сингари ғоя ва мақсад билан яшашга ҳар бир аёл ҳам қодир эмас. Бўлмаса эрга тегиш керак, дерсиз... Хўш, қани кимга тегайлик? Сиз — ўғил болалар гимназияда ўқишни тамом қилгач, ўз туғилган шаҳарингизга қайтиб келмаслик учун университетга кирасиз, пойтахтнинг ўзида уйланасиз, бу ердаги қизлар эса қолиб кета беради!.. Хўш, шундай бўлгач, уларни кимга тег дейсиз энди? Ўқимишли, виждонли яхши эркаклар бўлмаганидан кейин қизларимиз дуч келган, арақ ичадиган, клубларда жанжал кўтарадиган, қаердаги даллол ва келгиндиларга тегишга мажбур бўладилар-да, бекорга умрларини хазон қиладилар... Шундан кейин ҳаёт нима бўларди дейсиз? Ўзингиз яхши тушунасизки, тарбия кўрган, ўқимишли хотин бемаза бир одам билан ҳаёт кечираётиб, зиёли одамни: офицерми ё актёр, докторми ё худ аллакимни кўради-да, уни севиб қолади; шундан сўнг ҳаёт дўзохга айланиб, эрини ташлаб қочади. Уларни айблаб бўлмайди!

— Кисочка, ундай бўлса эрга тегиб нима қилишадими?— деб сўрадим.

— Албатта,— деди Кисочка чуқур нафас олиб,— ахир ҳар қанақа қиз ҳам бирон эркакнинг бўлишни афзал кўради-да... Умуман, Николай Анастасьевич, бу ерда яшаш осон эмас, ғоят қийин! Қиз ўтирсанг жонинг қийноқда, эрга тегсанг ундан бадтар... Мана ҳамма Сонянинг қочиб кетганини масҳара қилади. яна артист билан-а дейишади, агар улар Соня қалбини билсалар, бу тақлид кулишмаган бўларди...

Ташқаридан яна Азорканинг вовуллагани эшитилди. У, аллакимга ғазаб билан вовуллаб, кейин ғамгин ғиншиб олди ва бутун гавдаси билан ўзини барагимиз деворига

урди.. Ананьевнинг юзи ачинишдан бужмайди, у, ҳикоясини бўлиб, ташқари чиқиб кетди. Икки минутча унинг эшик орқасида итни овутаётгани эшитилиб турди. У зўр бериб: «Зап яхши ит-да! Вой бечорагина-ей!» дерди.

— Николай Анастасьичимиз суҳбатни яхши кўради,— деди фон Штенберг илжайиб ва бироз жим қолгач.— Яхши одам! — деб қўйди.

Инженер баракка қайтиб келиб, стаканларимизга яна вино қўйди, кейин илжайиб, кўкракларини силаркан, сўзини қолган жойидан давом этдирди:

— Шундай қилиб, менинг ҳужумим бекор кетди. Илож йўқ, ўзимнинг бузуқ ниятимни бошқа бир қулайроқ пайтга қолдириб, мағлубиятга кўникишга, бор-е деб, қўл силтаб қўя қолишга мажбур бўлдим. Қисочканинг товуши, кечки мусаффо ҳаво ҳамда жимлик менга таъсир қилиб, ўзим аста-секин дилбар бир кайфиятга келдим. Эсимда бор, мен ланг очиқ дераза тагидаги креслода дарахтларга ва қорайиб кетган осмонга қараб ўтирардим. Акация билан орғувон дарахтлари бундан саккиз йил илгаригидай бир хилда кўринарди; ўша ёшлик йилларимдаги сингари ҳозир ҳам аллақерда, узоқда фортепьяно ғингиллар, ўша вақтдаги каби хиёбоннинг у бошидан бу бошига кишилар сайр қилиб юрар, лекин бу сайр қилиб юрганлар бошқа одамлар эди. Энди бу хиёбонларда мен, ўртоқларим, ёки севганим эмас, бизга таниш бўлмаган аллақандай гимназистлар ва нотаниш қизлар сайр қилиб юрарди. Қалбим ғамгин ҳисларга тўлди. Қисочкадан таниш-билишларимни сўрардим, ундан беш марта «ўлган» деган жавоб олдим, бундан ғамгинлигим ошиб, кўнглим вафот этган яхши одамлар азасида ўтиргандек бузилиб кетди. Дераза тагида ўтириб, сайр этиб юрган кишиларни томоша қиларканман, фортепьяно ғингиллашига қулоқ соларканман, умримда биринчи марта, бир авлод иккинчи авлодни алмашишга қанчалик эҳтирос билан шошилиб кетаётганини ва одамзод ҳаётида етти-саккиз йил деган нарса машъум аҳамиятга эга эканини ўз кўзим билан кўрдим!

Қисочка столга сантурин деган бир шиша вино келтириб қўйди. Мен ичдим, кайфим ошиб, узоқ вайсадим. Қисочка сўзимга қулоқ солиб, аввалгидай ўзимга ва ақлимга қойил қолар, завқ билан менга қараб ўтирарди. Вақт ўтиб бормоқда эди. Осмон шундай қоронғи бўлиб

кетдики, акация билан арғувон дарахтларининг қораси бир-бирига қўшилиб кетди, хиёбонда сайр қилиб юрганлар кўринмай қолди, фортепьянонинг овози ўчди, ёлғиз денгизнинг бир метёрдаги шувуллаши эшитилди.

Ешларнинг ҳаммаси бир хил. Еш йигитни эркалатиб, силаб-сийпасангиз, вино берсангиз, яхши ва келишган йигитсан деб мақтасангиз бўлди, ҳамма нарсани унутиб, оғзини очиб ўтира беради, кетиш кераклигини унутиб, ҳадеб гапира беради. . . Мезбоннинг уйқуси келиб кўзлари юмилиб кетаётган бўлса ҳам, ҳамон жағи тинмай гап сотаверади. Мен ҳам худди шундай бўлдим. Бир сафар беҳосдан соатга кўзим тушганда вақт ўн ярим бўлганди. Хайрлашмоқчи бўлиб турган эдим:

— Кетар жафосига ичинг,— деди Қисочка.

Мен кетар жафосига яна ичдим, кейин узундан-узоқ гапга тушиб кетдим, кетишим кераклигини ҳам унутиб, яна ўтирдим. Шу палла эркакларнинг овози, қадам товуши ва шпорлар жиринглаши эшитилди. Аллақандай одамлар дераза тагидан ўтиб, эшик ёнида тўхташди.

— Эрим келганга ўхшайди. . .— деди Қисочка ташқаридан келаётган овозларга қулоқ солиб.

Эшик шиқ этди, овозлар энди даҳлиздан кела бошлади, мен ошхонага кирадиган эшик ёнидан ўтган икки кишининг қорасини кўрдим: бири семиздан келган, қоламағиз юзли, похол шляпали қирғий бурун бир одам, иккинчиси оқ китель кийган ёш офицер эди. Улар эшик ёнидан ўтатуриб, мен ва Қисочкага бепарво кўз ташлаб қўйишди, менга уларнинг ҳар иккови ҳам ғирт мастга ўхшаб кўринди.

— Демак, у сенга ёлғон гапирган, сен лаққа ишонгансан!— деган овоз эшитилди, орадан бир минут ўтмай, гўлдираб.— Биринчидан, бу нарса катта клубда эмас, кичигида бўлган эди.

— Юпитер, жаҳлинг чиқяпти, демак ҳақли эмасан. . .— деди иккинчиси, йўталаётгани кулиб, эҳтимол буниси офицернинг овози бўлса.— Менга қара, бугун уйингда ётиб қолсам майлими? Очигини айтавер: сенга бемалолми?

— Бу қанақа савол?! Ётиб қолишинг майлигина эмас, шарт! Нима ичасан: пивомни, ё виномни?

Улар биздан икки хона нарида ўтириб, баланд овозда гаплашарди, на Қисочка, на унинг меҳмонига қизиқиш-

масди. Қисочкада эрининг келиши билан сезиларли ўзгариш юз берди. У, аввалига қизарди, кейин юзида чўчиш ва ўзини гуноҳкордек сезиш акс этди. Умуман вужудини аллақандай хавотирлик қоплади, менга у эрини кўрсатгани уялаётгандай, шунинг учун тезроқ кетишимни кутаётгандай туйилди.

Мен хайрлашдим. Қисочка эшиккача кузатиб чиқди. Унинг хайрлашаётгандаги ёқимтой ва ғамгинлик билан жилмайиши, эркалик ва итоаткорлик билан боқиши ҳали ҳам ёдимда. У қўл бериб хайрлашаркан:

— Эҳтимол, энди ҳеч бир кўришмасмиз... — деди, — илоҳи ишингиз ўнгидан келсин. Келганингиз учун раҳмат!

Ортиқ бир оғиз гапирмади ва бирон марта уҳ тортмади. Мен билан хайрлашаётганда қўлида шам бор эди; ёруғ доирача худди унинг ҳасратли жилмайишини қувиб юргандай юзида, бўйнида ўйнарди; мен бир замонлар кўрганда мушук боласидек силагинг келадиган Қисочкани хаёлимдан ўтказиб, кўз олдимда турган Қисочкага синчиклаб қарадим. Негадир хотирамга унинг: «Ҳар бир одам тақдирга тан бериши керак» деган сўзи келди. Шундан кейин кўнглим жуда ўзгариб кетди. Мендек бахтиёр ва бепарво одам олдида ғоят меҳрибон, софдил, аммо кўп азоб-уқубат чеккан жувон турганини бутун вужудим билан сездим.

Мен таъзим қилиб, дарвоза томон юрдим. Аллақачон қоронғи тушган, Жанубда июль ойларида кеч жуда эрта тушиб, бир нафасда ҳаммаёқ қоронғи бўлиб кетади. Соат ўнга бориб шундай қоронғи бўладики, киши кўз олдидагини ҳам кўрмайди. Мен туртиниб-суртиниб юриб, дарвозагача йигирматача гугурт чақдим.

Дарвозадан чиқдим-у:

— Извозчик! — деб қичқирдим, менга бирон овоз эшитилмади... Мен яна: — Извозчик! — деб қичқирдим.

— Эй, ленейка!

Извоз ҳам, линейка ҳам йўқ эди. Атрофим мазордай жимжит. Қулоғимга фақат денгизнинг шувиллаши, бояги сантурин виносидан юрагимнинг уриши эшитилади. Бошимни кўтариб осмонга қарадим — биронта юлдуз кўринмайди. Қоронғи ва осмонни булут қоплаган бўлса керак. Мен негадир елкамни қисдим, телбадек тиржайиб, ботинмай, яна «Извозчик!» деб бақирдим.

— Ошч! — деган акс садо эшитилди.

Тўрт чақирим дала йўлини қоронғида ўтиш — кўнгилга хуш ёқмайдиган нарса, албатта. Пиёда йўлга тушишдан олдин мен узоқ ўйладим, тагин извош чақирдим, шундан кейин елкамни қисиб, аниқ бир қарорга келмай истар-истамас дарахтзорга келдим. Дарахтзор ичи зимистон. У ер бу ерда, дарахтлар орасидан чорбоғчиларнинг деразаларидан ғира-шира ёруғ кўзга чалиниб қолади. Қадамим товушидан ва гугурт чақиб, шийпонча йўлини ёритишимдан чўчиб кетган қарға дарахтдан-дарахтга учиб ўтар ва зўр бериб барглари шитирлатарди. Менинг ҳам жаҳлим чиқар, ҳам хижолат тортардим. Бу ҳолатимни сезгандай қарға мени масхара қилиб, қағ-қағ деярди! Пиёда қайтиб кетиш алам қилар ва Кисочка уйда худди ёш боладек вайсаганимдан хижолат тортар эдим.

Охири шийпонгача етиб бордим, қўлим билан скамейкани пайпаслаб топиб, ўтирдим. Пастда, қоронғилик қўйнида денгиз оҳиста ва шахдам шувилларди. Мен кўр одамдай денгизни ҳам, осмонни ҳам, ҳатто ўзим ўтирган шийпончани ҳам кўрмай, бутун дунё фақат маст калламга келган фикрлар ва пастда аллақерда бир хилда шувиллаётган кўринмас кучдан иборатга ўхшаб туйиларди. Кейин мудроқ босди, шувиллаётган денгиз эмас, менинг фикрларимга ўхшаб кетди. Бутун дунё эса ёлғиз мендан иборатдек сезилди. Шундай қилиб, бутун дунёни ўзимда мужассамлантириб извошчиларни, шаҳарни, Кисочкани унутдим ва ўзим севган туйғуларга берилдим. Бу даҳшатли ёлғизлик туйғуси бўлиб, қоп-қоронғи, шаклсиз бутун оламда мендан бўлак тирик жон йўққа ўхшарди. Бу туйғу, ўз текисликлари, ўрмонлари ва қорлари сингари фикрлаши ҳам, ҳис-туйғулари ҳам чексиз ва бепоён бўлган рус кишиларига хос ғурурли, иблисона бир туйғу эди. Агар мен рассом бўлганимда, бошини қўллари орасига олиб, оёқларини остига букиб, қимирламай ўтирган ва ана шу туйғуларга берилган рус кишинининг юзидаги ифодани тасвирлардим... Мана шу туйғулар билан бир қаторда ҳаётнинг бемаънилиги, ўлим ва нариги дунё ҳақидаги фикрлар... Бу фикрлар аслида бир чақага ҳам қиммат, аммо, юз ифодаси ниҳоятда чиройли чиқса керак...

Ўрнимдан қўзғолмай, мудраб ўтирарканман, ўзимни илиқ ва хотиржам сездим; денгизнинг секин, бир меъёрда шувиллаши орасидан бир ҳодиса содир бўлгандай биринкетин эшитилган овозлар хаёлимни бўлди... Кимдир

хиёбондан жадал келарди. Бу одам шийпонга етганда тўхтади-да, ёш қиздек энтикиб, йиғлоқ бир оҳангда:

— Эй парвардигор, бу азоб-уқубат қачон тугайди? Тангрим!— деб нола қилди.

Овози ва йиғисига қараганда қиз ўн-ўн икки ёшларга кирганга ўхшарди. У, тараддуд ичида шийпончага кириб ўтирди-да, сўник овозда гўлдирай бошлади. Унинг ибодат қилаётганини ҳам, шикоят қилаётганини ҳам билиб бўлмасди. . .

— Ё раббим!— деди у йиғи аралаш чўзиб.— Ахир бунга чидаб бўладими! Пичоқ суякка бориб тақалди-ку! Мен шу маҳалгача сабр-тоқат қилиб келдим, индамадим, тушунгин, аҳир, менинг ҳам яшагим келади. Вой худо-йим-ей!

Ҳаммаси шу тақлид гаплар. . . Мен қизни кўргим. ва у билан гаплашгим келди. Уни чўчитиб юбормаслик учун аввал қаттиқ уҳ тортдим, кейин йўталдим ва оҳиста гугурт чақдим. . . равшан нур қоронғиликда чақнаб, йиғлаётган одам юзини ёритди. У Кисочка эди. . .

— Манави антиқани қаранг!— деб уҳ тортди фон Штенберг.— Қоронғи кеча, денгиз шувиллайди, изтироб чекаётган хотин, оламда ёлғизлик туйғусини торгаётган ўзлари. . . аллама бало-ку! Сиз айтган манзарага ханжар кўтарган черкасина етмайди, холос.

— Мен сизга эртак эмас, бўлган воқияни гапириб беряпман.

— Бўлган бўлса нима қипти. . . Бунинг энди сира аҳамияти йўқ, кўпдан маълум. . .

— Таҳқир билан қарамай, охирини эшитинг!— деди Ананьев, жаҳл билан унга қўл силтаб.— Халақит бермангиз-чи! Мен буларни сизга эмас, докторга сўзлаб беряпман. . . Хўш,— деди у менга мурожаат қилиб, сўзида давом этаркан, ҳисоблари устига энгашиб турган студентга кўз қирини ташлаб олди. Студент инженерни калака қилганидан мамнунга ўхшарди.— Хўш, шу деса-нгиз, Кисочка мени кўриб шийпончада ўтиришимни аввалдан билгандай таажжубланмади, чўчиб кетмади. У, энтикиб нафас олар, безгаги хуруж қилган одамдай бутун вужуди титрарди, юзлари кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетганди. Мен устма-уст гугурт чақиб, оқил, итоаткор ва ҳорғин чеҳра ўрнида ҳозирча ўзим тушунолмаган ғалати бир юзни кўрдим. Сўзлари ва кўз ёшлари азоб-ўқубатними, безовталиқними ё ғам-ғуссаними акс этди-

радими, билиб бўлмасди... Иқроор бўлишим керакки, унинг бу нотайин кўринишидан, у менга мастдай ҳам туйилган бўлса керак.

— Ортиқ тоқат қила олмайман...— деди Қисочка ғўлдираб, йиғлаётган қиз каби.— Жонимдан тўйиб кетдим. Николай Анастасъич! Кечиринг мени, Николай Анастасъич... Бундай яшашга тоқат қолмади... Шаҳарга, оймнинг олдига кетаман... Мени кузатиб қўйинг... Худо хайрингизни берсин, ўтинаман, кузатиб қўйинг... Худо хайр берсин!

Олдимда биров йиғлаб турса мен на гапира олардим, на жим ўтира олардим. Узимни йўқотиб қўйдим ва алланима деб ғўлдираб, тасалли берган бўлдим.

— Йўқ, йўқ, мен оймникига кетаман!— деди Қисочка, қатъий равишда, ўрнидан тураркан, қалтираган қўллари билан қўлимдан ушлади (унинг қўли ва енги кўз ёшидан ҳўл бўлиб кетганди).— Кечирасиз Николай Анастасъич, кетаман... Бошқа илож қолмади, ўлиб бўлдим...

— Қисочка, кўряпсиз-ку, биронта извош йўқ!— дедим.— Нимада кетасиз шаҳарга?

— Ҳечқиси йўқ, мен пиёда ҳам кета бераман... Унча узоқ эмас. Ортиқ чидолмайман...

Мен хижолат тортган бўлсам-да, ҳаяжонга тушмадим. Қисочканинг кўз ёшлари, қалтираши ва юзидаги нотайин кўриниш менга француз ёки малорусларнинг арзимас қайғу учун пудлаб кўз ёши тўкиладиган сийқа мелодрамалари сингари асоссиз бўлиб кўринди. Мен тушунмасдим, буни ўзим ҳам яхши билиб турардим, шу туфайли жимгина ўтиришим лозим эди, лекин мен негадир, эҳтимол индамай ўтириш лақмалик нишонаси бўлмасин дебми, унинг онаси олдига кетмай уйда тинчгина ўтиришини маслаҳат қилдим. Йиғлаганлар ўз кўз ёшларини биров кўриб қолишини севмайдилар. Мен бўлсам устмауст гугурт ёқиб, то қути тамом бўлгунча чақиб ўтирдим. Ана шу мурувватсиз чарағонликнинг менга нима кераги бор эди, ҳалиям билмайман. Умуман, бепарво одамлар кўпинча қўпол ва ҳатто аҳмоқ бўладилар.

Охири, Қисочка мени қўлтиқлаб олди, биз шийпончадан чиқиб кетдик. Дарвозадан чиққач, ўнг қўлга қайрилиб, юмшоқ тўпроқ йўлдан аста-секин кетдик. Тун қоронғи; кўзим секин-аста қоронғиликка ўргангач йўлнинг икки ёқасидаги кекса; лекин ингичка эман ва арғувон дарахлари қорасини кўра бошладим. Тез орада ўнг қўл-

да, у ер бу ерини ўпқонлар ва майда-чуйда жарликлар қоплаган нотекис саҳн ғира-шира кўзга ташланди. Жарликлар бўйида худди пусиб ўтирган одамдек пастак буталар турарди. Юрагимни ваҳима босиб кетди. Мен шубҳаланиб қирғоқ томон кўз қиримни ташладим, денгиз шувиллаши, далаларнинг сукунати юрагимга ғул-гула солди. Қисочка индамай борар, у ҳамон қалтирар. ярим чақиримча йўл босмай юришдан мадори қуриб, халлослаб қолди. Мен ҳам индамай кетмоқда эдим.

Карантиндан бир чақиримча нарида бир вақтлари буғ билан ишланган, мўрилари жуда ҳам баланд, тўрт қаватли ташланди тегирмон биноси бор. У соҳилда ягона бино бўлиб, кундузи денгиздан ҳам, далалардан ҳам кўриниб туради. Бино ташланди ва унда ҳеч ким яшамаслиги, ҳар қанақа овозларга акс садо бериши, ўтган-кетганларнинг овози ва қадам товуши бино ичидан барала эшитилиб туришидан кўзга жуда сирли ҳамда ваҳимали кўринади. Мана шу қоп-коронғи кеча қўйнида эридан қочиб кетаётган хотинни қўлтиқлаб, ўйиб олинган кўздек юзлаб қора деразалари тикилиб турган, ҳар бир қадамимнинг садосини такрорлаётган бино олдида турган мени тасаввур этинг. Бундай кезде, эси жойида бўлган ёш йигит романтизмга берилиб кетарди, мен бўлсам қоп-қора деразаларга қараб, ўзимча: «буларнинг ҳаммаси даҳшатли, лекин бир кун келиб шу бинодан, Қисочкадан, унинг ғам-андуҳларида, мен ва менинг барча фикр-ўйларимдан ному нишон қолмайди... Барчаси бўлмағур, беҳуда нарсалар...» деб ўйладим.

Биз тегирмон ёнига етганимизда Қисочка тўсатдан тўхтади, қўлини оҳиста бўшатиб олиб, аввалгидай ёш қиз овози билан эмас, ўзининг расмана овози билан:

— Николай Анастасьич, буларнинг ҳаммаси сизга жуда ғалати кўринаётгандир,— деди,— лекин, мен жуда бахтсизман! Қандай бахти қора эканимни тасаввур ҳам қилолмайсиз! Тасаввур қилиб ҳам бўлмайди! Сизга уни гапириб ўтирмайман, чунки гапириб ҳам бўлмайди. Шундай ҳаёт, шунақангги ҳаёт...

Қисочка гапини тугатолмади, тишларини ғижирлатиб, шундай инградики, гўё оғриқдан бақириб юбормаслик учун кучининг борича ўзини тийиб турганга ўхшади...

— Шунақангги ҳаёт!— деб такрорлади у қўрқув билан ва чўзиб. Бу овозда жанублиларга, хоҳолларга хос бўлган, айниқса хотинларнинг ҳаяжонли сўзлашига қў-

шиқ руҳини берадиган оҳанг янграб эшитилди.— Шунақангги турмуш! Вой худойим-ей, бу қандай гап, а? Эй, парвардигор!

У, гўё ўз ҳаётининг сирини ечмоқчи бўлгандай ҳайрат билан елкасини қисди, бошини чайқаб, қўлини-қўлига урди. Худди ашула айтаётгандай сўзлар, ҳаракати эса жозибали ҳамда чиройли эди; шу топда у менга таниш бир отоқли украин актрисасини эслатди.

— Оҳ худо, мен худди зиндонда ётганга ўхшайман!— деди у, сўзида давом этиб ва бармоқларини қисиллатиб.— Қани энди, ақалли бир нафасгина одамларга ўхшаб шод-хуррам яшасам! Э, худо! Қандай маломатли кунларга қолди бу бошим! Ёт одам олдида худди аллақанақангги саёқ хотинлардек ярим кечаси эримни ташлаб қочиб кетяпман. Шундан кейин нимага умид боғлаб бўлади?

Мен унинг ҳаракати ва овозини завқ билан кузата туриб, Қисочкани эри билан ёмон туришидан хурсанд бўлаётганимни бирдан пайқаб қолдим. Кўнглимдан дарҳол: «У билан бир кеча бирга бўлишга нима етсин!» деган фикр ўтди. Бу шафқатсиз фикр кўнглимга қаттиқ жойлашиб олиб, йўл бўйи менга тинчлик бермади. Тобро мени кўпроқ васвасага солиб, юрагимни қитиқлаб борди...

Тегирмондан бир ярим чақиримча ўтилгач, шаҳарга бориш учун мозор ёнида чапга қайилиш керак. Ана шу қайилишда, мозор муйишида гиштин шамол тегирмон бор, унинг ёнидаги кичик уйда тегирмончи яшайди. Биз тегирмон ва унинг эгаси уйдан ўтиб кетдик, кейин чапга қайрилиб, мозор дарвозасига етдик. Шу ерда Қисочка тўхтади.

— Николай Анастасьич, мен қайтиб кетаман!— деди у,— сиз кета беринг, худо йўлингизни берсин, уйимга ўзим қайтиб кетаман. Мен қўрқмайман.

— Ия, топган гапингизни қаранг-а!— дедим чўчиб,— онангизникига борадиган бўлсангиз боринг-да...

— Мен бекор қизишиб, тезлик қилибман... жанжал арзимаган нарсадан чиқди. Сизнинг сўзларингиз ўтмишни ёдимга туширди. Шундан кейин кўнглимга турли ўйлар келди... Юрагим сиқилиб турганди. Эрим офицер ўртоғи олдида менга ноҳўя гап қилди, мен чидаб туролмадим... Шаҳарда, оймнинг олдида нима бор? Шундай қилсам бахтли бўлармидим? Қизиғида қайтганим яхши..

Йўқ, келинг. . . юра беринг!— деди Қисочка ва жилмайиб қўйди.— Бўлар иш бўлди!

Мен мозор дарвозасидаги: «Шундай соат келадики, барча қабрда ётганлар Исонинг овозини эшитадилар» деб ёзиб қўйилган лавҳани эсладим, мен, қачондир эртами, ё кеч, бир кун келиб ўзим ҳам, Қисочка ҳам, унинг эри, оқ кителли офицер ҳам, ҳаммамиз анави қорайиб кўринаётган дарахтлар остидаги панжаранинг нарёғида ётажогимизни яхши билардим. Шу билан бирга ёнимда бахти қора, ҳақоратланган одам кетаётганини ҳам билардим, булар менга равшан эди, лекин Қисочка қайтиб кетади-ю мен унга айтмоқчи бўлган гапларимни айтолмай қоламан деган малол келадиган ва кўнгилсиз хавотирлик дилимга ҳаяжон солди. Қалламда ҳеч қачон ўша тундагидек олий фикрлар ўзимнинг пасткаш ниятларим билан қўшилиб, бу даражада аралашиб кетмаганди. . . Қандай даҳшат!

Мозор яқинида извош топдик. Қисочканинг онаси истиқомат қиладиган Большая кўчасига етганимизда извошдан тушиб, йўлқадан кетдик. Қисочка ҳамон жим кетарди, мен эса унга қараган сари жаҳлим чиқиб: «Нега индамайсан, ахир? Гапирсангчи, айни фурсат-ку!» деб ўзимни-ўзим койирдим. Мен яшаётган меҳмонхонадан йигирма қадам берисидаги фонарь тагига етганимизда Қисочка тўхтаб, йиғлаб юборди.

— Николай Анастасьич!— деди у йиғи ва кулги аралаш. Кейин ёш тўла кўзларини жовдиратиб, менга тикилди.— Ана шу қилган яхшилигингизни бир умр унутмайман. . . Қандай яхши одамсиз! Сизларнинг ҳаммангиз ана шундай азаматсизлар! Оқ кўнгил, ҳимматли, донишманд, муруватли. . . Оҳ қандай яхши-я!

У менга ҳамма жиҳатдан илғор ва етук маданиятли одам деб қарарди; унинг кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетган юзида, менга нисбатан туғилган завқ ва меҳр билан бир қаторда, менга ўхшаган одамларни жуда кам кўриши ва шундай одамлардан бирини хотини бўлишдек бахтни худо унга раво кўрмаганидан афсусланиш бор эди. «Оҳ, қандай яхши-я!» деб яна фўлдиради у. Юзидаги гўдаклик севинчи, кўз ёшлари, мулоғим жилмайиши, рўмоли остидан чиқиб турган майин сочлари, бепарволик билан бошига ташлаб олган ана шу рўмолининг ўзи менга фонарь ёруғида кўрганингда мушукдек силаб-сийпагинг келадиган илгариги Қисочкани эслатди. . .

Мен чидаб туролмай унинг сочларини, елкасини, қўларини силадим. . .

— Кисочка, айт ахир, нима истайсан?— деб гўлдирадим.— Истасанг сен билан дунёнинг нариги бурчига боришга розиман! Мен сени ана шу зиндондан олиб кетаман, бахтли бўласан, Сени севаман. . . Бирга кетайлик, жонгинам! Хўпми? Яхшими?

Кисочканинг юзида таажжуб пайдо бўлди. У, фонарь остидан бир қадам чекиниб, қўзларини катта очиб менга тикилди. Мен эса унинг қўлини маҳкам ушлаб юзини, елкасини, бўйнини ўпдим, қасам ичиб, турли-туман ваъдалар бердим. Ишқ-муҳаббатда қасам ичиш жисмоний бир заруриятдир. Бусиз иш битмайди. Баъзан шундай бўладики, ёлгон гапираётганингни ўзинг ҳам билиб турасан, ваъда бериш керак эмас, лекин, бари бир қасам ичиб, ваъда берасан. Ҳайратда қолган Кисочка ҳамон орқага тисарилар ва кўзини бақрайтириб менга қарарди.

— Йўқ, йўқ! Керак эмас!— деб шивирлади у қўли билан мени ўзидан четлатиб.

Мен уни маҳкам кучоқлаб олдим. Тўсатдан у асабийлашиб, ҳўнграб йиғлаб юборди, унинг юзи шийпончада гугурт чиққанимдаги сингари нотайин ва аллақандай бепарво тусга кирди. Мен унинг сўзлашига халақит бериб, розилигини олмай, меҳмонхонага судраб кирдим. . . У, худди тошдай қотиб қолган, юрмасди, шунга қарамай мен уни қўлтиғидан ушлаб, деярлик кўтариб олиб кетдим. . . Эсимда, биз зинапоядан чиқаётганимизда аллақандай қизил гардиш фуражкали одам таажжуб билан менга қаради-да, Кисочкага салом берди. . .

Ананьев қизариб кетди ва сўздан тўхтади. У, жимгина стол ёнидан ўтди, зарда билан бўйнини қашиди, кейин ўзининг баданига югурган совуқдан жунжиб, курак ўртасини ва елкасини қисди. Унга ўтмишни хотирлаш оғир, ўзи билан ўзи олишмоқда эди. . .

— Яхши эмас!— деди у стакандаги винони ичай деб туриб, бош силкиб.— Айтишларига қараганда, студент медикларга ҳар сафар хотин-қизлар касалликлари тўғрисида кириш лекцияси ўқиш ва бемор аёлни ечинтириб, у ёқ бу ёғини ушлаб кўришдан олдин уларга ҳар бирининг онаси, синглиси ва қаллиғи борлигини эслашни маслаҳат беришаркан. . . Бу гап ёлғиз медикларга эмас, ҳаётда бирон сабаб билан хотинларга дуч келадиган барча кишиларга алоқадор ва айтилиши лозим. Мана ҳозир, хо-

тиним ва қизим бор, мана энди бу маслаҳатнинг қанчалик ўринли эканини тушундим! Айтгандай, бу ёғини эшиттинглар... Қисочка менинг севгилим бўлганидан кейин, бунга бошқача назар билан қаради. Аввало, мени ихтирос билан чуқур севди. Мен учун қисқа муддатли кўнгил очиш унинг ҳаётида катта ўзгариш ясади. Эсимдаки, у ақлдан озган одамга ўхшаб қолганди. Ҳаётида биринчи марта бахтли бўлиб, яшариб кетди, юзларида завқ ва қувонч ўйнаб, бахтиёрликдан ўзини қўйгани жой топмай гоҳ кулар, гоҳ йиғларди, эртага биз қандай қилиб Кавказга жўнашимиз, у ердан кузда Петербургга боришимиз, сўнг қанақа ҳаёт кечиришимиз тўғрисида орзу-умидларини тинмай очиқ гапирарди...

— Эрим тўғрисида асло ташвиш тортма,— деб менга тасалли берди,— у менга талоқ хатимни беришга мажбур. Чунки Костовичнинг катта қизи билан учрашиб туришини бутун шаҳар билади. Мен ундан ажраламан, иккимиз никоҳдан ўтамиз.

Хотинлар севиб қолса, мушукка ўхшаб, қишига жуда тез илашиб, кўникиб кетади. Қисочка менинг хонамда атиги бир ярим соат бўлди-ю, лекин худди ўз уйида ўтиргандек, менинг буюмларимни ўз буюмидек билиб, тергай бошлади. Буюмларимни чемоданга жойлади, қимматбаҳо пальтомни қозиққа илмай латтадек стулга ташлаб қўйганим учун койиди ва ҳоказолар.

Мен унга қараб, сўзларини эшитиб ўтирарканман, ўзимнинг чарчаганим ва бу ишдан пушаймон бўлаётганимни сездим. Оқкўнгил, номусли, жафо тортган аёлнинг уч-тўрт соат ичида дуч келган одам қучоғига отилиб, ўйнаш бўлгани менинг раҳимга тегмоқда эди. Кўрдингизми, мендай инсофли одамга бу нарса ёқмай қолди. Кейин, Қисочка каби енгилтак аёлларнинг ҳаётни ҳаддан зиёд севишлари, ҳатто бекорчи гап бўлган — ўзларининг эркакларга муҳаббатларини олий бахт, азоб-уқубат ва ҳаётни ўзгартувчи нарса даражасига кўтаришлари менда ёмон таъсир қолдирди... Бунинг устига, муродим ҳосил бўлгач, бу аёл билан яқинлашиб телбалик қилганим ва энди беихтиёр уни алдашим кераклигидан ўзим пушаймон бўлмоқда эдим... Ҳа, дарвоқо, шуни ҳам айтиб ўтайки, ўзимнинг хийла интизомсизлигимга қарамай, ёлгон гапиришни ўлардай ёмон кўрардим.

Ҳозир ҳам эсимда, Қисочка бошини тиззамга қўйиб ўтирарди. Муҳаббатдан ёниб турган кўзларини менга тикиб:

— Коля, мени севасанми?— деб сўрарди.— Жуда ҳам севасанми? А жуда ҳам-а?

Шундай деб, у қувнаб кулди... Бу нарса менинг кўзимга туйғуга ортиқ берилиш, кўнгилни айнатувчи нодонлик бўлиб кўринди. Лекин ўзим, шу пайтда аввало ҳамма нарсадан «чуқур фикр» излаш кайфиятида эдим.

— Кисочка, онанг уйига кетсанг бўларди,— дедим.— Бир бало бўлиб, йўқлигинг билиниб қолса, қариндошуруғларинг бутун шаҳарни кезиб, излаб юришмасин тагин. Ойинг олдига эрталаб кириб борсанг, яхши бўлмайди...

Кисочка сўзимни маъқуллади. Хайрлашаётиб, у билан эртага кундузи шаҳар истироҳат боғида учрашадиган, индинига Пятигорскка бирга жўнаб кетадиган бўлиб, аҳдлашдик. Уни кўчагача кузатиб чиқдим. Йўлда самимий ва меҳрибонлик билан эркалатганим ҳали ҳам хотирамда. Шундай дақиқалар ҳам бўлдики, ҳеч шубҳасиз менга ишонаётгани учун унга раҳмим келди, ҳатто, ўзим билан Петербургга олиб кетмоқни хаёл қилдим. Лекин, чемоданимда атиги олти юз сўм борлиги, кузда эса ундан ажралиш ҳозиргидан кўра янада қийинроқ бўлишини эслаб, дарҳол раҳм-шафқатимни йиғиштириб қўйдим.

Биз Кисочканинг онаси яшайдиган уй олдига келдик. Мен кўнғироқни босдим. Эшик орқасидан оёқ товуши эшитилганда Кисочканинг юзида дарҳол жиддий қиёфа пайдо бўлиб, осмонга қаради ва мени шошилиб ёш боладек қайта-қайта чўқинтирди, шундан кейин қўлимни маҳкам ушлаб, лабларига босди.

— Эртагача хайр!— деди у ва уйга кириб кетди.

Мен кўчанинг нариги бетига ўтиб, йўлқадан туриб, рўпарамдаги уйни кўздан кечирдим. Аввал деразалар қоп-қоронғи эди, тўсатдан бир деразада ёқилган шамнинг хира кўкиш нури кўринди; у катталаниб, ўзидан шуъла таратди. Ана шу нур билан бирга аллақандай соялар хона бўйлаб юра бошлади.

«Кутишмаган экан!» деб кўнглимдан ўтказдим.

Ўз номеримга қайтиб келиб, ечиндим, сантурин виносидан ичиб, бозордан кундуз куни сотиб олган донатор икра билан закуска қилдим. Шошилмай ўрнимга ётдим-да, туристлар сингари хотиржам ва қаттиқ уйқуга кетдим.

Эрталаб ўрнимдан турганимда бошим оғрир, кайфим бузуқ, негадир кўнглим ғаш эди.

— Нима гап ўзи?— деб сўрадим ўзим ўзимдан, нимадан ташвишланаётганимни билмоқ учун.— Мени нима безовта қияпти? Қисочка келиб қолса жўнаб кетишимга халақит бериши ва унга ёлғон гапириб, минг товлашим кераклиги мени безовта қилаётган экан. Мен тезгина кийиндим-да, буюмларимни чемоданга жойлаб, уни кечқурун соат еттига вокзалга етказиб беришларини буюриб, меҳмонхонадан чиқиб кетдим. Кун бўйи бир таниш доктор ўртоғим уйда ўтирдим, кеч киргач, шаҳардан жўнаб кетдим. Мана, ўзингиз кўриб турибсизки, менинг фикрим гаят пасткашлик билан, хиёнаткорона равишда шаҳардан қочиб қолишга халақит бермади.

Таниш доктор ўртоғим уйда ўтирганимда ҳам, вокзалга чиқиб кетаётганимда ҳам хавотирликдан ўзимни қўйгани жой топмадим. Ўзимча Қисочка билан учрашишдан, бирон жанжал чиқишидан қўрқаётганга ўхшардим. Вокзалда атайлаб иккинчи қўнғироқ урилгунча ҳожатхонада ўтирдим. Ўз вагоним томон кетаётганда қалбимни шундай оғир туйғулар қамраб олдики, гўё бошимдан оёғимгача ўғирланган буюмлар билан ўралгандек эдим. Зўр ваҳима ва сабрсизлик билан учинчи қўнғироқ чалинишини кутдим!

Ниҳоят қувончли, жонимга ора кирувчи учинчи қўнғироқ урилди, поезд йўлга тушди; қамоқхона билан казарма ҳам орқада қолиб кетди, кенг дала бошланди, аммо, мени ҳайрон қилган нарса шу бўлдики, юрагимнинг безовталиги ҳамон босилмаган эди. Ўзимни ҳали ҳам зўр бериб қочишга тиришаётган ўғридай ҳис қилмоқда эдим. Бу қанақаси а? Ўзимни босиб олиш ва кўнгилдаги чигилни ёзиш учун вагон деразасидан ташқарига қарадим. Поезд соҳил ёқалаб борарди. Денгиз сатҳи ойнадай силлиқ, кечки шафақнинг олтинсимон нозик шуъласи ёйилган ферўза осмон денгизда жилваланиб, осойишта акс этиб турарди. Денгизнинг у ер бу ерида балиқчиларнинг сол ва қайиқлари кўзга қорайиб кўринарди. Баланд соҳилга жойлашган худди қутичадай бежирим ва ғуборсиз шаҳар устини аста-секин кеч қоронғилиги қоплай бошлаган эди. Унинг олтин бошли черковларида, деразалари ва кўкатларида ботаётган қўёшнинг нури акс этиб, эритилаётган олтиндай яллуғланар ва сўнарди... Далалардан таралаётган хушбўй ис денгиздан эсаётган ёқимли нам ҳаво билан қўшилиб кетмоқда.

Поезд учиб борарди. Йўловчилар ва кондукторларнинг кулгилари тинмайди, ҳамма шод-хуррам, ўзини енгил сезарди, ёлғиз менинг ғалати безовталигим борган сари зўрайди. . . Мен шаҳарни босаётган нурсиз қоронғиликка қарадим, назаримда, ана шу қоронғилик ичидаги черков ҳамда уйлар ёнида, юзида бирон ифода бўлмаган, бепарво қаровчи хотин зир югуриб мени қидириб юрганга ўхшади. У ёш қиздек ёки украин актрисаси сингари чўзиб: «Ё раббим, ё раббим!» деб инграрди. Кеча хайрлашаётиб, унинг жиддий юз ва ташвиш тўла кўзларини катта очиб, худди ўз ўғлидек мени чўқинтирганини эсладим, шу заҳоти, кеча у ўпган ўз қўлларимга беихтиёр қарадим,

Қўлимни қашиб туриб: «Нима бало, яхши кўриб қолдимми?» деб ўзимдан-ўзим сўрадим.

Фақат кечаси бўлиб, йўловчилар уйқуга кетиб, мен ўз виждоним билан ёлғиз қолганимдагина илгариги ғалати туйғумни фаҳмлаб қолдим. Ҳозиргина ёритилган вагонда, кўз олдимда Қисочка образи турарди, худди ана шу фурсатда мен одам ўлдириш даражасида ёвузлик қилганимни англадим. Виждон азоби қийнамоқда эди. Ана шу азоб-уқубатли ҳисларни босмоқ учун буларнинг ҳаммаси беҳуда, бўлмағур нарса, бари бир мен ҳам, Қисочка ҳам ўлиб, чириб кетамиз, унинг қайғу-аламлари эса ўлим олдида ҳеч гап эмас ва ҳоказо ва ҳоказо, деб ўзимга тасалли беришга тиришдим. . . Қисқаси, озод ирода йўқ, демак шундай бўлгач мен ҳам айбдор эмасман; лекин мана шу далилларнинг ўзи менинг ғашимга тегарди ва улар бўлак ўй-мулоҳазаларим ичида ғалати бир тезликда йўқолиб кетарди. Қисочка ўпган қўлимдан қумсаш ҳисси сездим. . . Гоҳ жойимга бориб ётар, гоҳ ўрнимдан туриб станцияларда арақ ичар, ўзимни мажбур қилиб бутерброд ердим, кейин ҳаётнинг бир чақалик қиммати йўқ деб, ўзимни ишонтиришга тушдим, аммо бундан ҳеч нима чиқмади. Менинг миям ғалати нарсалар, очиги, кулгили нарсалар билан тўлиб тошганди. Сира бир-бирига ўхшамаган фикрлар тартибсиз равишда қалашиб, бири иккинчисига халақит бериб, чувалашиб кетарди, мен мутафаккир эса, бошимни қуйи эгиб, кўзимни ердан олмай ҳеч балога тушунмаганимча, ана шу сон-саноқсиз фикрлардан керакли ва кераксизини ажратолмай қарахт ўтирардим. Маълум бўлдики, мен, мутафаккир шу маҳалгача ҳатто фикрлаш техникасини ҳам билмас эканман, худди соатни тузата олмаганим сингари миямни ҳам

Ўзимга бўйсундиrolмас эканман. Умрим бино бўлиб биринчи марта жиддий тарзда фикр юргизмоқла эдим, бу нарса менга жуда қизиқ туйилди, ўзимча: «Мен жинни бўламан, шекилли!» деб ўйладим. Қимнинг мияси ҳаммаша ишламай, фақат қийин пайтдагина ишласа, ундай одамнинг кўнглидан кўпинча жинни бўлиб қолиш фикри ўтади.

Ана шу ўйлар билан бир кечаю бир кундуз қийналдим. Иккинчи кеча ҳам худди шу тарзда ўтди, мен фикр юритиш нақадар кам кўмак берганини сезиб, кўзим мошдай очилди. Шу билан ўзимнинг қимлигимни яхши билиб олдим. Фикрларим бир чақага қимматлигини, Қисочка билан учрашувимизга қадар ҳали фикр юрита олмаганимни, жиддий фикр юритиш нималиги ҳақида ҳатто тушунчага ҳам эга эмаслигимни англадим; шунча азобуқубат чекканимдан кейингина менда эътиқод ҳам, аниқ бир маънавий маслак ҳам, юрак ҳам, идрок ҳам йўқлигини билдим. Мендаги барча ақлий ва маънавий бойлик фақат махсус билимдан, бўлак-бўлак ва кераксиз хотиралардан, бировларнинг фикрларидан ибораг экан, руҳий ҳолатим эса, худди якут билган алифбе даражасида паст ва оддий тарзда экан... Елғон гапирмаслигим, ўғирлик қилмаслигим, бировни ўлдирмаслигим, ҳаммага равшан бўлган ноҳўя ишларга берилмаслигимга сабаб менда бирон маслак ёхуд эътиқоднинг борлигидан эмас,— улар менда йўқ эди,— асосан, ўзим барчаси бўлмаган нарса деб ҳисоблаган, оёқ-қўлимни маҳкам боғлаб, сезмаганим ҳолда менинг ҳаётимни бошқариб келган, қон ва танамга сингиб кетган энагамнинг эртаклари билан кирган ҳаммабop ҳулосалар экан...

Мен ўзимнинг мутафаккир ҳам эмас, файласуф ҳам эмас, юлдузни бенарвон урадиган эпчил одам эканимни тушундим. Худо менга соғлом, бақувват истеъдод куртаги бўлган рус миясини берган эди. Мана энди, йигирма олти ёшли, ҳали оқ-қорани танимаган, турғунликдан бегона, бирон бойлик ордтирмаган, аммо, инженерлик касбининг енгил-елпи чанги билан қопланган мияни тасаввур этинг; у ёш бўлганидан жисмоний ишга ўч, уни қидиради. Лекин, у, ҳаётнинг бемаънилиги ва нариги дунё тўғрисидаги жуда чиройли, жарангдор фикрларга тасодифан дуч келади-да, ана шу фикрларни хасислик билан ўзига эмиб олиб, бутун борлигини унга бағишлайди, шу билан худди мушук билан сичқон ўртасидаги сингари

улар ўртасида турли ўйин бошланади. Мия ҳали на эрудицияга, на бирон маълум тартибга эга, лекин бу ҳеч нарса эмас. У, ўзига берилган табиий куч воситаси билан мустақил ўсиб-унгандек улкан фикрларни ҳам уддалаб кетади, орадан бир ой ўтмай кўрибсизки, ана шу мия эгаси биргина картошкадан юз хил маззали овқат тайёрлаб, ўзини мутафаккир деб хаёл қилади...

Бизнинг авлодимиз ана шу эпчилликни, жиддий фикр ўйинини фанга, адабиётга, снѐсатга, иш қилиб, қайси кўчага киришга эринмаган бўлса, ҳаммасига олиб кирди, бу билан унинг бепарволиги, маъюслиги, бир ёқламалиги ҳам кириб келди, яна менимча, халқда шу маҳалгача кўрилмаган, жиддий фикрга ғалати муносабатни юзага келтирди.

Ана шу бахтсизлик орқасида мен ўзимнинг нуқсонларимни ва нодон эканлигимни билиб олдим, булардан хулоса чиқардим. Тўғри фикр юритишим, ўз билишимча, ишни алифбедан бошлаганимдан, яъни виждоним буйруғи билан N шаҳарига қайтиб боришга мажбур бўлганимда бошланди. Мен фалсафа сотиб, донишмандлик қилиб ўтирмай, Қисочка олдида худди ёш боладек ялиниб-ёлвориб, товба қилдим ва бирга ўтириб йиғладим...

Ананьев қисқа қилиб Қисочка билан бўлган сўнги учрашувини сўзлаб берди-да, кейин жим қолди. Инженер ҳикоясини тамом қилгач:

— Шундай...— деди студент гердайиб,— оламда шунақа гаплар ҳам бор!

Унинг юзи ҳануз бепарволигини акс этдирар, Ананьевнинг ҳикояси унга зиғирча таъсир қилмаганга ўхшарди. Бир пасгина дам олган инженер, ўзининг олдинги фикрларини шарҳлай бошлаганда студент асабийлик билан юзини буриштириб, ўрнидан турди ва стол ёнидан ўз кровати томон кетди. Жойини ҳозирлаб, ечина бошлади.

— Ҳозир ўзингизча бирон кишини бирон нарсага ишонтирган одамга ўхшайсиз!— деди жаҳл билан у.

— Бирон кишини деб такрор сўради инженер,— азизим, ахир мен бунга даъвогар эмасман-ку? Сизга худо ёр бўлсин! Сизни ишонтириб бўладими! Бундай ишончга фақат ўз шахсий тажрибангиз орқали ҳамда азоб-уқубат чекиб эришасиз!..

— Гапингиздаги мантиқ ҳам жуда ғалати!— деди студент тунги ич кўйлагини кияркан, минғирлаб.— Ўзингиз севмайдиган ана шу фикрлар ёшларга ҳалокат-ку,

сизга ўхшаган кексалар учун, гапингизга қараганда, нормал ҳол эмиш! Гўё гап сочининг оқи устида бораётгандек. . . Кексаларга бу имтиёз қаёқдан берилди? Нимага асосланган у? Ана шу фикрлар заҳар бўлса—ҳамма учун баравар бўлиши лозим эди.

— Э, йўқ, азизим, ундай деманг!—деди инженер муғомбирлик билан кўз қисиб.— Асло ундай деманг! Биринчидан, кексалар эпчил эмаслар. Улардаги умидсизлик ташқаридан, тасодифан келган нарса бўлмай, мияларида туғилади, улар ҳар қанақа Гегель ва Кантларни ёдлаб, хўп азоб-уқубат чекиб, бир талай хато қилиб, бир сўз билан айтганда, бутун зинани пастдан юқори босқичга босиб ўтиб, бунга эришадилар. Уларнинг умидсизлиги шахсий тажриба ҳамда пухта фалсафий заминга эга бўлади. Иккинчидан, кекса мутафаккирларда умидсизлик сиз билан мендаги сингари олди-қочди эмас, оламшумул азоб, жафо чекиш деган гап. Бў христианликка бориб тақалади, чунки у кишига муҳаббат ва киши ҳақидаги фикрлардан келиб чиқади, шу туфайли эпчил одамлардаги умидсизликка ҳеч бир ўхшамайди. Сиз, ҳаёт ўз сир-асрорини шахсан сиздан яширгани учун унга нафрат билан қарайсиз, фақат ўз ўлимингиздан кўрқасиз, холос, чин мутафаккир эса, ҳақиқат барча одамлардан яширин бўлгани учун қайғиради ва одамлар деб ғам чекади. Жумладан: шу ердан сал нарида Иван Александрович деган давлат ўрмонининг қоровули яшайди. Ажойиб чол ўзи. Бир вақтлари аллақерда ўқитувчи бўлган, алланималар ёзган, ким бўлиб ўтганини ким билди, хуллас, ўзи хўп донишманд, фалсафани сув қалиб ичиб юборган одам. Кўп ўқиган, ҳозир ҳам қўлидан китоб тушмайди. Шу яқинда нима ҳам бўлиб биз у билан Грузовская участкасида учрашиб қолдик. . . ўша кунларда у ерда шпала ва темир йўл изи ётқизилган эди. Иш айтарли мураккаб эмас, лекин бу касбдан хабари йўқ Иван Александровичга из ётқизиш аллақандай фокусга ўхшаб кўринарди. Тажрибакор мастер шпалани ўрнатиб, унга темир йўл изи ётқизиши учун атиги бир минут керак. Ишчиларнинг кайфлари чоғ бўлганидан улар чиндан ҳам жадал ва моҳирлик билан ишламоқда эдилар. Айниқса бир аблаҳ болга билан миҳнинг қалпоқчасига шундай мўлжаллаб урардики, бир зарбнинг ўзидаёқ шпалага миҳни жойлаб кўярди, болга дастасининг ўзи сал кам бир саржин, миҳ эса бир фут узунликда эди. Иван

Александрович ишчиларга узоқ тикилиб турди, кўнгли юмшаб кетиб, кўзларига ёш тўлди, у мен томон қараб: «Эҳ, аттанг, мана шу ажойиб кишиларнинг ҳаммаси бекорга ўлиб кетади!..» деди. Бундай умидсизликнинг маъносига мен тушунаман...

— Бу гапларингиз ҳеч нимани исботлаб, ечиб бермайди,— деди студент чойшаб ёпинаркан.— Бу нарса ховончада сув янчиш билан барабар гап! Ҳеч ким ҳеч нарсани билмайди, кейин сўз билан бирон нарсани исботлаб бериш ҳам мумкин эмас.

У, чойшаб тагидан бошини кўтарди ва асабийлик билан юзини буриштириб, шошилиб:

— Кишиларнинг сўзига ва мантиққа ишонмоқ, унга муҳим нарса деб қарамоқ учун одам ҳаддан ташқари содда ва гўл бўлмоғи керак,— деди.— Оғизда истаган нарсани исботлаб бериш ва уни рад этиш мумкин. Одамлар тез орада тил техникасини мислсиз даражада такомиллаштириш билан икки карра иккинчи етти деб математик жиҳатдан тўғри исботлаб беришга эришадилар. Мен бировнинг гапини эшитишни, китоб ўқишни яхши кўраман, лекин ишонч масаласига келганда, мени кечиринг, ишонмоққа ожизман, буни истамайман ҳам. Мен фақат худога ишонаман, сизга бўлса, осмон узилиб ерга гушгунча гапирсангиз ҳам, Қисочкалардан яна беш юзтасини шайдо қилсангиз ҳам ишонмайман, фақат ақлдан озганимдагина ишонишим мумкин... Яхши ётиб-туришлар!

Студент бошига чойшабини ёлиб олди, ўзининг эшитишни ҳам, гапиришни ҳам истамаётганлигини билдириш учун девор томонга ўгирилди. Шу билан баҳс тамом бўлди.

Ётишдан олдин инженер билан мен баракдан ташқарига чиқдик ва яна чироқларни томоша қилдик.

— Сизни беҳуда сафсаталаримиз билан тозаям зериктириб юбордик, шекилли!— деди Ананьев осмонга қараб, ҳомиза тортаркан.— Шундай, отахоним, нима қил дейсиз! Бемаза зеркишдан юрагинг сиқилиб вино ичсан-у, фалсафа сотиб, кўнгли овутасан... Вой худойим, анави кўтармани кўринг!— деди у завқланиб, биз темир йўл кўтармаси ёнига келганда.— Қаранг, кўтарма эмас, нақ Арарат тоғининг ўзгинаси-я!

Бироз жим қолгач, яна давом этди:

— Мана шу чироқлар баронга амалекитяларни эслатибди, менга улар кишиларнинг фикрларига ўхшай-

ди... Биласизми, ҳар бир одамнинг фикри ана шу тақ-
лид тарқоқ ва тартибсиз бўлади. У, ҳеч нимани ечиб
бермайди, қоронғиликни ёритмайди, номаълум ҳолича
аллақанақа мақсад томон бир ёқлама интилади, кейин,
аллақерда — узоқ кексаликка бориб ғойиб бўлади...
Дарвоқи, фалсафа сотишни бас қилайлик! Алламаҳал
бўлиб қолди...

Биз баракка қайтиб кирдик. Инженер мени ўзининг
кроватьига ётишимни илтимос қилди.

— Ҳеч сўзсиз хўп денг!— деб қистарди икки қўлини
кўксига қўйганича.— Утинаман! Менинг тўғримда асло
ташвиш қилмасинлар. Тўғри келган жойда ётиб кета бе-
раман, энг муҳими, мен ҳали-вери ётмоқчи эмасман...
Илтимосимни қайтарманг!

Мен рози бўлиб, ечина бошладим. Инженер иш жо-
йига ўтириб, яна чертёжларни кўздан кечиришга ки-
ришди.

— Отахоним, бизга ўхшаган бечораларга уйқу қаёқ-
да дейсиз,— деди шивирлаб. Мен аллақачон ўринга ётиб,
кўзимни юмиб олгандим.— Қимнинг хотини ва икки бо-
ласи бўлса унинг ухлашга вақти бўлмайди. Уларни боқи-
ши, кийинтириши ва келажagini ғамлаб бериши керак.
Иккита болам бор: бири ўғил, бири қиз... Уғилчам туш-
курнинг башараси хўп келишган-да... ўзи ҳали олти ёш-
га тўлгани йўғу истеъдоди, мен сизга айтсам, жуда ўт-
кир, зеҳни баланд... Қаердадир суратлари ҳам бор...
Эҳ болажонларим, жонажонларим!

У қоғозларни титиб, суратни топиб олди-да, уни кўра
бошлади. Мен ухлаб қолдим.

Азорканинг вовуллашидан ва аллақандай шанғилла-
ган овоздан уйғониб кетдим. Ички кўйлакли, сочлари тў-
зиган яланг оёқ фон Штенберг остонада туриб, Ёиров
билан қаттиқ гаплашарди. Тонг отиб келмоқда эди...
Кўкиш тонг қоронғуси баракнинг эшиги, тирқишлар ва
деразалардан ўзини ичкари уриб, мен ётган кроватьни,
Ананьевни, қоғозлар тўла стол устини хирагина ёрит-
моқда эди. Полга тўшалган бурка устида, гўштдор, сер-
юнг кўкракларини кериб, чарм ёстиққа бош қўйиб ин-
женер ухлаб ётарди. Ананьев шундай қаттиқ хуррак
отардики, ҳар кеча у билан бирга ётувчи студентга чин
қалбимдан ачиндим.

— Нима сабабдан биз уни қабул қиларканмиз?— деб
қичқирарди фон Штенберг.— Бунинг бизга дахли йўқ!

Инженер Чалисов олдига олиб бор! Қозонларни ким бериб юборди?

— Никитин...— деб жавоб қилди йўғон овоз.

— Гап шу, уни тўғри Чалисовга олиб бориб бер... Бизга бунинг тегишли жойи йўқ. Нега бақрайиб турибсан? Жўна!

— Жаноби олийлари, биз у кишининг олдиларига бориб келдик!— деди йўғон овоз яна.— Кеча кун бўйи юриб бутун темир йўл бўйлаб у кишини изладик, баракларига кирсак, у кишини Димковский участкасига кетганлар, деб айтишди. Барака топинг, бир яхшилик қилинг, олиб қолинг уни! Қачонгача олиб юрамиз? Олиб юраверишимизнинг охири кўринмайди...

— Нима гап ўзи?— деди хириллаб Ананьев уйқудан уйғониб, бошини кўтариб қараркан.

— Никитиндан қозон олиб келиштипти,— деди студент.— Бизга қабул қилиб олинглар деб тиқилинч қилиштипти. Олиб бизга нима зарур келипти?

— Ҳайдаб юборинг!

— Илоҳи барака топинг, жаноби олийлари, шу нарсани бир ёғлиқ қилиб беринг! Отларимизга икки кундан бери ем берганимиз йўқ, ҳойноҳой хўжайинимизнинг жаҳли чиқиб ўтиргандир. Қайтариб олиб кетиб бўладими? Қозонларни темир йўл буюрган экан. демак, қабул қилиб олиши керак...

— Гапга тушунсанг-чи ахир, қовоқбош, бу бизнинг ишимиз эмас! Чалисовнинг олдига бор, деб айтпман-ку!

— Тағин нима гап? Қим ўзи?— Яна хириллаб сўради Ананьев.— Эй башараси қурсин!— деб койинганича ўрнидан туриб, эшик ёнига келди.— Нима гап?

Мен ҳам кийиниб, орадан икки минут ўтмай, баракдан ташқарига чиқдим. Ананьев билан студент, уларнинг ҳар иккиси ҳам ички кўйлақда, ялангоёқ, олдиларида турган бошланг, қамчин ушлаган ва уларнинг нима деяётганларига тушунмаётган мужикка алланимани қизишиб, сабрсизлик билан тушунтирардилар. Ҳар иккисининг ҳам юзида кундалик оддий ташвиш акс этарди.

— Қозонни нима қиламан?—деб бақриб берди Ананьев.— Бошимга ураманми уни? Агар Чалисовни топмаган бўлсанг, ёрдамчисини қидириб топ, бор йўлингдан қолма, бизнинг ҳам бошимизни оғритиб юрма!

Студентнинг кўзи менга тушиши билан кечаси бўлиб ўтган гапларни эслади, шекилли, уйқули юзидан ташвиш

белгиси йўқолиб, ўрнини ақлий танбаллик ифодаси эгаллади. У, мужикка қўл силтаб, ниманидир ўйлаганича бир четга чиқиб кетди.

Эрталабдан ҳавонинг авзойи бузуқ эди. Тунда чирсқлар кўринган темир йўл бўйлаб, уйқудан турган ишчилар ивирсиб юрарди. Олағовур ва замбил ғалтакларнинг ғижирлаши эшитилди. Иш куни бошланди. Арқон абзалли от қум солинган аравани бўйнини чўзиб, кучининг борица интилиб, кўтарма устига тортиб чиқарди. . .

Мен хайрлашдим. . . Тунда жуда кўп соҳада гап бўлди, аммо, мен биронта ҳал қилинган масалани кўнглимга туголмадим, тунда бўлган гаплардан худди сузгичдан ўтказгандай эрталаб менинг хотирамда фақат чироқлар билан Қисочка образигина қолди, холос. Мен отга миниб, сўнгги бор студентга, Ананьевга, жазаваси кўзиб қоладиган, кўзлари мастдек хира боқувчи Азоркага, эрталабки туманда кўзга чалинаётган ишчиларга, темир йўл кўтармасига, бўйнини чўзиб тепага чиқиб кетаётган отга қараб, ўзимча:

«Бу дунёда ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди!» деб ўйладим.

Отимга қамчи босиб, темир йўл ёқалаб кетдим, сал юриб, тумшайган бепоён текисликка, булут билан қопланган совуқ осмонга қараб, тундаги гаплар хотирамдан ўтди. Ўйлаб кетдим, қуёш тифидан қовжираган текислик, чексиз осмон, узоқдан қорайиб кўринган ўрмон, туманли уфқ гўё менга: «Ҳа, ростдан ҳам бу дунёда ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди!» деб айтаётгандек эди.

Қуёш чиқа бошлади. . .

ҚУНГИЛСИЗЛИК

Земство врачигри Григорий Иванович Овчинников ўттиз беш ёшларга борган озғин ва асабий киши бўлиб, ўртоқларига орасида ўзининг медицина статистикаси бобидаги андак ишлари ва «маиший масала» деб аталган нарсага муқкасидан кетганлиги билан машҳур эди. Бир куни у эрталаб палаталарни обход қила бошлади. Врач орқасидан, одатдагидек унинг фельдшерига, кексайиб қолган, юзлари лўппи, мойланган сочлари силлиқ таралган, қулоғига зирак таққан Михаил Захарович эргашиб борарди.

Доктор касалларни энди кўра бошлаган эдики, бемаъни бир нарса жуда шубҳали бўлиб кўринди, масалан: фельдшернинг нимчаси қат-қат букланиб қолган бўлиб, қайта-қайта тортиб, силаб қўйса ҳам, диккайиб тураверди. Унинг ёғимланган сарочкаси ҳам шунақа диккайиб тирарди; узун қора камзулида, чалворида ва ҳатто галстугининг у ер бу ерида оқ пар кўриниб турарди... Чамаси фельдшер бугун кечаси ечинмасдан ётгану шундай туриб, жилеткасини тортиб-тортиб текислаб, галстугини тўғрилаб келаверган. Унинг ҳаракатидан кийими сиқиб турганга ўхшарди.

Доктор унга тикилиб разм солди-ю, аҳволини тушунди. Фельдшер гандиракламас, саволларга равон жавоб берар, лекин унинг бадқовоқ, карахт юзи, нурсиз кўзлари, бўйни ва қўлларининг қалтираб туриши, кийимининг ёғимлангани, ҳаммадан ҳам, зўр бериб ўзини тутиб туришига уричиши ва ўз аҳволини яшириш учун қилаётган ҳаракатлари — унинг ҳозиргина ўрнидан турганидан, уйқуга тўймаган ва маст эканидан, кечадан буён маст эканидан дарак берарди... У ичкилик «жабрини» тортар, афтидан, қилмишига жуда пушаймон эди.

Фельдшерни хуш кўрмайдиган ва бунинг учун сабаб топиб қўйган доктор: «Кўриб турибман, сиз мастсиз!» демоқчи бўлди-ю, бироқ фельдшернинг нимчаси, рўдапо камзули, сергўшт қулоғида осилиб турган зираги жуда ҳунук кўриниб кетди-да. ўзини босиб олиб, ҳар қачонгидай юмшоқ ва мулойимлик билан:

— Герасимга сут бердингларми?— деди.

— Бердик...— деб җавоб берди Михаил Захарич ҳам юмшоққина.

Доктор бемор Герасим билан гаплаша туриб ҳарорат варақасига назар солди-ю, фиғони чиқиб кетди; кейин қаттиқ гапириб юбормаслик учун нафасини ичига олиб турди, бироқ тоқати тоқ бўлиб, бўғилиб кетди ва дағаллик билан сўради:

— Нега ҳарорати ёзилмай қолди?

— Йўғ-е, ёзилгандир!— деди мулойимгина қилиб Михаил Захарич, лекин варақага кўз югуртириб, чиндан ҳам ҳарорат ёзилмаганига ишонч ҳосил қилгач, каловлаб, елкасини қисиб, минғиллади:— билмадим, буни ҳалиги, Надежда Осиповна...

— Кеча кечқурунгиси ҳам ёзилмаган!— деб сўзида давом этди доктор.— Нуқул пиянисталик қилиш билан оворасиз, жин урсин сизни! Ҳозир ҳам ўлардай мастсиз! Надежда Осиповна қани?

Акушерка Надежда Осиповна палатада йўқ, у ҳар кун и эрталаб перевязка вақтида қатнашар эди. Доктор атрофига разм солган эди, палата йиғиштирилмаган, ҳамма нарса чочилиб ётибди, лозим бўлган ишлардан биронтаси қилинмаган, ҳамма нарса худди фельдшернинг жирканч нимчасидай ифлос эди; у устидаги оқ фартуғини шартта ечиб, бақириб, уришиб, туфлаб чиқиб кетгудай бўлди-ю, лекин базўр ўзини босиб, обходни давом эттирди.

Доктор Герасимдан кейин, ўнг қўли бутун яллиғланган касалга қаради. Унга перевязка қилиш керак эди. Доктор унинг олдидаги табуреткага ўтириб, қўлини кўра бошлади.

«Мана шу, булар кеча именинада маишат қилишган...— деб ўйлади у секин ўровни оча туриб.— Тўхтаб туринглар, имениналарингни чиқариб қўяман! Зотан мен нима ҳам қила олардим? Қўлимдан ҳеч нарса келмайди».

Доктор кип-қизил, бўртиб ётган қўлнинг йиринглаган ерини босиб кўриб:

— Скальпель!¹— деди.

Ўзини бардам ва бемалол ишга ярайдиган ҳолатда қилиб кўрсатишга уринаётган Михаил Захарич ирғиб ўрнидан туриб, дарров скальпелни узатди.

— Буни эмас! Янгисидан олиб беринг,— деди доктор.

Фельдшер йўрғалаб бориб, перевязка анжомлари солинган яшик турган стулни титкилаб қолди. У, касал боқувчи аёл билан алланималар деб шивир-шивир қилди, стулдаги яшчикни ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа сурди, нарсаларини шитирлатди, икки марта ниманидир тушириб юборди. Доктор эса қараб ўтирарди, шивир-шивир ва шақир-шугурдан асаби қаттиқ қўзғалиб кетганини сезиб турарди.

— Қани?— деб сўради у.— Пастда қолдириб чиққандирсиз...

Фельдшер югуриб докторнинг олдига келди-да, иккита скальпель узатаркан, ўзини четга олмай, докторга қараб дам урди.

— Булар эмас!— деди доктор асабийлашиб.— Мен сизга рус тилида гапиряпман, янгисидан беринг. Ҳа, боринг, бир ухлаб, ўзингизга келиб олинг, сиздан қовоқхона ҳиди келяпти! Эсингизни еб қўйибсиз!

— Сизга яна қанақа пичоқ керак?— деб сўради фельдшер асабий бир ҳолда ва секин елкасини қисиб қўйди.

Унга бутун касаллар ва касал боқувчи аёллар тикилиб тургани алам қилди ва уялиб кетди, ўзининг уялганини билдирмаслик учун зўрма-зўраки кулиб туриб, яна такрорлади:

— Сизга яна қанақа пичоқ керак?

Докторнинг кўзлари ёшланиб, бармоқлари титраб кетди. У ўзини базўр тутиб, титроқ овоз билан сўзлади:

— Боринг, бир ухлаб олинг! Мен маст одам билан гаплашишни истамайман...

— Сиз мени иш юзасида жазолашингиз мумкин,— деди фельдшер,— хўш, мен, айтайлик, башарти ичган бўлсам, буни писанда қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Ахир мен ишляпманми? Сизга яна нима керак! Ишляпманми, ахир?

Доктор ирғиб турди-да, ўйламай-нетмай кучининг борича қулочкашлаб фельдшернинг башарасига тушириб

¹ Скальпель — хирургия ништари.

қолди. У, нима учун шундай қилаётганини ўзи тушунмас, лекин мушти бориб худди башарага теккани ва туппатузук, басавлат, бола-чақали, тақводор, ўз қадрини биладиган бир одам гандираклаб, коптокдай сакраб бориб табуретда ўтириб қолганидан жуда ҳузур қилди. У астойдил, яна бир марта урмоқчи эди-ю, лекин, жирқанч вужуд қаршисида ранги қув ўчиб қўрқиб ўтирган касал боқувчи аёлни кўриб, бу ҳузуридан кечди ва қўл силкиб, палатадан югуриб чиқиб кетди.

Ҳовлида унга Надежда Осиповна дуч келиб қолди; йигирма етти ёшларга борган, оқ сариқдан келган, сочлари пахмоқ бу қиз касалхонага келаётган эди. Пушти ранг чит кўйлагининг этаги жуда тор бўлганидан қадмини жуда майда босарди. У кўйлагини шилдирашиб, худди ичида бир шўхчан қўшиқни куйлаб кетаётгандай ҳар қадам босганида кифтини қоқиб, бошини чайқарди.

«Аҳа, Русалка!» деб қўйди доктор ичида; касалхонадагилар бу акушеркага шу лақабни қўйиб олишганди. Мана ҳозир ўзига зеб берган бу бедана қадам олифтани узиб оламан, деб хурсанд бўлиб кетди.

Доктор унинг ёнига бориш билан:

— Қаёқда йўқолиб юрибсиз? — деб бақирди. — Нега касалхонада кўринмайсиз? Ҳарорат ёзилмаган, ҳамма ёқ бетартиб, фельдшер маст, ўзингиз соат ўн иккигача ухлаб ётибсиз!.. Марҳамат қилиб жойингизни топинг! Энди сизга бу ерда иш йўқ!

Доктор уйга келиши билан устидаги оқ фартуқни ва белбоғ қилиб олган сочиқни жаҳл билан юлиб олиб, бурчакка улоқтирди-да, кабинетда у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

— Ё тавба, булар қанақа одамлар ўзи-а, қанақа одамлар! — деб қўярди у. — Булар ёрдомчи эмас, ишбузармонлар! Энди ишга дармон қолмади! Тоқат тугади! Бу ердан кетаман!

Унинг юраги дукиллар, бутун вужуди қалтирар, ўпкаси тўлиб, ҳатто йиғлагиси келарди, яна шу ҳолатдан қутулиш учун у фельдшерни уриб жуда яхши иш қилганини ва бунда тамом ҳақли эканини ўйлаб, ўзига-ўзи тасалли бера бошлади. Ҳаммадан хунуги шуки, деб ўйларди доктор: фельдшер касалхонага ўзидан-ўзи келиб қолган эмас, уни земство маҳкамаси раисиникида энага бўлиб юрган холаси далолат қилган эди (бу муътабар холаси даволаниш учун келиб, касалхонада ўзини худди

уйидагидай тутиши, яна навбатсиз қабул қилинишини талаб этиши алам қилади). Фельдшернинг интизоми бузуқ, билми кам, билган нарсасини ҳам бутунлай тушунмайди. У доим маст, кўрс, қўли эгри, касаллардан пора олади, касалхона дориларини ўгринчи сотиб юради. Яна шуни-си ҳам ҳаммага маълумки, унинг ўзи касалларни боқади ва мешчан ёшларининг махфий касалларини даволайди, бунинг устига ўзи тспган аллақандай дориларни ишлатади. Бу шунчаки муттаҳам бўлса майлийди, унақалар кўп, бироқ бу ўзига ишонган ва зимдан кемирадиган муттаҳамлардан. У, қатнаб даволанадиган касалларга доктордан яширинча банка қўяди, уларга қон қуяди, операцияга қўлини ювмасдан келади, яраларни ҳамиша иф-лос зонд¹ билан кавлайди, докторлик медицинасидан, ил-мидан ва эътибор талаблигидан қаттиқ ва таптортмай нафратланаётганини тушуниш учун шунинг ўзи кифоя.

Доктор бармоқларининг қалтироғи босилгунча кўтиб турди-да, кейин столга ўтириб, маҳкама раисига хат ёзди: «Хурматли Лев Трофимович! Агарда мазкур хатни олиш билан маҳкамангиз фельдшер Смирновскийни бўшатиб ва менга ўз ёрдамчиларимни ўзим танлаш ҳуқуқини бер-маса, унда мени бундан буён N касалхонасининг врачлари деб ҳисобламаслигингизни (пушаймон қилмайман, албатта) ва ўрнимга бошқа киши топиш тўғрисида ғам-хўрлик қилишингизни сўрашга мажбурман. Любовь Федоровна ва Юсга мендан салом. Хурмат билан Г. Овчинников». Доктор бу хатни ўқиб чиқиб, уни жуда қисқа ва бўш ёзилган деб топди. Бунинг устига, ишга тааллуқли, расмий хатда Любовь Федоровна ва Юсга (раиснинг кичик ўғлини шундай деб эркалатишарди) салом айтиш мутлақо ўринсиз эди.

«Бу ерда Юсга бало борми?» деб қўйди ичида доктор ва хатни майда-майда қилиб ташлаб, яна қайтадан бош қотириб қолди.— «Мухтарам жаноб...» деб ўйлади очиқ дераза олдида ўтириб ташқарига қараркан; шу чоқ ташқарида бир тўда ўрдаклар болаларини эргаштириб лапанглашиб ва қоқила-суқила ҳовуз томонга югуриша-ётган эди; битта ўрдак боласи йўлда аллақандай бир ичакни топиб олди-да, ютолмай, қаттиқ чийиллаб юборди; кейин бошқаси югуриб бориб, унинг оғзидаги ичакни тортиб олди, у ҳам ютолмади... Ҳу нарида, девор олдида,

¹ Зонд — резинка ичак.

ёш липа дарахтлари олачалпак соя ташлаб турган ўтлоқда ошпаз хотин Дарья имирсиб юриб, шўрвага солиш учун шовил термоқда... Ҳархил овозлар эшитиларди... Қўлида юганчасини ушлаб турган извошчи Зот билан кир фартуқ кийиб олган касалхона хизматчиси Мануйло иккаласи сарой олдида туриб, бир нарсаларни гаплашиб кулишарди.

«Улар фельдшерни урганим тўғрисида гаплашяпти...— деб ўйлади доктор.— Бу жанжални шу бугуноқ бутун уезд биладиган бўлди... Шундай қилиб: «Муҳтарам жаноб! Агар сизнинг маҳкамангиз фельдшер Смирновскийни...»

Докторнинг шунга ишончи комил эдики, маҳкама ҳеч қачон уни фельдшерга алишмайди ва бутун уездда битта фельдшер қолмаган тақдирда ҳам Овчинниковдай эътиборли одамдан ажралишга рози бўлмайди. Эҳтимол, Лев Трофимович бу хатни олиши билан уч отлик извошга ўтиради-ю, ғириллаб докторнинг олдига келади-да, айтади: — Эй отахон, нималар деяпсиз? Ўзи нима гап, азизим? Худо хайрингизни берсин! Хўш? Бу қандай бўлди? Қани у? Фирибгарни бу ёққа келтиринг! Ҳайданг! Албатта ҳайдаб юборинг! У ифлоснинг эртагаёқ бу ерда нишони кўринмасин!»— кейин у доктор билан бирга обед қилади, обеддан кейин эса манави малина ранг диванда чалқанча ётади, юзини газета билан бекитиб, хуррак отади; уйқидан тургач, чой ичади-да, кейин докторни уйига олиб кетиб шу кеча олиб қолади. Ниҳоят, пировардида шундай бўладики, фельдшер ҳам касалхонада қолади, доктор ҳам истеъфо бермайди.

Доктор эса кўнглида воқиянинг бундай тамом бўлишини истамасди. У, фельдшернинг холаси ютиб чиқишини ва шу билан маҳкама, унинг саккиз йиллик ҳалол хизматига ҳам қарамасдан, сўзсиз ва ҳатто жон-дил билан истеъфосини қабул қилишини истарди. У, ўзи ўрганиб қолган касалхонасидан қандай кетишини, «Врач» газетасига хат ёзишини, уни ўқиб ўртоқлари ачиниб қандай номалар ёзишини ўйлаб кетди...

Йўлда Русалка кўриниб қолди. У бедана юриш билан кўйлақларни шилдиради, ойна олдига келди-да, сўради:

— Григорий Иванович, касалларни ўзингиз қабул қиласизми, ёки ўзлари қабул қилишаверсинми?

Қизнинг кўзлари гўё: «Сен қизишиб кетган эдинг, лекин энди ўзингга келдинг, мана ҳозир уялиб ўтирибсан,

аммо мен мардлик қилиб бунга парво қилаётганим йўқ» деяётгандай эди.

— Яхши, мен ҳозир бораман,— деди доктор.

У яна фартуғини кийди, белини сочиқ билан боғлади-да, касалхонага жўнади.

«Уни ургандан кейин, чиқиб кетганим ёмон бўлди...— деб ўйлади доктор, йўл-йўлакай.— Худди мен изза бўлгандай, ёки қўрққандай бўлиб чиқди... Еш боладай бўлиб қолдим... Жуда ноқулай бўлди-да!»

Докторнинг назарида палатага кирганда касаллар унга қарашга хижолат тортади-ю, ўзи ҳам уялиб кетадигандай туйилди; лекин у касалхонага кирганда касаллар кроватларида жимгина ётишаверди, унга унча эътибор ҳам беришмади. Сил бўлиб ётган Герасимнинг юзида бутунлай бепарволик акс этар ва гўё: «У сени оёқ ости қилолмади, сал эс-ҳушига келтириб қўйдинг... Бусиз иложи йўқ, азизим» деяётгандай бўларди.

Доктор, қип-қизил бўртиб ётган қўлнинг икки еридан йиринг топди-да, унга повязка қўйди, кейин хотин-қизлар бўлимига борди, у ерда бир хотиннинг кўзини операция қилди, Русалка докторга эргашиб юриб, гўё орада ҳеч нарса ўтмагандай, бемалол унга ёрдамлашиб тураверди. Обходдан сўнг қатнаб боқизадиган касалларни қабул қилиш бошланди. Докторнинг кичкинагина қабулхонасида деразалар ланг очик эди. Дераза токчасига ўтириб, хиёл эгилиб қараса, бир оз наридаги кўм-кўк майсани кўриш мумкин эди. Кеча кечкурун момоқалдироқ билан қаттиқ жала қуйгани учун ўтлар бир оз эгилиб, ялтираб турарди. Хиёл нарироқда сойга борадиган сўқмоқ йўл худди ювилгандай ва икки томонида сочилиб ётган синиқ-мертик дори шишалари ҳам худди ювилгандай, қуёш нурида товланиб, кўзни қамаштиргудай ялтираб ётарди. Сўқмоқ йўлнинг нарироғида кўк либосга ўралган ёш арчалар тизилишиб кетган, ундан нарида таналари қоғоздай оппоқ қайинлар турибди, шамолдан енгилгина силкиниб турган кўм-кўк қайин шохлари орасида эса бепоён мовий осмон кўриниб туради. Қараб турсанг, сўқмоқ йўлда дикиллаб юрган чуғурчуқлар гоҳ ойна томонга тумшугини буриб: қўрқсакмикан ё йўқми? деб ўйлаб қолишар ва қўрқиб, бирин-кетин чуғуллашиб, худди доктор учолмаётгани учун уни юпатаётгандай тепасидан ўтиб, оқ қайинларнинг учига чиқиб кетишарди...

Иодоформнинг ачиқ иси орасидан баҳорнинг соф ва хушбўй ҳиди сезилиб турарди... Ҳаво қандай яхши! Нафас олиш энгил.

— Анна Спиридонова! — деб чақирди доктор.

Қабулхонага қизил кўйлакли ёшгина жувон кирди-да, иконага қараб чўқиниб қўйди.

— Қаерингиз оғрийди? — деб сўради доктор.

Жувон бир оз ҳадиксираб, ўзи кириб келган эшикка кўз қирини ташлаб қўйди-да, кейин аптекага чиқадиган эшик олдига, докторга яқинроқ келиб туриб:

— Бўйимда бўлмапти! — деб шивирлади.

— Яна ким ёзилмай қолди? — деб қичқирди аптекадан Русалка. — Келиб ёзилинглар!

Доктор жувонни кўраётиб ўйлар эди: «у шунинг учун ҳам ҳайвонки, умрида биринчи марта мени мушт уришга мажбур қилди. Мен онадан туғилиб уришмаган эдим».

Анна Спиридонова кетди. Ундан кейин бемаъни бир касал билан оғриган чол, сўнгра қўтир бўлган бир хотин уч боласи билан кириб келди, иш бошдан ошиб кетди. Фельдшер мутлақо кўринмади. Эшик орқасидаги аптекада кўйлагини шилдиратиб ва идишларни жарангла-тиб, бидир-бидир қилиб Русалка юрарди; у операцияга қарашаётганда ҳам, рецепт олиш учун қабулхонага кириб қолганда ҳам, ўзини ишлар жойида дегандай турарди.

«Мен фельдшерни урганимга у жуда хурсанд бўлса керак, — деб ўйлади доктор, акушерканинг овозига қулоқ солиб. — Ахир фельдшер иккаласи ит-мушук эди-да, агар уни бўшатиб юборишса, Русалкага байрам бўлади. Касал боқувчи аёллар ҳам, хурсандга ўхшайди... Ўзи ҳам жуда расво одам-да!»

Қабул маросимининг энг қизғин пайтида докторнинг назарида акушерка ҳам, касал боқувчи аёллар ҳам, ҳатто касаллар ҳам ўзларини жўрттага бепарволикка солиб, қувноқ кўрсатишга урунаётгандай эди. Улар гўё докторнинг хижолат тортаётганини билардилар, аммо сиполик қилиб ўзларини билмасликка солардилар. Доктор ҳам ўзини мутлақо хижолат тортмаётган қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, жаҳл билан қичқириб:

— Ҳой, ким бор! Эшикни ёпинг, уй ғуриллаб кетди! — деди.

Аслида доктор хижолат тортар ва қийналар эди. У, қирқ бешта касални қабул қилиб, қасалхонадан аста-

секин чиқди. Акушерка бу орада уйга бориб, лола ранг рўмолчасини елкасига солиб, оғзида папирос, пахмоқ сочига гул тақиб шоша-пиша қаёққадир жўнамоқда эди; практикага ёки меҳмонга бораётган бўлса керак. Касалхона остонасида касаллар ўзларини офтобга солиб, жимгина ўтиришарди. Чуғурчиқлар боягидай чуғурлашиб, қўнғизларни қувиб юришарди. Доктор атрофга қараб ўйлаб қолди: мана шу бир зайил, тинчгина ҳаётда фельдшер билан унинг ҳаёти, худди фортопьянода бузилиб қолган иккита клавишдай ажралиб, ҳеч нарсага яроқсиз кўринар эди. Фельдшер ҳозир ухлагани ётгандир, лекин ўзининг айбдорлиги, таҳқир этилганлиги ва иш жойидан маҳрум қилинганини ўйлайвериб, уйқиси келмаётган бўлса керак. У қийин аҳволда. Ахир, илгари ҳеч кимга қўл тақизмаган доктор ҳозир ўзини назокатдан бутунлай маҳрум бўлгандай сезмоқда-ку. Энди у ҳозир фельдшерни айблаётгани ва ўзини оқлаётгани йўқ, фақат ҳайрон қоляпти: ўзи қанақа иш бўлди бу, умрида бирорта итни ҳам урмаган, туппа-тузук одам фельдшерни урса-я! Ўз квартирасига келгач, кабинетга кириб, диванга ётди-да, суюнчиғига ўгирилиб олиб, ўйлаб кетди:

«У-ку, мазаси йўқ, ишга зарар берадиган одам; у ишлаётгандан буён ўтган уч йил мобайнида роса қоним қайнади, лекин бари бир менинг қилмишларимни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Мен кучли одам ҳуқуқидан фойдаландим. У менга қарашли одам, гуноҳкор ва бунинг устига маст, мен бўлсам, унинг бошлиғи, ҳақли ва ҳушёрман. . . Демак мен кучлироқман. Иккинчидан, мен уни, ўзимни эътиборли деб ҳисоблайдиган одамлар олдида урдим ва шундай қилиб, мен уларга энг ярамас қилигимни кўрсатдим. . .»

Докторни обедга чақирришди. . . У шчидан бир неча қошиқ ичди-да, ўрнидан туриб, яна диванга ётди.

«Энди нима қилиш керак? — деб ўйлади яна у.— Уни иложи борича тезроқ кўнглини олиш керак. . . Бироқ қандай йўл билан? Тадбирли одам бўлгани учун дуэллни у аҳмоқлик деб билади ёки тушунмайди. Борди-ю, анави, ўша палатанинг ўзида касал боқувчи аёллар ва беморлар олдида афв сўрасам, бу нарса уни эмас, фақат ўзимни қаноатлантиради, у ярамас одам менинг афв сўрашимни устимдан бошлиқларга шикоят қилмасин деб кўрқяпти, деб тушунади. Бунинг устига менинг афв сўрашим, пировардида касалхона интизомини бўшаштириб

юборади. Унга пул таклиф қилиб кўрсаммикан? Йўқ, бу ахлоқсизлик бўлади ва порага ўхшаб қолади. Агар, ҳозир, айтайлик, масалани ҳал қилиш учун ўзимизнинг бевосита бошлиғимизга, яъни маҳкамага мурожаат қил- сак-чи... Маҳкама менга виговор бериши, ёки ишдан бўшатиб юбориши мумкин... Бироқ у бундай қилмайди. Ҳа, ундан кейин, касалхонадаги хусусий ишларга маҳка- маннинг аралашиб юриши унча келишмайди ҳам, дарвоқи, бунга ҳеч қандай ҳақи ҳам йўқ-да, ахир...»

Обеддан сўнг уч соатдан кейин доктор чўмилгани ҳовузга кета туриб ўйлади:

«Шунақангги аҳволлар рўй бериб қолганда бошқа одамлар нима қилса, мен ҳам шундай қилаверсам-чи? Яъни, майли у мени судга берсин. Мен сўзсиз айбдорман, ўзимни оқлаб ҳам ўтирмайман ва судья мени қамоққа ҳукм қилади. Шундай қилиб, таҳқирланган одам қаноат- ланади ва мени эътиборли деб билган кишилар олдида мен ҳақсиз бўлиб чиқаман».

Мана шу ғоя унга маъқул тушди. У хурсанд бўлиб кетди ва гўё ҳамма иш жойида, масала ҳал бўлди, сўнгра масаланинг бундан кўра адолатлироқ ҳал бўлиши мум- кин эмас, деб ўйлади.

«Хўш, жуда соз-да! — деб ўйлади доктор сувга туша- ётиб ва ундан чўчиб гала-гала қочаётган майда тилла товон балиқларни томоша қилиб туриб.— Берса беравер- син... Қайтага унга шуниси қулай, чунки бизнинг хиз- мат муносабатимиз аллақачон узилиб бўлди ва шунча жанжалдан кейин, бари бир, иккаламиздан биримиз касалхонадан жўнашимиз керак...»

Кечқурун доктор ҳарбий бошлиқ олдига бориб қарта ўйнаб келиш учун арава қўшишга буйруқ берди.

У пальтосини, шляпасини кийиб, йўлга бутунлай тахт бўлган ва кабинет ўртасида туриб қўлқопини кияётган эди, кўча эшик ғийқ этиб очилди-да, кимдир секингина даҳлизга кирди.

— Ким бу? — деб сўради доктор.

— Менман... — деб секин жавоб берди кирган одам.

Докторнинг бирдан юраги дукиллаб, уялганидан ва аллақандай тушуниб бўлмайдиган қўрқувдан унинг этла- ри увишиб кетди. Фельдшер Михаил Захарич (келган киши шу эди) секингина йўталиб қўйди-да, қўрқа-пуса кабинетга кирди. Бир оз жим тургандан сўнг у, айбдор кишидай паст овоз билан деди:

— Мени кечиринг, Григорий Иванович!

Доктор саросимага тушиб, нима дейишини билмай қолди. Фельдшер христианларга хос бўйсуниб билан ҳақорат қилувчини яксон этиш мақсадида оёғига бош уриб афв сўрагани келмаганини доктор билди. Фельдшер: «Ўзимни босиб туриб, афв сўрайман, шояд мени ҳайдаб, еб турган нонимдан маҳрум этмаса...» деб келган эди. Инсон қадри-қиммати учун бундан кўра ҳақоратлироқ нарса борми?

— Кечиринг...— деб такрорлади фельдшер.

— Менга қаранг...— деб гап бошлади доктор, унга қарамасликка тиришиб ва ҳамон нима дейишини билмасдан.— Менга қаранг... мен сизни ҳақорат қилдим, бунинг учун... бунинг учун жазамни тортишим, яъни сизни қаноатлантиришим керак... Дуэлни сиз инобатга олмай-сиз... Рост, буни мен ўзим ҳам инобатга олмайман. Мен сизни ҳақоратладим, энди сиз... менинг устимдан судьяга шикоят қилишингиз мумкин ва жазамни тортаман... Бу ерда иккимизнинг қолишимиз мумкин эмас... Иккимиздан биримиз, кетишимиз керак! («Ё тавба! Мен унга бунақа демоқчимасдим-ку! — хавфсираб кетди доктор.— Тентаклик бу, тентаклик!») Хуллас, арзнома беринг! Энди биз бундан буён бирга ишлай олмаймиз!.. Ё мен турай ё сиз... Эртагаёқ беринг!

Фельдшер докторга хўмрайиб қараган эди, унинг қопқора, хира кўзларида зўр нафрат ифодаси чақнаб кетди. У ҳамиша докторни сўзда бор-у, ишда йўқ, инжиқ бир ёш бола деб ҳисобларди, ҳозир эса унинг титраб-қақшаши ва пойинтар-сойинтар гапиришлари фельдшернинг нафратини кўзғатиб юборди...

— Бераманам-да,— деди у жаҳл билан қовоғини солиб.

— Ҳа, беринг-да!

— Хўш, сиз нима деб ўйловдингиз? Бермайди дебми? Бераманам-да... Сизнинг уришга ҳақингиз йўқ. Бундай уялсангиз ҳам гўрга эди-я! Одатда фақат маст мужикларгина муштлашади, сиз маълумотли одамсиз-а, яна...

Докторнинг қалбидаги бутун ғазаби тўсатдан оловлашиб кетди-ю, бирдан бақириб юборди:

— Жўнанг, бу ердан!

— Фельдшер турган жойидан истар-истамас кўзгалди (у худди яна бирор нима демоқчига ўхшарди), даҳлизга чиқиб кетди-да, ўша ерда хаёл суриб қолди. Кейин,

алланимани ўйлаб бўлгач, кескин қадам билан чиқиб кетди. . .

— Қандай тентаклик, қандай тентаклик-а! — деб ғўлдиради доктор у кетиши билан.— Ҳаммаси тентаклик ва бемаънигарчилик!

У ҳозир фельдшерга худди ёш болаларча муомала қилганлигини сизди ва шуни ҳам тушуниб қолдики, унинг суд ҳақидаги ўйлаганлари масалани ҳал қилиш эмас, қайта чигаллаштириб юборди.

«Қандай тентаклик қилдим-а! — деб ўйлади у шарабанга чиқаётиб ва ундан кейин ҳарбий бошлиқ билан қарта ўйнаб туриб.— Наҳотки мен шу қадар кам маълумотли бўлсам ва ҳаётни шу қадар кам билсам, мана шу оддийгина бир масалани ҳал қилишга ҳам қурбим етмаса? Хўш, нима қилиш керак?»

Эртасига эрталаб доктор, фельдшернинг хотини қаёққа дидир бормоқчи бўлиб, аравага чиқаётганини кўриб қолди-да: «Ана, холажонларига кетяптилар. Бораверсин!» деди ичида.

Касалхона фельдшерсиз обход қилинди. Маҳкамага ариза ёзиш керак эди-ю, лекин доктор хатнинг формасини ҳали ҳам ўйлаб ололмаган эди. Эндиги хатнинг мазмундан: «Гарчи, айбдор у эмас, мен бўлсам ҳам, фельдшерни бўшатиб юборишингизни сўрайман» деган маъно чиқиши керак. Ахир дурустгина одамни уятга қолдирмай бу мазмунни баён қилишнинг иложи йўқ-ку.

Орадан икки-уч кун ўтгач, фельдшернинг Лев Трофимович олдига бориб шикоят қилгани тўғрисида докторга хабар беришди. Раис уни бир оғиз ҳам гапиртирмасдан, депсиниб: «Мен сени биламан! Йўқол! Гапингни ҳам эшитмайман!» деб сўкиб чиқариб юборибди.

Фельдшер Лев Трофимовичнинг олдидан чиқиб тўғри маҳкамага боради, ва у ерда тарсаки егани тўғрисида миқ этмасдан ҳамда ҳеч нарса сўрамасдан туриб, доктор менинг ҳузуримда маҳкамани ва раисни бир неча бор сўқди, касалларга ҳам яхши қарамайди, участкаларга борганда ҳам чалакам-чатти иш қилади ва ҳоказо деб, ифво тарқатади. Буларни эшитгандан кейин доктор кулиб юборди ва «Оббо аҳмоқ-ей!» деб қўйди ичида. Доктор ҳам хижолат тортар, ҳам фельдшернинг тентаклигига ачинар эди; киши ўзини муҳофаза қилиш учун қанча кўп бемаънигарчилик қилса, шунча ночор ва заифлигини кўрсатади.

Роса уч ҳафтадан кейин эрталаб доктор суддан по-
вестка олди.

«Бу энди ўтакетган бемаънигарчилик... — деб уйлади
у повесткани олишга қўл қўя туриб. — Бундан кўра бе-
маънироқ нарсани ўйлаб ҳам топиб бўлмайди».

У судга кетаётган куни эрталаб ҳаво булут ва
осойишта эди; доктор шу пайтда уялмади, унга алам
қилди ва таъби жуда хира бўлди. У, ўзидан ҳам, фельд-
шердан ҳам, бутун вазиятдан ҳам диққат бўлиб...

«Судда тўппа-тўғри шундай дейман, — деди жиғибий-
рони чиқиб, — бу ердан йўқолларинг, жин урсин сизлар-
ни! Ҳаммангиз эшаксизлар, ҳеч балога тушунмайсизлар!»

У, суд камераси олдига келганда остонада ўзида
касал боқувчи хотинлардан учтасини ва Русалкани кўр-
ди, булар гувоҳ сифатида чақирилган эдилар. Хотинлар-
ни ва тоқати тоқ бўлганидан ҳадеб оёқларини чалишти-
риб турган акушеркани кўргач ва ҳатто акушерка бўла-
жак процесснинг бош қаҳрамонини кўриш билан ҳузур
қилиб кулиб юборгандан кейин, жахли чиқиб кетган
доктор худди уларга қирғийдай чанг солиб: «Касалхона-
дан кегилшга сизга ким рухсат берди? Шу минутдаёқ
жўнанг!» деб ҳаммасини доводиратиб қўймоқчи бўлди-ю,
аммо ўзини босди; ўзини бамайлихотир қилиб кўрсатиш-
га тирлишиб, бир тўда одамлар орасидан ўтиб камерага
кирди. Камера бўм-бўш ва суднинг занжири кресло суян-
чиғида ётган эди. Доктор иш юритувчининг хонасига
борди. У, бу ерда юзлари қотма, коломенка пиджагининг
чўнтаклари дўппайиб турган ёш йигитни кўрди, бу иш
юритувчи эди; шу ерда фельдшер ҳам стол ёнида ўтириб,
бекорчиликдан судланувчилар тўғрисидаги справкаларни
варақлаб ўтирарди. Доктор кириши билан иш юритувчи
ўрнидан турди; фельдшер ҳам хижолат тортиб, ўрнидан
турди.

— Александр Архипович ҳали келгани йўқми? — деб
сўради доктор уялинқираб.

— Йўқ ҳали. Улар уйда... — деб жавоб берди иш
юритувчи.

Камера судья кўрғонидаги уйлардан бирига жойлаш-
ган бўлиб, судьянинг ўзи эса катта уйда турарди. Доктор
камерадан чиқди-да, аста-секин уйга қараб йўл олди. У
борганда Александр Архипович емакхонада самовар
олдида турган эди. Судья сюртуксиз ва жилеткасиз
кўйлакчан, кўкрак тугмачалари ечиқ, стол олдида икка-

ла қўли билан чойнак ушлаб турган эди; ўзига бир стакан, худди кофега ўхшаган қуюқ чой қуйди; меҳмонни кўриши билан у дарров олдига бошқа бир стаканни суриб олди-да, саломлашмасдан аввал чой қуйиб:

— Сизга қандлими ё қандсизми? — деб сўради.

Судья бир вақтлар, бунга жуда кўп бўлди, кавалерияда хизмат қилган эди; ҳозирда у, кўп йиллик хизматлари туфайли ўз хоҳиши билан ҳақиқий гражданик мансабларидан бирини эгаллаб олган, аммо ҳали ҳам ўзининг ҳарбий мундирини, ҳарбий урф-одатларини ташламаган. Унинг мўйлови ҳам полицмейстерларники сингари узун, шими бахияли ва қилиқлари, гап-сўзлари ҳарбийча эди. У бошини сал орқага ташлаб нутқини генералларга хос «мнэээ...» деган ибора билан тўлдириб, елкасини учуриб, кўзларини ўйнатиб гапирарди. Саломалик қилганда ёки бировга папирос тутганда товонларини тапиллатиб қўярди, юриб кетаётган пайтда эса, шпорларини шундай нозик шиқирлатиб юрардики, шпорнинг ҳар бир овозидан гўё унинг бирор жойи қаттиқ оғриётгандай туйиларди. Докторни чойга таклиф этиб ўтқизгандан кейин, у ўзининг чорпахил кўкраги ва қорнини бир силаб олди-да, чуқур бир нафас олиб, деди:

— Қани, хўш... Эҳтимол, ўзларининг кўнгиллари арақ ичиб, закуска қилишни тусаб тургандир? Мнэ-э?

— Йўқ, раҳмат, қорним тўқ.

Ҳар иккаласи ҳам касалхонадаги жанжал тўғрисида гап очмасликнинг иложи йўқлигини сезиб туришар ва иккаласи ҳам ноқулай аҳволда қолган эди. Доктор жим бўлиб қолди. Судья қўлларини назокат билан қулочкашлаб, кўкрагини чақиб турган пашшани тутди, унга ҳар томондан диққат билан қаради ва қўйиб юборди, кейин чуқур нафас олиб докторга қаради-да, дона-дона қилиб гапирди:

— Менга қаранг, нима учун сиз уни ҳайдаб юбормай-сиз?

Доктор унинг овозида ачиниш оҳангини туйди; бирдан ўзига раҳми келиб кетди, ва сўнгра шу ҳафтада бошига тушган мушкilotдан эзилиб тинка-мадори қуриганини сизди. Ниҳоят тоқати-тоқ бўлиб, юраги ёрилгудай, столдан ирғиб турди-ю, титраб-қақшаб, юзларини буриштириб, елкаларини қисиб, гапирарди:

— Ҳайдаб юбориш! Сизлар нима деб ўйлайсизлар ўзи, жудо ҳақи... жуда ғалатисизлар-да! Ахир, хаддим бор-

ми уни ҳайдашга? Сизлар бу ерда ўтириб, мени касалхонада ўзи хон, кўланкаси майдон-у, кўнгилга нима келса шуни қилади, деб ўйлайсизлар-да! Жуда ғалатисизлар-а! Унинг холаси Лев Трофимовичникида бола боқсин ва Лев Трофимовичга Захарич сингари писмиқ малайлар зарур бўлиб турсин-да, яна уни ҳайдаб юборишга хаддим борми? Земство биз — врачларни сариқ чақага олмай, ҳар қадамда оёқ ости қилиб тургандан кейин, менинг қўлимдан нима келади? Жин урсин ҳаммасиниям, энди мен ишламайман, мана бўлган тургани шу! Ишламайман!

— Йў, йў, йў... Сиз, жоним, жуда ваҳима қиялпсиз, ундай деганда...

— Бошлиғингиз жон-жаҳди билан бизнинг ҳаммамизни ниглистлар деб исботлашга уринади, жосуслик қилади ва биздан худди ўз котибидай хизмат қилишни талаб этади. Мен йўқ пайтимда касалхонага келиб, у ерда беморлар ва касал боқувчи хотинларни сўроқ қилишга қандай ҳақи бор? Ахир, бу ҳақоратлаш эмасми? Хўш, анави телба Семён Алексеичингиз-чи, ўзи доим гердаиб юриди. Қорни тўқ ва ҳўкиздай бақувват бўлгани учун медицинага мутлақо ишонмайди, яна ҳаммага эшиттириб, кўз олдимизда бизни текинхўр деб, таъна қилади, бир бурда нонни раво кўрмайди! Ҳа, жин урсин уни! Мен эрталабдан кечгача ишлайман, дам олиш деган нарсани билмайман, ҳамма телба-тезик, тақводор, ислоҳчилар ва шу сингари масхарабозлардан кўра бу ерда мен зарурроқман, ахир! Мен иш деб соғлиғимдан ажралдим, лекин мендан миннатдорчилик қилиш ўрнига, бир бурда нонни таъна қилишади! Сизга ташаккурларимни изҳор этаман! Яна ҳар ким бировларнинг ишига тумшугини суқишга, насиҳатгўйлик ва назорат қилишга ўзини ҳақли деб ҳисоблайди! Анави, сизнинг маҳкамангизнинг аъзоси Камчатский бўлса, Земство мажлисида, бизда калий аралашмасининг кўп ишлатиб қўйилганлиги учун врачларга танбиҳ берди ва бизга бундан буён кокаинни эҳтиёт қилиб ишлатишни тавсия қилди! Унинг ўзи нимани биледи, қани мен сиздан сўрайчи? Унинг нима иши бор? Нега у сизларга суд қилишни ўргатмайди?

— Бе... ахир у безбет хушомадгўй одам-да, жонигинам... Унга парво қилишнинг кераги йўқ...

— Хўп, безбет, хушомадгўй одам, лекин сизлар бу вағвағни аъзоликка сайлагансиз ва унга ҳамма ёққа тумшуқ суқишга йўл бериб қўйгансиз-да! Сиз бўлсангиз,

илжайсиз! Сизнингча буларнинг ҳаммаси майда-чуйда, арзимаган нарсалар, лекин, ўйлаб кўринг, ахир, бунақангги майда-чуйдалар шу қадар кўпки, худди шағаллар йиғилиб тоғ бўлгандай бутун ҳаёт ҳам мана шу майда-чуйдалардан ташкил топган! Энди чидай олмайман! Мадорим қуриди, Александр Архипич! Яна бир оз турсам шу ерда, сизни ишонтириб айтаманки, оғзи-бурнига тушириш эмас, ҳатто бирортасини отиб қўяман! Сиз тушунинг, ахир, менинг асабларим, симдан эмас, мен ҳам худди сизга ўхшаган одамман. . .

Докторнинг кўзларига жиққа ёш тўлиб, овози ҳам титраб кетди; у тескари ўгирилиб, деразага қараб олди. Орага жимлик чўкди.

— Ҳа, ҳам, муҳтарам. . . — ғўлдиради судья тараддуд-ланиб.— Иккинчи томондан, агар бундай вазминлик билан ўйлаб қаралса унда. . . (судья чивин тутиб, кўзларини қисиб, унга ҳар томондан қаради-да, эзиб, чайинди идишга ташлади). . . Унда, биласизми, фельдшерни ҳайдашдан ҳам маъни чиқмайди. Ҳайдаб юборинг-чи, бари бир ўрнига яна битта шунақаси, балки ундан бадтарроғи ўтириб олади. Юзта одамни алмаштирганингиз билан яхшисини тополмайсиз. . . Ҳаммаси аблаҳ (судья қўлтиғи тагига қараб қўйиб, секин папирос чека бошлади). Бу ёвуз билан муроса қилиш керак. Мен сизга айтиб қўйишим керакки, ҳозирги замонда сиз ишонишингиз мумкин бўлган софдил, идрокли одамни фақат зиёлилар ва мужиклар орасидан, яъни масалан фақат шу икки қатлам орасидангина топишингиз мумкин. Сиз, айтайлик, покиза врачни, олижаноб педагогни, покиза қўшчи ёки темирчини топаоласиз, бироқ ўрта даражадаги одамлар, яъни шундай деб таърифлаш жоиз бўлса, халқ ичидан чиқиб ва ҳали зиёлиларгача бориб етмаган кишилар ишончсизлик элементларини ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам софдил ва идрокли фельдшер, котиб, гумашта ва шу кабиларни топиш ғоят оғир. Фавқулодда оғир! Мен Горох шоҳи замонидан буён адлия соҳасида хизмат қиламан ва бутун хизматим мобайнида, гарчи сон-саноксиз котибларни ҳайдаб юборган бўлсам-да, бирорта софдил ва идрокли котибни кўрганим йўқ. Халқда ахлоқ интизоми йўқ, принцип ҳа-а-а-қида гапирмаёқ қўяқолайлик, мен сизга айтсам. . .

«Нега буларни гапирди?— деб ўйлаб қолди доктор.— Биз у билан керакли нарсани гаплашаётганимиз йўқ-ку».

— Мана узоққа бормайлик, ўтган жумада,— деб сўзида давом этди судья,— менинг Дюжинскийим, ўзингиз тасаввур этинг, шундай бир қилиқ қилипти. Кечқурун олдига аллақандай пианисталарни чақирипти, ким билади дейсиз, улар ким экан, туниминам ўшалар билан камерада ичкиликбозлик қилиб чиқипти. Хушингизга келадими? Мен-ку, ичкиликка ҳеч қарши эмасман-а. Жин урсин сени, ичсанг ичавер, аммо нега номаълум кишиларни камерага киритасан? Ахир, ўзингиз ўйланг, ишлардан бирорта ҳужжатни, вексель ва шу сингари қоғозларни бирпасда ўғирлаб қўйиш мумкин! Бунга нима дейсан? Ўша айши-ишратдан кейин мен, бирор нарса йўқолиб қолмадим деб икки кунгача ҳамма ишни кўздан кечириб чиқдим... Хўш, бу аблаҳларни нима қилардингиз? Ҳайдашми? Яхши — хм... Яна бошқаси бундан баттар бўлмайди деб, қандай ишонтира оласиз?

— Рост, уни қандай қилиб ҳайдайман? — деди доктор.— Одамни ҳайдаш фақат гапда онсон... Мен унинг бола-чақалилигини, оч-яланғочлигини билиб турганимдан кейин, қандай ҳайдаб, бир бурда нондан бенасиб қиламан? Бола-чақаси билан у қаёққа боради?

«Ие, нима бало бўлди, ўзи, мунақа демоқчимасдим-ку!» деб ўйлаб қолди у, ўз хаёлини бирор аниқ фикр ёки бирор ҳиссиёт устида жамлай олмаётганига ҳайрон бўлади. «Бунинг сабаби шуки, мен пухта эмасман ва фикрлашни билмайман» деб қўйди ичида.

— Ўрта даражадаги одамга, халиги сиз айтгандай ишониб бўлмайди,— деб давом этди.— Биз уни ҳайдаймиз, сўкамиз, афти-башарасига қараб урамиз, аммо лекин, унинг аҳволига ҳам қараш керак-да, ахир. У на мужик, на барин, бир дардисар; унинг ўтмиши расво, ҳозирда эса ойига фақат йигирма беш сўм олади, бола-чақаси оч ва бировга қарам, келажакда ҳам уники яна ўша йигирма беш сўм пул-у, бировга боқим, юз йил хизмат қилганда ҳам аҳволи шу-да. Унда на маълумот бор ва на мол-мулк; ўқишга ва черковга боришга вақти йўқ, биздан ҳеч нарса эшитмайди, чунки биз уни яқинимизга йўлатмаймиз. Шундай қилиб у, ўла-ўлгунча дурустроқ бир турмушдан умид қилмай, чала-ярим овқат еб, «мана ҳозир давлат квартирасидан ҳайдаб юборади» деб қўрқиб, бола-чақасини қаерга қўйишини билмай юраверади. Шундан кейин айтинг-чи, қалай пианисталик, ўғирлик қилмасин? Бу ерда принципга ўрин қолдими, энди!

«Биз, чамаси, ижтимоий масалаларни ҳал қилишга ўтиб кетдик, шекилли,— деб ўйлади у.— Жуда четга чиқиб кетдик, тавба! Булар нимага керак ўзи?»

Шу орада жаранг-журунг овоз эшитилиб қолди. Қимдир извош билан ҳовлига кирди, олдин камера олдига борди, кейин катта уйга кираверишдаги зина ёнига келди.

— Ўзи келди,— деди судья, деразадан қараб.— Ана энди таъзирингизни беради!

— А, сиз, марҳамат қилиб, мени тезроқ жўнатиңг. . . — илтимос қилди доктор.— Агар иложи бўлса, менинг ишимни бенавбат кўрсангиз. Худо ҳақи, вақтим йўқ.

— Яхши-яхши. . . Фақат, ҳали ўзим билмайман, тақсир, бу ишни мен суд қилиб ўтиришим керакмикан. Фельдшер билан сизнинг муносабатингиз, айтايлик, хизмат юзасидан бўлган, бунинг устига сиз уни хизмат вази-фасини ўтаётган пайтда тузлагансиз. Аммо дуруст-гина билмайман ҳам. Ҳозир Лев Трофимовичдан сўрай-миз.

Шоша-пиша келаётган қадам товуши ва оғир ҳарсил-лаган овоз эшитилди ва шу он эшикдан раис — соч-соқо-ли оппоқ, тепакал, соқоллари узун ва қовоқлари қип-қизил Лев Трофимович кўриниб қолди.

— Салом бердик. . . — деди у ҳарсиллаб туриб. Уф, тавба! Муҳтарам судья, менга квас беринг! Улганим яхши. . .

У креслога ўзини ташлади, лекин шу заҳоти дарров ирғиб туриб, докторнинг олдига борди ва жаҳл билан унга ўқрайиб, чийилдоқ овоз билан гапира кетди:

— Сиздан жуда ва беғижат миннатдорман, Григорий Иванович! Худо ҳақи ҳеч қачон унутмайман! Дўст киши бундай қилмайди! Кўнглингизга келмасин-у, лекин сиз-нинг томонингиздан ҳатто инсофсизлик қилинган! Нима сабабдан сиз менга маълум қилмадингиз? Хўш, мен нима? Қимман, ахир? Душман ёки бегона одамми? Сизга душманманми? Бирон вақт сўзингизни ерда қолдирган-мидим? А?

Раис кўзларини олайтириб ва бармоқларини силкиб, квас ичди-да, дарров лабларини артиб, давом этди:

— Ғоят, ғоят миннатдорман сиздан! Нима сабабдан менга маълум қилмадингиз? Агарда сизда менга нисба-тан қиттак кўнгил бўлганда, олдимга келиб, дўстларча:— «Жонгинам, Лев Трофимович, шундай, шундай васса-

лом. . . Ана шундай ҳодиса рӯй бериб қолди ва ҳоказо. . .» дердингиз. Мен сизга бир зумда ҳаммасини тўғрилаб берган бўлардим ва бундай жанжалга ўрин ҳам қолмас эди. . . Анави аҳмоқ, худди девонадай бутун уездда сандироқлаб, ғийбат қилиб, хотинлар орасида чақимчилик қилиб юрипти; сиз бўлсангиз шарманда бўлиб, кўнглигизга келмасин-у, ким билади нима балоларни қўзғаб юрибсиз, судга беришга ўша аҳмоқни мажбур қилгансиз! Шармандалик, ғирт шармандалик! Ҳамма мендан нима гап ўзи, нима асти, деб сўрайди, хўш, мен-чи, раисман, аммо у ёқда нималар бўляпти, ҳеч нарсани билмайман, менинг сизга асло керагим ҳам йўқ-да! Ғоят, ғоят миннатдорман сиздан, Григорий Иванович!

Раис шундай паст эгилиб таъзим қилдики, ҳатто аъзойи-бадани қип-қизариб кетди, кейин деразага келиб бақирди:

— Жигалов, Михаил Захарични бу ёққа чақир! Айт, шу топдаёқ келсин! Яхши эмас-с! — деди у, деразадан нари бориб.— Ҳатто менинг хотиним ҳам ранжили, хўш, нима сабабдан, чамаси, сизга мурувват қилса керак-да! Сиз, афандим, жуда билармонлик қилиб юборибсиз! Оқилона бўлсин деб ҳар хил принциплар ва турли қилиқлар қиласиз, лекин чалғитасиз, холос.

— Сиз нуқул таваккал қилаверасиз, хўш нима чиқяпти? — деб сўради доктор.

— Нима чиқяптими? Шу нарса чиқяптики, агар мен ҳозир бу ёққа келмаганимда, сиз ўзингизни ҳам шарманда қилардингиз, бизни ҳам. . . бахтингизга мен келиб қолдим!

Фельдшер кириб, остонада тўхтади. Раис унга ёндамасига туриб, қўлларини чўнтагига тиқиб олди-да, бир йўталиб, деди:

— Ҳозир доктордан узр сўра!

Доктор қип-қизариб, бошқа уйга кириб кетди.

— Мана, кўрдингми, доктор сенинг узрингни қабул қилгуси келмаяпти!— деб давом этди раис.— У сени, товбангни сўзда эмас, балки ишда кўрсатишингни истаяпти. Бугундан бошлаб итоат қилишга ва доим ҳушёр бўлишга сўз берасанми?

— Бераман. . .— деб қовоғини осилтириб тўнғиллади фельдшер.

— Кўзингни оч! Худо кўрсатмасин! Бир мўйлов қилсамми, жойдан ажраласан қоласан! Энди бирор гап бўл-

са, мендан яхшилик кутиб ўтирма... Қани, жўна уйингга...

Ишнинг бу йўсинда ҳал бўлиши ўз хўжаси билан ярашиб олган фельдшер учун ҳеч кутилмаган бахт бўлди. У севинганидан ҳатто ранги оқариб кетди. Фельдшер бирор нарса демоқчи бўлиб, қўлини чўзди-ю, лекин ҳеч нарса демади, фақат маъносизгина илжайиб чиқиб кетди.

— Ана, иш тамом! — деди раис. — Энди ҳеч қандай суднинг ҳам кераги йўқ.

У энгил тортиб нафас олди-да, шу топда худди жуда оғир ва муҳим бир иш қилиб юборгандай самовар ва стаканларга қараб қўйди ва қўлларини ишқалаб туриб деди:

— Худо ҳаллоқ... Менга бир қултум қуй-чи, Саша. Ҳа, айтгандай, аввал закускага бирор нарса олиб келгин... Кейин, оқидан...

— Бу мумкин эмас, жаноблар! — деди доктор ошхонага кираётиб; у ҳамон қизариб-бўртиб инжиқлик қилар эди. — Бу... бу комедия-ку! Бу қабиҳлик! Мен чидай олмайман! Масалани бунақангги масқарабозлик билан ҳал қилгандан кўра йигирма марта судлашган яхши. Йўқ, мен чидай олмайман!

— Сизга нима керак, ахир? — деди раис унга ғижиниб. — Ҳайдашми? Майли, ҳайдаб қўя қолай...

— Йўқ, ҳайдаш эмас... Менга нима кераклигини ўзим ҳам билмайман, лекин, жаноблар, ҳаётга бундай муносабатда бўлиш... Эй, худойим-ей!

Докторнинг асаби қайнаб бесаранжом бўлиб қолди, шляпасини қидирди, тополмади ва дармони қуриб креслога ўзини ташлади.

— Қабиҳлик! — деб яна такрорлади у.

— Жонгинам, — деди пичирлаб судья, — баъзан сизга ҳам тушунолмайдиман, бундай қараганда... Ахир бу ишда сиз айбдорсиз-ку! Ун тўққизинчи асрнинг охирида бировнинг башарасига қараб тушириш — бу, мен сизга айтсам, нима десангиз деяверинг-ку, бўлмайти-да... Тўғри, у аблаҳ, биро-о-оқ, хўп деяверинг, сиз ҳам эҳтиётсизлик қилиб юборгансиз...

— Албатта-да! — деди раис.

Арақ ва закуска келтиришди. Хайрлашув олдидан доктор ҳам беихтиёр бир рюмка ичиб юбориб, редиска билан закуска қилди. У касалхонага қайтиб келган пайтда унинг фикрини худди куз эртасидаги майсадай туман қоплаган эди.

«Наҳотки,— деб ўйлади у,— сўнги ҳафтада тортган шунча азоб-уқубатлар, бош қотиришлар ва айтилган гаплар — оқибат шу қадар бемаънигарчилик билан тугаса! Қандай тентаклик! Қандай тентаклик!»

У ўзининг шахсий масалаларига ёт кишиларни аралаштириб қўйгани учун уялди, бу кишиларга айтган гаплари ва одати бўйича ўйлаб ўтирмай ароқ ичиб юборгани учун уялди, ўзининг тушуниб етмаган, саёз ақлидан ҳижолат тортди... У касалхонага келиши билан шу заҳоти обход қила бошлади. Ёнида фельдшер, худди мулојим мушукдай ийманиб, саволларга юшоқ жавоб бериб юрарди... Фельдшер ҳам, Русалка ҳам, касал боқувчи аёллар ҳам ўзларини, гўё ҳеч нарса билмагандай ва ҳамма иш жойида дегандай бир қиёфада тутар эдилар. Доктор ҳам кучининг борица ўзини бепарво қилиб кўрсатишга урунарди. У буйруқ берар, жаҳл қилар, касаллар билан ҳазил-ҳузил гап қилиб қўярди-ю, аммо миясидан:

— Тентаклик, тентаклик, тентаклик... — деган гап нари кетмас эди.

ГУЗАЛЛАР

I

Эсимда бор, гимназиянинг бешинчи ёки олтинчи синфида ўқиб юрган кезларимда Дон областидаги Большая Крепка қишлоғидан бобом билан бирга Ростов-Донга кетаётган эдим. Август ойининг жазирама, тинка-мадорни қуритувчи диққи нафас кунларидан бири эди. Кун қизигидан, қуруқ ва иссиқ гармселдан ҳамда қаршидан уриб турган чанг-тўзондан кўз очиб бўлмас, томоқ қақради; ён-верингга қарагинг ҳам, гапиргинг ҳам, ўйлагинг ҳам келмасди; шунинг учун ҳам, мудраб бораётган украин аравакаш Карпо отларга «чу» деб қамчи ўйнатган пайтда қамчиси фуражкамга тегиб кетганда ҳам норозилик билдирмадим, миқ этмадим, фақат мудрашдан кўзимни очиб, чанг-тўзон орасида қишлоқ кўринмасмикан? деб олисларга маъюслик билан қарардим. Отларга ем бериб олиш учун Бахчи-Салах деган бир катта арман қишлоғида, бобомнинг бой арман ошнасиникида тўхтадик. Мен умримда бу армандан кўра беўхшов ғалати одамни кўрмаганман. Шундай бир одамни ўзингиз тасаввур қилинг, сочи қиртишлаб олинган кичкина бош, қалин, узун қошлари пастга осилиб тушган, тўти бурун, оппоқ узун мўйлов, катта оғзида гилос ёғочидан қилинган узун трубка чўччайган; мана шу бош, ажиб бир кийим билан ўралган қотма, букчайган танага фаросатсизлик билан ёпиштирилган; бу одам эгнига калта қизил камзил, кўк кенг чалвор кийган; бу жусса оёқларини кериб, туфлиларини шақирлатиб юарди, гапирганда ҳам оғзидаги трубкасини олмас, ўзини ғирт арманча қиёфада тутарди: тишининг оқини кўрсатмас, кўзларини ола-кула қилиб қараб ва меҳмонларига мумкин қадар камроқ эътибор беришга ўринарди.

Арманнинг уйида шамол ҳам, чанг ҳам йўқ эди-ю, лекин уйи худди чўлдаги, йўлдаги сингари бефайз, дим ва зерикарли эди. Ёдимда бор, чанг босиб ва жазирамадан мадорим қуриб, бурчакдаги кўк сандиқда ўтирар эдим. Бўялмаган тахта деворлар, уй анжомлари ва охрасурилган поллардан офтобда қовжираган қуруқ ёғоч иси келиб турарди. Қаёққа қарасанг, ғув-ғув пашша... Бобом билан арман пичирлашиб, нуқул мол боқиш, яйлов ва қўйлар тўғрисида гапиришарди... Мен самовар қайнагунча бир соат ўтишини, бобом камида бир соат чой ичишини, кейин икки соатча ухлашини, менинг чорак куним кутиш билан ўтишини, ундан кейин яна жазирама офтоб, чанг ва йўл азоби бошланишини билар эдим. Мен икки одамнинг ғўнғир-ғўнғир гаплашишини эшитиб тураман, кейин шу арман, идиш-товоқ турган шкаф, пашшалар, кун қизиги уриб турган деразалар узоқ вақтдан бери кўз олдимда тургандай ва улар ҳали-вери кўз ўнгимдан йўқолмайдигандай туйилар, шундан кейин чўл, қуёш, пашшага нафрат билан қарайман...

Рўмол ўраган бир украин аёл патнисда идишларни, кейин самовар олиб кирди. Арман секин қимирлаб даҳлизга чиқиб чақирди:

— Машя! Бу ёққа кел, чой қуй! Қаёқдасан? Машя!

Шошиб-пишиб келаётган оёқ товуши эшитилди ва уйга ёши ўн олтиларга борган бир қиз кириб келди; унинг эгнида оддий чит кўйлак, бошида оқ дурра бор эди. Қиз идишларни ювиб, чой қуйиб, менга орқасини ўгириб тураркан, бели хипча, оёқяланг эканини пайқадим; товончаларини узун лозим беркитиб турарди.

Хўжайин мени чойга таклиф қилди. Стол ёнига келиб ўтираётиб, менга стакан узатаётган қизнинг юзига назар ташлашим билан қалбимда тўсатдан худди шамол туриб, кундузги бутун таассуротлар, зерикишлар, чанг-тўзонларни учириб кетгандай бўлди. Мен бу қизнинг чеҳрасида умримда ва тушумда кўрган гўзалларнинг энг жозибали белгиларини кўрдим. Кўз ўнгимда чақмоқдай ярқираб бир гўзал турар эди.

Мен Машанинг, ёки отасининг тили билан айтганда Машянинг ҳақиқий гўзал эканини тасдиқлаш учун қасам ичишга тайёрман, аммо бунга исбот қилолмайман. Баъзан шундай бўлади: булут уфқда бетартиб уймалашади ва унинг орқасига яширинган қуёш булутларни ҳам, осмонни ҳам турли-туман рангга бўяйди: осмонда

қизил, тўқ сариқ, олтинсимон, бинафша, хира пушти ранглар ҳосил қилади; булутларнинг бири монахга, иккинчиси балиққа, учунчиси эса саллалани туркка ўхшайди. Шафақ ҳавонинг учдан бир қисмини қоплайди, черков гумбазлари ва бойларнинг дераза ойнасида ярқирайди, дарё ва кўлмак сувларда акс этади, дарахтлар учидан жимирлайди; бир гала ёввойи ўрдак жуда олисда, шафақ кўйнида, ётгани аллақайларга учиб кетади... Сигирларни ҳайдаб кетаётган чўпон бола ҳам, бричкада тўғондан ўтиб кетаётган ер ўлчовчи ҳам, сайр қилиб юрган жаноблар ҳам — ҳаммаси кун ботишига қараб, бу манзаранинг гўзаллигига бир оғиздан тан беради, бироқ бунинг гўзаллиги нимадан иборатлигини ҳеч ким билмайди ҳам, ҳеч ким айтиб беролмайди ҳам.

Арман қизининг гўзаллигини ёлғиз мен эмас, хотин-қизларга ва табиий манзараларга бепарво саксонга кирган чол бобом ҳам пайқайди; у Машага бир пас маҳлиё бўлиб қолди-да:

— Бу сизнинг қизингизми, Авет Назарич?— деб сўради.

— Қизим, ҳа. Менинг қизим... — деб жавоб берди хўжайин.

— Яхши қиз экан,— деди бобом.

Арман қизини кўрган рассом жуда бежирим, антиқа гўзал деб айтарди. Бу қизнинг хуснига бир назар ташласангиз, худо билсин, кўнглингизга бутун сохти тўғри, сочи, кўзи, бурни, оғзи, бўйни, кўкрак ҳамда ёш баданининг барча хатти-ҳаракатлари бир-бирига монанд ва уни яратишда табиат ҳеч қандай хато қилмаган, деган фикр келади; негадир энг гўзал хотинларнинг бурни худди Машаники сингари тўғри ва хиёл қирра бўлиши, қоп-қора шахло кўз, киприклари шундай узун, боқишлари хумор бўлиши керак; унинг қоп-қора жингалак сочлари ва қошлари ҳам мулойим, оппоқ манглайи ва юзига худди сокин анҳор бўйидаги кўм-кўк қамишдай ярашиб турибди; Машанинг оппоқ бўйни ва яхши етилмаган нозик кўкрагини тасвирлаш учун жуда катта ижодий талантга эга бўлиш керак. Унга қараб турсангиз ёқимли, самимий, худди унинг ўзи сингари гўзал бир гап айтишни кўнглингиз тусаб қолади.

Машанинг менга бутунлай эътибор бермай, ерга қараб туриши дастлаб менга алам қилди ва хийла изза бўлдим. Гўё аллақандай бир бахтиёр ва мағрур ҳаво уни

мендан ажратиб турар ва рашк билан уни менинг назаримдан ҳимоя қиларди.

«Ҳамма ёғим чанг бўлгани, офтобда қорайиб кетганим, ўзим ҳам ёш бўлганим учун шундай қиляпти» деб ўйладим.

Аммо, бора-бора мен ўз тўғримда ўйлашни унутиб, бу гўзалга бутунлай маҳлиё бўлиб қолдим. Энди чўл азоблари, чанг-тўзонларни ҳам унутдим, пашшаларнинг ғувуллаши ҳам қулоғимга кирмай қолди, чойнинг ҳам мазасини сезмадим, фақат столнинг нарёғида турган чиррайли қизни сезардим, холос.

Мен гўзалликка ғалати бир тарзда маҳлиё эдим. Маша менда на орзу, на шавқ-завқ ва на ҳузур-ҳаловат қўзғади, аксинча, ёқимли бўлса ҳам, оғир бир маъюслик келтирди. Бу маъюслик худди ғалати туш каби ноаниқ ва бетайин эди. Негадир мен ўзимга ҳам, бобомга ҳам, арманга ҳам, арман қизига ҳам ачиниб кетдим; қалбимда шундай бир туйғу бор эдики, гўё тўрталамиз ҳам ҳаётимиз учун муҳим ва зарур бўлган нарсани йўқотиб қўйганмиз-у, энди уни ҳеч қачон топиб бўлмайди. Бобом ҳам маъюс бўлиб қолди. Энди у ўтлоқ ва қўйлар тўғрисида гапирмай, индамай, ҳаёлга чўмиб, Машага қараб ўтирарди.

Чойдан кейин бобом ётди, мен эшик олдидаги зина-пояга чиқиб ўтирдим. Бахчи-Салахдаги ҳамма уйлар сингари бу уй ҳам куннинг тиғида; бу ерда на дарахт, на пеш айвон ва на соя бор эди. Арманнинг, олабуталар ўсиб, бир-бирига туташиб кетган катта ҳовлиси, жазирама офтоб бўлса ҳам гавжум ва обод эди. Катта ҳовлининг у ер ва бу ерига тортилган пастаккина четан деворлардан бири ичида ғалла янчилмоқда. Хирмоннинг ўртасига ўрнатилган хода атрофида қатор боғланган ўн иккита от катта доира олиб, тўхтовсиз айланмоқда. Отларни узун нимча ва кенг чалвор кийган бир украин ҳайдаб юрар, у қамчисини ўйнатиб бақирар, гўё отларни чўчитмоқчи ва ўзини кўрсатмоқчи бўлар эди.

— А-ҳа-ҳа, ҳо ҳа, лаънатилар! А-ҳа-ҳа-ҳо... Ҳа, жонинг чуққурлар! Қўрқмас экансанлар?

Тўриқ, оқ ва чавқар отлар нега нуқул бир жойда айлантириб, буғдойпояни пайхонлашга мажбур қилаётганларини тушунмагандек истар-истамас, зўрға юришар ва гўё ранжиб думларини силкишар эди. Шамол отларнинг туёғи остидан булут сингари кўтарилаётган сап-са-

риқ олтиндай тўпонларни ҳавога учириб, четан девордан нарига, олис-олисларга олиб кетарди. Баланд янги ғарам олдида қўлига хаскаш ушлаган аёллар ғимирлар ва шу ерда келаётган аравалар ҳам кўринарди; шу ғарамнинг нариёғида, бошқа ҳовлида, яна бир тўда от хода атрофида айланмоқда эди; бу отларни ҳам боягидака бир украин қамчилаб, уларга ўзини кўрсатмоқчи бўларди. . . .

Мен ўтирган зинапоялар қайноқ эди; сийраккина панжаралар ва дераза рамларининг баъзи жойларидан иссиқдан ёғочнинг елими чиқиб кетибди; зинапоялар ва дарча эшиклари остига тушиб турган сояда қизил қўнғизчалар қатор тизилиб қолибди. Куёш менинг бошимни, кўкрагимни, белимни қиздирар, лекин мен пайқамай, фақат орқамдаги соя жойда ва уйлардаги тахта полда ялангоёқ юрганларни сезардим. Маша чойнак-пиёлаларни йиғиштириб, югурганича зинадан тушиб, ўз шамоли билан мени елпиб кетди, у худди қушдай учиб бориб, тутундан сарғайиб кетган кичик бир бостирмага кирди, у ер ошхона бўлса керакки, қўй гўшти қовурдоғининг иси анқиб, арманча сўзлар қаттиқ-қаттиқ эшитилиб турарди. Маша ғойиб бўлиши билан юзлари қип-қизил, чалвор кийган букчайган бир арман кампир кўринди. Кампир жаҳли чиқиб бировни қарғарди. Кўп ўтмай остонада Маша кўринди, ошхона иссиғидан юзлари қизариб кетган, елкасига катта буханка қора нон қўйиб олганди; Маша нон оғирлигидан нозик ниҳолдай эгилиб-букилиб ғириллаганча ҳовлидан хирмон томон кетди, лип этиб четан девордан ўтди ва булутдай кўтарилган тилла ранг тўпонга шўнғиб, аравалар орқасида кўздан ғойиб бўлди. Бугдой янчаётган украин қамчисини ерга тушириб, жим бўлиб қолди ва бир пас шу зайилда аравалар томон тикилиб қолди, кейин арман қизи яна отлар олди-дан йўрғалаб бориб, четан девордан хатлаб ўтгунча уни кузатиб, кейин ранжигандай, отларга:

— Ҳа, жонинг чиққурлар! — деб бақирди.

Шундан кейин мен қизнинг қадам товушларини эшитиб, жиддий ва ташвишли бир қиёфада ҳовлида у ёқдан бу ёққа югуриб юрганини кўриб ўтирдим. Маша ўз шамоли билан мени елпиб зинадан югуриб тушар, дам-бадам ошхонага, хирмонга, дарвоза томонга ғириллаб ўтар, мен бўлсам олазарак бўлиб уни зўрға кузатиб турардим.

Қиз кўз олдимда хуснини намойиш қилган сари менинг маъюслигим орта борарди. Мен, ўзимга ҳам, қизга ҳам, у ҳар сафар булутдай кўтарилган ғалла тўпони орасидан арава томонга югуриб ўтган пайтда тикилиб турган украинга ҳам ачиниб кетдим. Мен унинг хуснига хасад қиляпманми, ёки бу қиз меники бўлмагани учун ва ҳеч қачон меники бўлмаслиги учун ва мен унга бегона бир одам бўлганим учун афсус қиляпманми, ёки унинг нодир гўзаллиги тасодифий ва кераксиз бир нарса ҳамда ер юзидаги барча нарсалар сингари боқий эмас, деб безовта бўляпманми, ё бўлмаса, менинг маъюслигим ҳақиқий гўзални кўриш билан кишида пайдо бўладиган айрим бир туйғуми эканини билолмас эдим!

Шу зайилда уч соат ўтиб кетганини билмай қолдим. Мен Машани тўйиб кўролмагандек эдим. Карпо анҳорга бориб, отларни чўмилтириб келибди, мана энди аравани ҳам қўшяпти. Чўмилтирилган от ҳузур қилиб пишқирав ва туёқлари билан шотини тақиллатиб қўярди. Карпо унга «но!» деб бақиради. Бобом уйқудан турди. Маша бизга дарвозани ғиқиллатиб очиб берди, биз аравага ўтириб, ҳовлидан чиқиб кетдик. Биз худди бир-биримиздан аразлагандай индамай борар эдик.

Орадан икки-уч соат ўтгач, узоқдан Ростов ҳамда Нахичевань кўрингандан кейин, ғиқ этмай келаётган Карпо ярқ этиб бизга ўгирилиб:

— Арманнинг рост қизи бор экан-да! — деди-да, отларга қамчи босди.

II

Бошқа бир сафар, студентлик вақтимда, темир йўлдан жанубга қараб кетаётган эдим. Май ойи эди. Станциялардан бирида, чамаси Белгород билан Харьков ўртасида бўлса керак, платформани бир айланиб келай деб, вагондан чиқдим.

Станция боғчаси, платформа ва далаларга кеч қўланкаси ястанган эди; вокзал биноси ботаётган кунни тўсиб турар, аммо паровоздан чиқаётган паға-паға тутун ҳавога кўтарилиб, ним пушти рангга беланиб кўринишидан ҳали кун ботиб кетмагани билинар эди.

Платформада у ёқ бу ёққа юриб, бундай қарасам, сайр этиб юрган йўловчиларнинг кўпчилиги фақат битта иккинчи класс вагони олдига тўпланишарди ва уларнинг чеҳрасида «бу вагонда аллақандай бир машҳур одам

бор» деган маъно акс этиб турарди. Бу вагон олдида турганлар орасида, буни қарангки, менинг йўлдошим — зийрак артиллерия офицери ҳам бор экан; унинг йўлда тасодифан танишиб, тезда ажрашиб кетиладиган ҳамма одамлар сингари ёқимтой ва истараси иссиққина эди.

— Бу ерда нимани томоша қиляпсиз? — деб сўрадим.

У ҳеч қандай жавоб қайтармай, кўзлари билан бир қизнинг қоматига ишора қилиб қўйди. Бу ўн етти ё ўн саккизларга кирган ёшгина қиз эди; кийим-кечаклари русча, бошланг ва бир елкасига мантилька ташлаб қўйибди, ўзи йўловчи эмас, чамамда, станция бошлиғининг қизи ёки синглиси бўлса керак. Қиз вагон дарчаси олдида бир йўловчи кампир билан гаплашиб турар эди. Мен ҳозир кўриб турган қиз тўғрисида бирон фикрга келмасимданоқ, бир вақтлар арман қишлоғида дуч келган гўзални кўрганимдаги сингари туйғу бутун вужудимни чулғаб олди.

Қиз чиндан ҳам бениҳоят гўзал эди, бунга менда ҳам ва мен билан бирга қизни томоша қилиб турган кишиларда ҳам шак-шубҳа йўқ эди.

Агар бу қизнинг сиртқи кўринишини одатдагича қисмларга бўлиб тасвир этиш жоиз бўлса, ҳақиқатан ундаги энг гўзал нарса фақат жингалак, қалин малла сочи ва бошига ҳурпайтириб боғлаган қора лентаси эди; қолганларининг ҳаммаси келишмаган, ё бўлмаса жуда содда эди. Ноз-карашма учунми, ёки узоқни илғамаслиги учунми кўзларини сузиб турарди. Бурни хиёл чўччайган, оғзи кичкина, ёнидан қараганда кўримсиздай, ёшига қараганда елкалари хиёл торроқ эди, шундай бўлса ҳам бу қиз чинакам гўзалдай таассурот қолдирарди; мен унга қараб рус қизининг чиройли кўриниши учун юз гузилиши тўппа-тўғри бўлиши шарт эмас экан, деган фикрга келдим. Чамамда қизнинг чўққайган бурни ўрнига арман қизиники сингари қирра бурун қўйилса, чеҳрасидаги гўзаллик йўқолар эди.

Гўзал қиз вагон деразаси олдида кечки шабнамдан жунжиб гаплашиб туриб, гоҳ биз томонга қараб қўяр, гоҳ икки қўлини белига тираб олар, гоҳ сочларини тўғри-лаш учун қўлларини бошига кўтарар, гапирар, кулар, чеҳрасида гоҳ ҳайрат, гоҳ даҳшат аломатлари акс этар ва мен унинг бадани ҳамда чеҳраси бир оғ тинч турганини кўрмадим. Ундаги гўзалликнинг бутун сири ва сирри мана шу майда, ниҳоятда нозик ҳаракатлар, жилмайиш,

юз ҳаракатлари, биз томонга тез-тез назар ташлашлар, бу нозик ҳаракатларнинг ёшлик, маъсумлик, софдиллик билан мос келишида, кулган ва гапирган чоғларидаги майинликда эди; унинг бутун қилиқлари, бизга ёқадиган ёш болалар, паррандалар, ёш кийиклар ва ёш дарахтлар сингари нозик эди.

Унда парвона гўзаллиги бор эдики, боғларда гулдан гулга учиб-қўниб, ўйнаб-кулиб, хурсанд бўлиб юришигина ярашар, жиддий ўй, қайғу-ҳасрат ва бир ерда жим туриш унга муносиб эмасди; бу нозик вужуднинг бирдан сўлиб қолиши ва ноз-карашмаларнинг худди гул чангидай сочилиб кетиши учун платформани яхшигина шамол елпиб ўтиши ёки ёмғир томчилаши кифоядек эди.

Иккинчи қўнғироқдан кейин биз ўз вагонимизга қараб жўнаганимизда:

— Шундай...— деб гўлдиради офицер, чуқур нафас олиб.

Нега «шундай» деб қўйганига тушунолмаيمان.

Эҳтимол, гўзал қизнинг ёнидан, баҳор оқшомидан узоқлашиб, дим вагонга киргуси келмай уни қайғу-ҳасрат босгандир, эҳтимол, у ҳам менга ўхшаб гўзал қизга, ўзига, менга ва оёқлари тортмасдан, ўз вагонларига судралиб кетаётган ҳамма йўловчиларга ниҳоятда ачиниб кетгандир. Офицер станция деразалари олдидан ўтиб кетаётган пайтда, ичкарида бир рангпар, малла соч телеграфист ўз аппарати ёнида ўтирган эди; унинг жингалак сочи ҳурпайган, ранги ўчган, ёноқ суяклари туриб чиққан эди, офицер ўшанга қараб туриб уҳ тортди ва:

— Гаров ўйнайман, мана шу телеграфист ўша нозанини яхши кўради — деди.— Дала жойдаги ёлғиз уйда шундай париваш билан бирга ўтириб, унга ошиқ бўлмаслик учун ниҳоятда кучлик ирода керак. Оҳ дўстим, қадди-қомати кўримсизгина бўлса ҳам, рисоладаги одам бўла туриб, ўзини сариқ чақага олмайдиган чиройликкина ва энгилтак бир қизга ошиқ бўлиш нақадар бахтсизлик, нақадар кулгили! Ундан ҳам ёмони шуки, бу телеграфист қизни яхши кўриб қолган, бунинг устига хотини ҳам бор ва хотини ҳам худди ўзига ўхшаган кўримсизгина бўлса ҳам рисоладаги аёл... Бу ҳолнинг турган битгани азоб!

Бизнинг вагонимиз олдида майдончанинг панжарасига суяниб ўша нозанин томонга қараб кондуктор турарди; унинг ҳорғин, салқин, уйқусиз кечалар ҳамда

вагондаги урунишлар туфайли толган лўппи юзида ғам-ғусса ва маъюслик акс этмоқда эдики, гўё у ўша гўзал қиз сиймосида ёшлиги, бахти, тетиклиги, покизалиги, хотин бола-чақаларини кўраётгандай, гўё бу қиз уники бўлмагани учун ўзи билан оддий одамлар, йўловчилар бахти орасида, унинг барвақт қариб қолган, беўхшов ва лўппи юзлари орасида ер билан осмонча фарқ борлигига ўксинар ҳамда уни бутун вужуди билан хис этар эди.

Учинчи занг урилди, ҳуштак чалинди ва поезд аста кўзгалди. Бизнинг ойнадан дастлаб кондуктор, станция бошлиғи, кейин боғ ҳамда ажиб бир қиёфада боладай илжайиб турган гўзал қиз лип этиб ўтди. . .

Мен вагондан бошимни чиқариб, орқага қарадим, гўзал қиз поездни кузатиб, телеграфист ўтирган хона деразаси олдидан платформа бўйлаб ўтди-да, сочларини тўғрилаб, ғириллаганича боққа кириб кетди. Энди ғарб томонни вокзал бинолари тўсиб турмас, сайхонлик очиқ, аммо кун ботган ва паға-паға бўлиб бурқираётган қоп-қора тутун кўк духоба сингари мавж уриб турган кузги экинлар узра ёпилмоқда эди. Баҳор ҳавоси ҳам, қорайиб бораётган осмон ҳам, вагон ичи ҳам ғамгин эди.

Вагонимиз кондуктори кириб, шамларни ёқа бошлади.

ТУТҚАНОҚ

Бир куни студент — медик Майер билан Москва рас-сомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик билим юртининг ўқувчиси Рибников иккаласи ўз ошналари студент — юрист Васильевнинг олдига келиб, тор кўчадаги С — га боришини таклиф этди. Васильев аввал анчагина кўнмай турди, аммо кейин ночор кийиниб, улар билан бирга кетди.

Васильев бузуқ хотинлар тўғрисида фақат миш-миш-лардан эшитган ва китоблардан ўқиган, аммо улар ту-радиган уйларга сира бормаган эди. У, машъум шароит ҳам вазиятнинг сиқуви, ярамас тарбия, муҳтожлик ва ҳоказолар орқасида ўз номусларини пулга сотишга маж-бур бўладиган ахлоқсиз хотинлар борлигини биларди. Улар пок муҳаббат нималигини билмайдилар, бола кўр-майдилар, ҳуқуқ олишга қобилиятсиз деб ҳисобланади-лар, оналари ва эгачи-сингиллари уларга худди ўлгандай мотам тутадилар, фан уларни менсимайди, эркаклар уларни сансираб гапиради. Аммо шундай бўлса ҳам, бу хотинлар ўз қиёфаларини ва худосимонликларини йўқот-майдилар. Уларнинг ҳаммаси ўз гуноҳларига иқрор ва ундан қутилишга умид боғлайдилар. Улар қутилиш имко-ниятларидан жуда кенг миқёсда фойдалана оладилар. Тўғри, жамият кишиларнинг ўтмишини кечирмайди, ле-кин худо назарида Биби Марям бошқа авлиёлардан паст эмас. Васильев кўчада бузуқ хотинларни кийим-ке-чагидан ва қилиқларидан билган пайтда, ёки уларнинг тасвирини ҳажвий журналларда кўрганда ҳар сафар бир вақтлар аллақерда ўқиган бир воқиа унинг ёдига туша-верарди: покиза ва фидокор бир йигит бузуқ хотинни яхши кўриб қолади-да, ундан ўзига тегишини илтимос

қилади, хотин бундай бахтга ўзини номуносиб ҳисоблаб, заҳар ичиб ўлади.

Васильев, Тверской бульварга чиқадиган тор кўчалардан бирида турарди. У, ошналари билан бирга уйдан чиққан пайтда соат ўн бирга яқинлашиб қолган эди. Яқингинада биринчи қор ёғиб, бутун табиатни ўз қучоғига олган эди. Ҳаводан қор ҳиди келиб турар, оёқ остида юмшоқ қор ғарчиллар, ер, томлар, дарахтлар, бульварлардаги скамейкалар оппоқ, гўё ёшаргандай, уйларнинг қиёфаси ҳам кечагидан бошқачароқ кўринар, фонарлар равшанроқ ёнар, ҳаво тоза, экипажларнинг тарақ-туруқи пасайган, қор ҳиди келиб турган янги ва майин ҳаво билан бирга кўнгилда оппоқ, ёш момиқ қордай ажиб бир туйғу пайдо бўлган.

Медик ёқимли ингичка овоз билан қўшиқ бошлади:

— «Бу ғамгин соҳилга мени элитар, аллақандай номаълум, англаб бўлмас куч...»

— «Мана бу тегирмон вайрон бўлипти...» деб унга қўшилди рассом.

— «Мана бу тегирмон... вайрон бўлипти...» деб такрорлади Медик, қошини чимириб ва бошини ғамгинлик билан чайқаб.

У жим бўлиб қолди, пешонасини артди, сўзни эслаб туриб, барала овоз билан:—«Бир вақтлар шу ердан ўтганда мени кутиб турар эди эркин муҳаббат...» У шундай яхши айтдики, йўловчилар ҳам унга қараб қолишди.

Уч студент ресторанга кириб, пальтоларини ҳам ечмасдан, буфетда икки рюмкадан ароқ ичди. Иккинчи қадаҳни ичаётган пайтда Васильев рюмкасида пробка парчасини кўриб, рюмкани кўзига яқин тутиб, тикилиб турди-да, хўмрайиб қолди. Медик унинг бу вазиятига тушуна олмай, сўради:

— Ҳа, нега қараб қолдинг? Ке, қўй файласуфлигингни! Ароқ ичиш учун, оситрина ейиш учун, хотинлар кўриш учун, қор эса ғирчиллатиб босиш учун яратилган. Сен ҳам лоақал бир кун кечқурун одамга ўхшаб яшагин!

— Ҳа, мен...— деди Васильев кулиб.— Нима, йўқ деяпманми?

Ароқ ичгандан кейин унинг кайфи чоғ бўлиб, ошналарини яхши кўриб кетди, уларга ҳаваси келиб қаради. Бу соғлом, бақувват, хушчақчақ кишиларнинг ҳамма иши жойида, уларнинг ақли қалбига монанд! Улар ашула ҳам айтишади, театрни ҳам ниҳоятда севишади, ҳам кўп га-

пиришади, ҳам ичишади, яна эртасига бошлари ҳам оғримайди; улар ҳам ифбатли, ҳам беодоб, ҳам мулойим, ҳам дағал; улар ишлашни ҳам билади, нафратланишни ҳам, бекордан-бекорга хахолашни ҳам, бўлмағур гапларни гапиришни ҳам билади; улар қизиққон, инсофли, фидокор, шу билан бирга, одам сифатида, ҳар қадамини ўйлаб босувчи, ҳар бир сўзини ўйлаб гапирувчи, бадгумон, эҳтиёткор ва арзимаган нарсани катта бир масала даражасига кўтаришга тайёр бўлган Васильевдан ҳеч қандай камчилиги йўқ. Васильев ҳам лоақал бир кунгина кечқурун ошналари сингари яшашни, ўзини эркин қўйиб, ўз назоратидан озод бўлишни истаб қолди. Ароқ ичиш лозим бўладими? Гарчи эртасига унинг боши ёрилгудай оғриси ҳам ичади. Уни хотинлар олдига олиб боришадими? Боради. Шу бугун у ҳам хахолаб кулмоқчи, майнавозчилик қилмоқчи, ўтган-кетганга тегишиб, шўхлик қилмоқчи...

У, ресторандан кулиб чиқди. Унга ўз ошналари ёқиб қолган эди — бири шоирона паришонликни даъво қилгандай ғижим шляпа кийиб олган, иккинчиси мўйна телпак кийган; камбағал эмасман-у, лекин енгилтак шогирдлар тўпиданман дегандай эди. Васильевга оппоқ қор, фонарь нурлари, биринчи қорни босиб ўтган йўловчиларнинг қорайиб турган чуқур излари ёқиб қолди; унга ҳозирги тиниқ, мулойим, беғубор ҳаво ёқиб қолди; бундай ҳавони табиатда йилига фақат икки марта кўриш мумкин: ҳамма ёқни қор босганда ва баҳорда ҳаво очилиб кетганда ёки дарёларда муз эриган ойдин кечаларда бир кўриш мумкин.

— «Бу ғамгин соҳилга мени элитар, аллақандай номаълум, англаб бўлмас куч...» деб қўшиқ бошлади у пас овоз билан.

Негадир, бутун йўл бўйи мана шу қўшиқ Васильев ва ошналарининг оғзидан тушмади, учаласи ҳам бир-бирига мос келмаган овоз билан, беихтиёр шу қўшиқни айтишаверди.

Васильевнинг хаёлига шу нарса келди: ўн минутлардан кейин у ва унинг ошналари эшикни тақилатишади, улар қоп-қоронғу коридорлардан ва уйлардан ўтиб хотинларнинг олдига киришади, шунда у гугурт чақади ва бирдан хижолат тортиб, айбдордек илжайиб турган чеҳрага кўзи тушади. Унда эҳтимол малласоч ёки қорачадан келган бир аёл тунги оппоқ кофточкада сочларини ёйиб

ўтиргандир. У, ёруғдан чўчиб кетади ва қаттиқ изза бўлиб: «Эй, худо ҳақи, нима қилияпсиз, ахир! Ҳичиринг!» дейди. Бу нарсаларнинг ҳаммаси қўрқинчли, аммо қизиқарли ва унинг учун янгилик.

II

Ошналар Трубная майдонидан Грачевкага бурилди ва кўп ўтмай тор кўчага ҳам кирди; Васильев бу кўчага фақат бировлардан эшитган эди. У, деразалари ёп-ёриқ ва эшиклари ланг очиқ икки қатор уйларни кўрди, рояль ва скрипкаларнинг ҳамма эшиклардан янграб чиқаётган товушини эшитди, бу куйлар, худди аллақандай зулмат ичида, томлар тепасида жуда катта бир оркестр асбоблари созланаётгандай, аралаш-қуралаш бўлиб, ғалаги эшитиларди.

— Уйлар мунча кўп экан!— деди Васильев ҳайрон бўлиб.

— Нима бўпти!— деди медик.— Лондонда бундан ўн хисса кўпроқ. У ерда юз мингга яқин шунақа хотинлар бор.

Извошчилар бу ерда ҳам бошқа тор кўчалардаги сингари, тинч ва бепарво ўтирибди; бошқа кўчалардаги сингари, бу ердаги йўлкалардан ҳам йўловчилар ўтиб турибди. Бирор киши шошмайди, ёқасини кўтариб юзини бекитмайди, таъна қилиб бошини ирғатмайди... Мана шу бепарволикда, рояль ва скрипкаларнинг аралаш-қуралаш овозларида, ёп-ёруқ дераза ва ланг очиқ эшикларда қандайдир ошкора ҳаёсизлик, абжирлик ва тап-тортмаслик аломатлари сезилиб турарди. Бир замонлар қулчилик бозорларида ҳам худди шундай бўлган бўлса керак, ўшанда ҳам кишиларнинг юзларида, юриш-туришларида мана шундай бепарволик акс этиб турган бўлса керак.

— Энг бошидан бошлаймиз,— деди рассом.

Ошналар рефлекторли лампа ёритилган торгина коридорга киришди. Эшикни очишган эди, даҳлиздаги сариқ дивандан қора сюртукли, соқол-мўйлови ўсган, афтидан малайга ўхшаш, уйқудан юз-кўзлари шишган одам эринчоқлик билан туриб келди. Бу ерда маъзава ҳамда сирка ҳидлари анқиб турарди. Даҳлиздан ёп-ёриқ уйга кириладиган эшик бор экан. Медик билан рассом шу эшикда тўхтаб, бўйнилари чўзиб уй ичига қаради.

— Бона-сэра, риголетто-гугеноти-травиата!— деди рас-
сом артистларча таъзим қилиб.

— Гаванна-таракано-пистолето!— деди медик шапка-
сини кўкрагига босиб туриб, таъзим билан.

Васильев уларнинг орқасида турган эди. У ҳам артист-
ларча таъзим қилиб, бирор қизиқроқ гап айтмоқчи
бўлди-ю, лекин хижолатга ўхшаш бир ноқулайлик сезиб,
илжайиб қўя қолди ва бундан кейин нима бўлишини то-
қатсизлик билан кутиб турди. Эшик олдида ўн етти — ўн
сақкиз ёшларга борган, жуссаси кичкинагина малла соч
қиз кўринди; унинг сочлари қирқилган, эгнида калтаги-
на ҳаворанг кўйлак, кўкрагида оқ аксельбант.

— Нега эшикда туриб қолдингиз?— деди қиз.—Паль-
толларингизни ечиб, залга кириңглар.

Медик билан рассом, ҳамон итальянча гапириб, зал-
га киришди. Васильев оёғи тортмай уларнинг орқасидан
юрди.

— Жаноблар, пальтолларингизни ечинг! — деди малай
жиддият билан.— Ечинмай мумкин эмас.

Залда малла соч қиздан бошқа яна бир хотин бор эди,
у жуда семиз, новча, енгсиз кўйлак кийган, афтидан
русга ўхшамасди. Бу хотин рояль олдида тиззасига қар-
та териб ўтирарди. У, меҳмонларга бутунлай эътибор
бермади.

— Бошқа қизлар қани?— деб сўради медик.

— Чой ичишяпти,— деди малла соч қиз.— Степан,—
қизларни чақир, студентлар келишди, дегин!

Бироздан кейин, залга яна бир қиз кириб келди. У кўк
йўлли, оч қизил кўйлак кийган эди. Унинг юзлари жуда
пала-партиш бўялган, сочи пешонасини беркитиб турар,
бақрайиб турган кўзларида қўрқув аломати бор эди. У,
залга кириши билан баланд, қўпол овозда ашула бош-
лаб юборди. Унинг орқасида яна ва ундан кейин яна
бир қиз кўринди...

Васильев учун буларнинг ҳеч қайсиси бир янгилик
бўлиб кўринмади. У ўз наздида бу зал, рояль, арзон га-
ров рамадаги ойна, аксельбант, кўк йўл-йўл кўйлак, юз-
ларида ҳеч қандай маъно англаб бўлмайдиган бепарво
одамларни қаердадир бир неча бор кўргандай эди. У, бу
ерда қоронғу уйлар, жимжитлик, хилватгоҳ, айбдор ки-
шидай илжайиб турган аёллар ва ҳоказоларга дуч кели-
шини олдиндан кутган эди, аммо ўзини чўчитган нарса-
ларнинг лоақал бирор шарпасини ҳам кўрмади.

Буларнинг ҳаммаси сира қизиғи йўқ, оддий нарсалар эди. Унга фақат бир нарса хиёл ғалати кўринди — у ҳам бўлса карнизларда, пала-партиш ишланган суратларда, кўйлақларда ва аксельбантда худди жўрттага қилингандай кўриниб турган дидсизлик эди. Бу дидсизликда аллақандай характерли, ўзига хос хусусият бор эди.

«Булар нақадар бефайз ва бемаъни! — деб ўйлади Васильев.— Мен кўриб турган бу бемаза нарсалар туппатузук одамларни йўлдан оздириш, унда мудҳиш гуноҳ қилиш — истагини қўзғотиш — кишида бутун бошли одамни бир сўмга сотиб олиш истагини уйғотишга қодирми? Ҳашамат, гўзаллик, эҳтирос ва дид туфайли-ку ҳар қандай гуноҳни қилиш мумкин, аммо бу ерда нима бор? Бу ерда нима туфайли гуноҳ қилинади? Дарвоқи... Уйлашнинг кераги йўқ!»

— Портердан олиб беринг, серсоқол! — деб мурожаат қилди сариқ соч қиз унга.

Васильев бирдан хижолат тортиб қолди.

— Жоним билан... — деди у мулоимгина таъзим қилиб.— Аммо, афв этасиз, хоним мен... Мен сиз билан ичмайман. Мен ичмайман.

Беш минутдан кейин ошналар бошқа уйга боришди.

— Сен нега портер чақирдинг?— деб жаҳл қилди меник.— Жуда пулдор бўлиб кетибсиз-да! Олти сўмнинг кулини кўкка совурдинг.

— У илтимос қилгандан кейин, нега уни бу ҳузур-ҳаловатдан бенасиб қилай?— деди Васильев ўзини оқлаб.

— Бу билан сен ҳузур-ҳаловатни унга эмас, уй бекасига келтиряпсан, келувчилардан меҳмон қилишни талаб қилишни уларга бекалари буюради, ўзларига фойда-да.

— «Мана бу тегирмон... — деб ашула бошлади рассом.— Вайрон бўлипти...»

Ошналар бошқа уйга келгач, ичкари кирмай, фақат даҳлизда туришди. Бу ерда ҳам даҳлиздаги дивандан бир одам туриб келди, унинг эғнида сюртук, ухлайвериб қовоқлари шишиб кетган, афтидан малай эди. Васильев бу малайга, унинг афти-башарасига ва эскириб қолган сюртугига қараб туриб, ўйлаб қолди: «Тақдир то шу ёққа малайликка улоқтиргунча оддий бир рус кишиси қанча нарсаларни бошдан кечириши керак? У илгари қаерда эди ва нималар қилди? Яна пешонасида нималар бор? У уйланганми? Онаси қаерда, она ўз ўғлининг бу ерда малай бўлиб ишлаётганини билармикин?» Шундай қилиб, Ва-

силъев ҳар қайси уйга келганда дастлаб беихтиёр малайга эътибор берарди. Уйларнинг бирида, навбати билан айтганда тўртинчи уйда бўлса керак, паканагина, нимжон, озгин бир малайга дуч келишди: у нимчасига соат занжири тақиб олган бўлиб, аллақандай «Варақа» ўқиш билан овора эди, келган одамларга эътибор бермади. Васильев унинг юзига разм солгандан кейин, негадир афтидан бу киши ўғирлиқдан ҳам, одам ўлдиришдан ҳам, ёлғон ҳам ичишдан тоймаса керак, деб ўйлади. Чиндан ҳам унинг афти-ангори жуда ғалати эди: пешонаси кенг, кўзлари кўм-кўк, кичкина бурни пучуқ, юпқа лаблари бири-бирига жипслашган, афти-башарасида бирон маъно йўқ, айни вақтда худди қуён қувлаб кетаётган чопқир кучукнинг башарасидай безрайган эди. Васильев шу малайнинг сочидан бир ушлаб кўрсам, итнинг жунидай қаттиқ бўлса керак, деб ўйлаб қўйди.

III

Рассом икки стакан портер ичди-ю, бирдан маст бўлиб қолиб, ғайри табиий равишда жоңланиб кетди.

— Юринглар, бошқасига борамиз!— деб команда берди, қўлини пахса қилиб.— Мен сизларни энг яхшисига олиб бораман!

Ўз кўнглида энг яхши деб билган уйга ошналарини бошлаб боргандан кейин, у кадрийль ўйинига тушишани зўр истак билан изҳор қилди. Медик, музикачиларга бир сўм тўлашга тўғри келади, деб минғирласа ҳам *vis-à-vis*¹ тушишга рози бўлди. Ҳаммаси танца тушиб кетишди.

Энг яхши дейилган уй ҳам, энг ёмон уй сингари, кўнглисиз эди, Бу ерда ҳам худди ўшанақа ойна ва расмлар, ўшанақа причёска ва кўйлақлар бор эди. Васильев уйдаги асбоб, анжомлар ва кийим-кечакларни кўргач, буларнинг ҳаммаси дидсизлик эмас, диднинг ўзи эканини ва ҳатто С тор кўчасининг услуби эканини, бу эса тасодиф эмас, замонанинг меваси эканини, бошқа ҳеч қаердан топиб бўлмайдиган ва ўзининг бебурдлиги билан мана ман деб турган бир нарса эканини англади. Васильев саккизта уйга кириб чиққандан кейин, энди уни кўйлақларнинг ранги ҳам, рўдаподай этаклари ҳам, ялтироқ бантлар ҳам, матросча кийимлар ҳам, бетни қуюқ гунафша ранг қилиб бўяшлар ҳам ҳайратга солмайдиган бўлиб

¹ *Vis-à-vis* (фр.) — рўпарама-рўпара.

қолди. У энди бу ердаги нарсаларнинг ҳаммаси жуда зарур эканига, хотинлардан бирортаси расмона кийингудай бўлса, ёки агар деворга бирор дурустроқ расм осилса, бу кўчанинг умумий қиёфаси бузулишини англади.

«Булар ўзларини сотишни ҳам уддалаёлмайди!— деб ўйлади у.— Одамдаги айбнинг усти андак ифбат пардаси билан ёпилса, шундагина кишини ўзига жалб этади, ажобо улар шунни тушунмасмиканлар. Бундай беўхшов, қалбаки ялтироқ нарсалардан кўра, сипогина қора кўйлак, сўниқ чехра, ғамгин табассум ва қоронғулиқ кишига қаттиқроқ таъсир этади-ку. Бемаънилик! Агар уларнинг ўзи буни тушунмаса, меҳмонлар тушунтириб қўйса бўлмасмикин. . .»

Полячка костюм кийинган, оқ жун ёқали қиз унинг ёнига келиб ўтирди.

— Қорақош йигит, нега сиз танца тушмайсиз?— деб сўради у.— Нима сабабдан дилгир бўлиб ўтирибсиз?

— Чунки зерикяпман.

— Бўлмаса менга лафит¹ олиб беринг. Ана шунда зерикмайсиз!

Васильев жавоб бермади. Бирпас индамай туриб, кейин сўради:

— Сизлар қачон ётасизлар?

— Соат бешдан кейин.

— Қачон турасизлар?

— Баъзан соат иккида, баъзида эса учда.

— Тургандан кейин нима қиласизлар?

— Қофий ичамиз, соат олтидан ошганда овқатланамиз.

— Овқатга нима ейсизлар?

— Одатдагича-да. . . Шўрва ёки Шчи, биштекс, десерт. Бизнинг бекамиз қизларни яхши боқади. Нега сиз буларни суриштириб қолдингиз?

— Ўзим, шундай, гаплашиб ўтириш учун. . .

Васильев бу қиз билан анча-мунча нарсаларни гаплашмоқчи эди. У, бу қизнинг қаерли эканини, ота-онаси борми, йўқми, бор бўлса қизнинг бу ердалигини билишадими, қиз бу ерга қандай қилиб тушиб қолди, унга бу ер ёқадими, шу ҳаётдан розими, ёки дарди-ғам билан эзилиб-сиқилиб юрадими, қачондир бу аҳволдан қутулишни ўйлайдими, йўқми. . . Мана шуларни билишга

¹ Лафит — узумдан қилинган қизил винонинг бир тури.

жуда қизиқиб қолди. Бироқ у нимадан гап бошлашни ва ўзини тилеғламалик қилаётгандай кўрсатиб қўймаслик учун қай йўсинда савол беришни билмай қолди. Васильев узоқ вақт ўйлаб туриб, кейин сўради:

— Ешингиз нечада?

— Саксонда,— деди қочириқ билан қиз, ўйин тушаётган рассомга қараб кулиб. Рассом оёқ қўллари билан ғалати ўйин қилиб, гуё фокус кўрсатар эди.

Шу вақт қиз негадир бирдан хахолаб кулиб юборди-да, ҳаммага эшитиладиган қилиб бир беҳаё гапни айтдики, бундан Васильев довдираб қолиб, ўзини қандай тутишни билмасдан, зўрма-зўраки илжайиб қўйди. Фақат Васильевнинг ёлғиз ўзи илжайди-ю, аммо бошқалар — унинг ошналари, музикачилар ва хотинлар гуё ҳеч нарса эшитмагандай тураверишди, ҳатто унинг ёнидаги қизга қайрилиб ҳам қарашмади.

— Лафит олиб беринг! — деди у яна.

Унинг оқ жун ёқаси ҳамда овози Васильевнинг нафратини кўзгатди, у қизнинг ёнидан туриб кетди. Васильев бўғилиб ва тутоқиб юрак уриши сустлашиб қолгандай бўлди, лекин юрак болға сингари бир! — икки! — уч! дегандай зарб билан урарди.

— Юр кетамиз! — деди у рассомнинг енгидан тортиб.

— Тўхтаб тур, ўйин тамом бўлсин.

Рассом билан медик ўйинни тамомлагунча Васильев хотинларга қарамаслик учун, музикачилар томонга қараб турди. Роялни афти-боши маршал Безенга ўхшаш, кўзойнакли, бир нуроний чол, скрипкани эса, калтагина сариқ соқолли, охирги модада кийиниб олган ёш йигит чалар эди. Ёш йигитнинг юзи сўлғин эмас, аксинча тетиккина, соғлом кўринарди. У дид билан кийинган бўлиб, скрипкани ҳам астойдил, ихлос билан чалар эди. Қизиқ: бу йигит ва анави нуроний чол қандай қилиб бу ёққа тушиб қолди экан? Нима сабабдан улар бу ерда ўтиришга уялмас экан? Хотинларга қараган пайтда улар нимани ўйлашар экан.

Борди-ю, рояль ва скрипка чалаётган кишилар жулдур чопон, қашшоқ, ғамгин, маст, афти-башараси сўлғин ёки бемаъни одамлар бўлганда, у вақтда балки, уларнинг нима учун бу ерда туришлари тушунарли бўлар эди. Ана шунга қолганда Васильев ҳеч нарса англаёлмай қолди. У бир вақтлар ўқигани бузуқ хотин воқиасини эслади ва назарида гуноҳкордек илжайиб турган киши қиёфаси

билан ҳозирги кўриб турган одамлар ўртасида мутлақо умумийлик йўқ, деб топди. Васильев ҳозир назарида бузуқ хотинларни эмас, аллақандай бошқача, бутунлай алоҳида бир дунёни, ўзига бегона ва ҳеч англаб бўлмайдиган бир хил одамларни кўраётгандай бўлди; агарда у, илгари бу аҳволни театр саҳналарида кўрганда, ёки шу ҳақда бирор китобда ўқиганида ишонмаган бўларди...

Оқ ёқали хотин яна хахолаб кулди-да, баланд овоз билан ярамас бир гапни айтиб юборди. Васильевнинг таъби хира бўлиб, қип-қизариб, чиқиб кетди.

— Тўхта, биз ҳам кетамиз!— деб бақирди унга рас-
сом

IV

— Ҳозир мен, ўйин вақтида хонимча билан гаплашиб қолдим,— деб гап бошлади медик, учаласи кўчага чиққандан кейин.— Гап биринчи мартаба унинг бошига тушган муҳаббат мижараси тўғрисида эди. Бу воқиянинг қаҳрамони Смоленскда, ўз хотини бор, беш болали аллақандай бухгалтер экан. Қиз ўн етти ёшда бўлиб, совун ва шам билан савдо қилувчи ота-онасининг қўлида экан.

— Йигит қандай қилиб қизнинг кўнглини топибди?— деб сўради Васильев.

— Қизга эллиқ сўмлик ич кийими олиб берибди. Ким билади, қанақа нарсалар!

— Ҳар ҳолда у, ўзи билан бирга бўлган хотиннинг воқиясини билиб олипти-ку,— деб ўйлади Васильев медик ҳақида.— Мен бўлсам, шуниям эпловмадим...

— Жаноблар, мен уйга кетаман!— деди у.

— Нега?

— Чунки мен бу ерда ўзимни тута олмайман, бунинг устига диққатим ошиб кетяпти, бу ер менга ёқмаяпти. Бу ер кўнглимни айнитади, нима бор ўзи? Лоақал одамлар бўлса ҳам майли эди, нуқул ёввойилар, ҳайвонлар-ку. Нима бўлса ҳам кетаман.

— Эй, Гриша қўйсанг-чи, Григорий, азизим...— деди рассом йиғламсираб, Васильевнинг пинжига тиқилиб.— Юр! Яна биттасига борайлик, кейин бўлди, минг лаънат ҳаммасига... Утинаман! Григорианц!

Ниҳоят Васильевни кўндиришди-да, зинапоядан юқорига олиб чиқишди. Гидамлар ва зарҳал панжаралар, эшик очадиган жойдаги дарвозабон, даҳлизни безатиб турган нақш ва бошқаларнинг ҳаммасида худди ўша С—

кўчасининг стили сезилиб турипти-ю, лекин бу ердаги нарсалар бир мунча шинам ва кишини жалб қиладиганроқ эди.

— Қўйинглар, мен уйга кета қолай!— деди Васильев, пальтосини еча туриб.

— Йўқ, йўқ, азизим. . . — деди-да, рассом унинг бўйнидан ўпиб олди.— Инжиқлик қилмагин энди. . . Гри-гри, оғайнисан-ку, ўзинг! Бирга келдик, бирга кетамиз-да. Ростини айтсам, қанақа ҳайвонсан, ахир.

— Мен сизларни кўчада кутиб тура қолай. Худо ҳаққи, у ерда менинг кўнглим айнийди!

— Э-э, Гриша, қўйсанг-чи. . . Кўнгли айнир эмиш, сен кузатиб тура қол! Тушуняпсанми? Кузатиб тур!

— Ҳар нарсага ҳолисона қараш керак,— деди медик жиддий равишда.

Васильев залга кириб, ўтирди. Залда Васильев ва ошналаридан ташқари яна анча-мунча меҳмонлар бор эди: иккита пиёда аскарлар офицери, олтин кўзойнакли, кекса, ялтироқ бош бир жаноб, чегара институтидан келган муртсиз студентлар ва афти-ангоридан артистларга ўхшаш, кайфи жуда баланд яна бир одам бор эди. Ойим қизларнинг ҳаммаси ана шу меҳмонлар билан банд эди, Васильевга бутунлай эътибор бермадилар. Улардан фақат биттаси Аидага ўхшаб кийинган қиз, унга кўз қирини ташлаб, негадир илжайиб қўйди-да, эснаб туриб:

— Қорақош йигит келди,— деди.

Васильевнинг юраги дукиллаб, юзларидан олов чиқиб кетди. У, шу ерга келиб қолгани учун меҳмонлардан уялиб кетди, таъби хира бўлди, қийналди. Васильевни бир фикр жуда қийнарди: соф виждонли ва меҳрли одам (шу вақтгача ўзини шундай деб ҳисобларди) бу хотинлардан жирканади, уларга нисбатан нафратдан бошқа туйғуни сезмайди. У, бу хотинларга ҳам, музыкачиларга ҳам, хизматкорларга ҳам ачинмади.

«Мендаги бу туйғу, мен уларни тушуниб олишга интилмаётганимдан бўлса керак,— деб ўйлади у.— Уларнинг ҳаммаси одамдан кўра, кўпроқ молга ўхшайди, аммо, ҳар ҳолда улар одам-ку, ахир, уларда юрак бор. Аввал уларни тушуниб олиш, ундан кейин муҳокама юритиш керак. . .»

Рассом унга:

— Гриша, кетиб қолмагин тагин, бизни кутиб тур!— деб бақирди-ю, ўзи қаёққадир ғойиб бўлди.

Кўп ўтмай медик ҳам ғойиб бўлди.

«Ҳа, тушуниб олишга уруниш керак, бу аҳволда бўлмайди. . .» деб ўйлади яна Васильев.

Шундан кейин у ҳар бир хотиннинг юзига бирма-бир тикилиб, ийманиб жилмаярмикин деб кутди. Бироқ Васильев, ё ўзи бу хотинларнинг юзларидан ҳеч қарса фаҳмлай олмади, ё бўлмаса, уларнинг бирортаси ҳам ийманмас эди.— У, ҳар бир хотиннинг юзидан фақат бемаъни, кундалиқ қабиҳ дилгирлик ва мамнуният аломатларини сездди. Бемаъни кўзлар, бемаъни табассумлар, хунук, ёқимсиз овозлар, беҳаё ҳаракатлар — мана шулардан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Чамаси, бу хотинларнинг ҳар бири бошидан бухгалтер ва эллик сўмлик ич кийим воқиясини кечирган, эндиликда улар учун ҳаётда кофе, уч хил овқат, вино, танса, соат иккигача уйқудан бўлак кўнгилли нарса бўлмаса керак. . .

Васильев, биттасидан ҳам ийманиш аломати тополмагандан кейин, «Қани энди ақллироғи бормикин» деб текшира бошлади. Шу он бир рангпар, оз-моз уйқисираб турган, толиққан хотиннинг юзига кўзи тушиб қолди. . . Бу ўрта ёшли, қорачадан келган, костюмига анча-мунча ҳар хил йилтироқ безаклар таққан хотин эди; у креслода ўтириб, ерга қараганча алланималарни ўйларди. Васильев у бурчакдан бу бурчакка юриб туриб, худди тасодифан келиб қолгандай ўша хотиннинг ёнига ўтирди.

«Гапни аввал бирор бемаъни нарсадан бошлаб туриб, кейин жиддийсига ўтиш керак» деб ўйлади у.

— Костюмингиз жуда яхши экан!— деди-да, рўмолчасининг олтин шокилаларини силаб қўйди.

— Бори-да. . .— деди секингина қорачадан келган хотин.

— Қайси губернадан бўласиз?

— Менми? Жуда узоқдан. . . Чернигов губернасида.

— Яхши губерна. У ерлар жуда яхши.

— Биз бўлмаган жойнинг ҳаммаси яхши.

«Аттанг, мен табиатни тасвирлаб беролмайман-да,— деб қўйди ичида Васильев.— Унга Черниговнинг табиати-ни тасвирлаб туриб кўнглини овлаш мумкин эди, ўша ерда туғилгандан кейин, албатта, яхши кўради-да, ахир».

— Бу ерда зерикасизми?

— Бўлмасачи, зерикаман.

— Агар зериксангиз, нега бу ердан кетмайсиз?

— Қаёққа кетаман? Гадойлик қиламанми?

— Бу ерда тургандан кўра гадойлик қилган яхши-ку.

— Буни сиз қаёқдан биласиз? Наҳотки сиз гадойлик қилиб кўрган бўлсангиз?

— Кўрганман, ўқиш учун тўлашга ҳеч нарсам бўлмаган пайтда, садақа сўраганман. Борди-ю буни бошдан кечирмаган бўлсам ҳам, ўз-ўзидан маълум. Гадоё ҳар қалай эркин одам, сизлар бўлсангиз қулсиз.

Қорачадан келган хотин қаддини ростлаб, уйқули кўзларини хизматкорга тикиб қолди, у патнисда стаканлар ва сельтр сувлари олиб келаётган эди.

— Портердан олиб беринг,— деди хотин ва яна эснаб қўйди.

«Портер эмиш... — деди ичида Васильев.— Борди-ю, шу топда бу ерга аканг ёки онанг кириб қолса нима бўлади? Нима дея олардинг? Улар-чи, улар нима дейишарди? Ана унда портеринг чиқарди-ку...»

Тўсатдан йиғи товуши эшитилди. Хизматкор сельтр суви олиб кирган қўшни хонадан аллақандай бир сариқ йигит югуриб чиқди; юзлари қип-қизариб кетган, кўзларида ғазаб чақнарди. Унинг кетидан новча бўйли, семиз бека чинқироқ овоз билан бақириб чиқиб келарди:

— Қизларнинг юзига тарсаки уришга сизга ҳеч ким рухсат берган эмас! Бу ерга сиздан кўра яхшироқ меҳмонлар ҳам келади, лекин ҳеч уришмайди! Муттаҳам!

Шовқин кўтарилди. Васильев кўрқиб, ранги ўчиб кетди. Қўшни хонада биров ҳақорат қилинган кишилардай ҳўнграб, астойдил йиғлар эди. Шу он Васильев, бу ерда инсонлар туришини, ҳар ерда ҳақорат қилинадиган, азоб чекадиган, йиғлаб-сихтаб мадад тилаб юрадиган ҳақиқий инсонлар туришини тушунди... Қаттиқ нафрат, ифлос туйғулар ўрнини зўр таассуф ҳамда таҳқирловчига ғазаб эгаллади. У, йиғи товуши келаётган уйга югуриб кирди; Васильев, устига мрамор тош қопланган столдаги қатор бутилкалар орасидан кўз ёшлари билан ювилган жафо тортган юзга қаради, унга қўл чўзиб, столга яқин келди-ю, шу заҳоти чўчиб орқага қайтди. Йиғлаётган хотин маст эди.

Васильев, малласоч йигит атрофига йиғилган олағовур аломон ичига киргач, руҳи тушиб кетди, ёш боладай кўрқди ва назарида бу бегона, ўзи ҳеч тушунолмайдиган бир муҳитда ҳозир одамлар унга ташланиб қоладигандай,

уни уриб, ярамас сўзлар билан ҳақорат қилиб қоладигандай туйилди. У қозиқдан пальтосини шартта олди-ю, шошиб-пишиб, зинадан пастга қараб югуриб қолди.

V

Васильев девор тагида буқиниб, ўртоқларининг чиқишини кутиб турди. Рояль ва скрипкаларнинг шўх, дидил, беҳаё ва ғамгин овозлари ҳавода аралаш қуралаш бўлиб кетди, бу тартибсизлик эса, гўё аввалгича қоронғу том устида қандайдир номаълум оркестр асбобларини созлаётганга ўхшарди. Агар мана шу қоронғуликда осмонга қаралса, жимираган оқ нуқталар кўзга ташланади: қор ёғмоқда эди. Қор парчалари чироғ нурига дуч келиб, ҳавода худди нозик пар сингари секин айланар ва ерга яна ҳам оҳиста тушарди, Васильев олдида буралиб, унинг соқолига, киприкларига, қошларига илиниб қоларди. . . Извошчилар, отлар ва йўловчиларнинг усти оппоқ қор эди.

Васильев «қор бу кўчага қандай қилиб тушаркин,— деб ўйлаб қолди ўзича.— Минг лаънат, бу уйларга!»

У, зинадан югуриб тушгани учун, оёқларининг мадори қуриб, букилиб кетмоқда эди; у худди баланд тоққа чиққан кишидай харсиллар, юрагининг дукиллаши эшитилиб турарди. Тезроқ шу кўчадан чиқиб, уйга кетгиси келиб турар, аммо унда ўртоқларининг чиқишини кутиш ва ўзининг оғир туйғуларини уларга айтиш истаги бундан кучлироқ эди.

Васильев бу уйлардаги кўп нарсаларни тушуна олмади, ҳалок бўлаётган хотинларнинг қалбини ҳамон биллолмади, аммо шуниси равшанки, бу нарсалар ўйлаганидан кўра анча ёмонроқ эди. Агар заҳар ичган гуноҳкор хотинни бузуқ деб аталадиган бўлса, у вақтда ҳозир шовқин-суронда ўйинга тушган ва узундан-узоқ жирканч сўзларни айтган хотинларни аташ учун муносиб ном ахтариб топиш ҳам қийин. Булар ҳалок бўлаётганлар эмас, аллақачон ҳалок бўлган одамлар эди.

«Айб бор-у,— деб ўйлади у,— аммо бу айбни англашга ва ундан қутилишга умид йўқ, уларни сотишади, сотиб олишади, гуноҳга ботиришади, гуноҳ ишлар билан поймол қилишади, улар бўлса, худди қўй сингари бэфарқ, бепарво ва ҳеч нарсани тушунмай юраверади. Эй худойим-ей, худойим-ей!»

Унга яна шу ҳам равшан бўлдики, бу ерда инсон қадри, шахси, қиёфаси деган нарсаларнинг ҳаммаси батамом булғатилган, ва бунга ёлғиз тор кўча ва нодон хотинлар айбдор эмас.

Унинг олдидан усти-боши қордан оппоқ бўлиб кетган бир тўда студент гурунглашиб, кулишиб ўтиб кетди. Улардан бири, новча бўйли, ориққина йигит Васильевнинг олдидан тўхтади-да, унга қараб, гўлдираган овоз билан деди:

— Узимиздан-ку! Акам кайф қилган эканлар-да? Ҳа-ҳа, оғайни! Майли, ўйна! Кул! Ғам ема, амаки!

У Васильевнинг елкасидан ушлаб, ҳўл, совуқ муртларини унинг юзига теккизиб олди, кейин сирғаниб, гандираклар кетди ва қулочини очиб:

— Узингни тут! Йиқилма!— деб бақирди.

Шундай деди-да, хахолаб, ўртоқларига етиб олиш учун чопиб кетди.

Шовқин орасида рассомнинг овози эшитилиб қолди:

— Хотин кишини уришга ҳаққингиз йўқ! Мен бунга йўл қўймайман, жин урсин сизларни! Ярамаслар!

Уй эшиги олдидан медик кўринди. У у ёқ бу ёққа аланглади-да, Васильевни кўргач, жиғибийрон бўлиб гапирди:

— Сен шу ердамидинг. Менга қара, худо ҳақи Егор билан яхшиликча бирор жойдан қайтиб бўлмайди! Бу қанақа одам ўзи, ҳеч тушунолмайман! Жанжал бошлади! Эшитяпсанми? Егор!— деб эшикдан чақирди у.— Егор!

Юқоридан рассомнинг:

— Мен сизларга хотинларни уришга йўл қўймайман!— деган қаттиқ овози эшитилди.

Оғир бир нарса зинадан пастга думалаб тушарди. Бу рассом эди. Уни итариб юборишган бўлса керак.

У, ердан туриб, шляпасини қоқди-да, ғазаб ва алам билан юқорига мушт ўқталиб, бақирди:

— Ифлослар! Муттаҳамлар! Қонхўрлар! Мен сизга зўравонлик қилишга йўл қўймайман! Заиф, маст хотинни уради-я! Эҳ, сиз...

— Егор... Егор дейман...— Медик унга ялина бошлади.— Қасам ичаман, бундан кейин сен билан бирга юрмайман. Мана, гап шу!

Рассом аста-секин ўзини босиб олди ва ошналар уйга жўнашди.

— «Бу ғамгин соҳилга мени элитар аллақандай номаълум, англаб бўлмас куч...» деб қўшиқ бошлади медик. Бироздан сўнг:

— «Мана бу тегирмон, вайрон бўлибди...» деб, бу ёғини рассом чўзиб кетди.—Қор шундай гупиллаб ёғяптики, э худойим-ей! Гришка, нима сабабдан сен кетиб қолдинг? Қўрқоқсан-да, ҳезалаксан, гап шу.

Васильев ошиналаридан орқада бормоқда эди, уларга бир қаради-да, шундай деб ўйлади:

«Фоҳишалик — ё фақат шунақа ёвузлик кўринади ва биз уни жуда муболаға қиламиз, ё бўлмаса, агар фоҳишалик чиндан ҳам биз ўйлаганча ёвузлик бўлса, унда менинг азиз дўстларим ҳам худди «Нива»да тасвирланган Сурия ва Қоҳира қулдорлари сингари золим ва қотил одамлар. Улар ҳозир ашула айтяпти, хаҳолаб куляпти, эс-хушлари жойида, ахир ҳозиргина шулар қашшоқ, нодон ва ожиз одамлардан фойдаланишмадими? Худди шуларнинг ўзи — мен бунга шоҳид бўлдим. Бу ерда уларнинг одамшавандалиги, медицина, рассомлик уларга ёрдам бердими? Бу қотилларнинг билим, санъати, олижаноб туйғулари бир латифадаги ёғ ҳангомасини эслатади. Иккита қароқчи ўрмонда бир гадойни сўйишипти; иккаласи унинг кийим-бошларини тақсимлаша ётган экан, ҳалтадан бир бурда чўчқа ёғи ҳам чиқиб қолипти. «Манави жуда соз бўлди-да, ке, ичиб закуска қилиб оламиз» депти биттаси. «Ие, сенга нима бўлди?»— деб қўрқиб кетибди иккинчиси.— Бугун чоршанба-ку, эсингдан чиқдимми?» Кейин ёғни ейишмапти. Шундай қилиб, одам сўйган кишилар ўзларини рўза оғиз ҳисоблаб ўрмондан чиқиб кетишган экан. Шунга ўхшаб, манови хотинларни сотиб олганлар ҳам ўзларини рассом ва олим деб ҳисоблайдилар...»

— Ҳой, менга қаранглар!— деди у жаҳл билан тўсатдан.— Сизлар нега бу ёққа келасиз? Наҳотки, наҳотки тушунмасангиз, бу қандай даҳшат, ахир? Сизнинг медицинангизнинг таъбирича, бу хотинларнинг ҳаммаси сил ёки бошқа бирор касал билан ажалидан бурун ўлади; санъатнинг таъбирича, бу хотинлар маънавий жиҳатдан яна ҳам эртароқ ҳалок бўлади. Буларнинг ҳар бири умрида, ўрта ҳисоб билан, айтайлик, беш юз одамни қабул қилганидан ўлиб кетади. Ҳар биттасини беш юз одам ўлдирди. Мана шу беш юз киши орасида сизлар ҳам борсиз! Энди, агар иккалангиз умр бўйи шу ёққа ва шунга ўхшаш бошқа жойларга икки юз эллик мартадан борса:

нгиз, у вақтда, демак иккалангизга битта ўлган хотин тўғри келади-да! Шундаймасми, ахир? Бу даҳшат эмасми? Икки киши — уч киши бўлиб, бир нодон, қашшоқ хотинни ўлдириш-а! Эҳ, парвардигор, ахир бу даҳшат эмасми?

— Шундай бўлишини ўзим ҳам билган эдим,— деди рассом, афтини буриштириб.— Бу аҳмоқ, каллаварам билан нони-қатиқ бўлиш керак эмас эди! Хўш, ўзингча, миангда улуғ фикр, гоё пайдо бўлипти-да? Йўқ, каллангда ҳар бало бўлса бордирки, лекин гоё эмас! Ҳозир сен менга нафрат ва жирканиш билан қараяпсан, менимча, бундай қараганингдан кўра яна йигирмата шунақа уй қуриб берсанг яхшироқ бўлади. Сенинг мана шу кўз қарашларингда бутун тор кўчадагидан кўра кўпроқ айб бор! Юр, Володя, қўй буни! Аҳмоқ, каллаварам, бошқа гап йўқ. . .

— Биз, одамлар, бир-биримизни ўлдирамиз,— деди медик.— Бу албатта ахлоқсизлик, лекин бу ерда фалсафанинг фойдаси йўқ. Хайр!

Ошналар Трубная майдонида хайрлашиб, тарқалишди. Елғиз ўзи қолган Васильев бульвардан тез-тез юриб кетди. Уни тун қоронғусида ваҳима босди, гупиллаб ураётган қордан чўчиди, назарида бутун ер юзини қор босиб кетаётгандай эди; булутдай босаётган қор орасидан ғирашира милтиллаб кўринган чироқлар ҳам ваҳимали эди. Еш бола сингари бутун қалбини ваҳима босди. Аҳён-аҳёнда йўловчилар ҳам учраб қолар, лекин у қўрқа-пуса йўловчилардан четланарди. Унинг назарида ҳар томондан хотинлар, нуқул хотинлар келиб, унга тикилаётгандай бўларди. . .

«Менга бир бало бўлди,— деб ўйлади у.— Тутқаноқ тутадимми дейман. . .»

VI

Васильев уйида кроватда ётар экан, аъзойи-бадани титраб-қақшаб гапирарди:

— Тирик! Тирик! Ё раббий, улар тирик одамлар-а! Борган сари унинг хаёли чувалиб кетаверарди, гоҳ у ўзини ҳалиги бузуқ хотиннинг акаси деб ҳис қилар, гоҳ отаси, гоҳо эса ўша икки юзи бўялган бузуқ хотиннинг ўзи деб ҳис этар ва бу хаёллар уни ваҳимага соларди.

Негадир унга, қандай бўлмасин масалани ҳозироқ ўзи ҳал қилиши лозимдай туйилар ва бу масала унга бегона эмас, шахсан ўзига тааллуқли бўлиб кўринар эди.

У, бутун кучини тўплаб, даҳшатли туйғуларни енгди, кроватга ўтириб, икки қўли билан бошини тутди-да, масалани ҳал қила бошлади: у, бугунги кўрган хотинларнинг ҳаммасини қандай қилиб қутқариш керак? деб ўйлаб кетди. Ҳар қандай масалани ҳал қилиш тартиби унга — ўқимишли киши сифатида Васильевга маълум эди. У ҳар қанча ғазабга келган маҳалда ҳам тартибни қаттиқ сақларди. Васильев масаланинг тарихини, унга оид адабиётларни хотирлади, уч соатдан кейин унинг у бурчагидан бу бурчагига юра бошлади ва ҳозирги вақтда хотинларни қутқаришда қўлланадиган тадбирларнинг ҳаммасини бирма-бир хотирлаб кўришга уринди. Унинг Фальцфейн, Гальяшкин, Нечаев, Ечкинларнинг номерларида турадиган жуда кўп ошна-оғайнилари бор эди. Булар орасида софдил ва самимий кишилар ҳам оз эмасди. Булардан баъзилари хотинларни қутқаришга уринган эди...

«Бу оз-моз уринишларнинг ҳаммасини уч туркумга бўлиш мумкин,— деб ўйлади Васильев.— Бир хиллари бу жойлардан хотин сотиб олиб, алоҳида номерни ижара олишади, хотинга тикув машинаси олиб беришади, хотин тикувчилик қила бошлайди. Шундан сўнг сотиб олган киши истар-истамас у хотинни ўзига ўйнаш қилиб олади, кейин ишини битириб бўлгач, у ердан кетиб, хотинчи худди бир буюмдай бирор дурустгина одамга ўтқазиб юборади. Бузуқ хотин яна бузуқлигича қолаверади. Иккинчи хиллари хотинни сотиб олиб, унга алоҳида номерни ижара олишади, албатта, тикув машинаси олиб беришади, уларга хат-савод ўргатиш, ваъзхонлик қилиш, китоблар ўқиб беришни йўлга қўйишади. Бу хотин ўзи учун дастлаб янгилик ва қизиқроқ туйилган номерда яшаб, тикиш ишлари билан шуғулланиб туради, кейинчалик, зерикиб, хўжайинидан яширинча эркаклар билан алоқа қила бошлайди, ёки яна ўша аввалги жойига, соат учгача ухлаб, кофе ичиш ва тўйиб овқат ейиш мумкин бўлган жойига қочиб кетади. Яна бир хиллари, энг қизғин ва самимий одамлар, улар дадил, кескин қадам қўйдилар, улар уйландилар. Ана унда, илгари беҳаё, шалоқ ёки нодон, эзилган жонивор бир кишига хотин, уй хўжаси ва сўнгра она бўлиб олгандан кейин бу ҳол у хотиннинг ҳаётини ва дунё қарашини шу қадар ўзгартириб юборадими, кейинчалик бу хотин ва онада собиқ фоҳишанинг бирор та хусусиятини сезиб бўлмай қолади. Шундай экан, энг яхши, ягона восита уйланиш».

— Аммо, мумкин эмас!— деди овозини чиқариб Васильев ва ўринга ётиб олди.— Мен биринчи бўлиб уйлана олмасдим! Бунинг учун авлиё бўлиш керак, нафратланиш ва жирканиш нима эканлигини билмаслик керак. Хўп, айттайлик, мен, медик ва рассом учаламиз ўзимизни ўзгартириб, уйландик дейлик, уларнинг ҳаммаси эрга тегади. Хўш, бундан нима чиқади? Нима чиқади? Бундан чиқадиган хулоса шуки, ҳозирча улар шу ерда, Москвада эрга тегишади, Смоленскдаги бухгалтер бузуқ хотинларнинг янги тўдасини етиштиради ва бу тўда Саратов, Нижегород, Варшавадан чиққан хотинлар билан бирга бу ёққа — бўш қолган жойга келаверади... Хўш, Лондондаги юз мингга қаёққа қўйилади? Гамбургдагиларни нима қилинади?

Керосини ёниб бўлган лампа липиллаб қолди. Васильев буни пайқамасди. У хаёлга берилиб кетиб, яна у ёқ бу ёққа юра бошлади. Энди у, масалани бошқачароқ қилиб қўйди: бузуқ хотинларга эҳтиёж бўлмаслиги учун нима қилиш керак? Бунинг учун шу нарса зарурки, уларни сотиб олувчи ва хароб этувчи эркаклар ўзларининг бутун қулдорлик ролларининг ахлоқсиз эканлигини ҳис этиб, ваҳимага тушсинлар. Эркакларни қутқариш керак.

«Фан ва санъат билан ҳеч нарса қилиб бўлмайди шекилли...— деб ўйлади Васильев.— Бу ўринда авлиёлик қилишдан бошқа йўл йўқ».

Шундан сўнг Васильев эртагаёқ кечқурун тор кўчанинг бурчагида туриб, ҳар бир йўловчига айтадиган гапларини ўйлаб кетди:

— Қаёққа ва нима учун кетяпсиз? Худодан қўрқсангиз-чи! — дейди у одамларга қараб.

У, бепарво турган извошчиларга мурожаат қилиб айтади:

— Сиз нега бу ерда турибсиз? Нега ғазабланмайсиз, нега бетоқат бўлмайсиз? Ахир сиз худога ишонасиз-ку, бу ишнинг гуноҳлигини, одамлар бунинг учун дўзоҳга тушишини биласиз, нега индамайсиз? Тўғри, улар сизга бегона, лекин сизларга ўхшаган оталари, ака-укалари бор-ку...

Васильевнинг ошналаридан бири уни талантли одам деб айтган эди. Одамларда ёзувчилик, артистлик, рассомлик талантлари бўлади, бунда эса алоҳида талант — *инсонлик* таланти бор. Унда умуман заифларга нисбатан нозик ва ўткир фаросат бор эди. Бировларнинг ҳаракати

ва гап-сўзларини уста артист қандай тасвир эта олса, Васильев ҳам бировларнинг ташвишини ўз қалбида шундан ҳис эта оларди. Кўз ёшини кўрса йиғлаб юборади; бемор олдида бўлса у ҳам касал бўлиб, фиғон қилади; агар зўравонликни кўрса, ўзига зўравонлик қилинаётгандай туйилади ва ёш боладай қўрқиб кетади, қўрққанидан ёрдам ахтариб қолади. Бировларнинг азоби уни қийнайди, ғазаблантиради, жиғи-бийронини чиқариб юборади ва ҳоказо. . .

Ошнаси ҳақлимиди ёки йўқми, билмайман, лекин мана сала ҳал бўлгандай туйилган пайтда Васильев илҳомланиб кетган одамга ўхшади. У йиғлади, кулди, эртага айтадиган гапларини овоз чиқариб гапириб кўрди, унинг сўзига кириб, улар ҳам бошқаларга насиҳат қилиш учун у билан бирга бурчакда турадиган одамларга нисбатан қизғин меҳр-муҳаббат ҳис этди, у хат ёзишга ўтирди, ўзига ўзи қасам берди. . .

Бу ҳолатнинг ҳаммаси шунинг учун ҳам илҳомланишга ўхшардики, узоққа чўзилмади. Кўп ўтмай Васильев чарчаб қолди. Лондон, Гамбург, Варшавадаги фоҳишахоналар уни худди ерни босиб турган тоғдай эзарди. Васильев мана шулар қаршисида қўрқиб, довдираб қолди; унинг ҳаёлидан шундай гаплар ўтди: у сўзга чечан эмас, қўрқоқ ва иродаси бўш одам; бепарво кишилар унинг, учинчи курс студенти, юрист, қўрқоқ ва ночор одамнинг сўзига қулоқ солишармикан, унинг гапига тушунишармикан? Ҳақиқий авлиёлик фақат ваъзхонликнинг ўзидан иборат эмас, амалий ишдан ҳам иборат-да. . .

Тонг отиб, кўчада извошлар тарақа-туруқ юриб қолганда ҳам Васильев диванда қимир этмай, бир нуқтага тикилиб ётар эди. Энди у на хотинлар, на эркаклар ва на авлиёлар тўғрисида ўйларди. Унинг бутун эътибори дилини оғритаётган хасталикда эди. Бу оғриқ ғам-ғуссага ҳам, ўта кетган қўрқувга ҳам, умидсизликка ҳам ўхшамаган аллақандай бетайин ва номаълум бир нарса эди. Бу оғриқ қаерда деб сўралса, у кўкракда, юрак остида, деб кўрсатиш мумкин эди; аммо уни ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмасди. Илгари Васильев қаттиқ тиш оғриғига учраган, плеврит ва невралгия билан ҳам ётган. лекин буларнинг ҳаммаси ҳам дил оғриғи қаршисида ҳеч гап эмас эди. Бу оғриқда киши ҳаётдан безади. Диссертацияси, ўзи ёзиб тугатган аъло даражадаги асари, яхши кўрган кишилари, ҳалок бўлаётган аёлларни қутқо-

риш — кеча яхши кўрган ёки бепарво қараган нарсалар эсига тушиб кетса, уни худди извошларнинг тарақа-туруқи, йўлаклардаги нари-бери югуришлар, кундузнинг ёриғи сингари жуда ғашини келтиради. . . Борди-ю, энди Васильев кўз олдида бирор киши раҳмдиллик юзасидан қаҳрамонлик кўрсатса, ёки нафрат кўзғатадиган зўравонлик қилса, ҳар икки ҳолат ҳам унда жирканч таассурот қолдирар эди. Унинг калласини ғовлатиб юрган ҳар хил ҳаёллардан фақат иккитаси Васильевни унча безовта қилмасди: бири — у ҳар минутда ўзини ўзи ўлдира олади, иккинчиси — дил оғриғи уч кундан ортиқ чўзилмайди. Буни у тажрибадан биларди.

Бироз ётгач, ўрнидан турди ва бармоқларини қисирлатиб, одатдагича у бурчакдан бу бурчакка юрмай, унинг тўрт томонини айлана бошлади. Бир лаҳза ойнада ўзига назар ташлаб олди. Ранги кетган ва ўзини олдирган, чеккалари тиришиб, кўзлари ич-ичига тушиб кетган, қоп-қора, қимир этмас, унда чидаб бўлмайдиган дил оғриғи акс этмоқда эди.

Кун ярмида рассом эшикни тақиллатди.

— Григорий, уйдамансан? — деб сўради у.

Жавоб олмагандан кейин, бироз кутиб турди-да, ўйлаб қолиб:

— Нема, — деди ўзига ўзи, украинча қилиб. — В нивьрситет пийшов, треклятьй хлопец¹.

Шундай деди-ю, жўнаб кетди. Васильев кроватга ётди-да, бошини ёстиқ билан бекитиб, аламдан йиғлайверди; кўз ёшлари қанча кўп оқса, дил оғриғи шунча авж олаверди. Қоронғу тушгач, Васильев азоб-уқубатли кеча тўғрисида ўйлаб туриб ваҳимага тушди. У дарҳол кийим-бошларини кийди, эшикни ланг очиқ қолдириб, ҳеч нарсани ўйламай-нетмай, югурганча кўчага чиқиб кетди. У, қаёққа боришини ўзи ҳам билмасди, лекин Садовая кўчасидан илдам юриб, тўғри кетаверди.

Қор худди кечагидай гупиллатиб турибди, аммо ҳаво илиқ эди. Васильев қўлларини енгига тиқиб, конка қўнғироғи ва йўловчиларнинг тақир-туқирларидан чўчиб, қўрқа-пуса Садовая кўчасидан Сухарева минорасигача, кейин Красние воротгача бориб, ундан Босманная томонга бурилди. Қовоқхонага кириб, катта бир стакан ароқ ичди, аммо бу билан енгил тортмади. У, Разгуляйгача

¹ Йўқ экан, университетга кетибди, лаънати йигит. Ред.

Боргач, ўнг томонга бурилиб, умрида юрмаган кўчаларга кириб кетди. У, шунда эски кўприккача бориб етди, у ерда Яуза шовуллаб оқар, қизил казармаларнинг деразаларидаги қатор чироқлар кўриниб турарди. Васильев ўзининг дил оғриғи азобини бирор туйғу ёки бошқа бир оғриқ билан чалғитмоқ учун нима қилишини билмай, йиғлаб, титраб-қақшаб, пальтоси ва сюртугининг тугмаларини ечди-да, кўкрагини очиб, муздек қор ва шамолга тутиб турди. Бироқ, бу ҳам азобни енгиллаштирмади. Кейин у кўприк панжарасидан эгилиб пастга, жўш уриб оқаётган қоп-қора Яузага мўраллади, у худди пастга қараб калла ташламоқчи бўлди, лекин бу ҳаётдан безгани ёки ўзини ўлдириш учун эмас, бирор жойини майиб қилиб, шу билан иккинчи оғриқдан қутулиш учун эди. Бироқ қоп-қора сув, қоронғулик, қор қоплаб ётган бўм-бўш қирғоқлар даҳшатли эди. Унинг юраги дов бермади ва йўлида давом этди. Қизил казармалар бўйлаб ўтди, кейин қайтишда аллақандай ўрмонзорга кириб қолди, ўрмонзордан яна кўприкка қайтиб келди...

«Йўқ, уйга, уйга бориш керак!»— деб ўйлади у.— Уйда анча енгил эди, шекилли...»

Васильев орқасига қайтди. Уйга келиб, эгнидаги ҳўл пальто ва шапкасини ечиб ташлаб, то эрталабгача тинмай юриб чиқди.

VII

Эртасига эрталаб Васильевникига рассом билан медик келган пайтда, у устидаги кўйлақларини йиртиб, қўлларини тишлаб, уй ичида у ёқдан бу ёққа юрар, дардидан инграр эди.

— Худо ҳақи!— деб ҳўнграб йиғлаб юборди у ошналарини кўриши билан.— Мени бирор ёққа олиб бориаг, билганингизни қилинг, ё худо, тезроқ-тезроқ қутқаринг мени! Мен ўзимни ўлдириб қўяман!

Рассомнинг ранги оқариб, ҳангиманг бўлиб қолди. Медик ҳам йиғлаб юбора ёзди-ю, лекин медиклар турмушда ҳар қандай ҳолатда ҳам совуққон бўлиши ва ўзини жиддий тута билиши керак деган қоидага амал қилиб, совуққина гапирди:

— Тутқаноқ, ваҳима бўлибсан. Лекин ҳеч қиси йўқ. Ҳозир докторга борамиз.

— Қаёққа бўлса ҳам олиб боринг, фақат тезроқ, худо ҳақи, тезроқ қимирланг!

— Сен ҳовлиқмагин-да. Ўзингни босишга ҳаракат қил. Рассом билан медик титраб-қақшаб Васильевни кинтириб, кўчага олиб чиқишди.

— Михаил Сергеич кўпдан бери сен билан танишмоқчи бўлиб юрувди,— деди медик йўлда кета туриб.— У жуда ёқимтой одам, ўз ишини жуда яхши билади. Саксон иккинчи йилда ўқишни битирган, тажрибаси ҳам катта. Студентлар билан худди ўртоқлардай гаплашади.

— Тезроқ, тезроқ...— деб шоширарди Васильев.

Сочлари сап-сариқ доктор Михаил Сергеич ошнарларни ҳурмат қилиб, жиддий бир қиёфада, совуққонлик билан кутиб олди, у бир юзи билангина илжайиб кўйди.

— Менга рассом ва Майер сизнинг касалингизни айтишди,— деди у.— Жоним билан хизмат қиламан. Хўш, қани? Утиринг-чи, ўтиниб сўрайман...

Доктор Васильевни стол олдидаги катта креслога ўтқазди ва папирос турган яшиқни унинг олдига суриб кўйди.

— Хўш?— деб гап бошлади у, тиззаларини силаб туриб.— Ишга киришайлик бўлмаса... Ешингиз нечада?

У савол берар, медик жавоб қилар эди. Доктор, Васильевнинг отаси бирор алоҳида касаллик билан оғримаганми, суриккасига ичиш, жоҳиллик ёки бирор бошқача ғалатироқ одатлари йўқмиди, деб сўради. У, Васильевнинг бувиси, онаси, опа-сингиллари ва ака-укаларини ҳам худди шу хилда суриштирди. Унинг онаси ажойиб овозга эга бўлгани ва баъзан театрда ҳам ашула айтганини билгач, доктор бирдан жонланиб кетиб, сўради:

— Афв этсинлар, эслай оласизми, волидангизнинг театрга ҳаваслари зўрмиди?

Орадан йигирма минутча ўтди. Доктор тиззаларини силаб, нуқул бир хилда гапираверганидан Васильевнинг диққати ошиб кетди.

— Сизнинг саволларингизни мен бундай тушуняпман, доктор,— деди у,— сиз менинг касалимни меросийми, йўқми, шуни билмоқчисиз. Йўқ меросий эмас.

Кейин доктор яна Васильевнинг ёшлик чоғларида бирор махфий қусури бормиди, мабодо боши лат емаганмиди, унда ҳовлиқиш, меровланиш ёки бирор нарсага, айниқса қизиқиш аломатлари бормиди деб сўради. Одатда серҳавсала докторлар томонидан бериладиган саволларнинг кўпига жавоб бермаса бўлади, бундан соғлиққа

ҳеч қандай зарар етмайди; лекин Михаил Сергеич, медик ва рассомнинг чеҳрасида, борди-ю, Васильев лоақал бирорта саволга жавоб бермай қолса, ҳамма иш хароб бўлади, дегандай бир ифода бор эди. Доктор ўз саволларига олган жавобларини негадир қоғозга ёзиб оларди. Васильевнинг табиёт факультетини битириб, ҳозир юридик факультетда ўқиётганини билгач, доктор ҳаёлга чўмиб қолди. . .

— Бултур у жуда яхши асар ёзган эди. . .— деди медик.

— Афв этасиз-у, сўзимни бўлмай туринг, диққатимни бир жойга тўплашга ҳалақит беряпсиз,— деди-да, доктор бир юзи билан илжайиб қўйди.— Ҳа, албатта, анамнезда¹ бу нарсанинг роли бор. Ақлий меҳнатнинг ҳаддан ортиб кетиши, толиқиш. . . Ҳа, ҳа. . . Анави, ароқ ичарминдигиз? — деди у, Васильевга мурожаат қилиб.

— Ҳар замонда бир.

Орадан яна йигирма минут ўтди. Медик бу тутқаноққа сабаб бўлган яқингинадаги воқиа тўғрисида ўз фикрини секин гапира бошлади ва бундан уч кун аввал ўзи, рассом, Васильев бирликда С — кўчасига боришганини айтиб берди.

Васильевнинг ошнолари ва докторнинг хотинлар ва бадбахт кўча тўғрисида бепарво, бемалол, совуққонлик билан гапиришлари унга жуда ғалати туйилди.

— Доктор, сиз менга фақат бир нарсани айтиб беринг-а,— деди Васильев, қўполлик қилиб қўймаслик учун ўзини тутиб,— фоҳишабозлик маразми, йўқми?

— Азизим, ким билмайди бунини? — деди доктор, гўё бу масалаларни аллақачон ҳал қилиб қўйган одамдай.— Ким билмайди, ахир?

— Сиз психиатормисиз?— деб сўради Васильев дағаллик билан.

— Ҳа-ҳа, психиатормиз.

— Балки сизлар, ҳаммангиз ҳақлидирсиз! — деди Васильев, ўрнидан туриб, у бурчакдан бу бурчакка юра бошлаб.— Балки шундайдир! Аммо менга бу нарса жуда ғалати туйиляпти! Менинг икки факультетда ўқишимни — зўр муваффақият деб билишади, уч йилдан сўнг бир чеккага ташлаб, унитилиб юбориладиган асар ёзганим учун мени кўкка кўтариб юбордилар, бузуқ хотинлар

¹ Анамнез — касалнинг медицина биографияси.

тўғрисида эса, мана шу стуллар ҳақида гапиргандай совуққонлик билан гапира олмаганим учун мени даволашади, жинни деб аташади, менга ачинишади!

Васильев негадир бирдан ўзига, ўртоқларига, бундан уч кун аввал кўрган одамларга, шу докторга ҳам жуда ачиниб кетиб, йиғлаб юборди ва ўзини креслога ташлади.

Ошналар савол назари билан докторга қарадилар. Доктор эса гўё бу кўз ёш ва дард-ҳасратнинг маъносини жуда яхши тушунгандай, гўё бу соҳада ўзини катта мутахассис деб билгандай бир қиёфада, Васильевнинг олди-га келди-да, индамай-нетмай, унга бир неча томчи дори ичирди, Васильев бироз тинчигандан кейин уни ечинтирди ва унинг терисининг сезиш қобилиятини, тиззаларининг рефлексини ва ҳоказоларни текшира кетди.

Шундан сўнг Васильев анча енгил тортди. У, докторнинг олдидан чиққан пайтда анча уялиб қолди, извошларнинг тақир-туқури энди унинг асабини қўзғатмас ва қалбидаги алам худди эриб кетаётгандай, борган сари енгил торта бошлади. Унинг қўлида иккита рецепти бор эди: биттаси бромли калий, иккинчиси морфий. . . Васильев бу дориларни илгари ҳам ичиб юрарди.

У кўчага чиққач, бироз ўйлаб турди-да, ошналари билан хайрлашиб, аста-секин университет томонга жўнади.

КНЯГИНЯ

Н шаҳридаги эркаклар монастирининг «Қизил дарвоза» деб аталадиган катта дарвозасига тўртта чиройли семиз от қўшилган соявон арава кириб келди; меҳмонхона корпусининг дворянлар хонаси олдида тўдаланиб турган паст даражали руҳонийлар ва монах шогирдлари узоқдан кучерни ва отларни кўриш биланоқ соявон аравада ўтирган хоним ўзларига яхши таниш княгиня Вера Гавриловна эканини дарров пайқашди.

Ливрея¹ кийган чол аравадан сакраб тушди-да, княгиняни қўлтиғидан олиб, тушириб қўйди. Хоним қора уртигини кўтарди-да, шошмасдан, дуо ўқиб турган паст даражали руҳонийлар олдига борди; кейин монах шогирдларига мулойимгина бош ирғади-да, оромгоҳга қараб йўл олди.

— Ҳа, княгинясиз зерикиб қолдингларми?— деди у, нарсаларини олиб кираётган монахларга қараб.— Сизларникида бир ой бўлмадим. Мана, энди келдим, княгинянгизга қараб тўйиб олинг. Архимандрит² ота қанилар? Водариг, у кишини қачон кўраман деб, тоқатим тоқ бўлди-ку! Ажойиб бебаҳо чол! Сизлар шундай архимандритимиз бор деб фахрлансанглар арзийди!

Архимандрит кириб келганида, княгиня қувонганидан қичқириб юборди, қўлларини кўкрагига қўйиб, фотиҳа олмоқ учун олдига борди.

— Йўқ, йўқ! Сизни ўпмасам бўлмайди!— дейди княгиня ва архимандритнинг қўлини ушлаб уч марта эҳтирос билан ўпади.— Ниҳоят, сизни кўрмоқ насиб бўлди-я, па-

¹ *Ливрея* — хизматкорлар киядиган уқали кийим.

² *Архимандрит* — олий диний унвон.

дар бузруквор, мен жуда хурсандман! Сиз-ку, ўз княгинянгизни унутиб юборгандирсиз-а, аммо мен ўзимни ҳар дақиқа сизнинг меҳрибон монастирингизда яшаётгандай хис этдим. Бу ер хўп яхши-да! Бу ерда, дунёнинг ғовур-ғувуридан узоқда, ёлғиз тангри ҳаёлида яшамоқнинг аллақандай латофати бор, падар бузруквор, мен бу латофатни бутун вужудим билан хис этаману, сўз билан ифода қила олмайман!

Княгинянинг юзлари қизариб, кўзларида ёш пайдо бўлди. У тўхтовсиз, куйиб-пишиб гапирар эди, ёши етмишларга борган, кўримсиз, жиддий ва тортинчоқ чол—архимандрит эса, жим турар, фақат ҳар замонда бир, бўлиб-бўлиб, ҳарбийчасига гапириб қўярди:

— Худди шундай, хоним зоти олийлари... Эшитаман-н... Тушунапман-н...

— Биз томонга узоқ муддатга қадам ранжида қилдиларми?— деб сўради чол.

— Бугун шу ерда ётиб қоламан, эртага Клавдия Николаевнанинг олдига бораман— у киши билан ҳам кўришмаганимизга анча бўлди, индинга яна шу ерга қайтиб келиб, уч-тўрт кун тураман. Шу ерда, сизнинг ҳузурингизда руҳан ором олмоқчиман, падар бузруквор...

Княгиня N монастирига келиб-кетиб туришни яхши кўрарди. У, кейинги икки йил ичида бу жойга ишқивоз бўлиб қолди, ёз кунлари ҳар ойда шу ёққа келиб, икки-уч кун, баъзан эса ҳафталаб ҳам туриб кетади. Тортинчоқ хизматкорлар, сокинлик, хоналарнинг пастак шифтлари, сарв дарахтининг хушбўйи, жўнгина таомлар, арзонгина дарпардалар—ҳаммаси кўнглига таъсир қилар ҳам ширин хаёллар бахш этар эди. Оромгоҳда ярим соат турса кифоя, ўзи ҳам гўё уятчан ва камтарин бўлиб қолгандай, ундан ҳам сарв дарахтининг иси келаётгандай бўларди; ўтмиш аллақаяқларда қолиб, ўз қимматини йўқотар, княгиня эса, йигирма тўққизга кирган бўлса ҳам, кекса архимандритга жуда ўхшаб қолаётгандай бўларди, мол-давлат учун, ҳашамат, улуғворлик ва муҳаббат учун ўша чол сингари эмас, ёруғ дунёдан четда, оқшом каби сокин хилватда яшаш учун туғилгандай бўларди...

Баъзан шундай бўлади: ибодат қилиб турган рўзағиз монахнинг қоронғу ҳужрасига фавқулудда бир ёруғ нур тушиб қолади, ё бўлмаса ҳужра деразасига бирор паранда қўниб олиб, сайраб юборади; бадқовоқ рўзағиз

монах беихтиёр илжайиб қўяди ва унинг гуноҳлар туфайли кўксида тўпланган оғир хасратлари остидан, худди тош тагидан чиққан булоқдай, сокин, покиза шодлик қайнаб чиқади. Княгиня ҳам бу ерга худди ўша нур ёки ўша парранда каби, бир овунчоқдай бўлади. Унинг мулойим, дилхуш табассумлари, беозор боқишлари, овози, ҳазиллари, оддийгина қора кўйлак кийиб олганида хушбичим жуссасининг ихчамлиги, умуман княгинянинг бутун туриш-турмуши оддий, бадфеъл одамларнинг ҳам кўнглини эритиб юбориши, уларда шодлик ҳислари уйғотиши керак эди. Уни кўрган ҳар бир монах: «худо бизга фаришта юборипти. . .» деб ўйлаши керак эди. Ҳар бир монах беихтиёр шундай ўйлашини княгинянинг ўзи ҳам сезиб, янада мулойимроқ табассум қилар, ўша паррандага тақлид қилишга уринар эди.

Княгиня чой ичиб, дам олиб бўлгандан кейин сайр қилгани чиқди. Кун ботиб қолган эди. Монастир гулзоридеги ҳозиргина суғорилган қалампир гулнинг хушбўй ҳиди думоғига урар, черковдан эркаклар куйлаётган ҳазин кўшиқ эшитилар, бу кўшиқ олисдан жуда ёқимли ва мунгли туйиларди. Кечки ибодат давом этмоқда эди. Шамчироқларнинг ғира-шира нурлари милтиллаётган қоронғу деразаларда, қўлида хайр-аҳсон косасини ушлаб, иконанинг ёнидаги супада ўтирган кекса монахнинг қоматида шундай ажойиб сокинлик бор эдики, княгинянинг негадир йиғлагуси келиб кетди.

Ташқарида эса, девор билан қайинлар ўртасидаги скамейкалар турган хиёбонни аллақачон қоронғулик босган эди. Кун тобора қоронғулашмоқда. . . Княгиня хиёбонда сайр қилиб юриб, скамейкага ўтирди-да, хаёлга чўмди.

У, шу монастирга кўчиб келиб, бутун умрини шу ерда, худди ёз оқшоми каби сокин ва беғовга ерда ўтказиш тўғрисида ўйларди; ёмон йўлга кирган ношукур князни, ўзининг беҳисоб кўп мол-дунёсини, ҳар куни ўзини безор қилувчи қарз берувчиларни, ўз шўр пешоналигини, ва-жоҳати бугун эрталаб жуда хунук кўринган оқсоч Дашани бутунлай унутиш яхши бўлур эди. Бутун умр бўйи шу скамейкада ўтириб, пастга, тоғ этакларида кечки парча-парча туманнинг жимирлаб юрганини йироқларда, ўрмон устидаги тўр каби булут орасида тунашга кетаётган қора қарғанинг учиб кетаётганини, бири отлиқ ва бири пиёда — икки монах шогирдининг отларни отхонага

ҳайдаб кетаётганини, эркинликда уларнинг худди ёш болалардай шўхлик қилганини оқ қайинлар танаси орасидан томоша қилиб ўтириш нақадар яхши бўлур эди, уларнинг шўх-қувноқ овозлари сокин ҳавода шундай жаранглайдикки, ҳар бир сўзини тушуниб олиш мумкин. Жимжитликка қулоқ солиб ўтириш қандай нашъали: гоҳ шамол эсиб, қайинларнинг учини тебратади, гоҳ қуруқ барглар орасида бақалар шитирлайди, гоҳ девордаги қўнғироқли соат чоракка занг уради... Қимир этмай ўтириб, жимликка қулоқ солсангу, муттасил ўйлайверсанг, ўйлайверсанг...

Шу ердан елкасига халта осган бир кампир ўтиб қолди. Княгиня мана шу кампирни тўхтатиб, унга бирор мулойим, қўнглини кўтарадиган гап айтиб, ёрдам берсам яхши бўларди, деб ўйлади... Бироқ, кампир княгиняга бирор марта ҳам ўгирилиб қарамасдан, муйилишдан бурилиб кетди.

Бир оздан кейин хиёбонда, соқол мўйлови оқарган, похол шляпа кийган новча бир киши кўринди. У, княгинянинг тўғрисиغا келгач, шляпасини олиб, таъзим қилди; тепакалини ва қаншари пастлигини кўриб княгиня уни таниди: бу бундан беш йил муқаддам Дубовкада ўз қўлида ишлаган доктор Михаил Иванович эди. Княгиняга кимдир бултур докторнинг хотини ўлди, деган эди, ҳозир шу эсига тушиб кетиб, унга таъзия билдириш ва тасалли беришни истаб қолди.

— Доктор, сиз мени таниёлмадингиз, шекилли?— деб сўради княгиня мулойимгина табассум қилиб.

— Йўқ, княгиня, танидим,— деди доктор, яна бир бор шляпасини бошидан олиб.

— Ҳайрият, раҳмат, сал бўлмаса сиз ҳам ўз княгинянгизни унутиб юборгандирсиз деб ўйлаган эдим. Одамлар ўз душманларини эсда сақлаб, дўстларини унутиб юборишади. Сиз ҳам ибодатга келдингизми?

— Мен ҳар шанба кечаси шу ерда хизмат юзасидан бўламан.

— Хўш, аҳволингиз қалай?—деб сўради уҳ тортиб.— Қаллиғингиз қазо қилипти деб эшитдим! Қандай бахтсизлик!

— Ҳа, княгиня, менинг учун бу катта бахтсизлик бўлди.

— Иложимиз қанча! Биз шукур қилиб бахтсизликка чидашимиз керак. Худодан беамир одамнинг бир тола сочи ҳам тўкилмайди.

— Ҳа, княгиня.

Княгинянинг кўнгилчанлиги, ёқимтой табассуми ва уҳ тортишларига доктор қуруққина қилиб: «Ҳа, княгиня» деб қўяқолди. Унинг юзида қуруққина совуқ бир ифода акс этар эди.

«Унга яна нима десамикан?» деб ўйлади княгиня.

— Сиз билан кўришмаганимизга ҳам анча бўлди-я! — деди княгиня. — Беш йил! Бу орада қанча сувлар оқиб кетди, қанча ўзгаришлар бўлди, буни ўйлаб кўришнинг ўзи бир даҳшат! Хабарингиз бордир, мен эрга тегдим, . . . Графиня эдим, княгиня бўлдим. Эрдан чиқдим ҳам.

— Ҳа, эшитган эдим.

— Бошимга худо анча-мунча мушкулларни солди. Эшитган бўлсангиз керак, мен бутунлай деярли хонавайрон бўлдим. Бебахт эримнинг қарзига Дубовкамни, Қирьяковони, Софьинони ҳам сотиб юборишди. Қўлимда фақат Бароново билан Михальцово қолди. Утмишга назар солиш даҳшат: қанча ўзгаришлар, қанча бахтсизликлар, қанча хатолар!

— Шундоқ, княгиня, хатолар жуда кўп.

Княгиня бироз хижолат тортди. У ўз хатоларини биларди; бу хатолар шу қадар махфий эдики, булар ҳақида ёлғиз ўзигина ўйлай олар ва гапира оларди. Княгиня ўзини тутолмай сўради:

— Сиз қайси хатоларни ўйлаяпсиз?

— Ўзингиз айтиб бердингиз-ку, демак, билар экансиз-да. . . — деб кулди доктор. — Буларни гапириб ўтирмаса ҳам бўлади!

— Йўқ, айтинг-да, доктор. Мен сиздан жуда миннатдор бўламан! Кейин, марҳамат қилинг, тортиниб ўтирманг. Мен ҳақиқатни эшитишни яхши кўраман.

— Мен судья эмасман-ку, княгиня.

— Судья эмасман? Ие сиз бундай оҳангда гапиришингиздан, демак, бирор нарсани билар экансиз-да, айтинг!

— Агар истасангиз, унда рухсат этинг. Фақат, бахтга қарши, мен гапга уста эмасман, баъзан гапимга тушуниб ҳам бўлмайди.

Доктор ўйлаб туриб, бошлади:

— Хатолар жуда кўп, лекин тўғриси айтганда, булар орасида менинг фикримча, энг каттаси ҳалиги. . . Сизнинг бутун мулкларингизда ҳукм сурган умумий бир кайфият. Кўряпсизми, гапга нўноқман-да. Яъни, бу хатоларнинг энг каттаси — шундан иборатки, ҳамма ерда одам-

ларга бемехрлик билан, нафрат билан қараларди. Бу нарса деярли ҳамма жойда, ҳамма ишда сезилиб турарди. Ҳаётингизнинг бутун қоидалари мана шу нафрат асосида қурилган эди. Одамнинг овозидан, башарасидан, гардонидан, қадамидан... хуллас, инсоннинг ҳамма нарсасидан нафратланиларди. Қийим-кечаги нобоп одамларни уйга киритмаслик учун ҳамма эшикларда ва зиналарда уқали кийим кийган семиз, дағал, иш ёқмас гайдуқлар турарди; базм бўлган кезларда, қабул маросимларида малайлар девордаги қоғозга гардони билан тегиб доғ қилиб қўймаслиги учун даҳлизда суюнчиғи баланд махсус стуллар турарди; одам юганда қадам товуши эшитилмаслиги учун ҳамма уйларга пат гиламлар солиб қўйилган эди; уйга кириб келган ҳар бир одамни албатта огоҳлантириб, секинроқ ва камроқ гапиришини ҳамда хаёлга ва асабга ёмон таъсир этадиган гаплардан гапирмаслигини тайинлаб қўйишарди. Сизнинг бўлмангизда эса, худди ҳозир сиз менга қўл бермаганингиз ва ўтиришга таклиф этмаганингиз сингари, ҳеч ким бировга қўл бермасди ва ўтиришга ҳам таклиф этмасди...

— Марҳамат, ўтира қолинг бўлмаса!— деди княгиня, қўлини узатиб ва жилмайиб.— Шу арзимаган нарсаларга ҳам хафа бўлавераркан-да одам...

— Ҳа, мен хафа бўляпманми?— деб кулиб юборди доктор, лекин шу ондаёқ жиғи-бийрони чиқиб, шляпасини бошидан олиб, уни силкитиб гапириб кетди:— очигини айтсам, кўпдан буён сизга бутун гапни гапирмоқчи бўлиб, пайт пойлаб юрган эдим... Яъни мен демоқчиманки, сиз Наполеонга ўхшаб одамларга тўп еми деб қарайсиз. Аммо Наполеонда ҳар ҳолда бирор ғоя бор эди, сизда-чи, сизда нафратдан бошқа ҳеч бало йўқ!

— Менда одамларга нафрат!— Ҳайрат билан елкасини қисиб илжайди княгиня.— Менда-я!

— Ҳа, худди сизда! Хўш, далиллар керакми? Марҳамат! Михальцевонгизда сизнинг учта собиқ ошпазингиз тиланчилик қиляпти, улар сизнинг ўчоқ бошингизда хизмат қилиб, оловда кўзлари кўр бўлган. Ун минглаб десятина ерингиздаги соғлом, бақувват одамларнинг ҳаммасини ўзингиз, сизнинг ҳаромхўрларингиз хизматкор, қўшчи, аравакаш қилиб олгансизлар. Бу икки оёқли вужудларнинг ҳаммаси малайликда таълим олди, бировга қарам бўлиб, еб-ичиб, қўпол одамларга айланди, қисқасини айтганда, инсонлик қиёфасини йўқотди. Еш медикларни,

агрономларни, ўқитувчиларни, жамики зиёлини ишидан ажратиб, э худо-ей, ҳалол меҳнатидан маҳрум этишади, бир бурда нон учун ҳар хил қўғирчоқ ўйинларида масхарабоз бўлишга мажбур қиладилар, бу ҳолдан ҳар бир эси бор одам хижолат тортади! Баъзан ёшгина йигитчалар уч йил ишламасдан риёкор, писмиқ, чақимчи бўлиб қолади... Хўш, шу яхшими? Сизда иш бошқарувчи бўлиб турган поляклар энг разил айғоқчиларнинг ўзи-ку; бу Қазимирлар, бу Қаэтанлар эрталабдан кечгача ерларингизда изғиб юриб, сизга яхши кўриниш учун бир ҳўкиздан учта тери шилиб олишга уринади. Рухсат этинг, мен тартибсиз гапиравераман, аммо ҳечқиси йўқ! Сизларда оддий кишилар одам ҳисобланмайди. Э, қўйинг-чи, сизникига келган князлар, графлар ва руҳонийларни ҳам одам санамасдингиз, уларга қўғирчоқ деб қарардингиз. Аммо энг муҳими... Менга энг ёмон таъсир қилгани шуки, миллион-миллион бойликка эга бўла туриб, одамларга заррача фойдангиз тегмаса-я!

Княгиня ўзини қандай тутишни билмай, ранжиб, чўчиб, нима дейишни билмай, ҳайрон бўлиб, ўтирарди. Илгари у билан ҳеч ким бу оҳангда гаплашмаган эди. Докторнинг ёқимсиз, жаҳл билан дудуқланиб, пойинтар-сойинтар гапириши княгинянинг қулоғини битириб, миясини ғовлатиб юборди; кейин назарида, имо-ишоралар билан гапираётган доктор унинг бошига худди шляпаси билан ураётгандай бўлди.

— Ёлғон!— деди княгиня аранг, ялинган бир оҳангда.— Мен одамларга кўп яхшилик қилганман, буни ўзингиз ҳам биласиз!

— Э қўйинг!— деди жеркиб доктор.— Наҳотки, ҳали ҳам ўзингизнинг берган садақаларингизни масхарабозлик эмас, фойдали бир жиддий иш деб ҳисобласангиз? Ахир унинг турган-битгани майнавозчилик эди-ку, бу ишларингизнинг ҳаммаси ўйинчоқ, очиқдан-очиқ ўйинчоқ эди-да, буни ёш болалар ҳам, анқов аёллар ҳам тушунарди, ахир! Мана анави жойингизниёқ олайлик, ҳа, оти қурғур, нимамайди? Ғариб кампирлар учун ғалати уйингиз бор эди-ку, мени ўша ерга аллақандай бош докторга ўхшаш бир нима қилиб қўйиб, ўзингиз фахрий васий бўлган эдингиз. Ё тавба, ё парвардигор, бу қандай маҳкама бўлди! Полига паркет тўшаб, тунукаларини жимжимадор қилдириб, уй қурдирдингиз, қишлоқлардан ўнтача кампирни йиғиб, уларни байко одеяли ёпиб. Голландия полотносидан қи-

линган чойшабда ётиш ва новвот ейишга мажбур қилдингиз.

Доктор захарханда қилиб шляпасига пирқ этиб кулди-да, яна тез-тез, тутилиб-тутилиб гапида давом этди:

— Майна қилинган эди! Кампирлар ифлос қилиб қўямасин деб, етимхонадаги паст амалдорлар одеял ва чойшабларни қулфлаб, яшириб қўярдилар — жин урган кампирлар ерда ётаверсин деярдилар! Кампирларнинг на кроватга ўтиришига, на кофта кийишга, на силлиққина полдан юришга ҳадди бор. Бу нарсаларнинг ҳаммаси хўжа кўрсинга бўлиб, кампирлардан худди ўғридан асрагандай асраларди, уларни худо йўлига, ўлмаснинг куни боқиларди, кийинтириларди; лекин кампирлар эса, кечаю-кундуз худога нола қилиб, бу ифлос авахтахонадан, сизнинг назоратчиларингиз қўлидан қутилиш йўлини ахтаришарди. Хўш, юқори мансабдорлар нима қилишди? Уларники ҳаммадан ошиб тушади! Ўтгиз беш минг чопар ҳафтасига икки мартаба кечқурун дувуллашиб келиб: «Эртага етимхонага княгиня (яъни сиз) ташриф буюрадилар» деб эълон қилишарди. Бу деган сўз, эртага касалларни ташлаб, кийиниб парадга бориш керак. Яхши, келдим ҳам. Кампирларга топ-тоза, янги кийим-бошлар кийдириб, радлаб қўйилган, улар кутиб туришипти. Гарнизондан истеъфо бериб чиққан чақимчи айёр каламуш-назоратчи уларнинг олдида тиржайиб айланиб юради. Кампирлар эснаб, у ёқ бу ёққа аланглашади-ю, лекин бирор нарса дейишга қўрқишади. Кутиб тураверамиз. Кичик бошқарувчи ғириллаб келади. Орадан ярим соат ўтгач, катта бошқарувчи, ундан кейин мулк конторасининг бош бошқарувчиси келади, ундан кейин яна биттаси, хуллас, кетма-кет келишаверади! Ҳамманинг юзида аллақандай сирли, тантанали бир ифода. Кутиб турганимиз-турган, оёқлар толиб, ҳали унисини — ҳали бунисини алмаштирамиз, соатга қараймиз — худди тобут устида мотам тутиб тургандай жимлик ҳукм суради, чунки ҳаммамиз бир-биримизни ўлгудай ёмон кўрамиз. Бир соат ўтар, икки соат ўтар, ниҳоят, мана узоқдан соявон арава кўринади ва... ва...

Доктор ингичка товуш билан хиринглаб кулиб, ингичка овоз билан гапирди:

— Соявон аравадан сиз чиқиб келасиз, шу он гарни-вон каламушининг командаси билан жодугар кампирлар

қўшиқ бошлаб юборишади: «Коль славен наш господь в Сионе, не может изъяснить язык...» Дурустми?

Доктор йўғон овоз билан хахолаб юборди ва кулгидан ўзини тиёлмай гапира олмаётганини билдириш учун қўлларини қимирлатиб қўйди, У худди шум одамлар сингари оғзини юмиб-юмиб, қаттиқ кулди, унинг овозидан, афтидан ва чақнаб турган андек беҳаё кўзларидан княгинядан ҳам, етимхонадан ҳам, кампирлардан ҳам ғоят нафратланаётгани сезилиб турарди. Докторининг ношудлик билан қўполдан-қўпол қилиб айтиб берган нарсаларида бирорта кулгили ва кўнгилли жойи йўқ эди, лекин у ҳузур қилиб, ҳатто хурсанд бўлиб куларди.

— Хўш, мактаб-чи?— деб гапида давом этди у кулгидан энтикиб.— Эсингизда борми, мужикларнинг болаларини ўзингиз ўқитмоқчи бўлган эдингиз? Ўқитишни ҳам жуда қотирган бўлсангиз керак, сал кунда ҳамма болалар қочиб кетиб бўлди, кейин уларни уриб-сўкиб, пул бериб, сизнинг олдингизга олиб келишга тўғри келди. Хўш, эсингизда борми, далада ишловчи аёлларнинг эмизукли болаларини ўз қўлингиз билан сўрғич бериб боқмоқчи бўлган эдингиз? Аёллар эмизукли болаларини сизнинг марҳаматингизга топширмай, далага кўтариб кетганлари учун қишлоқда юриб, кўз ёш қилгандингиз. Кейин оқсоқол сизга эрмак бўлсин учун оналарга ёш болаларини навбатма-навбат ташлаб кетиш тўғрисида буйруқ берди. Ажиб ишлар экан-да! Худди мушукдан қочган сичқондай, сизнинг марҳаматингиздан ҳамма қочарди. Хўш, нега бунақа? Сабаби маълум! Халқимиз сиз айтганча нодон, ярамас эмас, сизнинг бутун қилмишларингизда, мени кечирасиз-у, тирноқча ҳам шафқат ва муҳаббат деган нарса йўқ эди! Сиз фақат бир мақсадни кўзлардингиз, яъни, жонли кўғирчоқлар билан ўзингизни овунтирдигиз, холос, шундан ўзга эмас... Одам билан лайчани фарқ қилмаган кишига ҳайри-эҳсон қилишнинг мутлақо ҳожати йўқ. Мен сизни ишонтириб айтаман, одам билан лайча ўртасида жуда катта фарқ бор!

Княгинянинг юраги дукиллаб, қулоқлари шанғиллаб кетди, назарида доктор худди шляпаси билан бошига ураётгандек бўлди. Доктор жиғи-бийрон бўлиб жуда тез гапирар, баъзан дудуқланиб, ортиқча ҳаракатлар қилиб юборарди; княгиняга фақат шу нарса аён эдики, у билан қўпол, беодоб, жоҳил, ярамас бир одам гаплашяпти, ле-

кин бу одам ундан нима истайди ва нималар тўғрисида гапиряпти — бунга тушунолмасди.

— Жўнанг!— деди у йиғламсираган овоз билан; княгиня докторнинг шляпасидан бошини пана қилмоқ учун қўлларини ҳам кўтариб олган эди.— Жўнанг, дейман!

— Сиз ўз хизматкорларингиз билан қандай муносабатда бўласиз!— гапида давом этаверди доктор куйибпишиб.— Сиз уларни одам санамайсиз, яна худди энг ярамас фрибгар сингари камситасиз. Мана масалан, рухсат этинг-чи сўрашга, мени нега ишдан бўшатдингиз? Ун йил отангизда, кейин сизда ишладим, на байрамни, на отпускани билмай ҳалол хизмат қилдим, ҳамманинг муҳаббатини қозондим, бир куни тўсатдан келиб, эълон қилишдики, мен ишдан бўшаган эмишман! Нима учун? Ҳализгача тушунолмайман! Мен медицина доктори, дворян, Москва университетининг студенти, бир оиланинг отаси бўлсам-у, ҳеч нарсага арзимас, кичкина бир махлуқдай, сабабини айтмай ҳайдаб юборишаверса-я! Ҳа, мени деб бош қотириб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Кейинчалик эшитишимча, хотиним мендан бесўроқ, мен учун яширинча уч марта сизга илтимоқ қилиб борган экан, сиз бирор марта ҳам қабул қилмапсиз. Даҳлизда ўтириб йиғлаб келипти, деб эшитдим. У марҳумнинг бу иши учун ҳеч қачон кечирмайман! Ҳеч қачон!

Доктор жим бўлиб, бирор гап айтмоқ учун тишларини баттар қисиб қўйди. Бир нарса унинг эсига тушиб қолган эди, хўмрайган совуқ чеҳраси бирдан очилиб кетди.

— Сизнинг, лоақал мана шу монастирға бўлган муносабатингизни олайлик! — деб гап бошлади ғазаб билан.— Сиз ҳеч қачон ҳеч кимга шафқат қилмагансиз, бу жой қанча муқаддас бўлса, сизнинг марҳаматингиз ва мулойимлигингиздан «баҳраманд» бўлиши учун гўё имкон мавжуд эди. Сиз нега бу ёққа келасиз? Бу ердаги манахлардан сизга нима керак? Гекуба сизга нима бўлади ва сиз Гекубага нима бўласиз? Яна сизга шу овуноқ, ўйинкулги, одамларни масхара қилиш, бошқа ҳеч нарса эмас. Ахир, сиз монахларнинг худосига ишонмайсиз-ку, сизнинг дилингизда ўзингизнинг худойингиз бор, сиз спиритизм¹ сеансларида ўз ақлингиз билан ўшангача бориб қолган-

¹ Спиритизм — ўлганларнинг арвоҳлари билан сўзлашиш мумкин деган бемаъни даъвога ишониш.

сиз; черковдаги ибодатларга такаббурлук билан қарайсиз; тушки ва кечки ибодатларга бормайсиз, алламаҳалгача ухлаб ётасиз... Хўш, нега бу ёққа қатнайсиз?.. Бегона монастирға ўз худойингиз билан борасиз, яна буни монастир ўзи учун улуғ шараф деб билди, деб ўйлайсиз! Кошки эди, ҳеч келмасангиз! Воқияни сўраб кўринг-чи, сизнинг ташрифларингиз монахларга қанчага тушаркин? Сиз бу ерга бугун кечқурун қадам ранжида қилдингиз, уч кун муқаддам чопар келиб сизнинг келишингиз тўғрисида хабар бериб кетди. Кеча кун бўйи сиз учун оромгоҳ тайёрлаш билан овора бўлиб, роса кутишди. Бугун авангард — безбет оқсоч келди, у гоҳ ҳовлидан югуриб қолади, гоҳ у ёқ бу ёқда питирлайди, одамларга ҳар хил савол беради, буйруқ қилади... Тоқатим тоқ бўлиб кетди! Бугун монахлар кун бўйи оёқда туришди; ахир сизни тантана билан кутиб олишмаса—шўри қуради-ку! «Жаноби олийлари, мени монахлар ёқтиришмайди. Ёилмадим нега жаҳлиларини чиқардим. Рост, мен катта гуноҳкорман, ахир мен бахтсиз аёлман-да!» деб архиерейга шикоят қилиб қоласиз! Сизнинг дастингиздан монастир ҳам жазосини тортади-ку. Архимандрит жуда банд, ўқимишли одам, бир минут ҳам бўш вақти йўқ, сиз бўлсангиз ҳадеб уни чақиртираверасиз. На ёшини, на мансабини ҳурмат қиласиз. Мўлроқ иона берсангиз ҳам майли эди, унча алам қилмасди-я, ахир шунча вақтдан бери монахлар сиздан юз сўм ҳам олгани йўқ!

Княгиняни безовта қилишган, унинг гапига тушунишмаган кезларда, ранжитишган пайтларда, у нима дейишини ва нима қилинишини билмай қолган пайтларда ҳамisha йиғларди. Ҳозир ҳам у юзини бекитиб, болаларча ингичка овоз билан йиғлаб юборди. Доктор бирдан жим бўлиб унга қараб қолди. Юзлари буришиб, ғазабга тўлиб кетди.

— Мени кечиринг, княгиня,— деди у секингина.— Мен ёмон хаёлга берилиб кетиб, ўзимни йўқотиб қўйибман. Бу яхши эмас.

Шундан кейин доктор хижолат тортиб йўталди-да, шляпасини кийишни ҳам унутиб, тезда княгинянинг олдидан жўнади.

Осмонда юлдузлар жимирлаб қолди. Монастирнинг нариги томонидан ой чиққан бўлса керак, чунки осмон чарақлаган, тиниқ ва нозик эди. Монастирнинг оппоқ деворлари устида кўршапалаклар жимгина учиб юрарди.

Соат неччигадир, астагина уч чоракка занг урди, саккиздан ошган бўлиши керак. Княгиня ўрнидан туриб, аста-секин дарвозага қараб юрди. У жуда ранжиган ва йиғлаб борарди, назарида шу ердаги дарахтлар, юлдузлар ва кўршапалаклар унга ачинаётгандай туйилди; соат ҳам гўё унга ачингандай мунгли занг урди. У йиғлаб туриб, эндиги умрини бутунлай монастирда ўтказиш тўғрисида хаёл қиларди: ёз фаслининг сокин оқшомларида ёлғиз ўзи хиёбонларда сайр қилиб юради, ранжиган, таҳқирланган, одамлар тушунолмаган жафокаш аёлнинг кўз ёшларини фақат бир худо-ю, юлдузлар жимирлаб турган осмон кўради. Черковда кечки ибодат давом этмоқда эди. Княгиня тўхтаб, қўшиққа қулоқ солди; бу қўшиқ қоронғу, жимжит ҳавода қандай яхши янграпти! Мана шу қўшиқ остида йиғлаш ва азоб чекиш қандай лаззатли!

Княгиня ўз оромгоҳига келгач, кўз ёшлари билан ювилган юзини ойнада кўрди ва упа суриб олди-да, кечки овқатга ўтирди. Унинг зиравор қўшиб сиркаланган стерлядь¹ майда замбуруғ, малага², асал қўшиб пиширилган пряникларни яхши кўришини монахлар биларди; бу нарсаларни егандан кейин оғзидан ҳамиша сарв ҳиди келиб турарди; ҳар сафар княгиня келганда шу таомларни беришарди. Княгиня замбуруғчаларни еб, малагани ичиб ўтириб, хаёлга чўмди: уни ҳонавайрон қилиб, кўчага улоқтириб ташлашлари, унинг ишбошилари, гумашталари, идора ходимлари ва оқсочлари (княгиня буларга кўп яхшилиқ қилган) алдашаётгани ва қўпол муомала қила бошлаганлари, ер юзидаги бор одамларнинг ҳаммаси унга ҳамла қилиб қолиши, ғийбат қилиши, унинг устидан кулиши тўғрисида ўйлаб кетди; у ўзининг князлик унвонидан, ҳамма дабдабаларидан ва жамоатдан воз кечиб монастирга кетса, биров бир оғиз таъна ҳам қилмас; ўз душманлари учун ҳам ибодат қилса, балки шунда уни одамлар тушуниб қолар, узр айтгани унинг ҳузурига келишар, аммо энди вақт ўтган бўлади...

Кечки овқатдан кейин княгиня бурчакка бориб, Евангелдан икки бобини ўқиди. Сўнгра оқсоч унинг ўрнини солиб берди, у ётди. Княгиня оқ чойшабни устига тортаётиб, худди йиғидан кейин хўрсингандай ҳузур қилиб, чуқур нафас олди-да, кўзини юмиб уйқуга кетди...

¹ Стерлядь — асётр балиқларининг бир тури.

² Малага — узум виносининг бир тури.

У эрталаб туриб соатига қаради: соат тўққиз ярим бўлибди. Деразадан тушиб, уйни хиёл ёритиб турган қуёш нури гиламдан кровать атрофига чўзилмоқда, деразага тутилган қора парда орқасида пашшалар ғувуллар эди.

Княгиня «ҳали вақт эрта!» деб ўйлади-да, яна кўзини юмди.

Уринда керишиб ётиб, доктор билан бўлган кечаги учрашувни эслади, кеча қандай фикрлар билан ухлаган бўлса ҳали ҳам ўша фикрлар хаёлидан кетмайди; ўзининг бебахтлигини эслади. Кейин, ҳозир Петербургда турган эри, ўз мансабдорлари, докторлар, қўни-қўшнилари, таниш-билишлари, чиновниклар ёдига тушди... Унинг тасавурида ўзига таниш бўлган бир қанча эркаклар жамоли гавдаланди. Княгиня илжайиб қўйиб ўйлади: агар шу одамлар унинг қалбига кирса-ю, уни тушунса, шунда ҳаммаси оёғига бош урган бўларди...

Соат ўн бирдан чорок ошганда княгиня оқсочни чақирди.

— Даша, кийимларимни олиб беринг, — деди ҳорғин бир овозда. — Ҳа, айтмоқчи аввал бориб айтинг, аравани қўшишсин. Клавдия Николаевнаникига бориш керак.

Княгиня аравага тушиш учун оромгоҳдан чиқиши билан ёруғдан кўзларини қисиб олди-да, ҳузур қилиб кулди: кун ниҳоятда яхши эди! У сузилган кўзлари билан атрофга қараб, кузатмоқ учун тўпланган монахларга мулойимлик билан бош ирғатиб хайрлашди:

— Хайр, дўстларим! Индингача хайр!

Кузатувчи монахлар билан бирга докторнинг ҳам борлиги уни ажиб бир ҳайратга солиб қўйди. Докторнинг ранги ўчган ва ғазаби қўзғалган эди.

— Княгиня, — деди у шляпасини олиб ва ғуноҳкордек илжайиб. — мен сизни анчадан бери шу ерда кутиб турибман. Худо ҳақи кечиринг... Кеча мени ҳар хил ярамас хаёллар босиб кетиб, сизга кўп бўлмағур гапларни айтиб юбордим... Қисқасини айтганда, узр сўрайман.

Княгиня ёқимтойгина илжайиб, унинг лабига қўлини чўзган эди, доктор қўлидан ўпиб, қизариб кетди.

Княгиня бедана юриш қилиб, аравага чиқди. Атрофга бош ирғатиб, ҳамма билан хайрлашди. Унинг кўнгли очиқ-ёриқ, хурсанд эди. Ўз табассумининг нақадар ёқимли ва майинлигини ўзи ҳам сезарди. Арава дарвозага бориб, кейин чанг кўча бўйлаб қатор уйлар ва боғлар ёнидан, кир-чир юк ортиб қатор кетаётган аравалар ва тизилишиб

монастирга келатган номозхонлар ёнидан ўтиб бораётганда княгиня ҳамон майин табассум билан сузилиб ўтирарди. У шундай деб ўйларди: борган ерига файз киришиш, шод-хуррамлик боғишлаш, хафаликларни кечириш ва душманларга майин табассум билан қарашдан кўра улугроқ лаззат йўқ. Йўлда дуч келган мужиклар унга таъзим қилиб ўтишади, коляска оҳиста ғичирлайди, филдирак остидан ўйнаб кўтарилаётган чанг булутларини шамол учириб, олтиндай буғдойзорлар устига олиб кетмоқда; княгинянинг назарида гўё танаси коляскадаги ёстиқ устида эмас, булутлар орасида тебраниб юрибди, ўзи эса худди енгил, шаффоф булут парчасига ўхшайди.

— Қандай бахтиёрман-а!— дейди шивирлаб, кўзларини юмиб.— Қандай бахтиёрман!

ЗЕРИҚАРЛИ ВОҚИА

(кекса одамнинг хотираларидан)

I

Россияда Николай Степанович фалончи деган отоқли профессор бор, ўзи тайний советник ҳам ордендор; унинг рус ва чет эл орденлари шунчалик кўпки, Николай Степанович шуларни таққанида студентлар уни иконастас¹ деб улуғлашади. Унинг танишлари ҳам жуда аслзодалардир; қисқаси, кейинги 25—30 йил ичида Россияда Николай Степанович билан яқиндан ошначилик қилмаган биронта машҳур олим бўлмаган, ҳозир ҳам йўқ. Энди ошначилик қиладиган одам қолмаган, мабодо ўтмиш тўғрисида гап очиладиган бўлса, у ортдирган ажойиб дўстларининг узун рўйхати Пирагов, Кавелин, шоир Некрасов каби кишиларнинг номлари билан тугайди. Булар Николай Степановични ўз самимий дўстликлари ва меҳрибончиликлари билан бахтиёр қилганлар. У Россиядаги ҳамма университетларнинг ва чет эллардаги учта университетнинг аъзоси. Ва ҳоказо ва ҳоказолар. Буларнинг ҳаммаси ва айтилиши лозим бўлган яна кўп нарсалар менинг номимни безаб туради.

Мана шу машҳур ном — менинг номимдир. Бу ном Россияда ҳар бир саводли кишига маълум, чет элларда эса кафедларда «машҳур» ва «муҳтарам» деган сўзлар билан тилга олинади. Бу ном камдан-кам бахтиёр кишиларда бўладики, бундай номларни беҳурмат қилиш ёки одамлар орасида ва матбуотда беҳудага тилга олиш одобсизлик ҳисобланади. Шундай ҳам бўлиши керак. Шуҳратли, ғоят истеъдодли, мутлақ фойдали киши ҳақидаги тушунча менинг номим билан боғлиқ-ку, ахир. Мен ни-

¹ Православ черковида иконалар жойлашган девор, меҳробни черковнинг бошқа қисмидан ажратиб туради.

қоятда меҳнатсевар ва туядек чидамли кишиман, бу жуда муҳим фазилат, талантим ҳам бор, бу эса яна ҳам муҳимроқдир. Урни келганда шуни ҳам айтиш керакки, мен тарбия кўрган, камтар ва ҳалол бир кишиман. Адабиётга, сиёсатга ҳеч қачон тумшуғимни суққан, нодонлар билан сўз талашиб шуҳрат қозонишни кўзлаган, на зиёфатларда ва на дўстларимнинг қабри устида ваъзхонлик қилган эмасман... Умуман айтганда менинг олимлик номимда ҳеч қандай доғ йўқ, шу сабабли бу номдан нолишга асос тополмайман. Бу ном — мусаффо ном.

Бу номнинг эгаси, яъни мен, тепа сочлари тўкилган, оғзи тўла ясама тиш қўйилган бедаво тис касалига мубтало бўлган олтмиш икки ёшли бир кишиман. Номим қанчалик яхши, қанчалик гўзал бўлмасин, ўзим шунчалик беўхшов ва бадбашараман. Бошим ва қўлларим дармонсизликдан тинмай қалтирайди; бўйним Тургеневнинг битта қаҳрамони сингари контрабаснинг дастасига ўхшайди; кўкрагим чўккан, яғриним тор. Гапирганимда ёки китоб ўқиганимда оғзим бир томонга қийшайиб кетади; жилмайсам афти-башарамни қариликнинг хунук ажинлари босиб кетади. Менинг ожиз танимда салобатли бирон нарса йўқ; тис касали кўзиганда башарам алланечук тусга киради, шундай пайтларда афтимни кўрган кишининг кўнглига: «бу одам бугун-эрта ўлади» деган қатъий ишонч келса керак.

Мен лекцияни ҳали ҳам ёмон ўқимайман, аввалгидек студентларнинг диққатини икки соат давомида ўзимга жалб қилиб тура оламан. Лекцияни эҳтирос билан ўқишим, тилимнинг адабийлиги, лекция орасидаги ҳазил-мутоибаларим, овозимдаги камчиликни силлиқлаб кетади. Менинг овозим эса жуда қуруқ, шираси йўқ, мунофиқнинг овозига ўхшаш анча мулоимдир. Ёзувга келганда жуда нўноқман. Миямдаги ёзув қобилиятини бошқариб турадиган марказ менга итоат қилмай қўйган. Зеҳним хитлашиб кетган, фикримда етарлик изчиллик йўқ, фикримни қоғозга кўчираётганимда, бу фикрларни бир-бирига боғлаш қобилиятини йўқотиб қўйганга ўхшайман, жумлаларим бир хил, заиф ва қўрқа-пуса ёзилган бўлади. Кўп маҳал бир нарсани ўйлаб туриб, бошқа нарсани ёзиб қўяман; хатнинг охирига келганда боши эсимдан чиқиб қолади. Кўпинча оддий сўзларни унутиб қўяман; ортиқча сўзларни кераксиз кириш ибораларини ёзиб юбормаслик учун ҳар доим анча уринишга тўғри

келади — буларнинг ҳаммаси, шубҳасиз, зеҳнимнинг анча сусайиб қолганлигидан дарак беради. Шуниси қизиқки, хат қанчалик оддий бўлса, мен шунчалик кўп қийналаман. Табрикнома ёки докладномага кўра илмий мақолаларни анча бамаъни ва эркин ёзаман. Яна бир нарсаси бор: русчадан кўра, немисча ёки инглизча ёзиш менга анча осон.

Ҳозирги кечириб турган кунимга келсак, аввало уйқусизликни айтиб ўтишим керак; кейинги вақтларда мана шу дардга мубтало бўлиб қолганман. Башарти мендан: «Ҳозирги турмушининг асосий хусусияти нимадан иборат?» деб сўрасалар, мен: «уйқусизлик» деб жавоб қилган бўлар эдим. Илгариги одатимни қилиб қоқ ярим кечада ечиниб ўринга кираман. Кўзим тезда уйқуга кетади, бироқ бир соат ўтар-ўтмас, худди ҳеч ухламаган кишидек яна уйғониб кетаман. Уриндан туриб чироқни ёқишга мажбур бўламан. Бир соат ёки икки соат уйнинг бир бурчагидан иккинчи бурчагига қатнаб, кўра-кўра кўнглимга уриб кетган суратларни ва фотографияларни томоша қиламан. Юраверишдан безор бўлиб, стол ёнига келиб ўтираман. Шу аҳволда қимирламасдан, ҳеч нарсани ўйламасдан ва ҳеч қандай орзунини хаёлимга келтирмасдан, анчагача ўтираман; бордию рўпарамда биронта китоб ётган бўлса — уни ихтиёрсиз олдимга тортаман, беҳавсалалик билан ўқий бошлайман. Масалан, яқинда «Қалдирғоч нима деб чуғурлади» деган ғалати каттакон бир романни кечаси билан беихтиёр ўқиб чиқдим. Ё бўлмаса бирон нарсаси билан банд бўлиш ниятида, минггача санашга ўзимни мажбур қиламан, ёинки ошналаримдан биронтасининг қиёфасини кўз олдимга келтириб, бу одамнинг қачон ва қандай шароитда хизматга кирганини ўйлаб кетаман. Ҳар хил товушларга қулоқ солишни яхши кўраман. Гоҳ менинг уйимдан икки уй нарида ётган қизим Лиза босинқираб тез-тез жоврайди, гоҳ хотиним залдан шам кўтариб ўтади; ўтиб кетаётиб, албатта, гугуртни тушириб юборади, гоҳ қуриган шкаф ғижирлаб кетади ёки чироқ горелкаси пихирлаб қўяди; бу товушларнинг ҳаммаси негадир юрагимни ҳовлиқтиради.

Кечаси ухламаган одам ҳар дақиқа ўзини бошқача ҳис қилиб туради, шунинг учун тонг отишини чидамсизлик билан кутаман, шундан кейин киши ухламаса ҳам бўлади. Ҳовлида хўроз чақиргунча яна анча вақт ўтади. Хўроз менинг биринчи хушхабарчимдир. Биламанки, хў-

роз чақиршидан бир соат ўтар-ўтмас пастда швейцар уйғонади, кейин зарда аралаш йўталиб, алланима учун зинадан чиқади. Сўнгра ташқари аста-секин ёрийди; кўчадан ҳар хил товушлар эшитилади.

Ҳар куни тонг отиши билан хотиним эшикдан кириб келади. У сочларини тарамасдан, лекин ювиниб, гулдан ясалган атирни гуркиратиб, гўё бехосдан киргандек юбка кийиб, менинг ёнимга келади ва ҳар сафар:

— Кечирасан, мен бир минутга кирдим... Тагин ухламадингми?— дейди.

Сўнгра чироқни ўчиради-да, стол ёнига ўтириб, гап бошлайди. Мен пайғамбар эмасман, аммо нима ҳақида сўз очишини биламан. Ҳар куни бир хил гап. Одатда ташвиш билан соғлиғимни суриштиргандан кейин Варшавада ишловчи офицер ўғлимизни тўсатдан эслаб қолади. Ҳар ойнинг йигирмасидан кейин унга 50 сўмдан пул юборамиз, суҳбатимиз асосан шу масаладан бошланади.

— Албатта, бизга қийин,— дейди хотиним хўрсиниб,— аммо ўзини батамом эплаб олгунча қарашиб туришга мажбурмиз. Бола бечора бегона юртда, моянаси оз... Яхшиси, сен рози бўлсанг, келаси ойда эллик сўм эмас, қирқ сўм юборамиз. Шунга нима дейсан?

Кундалик тажрибалардан хулоса чиқариб, харажатлар ҳақида гапираверган билан уларнинг камаймаслигини хотиним тушуниши керак эди. Бироқ у тажрибани инobatга олмайди ва ҳар куни эрталаб офицер ўғлимиз ҳақида, худонинг марҳамати билан ноннинг нархи тушганини, қанд икки тийин ошганини гапиришни қўймайди. Буларнинг ҳаммасини менга гўё бирон янгилик айтаётгандек гапиради.

Мен қулоқ солиб ўтираман, гапларини беихтиёр маъқуллаймаман, кечаси ухламаганимдан бўлса керак, аллақандай кераксиз хаёллар миямни чулғаб олади. Хотинимга қараб, ёш бола сингари ажабланаман. Наҳотки, икирчикир ташвишлар, бир парча ноннинг ғами-ҳасрати чеҳрасидан сира аримаган, фикри-зикри қарздорлик, муҳтожлик, рўзғор харажати бўлиб қолган, фақат арзончиликдан гапиргандагина чеҳраси очилиб, лабида табассум кўринган мана шу бесўнақай семиз кампир, бир вақтларда ниҳоятда ақллик, дили покиза, ўзи чиройлик бўлганидан Отелло Дездемонани севганидек бутун жондилим билан севганим, мен хизмат қилган фанга «жонкуяр» бўлгани учун яхши кўрганим нозиккина қиз, бир

вақтлар менга ўғил туғиб берган хотиним Варя шу бўлса деб ўз-ўзимдан сўрайман.

Хом семиз, бесўнақай кампирнинг бетига тикилиб-тикилиб қарайман, уни ўзимнинг Варямга ўхшатмоқчи бўламан, бироқ унинг табиатида ўтмишдан фақат менинг соғлигим устида ташвишланиш, менинг маошимни «бизнинг маош», менинг шапкамни «бизнинг шапка» деб гапириш одатигина қолганини эслайман. Башарасига қарашга юрагим безиллайди, аммо бироз бўлса ҳам кўнглини тинчитиш ниятида нимани гапирмасин тинглаб ўтира бераман, ҳатто одамлардан ноҳақ нолиса ҳам, ёки касалларни даволаш иши билан шуғулланмаганим, дарслик ёзмаганим учун мени койиса ҳам индамайман.

Суҳбатимиз ҳамиша бир хилда тугайди. Хотиним, тўсатдан, ҳали чой ичмаганимни эслаб қўрқиб кетади.

— Мен нима қилиб ўтирибман?— дейди у, ўрнидан турар экан,— самовар аллақачон столга келтирилган-у, менинг эзмалигим битмайди. Эсим қурғур қолмапти, э худойим!

У тез-тез юриб кетади, яна гапирмоқчи бўлиб эшик ёнида тўхтади:

— Егорга беш ойлик ҳақ тўлашимиз керак. Хабаринг борми? Хизматкорларнинг маошини чўзиб юбориш ярамайди. Неча бор шуни сенга айтдим! Беш ойга эллик сўм тўлагандан, бир ойга ўн сўм тўлаган енгил бўлади!

Эшикдан чиқиб кетиб яна тўхтади, кейин гапиради:

— Мен ҳаммадан кўра бечора Лизамизга кўпроқ ачинаман. Қизгина консерваторияда ўқийди, муттасил яхши одамлар орасида бўлади, усти-боши бир ҳолатда. Пўстинини кўрсанг, киши кўчага чиққани уялади. Бошқа бировнинг қизи бўлса майли-я, ахир, отаси кимсан овозаси кетган профессор, тайний советник эканини ҳамма билади!

Шуҳратимни, мартабамни писанда қилиб, ниҳоят, чиқиб кетади. Куним мана шундай бошланади. Давоми ҳам бошланишидан дуруст бўлмайди.

Чой ичаётганимда ёнимга Лизам чиқади. У консерваторияга кетишга аллақачон отланиб олган — устида почка пўстини, бошида шапка, қўлида ноталари бор. Қизим йигирма иккига кирган бўлса ҳам башарасидан анча ёш кўринади, ўзи анча хушрўй, бироз онасининг ёшлигига ўхшайди. У меҳрибонлик билан чаккамдан, қўлимдан ўпиб:

— Салом, дадажон, соғлигинг дурустми?— дейди.

Қизим болалигида мороженоени жуда яхши кўрарди. Мен уни тез-тез кондитерскаяга обориб турардим. Унинг учун мороженое ҳар бир гўзал нарсанинг андазаси эди. Қизим башарти мени махтамоқчи бўлса: «Дадажон, сен худди қаймоққа ўхшайсан» дер эди. У битта бармоғига писта, иккинчисига — қаймоқ, учинчисига — малина ва ҳоказо ном қўйган. Ҳар кунги одатини қилиб мен билан сўрашиш учун эрталаб олдимга келганида, уни тиззамга ўтқизиб, бармоқларини ўпар эканман:

— Қаймоқ... писта... лимон... — деб қўяр эдим.

Ҳозир ҳам Лизанинг бармоқларини ўпиб туриб, эски одатимга кўра «писта... қаймоқ... лимон...» деб мингиллайман, бироқ ҳозирги эркалатишим сира-сира илгариларига ўхшамайди. Мен, баайни, мороженое сингари совуқман, бу ҳолимдан ўзим ҳам уяламан. Қизим олдимга чиқиб, лабларини чаккамга текизганида, бамисоли асалари чаққандек сесканиб кетаман, кейин зўрма-зўраки илжайиб, юзимни ўгириб оламан. Уйқусизлик балосига йўлиққанимдан бери: мен кекса бир одам, номи чиққан олим бўла туриб, хизматкордан қарздор бўлганим учун жуда қаттиқ азият чекишимни, арзимаган қарзлар ташвишида кўп маҳал ишимни йиғиштириб қўйиб, соатлар бўйи уйнинг у бурчагидан бу бурчагига қатнаб хаёл суришимни қизим ҳар доим ўз кўзи билан кўради-ю, нима учун бирон марта онасидан яширинча менга келиб: «Ота, мана менинг соатларим, билакузуқларим, балдоқларим, кўйлақларим... ҳаммасини гаровга қўйиб, устидан пул кўтар демайди? Онаси иккимиз сохта хаёлларга берилиб, қашшоқлигимизни одамлардан яширишга уринганимизни била туриб, нима учун қимматга тушадиган музикани йиғиштириб қўймайди? Мен унинг соатларини ҳам, билакузугини ҳам, балдоқларини ҳам олмас эдим, худо мени бу нарсалардан асрасин,— мен истаган нарса булар эмас, деган фикр миямга қадалиб туради.

Дарвоқи, Варшавада хизмат қиладиган офицер ўғлим ҳам эсимга келиб қолди. У анча ақлли, ҳалол ва хушёр бир йигит, аммо бу нарса кўнглимни тўлдирмайди. Уйлайманки, менинг кекса отам бўлсаю, унинг ўз қашшоқлигидан номус қиладиган пайтлари бўлишини сезиб қолсам, офицерлик ўрнимни бошқа бирон кимсага бериб, хизматкорликка ёлланиб кетар эди. Болаларим ҳақидаги бу хилдаги хаёллар таъбимни хира қилади. Бунинг нима ҳожати бор? Оддий одамларга қарши, хотам эмассан, деб

кўнгилда ёзгириш, феъли тор, аламзада кишиларнинг иши-ку, ахир. Бас, бу ҳақда энди гапирмайман.

Соат чорак кам ўнда қадрдон болаларимнинг олдиға лекция ўқишга боришим керак. Усти-бошимни кийиб, ўттиз йилдан бери қатнай-қатнай, кўзимга синашта бўлиб қолган кўчадан йўлга тушаман. Мен бу кўчанинг тарихини яхши биламан. Ана, каттакон кулранг иморат, унинг ичида дорихона бор. Бир маҳаллар бу ерда кичкинагина уй, уйнинг ичида пивоҳона бўларди. Мен мана шу пивоҳонада диссертациямнинг плани устида кўп ўйлар эдим. Варяга биринчи ошиқлик хатини ҳам шу ерда ёзганман. Уша хатни, тепасига «Historia morbi»¹ деган сўз битилган бир варақ қоғозга қалам билан ёзганман. Ана, боққоллик дўкони; илгари бу дўкон қотмагина яҳудийга қарар эди, у папиросни кенга насяга берарди. Кейин ана шу дўконда семиз бир хотин савдо қиладиган бўлди, бу хотин «ҳар бир студентни онаси бўлгани учун» уларни яхши кўрар эди. Ҳозир бу ерда сариқ бир савдогар мол сотади; у жуда беғам, ҳамиша мис чойнақдан чой қуйиб ичиб ўтиради. Ана, университетнинг кўпдан бери ремонт қилинмаган хунук дарвозаси; тери пўстин кийган, зерикиб турган қоровул, супурги, ғарам-ғарам қор уюмлари... Провинциядан янги келган ва илм меҳробини чиндан ҳам меҳроб деб ўйлайдиган ёш йигитда бундай дарвоза яхши таъсир қолдирмайди. Умуман айтганда, университет биоларининг эскириб кетганлиги, коридорларнинг бефайзлиги, деворларнинг иси, ғира-шира ёруғлик, зиналарнинг, қозиқларнинг, скамейкаларнинг нурсиз кўриниши — рус пессимизми тарихида бу касалга майл эттирадиган сабаблар қаторида энг олдинги ўринлардан бирини олади... Ана, боғимиз ҳам кўринди. Студентлик чоғларимдан бери бу боғнинг яхшилангани ҳам ёмонлашгани ҳам сезилмайди. Мен бу боғни ёқтирмайман. Нимжон липа дарахтлари, сарғайиб кетган акациялар, каллакланган яккам-дуккам сиреналар ўрнига бу ерда узун-узун қарағайлар, яхши-яхши дуб дарахтлари ўсганида жуда бемаъни иш бўлар эди. Студентларнинг аҳвол-руҳияси кўп маҳал шароитга қараб камол топади; шу сабабли улар, ўзлари ўқийдиган ерда, қадам сайин мағрур, забардаст ва нафис нарсаларни кўришлари лозим... Нимжон дарахтлардан, синиқ деразалардан,

¹ «Касаллик тарихи».

кулранг деворлардан, йиртиқ-йиртиқ клеенкалар қопланган кўримсиз эшиклардан уларни худонинг ўзи асрасин.

Кабинетимга кирадиган зинага етганимда кўп йиллардан бери университетда швейцар бўлиб ишлайдиган, тенгдошим ҳам адашим Николай эшикни очиб мени кутиб олади. Ичкарига кирганимда томоғини қириб:

— Жуда совуқ, жаноби олийлари!— дейди.

Мабодо пўстиним ҳўл бўлса:

— Емғир ёғяпти, жаноби олийлари!— деб қўяди.

Кейин мендан илгари югуриб, йўлимдаги ҳамма эшикларни очади. Кабинетга кирганимда эҳтиёт билан устимдан пўстинимни ечиб олади ва шу пайт университетдаги биронта янгиликни айтиб ҳам қўяди. Жамики, университетларнинг швейцарлари билан қоровуллари ўртасидаги яқин ошналик туфайлидан, ҳар тўрттала факультетда, канцелярияда, ректорнинг кабинетида, қироатхонада ўтадиган ҳеч бир гапдан Николай беҳабар қолмайди. У нималарни билмайди дейсиз? Университетда бирон мишмиш гап, чунончи, ректор ёки деканнинг ишдан бўшатилиш масаласи кўтарилиб қолгудек бўлса, унинг оғзидан ажойиб сўзларни эшитаман. Николай ёш қоровуллар билан суҳбатда бўшаган ўринга ким келишини айтади ва шу оннинг ўзида фалончини министр тасдиқламаслигини, пистончи ўзи хоҳламаслигини тушунтириб беради, сўнгра канцелярияга келган аллақандай сирли қоғозлар, гўё министр билан нозир ўртасида бўлиб ўтган махфий суҳбат ва ҳоказолар тўғрисида ажойиб тасфилотларни сўзлайди. Агар мана шу тафсилотларни чиқариб ташланса, унинг гаплари, деярлик ҳар маҳал асосан тўғри чиқади. Кандидатларнинг ҳар бирига берадиган баҳолари ҳам ғалати-ғалати, лекин тўғри бўлади. Агар сиз кимнинг, қайси йили диссертация ёқлаганини, ишга кирганини, истиъфо берганини ёки вафот қилганини билмоқчи бўлсангиз шу солдатнинг буюк хотирасини ёрдамга чақиринг, у сизга фақат йилни, ойни, куннигина айтиб қўя қолмасдан, ҳатто ҳар бир воқиянинг қандай шароитда рўй берганини ҳам гапириб беради. Фақат жони-дилидан севган кишигина шундай эслаб қолади.

Николай университет ҳақидаги ривоятларни сақлаб келувчи одам. Ўзидан олдин ўтган швейцарлардан мерос тариқасида университет ҳаётига доир анча-мунча афсоналарни ўзлаштириб олган. Бу бойликка ўзининг хизмати даврида ортдирган жуда кўп ҳиссаларини қўшган.

Истасангиз, сизга бир талай узун-узун ва қисқа-қисқа воқиаларни гапириб беради. Ҳамма нарсани билган улуғ донишмандлар, ҳафталаб ухламаган ажойиб захматкашлар, фаннинг беҳисоб жафокашлари ва қурбонлари ҳақида ҳикоя қила олади. Бу одамнинг айтишига қараганда, яхшилик ёмонлик устидан ғалаба қозонади, кучсиз кучликни, доно нодонни, содда мағрурни, ёш қарини ҳар доим енгиб чиқади. . . Бу хилда афсоналарни ва тўқима гапларни нақд пулга олишнинг, албатта, ҳеч қандай зарурияти йўқ, аммо сиз уларни сузиб ташласангиз, истаган нарсангизнинг ҳаммаси сузгичда қолади: ана шулар бизнинг яхши анъаналаримиз, барча одамлар томонидан эътироф этилган асл қаҳрамонларимизнинг номлари бўлади.

Бизнинг жамиятда олимларнинг ҳаётига доир масалалар устида гап очилганда, эски профессорларнинг ўтакетган паришонхотирлиги тўғрисида тарқатилган латифалар, шунингдек гоҳ Груберга, гоҳ менга, гоҳ Бабухинга тўнкаладиган бир-иккита қочириқ сўзлар билан чекланиб келинади. Маданий жамият учун бу камлик қилади. Жамиятимиз фанни, олимларни, студентларни Николай сингари севганида, унинг адабиёти аллақачон эпопеялар, ривоятлар, қасидалар билан бойиган бўларди, афсуски бундай нарсалар ҳозирча йўқ.

Николай янгиликни гапириб бўлгандан кейин бетига жиддий тус беради, шундан сўнг ишга доир сўз бошланади. Шу пайт бегона бирон кимса Николайнинг гапига қулоқ солиб турса, ҳар хил терминларни қийналмасдан ишлатишини кўриб, бу одам солдатча кийиниб олган олим бўлса керак деб ўйлаши ҳам мумкин. Кези келганда университет қоровулларининг билимдонлиги ҳақидаги миш-мишларнинг ортиқча муболаға эканини айтиб ўтишга тўғри келади. Тўғри, Николай юздан ортиқ лотин ибораларини билади, скелет ясашни уддалайди, баъзан препарат ҳам тайёрлайди, узундан-узоқ биронта олимона сўз билан студентларни кулдириб қўяди, бироқ ўнгирайгина қон айланиш назарияси унинг учун йигирма йил илгари қанчалик қоронғи бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай.

Кабинетдаги стол ёнида, китоб ёки препарат устида бошини энгаштириб менинг ёрдамчим Петр Игнатъевич ўтиради, у — тиришқоқ, сипо, аммо қобилиятсиз, ўттиз беш ёшларга кирган, аллақачон сочи тўкилиб, боши ялтираб қолган, қориндор бир одам. У эрталабдан қора кечгача ишлайди, китобни жуда кўп ўқийди, ўқиган нар-

саларини жуда яхши эслаб қолади — бу жиҳатдан, у одам эмас, олтин; бошқа ҳамма жиҳатлардан эса — аравакаш от, ёки бошқача қилиб айтганда, қовоқбош олим. Аравакаш отни талантли одамларидан ажратадиган хусусиятлар шулардан иборатдир: унинг онг-билим даражаси жуда тор ва ўзининг касби билан қатъий чегараланган бўлади; ўз касбидан четга чиқди дегунча гўдак боладек гўл бўлиб қолади. Эсимда бор, мен бир кун эрталаб кабинетга кириб:

— Биласизми, қандай бахтсизлик юз берипти? Скоблев вафот қилган эмиш,— дедим.

Николай чўққиниб кўйди, Петр Игнатъевич эса юзини менга ўгириб:

— Скобелев деганингиз ким?— деб сўради.

Яна бир сафар — бу нарса бирмунча илгарироқ бўлган эди — мен профессор Перовнинг ўлганини айтдим, ёқимтой Петр Игнатъевич дафъатан:

— У киши нима дарс берардилар,— деб сўради.

Машҳур ашулачи Патти унинг кулоғи остида кўшиқ айтса, хитой лашкарлари Россияга ҳужум қилгудек бўлса, ёинки зилзила бўлиб қолса, бу одам пинагини бузмадан, сузилган кўзларини хотиржамлик билан микроскопга тикиб ўтираверади. Қисқасини айтганда, унинг Гекуба билан ҳеч қандай иши йўқ. Бу гуваланинг хотини билан ётганини кўриш менга насиб этса, ҳар қанча бўлса тўлашдан қочмас эдим.

Унинг яна бир ҳислати, фаннинг ва, айниқса, немислар ёзган ҳар бир нарсанинг бенуқсонлигига шак-шубҳасиз ишонишидир. Қилаётган ишларининг тўғрилигига, препаратларининг беками-кўстлигига чуқур ишонади, нима учун яшаб юрганини яхши тушунади, аммо талант аҳллариининг сочларини оқартириб юборадиган шубҳалар, умидсизликлар унга бутунлай бегонадир. Улуғ кишиларга кўр-кўрона сиғиниш ва мустақил фикр юритишнинг йўқлиги ҳам унинг хусусиятидир. У билан бахшлашиб бирон масалага уни ишонтириб бўлмайди. Энг яхши фан — медицина фани, энг яхши одамлар — врачлар, энг яхши анъаналар — медицина анъаналари эканлигига чуқур ишонган бир одам билан масала таллашиб бўладими. Медицинанинг совуқ ўтмишидан фақат битта анъана омон қолган, у ҳам бўлса ҳозирги маҳалда докторлар тақадиган оқ галстукдир; олимлар ва, умуман, ўқимишли кишилар, анъаналарни медицина анъанаси, юридиктик

анъана ва ҳоказо қисмларга бўлмасдан, ёлғиз умум университет анъаналарини инобатга оладилар, холос, Петр Игнатъевич эса бу нарсага сира-сира рози бўлмайди, шу хусусда у сиз билан то ўлгунча тортишади.

Петр Игнатъевичнинг истиқболи менга равшан. Бутун умрида у бир неча юз ҳаддан зиёда тоза препарат тайёрлайди, анчагина қуруқ ва дуруст рефератлар ёзади, астойдил ўтириб ўнга яқин китобни таржима қилади, аммо порох ўйлаб чиқаролмайди. Порох ўйлаб чиқариш учун фантазия, ижодкорлик, фаҳм-фаросат керак, Петр Игнатъевичда эса буларнинг биронтаси ҳам йўқ. Қисқасини айтганда, бу одам фаннинг соҳиби эмас, мардикоридир.

Мен, Петр Игнатъевич ва Николай уччаламиз пичирлашиб сўзлашамиз. Ҳаммамиз ўзимизни бироз ноқулай ҳис қиламиз. Эшик орқасида студентлар денгиздек гувиллаб турганида, киши ўзини бошқача сезади. Уттиз йил давомида мен бу сезгини асло босолмадим, ҳар кун эрталаб шу сезги мени безовта қилади. Асабийланиб камзилимнинг тугмасини қадайман, Николайга ўринсиз сўроқлар бераман, тажанг бўламан... Гўё, қўрқажатганга ўхшайман, аммо бу қўрқув эмас, бошқа бир нарса-ю, бироқ мен унинг номини айтолмайман, таърифини ҳам қилолмайман. Ҳеч қандай эҳтиёж бўлмагани ҳолда соатимга қараб:

— Хўш, юринглар, бўлмаса!— дейман.

Шундан кейин биз қуйидаги тартибда йўлга тушамиз: олдинда препаратларни, атласларни кўтариб Николай боради, ундан кейин мен, менинг орқамдан бошини қуйи солиб аравакаш от юради; мабодо зарур бўлиб қолса, олдинда замбилга солиб ўликни оборишади, ўлик орқасидан Николай юради ва ҳоказолар. Мен аудиторияга киришим билан студентлар ўринларидан туришади, кейин яна ўтиришади, денгиз гувиллаши бирдан босилади. Жимлик чўқади.

Мен нима тўғрида лекция ўқишимни биламан, аммо қандай ўқишим, нимадан бошлаб, нима билан тугатишимни билмайман. Миямда биронта тайёр жумла йўқ. Бироқ, аудиторияга (у амфитеатр шаклида қурилган) бир кўз ташлаб, «ўтган дарсда... қолган эдик...» деган чайналган жумлани айтиш билан, узун-уzun сўзлар бирин-кетин қўйилиб кела боради — қани, энди мени тўхтатиб бўлса! Мен ҳаддан зиёда тез ва жўшқин гапира-

ман, гўё қуйилиб келаётган сўзимни тўхтата оладиган биронта куч йўқдек сезилади. Лекцияни яхши ўқимоқ учун, яъни студентларни зериктириб қўймаслик, уларга нафи тегадиган қилиб ўқиш учун, истеъдодли бўлишдан ташқари, киши маҳоратли, тажрибали бўлиши, қанчалик кучи борлигини жуда яхши билиши ҳамда лекцияни кимга ўқиётганлигини ва нима тўғрисида ўқиётганлигини чуқур тушуниши лозим. Бундан ташқари кишининг калласида фаҳм-фаросати бўлиши, ҳар томонга ҳушёр назар ташлаб туриши ва бир дақиқа ҳам студентларни кўздан қочирмаслиги керак.

Яхши дирижёр композиторнинг фикрини тингловчиларга етказиш учун бир варакайига йигирмата ишни бажаради: партитурани ўқийди, чўпини қимирлатиб туради, ашулани кузатиб боради, гоҳ дўмбирачига, гоҳ скрипачига қарайди ва ҳоказолар. Мен ҳам лекция ўқиганимда худди шундай қиламан. Рўпарамда бир-бирига ўхшамаган бир юз элликта башара ва уч юзта кўз бақрайиб бетимга тикилиб туради. Менинг вазифам кўп бошли мана шу аждаҳони енгиб чиқишдир. Лекция пайтида шу аждаҳонинг қанчалик зеҳн қўяётганини ва қанчалик тушунаётганини минут сайин назардан қочирмасам, мен, албатта, ғолиб чиқаман. Менинг иккинчи душманим ўзимнинг ичимда яшириниб ётади. Бу душман — формаларнинг, ҳодисаларнинг, қонунларнинг ҳаддан ташқари хилма-хиллиги ва булар натижасида ўзингда ҳам туғилган фикрларнинг беҳисоб кўп бўлишидир. Ҳар минутда мен мана шу буюк материалдан энг муҳимини ва энг зарурини эпчиллик билан илиб олишим, қандай тез гапираётган бўлсам, худди шу хилда илдамлик билан фикрларимни аждаҳонинг тушунчасига мос келадиган ва унинг диққатини кўзғотадиган бир шаклга солишим лозим. Сурат солаётган рассом ҳар бир бўёқни ўз ўрнида берганидек, дарс ўқувчи киши ҳам миясига келган фикрларни ҳадеб гапира бермасдан, уларнинг маълум бир тартибда ифодаланишига диққат қилиши зарур. Ундан кейин нутқимнинг адабий бўлишига, ифодаларнинг қисқа ва аниқлигига, жумланинг мумкин қадар содда ва чиройлик бўлишига уринаман. Ҳар минутда ўзимни қўйиб юбормасликка ҳаракат қилишим ҳамда менга фақат бир соату қирқ минут вақт берилганини унутмаслигим керак. Қисқаси, иш кам эмас. Бир вақтнинг ўзида ҳам олим, ҳам педагог, ҳам нотик бўлишга тўғри келади, агар сиздаги нотиклик

педагогни ҳамда олимни енгиб қўйса, ёки шунинг тескари-си бўлса—иш чаппасидан кетади.

Ун беш минут, ярим соат гапиргач, студентларнинг шипга, Петр Игнатъевичга қараётганини сезиб қоламан, биттаси дастрўмолини олишга қўл солади, иккинчиси қулайроқ ўтириб олади, учинчиси миясига келган фикрлардан илжайиб қўяди... Бу нарса студентларнинг чарчаганини кўрсатади. Чора кўриш керак. Мен биринчи қулай пайдан фойдаланиб, биронта қочириқ гап айтаман. Бир юз элликта одамнинг ҳаммаси оғзини катта очиб илжаяди, кўзлар шодиёна ялтирайди, бир нафас денгиз гулдуриси эшитилади... Мен ҳам куламан. Студентлар бироз энгил тортади, кейин лекцияни давом этдираман.

Ҳеч қандай мунозара, ҳеч қандай кайфи-сафо, ҳеч қандай ўйин-кулги менга лекциядан ортиқ завқ берган эмас. Менинг бутун шавқ-завқим фақат лекциядагина хуруж қилади, шунда мен илҳом шоирлар ўйлаб чиқарган уйдирма гап эмас, чиндан ҳам бор нарса эканини англари эдим. Геркулес ўзининг энг ажойиб қаҳрамонликларидан кейин ҳам, мен ҳар сафар лекциядан сўнг ҳис қилганимдек ширин ҳорғинлик ҳис қилмагандир, деб ўйлар эдим.

Буларнинг ҳаммаси бир замонлар бўлиб ўтган. Энди бўлса лекцияда фақат азоб чекаман. Ярим соат ўтар-ўтмас оёқларимда, елкамда қаттиқ чарчаш сезаман; креслога ўтираман, ўтириб лекция ўқишга одатланмаганимдан бир минутдан кейин яна ўрнимдан туриб давом этдираман, сўнгра тагин ўтираман. Оғзим қуриб кетади, овозим хириллайди, бошим айланади... Аҳволимни тингловчилардан яшириш учун дамба-дам сув ичаман, йўталаман, баайни тумов халақит бераётгандек, тез-тез бурнимни қоқаман, беўрин қочириқ қиламан, ниҳоят, муддатдан илгари танаффус бераман. Энг оғири — жуда уяламан.

Шу аҳволда менинг қилишим мумкин бўлган энг яхши нарса—болаларга хайрлашув лекциясини ўқиб, уларга охириги сўзни айтиш, кейин оқ фотиҳа бериб, ўрнимни ўзимдан ёш ва бақувват кишига бўшатиб бермоқдир. Менинг виждоним, ақлим шу нарсани талқин қилади. Бироқ виждонан иш қилишга жасорат қилолмайман. Худоё, ўзинг кечиргайсан.

Бахтга қарши мен файласуф ҳам эмасман, художўй ҳам эмасман. Яхши биламанки, ярим йилдан ортиқ яша-

майман. Модомики шундай экан, охират масалалари, қабрим ичра сўроққа кирадиган мункар-накирлар, ҳозирги кунда мени кўпроқ қизиқтириши лозим эди. Ақлим бу масалаларнинг муҳимлигини англаса ҳам, руҳим негадир уларни асло эслагиси келмайди. Йигирма-ўттиз йил илгаригидек, ҳозир ўлим олдида турганимда ҳам, мени ёлғиз фан қизиқтиради. Оғзимдан охирги нафасим чиққунча инсон ҳаётида энг муҳим, энг гўзал, энг зарур нарса фан эканига, фан ҳар вақт севгининг энг юксак ифодаси бўлганига ва бундан кейин ҳам шундай бўлажигига, инсон табиатни ҳамда ўзини ёлғиз фан воситаси билан энга олишига ишонишимдан қайтмайман. Бу ишонч асосида, эҳтимол гўллик ва нотўғри тушунча бордир, аммо начора, шу хилда ишонганим учун айбли эмасман, руҳимдаги бу ишончни енгиш менинг қўлимдан келмайди.

Гап бунда эмас. Мен фақат жўшқин муҳаббатимга илтифот кўзи билан қарашларини, бутун коинотнинг тикдиридан кўра иликнинг тузилиши ва хизмати масалалари билан кўпроқ қизиққан бир одамни кафедрадан, шогирдларидан ажратиш — шу одамнинг ўлишини кутмасдан тириклайин товутга михлаб ташлаш билан бараваар эканини англашларини илтимос қиламан.

Уйқусизлик ва кундан-кунга зўрайиб бораётган бедармонлик балосидан қутилишга жиддий уриниш орқасида ғалати бир ҳолга тушиб қолганман. Лекция ўртасида кўз ёшларим бехосдан томоғимни бўғиб қолади, кўзим қичиша бошлайди, шундай пайтларда қўлларимни чўзиб, овозимнинг борича фарёд уриб нола қилгим, дод солиб: мендек машҳур одамни тақдир ўлимга ҳукм қилди, бирон ярим йилдан кейин бу аудиторияда бошқа биров хўжайинлик қилади, мен заҳарландим дегим келади; илгари менга номаълум бўлган янги-янги хаёллар ҳаётимнинг сўнги кунларини заҳарлайди ва искаб топар сингари найзасини бетўхтов миямга санчади. Шундай кезларда аҳволим шунчалик танглашадикки, мен барча ўқувчиларим бу аҳволни кўриб қўрқиб кетишларини ва даҳшат ичида ўринларидан туриб дод-фарёд билан эшикка отилишларини истар эдим.

Бундай минутларни бошдан кечириш ўнггай эмас.

II

Лекциядан кейин уйимда ўтириб иш қиламан. Журналларни, диссертацияларни ўқийман, ё бўлмаса келаси дарсга тайёрланаман, баъзан бирон нарса ёзаман. Мени йўқ-

лаб келган одамлар билан сўзлашаман, шу туфайли иш устида чалғиб туришга тўғри келади.

Қўнғироқ товуши эшитилади. Битта ўртоғим иш тўғрисида гаплашгани келибди. У шляпаси билан ҳассасини ушлаб уйга киради ва ҳар иккисини менга узатиб:

— Мен фақат бир минутга, бир минутга келдим! Утирсинлар, collega! Фақат икки оғиз гапим бор!— дейди.

Даставвал ҳар иккаламиз ўзимизнинг ҳаддан зиёда хушмуомала эканлигимизни бир-биримизга кўрсатишга уринамиз ва бир-биримизни кўришга муштоқлигимизни изҳор этамиз. Мен уни креслога ўтиришга қистайман, у мени қистайди. Шу пайт иккаламиз аста-секин бир-бировимизнинг белимизни силаймиз, тугмачаларимизга қўл тегизамиз, бу ҳаракатимиздан гўё қўлимизни куйдириб олишдан хавфсираб бир-биримизни пайпаслаб кўраётганга ўхшаймиз. Орадан ҳеч қандай қизиқ сўз ўтмагани ҳолда иккимиз куламиз. Утириб олгач бошимизни бир-бировимизга энгаштириб секин-секин гаплаша бошлаймиз. Бир-биримизга қанчалик қадрдон бўлишимизга қарамай, «адолатли танбиҳ қилишга ихтиёр этдингиз» ёки «сизга айтиб бахтиёр бўлганимдек» каби баланд парвоз жимжимадор сўзлардан ўзимизни тутиб туrolмаймиз, биронтимиз ҳарчанд ноўрин қочириқ қилсак ҳам хандон уриб кулишдан ўзимизни тўхтатолмаймиз. Биродарим иш устидаги сўзини тугатгач, сапчиб ўрнидан туради ва шляпаси билан менинг ишимга ишора қилиб, кетишга отланади. Яна бир-биримизни пайпаслашамиз, яна кулишамиз. Мен уни даҳлизгача кузатиб чиқаман; шу ерда пўстинини кийишига ёрдамлашаман, аммо бу хилда юксак ҳурматдан у ҳар йўл билан бош тортишга уринади. Сўнгра, Егор эшикни очганида, ошнам шамоллаб қолмаслигимни қайта-қайта айтади, мен бўлсам унинг кетидан кўчагача чиқишга тайёрлигимни кўрсатаман. Ниҳоят кабинетимга қайтиб келганимда оғзимни ҳамон ихтиёрсиз табассумдан йиғиб ололмайман.

Бироз ўтар-ўтмас иккинчи қўнғироқ эшитилади. Аллаким даҳлизга кириб узоқ ечинади, кейин йўталиб кўяди. Егор келиб, бир студент келганини айтади. Мен: «кирсин» дейман. Салдан кейин ичкарига хушбичим бир йигит киради. Бир йил бўладики, иккимизнинг ўртамыз жуда бузилиб қолган: бу йигит имтиҳонларда менга жуда ёмон жавоб беради, шунинг учун мен унга ҳар доим бир кўяман. Студентлар тили билан айтганда, мен қисти-бастга

оладиган ёки имтиҳонимда йиқитиб юборадиган бу хилда азаматларнинг сони менинг дарсимдан ҳар йили етти кишига етади. Шуларнинг орасида қобилиятсизлари ёки хасталиги туфайли имтиҳондан ўта олмаганлари тақдирга тан бериб индамасдан кета беришади, баҳо устида мен билан савдолашиб ўтиришмайди; мен билан савдолашадиганлари фақат хушчақчақ олифталар бўлади, чунки имтиҳонда томоққа тиқилган қилтаноқ ҳар доим уларнинг иштаҳасини бузиб, мунтазам равишда операга боришларига халақит беради. Биринчилардан илтифотимни аямайман, иккинчиларни эса бир йиллаб қувғинда тутаман.

— Утиринг,— дейман меҳмонга.— Хизмат?

— Безовта қилганим учун кечирасиз, профессор. . .— дейди башарамга қарамасдан дудуқланиб.— Ишим бўлмаганда. . . Мен сизни безовта қилмас эдим. . . Мен сизга беш марта имтиҳон бердим-у. . . йиқилдим. Утиниб сўрайман, бемалол бўлса «қаноатланурли» қўйиб беринг, чунки мен. . .

Ўзларини оқлаш учун ҳамма танбаллар фақат битта далилни кўрсатадилар: улар, гўё, барча фанлардан жуда яхши имтиҳон берганларини, фақат меникига келганда ўтолмаганларини айтадилар, менинг дарсимни, гўё ҳар қачон жуда тиришиб тайёрлашларига, уни анча пухта библишларига қарамай, тушуниб бўлмайдиган аллақандай тасодиф орқасида йиқилиб қолган бўладилар.

— Кечирасиз дўстим,— дейман меҳмонга,— сизга мен «қаноатланурли» деган баҳони қўя олмайман. Бориб лекцияни яна ўқиб келинг. Ушандан кейин кўрамиз.

Студент индамайди. Пиво билан операни фандан ортиқроқ яхши кўргани учун мен бу студентни бироз қийнагим келади, шу сабабли бир уҳ тортиб:

— Менимча шу кеча-кундузда медицина факультетини бутунлай ташлаб кетсангиз, жуда яхши иш қилган бўласиз. Модомики имтиҳон беришга сира қурбингиз келмас экан, бу нарса врач бўлишликка сизда на истак ва на истеъдод борлигини кўрсатади,— дейман.

Олифтанинг юзи чўзилиб кетади.

— Кечирасиз, профессор,— деб илжаяди у,— бундай қилиш ўта бемаънилик бўлади. Беш йил ўқиб, кейин бирдан ташлаб кетилса! . .

— Тўғри айтаман! Кейин умрбод севмаган иш билан шуғуллангандан кўра, беш йилни бекорга йўқотган яхши.

Шу оннинг ўзида унга раҳмим келиб, гапни силлиқлаб кетишга ошиқаман:

— Хуллас, ўзингиз биласиз, шундай бўлсин, яна бироз ўқиб, кейин олдимга келинг.

— Қачон келай?— дейди секингина танбал.

— Хоҳлаганингизда. Менга деса эртага келинг.

Шу сўздан кейин унинг мулойим кўзларида: «Келишга келаман-у, аммо, сен ҳайвон, мени яна қувиб юборасан-да!» деган маънони ўқийман.

— Тўғри,— дейман,— сиз менга яна ўн беш марта имтиҳон берганингиз билан илмингиз ошмайди, лекин бу нарса иродангизни маҳкам қилади. Шунисига ҳам шукур қилинг.

Жимлик чўкади. Мен ўрнимдан туриб, меҳмоннинг кетишини кутаман, у бўлса турган ерида деразага қараб, соқолини ишқалаганича ўйланиб қолади. Мени зерикув босади.

Олифта йигитнинг овози жуда ёқимли, ширадор эди, маънодор кўзлари истехзо билан кулиб туради, бети анча мулойим, аммо пивони кўп ичганидан, диванда ётаверганидан бир қадар сўлинқираб қолган; кўрган опералари, ўзининг ишқий саргузаштлари, қадрдон дўстлари ҳақида жуда кўп қизиқ нарсаларни гапириб берса бўлади-ку, бироқ бахтга қарши бундай нарсаларни гапириш расм бўлмаган-да... Мен бўлсам жон деб эшитардим.

— Профессор! Мен сизга чин ваъда бераман, агар «қаноатланурли» қўйиб берсангиз, мен...

Иш «чин ваъдага» келиб тўхташи билан, мен қўлимни силтаб, стол ёнига келиб ўтираман. Студент яна бир минут ўйланиб туриб, маъюс гапиради:

— Шундайми? Хайр... Кечирасиз.

— Хайр, биродар. Саломат бўлинг.

Битта-битта қадам ташлаб даҳлизга томон юради, у ерда ивирсиланиб кийинади, кўчага чиқиб, эҳтимол, яна узоқ ўйланар; менинг шаънимга «қари шайтон» деган сўздан бўлак нарсани ўйлаб тополмагач, пиво ичиш, овқатланиш учун, биронта бўлмағур ресторанга йўл олади-ю, сўнгра ухлаш учун уйига жўнайди. Жойинг жаннатда бўлсин, ҳалол захматкаш!

Учинчи марта қўнғироқ товуши эшитилади. Эгнига янги қора кастюм кийган, тилла кўзойнак таққан, муқаррар, оқ галстук боғлаган ёш доктор ичкарига кириб, ўзини танитади. Мен унга жой кўрсатиб, нима юмуш билан келганини сўрайман. Илм йўлига жонини тиккан бу навқирон

шу йил докторантликка имтиҳон берганини, энди фақат диссертация ёзишгина қолганини ҳаяжон билан гапириб кетади. Мен билан бирга, менинг раҳбарлигимда ишлашни истаганини, агар мен унга диссертация учун мавзу берсам, мендан ҳаддан зиёда миннатдор бўлажagini изҳор қилади.

— Хизматингизга тайёрман, ҳамкор,— дейман,— бироқ ҳаммадан олдин диссертация нималигини аниқлаб олайлик. Бу сўз остида ижодий меҳнатнинг меваси бўлган бирон асарни тушунадилар. Шундай эмасми? Бегона мавзу устида ва бошқа бировнинг раҳбарлигида ёзилган асарни бўлак ном билан атайдилар.

Докторант индамайди. Мен тутоқиб кетиб, сакраб ўрнимдан тураман.

— Нега ҳаммангиз менга келасиз?— деб бақираман дарғазаб бўлиб.— Нима, мен дўкондорманми? Мен мавзу фуруш эмасман! Минг биринчи марта ҳаммангиздан илтимос қиламан—мени ўз ҳолимга қўйинглар! Одобсизлигим учун кечиринг, ахир, бу нарсаларнинг ҳаммаси жонимга тегиб кетди-ку!

Докторант индамайди, фақат ёноғининг олди билинар-билинемас қизаради. Унинг чеҳрасида ҳашаматли номимга, олимлигимга чуқур эҳтиром ифодалари кўринади, аммо овозимдан, заиф жасадимдан, қўлларимни қимирлатиб куйди-пишти бўлишимдан нафратланаётгани кўзларидан сезилиб турарди. Бу дарғазаб ҳолатимда унинг кўзига тентакдек кўринаман.

— Менинг дўконим йўқ,— деб яна тутакман.— Ажаб қизиқ гап! Нега мустақил бўлишни истамайсиз? Нега эркинликни бунчалик ёмон кўрасиз?

Мен жуда кўп гапираман, у бўлса ҳамон индамасдан ўтиради. Ниҳоят секин-секин ҳовримдан тушаман, кейин, шубҳасиз, таслим ҳам бўламан. Албатта, докторант мендан сариқ чақага арзимайдиган бирон мавзунини олади, кейин менинг раҳбарлигимда ҳеч кимга кераксиз диссертацияни ҳам ёзади, бир кун келиб, кишини зериктирадиган мунозараларни одоб сақлаб бардош билан эшитади, ўзига кераксиз илмий унвонни ҳам олади.

Қўнғироқнинг кети узилмасдан, бирин-кетин жаранглаб туриши мумкин, аммо мен фақат тўрт киши билан чекланаман. Қўнғироқ тўртинчи марта жиринглайди. Қулоғимга синашта оёқ товуши, кўйлакнинг шилдираши, дилбар овоз эшитилади...

Бундан ўн саккиз йил илгари кўз доктор ошнам ўлиб, ундан Катя исмли етти яшар қиз ва олтмиш минг сўм пул қолган эди. Уртоғим ўз васиятида мени васий қилиб тайинлаган. Катя ўн яшар бўлгунча менинг оиламда яшади, сўнгра мен уни институтга бердим, шундан кейин у фақат ёз кунлари, каникул пайтларида меникида турар эди. Боланинг тарбиясига қарашга вақтим бўлмаган, бу масала билан фақат аҳён-аҳёнда бир қизиқиб кўяр эдим, шу сабабли унинг гўдаклик чоғлари ҳақида кўп сўз айта олмайман.

Катянинг кўнгли ниҳоятда мусаффо, ҳар нарсага ишона берадиган эди. Шу ишонч билан менинг уйимга кириб келди, докторларга боқизганида ҳам шу хусусиятини сақлаб қолди, бу хислати чехрасида доим барқ уриб турарди. Хотирамда қолган биринчи нарса шу эди, мен уни эсласам ҳузур қилардим. Бир хил маҳаллар жағини боғлаб диққат билан, албатта, бирон нарсага термулиб чеккароқда ўтирарди; бу пайт менинг хат ёзаётганимни, китоб варақлаётганимни кўрадими, ёки хотинимнинг ивирсиб юрганига, ошпаз хотиннинг картошка артишига қараб ўтирадими, ё бўлмаса итнинг ирғишлаб ўйнашини томоша қиладими, кўзлари ҳар доим: «Бу дунёда қандай иш қилинмасин, ҳаммаси гўзал, ҳаммаси бамаъни» деган бир маънони ифода қилади. У ҳар нарсани билгиси келар ва мен билан сўзлашишни жуда яхши кўрарди. Баъзан стол ёнида рўпарамга ўтириб олиб, ҳаракатларимдан кўзини олмасдан ҳар хил савол беради. Қандай китоб ўқиётганимни, университетда нима иш қилишимни, ўликдан қўрқиш-қўрқмаслигимни, маошимни қаерга сарфлашимни жуда билгиси келади.

— Университетда студентлар муштлашадими?— деб сўрайди у.

— Муштлашади, ойимқиз.

— Сиз уларни чўккалатиб қўясизми?

— Чўккалатиб қўяман.

Студентларнинг муштлашиши, мен уларни чўккалатиб қўйишим Катяга жуда қизиқ туйилиб, қотиб-қотиб кулади. Бу қиз беозор, қаноатли ва жуда юмшоқ эди. Кўпинча мен, унинг қўлидан бирон нарсани тортиб олганларини, ноҳақ жазолаганларини, ёки саволларига жавоб қайтармаганларини кўрар эдим; шундай вақтларда унинг юзида ҳар доим мавж уриб турадиган ишонувчанлик ифодаларига қайғу аломатлари ҳам қўшилар

эди. Мен унинг ёнини ололмас эдим, фақат қизни қайғули кўрганимда, бағримга босиб, қари энага сингари «етимчагинам!» деб ҳолига ачиниб қўйгим келарди.

Яхши кийинишни, атир сепишни ёқтириши ҳам эсимдан чиқмайди. Бу жиҳатдан у менга ўхшар эди. Мен ҳам бичими келишган кийимни, яхши атирларни жуда ёқтираман.

Катя ўн тўрт-ўн беш ёшларга кирганида унинг қонига тамомила сингиб кетган эҳтироснинг туғилишини, ривожланишини кузатиб боришга фурсатим бўлмаганига ва бу нарсага қизиқмаганимга жуда ачинаман. Мен бу ерда Катянинг театрга бўлган жўшқин севгиси ҳақида гапирмоқчиман. У таътил вақтларида институтидан келиб бизникида турганида, энг кўп гапирадиган нарсаси артистлар ҳам пьесалар эди, бошқа бирон нарса ҳақида бунчалик шавқ-завқ билан гапирмас эди. Катянинг театр тўғрисидаги узлуксиз ҳикоялари бизларни зериктириб юборарди. Хотиним билан болаларим унинг гапларига қулоқ солишмасди. Илтифот қилмасликка фақат мен журъат қилолмас эдим. Катя ўз шавқ-завқини бировга айтгиси келганда, менинг кабинетимга кириб илтижо қилгандай овоз билан:

— Николай Степанич, ижозат берсангиз, сиз билан бироз театр ҳақида гаплашардим!— дерди...

Мен унга соатни кўрсатиб:

— Ярим соат вақт бераман, қани бошла,— деб жавоб қайтарардим.

Кейинчалик жон-дили билан севган артист ва артисткаларнинг портретларини дужналаб келтирадиган бўлди; сўнгра бир неча марта ҳаваскорлар спектаклига қатнашиб кўрди-да, ниҳоят, ўқишни тугатгач актриса бўлиш учун дунёга келганини менга айтди.

Катянинг театрга бўлган ҳавасини мен ҳеч қачон маъқуллаган эмасман. Менимча, башарти пьеса яхши бўлса, унинг таъсирини кучайтириш учун артистларни овора қилишнинг ҳеч қандай ҳожати йўқ; фақат ўқиш билан чегараланса ҳам бўлади. Борди-ю, пьеса ёмон бўлса, ҳеч қанақа ўйин билан уни яхшилаб бўлмайди.

Ешлигимда театрга тез-тез бориб турардим, ҳозир ҳам оиладагилар йилига икки марта ложа олиб, мени «шамоллатиб» келишади. Ҳаддим сиғиб театр ҳақида муҳокама юритишликка, албатта, бу камлик қилади, шу туйғайли мен бу тўғрида озгина гапираман. Фикримча,

театр бундан ўттиз — қирқ йил олдинги аҳволидан дуруст бўлган эмас. Илгаригидек на театр коридорларида ва на фойеда мен бир стакан тоза сув тополмайман. Қишда иссиқ кийимда юришнинг айби бўлмаса ҳам, копельдинерлар пўстиним учун ҳамон менга бир танга жарима солишади. Ҳеч қандай зарурият бўлмагани ҳолда танаффус вақтларида ҳамон мусиқа чаладилар. Бу мусиқа театрдан олинадиган таассуротга, кўз учиб тургандек, ўзининг ҳиссасини келтириб тиқади. Танаффус пайтларида эркаклар буфетга бориб ҳамон ичкилик ичишади. Модомики, майда-чуйдаларда ўзгарिश кўринмас экан, уни йирик нарсаларда ахтаришимнинг ўзи бефойда уринишдир. Бошдан-оёқ театр анъаналари ва таассубларига ўралиб қолган актёр, оддий ва содда «ё ўлим ё яшаш» монологини тўппа-тўғри ўқимасдан, негадир, албатта, вишиллаб, аъзои баданини қалтиратиб ўқиганида, ё бўлмаса ана шу артист, нодонлар билан кўп гаплашадиган ва тентак бир қизни севиб қолган Чацкийнинг жуда ақлли одам эканлигига ҳамда «Ақл балоси»нинг кишини зериктирадиган пьеса эмаслигига жон-жаҳди билан мени ишонтирмоқчи бўлганида, бундан қирқ йил аввал, яъни артистлар кўкракларига уриб, аламли инграш қиладиган замонларида ҳам, менинг диққатимни оширган эскилик саҳнадан башарамга уриб туради. Ҳар сафар театрдан чиққанимда, кирганимдагидан беш бадтар консерватив бўлиб чиқаман.

Театрнинг ҳозирги аҳволида бир мактаб эканлигига мужмал ва лақма одамларни ишонтириш мумкин. Мактабнинг асл маъносини тушунган кишиларни бу қармоққа илинтириб бўлмайди. Бундан эллик — юз йил кейин нима бўлишини билмайман, лекин ҳозирги шароитда театр фақат япончдан бошқа нарса эмас. Бу хил японч, жуда қимматга тушади. Бу японч давлатдан минглаб новқирон, соғлом ҳамда таланти эркак ва аёлларни тортиб олади. Шу одамлар ўз кучларини театрга сарфламаганларида улардан дуруст-дуруст врачлар, агрономлар, муаллималар, офицерлар чиқиши мумкин бўларди. Бу японч ўқиш-ёзиш, ширин-ширин дилкашликлар учун қулай бўлган кечки соатларни банд қилиб қўяди. Мен бу ерда ўринсиз харажатлар, саҳнада нотўғри талқин қилинадиган қотилликлар, фоҳишалар ва иғволарни кўриш натижасида томошабинда ҳосил бўладиган ахлоқий бузилишлар ҳақида гапириб ўтирмайман.

Қатя бўлса бутунлай бошқа фикрда эди. Театр ҳатто ўзининг ҳозирги аҳволида ҳам аудиториядан, китобдан ва дунёдаги ҳамма нарсалардан юқори туришига мени ишонтиромоқчи бўларди. Қатя театрга бутун санъатларни ёлғиз ўзида бирлаштирган бир куч, актёрларга эса — яхшилиқ жарчилари деб қарарди. Унинг айтишича ҳеч қандай санъат ва ҳеч қандай фан ёлғиз-ёлғиз олганда одамнинг руҳига театр сингари зўр ва тўғри таъсир қилолмас эмиш. Шу туфайли ҳатто ўрта-миёна актёрнинг мамлакатдаги шуҳрати энг яхши олим ёки рассомнинг шуҳратидан юқори туради, дерди. Бинобарин ҳеч қандай оммавий фаолият кишига саҳна фаолияти каби завқ ва мамнуният бермаслигига у шубҳа қилмас эди.

Кунлардан бир кун Қатя битта труппага жойлашиб, назаримда Уфага жўнаб кетди. У аллақанча пул, ширин-ширин умидлар ва ҳар бир ишга артистларча қараш кайфиятлари билан йўлга тушди.

Қатянинг йўлдан ёзган дастлабки хатлари жуда ажойиб эди. Бу хатларни ўқир эканман, бир парчагина қоғозда шунчалик ёшлиқ ҳислари, руҳий софлик, муқаддас соддалик ва, шу билан бирга, фақат анча ақлли эркакнинг қўлидан келадиган нозик ва пухта фикрларнинг бўлиши мени ажаблантирарди. Волгани, табиат манзараларини, кўрган шаҳарларини, ёр-дўстларини, ўзининг ютуқ ва мувоффақиятсизликларини оддийгина тасвирлаб қўя қолмасдан, дoston қилиб куйлар эди. Ҳар бир мисрада менга таниш бўлган софдиллик нафаси сезилиб туради. Шулар билан бир қаторда анча-мунча грамматик хатолар учрарди, тиниш белгилари эса деярлик бутунлай бўлмас эди.

Ярим йил ўтар-ўтмас «мен севиб қолдим» сўзлари билан бошланадиган ва юксак даражада шоирона ёзилган, шавқ-завқ билан тўлиб тошган бир хат олдим. Бу хатга соқол-мўйловлари қирилган, бошига кенг гардишли шляпа кийган, устига плед ёпиниб, бир учини елкасига ташлаб қўйган ёш йигитнинг фотографияси қўшиб юборилган эди. Бундан кейинги хатлар ҳамон дабдабали бўлса ҳам, лекин уларнинг ичида тиниш белгилари кўрина бошлади, грамматик хатолар бутунлай йўқолди, шу билан бирга хатлардан эркак кишининг ҳиди анқиб турадиган бўлиб қолди. Қатя ўртада пул тўплаб Волга атрофидаги бир шаҳарда катта театр қуриш, бу ишга бадавлат савдогарларни, пароход эгаларини тортиш тўғ-

риларида, шундай қилган тақдирда пулнинг кўпайиши, тушумнинг ҳаддан ортиши, актёрларнинг даромадга шерик бўлишлари каби масалалар устида ёзар эди. Буларнинг ҳаммаси эҳтимол чиндан ҳам жуда яхшидир, аммо, назаримда, бундай хом хаёллар фақат эркак кишининг калласидан чиқиши мумкиндек туйиларди.

Қандай бўлмасин, чамаси, бир ярим-икки йил ҳеч қандай камчилик сезмаган: севган кишиси бўлган, ўзи фойдали иш қилаётганига ишонган, шу туфайли бахтиёр ва шод-хуррам яшаган; бироқ бора-бора хатлардан тушкунликнинг очиқ аломатлари кўрина бошлади. Бу нарса Катянинг ўз шериклари устида нолишидан бошланди — бу эса энг биринчи ва энг ярмас аломат эди; агарда ёш олим, ёки ёш адабиётчи ўз фаолиятини олимлардан ёнги адабиётчилардан қаттиқ нолиш билан бошласа, бу нарса унинг чарчаганини ва ишга яроқсизлигини кўрсатади. Катя менга ўртоқларининг репетицияга қатнамасликлари, ҳеч қачон ролларни билмасликлари тўғрисида; бемаъни пьесаларни саҳнага қўйишда ва ўртоқларидан ҳар бирининг саҳнада ўзини тута билмаслигида томошабинга нисбатан чуқур ҳурматсизлик борлиги ҳақида; театрдаги ҳамма гап фақат тушумни ортириш атрофида боришлиги, шу мақсад юзасидан драматик актёрларнинг ҳатто қабих ашулаларни айтишдан ҳам жирканмасликлари, трагик актёрларнинг эса, хотинлари алдаб кетган эркаклар, ҳомиладор бўлиб келган бевафо хотинлардан баҳс қиладиган бемаза лафарларни ашула қилиб айтишлари; умуман шу аҳволда провинциялардаги ишларнинг қандай қилиб шу кунгача барбод бўлиб кетмаганлигига ва шунчалик ингичка ва чириган пайга илиниб тура олишига кишининг ажабланиши ва ҳоказо ва ҳоказолар тўғрисида ёзар эди.

Мен Катянинг хатига кишини зериктирадиган узундан-узоқ жавоб қайтардим. Жумладан унга шуларни ёздим: «Менга эҳтиром кўзи билан қарайдиган олижаноб кекса актёрлар билан суҳбат қилиш кўпинча менга насиб бўлар эди. Шу суҳбатлардан мен, бу одамларнинг фаолиятини уларнинг ўз ақл ва хоҳишлари эмас, даврнинг расм-одатлари ҳамда жамиятнинг кайфияти идора қилганини англаб эдим; шу одамларнинг энг асллари ҳам ўз ҳаётларида трагедияда ҳам, опереттада ҳам, Париж ҳаётидан олинган ҳажвий асарларда ҳам, дабдабали пьесаларда ҳам ўйнашга мажбур бўлганлар, шундай

бўлишига қарамасдан кетаётган йўлларининг тўғрилиги-га, қилаётган ишларининг фойдали эканлигига улар ҳеч қачон шубҳа қилган эмаслар. Бинобарин, кўрасанки, ёмонлик сабабларини актёрлардан эмас, чуқурроқдан, санъатнинг ўзидан ва бутун жамиятнинг санъатга бўлган муносабатларидан ахтармоқ даркор». Менинг бу хатим Катянинг зардасини қайнатган. У менга шундай жавоб қайтарди: «Биримиз боғдан келсак, иккинчимиз тоғдан келамиз. Мен ўз хатимда сизга ҳурмат кўзи билан қараган олижаноб кишилар ҳақида эмас, олижанобликка ҳеч қандай муносабати бўлмаган муттаҳамлар тўдаси ҳақида ёзган эдим. Буларнинг ҳаммаси бўлак бирон ерда ишга олишларига кўзлари етмаганидан театрга кириб қолган, фақат сурбетликларидан ўзларини артист ҳисоблаб юрган ваҳший одамлар подасидир. Бу ерда бирон талант эгасини тополмайсиз, аммо пиёнистлар, ғаламуслар, ифвогарлар истаганингизча бор. Шунчалик муҳаббат билан севганим санъатнинг қабиҳ одамлар қўлида қолганини кўриб қанчалик юрагим ачиганини сизга айтиб тугатолмайман. Афсуски, яхши одамларимиз ёвузликка яқинроқ келиб қарашни истамайдилар, уни фақат олисдан кўрадилар, ҳимоячи бўлиш ўрнига оғир услуб билан умумий гапларни ёзадилар ва ҳеч кимга кераги бўлмаган насиҳатгўйлик билан чекланиб қоладилар...» ва ҳоказо ва шунинг кабилар.

Яна бироз ўтгач, ана шундай хат олдим: «Мен ваҳшиёна суратда алдандим. Ортиқ яшолмайман. Пулларимдан қандай фойдаланишни мувофиқ топсангиз — ихтиёр сизда. Мен сизни отам ўрнида ва ягона дўстим сифатида севган эдим. Мени кечиргайсиз».

Маълум бўлишича унинг севгани ҳам «ваҳший одамлар подасига» маъсуб киши экан. Кейинчалик баъзибир имо-ишоралардан Катя ўзини ўлдирмоқчи бўлганини пайқадим. Билишимча, у заҳар ичиб ўлмоқчи бўлган. Шундан кейин, ўйлайманки, қаттиқ оғриган-у, докторларнинг маслаҳати билан Ялтага кетган, чунки кейинги хатни ўша ердан олдим. Катя ўзининг охириги хатида мумкин қадар тезроқ Ялтага минг сўм пул юборишимни сўраган эди. Бу хат мана шундай тугаларди: «Сизга шундай ғамгин хат ёзганим учун мени кечиринг. Кеча боламни кўмдим». Катя Ялтада бир йилча туриб, уйга қайтиб келди.

Катя тўрт йилга яқин саёҳат қилиб юрди, мана шу тўрт йил ичида, гапнинг тўғриси, мен унга нисбатан жу-

да хунук ва ғалати бир вазифани адо қилиб келдим. Бошда у актрисаликка кираётганини айтганида, сўнгра муҳаббати тўғрисида ёзганида, вақти-вақти билан исрофгарчилик кайфиятига берилган кезларида, ўзининг талабига кўра гоҳ минг сўм, гоҳ икки минг сўм юбориш билан чекланиб қолдим, ўзини ўлдирмоқчи бўлганини, сўнгра, боласининг вафот қилганини ёзганида, мен нима қилишимни билмай довдираб қолардим, шундай пайтларда Катянинг дардига ҳамдард бўлиш ўрнига, унинг тўғрисида фақат кўп ўйлаш, узундан-узоқ, нохўш, беҳуда хатларни ёзишдан бўлак иш қилмадим. Ахир, мен унинг отаси ўрнига қолган киши эдим-ку, ахир, мен уни ўз қизимдек севар эдим-ку!

Энди Катя мендан ярим чақирим нарида туради. У беш хоналик бир уйни ижарага олиб, ўзининг дидига мослаштириб жуда яхши жиҳозлаган. Мабодо бирон кимса уйнинг жиҳозларини суратга олмоқчи бўлса, расмдаги асосий кайфият ялқовликдан иборат бўлади. Ялқов тана учун — юмшоқ кушеткалар, юмшоқ курсилар, ялқов оёқ учун — гиламлар, ялқов кўз учун айниган, нимранг, хира бўёқлар, ялқов руҳ учун — деворларга осиб қўйилган арзонбаҳо елпуғичлар, чиройлик ишланган, аммо маъноси саёз майда-чуйда расмларнинг кўплиги, бутунлай кераксиз ва ҳеч қандай қиммати бўлмаган буюмларни ясатиб қўйилган кичкина-кичкина стол ва тоқчаларнинг сероблиги, парда ўрнига парча-парча лахтаклар... Буларнинг ҳаммаси ялтироқ ранглардан, симметриядан, кенгликдан қўрқиб, шунингдек руҳий танбаллик билан бир қаторда табиий диднинг айниганини ҳам кўрсатади. Катя кун бўйи кушеткада китоб ўқиб ётади. Бу китоблар асосан роман ҳам повестлар бўлади. Қунига фақат бир марта, тушдан кейин, мен билан кўришиш учун уйдан чиқади.

Мен ишлаб ўтираман, Катя гўё, совқотаётгандек каттакон шол рўмолга ўралиб, мендан нарироқдаги кушеткада жимгина ўтиради. У дидимга ёққаниданми, ёки болалигида олдимга тез-тез кириб турганлигиданми, унинг кабинетимда ўтириши ишимга халақит бермайди. Онда-сонда беихтиёр ундан бирон нарсани сўраб қўяман, у менга жуда қисқа жавоб қайтаради; ёинки бир нафас дам олиш ниятида унга ўгирилиб, хаёлга ботиб, биронта медицина журнаlines ёки газетани варақлаётганига тикилиб тураман. Шу пайт мен унинг бетида ил-

гариги ишонувчанлик ифодалари қолмаганини сезаман. Ҳозир унинг чеҳраси баайни поездни узоқ кутадиган йўловчиларники сингари шавқсиз, бепарво, паришон эди. У ҳали ҳам илгаригидек чиройлик, оддий кийинади. Аммо кийимлари энди бирмунча эзилган кўринади. Билгимда кунуззуқун кушеткада, беланчакда ёта берганидан кийимлари, сочи анча уринса керак. Ҳозир у илгаригидек ҳар нарсага қизиқа бермайди. Гўё ҳаётда ҳамма нарсани тотиб бўлган-у, энди ҳеч қандай янги нарса кутмагандек, менга ҳеч қандай савол бермайди.

Соат тўртдан ўтганда залда, меҳмонхонада ҳаракат бошланади. Маълум бўладики, Лиза консерваториядан қайтибди, ўзи билан ўртоқларини ҳам бошлаб келибди. Рояль товуши, қизларнинг ашуласи, қаҳ-қаҳ уриб кулишлари эшитилади. Егор идишларни шарақ-шуруқ қилиб, ошхонада столга дастурхон ёзади.

— Яхши қолинг!— деди Катя.— Бугун уларнинг ёнига кирмайман. Кечирисин. Фурсатим йўқ. Ўзингиз келинг.

Мен уни даҳлизгача кузатиб чиққанимда, қовоғини солганича бошимдан то оёғимгача қараб, ачиниб гапирди:

— Кундан кунга озиб кетяпсиз! Нега ўзингизни боқизмайсиз? Мен Сергей Федоровични айтиб келаман. Сизни кўриб қўйсин.

— Ҳожати йўқ, Катя.

— Тушунолмайман, оилангиз нимани ўйлайди! Омон бўлишсин, иш қилиб!

У кескин бир ҳаракат қилиб пўстинини кияди. Наридан-бери тараб, бошига турмаб қўйилган сочидан шу пайт муқаррар иккита-учта шпилька полга тушади. Сочини тузатишга ҳавсаласи келмайди, фурсати ҳам йўқ; тушиб кетган сочини шапкасининг остига пала партиш тиқиб, жўнаб кетади.

Ошхонага кирганимда хотиним мендан сўрайди:

— Катя келганмиди? Нега бизнинг олдимизга кирмади? Қилиқлари жуда ғалати. . .

— Ойи!— деди Лиза ўпкаланиб.— Хоҳламаса — ҳоваласи худога. Тиз чўкиб ёлборишимиз қолдими, энди.

— Билиб қўй, бу иши менсимасликни кўрсатади. Кабинетда уч соат ўтирсин-у, бизларни эсламасин! Майли, билганини қилсин.

Хотиним билан қизим Катяни ниҳоятда ёмон кўришади. Бу нафратни мен сира англамайман. Эҳтимол уни англаш учун хотин киши бўлмоқ керакдир. Бутун масъулиятни гарданимга олиб айтаманки, деярлик ҳар куни аудиториямда кўрадиганим бир юз эликта ёш йигитлар ва ҳафта сайин мен билан учрашиб турадиган юзлаб қариялар орасида Катянинг ўтмишига, яъни никоҳсиз ҳомиладорликка, эрсиз туғилган болага нафрат ва жирканиш билан қарашни англай оладиган биронта одам топилмаса керак; шу билан бирга менга таниш хотинлар ёки қизлар орасида онгли равишда, ё бўлмаса беихтиёр кўнглида шу хилда туйғиларни сақламаган биронта кишини хотиримга келтира олмайман. Бу нарса эркакларга нисбатан аёлларнинг меҳри-шафқатли ва ҳалол эканлигини кўрсатмайди. Ахир, саховат ҳалоллик ёвуз ҳислардан холи бўлмаса, ёмонликдан унинг фарқи жуда оз бўлади. Мен бу нарсани фақат хотинларнинг қолақлигидан кўраман, холос. Ҳозирги замон эркакларининг бахтсизликка нафрат ва жирканиш билан қарамасдан, аксинча уни кўрганда ғам чекишлари ва виждон азобига тушишлари, маданиятда уларнинг афзаллигини, маънавий жиҳатдан илгари кетганликларини кўрсатади. Ҳозирги замон аёллари ҳам худди ўрта аср аёллари сингари йиғлоқи ва бераҳмдирлар. Фикримча, кимда ким уларга ўзларини тарбиялаб, эркаклар даражасига кўтарилишни маслаҳат берса, жуда яхши иш қилган бўлади.

Бундан ташқари хотиним Катяни актриса бўлгани, оқибатсизлиги, думоқдорлиги, табиатининг ғалатилиги ҳамда битта аёл иккинчи аёлдан ҳар доим топа олиши мумкин бўлган яна бир қанча қусурлари учун ёмон кўрарди.

Ўзимдан ва оиламдан бўлак бизникида яна тагин қизимнинг иккита-учта ўртоқлари ҳамда жазмани ва талабгори Александр Адольфович Гнеккер овқатланишади. Ўттиз ёшлардан ошмаган бу йигит малла соч, ўрта бўйли, жуда семиз, яғрини кенг, қулоқлари ёнидан сап-сариқ чекка соқол қўйган, бежиримгина мўйловини мойлаб юради. Мўйлов унинг гўштдор силлиқ бетини алланучук ўйинчоқдек кўрсатади. Пиджаги жуда калта, желеткаси ялтироқ, катак-катак шимининг тепа томони ҳаддан зиёда кенг, почалари эса жуда тор, оёғидаги сариқ ботинкаси бепوشна. Кўзлари қисқичбақаникига ўхшаш чақчайган, галстуги ҳам қисқичбақанинг бўйнига

Ўхшайди, назаримда, ҳатто, бу йигитнинг аъзойи-бадаи-дан қисқичбақа шўрвасининг ҳиди келиб тургандек. Бу одам ҳар куни бизникига келади, бироқ оиламдагиларнинг биронтаси унинг насли-насабини, қаерда ўқиганини, қандай кун кўришини билмайди. У музыка чалмайди, ашула айтмайди, лекин музыкага ҳам, ашулага ҳам қандайдир муносабати бор, қаерлардадир аллакимларнинг роялларини сотиб юради, консерваторияда тез-тез кўриниб туради, ҳамма машҳур одамлар билан ошначилиги бор, концертларда ишбоши бўлади; музыка тўғрисида жуда билимдонлик билан гапиради, ҳамма унинг фикрларини астойдил маъқуллаганини ўзим кўрдим.

Бадавлат одамларнинг атрофида ҳар доим нонхўрлари бўлади; фанда ҳам, санъатда ҳам, аҳвол шу. Назаримда, ер юзида Гнеккер жанобларига ўхшаган «ёт жинслардан» холи ҳеч қандай санъат, ҳеч қандай фан бўлмаса керак. Мен музикачи эмасман, бинобарин Гнеккерга нисбатан, эҳтимол, хато қиларман; бунинг устига уни жуда оз биламан. Бироқ унинг обрўси, бирон кимса ашула айтаётганда, ёинки рояль чалаётганда роялнинг ёнида туриб билимдонлик билан қулоқ солиши, ниҳоятда шубҳалик кўринади.

Сиз уччига чиққан жентельмен ва тайний советник бўлманг, башарти қизингиз бўлса, жазманликлар, совчибозликлар ва тўй-томоша билан бирга уйингизга ва кайфиятингизга кириб келадиган мешчанликдан ўзингизни ҳимоя қилолмайсиз. Чунончи, ҳар гал уйимизга Гнеккер келганида хотинимнинг тантанали бир қиёфага кириб қолишига мен асло чидамайман, шунингдек жуда бемалол ва хашамат билан яшашимизни Гнеккерга кўрсатиш ниятида, фақат унинг юзини қилиб, столга қўйиладиган лафит, портвейн ва херес винолари ҳам менинг ғашимни келтиради. Лизанинг консерваториядан ордирган қиқир-қиқир кулиши, уйимизга эркаклар келган кезларда ҳар нарсага кўзини қисиб қараш одати ҳам феълимни айнилади. Энг муҳими, менинг одатларимга, фанимга ва ҳаётимнинг бутун тартибларига тамомила ёт бўлган, мен ёқтирган кишиларга сира-сира ўхшамаган бир махлуқнинг ҳар куни уйимга келиб, мен билан бирга овқатланишини асло тушунмайман. Хотиним ва хизматкорларим «куёв-куёв» деб сирли-сирли шивирлашади, аммо шундай бўлса ҳам мудом ҳозир-назир бўлишини мутлақо англамайман. Стол ёнида мен билан бирга, чунончи, зулусни ўтқазганларида қанчалик ҳайрон бўлсам, Гнеккерни кўрганда ҳам худди шундай

ҳолатга тушаман. Назаримда ҳали норасида кўринган қизимнинг шу ғалстукни, шу кўзларни, билқиллаган шу юзларни. . ёқтириши ҳам менга жуда ғалати кўринади.

Илгарилари овқатланишни яхши кўрар эдим ёки унга бепарво қарардим; энди бўлса овқат менинг дилимда зеркиш ва тажангликдан бўлак нарсани уйғотмайди. Мен зоти олий бўлганимдан ва бир қанча вақт факультетда декан бўлиб ишлаганимдан бери, оилам негадир овқатларнинг хилини ва овқатланиш тартибларини ўзгартиришни лозим топди. Студентлик кезларимда ва табиблик қилган вақтларимда одатланиб қолган оддий овқатларим ўрнига, энди мени, ичида аллақандай оқ нарсалар сузиб юрадиган шўрвалар, мадера виносида пиширилган буйрақлар билан боқишади. Генераллик мартабам, шуҳратим туфайли карам шўрвадан, ширин-ширин пироглардан, олма билан пиширилган ғоз гўшларидан, бўтқа билан ейладиган лешч балиқларидан бир умр ажралдим. Шулар бижилдоқ ва аскиябоз оқсочим Агаша кампирни ҳам тортиб олдилар. Унинг ўрнига овқатни энди ўнг кўлига оқ қўлқоп кийган Егор деган анқов ва кеккайган бир йигитча берди. Овқат орасидаги танаффуслар жуда қисқа, аммо уларни бирон нарса билан тўлдиришнинг иложи бўлмаганидан бениҳоят узоқ кўринади. Энди бўлса илгариги хурсандчиликлар, эркин-эркин суҳбатлар, ҳазилкашликлар, бемалол кулишлар йўқ, овқатхонада тўпланганимизда болаларимни, хотинимни ва мени завқлантирадиган ўзаро меҳрибончиликлар, шод-хуррамликлар ҳам қолмаган, мен каби иши кўп одам учун обед—дам олиш ва учрашиш вақти бўлар эди, хотиним ва болаларим учун эса, қисқа бўлишига қарамай, порлоқ ва шодиёна байрам ҳисобланарди. Шу пайт, ярим соатгина, мен фан ҳамда студентларнинг ихтиёрида бўлмай, ёлғиз оиламнинг измида бўлишимни улар яхши билишар эди. Эндиликда бир рюмка ичкиликдан кайф қилиш одатлари қолмаган; Агашадан ажралганман, бўтқали лешчдан маҳрум бўлганман; обед вақтидаги арзимас можаролар, чўнончи, стол тагида мушук билан кучукнинг урушини, ё бўлмаса Катянинг бел боғи шўрвага тушиб кетганда кўтариладиган шовқин-суронлар энди эшитилмай қолган.

Эндиги обедни таъриф қилиш, унинг ўзини егандан ҳам бемаза бўлади. Хотинимнинг бетида дабдабалик, ясама сипогарчилик ва асло йўқолмайдиган ғамхўрлик аломатлари бор. У ташвиш билан тарелкаларимизга кўз таш-

лаб: «Қовурдоқ сизга ёқмаганга ўхшайди. . . Тўғрими, ёқмади, а?» дейди. Шу пайт мен: «Бекор ташвишланасан, азизим, қовурдоқ жуда мазали бўлипти» дейишим керак бўлади. Хотиним бўлса: «Сен ҳар доим менинг ёнимни оласан, Николай Степаннич, ҳеч қачон тўғрисиини айтмайсан. Нима учун Александр Адольфович шунчалик кам овқат едилар!» деб жавоб қайтаради. Бутун овқат давомида аҳвол мана шу: Лиза қиқир-қиқир кулади, кўзларини сузади, Мен ҳар иккаласига қарайман ва фақат ҳозирнинг ўзида, овқат тепасида, уларнинг ички дунёси назаримдан аллақачон четда қолгани менга очиқ равшан бўлади. Шу аҳволда, гўё бир маҳаллар ўз уйимда ўз хотиним билан яшаганману, ҳозир бўлса бошқа хотинимнинг уйида меҳмонда ўтиргандек, рўпарамда бошқа Лизани кўраётгандек бўламан. Ҳар иккаласида жиддий ўзгариш пайдо бўлган. Мана шу ўзгаришни тараққий этдирган узоқ процессни мен кўздан кечирганман, бинобарин ҳеч нарсани англамаслигим ҳам таажжубланарли ҳол эмас. Бу ўзгариш нега рўй берди? Мен буни билмайман. Эҳтимол ҳамма иллат, худо хотиним билан қизимга меникига ўхшаган куч бермаганлигидадур. Мен болалик чоғларимдан бошлаб ташқи таъсирларга қарши туришга одатланганман ва бу йўлда ўзимни етарлик чиниқтирганман. Шухрат, генераллик, тинчгина оддий ҳаётдан белни букчайтирадиган, зўрма-зўраки ҳаётга ўтиш, аслзодалар билан ошна туғиши ва шуларга ўхшаш тирикчилик йўлида учрайдиган оддий фалокатлар бошимга тушганида эсанкираб, ўзимни йўқотиб қўймадим, аммо буларнинг ҳаммаси заиф, чиниқмаган хотиним ҳамда қизимнинг устига баайни каттакан қор уюми сингари ағдарилиб, уларни босиб қолди.

Қизлар билан Гнеккер фугалар ва контрапунктлар ҳақида, ашулачилар ҳамда пианистлар тўғрисида, Бах билан Брамс устида гаплашишади, хотиним бўлса музикадан беҳабар деб гумон қилишларидан қўрқиб хайрихоҳлик билан илжайди ва: «Жуда ажойиб. . . Ростданми? . . . Қаранг-а. . .» деб мингиллаб қўяди. Гнеккер сипогарчилик билан овқат ейди, ўзини катта олиб қочириқ қилади, мурувват юзасидан қизларнинг сўзига қулоқ солади. Аҳён-аҳёнда билар-билмас французча гаплашиб қолади. Шундай пайтларда негадир мени *varte excellence*¹ деб улуғлаб қўяди.

¹ Жаноби олийлари.

Менинг қовоғим очилмайди. Назаримда ҳар иккала томон бир-бировимиздан сиқилаётганга ўхшаймиз. Илгари менда одамларни табақаларга ажратиш одати йўқ эди. Энди бўлса худди шунга ўхшаган бир нарса мени жуда қийнайди. Мен Гнеккернинг фақат ярамас хислатларини топишга уринаман, шундай хислатларни тезда топганимдан кейин, номуносиб кишининг менга кўёв бўлишини ўйлаб жуда ўртаниб кетаман. У билан ҳамгап бўлишлик яна бошқа жиҳатдан менга ёмон таъсир қилади. Одатда, ўзим ёлғиз қолганимда ёинки дидимга ёққан кишилар орасига кирганимда, ҳеч қачон ўзимнинг хизматларим тўғрисида ўйламайман, борди-ю ўйлагудек бўлсам, бутун хизматларим кўзимга арзимаган бир нарсадек кўринади, ўзим бўлсам гўё кечагина олимпик даражасига етишгандек бўламан; Гнеккер сингари кишиларнинг ҳузурида эса хизматларим ҳаддан ташқари юксак тоққа ўхшайди, мана шу тоғнинг чўққилари, гўё булутларга яширинган-у, этақларида кўзга аранг илинадиган Гнеккерлар ғимирлашиб юришади.

Обеддан кейин кабинетимга кириб биринчи марта трубкамини чекаман. Бу трубка бир замонлар ярамас одатга берилиб, эртадан қора кечгача тамаки бихситадиган кунларимдан қолган буюм. Трубка чекиб ўтирганимда ёнимга хотиним киради ва мен билан сўзлашмоқчи бўлиб курсига ўтиради. Худди эрталабгидек мен унинг нима тўғрисида сўзламоқчи бўлганини биламан.

— Иккаламиз жиддий сўзлашиб олсак бўларди, Николай Степанич,— деб гапни бошлайди у.— Мен Лиза тўғрисида... Нега сен ҳеч илтифот қилмайсан?

— Яъни?

— Сен гўё ҳеч нарсани сезмагандек бўласан, ахир, бундай қилиш яхши эмас. Бепарво бўлиш ярамайди... Гнеккернинг Лизага кўнгли бор... Сен шунга нима дейсан?

— Мен уни тентак одам дея олмайман, чунки яхши билмайман, аммо менга ёқмаслигини ўзингга минг марта айтганман.

— Ахир, бундай қилиш ярамайди... ярамайди...

Урнидан туриб ҳаяжон ичида у ёқдан буёққа юради.

— Жиддий ишга бундай қараш ярамайди...— дейди у.— Ўз қизинг бахти устида гап бораётганда, шахсингга доир нарсаларни йиғиштириб қўйиш лозим бўлади. Мен биламан, у сенга ёқмайди... Дуруст... Борди-ю ҳозир биз

қизимизни унга бермасдан, ҳамма ишни бузиб қўйсамиз, Лизанинг умрбод биздан домангир бўлмаслигига қандай ишончинг бор? Ҳозирги кунда йигитлар айтарли кўп эмас. Шуни қўлдан чиқариб юборсак, бошқаси топилмасмикин деб қўрқаман. . . У Лизани жуда яхши кўради, афтидан, Лизага ҳам ёқадиган кўринади. . . Тўғри, йигитнинг муайян бир касби-кори йўқ, майли, нима қиламиз? Насиб бўлса бирон ерга ўрнашар. . . Ўзи теглик-тахтлиқ одамларнинг боласи, давлати ҳам йўқ эмас.

— Сен буни қаёқдан биласан?

— Ўзи айтди. Отасининг Харьковда каттакон уйи, Харьков яқинида мулки бор экан. Хуллас калом, Николай Степанич, сен албатта, Харьковга бориб келишинг лозим.

— Нима учун?

— Суриштириб биласан. . . У ерда таниш профессорларинг бор, улар сенга ёрдам қилишади. Ўзим борардим-у, хотин кишиман. Боролмайман. . .

— Харьковга бормайман,— дейман қовоғимни солиб.

Хотинимни ваҳима босади, унинг юзларида алам аломатлари кўринади.

— Худо ҳақи, Николай Степанич,— дейди у йиғламсираб.— Худо ҳақи, менинг устимдан шу юкни олиб ташла! Қийналиб кетдим!

Унинг бетига қарашга тоқатим қолмайди.

— Яхши, Варя,— дейман мулоғимлик билан.— Агар сен шунга хурсанд бўлсанг, майли, бориб келаман, нима истасанг, барисини бажариб қайтаман.

Хотиним дастрўмолини кўзларига босиб, йиғламоқ учун ўз уйига кетади. Мен ёлғиз қоламан.

Бироздан кейин чироқ келтиришади. Креслолардан, чироқнинг қалпоғидан деворларга, полга кўнглимга уриб кетган таниш соялар тушади. Бу сояларга қараганимда, назаримда қоронғи тушган-у, энди лаънати уйқусизлигим бошланадигандек туйилади. Мен ўринга ётаман, кейин тураман, уйда бироз айланиб, яна ётаман. . . Одатда, обеддан кейин қоронғи тушиш олдидан, асабий ҳолатим ўзининг энг юқори нуқтасига етади. Мен бесабаб йиғлайман, бошимни ястиқ тагига тикаман. Шу пайт бирор кимсанинг уйга кирувидан, бехосдан ўлиб қолувдан қўрқаман, кўз ёшларимдан уяламан, умуман дилимда чидаб бўлмайдиган бир нарса бошланади. Шундан кейин уйимдаги чироқни, китобларимни, полдаги сояларни кўришга меҳмонхо-

надан келаётган говушларни эшитишга тақатим қолмайди. Кўзга кўринмайдиган ва тушуниб бўлмайдиган аллақандай куч, дағаллик билан мени ўз уйимдан ҳайдаётгандек бўлади. Сакраб ўрнимдан тураман, шошиб-пишиб кийинаман ва уйдагиларга сездирмаслик учун аста-секин юриб кўчага чиқаман. Қаерга бориш керак?

Бу сўроқнинг жавоби аллақачондан бери миямда: Катяникига.

III

У, ҳар вақтдагидек бирон нарсани ўқиб, турк диванида ёки кушеткада ётибди. Мени кўриб эринибгина бошини кўтаради, кейин ўрnidан туриб, қўлини чўзади.

— Ҳамон ётганинг ётган экан-да,— дейман, сўнгра бироз жим туриб, нафасимни ростлагач,— яхши эмас. Бироз иш билан шуғуллансанг бўларди!

— А?

— Бирон нарса билан шуғуллансанг бўларди, дейман.

— Нима билан? Хотин киши фақат оддий хизматкор ёки актриса бўла олади.

— Хўш, нима бўпти? Хизматкорликка боришнинг йўли бўлмаса, актриса бўл.

Индамайди.

— Эрга тексанг бўларди,— дейман хазил аралаш.

— Одам йўқ. Ҳожат ҳам йўқ.

— Бундай яшаш ярамайди.

— Эрсизми? Қизиқ бўпти-да. Хоҳиш бўлса эркак истаганингча топилади.

— Уят, Катя!

— Нима уят?

— Ҳозир айтган гапинг.

Ранжиганимни сезиб, нохуш таассуротни шуваб юбориш ниятида:

— Юринг. Бу ёққа юринг. Мана,— дейди Катя.

Мени жажжигина, шинам бир уйга олиб киради ва ёзув столини кўрсатиб гапиради:

— Мана... Сизга тайёрлаб қўйдим. Шу ерда ишлайсиз. Ҳар куни ишларингизни олиб шу ерга келинг. Уйингизда сизга фақат халақит беришдан бўлак нарсани билишмайди. Шу ерда ишлашни хоҳлайсизми?

Илтимосни рад қилиб, Катяни ранжитиб қўймаслик учун бу ерда ишлашга розилигимни ҳамда уйнинг менга жуда хуш келганини айтаман. Кейин иккаламиз шинам уйда ўтириб суҳбат бошлаймиз.

Иссиққина уй, чиройлик жиҳозлар ва дидимга ёқади-ган одамнинг ёнимда ўтириши, дилимда илгаригидек мамнуният ҳисларини уйғотмасдан, аксинча, ҳасрат, нолиш истаklarини кўзғотади. Ҳасрат қилсам, зорлансам негадир кўнглим енгил тортадигандек туйилади.

— Ишларим ёмон, азизим!— деб, уҳ тортиб, сўз бошлайман. Жуда ёмон...

— Нима бўлди?

— Биласанми, нима гап, дўстим. Подшоҳларнинг энг яхши ва энг муқаддас ҳуқуқи — гуноҳни ўтишдир. Мен ҳам ўзимни ҳар доим подшоҳ ҳис қилар эдим, чунки бу ҳуқуқдан истаганимча фойдаланиб келдим. Мен ҳеч кимни бадном қилмадим, марҳаматимни ҳеч кимдан аямадим, қандай одам бўлмасин, гуноҳидан ўтдим. Бошқалар қаршилиқ қилганда, дарғазаб бўлганда, мен фақат маслаҳат бериш, тушунтириш билан чегараландим. Бутун умрим оиламга, ёр-дўстларимга, студентларга, хизматкорларимга ўзимни манзур қилиш ҳаракатида ўтди. Одамларга бундай муносабатда бўлишим, атрофимдаги кишиларнинг тарбиясига ижобий таъсир кўрсатганини мен яхши биламан. Бироқ, эндиликда мен подшоҳ эмасман. Руҳимда фақат қулларга муносиб аллақандай ҳодисалар ғалаён қилипти: миямда кеча-кундуз ёвуз хаёллар кезади, руҳимда эса илгарилари менга номаълум бўлган сезгилар уя қуриб олган. Мен сернафрат, жирканувчан, дарғазаб, қўрқоқ бўлиб қолганман. Қаттиққўллим, талабчанлигим, тажанглигим, қўполлим, эҳтиёткорлигим ҳаддан ташқари зўрайиб кетган. Бир маҳаллар бирон ножўя ҳолатни кўрганимда, енгилгина қочиреқ ва беғараз кулги билан кифояланар эдим, энди бўлса шундай ҳоллар дилимда аламли ҳисларни туғдиради. Онгамдаги мантиқ ҳам тамомила ўзгариб кетган: илгари мен фақат пулдан жирканар эдим, энди бўлса ҳамма айбни бадавлат кишилардан кўриб, шуларга қарши юрагимда кек сақлайман. Бир маҳаллар мен жабр-зулмдан нафратланар эдим, энди бўлса нафратимни зулм қилувчилар кўзғотади, бу нарсага бир-биримизни тарбия қилолмаган бизларнинг ўзимиз эмас, ёлғиз шу одамларгина айбдордек кўринади. Бу қандай ҳол? Борди-ю, янги хаёллар ва

янги ҳислар, фикрнинг ўзгариши орқасида пайдо бўлган бўлса, бу ўзгаришларнинг ўзи қаердан ҳосил бўлди? Ёки дунё ёмонлашди-ю, мен яхшилашдимми, ё бўлмаса илгари мен сўқир ҳам бепарвомидим? Борди-ю, бу ўзгариш жисмоний ва фикрий қувватимнинг умумий сусайиши,— дарҳақиқат мен касалман, кундан-кунга озиб бормоқламан,— натижасида рўй берган бўлса, аҳволим жуда ачинарлик; бинобарин менинг янги фикрларим нормал ва соғлом фикрлар эмас, шу туфайли мен бу фикрлардан уялишим, уларнинг ночорлигини эътироф қилишим лозим бўлади. . .

— Бу нарсага касалликнинг ҳеч қандай дахли йўқ,— деб Катя сўзимни бўлади.— Фақат кўзингиз очилган халос, бошқа сабаб йўқ. Негадир илгари пайқашни истамаган нарсаларингиз, энди кўзингизга аниқ кўринган. Фикримча, даставвал оилангиз билан алоқани бутунлай узиб, уйингиздан чиқиб кетишингиз керак.

— Бемаъни гапни гапирма!

— Ахир, улардан кўнглингиз совиган-у, яширишнинг нима ҳожати бор? Наҳотки оила шундай бўлса? Пасткаш одамлар? Мабодо улар шу бугун ўлиб қолгундек бўлсалар, эртага уларнинг йўқлигини ҳеч ким сезмайди.

Хотиним билан қизим Катяни қанчалик ёмон кўришса, Катя ҳам уларни шунчалик ёмон кўради. Бизнинг давримизда одамларнинг бир-бирини ёмон кўриш ҳуқуқи борлигига ишониб бўлмайди. Борди-ю, масалага Катянинг кўзи билан қараб, бундай ҳуқуқнинг мавжудлигини эътироф этилганда, хотиним билан қизимнинг Катяни ёмон кўришга қанчалик ҳуқуқи бўлса, бунинг ҳам уларни ёмон кўришга шунчалик ҳуқуқи борлигига киши иқрор бўлади.

— Пасткаш одамлар!— деб такрор айтади Катя.— Бугун обед қилдингизми?— Нечук сизни овқатга чақиришни унутиб қўйишмапти? Дунёда борлигингизни ҳамон эсларидан чиқармаганларига мен таажубланаман?

— Катя,— дейман жаҳл билан,— ўтинаман, гапингни тўхтат.

— Улар ҳақида гапириш менга ёқади деб ўйлайсизми? Уларни бутунлай танимаганимда хурсанд бўлардим. Азизим, гапларимни қулоғингизга олинг: ҳаммасидан кечинг, чет элга жўнанг. Қанчалик тез жўнасангиз, шунчалик яхши.

— Қандай бемаъни гап! Университет-чи?

— Университетни ҳам ташланг! Унинг сизга нима кераги бор? Барибир ҳеч қандай фойда чиқмайди. Уттиз йилдан бери дарс бериб, биронта шогирд ортдирдингизми? Қанча машҳур олимларимиз бор? Ҳисоблаб кўрингчи! Одамларнинг нодонлигидан фойдаланиб минг-минглаб пул ортдирадиган докторларнинг сонини кўпайтириш учун истейдодли ва яхши одам бўлиш керак эмас. Сиз ортиқчасиз.

— Ё раббий, ё раббий, тилинг мунча ҳам ўткир!— дейман мени ваҳима босиб.— Мунча ҳам ўткир! Бас қил, бўлмаса кетаман! Аччиқ-аччиқ гапларингга жавоб бериш менинг қўлимдан келмайди!

Оқсоч хотин кириб чойга чақиради. Дастурхон устида, хайрият, гапимиз ўзгаради. Ҳасратимка айтганимдан кейин, кексалигимнинг бошқа заифликларидан бўлган хотираларга берилиш кайфиятининг ҳам тизгинини бўшатиб юборгим келади. Утмишимни Катяга гапирар эканман, шундай тафсилотларни айтар эдимки, уларнинг шу кунга қадар хотиримда сақланиб қолганига ўзим ҳам ҳайрон қолар эдим. Катя нафас олмасдан чуқур меҳр ва ғурур билан менинг ҳикоямни тинглайди. Бир маҳаллар семинарияда ўқиганимни ва университетга киришга орзуманда бўлганимни Катяга гапиришни айниқса яхши кўрардим.

— Баъзи маҳаллар, семинариямизнинг боғида сайр қилиб юрардим. . . — деб сўзни бошлайман.— Узоқ-узоқдан, аллақандай бир майхонадан шамол гармоннинг заиф овозини, ашула садосини олиб келарди, ёки семинария девори ёнидан уч от қўшилган қўнғироқли арава ўтиб кетарди, ёлғиз кўкрагимгина эмас, ҳатто қорним, оёқларим, қўлларим ҳам шодлик ҳисларига тўлиб кетиши учун шунинг ўзи кифоя қилади. . . Гармонь овозини, ёки сўниб бораётган қўнғироқ садосини эшитар эканман, ўзимни врач фаҳмлаб, бир-биридан кўркама манзараларни кўз олдимга келтираман. Кўриб турибсанки, орзуларимнинг ҳаммасига етдим, ҳатто умид қилганларимдан ҳам ортиғроққа эришдим. Уттиз йил давомида севикли профессор бўлиб келдим, ажойиб кишилар билан ёр-дўст тутиндим, номим ҳаммага маълум ва машҳур бўлди. Бошимдан ошиқлик кунларини кечирдим, оташин муҳаббат билан уйландим, бола-чақа кўрдим. Хуллас, орқамга бир кўз ташласам, бутун ҳаётим моҳирлик билан тўқилган тўзал композицияга ўхшайди. Энди мен фақат шу композициянинг охирини бузиб қўймаслигим керак. Бу-

нинг учун одамдек ўлишим лозим. Модомики ўлим, дарҳақиқат, қўрқинчлик бир нарса экан, мен уни устозга, олимга ва христиан давлатининг гражданига муносиб бир тарзда, яъни тетиклик ва хотиржамлик билан кутиб олишим керак. Аммо мен ишнинг охирини бузиб қўяётирман, фарқ бўлиб кетяпман, ёрдам сўраб олдингга келсам: «Фарқ бўлаверинг, ҳечқиси йўқ» дейсан.

Шу пайт даҳлизда қўнғироқ чалинади. Катя иккала-миз ким келганини биламиз:

— Михаил Федорович бўлса керак.

Дарҳақиқат бир минутдан кейин эшикдан эллик ёшларга кирган, новча, қадди-басти келишган, оппоқ қалин сочли, қора қош, соқол-мўйлови қирилган филолог ошнам Михаил Федорович кириб келади. Бу — жуда яхши одам ва ажойиб улфат. У, адабиётимиз ҳамда маориф ва маърифат ишларимиз тарихида сезиларли роль ўйнаётган, анчагина бахтиёр ва талантли қадимги дворян наслига мансуб кишидир. Ўзи ҳам анча ақллик, талантли, ўқимишли ва, шу билан бирга, бирмунча ғалати табиатли одам. Маълум даражада ҳаммамиз ҳам ғалатимиз, ҳаммамизда ҳам афандилик бор, аммо унинг ғалатилигида айрича бир хусусият ва таниш-билишлари учун хавфли аллақандай бир нарса бор эди. Михаил Федоровичнинг ғалати одатлари орқасида унинг бир талай яхши фазилатларини кўрмайдиган кўпгина кишиларни биламан.

Михаил Федорович ичкарига киргач, шошилмасдан қўлқопларини ечар экан, ёқимли йўғон овоз билан:

— Ассаломуалайкум. Чой ичяпсизларми? Айни муддао. Совуқ қақшатяпти,— дейди.

Сўнгра у стол ёнига ўтиради, қўлига стаканни олиб, шу оннинг ўзида сўз бошлайди. Ҳар доим майнавозчилик билан гапириш, сўзларни Шекспирнинг гўрковларига ўхшаб ярим фалсафий, ярим ҳажвий ифодалаш, бу одамнинг энг характерли хусусияти эди. У мутгасил жиддий масалалар устида гапиради, аммо ҳеч қачон жиддий гапирмайди. Унинг муҳокамалари доимо кескин, ҳақоратли сўзларга тўла бўлади, лекин ҳазил-мутоиба билан бир текисда майин гапириш орқасида, сўзларининг кескинлиги, ҳақоратли иборалар қулоққа унча дағал эшитилмайди, киши уларга кўникиб қолади. У ҳар оқшом университет ҳаётига доир беш-олтита латифа топиб келади, стол ёнига ўтиргач, суҳбатни ҳар қачон шулардан бошлайди.

— Э, худо-е!— дейди у майнавозчилик билан, қора қошларини чимириб уҳ тортади.— Дунёда ажойиб мас-харабозлар бўлади-да!

— Нима бўлди?— деб сўрайди Катя.

— Бугун лекциядан чиқиб келатуриб зинада анови қари овсарни, ўзимизнинг NN...га дуч келиб қолдим... Ҳар маҳалгидек отникига ўхшаган энгаҳини чўзиб боради, мигрень касали, хотини, лекциясига қатнашишни истамаган студентлар ҳақида ҳасрат қилмоқчи бўлиб, бирон кимсани қидиряпти. Оббо, мени кўриб қолди-ку, ҳалок бўлдим, иш пачава,— деб ўйлайман...

Ва ҳоказо, ва шунга ўхшаш гаплар. Ё бўлмаса, гапни мана бундай бошлайди:

— Кеча мен анови ZZ-нинг оммавий лекциясида бўлдим. Худоё ўзи асрасин-у, alma mater¹имиз ZZ-га ўхшаган бундай сўтакларни, бундай патталиқ нодонларни уялмасдан халойиққа кўрсатганига қишининг ақли бовар қилмайди. Ахир, бундай аҳмоқларнинг уруғи жуда кам бўлади-да. Азбаройи худо, кундуз куни чироқ ёқиб қидирсангиз ҳам бутун Европадан бунақасини тополмайсиз. Лекция ўқишини кўрсангиз, ишонасизми, худди обаки сўраётган кишига ўхшайди: сю-сю-сю... Қўрққанидан ёзувларини аранг ўқийди, фикр жонивор домлаимом миниб кетаётган велосипеддек зўрға-зўрға қимирлайди, энг муҳими, нима демоқчи бўлганини асло англамайсиз. Зерикишни айтинг, пашшалар тиррайдек қотади. Бу хилда зерикишни фақат мажлис залимизда ўтказиладиган йиллик мажлисда, традицион нутқни ўқиш пайтидаги зерикиш билан таққослаш мумкин. Хе, қуриб кетсин у!

Шу оннинг ўзида дарҳол бошқа мавзуга кўчади.

— Бундан уч йил аввал, мана Николай Степанович биладилар, шу нутқни мен ўқийдиган бўлиб қолдим. Кун иссиқ, ҳаво дим, камзилим қўлтигимни сиқади — нах, ўлишимга сал қолди! Ярим соат, бир соат, бир ярим соат, икки соат ўқидим... «Худога шукур, тагин ўн бет қолди» деб ўйлайман. Охирида ўқилмасдан ташлаб кетилса ҳам бўладиган тўрт бет бор эди, мана шу тўрт бетни тушуриб қодирмоқчи бўлдим. Шундай қилсам, фақат олти бет қолади, деган фикрни хаёлимдан ўтказаман. Шу пайт рўпарамга секин бир қараб қўйган эдим, олдинги қаторда ёнма-ён ўтиришган архиерей ва лента таққан

¹ Ризқи-рўз берувчи она.

аллақандай генералга кўзим тушиб қолди. Шўринг қурғурлар азборойи зерикканларидан, қотиб қолишибди, ухлаб қолмаслик учун кўзларини пир-пир учиривади, шунга қарамасдан чор-ночор юзларига жиддий тус беришга, ўзларини менинг нутқимга тушунаётган ҳамда ундан жуда мамнун бўлган киши қилиб кўрсатишга уринишар эди. «Хе-хе, шундайми, деб ўйлайман, қасдма-қасдликка олиб, ёқяптими, ана кавшанг, бўлмаса» дедим-у, тўрт бетни ҳам ўқиб ташладим.

Бу одам гапирганида, ҳамма аскиябозлар сингари ёлғиз унинг кўзлари ва қошларигина кулиб туради. Бу вақт унинг кўзларида нафрат ҳам, ғазаб ҳам кўринмайди, аммо жиддийлик ва фақат, ўта сезгир кишилардагина кўринадиган алоҳида тулки айёрлиги жуда кўп бўлади. Агарда унинг кўзлари тўғрисидаги сўзни давом этдирсак, бу кўзларда ўзим сезган яна бир хусусиятни кўрсатиб ўтишга тўғри келади. Михаил Федорович Катядан стаканни олаётганида, ёки унинг эътирозларига қулоқ солиб турганида, ё бўлмаса Катя бирон иш билан бир нафасга уйдан чиқиб кетаётганида унинг орқасидан аллақандай беозор, илтижо қилгандай беғараз назар ташлаганини сезар эдим.

Оқсоч самоварни олиб кетади, кейин столга каттакон бир бўлақ пишлоқ, ҳар хил мева ва бир бутилка анчагина жўн Қрим шанпан виносини қуяди, Катя Қримда турганида шу винони ёқтириб қолган экан. Михаил Федорович этажеркадан икки даста карта олиб пасьянс тизади. Унинг айтишига қараганда баъзи бир пасьянслар ўткир зийраклик ва чуқур диққатни талаб қилар эмиш, бироқ шунга қарамай, картани тизаётганида ҳам оғзи гапдан тўхтамайди. Катя диққат билан унинг карталарига қараб ўтиради ва сўз билан эмас, кўпроқ имо-ишоралар билан унга ёрдамлашади. Бутун кеча давомида Катя икки рюмкадан ортиқ вино ичмайди, мен чорак стакан ичман; қолган винонинг ҳаммасини Михаил Федорович ичади. Бу одам ҳар қанча ичгани билан асло маст бўлмайди.

Пасьянс ўйини устида асосан олий мавзуларга доир турли-туман масалаларни муҳокама қиламиз, шу муҳокамада жон-дил билан севган нарсамиз, яъни фан ҳаммадан кўп озор топади.

— Худога шукурлар бўлсинки, фаннинг ҳам даври ўтди,— дейди Михаил Федорович дона-дона қилиб.—

Унинг фотиҳаси аллақачон ўқиб қўйилган. Ҳа, шундай. Инсоният фанни бирон бошқа нарса билан олмоштириш лозимлигини сеза бошлади. Фан, аввало, бидъатдан пайдо бўлган, бидъатдан озиқланган ва ҳозирги вақтда ўзининг ўлиб кетган ачалари — алхимия, метафизика ва фалсафа сингари бидъатдан пиширилган мураббодан иборат бўлиб қолди. Навсамбирини айтганда фан одамларга нима ҳам берди? Европалик олимлар билан ҳеч қанақа фани бўлмаган хитойлар ўртасида жуда озгина фарқ бор-ку, ахир, у ҳам бўлса фақат ташқи фарқ. Хитойлар ҳеч қандай фанни билишмаган, хўш, шу билан улар бирон нарсани йўқотишдими?

— Пашшалар ҳам фанни билмайди,— дейман,— хўш, нима бўлди?

— Сиз бекорга аччиғланяпсиз, Николай Степанович. Ахир, мен буни шу ерда, ўзимизнинг орамизда гапиряман... Мен сиз ўйлагандан кўра эҳтиёткорроқман, бу нарсани одамлар олдида гапириб юрмайман, худо сақласин! Халқ ўртасида фан, санъат деҳқончиликдан, тижоратдан, ҳунардан юқори туради деган нотўғри фикр бор. Бизнинг мазҳаб аҳллариининг ризқи-рўзини мана шу таассуб озиқлантиради, бинобарин уни тор-мор келтириш сиз билан менинг ишимиз эмас. Худо сақласин!

Пасьянс ўйнаб ўтирганда ёшларга ҳам тил тегизилади.

— Ҳозирги вақтнинг одамлари жуда хашакилашиб кетди,— дейди уҳ тортиб қўйиб, Михаил Федорович.— Мен бу ерда идеаллар ва бошқа масалалар тўғрисида гапирмайман, лоақал дурустроқ ишлаш, дурустроқ фикр юритишни билсалар ҳам майли эди! «Ғамгин-ғамгин қарайман авлодимизга» деган гап дарҳақиқат тўғри.

— Тўғри, жуда хашакилашиб кетди,— деб қўшилади Катя.— Айтинг-чи, кейинги беш-ўн йил ичида сизда биронта отоқли олим етишганми?

— Бошқа профессорларда аҳвол қандайлигини билмайман, аммо ўзимнинг соҳамда бунақаси хотиримга келмай турипти.

— Шу ёшга киргунча жуда кўп студентларни, ёш олимларингизни, аллақанча актёрларни кўрдим... Хўш? Қаҳрамонга ёки талант эгасига дуч келиш у ёқда турсин, лоақал дурустроқ одамга дуч келиш ҳам менга насиб бўлмади. Ҳаммаёқ сийқалик, нодонлик, қалбакилик билан тўлиб тошган...

Хашакилик тўғрисидаги бу гапларнинг ҳаммаси, ҳар сафар, ўз қизим ҳақида беҳосдан ярамас бир гап эшитиб қолгандек менга таъсир қилади. Даъволарнинг пучлиги ва уларнинг аллақачон сийқаси чиқиб кетган умумий гапларга, чунончи хашакилик, идеалларнинг барбод бўлганлиги, ё бўлмаса гўзал ўтмишни мақташ каби олабўжиларга асосланиши кўнглимга оғир ботар эди. Ҳар қандай даъво, гарчи у аёллар ўртасида айтилса ҳам, мумкин қадар очиқ ифодаланиши керак, акс ҳолда у даъво эмас, виждонли одамларга номуносиб қуруқ фисқ-фасод бўлиб қолади.

Мен кекса бир одамман. Уттиз йилдан бери хизмат қиламан, аммо одамларнинг хашакилашиб кетганини, идеалларнинг йўқлигини сезмайман, шунингдек, ҳозирги замонни ўтмишдан ёмон деб билмайман. Менинг швейцарим Николай эндиги студентларнинг илгаригиларидан фарқи йўқлигини айтади. Унинг бу масаладаги тажрибаси алоҳида қимматга эгадир.

Башарти мендан ҳозирги шоғирдларимнинг нимаси ёқмаслигини сўрасалар, мен бу сўроққа ўйлаб туриб қисқа, аммо етарли даражада аниқ жавоб қайтарардим. Мен уларнинг камчилигини биламан, бинобарин, умумий гаплар билан бош қотиришга менинг ҳеч қандай эҳтиёжим йўқ. Мен уларнинг тамаки чекишини, ичкилик ичишини, кеч уйланишларини ёқтирмайман; ўз ораларидаги очларнинг аҳволига беғамлик ва бепарволик билан қарашлари ва студентларга ёрдам жамиятидан олган қарзларини тўламасликлари ҳам менга хуш келмайди. Улар янги тилларни билишмайди, рус тилида нотўғри сўзлашишади; гигиена дарси берадиган ошнам, студентлар физика дарсини ёмон билганлари ва метеорологиядан тамомила беҳабар бўлганлари учун, ўз дарсини икки ҳисса ортиқ ўқишга мажбур бўлгани тўғрисида куни кеча менга ҳасрат қилиб қолди. Улар янги замон ёзувчиларининг таъсирига, ҳарчанд бу ёзувчилар дуруст бўлмасалар ҳам, тез берилдилар-у, Шекспир, Марк Аврелий, Эпиктет ёки Паскаль каби классикларга бутунлай бепарво қарайдилар. Каттани кичикдан ажратишни билмаслик уларнинг турмушдаги тажрибасизликларидан келиб чиқса керак. Озми-кўпми ижтимоий характердаги қийин масалаларнинг ҳаммасини (масалан, халойиқни кўчирув) тамомила ўзларининг ихтиёрларида бўлган ва уларнинг вазиятларига кўпроқ мос келадиган илмий текшириш ва тажриба

ўтказиш йўли билан эмас, ёрдам варақалари воситаси билан ҳал қиладилар. Мустақиллик, эркинликни ҳис қилиш, шахсий ташаббус фан бобида, чунончи санъат ёки савдо-сотик ишларидагидан кам зарур бўлмагани ҳолда улар жони-диллари билан орденатор, ассистент, лаборант, экстерн бўлишади ва шу фазилатларда қирққа киргунча қолиб кетишга рози бўладилар. Менинг шогирдларим ва дарсимни тингловчи кишилар бор, аммо ёрдамчиларим, ишимни давом этдирувчи шахслар йўқ. Шу тугайли мен уларни севаман, кўнглим қувонади, аммо улар билан фахрланмайман. Ва ҳоказо ва ҳоказолар.

Бу хилда камчиликлар нақадар кўп бўлмасин, иродаси суст ва қўрқоқ одамлардагина умидсизлик, жиртакилик кайфиятини туғдира оладилар. Бу камчиликларнинг ҳаммаси тасодифий ва ўткинчи характердаги камчиликлардир, улар турмуш шароитлари билан чамбарчас боғланган бўладилар; бу камчиликларнинг йўқолиб кетишлиги ёки ўз ўринларини янги камчиликларга бўшатиб беришлари (чунки турмуш камчиликсиз бўлмайди) учун бирон ўн йил кифоя қилади. Ана шунда ҳам бу камчиликлар иродаси бўш кишиларни барибир қўрқита беради. Студентларнинг гуноҳи мени жуда кўп ранжитади, аммо ўттиз йил давомида шогирдларим билан суҳбатлашиш, уларга лекция ўқиш, бир-бирлари билан бўлган муносабатларини кўриш ва уларни ўз доираларидан ташқари кишилар билан таққослаш натижасида юрагимда ҳосил бўладиган шодликлар олдида бу аламлар ҳеч нарса эмас.

Михаил Федорович ғийбат қилади, Катя тинглайди, таниш-билишларни бунчалик ёмонлаш, афтидан беғараз ҳазилга ўхшаб кўрингани билан секин-секин уларни чуқур жарликка тортиб бораётганини ўзлари ҳам сезмай қоладилар. Оддий сўзларнинг бора-бора таҳқир ва ҳақоратга айланиб кетишини, одамларга, ҳатто, туҳмат ёғдира бошлаганларини фаҳмламайдилар.

— Зап қизик одамлар бўлади-да,—дейди Михаил Федорович.—Кеча ўзимизнинг анови Егор Петровичникига борган эдим, қарасам медикларингиздан биттаси ўтирипти, оббохолам, III курс студентларидан бўлса керак. Юзининг бичими Добролюбовникига ўхшаб кетади. Пешонасида донолик аломатлари мавж уради. Сўзлашиб қолдик. «Шунақа гаплар, йигитча. Бир ерда ўқиб қолдим, аллақандай немис — номи хотиримда йўқ — одамнинг миясидан овсарин деган алколоид ясапти» дейман.

Нима деб ўйлайсиз? Чиппа-чин ишонди, бетида, ҳатто, «бизникиларга қойил бўлиб қўй!» деган маънодаги эҳтиром аломатлари кўриниб кетди. Тунов куни театрга борган эдим. Мендан худди бир қатор олдинда, рўпарагинамда, қандайдир иккитаси ўтирипти. Биттаси «бизникилардан», афтидан, юрист кўринади, иккинчиси, пахмоқ соч — медик. Медик қип-қизил маст. Саҳна-пахнанг билан иши йўқ. Бемалол мудрайди, аҳён-аҳёнда қалқиб-қалқиб кетади. Бирон актёр бақриб монолог ўқиб қолгудек бўлса, ёки шунчаки қаттиқроқ гапириб юборса, медик жонивор чўчиб кетади-да, ёнидаги шерингининг биқинига туртиб: «Нима? Ол-жа-но-об, деяптими?» деб сўраб қолади. — Олижаноб, — деб жавоб қайтаради «бизникилардан» бўлган юрист. «Қандингни у-ур! — деб бақиради медик. — Ол-жа-но-об. Қандингни у-ур!», Кўрасизми, бу маст ҳўкиз театрга санъат учун эмас, олижаноблик учун кепти. Унга олижаноблик керак бўлиб қопти.

Катя бўлса Михаил Федоровичнинг сўзини тинглар экан бетўхтов кулади. Унинг қаҳқаҳ уриб кулиши аллақандай ғалати эди: ҳар гал нафас олганида ва нафас чиқарганида худди гармонь чалгандай бир маром ва бир мақомда роса дам олади. Кулганида ҳам ёлғиз бурнининг катаги кулади. Мен бўлсам кайфим қочганидан нима дейишимни билмайман. Тутақиб кетиб, зарда билан сакраб ўрнимдан тураман-да:

— Бўлди, тўхтатинг! Иккалангиз чўлқурбақага ўхшаб, бу ерда ўтириб олиб, нафасингиз билан ҳавони булғата берасизми? Бўлди! — деб бақираман.

Шу сўздан кейин, уларнинг ғийбатни тугатишларини кутмасдан, уйга кетмоқчи бўлиб ўрнимдан тураман. Вақт ҳам кечикиб қолган; соат ўндан ошиб кетибди.

— Мен яна бироз ўтираман, — дейди Михаил Федорович. — Рухсат берасизми, Екатерина Владимировна?

— Рухсат бераман, — деб жавоб қайтарди Катя.

— Вепе¹. Ундай бўлса айтинг, яна бир бутилка вино келтиришин.

Ҳар иккиси шам кўтариб мени даҳлизгача кузатиб чиқишади. Пўстинимни кияётганимда Михаил Федорович менга гапиради:

— Кейинги вақтларда жуда озиб, қариб кетдингиз, Николай Степанович. Сизга нима бўлди? Касалмисиз?

¹ Яхши

— Ҳа, бироз касалман.

— Касал бўлса ҳам боқизмайди...— деб маъюслик билан қўшиб қўяди Катя.

— Нега боқизмайсиз? Шундай ҳам бўладими? Боқсанг боқиламан, деган гап бор, азизим. Уйдагиларга салом айтиб қўйинг, кўпдан бери бора олмаганим учун кечиришсин. Яқинда, чет элга жўнаш олдида хайрлашгани бораман. Албатта, бораман, келаси ҳафтага жўнайман.

Диққатим ошиб, касаллигим ҳақидаги сўзлардан юрагимга ваҳима тушиб, ўзимдан норози бўлиб, Катянинг уйдан чиқаман. «Дарҳақиқат, ўртоқларимдан биронгасига боқизсаммикин?» деб ўз-ўзимдан сўрайман. Ва шу оннинг ўзида, ўртоғим кўкрагимга қулоқ солиб кўргач, индамасдан дераза ёнига кетишини, кейин бироз ўйлаб туриб мен томонга ўгирилишини ва юзидаги ҳақиқат аломатларини сездириб қўймасликка уриниб, бепарво бир оҳангда: «Ҳозирча бирон жиддий нарса топмадим, бироқ, ҳамкор, шундай бўлса ҳам, ишни тўхтатишни маслаҳат бераман...» дейишини кўз олдимга келтираман. Бу нарса мени охириг умидимдан маҳрум қилади.

Кимнинг умид-орзуси йўқ? Энди мен ўз касалимни ўзим аниқлаб, ўзимча шифоланишга киришганимда, вақти-вақти билан нодонлигим зора мени алдаётган бўлса, деб умид қиламан, қонимда топилган оқсил ва қанд моддалари, дилимнинг касаллиги, эрталаблари икки марта баданимга ёйилган шишлар тўғрисида ҳам хато қилаётган бўлсам керак, деб ўйлаб қўяман. Кўнгилга таскин берадиган бирон нарсани учратиб қолиш ниятида, касаллик ваҳимасига тушиб қолган киши сингари зўр бериб терапия дарсликларини ўқийман, кун сайин дориларни олмоштираман. Буларнинг ҳаммаси майда гаплар...

Осмонни хоҳ булут босган бўлсин, хоҳ ой ва юлдузлар чақнаб турсин, мен ҳар сафар Катяникидан қайтганимда кўкка қараб, тез кунда дунёдан ўтишим ҳақида ўйлаб кетаман. Шундай пайтларда менинг фикрларим осмон сингари юксак, порлоқ, кўркам бўлиши керак эди... Афсуски, бундай эмас! Мен ўз тўғримда, хотиним, қизим, Гнеккер тўғрисида, студентлар ва умуман одамлар ҳақида ўйлайман, аммо бу ўйларим ярамас, бачкана ва ўзимни алдайдиган маккор ўйлар бўлади. Менинг айни вақтдаги дунёқарашимни машҳур Аракчеев ўзининг сирдошларидан бирига ёзган хатида айтганидек: «Дунёдаги хайрли нарсанинг бариси ёмонликдан холи эмас, яна бун-

дан ташқари ёмонлик яхшиликдан ҳамма вақт кўп бўлади» деган сўзлари билан ифодалаш мумкин. Яъни ҳамма нарса қабиҳ, яшашнинг фойдаси йўқ, ўтган 62 йиллик умрни хайф кетган деб ҳисоблаш керак. Шу хаёллар миямга келганда тўхтаб қоламан-да, уларнинг тасодифий, ўткинчи ва юзаки хаёллар эканлигига ўзимни ишонтиришга уринаман ва шу оннинг ўзида яна ўйлаб қоламан.

«Модомики, шундай экан, нима учун ҳар оқшом ўша иккита чўлқурбақанинг ёнига боргинг келади?».

Мен бундан кейин Катяникига бормасликка қасам ичаман, аммо эртага барибир яна боришимни ўзим ҳам биламан.

Эшигимнинг қўнғироғини бураётганимда, кейин зинадан чиқаётганимда энди оилам йўқлигини, уни қайтаришга истак ҳам қолмаганини сезаман. Маълум бўладики, миямдаги янги Аракчеев фикрлари тасодифий ёки вақтинча бир нарса эмас, бутун вужудимни қамраб олган бир хасталик экан. Кўнгил тўла алам, юрак тўла ҳасрат, ҳориб-чарчаб, баайни устимга минг пуд юк ортиб қўйилгандек оёқ-қўлларимни аранг қимирлатиб ўринга кирман ва тезда ухлаб кетаман.

Бироздан кейин яна уйқусизлик. . .

IV

Ез келди, турмуш ўзгарди.

Гўзал эрталаб, Лиза уйимга келиб ҳазил билан:

— Юринг, жаноби олийлари, ҳамма нарса тайёр,— дейди.

Жаноби олийларини ташқарига бошлаб чиқиб, извошка ўтказишади-да, аллақерга олиб кетишади. Извошда борар эканман, бекорчиликдан вивескаларни ўнгдан чапга қаратиб ўқийман. «Трактир» сўзидан «риткарт» деган сўз ҳосил бўлади. Биронта баронга боп фамилия бўлар экан, чунончи: баронесса Риткарт. Кейин гўристонни ёқалаб сайхон ердан ўтамиз. Яқин орада ўзимнинг ҳам шу ерда ётишимни билганим ҳолда менга гўристон ҳеч қандай таъсир қилмайди. Кейин ўрмон оралаб юрамиз, сўнгра тагин сайхон ерга чиқамиз. Қизиқарли бирон нарса учрамайди. Икки соатлик йўл юрилгандан кейин жаноби олийларини бир боғ ичидаги уйнинг пастки қаватига олиб киришади-да, деворларига ҳаворанг қоғоз ёпиштирилган шинамгина уйга жойлаштиришади.

Кечаси ҳамон мени уйқусизлик қийнайди, аммо энди эрталаб бедор бўлмасдан, хотинимнинг сўзларини эшитмасдан ўринда ётаман. Мен ухламайман, лекин карахт бўлиб ётаман, бундай пайтларда киши ухлаласа ҳам, туш кўраётганини ўзи сезиб туради. Туш пайтида ўрнимдан тураман-да, ҳар вақтги одатимни қилиб, ишга ўтираман, бироқ энди ишламасдан, Катя юборган сариқ муқовалик француз китоблари билан ўзимни овутаман. Рус авторларининг асарларини ўқиганда, албатта, кўпроқ ватанпарварлик қилинган бўлар эди, аммо, иқрор бўламанки, мен уларнинг асарларини хуш кўрмайман. Иккита-учта кексаларни ҳисобга олмаганда, ҳозирги адабиётнинг ҳаммаси назаримда адабиёт эмас, ҳавас қилмоқ лозим-у, лекин корхонасидан чиққан буюмлардан фойдаланиш унча матлуб бўлмаган бир хил косибчиликдек кўринади. Косибларнинг қўлидан чиққан энг яхши молни ҳам, асл мол деб бўлмайди, «бироқ» сўзини қўшмасдан, уларни чин кўнгилдан мақташга арзимайди. Кейинги 10—15 йил ичида ўқиган янги асарларимнинг ҳаммаси ҳақида ҳам шу сўзни айтишга тўғри келади: булар орасида биронта яхшисини кўрмадим, уларни ўқиганда кишининг «аттанг!» демасдан иложи йўқ. Бир хилида ақл, олижаноблик кўп бўлади, бироқ талант бўлмайди; иккинчисида талант, олижаноблик кўп бўлади, бироқ ақл бўлмайди ва, ниҳоят, яна бир хилларида талант, ақл кўп бўлади-ю, олижаноблик бўлмайди.

Мен француз китобларида талант ҳам, ақл ҳам, олижаноблик ҳам бор демайман. Улар ҳам мени қаноатлантирмайди. Лекин улар рус китоблари сингари кишини зериктирмайди. Ижоднинг асосий элементи бўлган шахсий эркинлик туйғуси француз китобларида кам учрайдиган нарса эмас. Рус авторларида ана шу нарса кўринмайди. Мен биронта янги асарни хотиримга келтира олмайманки, унинг автори биринчи саҳифаданоқ, ўзини ҳар хил шартли тушунчалар ва аҳдномалар билан чулғаб ташлашга уринмаган бўлсин. Биттаси яланғоч бадан ҳақида гапиришдан қўрқади, иккинчиси муккаси билан психологик таҳлилга шўнғиб кетган бўлади, учинчиси «одам бола-сига меҳр-шафқатли бўлишни» даъват қилади, тўртинчиси тенденциозликда айбланиб қолишдан чўчиб, бутун-бутун бетларни атайлаб табиат тасвирлари билан тўлдиради. . . Биттаси ўз асарларида, албатта, мешчанин бўлишни, иккинчиси, албатта, дворянин бўлишни истайди

ва ҳоказолар. Уйдирмачиликда, эҳтиёткорликда авторларга сира тараф йўқ, аммо эркинлик, ўз хоҳишича ёзиш журъати асло кўринмайди, бинобарин бу асарларда ижод ҳам йўқдир.

Айтганларимизнинг ҳаммаси ёлғиз бадий адабиётга тааллуқли гаплардир.

Рус тилида ёзилган жиддий мақолаларга, чунончи, социология, санъат ва бошқа масалалар бобидаги асарларга келсак, мен уларни фақат юрак бетламаганлигидан ўқимайман. Болалигимда ва ёшлик чоғларимда негандир, швейцарлардан, театр капелъдинерларидан жуда қўрқар эдим. Бу қўрқув то шу кунгача юрагимда қолган. Мен ҳали ҳам улардан қўрқаман. Одамларнинг гапига қараганда, тушуниб бўлмайдиган нарса қўрқинчли кўринар эмиш. Дарҳақиқат швейцарлар билан капелъдинерларнинг нима сабабдан бунчалик кеккайган, такаббур ва думоғдор бўлишларини англаш жуда қийин. Жиддий мақолаларни ўқир эканман, мени худди ана шундай номаълум қўрқув босади. Мақола авторларининг ҳаддан зиёда мағрурлиги, ёзувдаги кинояли улуғвор оҳанг, чет эл авторлари ҳақида бетакаллуф гапириш, ўзини билимдон кўрсатиб, устомонлик билан беҳуда нарсаларни валақлаш ва шу каби ҳолларнинг ҳаммаси мени қўрқитади, мен уларни англамайман. Шуларнинг бариси врачларимиз ва табиатшуносларимизнинг асарларини ўқиганда кўзингга яққол кўриниб турадиган камтарлик ва осойишталикка сира-сира ўхшамайди. Ёлғиз мақолаларгина эмас, жиддий рус кишилари томонидан таржима қилинган ёки таҳрир этилган асарларни ҳам ўқолмайман. Сўз бошининг кибрили, улуғвор мазмуни, фикримни бир ерга тўплашга халақит берадиган таржимон изоҳларининг беҳад кўплиги, олий ҳиммат таржимонлар қўли билан мақола ёки китобнинг бошидан то охиригача чочиб юборилган сўроқ аломатлари, қавс ичига олинган «оббо», «ана холос» сўзлари назаримда авторнинг жонига ва мен китобхоннинг мустақиллигига қарши суиқасддек туйилади.

Эксперт сифатида бир кун мени вилоят судига чақиришган эди; танаффус вақтида эксперт шерикларимдан биттаси прокурорнинг маҳбуслар билан қўпол муомала қилаётганини менга кўрсатди, маҳбуслар орасида иккита дурустгина аёл ҳам бор эди. Мен шеригимга бу муомала жиддий мақола авторларининг ўзаро муомалаларидан

қўпол эмаслигини айтдим, ўйлайманки шу жавобим билан ортиқча муболаға қилиб юбормаган бўлсам керак. Дарҳақиқат бу муносабатлар шунчалар қўполки, улар ҳақида гапирганда кишининг юраги ачишади. Авторлар ўзларининг иззат-нафсларини хўрлаб бир-бировларига ва танқид қилаётган ёзувчиларига ортиқ даражада ҳурмат ва эҳтиром кўрсатадилар, ё бўлмаса, аксинча, мен мана бу хотира дафтаримда ҳамда хаёлимда бўлғуси куёвим Гнеккерни беҳурмат қилганимдан беш бадтар бадном қилишади. Одамларни калтабинликда, фикрий бузуқликда ва ҳатто турли жиноий ишларда айблаш — жиддий мақолаларнинг оддий безагидир. Бу эса врачларимизнинг мақолаларида тез-тез оғизга олинадиган *ultima ratio*¹-нинг ўзгинасидир. Масалага бу хилда қараш ёш қаламкашларнинг феъл-атвориға шубҳасиз жуда ёмон таъсир қилади. Шу туфайли кейинги 10—15 йил ичида бадий адабиётимизга қўшилган янги асарлардаги эркак қаҳрамонларнинг арақхўр бўлиши, аёл қаҳрамонларнинг эса етарли даражада ифбатли бўлмаслиги мени заррача таажжублантирмайди.

Француз китобларини ўқир эканман, очиқ турган деразага дам-бадам қараб қўяман; деразадан уйимнинг олдидаги чорбоғчанинг панжараси, икки-уч туп нимжонгина дарахт, чорбоғнинг нариги томонида эса йўл, дала, игнабарг ўрмон кўриниб туради. Мен кўп маҳал кийимлари жулдир-жулдир, оппоқ сочли аллақандай ўғил бола билан қиз боланинг тирмашиб панжарага чиқишларини ва ялтироқ бошимни бир-бирларига кўрсатиб кулишларини томоша қилиб ўтирардим. Уларнинг жовдираган кўзчаларида: «Ановини қара, кал экан!» деган маънони ўқир эдим. Менинг шуҳратим, мартабам билан ҳеч қанақа иши бўлмаган бирдан-бир одамлар фақат шуларгина бўлса керак.

Менинг олдимга одамлар энди ҳар куни келишмайди. Бу ерга фақат Николай билан Петр Игнатъевичнинг келиб-кетишларини айтиб ўтаман. Николай одатда бизникига байрам кунлари келади; у ҳар келганида бирон нарсани баҳона кўрсатса ҳам, аммо асл мақсади мени кўриб кетиш бўлади. Ҳар сафар келганида унинг кайфи жуда баланд бўлади (қиш кунлари ҳеч қачон унинг бундай одати бўлмайди).

¹ Сўнгги далил.

— Хўш, нима хизмат?— деб сўрайман Николайдан, даҳлизга чиқиб.

— Жаноби олийлари!— дейди у қўлини кўксига босиб ва ошиқ кишининг шавқи-завқи билан бетимга термулиб.— Жаноби олийлари! Худо жазомни берсин! Шурда мени чақмоқ уриб ўлдирсин Гаудеамус игитур ювенестус!¹

Шундан кейин у жони-жаҳти билан елкаларимдан, енгларимдан, тугмаларимдан ўпади.

— Университетимизда тинчлик-омонликми?— деб сўрайман ундан.

— Жаноби олийлари! Азбаройи худо...

Николай бўлар-бўлмасга қасам ича бериб, тезда кўнглимга тегади, шундан кейин мен уни ошхонага жўнатиб юбораман, у ерда Николаини обед билан меҳмон қилишади. Петр Игнатъевич ҳам бизникига байрам кунлари, атайдан мени кўргани ва ўз фикрлари устида маслаҳатлашгани махсус келади. Петр Игнатъевич ҳар сафар бизникига келганида оёқларини чалиштиришга, ё бўлмас столга суянишга журъат қилмасдан, одоб сақлаб, озодагина бўлиб, чуқур мулоҳаза ичида стол ёнида ўтиради; то бизникидан кетгунича ҳар хил китоб ва журналлардан билиб олган ва ўз назарида қизиқ ҳамда шавқли кўринган янгиликларни шошилмасдан, сўзларни жой-жойига қўйиб, китоб иборалари билан, бир мақомда сўзлайди. Бу янгиликларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшаган мана бундай воқиалардан иборат бўлади: бир француз бир нимани ихтиро қилган, иккинчи бир немис ҳалиги нарсани аллақачон, яъни 1870 йилда, америкали битта олим томонидан топилганини исботлаб, французнинг сирини фош қилган, учинчи яна бир немис чиқиб микроскопда кўринган нарса пигмент эмас, балки ҳаво пуфакчалари эканлигини исботлаган-у, ҳалиги иккала олимнинг жуда катта хато қилганини кўрсатиб, уларнинг шармандасини чиқарган. Петр Игнатъевич мени кулдирмоқчи бўлиб бирон гап бошлаганида ҳам, гўё диссертация ёқлагандек фойдаланган китобларини батафсил кўрсатиб, журналларнинг чиққан вақти ҳамда сонини ва одамларнинг номини нотўғри айтиб қўймасликка тиришиб, чунончи, соддагина қилиб Пти деб қўя қолмасдан,

¹ Студентлар айтадиган ашуланинг биринчи банди: «Caudeamus igitur, juvenes dum sumus» бу з и б ай т и л г а н (ёшлик чоғларида ўйнаб қолайлик).

албатта, Жан Жак Пти деб, узундан-узоқ ва муфассал сўзлайди. Баъзан бизникида тушки овқатга қоладиган вақтлари ҳам бўлар эди; шундай пайтларда ҳам дастурхон устида ўтирганларнинг диққатини ошириб овқатни еб бўлгунча ўша ғалати воқиаларни сўзлаб ўтирарди. Мабодо Гнеккер билан Лиза унинг олдида фугалар, контрапунктлар ҳақида, Брамс ва Бах тўғрисида гап очиб қолишса, Петр Игнатъевич бошини астагина қўйи солиб, хижолат чекади; менга ва ўзига ўхшаган жиддий одамлар ҳузурида бундай қабиҳ нарсалар тўғрисида гапириши уни уялтиради.

Ҳозирги кайфиятимда бу одамни кўра бериб, сўзларини эшита бериб, кўнглимга уриб кетгандек бўлиши учун унинг суҳбати беш мунут давом этиши кифоя. Бу шўринг қурғурни кўргани кўзим йўқ. Бир мақомдаги майин овози, китоб тили билан гапириши мадоримни қури-тиб ташлайди, ҳикоялари зеҳнимни хитлаштиради... У мени ҳаддан зиёда ҳурмат қилади, мен билан сўзлашганда ҳам фақат кўнглимни кўтариш учун сўзлашади. Мен бўлсам бунинг эвазига, баайни уни сихрламоқчи бўлгандек башарасига тикилиб, ичимда: «Йўқол, йўқол, йўқол...» дейман, аммо сихрим унга кор қилмайди — ўтира беради, ўтира беради, ўтира беради...

Петр Игнатъевич менинг уйимда ўтирганида: «Мен ўлгач шу одамни муқаррар ўрнимга тайинлашади» деган фикр бир нафас хаёлимдан нари кетмайди. Шундан кейин бечора аудиториям гўё булоқлари қуриб қолган бир воҳадек кўзимга кўринади-ю, бу хилда хаёлларнинг тугилишига менинг ўзим эмас, гўё Петр Игнатъевич айбдордек, у билан кўпол муомала қила бошлайман, кейин қовоғимни осилтириб гаплашмай қўяман. Уз одатига кўра немис олимларини кўкларга кўтариб мақташга киришганида, илгаригилардек беғараз ҳазил қилиб қўя қолмасдан, фироқ-думоқ билан:

— Немисларингизнинг ҳаммаси эшакка ўхшайди... — деб тўнғиллайман.

Бир кун марҳум профессор Никита Крилев Пирогов билан Ревелда чўмилиб туриб, сувнинг бениҳоят совуқлигидан аччиғланиб: «Аблаҳ немислар!» деб сўкиниб юборган экан. Менинг Петр Игнатъевичга айтган гапим ҳам худди шунга ўхшар эди. Петр Игнатъевич билан жуда ёмон муомала қиламан. Фақат у жўнаб кетгач, чорбоғ панжараси орқасидан кулранг шляпаси кўзимга

кўриниб-кўриниб қолганида, орқасидан чақириб: «Мени кечир, азизим!» дегим келар эди.

Тушки овқатимиз қишдагидан бадтар кўнгилсиз ўтади. Уша Гнеккер деярлик ҳар куни меникида овқатланади; энди ундан нафратланадиган ва жирканадиган бўлиб қолганман. Илгари унинг сурбетлигига тишимни-тишимга қўйиб чидаб келар эдим, энди бўлса аччиқ-аччиқ гаплар билан узиб-узиб оламан; бу гапларим хотиним билан Лизани уялтиради. Аччиқ устида, кўпинча бемаъни гапларни ҳам айтиб юбораман, кейин бу гапларни нима учун айтганимни ўзим ҳам тушунмайман. Бир кун худди ана шундай бўлди, мен нафрат билан Гнеккернинг башарасига узоқ тикилиб турдим-да, томдан тараша тушгандек тарсиллатиб гапирдим:

Вақти келар шунқорлар ҳам товуқлардан учар паст,
Аммо товуқ булутларга асло парвоз қилолмас...

Бироқ товуқ Гнеккернинг ақли шунқор профессорни-кидан аллақанча ортиқ бўлиши кишига жуда алам қилар эди. Хотиним билан қизимнинг ўзи томонида эканларини билганидан, гўё: «Мияси айнаб қолган чол билан гаплашиб нима қиламан?» дегандай қилиб, заҳарханда сўзларимга риоя юзасидан жавоб қайтармас, ё бўлмаса, қилиқларимга беғараз кулиб қўя қолар эди. Одам боласининг бунчалик пастлашиб кетиши кишини таажжублантиради! Бутун овқат давомида, бир кун келиб Генеккернинг фирибгар бўлиб чиқишини, хотиним билан қизим ўз хатоларини англаб пушаймон бўлишларини, шундан кейин уларни масхаралаб жиғларига тегишни орзу қилишдан асло зерикмас эдим. Ахир, бир оёғим гўрда турганида, бу хилда бемаъни тилаклар миямга келар эди!

Энди бизнинг оилада жанжаллар ҳам бўлиб туради. Илгари бундай ҳодисаларни фақат миш-миш гаплардан билар эдим. Мен учун қанчалик номус бўлмасин, яқинда, обеддан кейин рўй берган шундай воқиаларнинг бирини бу ерда гапириб ўтаман.

Мен ўз уйимда трубка чекиб ўтираман. Қундалик одати бўйича эшикдан хотиним кириб келади, кейин ўтириб олиб, ғанимат иссиқ кунлардан фойдаланиб, ҳозир вақтнинг бўшлигида Харьковга бориб Гнеккернинг қандай одамлигини билиб келиш лозимлигини гапиради.

— Яхши, бориб келаман. . . — деб рози бўламан.

Мендан мамнун бўлган хотиним ўрнидан туриб, эшикка томон юради, аммо шу оннинг ўзида орқасига қайтиб, яна сўз бошлайди:

— Кези келганда яна бир илтимосим бор. Биламанки, аччиғинг чиқади, лекин менинг вазифам сени огоҳлантириб қўйиш. . . Кечирасан, Николай Степанович, ҳамма таниш-билишларимиз, кўни-қўшниларимиз Катяниқига серқатнов бўлиб қолганингни гап қилишяпти. Тўғри, у—доно, ўқимишли хотин, у билан ҳамсухбат бўлиш, албатта, жуда кўнглили, бу ҳақда баҳслашиб ўтиришнинг ўрни йўқ, бироқ шу ёшга келганингда ва бунчалик ижтимоий мавқийинг бўлатуриб, ўшанинг суҳбатидан лаззат олишинг, биласанми, алланечук галати кўринади. . . Бунинг устига номи ҳам булганганки. . .

Бутун қоним бирдан миямдан товонимга уради, кўзларимдан ўт чақнайди, сакраб ўрнимдан тураман ва иккала кўлим билан бошимни ушлаб, ер тепиниб бениҳоят қаттиқ бақираман:

— Мени тинч қўйинг! Тинч қўйинг мени! Тинч!

Эҳтимол башарам жуда даҳшатли тусга кириб, овозим алланечук ўзгариб кетган бўлса керак, чунки хотинимнинг бирдан ранги ўчиб, у ҳам аллақандай ваҳшатли, бениҳоят қаттиқ бақириб юборади. Бизнинг шовқинсуронимизга Лиза билан Гнеккер югуриб киришади, кейин Егор келади. . .

— Мени тинч қўйинг,— деб шанғиллайман.— Йўқолинг? Тинч қўйинг мени.

Оёқларим бутунлай йўққа ўхшаб ивишиб қолади, аллакимнинг кўлига йиқиляётганимни сезаман, кейин қулоғимга бир паст йиғи овози эшитилади, ниҳоят икки-уч соат беҳуш бўлиб ётаман.

Энди Катяга келайлик. У ҳар куни кечга яқин меникига келади. Кўни-қўшниларим, таниш-билишларим, албатта, бу нарсадан беҳабар қолишмайди. У менинг ёнимга бир нафасга кириб, бирга сайр қилгани олиб кетади. Катянинг ўзига қарашли оти ва шу ёз сотиб олинган янгигина шарабан араваси бор. Қисқаси, у жуда бемалол яшайди: яқинда каттагина бир боғни данғиллама уйи билан ижарага олиб, шаҳардаги ҳамма асбоб-анжомларини шу ерга кўчириб келган, иккита оқсоч, битта кучер тутади. . . Мен кўпинча ундан сўраб қўяман:

— Катя, отангининг пулларини совуриб бўлганингдан кейин, қандай кун кўрасан?

— Ушанда бир гап бўлар,— деб жавоб беради у.

— Бу пулларга бир қадар жиддий қараш лозим эди, азизим. Улар яхши одамнинг ҳолол меҳнати билан тўп-ланган.

— Сиз бу ҳақда илгари ҳам айтган эдингиз. Биламан.

Аввал дала йўлидан, сўнгра менинг уйимдан кўриниб турадиган игнабарг ўрмон орасидан юрамиз. Уч-тўрт ойдан кейин ўлиб кетганимдан сўнг бу қарағайлар, арчалар, паррандалар ва осмондаги оппоқ булутларнинг ҳаммаси менинг йўқлигимни сезмасликларини шайтон харчанд қулоғимга шивирлаб турса ҳам, табиат кўзимга ҳамон илгаригидек гўзал кўринади. Катя от ҳайдашни яхши кўради, ҳавонинг яхшилиги, ёнида менинг ўтиришим уни хурсанд қилади. Қайфи чоғ бўлганидан қалтис гапларни гапирмайди.

— Сиз жуда яхши одамсиз, Николай Степанич,— дейди у.— Жуда нодир инсонсиз, саҳнада сизнинг тасвирингизни бера оладиган биронта актёр бўлмаса керак. Мени, ё бўлмаса, Михаил Федоровични ёмон актёр ҳам тасвирлай олади, сизни эса ҳеч ким тасвирлай олмайди. Сизга менинг ҳавасим келади, жуда-жуда ҳавасим келади. Ахир, мен кимман? Кимман, ахир?

У бир нафас ўйлаб туриб, кейин сўрайди:

— Николай Степанич, мен ҳаётда салбий ҳодисаман, а? Тўғрими?

— Тўғри,— деб жавоб қайтараман.

— Ҳм... Нима қилишим керак?

Қандай жавоб қайтарсам экан? «Меҳнат қил», ёки моли-мулкингни фақирларга улаш», ё бўлмаса «кимлигингни англашга ҳаракат қил» дейиш жуда осон, шундай деб айтиш осон бўлганидан, мен унга нима жавоб қайтаришни билмайман.

Терапевт ошналарим беморни даволашни ўргатаётганларида «ҳар қандай айрим ҳодисани индивидуаллаштириш керак» деб маслаҳат берадилар. Дарсликларда энг яхши чора сифатида тавсия этиладиган ва синаб кўриш учун тамомила яроқли топилган жуда кўп тадбирларнинг айрим ҳолларда бутунлай яроқсиз бўлиб чиқишига иқрор бўлиш учун, бу маслаҳатни қулоққа олиш лозим бўлади. Маънавий хасталикка келганда ҳам масала худди шундай.

Бироқ жавоб қайтариш лозим бўлганидан мен унга гапираман:

— Сенинг жуда кўп бўш вақтинг бор, азизим. Албатта, сен бирон нарса билан машғул бўлишинг керак. Агарда ҳавасинг бўлса, дарҳақиқат, яна артистликка кирмақолсанг бўлмайдими?

— Бўлмайди.

— Гапларингнинг мазмунидан, ҳатти-ҳаракатларингдан худди зиён-захмат тортган кишига ўхшайсан. Бу қилиғинг менга ёқмайди, азизим. Ўзинг айблисан. Агар эсингда бўлса, сен ўз ишингни одамларга ва усул-тартибларга аччиғланишдан бошладинг, аммо уларнинг ҳариккисини тузатиш йўлида ҳеч нарса қилмадинг. Сен ёвузликка қарши курашмасдан туриб, чарчаб қолдинг, бинобарин сен кураш қурбони эмас, балки ўз заифлигинг қурбонисан. Тўғри, у маҳалда сен ёш эдинг, тажрибанг йўқ эди. Энди ҳамма нарса бошқача бўлиши мумкин. Рост айтаман, артистликка киргин! Меҳнат қиласан, муқаддас санъатга фойда келтирасан...

— Маккорлик қилманг, Николай Степанич,— деб Катя менинг сўзимни бўлади.— Келинг, биратўла шартлашиб қўяйлик: гапирганда фақат артистлар, актрисалар, ёзувчилар ҳақида гапирайлиг-у, санъатни ўз ҳолига тинч қўяйлик. Сиз жуда яхши ва нодир одамсиз, аммо виждонан санъатни муқаддас деб аташ учун бу соҳада анча нарсани тушунишингиз керак. Санъатни англаш учун сизда на уқув бор, ва на қулоқ. Сиз ҳаминча банд бўлгансиз, шу туйфайли бундай уқувни ортдиришга фурсатингиз бўлмаган. Сирасини айтганда мен санъат тўғрисидаги бу хил гапларни ёқтирмайман!..— деб давом қилади у асабийлашиб.— Ёқтирмайман! Бусиз ҳам уни обдон разиллаштириб юборишган, умрлари зиёда бўлсин, иш қилиб!

— Ким разиллаштириб юборган?

— Анавилар — арақхўрлик билан, газеталар — бетакаллуф муносабат билан, ақлли кишилар — фалсафа билан разиллаштиришган.

— Фалсафанинг бу ўринда ҳеч қандай айби йўқ.

— Бу аниқ. Агар кимда-ким фалсафа сўқса, билингики, у одам ҳеч нарса тушунмайди.

Масаланинг кўнгилга қаттиқ тегадиган гапга бориб қолмаслиги учун, суҳбат мавзуини ўзгартиришга ошиқман, кейин анча ергача индамасдан бораман. Ниҳоят ўрмондан чиқиб, Катянинг боғига йўл олганимизда, яна олдинги масалага қайтиб Катядан сўрайман:

— Сен, ҳар ҳолда, менга жавоб бермадинг: нима учун актриса бўлишни хоҳламайсан?

— Николай Степанич, бу ишингиз, энди, жуда бераҳмлик!— деб бирдан қип-қизариб, қичқириб юборди у.— Сиз ҳақиқатни барала айтиб беришимни истайсизми? Марҳамат қилинг, агар шуни... сиз шуни хоҳлайсиз! Менда талант йўқ! Талантим йўқ, аммо... аммо манманлик катта! Гап шу!

Ўз камчиликларини шу хилда эътироф этиб, юзини тескари ўгириб олди, кейин қўлларининг титроғини яширмоқчи бўлиб силтаб-силтаб отнинг жиловини тортди.

Катянинг боғига яқинлашиб келаётганимизда, узоқдан Михаил Федорович кўриниб қолди,— у дарвоза олдида юриб бетоқатлик билан бизларни кутар эди.

— Яна шу Михаил Федорович!— дейди Катя афсусланиб.— Худо хайрингизни берсин, мени шу одамдан қутқаринг! Жонимга тегди, бемазалашиб кетди... Афти курсин!

Михаил Федорович аллақачон чет элга кетиши керак эди, аммо ҳафта сайин ўз сафарини орқага суриб келади. Сўнгги вақтларда унда аллақандай ўзгаришлар пайдо бўлган: башараси алланечук сўлишиб, илгарилари ҳар қанча ичкиликдан маст бўлмагани ҳолда, энди озгинагина винодан кайфи ошадиган бўлиб қолган, унинг қоп-қора қошлари секин-секин оқара бошлаган. Бизнинг шарабан арава дарвоза олдида тўхтаганида, у ўзининг шодлигини ва бетоқатлигини яширолмайди. Гирдикапалак бўлиб Катя билан мени аравадан тушириб қўяди, тўхтамасдан ҳар хил сўроқлар беради, кулади, қўлларини ишқалайди. Илгарилари фақат унинг қарашида сезиладиган илтижо қилгандай беғараз назар ташлаши энди, бутун юзига ёйилиб кетган эди. У шодланади ва шу оннинг ўзида ўз шодлигидан ўзи уялади, ҳар оқшом Катяникига келишга одатланиб қолганидан ҳам номус қилади ва нима учун келганига биронта бемаъни баҳонани сабаб қилиб кўрсатишга уриниб: «Иш билан шу ўртадан ўтиб кетаётган эдим, кел, бир нафасга кириб чиқай деб ўйладим» каби биронта гапни айтади.

Уччаламиз уйга кирамиз, олдин чой ичилади, кейин стол устида кўпдан менинг кўзимга ўтиришиб қолган икки даста карта, бир бўлак катта пишлоқ, ҳар хил ҳўлмева ва бир бутилка Қрим шампан виноси пайдо бўлади. Сухбатимизнинг мавзуи ҳам янги эмас, ўша-ўша қишда-

ги гаплар. Университетга ҳам, студентларга ҳам, адабиётга ҳам, театрга ҳам бир тил тегизиб ўтилади. Фисқ-фасоддан ҳаво оғирлашади, димиқади, энди бу ҳавони, қишдагидек, фақат иккита чўлқурбақа эмас, биратўла учта чўлқурбақа заҳарлайди. Майин ва ширадор кулги ҳамда гармонга ўхшатиб қаҳқаҳ уришдан ташқари, хизматимизни қилиб турган оқсочнинг баайни водевиллардаги генералларникига ўхшаган ёқимсиз қиқир-қиқир кулиши ҳам эшитилади..

V

Момақалди роқ, чақмоқ, ёмғир ҳамда шамолни бошлаб келувчи ва халқ ўртасида қиёмат кўпти деб аталадиган даҳшатли тунлар бўлади. Менинг шахсий ҳаётимда ҳам бир марта худди ана шундай тун бўлиб ўтган.

Ярим кечадан оққанда уйғониб кетиб, тўсатдан сакраб ўрнимдан турдим. Назаримда, негадир, беҳосдан ўлиб қоладигандек бўламан. Нега бундай? Танамда умр битганлигини кўрсатадиган биронта аломат йўқ, аммо тўсатдан даҳшатли буюк бир шуълани кўриб кўрққандек юрагим ҳовлиқади.

Шошиб-пишиб чироқни ёқаман, графинни кўтариб оғзидан сув ичаман, кейин югурганимча очиқ турган дераза ёнига бораман. Ташқарининг ҳавоси бениҳоят яхши. Пичан ва яна аллақандай нарсанинг хушбўй иси келиб туради. Чорбоғ панжараси, дераза ёнидаги уйқуга толган нимжон дарахтлар, йўл, қоп-қора ўрмон минтақаси кўринади. Ҳаммаёқ жимжит, биронта япроқ шитирламайди, барчаси менга қараб, қандай ўлишимни кутиб турганга ўхшайди...

Мени даҳшат босади. Деразани ёпиб ўринга югураман. Томиримни ушлаб кўраман. Қўлдаги томир бармоққа сезилмагач, томирни иккала чаккамдан, бақбақамдан қидираман, яна қўлимни ушлаб кўраман. Аъзои-баданимни тер босиб пилчираб кетган. Нафас олишим борган сайин тезлашмоқда, вужудим қалтирайди, ичимдаги нарсаларнинг ҳаммаси алғоқ-далғоқ бўлиб кетди. Юзимга, бошимга ўргимчак уяси ёпишаётгандек туйилади.

Нима қилсам экан? Оиламни чақирайми? Йўқ, керак эмас. Хотиним билан қизим ёнимга кирганларида нима қилишларини мен англамайман.

Бошимни ястиқ остига яшириб, кўзларимни юмиб, алланимани кутиб ётаман, жуда-жуда узоқ кутаман...

Белим совқотиб, ичимга тортиб кетаётганга ўхшайди. Ажал, гўё, аста-секин фақат орқа томондан келмоқда.

— Киви-киви!— Жимжит кечада беҳосдан қичқириқ эшитилади, бу товушнинг қаердан эшитилаётганини— ўзимнинг кўкрагимданми ёки кўчаданми — билмайман.

— Киви-киви!

Ё раббий, қандай даҳшат! Бир қултум сув бўлса ичардим-у, бироқ кўзимни очишга, бошимни кўтаришга юрак бетламайди. Менинг қўрқувим—ўлгудек бемаъни эди, чунки нима учун қўрқаётганимни ўзим ҳам сира англамайман: яшашни истаганимданми, ё бўлмаса, шу кунгача тотиб кўрилмаган янги бир алам мени кутаётганлиги учунми—асло тушунмас эдим.

Юқоридан, шифтнинг нариги томонидан бировнинг инграётганими, кулаётганими эшитилади. . . Қулоқ солиб тураман. Бирпасдан кейин зинадан оёқ товуши келади. Қимдир шошганича пастга тушиб кетади, кейин юқорига кўтарилади. Бир нафасдан сўнг оёқ товуши тагин пастдан эшитилади; аллаким эшигим ёнида тўхтаб ичкарига қулоқ солади.

— Қим у?— деб қичқираман.

Эшик очилади, кўзларимни дадил очиб хотинимни кўраман. Унинг ранги ўчган, кўзлари йиғидан қизарган.

— Ухлаётганинг йўқми, Николай Степанич?— деб сўрайди.

— Нима ишинг бор?

— Худо хайрингни берсин, пастга тушиб Лизани бир кўргин. Жуда ғалати бўляпти. . .

— Дуруст. . . яхши. . .— деб минғиллайман, ёлғиз эмаслигимдан бениҳоят мамнун бўлиб.— Яхши, Ҳозир. . .

Хотинимнинг сўзини тинглаб, орқасидан бораман, аммо ҳаяжондан нима деганини англамайман. Унинг қўлидаги шамдан зинапоёга тушган ялтироқ доғлар ликлик ўйнайди. Иккаламизнинг узун-узун сояларимиз титрайди, оёқларим чопонимнинг этагига ўралишиб қолади, нафасим тиқилади, орқамдан, баайни, биров қувлаб келаётгандек, елкамдан ушлаб оладигандек сезилади: «Шу ерда, мана шу зинапоёда ҳозир ўлиб қоламан,— деб ўйлайман.— Ҳозир ўламан. . .» Хайрият зинадан омон-эсон тушдик, италянча дераза қурилган, қоронғи коридордан ўтиб Лизанинг остонасига қадам қўйдик. У ич кўйлақда, яланғоч оёқларини пастга осилтириб кроватда ўтирар ва бетўхтов инграр эди.

— Оҳ, тангрим... Оҳ, тангрим!— деб ғўлдирайди у, хотинимнинг қўлидаги шам нуридан кўзларини қисиб.— Чидалмайман, чидалмайман...

— Лиза, жон болам,— дейман.— Сенга нима бўлди?

Қиз мени кўриб қичқириб юборади ва ўзини бўйнимга ташлайди.

— Меҳрибон отажоним...— дейди ва куйиб-пишиб йиғлайди...— севикли отагинам... якка-ёлғиз меҳрибоним... Билмайман менга нима бўлди... Уртаниб кетдим!

У мени кучоқлайди, бетимдан ўпади, эркаловчи сўзларни пичирлайди. Мен бундай сўзларни қизимнинг оғзидан болалик кунларида эшитар эдим.

— Тинчлан, жон болам, худо хайрингни берсин,— дейман.— Йиғлама. Ўзим ҳам ўртаниб кетяпман.

Мен қизимнинг устига бир нарса ташламоқчи бўлман, хотиним унга сув ичиради, иккаламиз ўрин олдида бетартиб типирлашамиз; елкам билан унинг елкасига туртаман, шу пайт бир маҳаллар биргалашиб болаларимизни чўмилтирганимиз хаёлимга келади.

— Ахир, ёрдам бера қолсанг-чи!— деб ёлворади хотиним.— Бир иложини қилгин!

Қўлимдан нима келади? Ҳеч нарса келмайди. Қизнинг дилида аллақандай оғир дард бор, лекин ҳеч нарса англамайман, шу сабабдан:

— Ҳеч нарса қилмайди... Ҳеч нарса қилмайди... Тузалиб қоласан... Ухла, ухла...— деб валдирайман.

Аксига олиб ҳовлимизда бирдан ит увлаб қолади. Ит аввал қўрқа-пуса, секин-секин, кейин икки хил қилиб, қаттиқ увлайди. Мен итнинг увлаши ёки бойқушнинг сайраши каби аломатларга ҳеч қачон маъно бермас эдим, аммо ҳозир дилим алам билан сиқилади, шу сабабдан мен итнинг увлашини изоҳлашга ошиқаман.

«Бўлмаган гап...— деб ўйлайман.— Бир организмнинг иккинчи организмга таъсири. Менинг қаттиқ асабийлашганим хотинимга, қизимга, итга ўтган, бўлак ҳеч нарса эмас... Бир нарсани олдиндан сезиш, олдиндан билиш ҳам таъсирнинг шу хилда ўтишидан бўлади»...

Лизага дори ёзиш учун бироздан кейин ўз уйимга келганимда, тезда ўлишим ҳақида ортиқ ўйламас эдим, аммо юрагим шу қадар ғаш, шу қадар нохуш эдики, ҳатто бехосдан ўлиб қолмаганимга армон ҳам қиламан: Мен Лизага нима ёзиб беришни ўйлаб анчагача уй ўртасида қаққайиб тураман, шу пайт Лизанинг инграши

босилиб қолади, мен ҳам дори ёзмасликка жазм қиламан, аммо шунга қарамай ҳамон серрайиб тураман...

Ҳамма ёқ жимжит, шунчалик жимжитки, аллақандай ёзувчи айтганидек, ҳатто қулоқларинг шинғиллаб кетади. Вақт жуда секин ўтади. Дераза остидаги ой нури, гўё ёпишиб қолгандек сира қимирламайди... Тонг отишига ҳали анча бор.

Бир пайт чорбоғнинг эшиги гижирлаб очилди, кимдир биров аста-секин келиб, нимжон дарахтлардан биттасининг шохидан синдириб олди-да, ўша билан секингина деразани қоқа бошлади.

— Николай Степанич!— деб пичирлаган овоз эшитилади. Николай Степанич!

Деразани очаман-у, тушимми, ўнгимми, ўзим ҳам тушунмайман: қора кўйлак кийган бир хотин, ёп-ёруғ ойдинда деворга суяниб, дераза остида туради. У кўзларини катта-катта очиб менга қарайди. Бети ой нурида баайни мрамардан ясалгандек нурсиз, мағрур ва сирли кўринади, энгаги титрайди.

— Менман...— дейди у.— Мен... Катя!

Ойдинда ҳамма аёлларнинг кўзи катта ва қоп-қора, одамларнинг бўйи чўзиқ, бетлари рангпар кўринади, шунинг учун Катяни дафъатан танимаган бўлсам керак.

— Нима қилиб юрибсан?

— Кечирасиз,— дейди у.— Нимагадир кўнглим бирдан тоқат қилиб бўлмайдиган ҳасратга тўлиб кетди... Чидалмасдан бу ерга келдим... Деразангиз ёруғ экан, тақиллата қолдим... Кечирасиз... Оҳ, қандай сиқилганимни билсангиз эди! Сиз ҳозир нима қиляпсиз?

— Ҳечнима... Уйқусизлик...

— Мен алланимани сезгандай бўлдим. Майли, арзимаган нарса.

Унинг қошлари чимирилиб кетади, кўзлари ёшдан ялтирайди, бетлари, гўё нурдан порлагандек, кўпдан кўринмаган менга таниш ишонувчанлик ифодалари билан яшнаб кетади.

— Николай Степанич!— дейди у ёлвориб, иккала қўлини менга узатар экан.— Азизим, сиздан ўтинам... ёлвориб сўрайман... Башарти менинг дўстлик муносабатимдан, сизга бўлган ҳурматимдан нафратланмасангиз, битта илтимосимга рози бўлинг!

— Қандай илтимос?

— Менинг пулларимни ўзингизга олинг!

— Ана холос, нималарни ўйлаб чиқарасан! Пулларингнинг менга нима кераги бор?

— Бирор ерга даволаниш учун борасиз... Даволанишингиз керак. Оласизми? Оласиз, а? Азизим, хўп, денг!

У иштиёқ билан менинг бетимга тикилиб қайта-кайта сўрайди:

— Хўпми? Оласизми?

— Йўқ, азизим, олмайман...— дейман.— Раҳмат...

У орқасини менга ўгириб, бошини қуйи солади. Эҳтимол пул тўғрисида бўлак гап очишга йўл қўймайдиган бир оҳангда жавоб қайтарган бўлсам керак.

— Уйингга бориб ухла,—дейман.—Эртага кўришамиз.

— Маълум бўладики, сиз мени ўзингизга дўст билмас экансиз?— дейди у маъюсгина.

— Мен бундай демадим. Бироқ, пулларинг энди мен учун фойдасиз.

— Кечирасиз...— дейди у овозини анча пасайтириб.— Мақсадингизни тушунаман... Менга ўхшаган одамдан... актриса бўлиб ўтган аёлдан пул олишни истамайсиз... Майли, хайр...

У шунчалик тез юриб кетадики, ҳатто хайр дейишга ҳам улгурмай қоламан.

VI

Мен Харьковга келдим.

Ҳозирги кайфиятимга қарши курашиш фойдасиз бўлганидан (бу нарса менинг қўлимдан келмайди ҳам), ҳаётимнинг сўнги кунларини лоақал расмий жиҳатдан бенуқсон бўлишига аҳд қилдим; модомики оиламга нисбатан ноҳақ эканман (буни ўзим ҳам жуда яхши биламан), бундан буён ҳамма нарсани оилам истаганича қилишга ҳаракат қиламан... Харьковга бориш керак бўлса, Харьковга бораман. Бунинг устига сўнги вақтларда ҳар бир нарсага шу қадар бепарвоманки, Харьковгами, Парижгами, ё бўлмаса Бердичевгами, қаерга бориш бўлмасин, мен учун мутлақо бефарқ.

Мен бу ерга соат ўн иккида келиб, бош черков яқинидаги меҳмонхонага қўндим. Вагонда кўнглим анча беҳузур бўлди, шамоллаб қолдим, энди тис нинг хуруж қилишини кутиб, бошимни ушлаганимча кроватда ўтираман. Шу бугуннинг ўзидаёқ таниш профессорларникига бориш керак эди, аммо хоҳиш ҳам, дармон ҳам йўқ.

Бир мўйсафид коридор хизматкори кириб, мендан кўрпа-ёстигим бор-йўқлигини сўрайди. Мен уни бирон беш

минут ушлаб туриб, бу ерга келишимнинг сабабчиси бўлган Гнеккер ҳақида унга бир қанча сўроқ бераман. Хизматкор Харьковда туғилиб ўсган одам экан. Бу шаҳарни ўзининг беш бармогидек билишига қарамай, Гнеккер номида юрадиган биронта оилани эслолмади. Мулклар тўғрисида суриштираман — уни ҳам билмайди.

Коридорда соат бирга жом уради, кейин иккига, сўнг-ра учга... Ҳали кутиб ўтказаетганим ҳаётимнинг охириги ойлари, назаримда, олдинги ҳамма умримдан аллақанча узайиб кетгандек кўринади. Илгари вақтнинг бунчалик секин ўтишига асло чидамас эдим. Бурун вокзалда поездни кутиш тўғри келиб қолганда, ёки имтиҳон олаётганимда чорак соат ҳам жуда-жуда кўп кўринарди. Энди бўлса тун бўйи кроватда қимирламасдан ўтириб, эртага ҳам, индинга ҳам худди ана шундай узун ва бемаъни тун бўлишини ўйлашдан заррача чўчимайман...

Коридорда соат бешга, олтига, еттига жом уради... Қоронғи тушади.

Чакагим лўққиллаб оғрийди — бу нарса тис нинг бошланиш аломатидир. Турли хаёллар билан вақтни ўтказиш ниятида, бепарволик балосига мубтало бўлмаган пайтларимдаги эски фикрларимни эслаб ўз-ўзимдан: «Нима учун мен, отоқли бир одам, тайний советник бўла туриб, мана бу кичкинагина уйда, бегона бировнинг кулранг кўрпаси тўшалган кроватда ўтираман? Нима учун мен жездан ясалган мана бу ярамас қўлюварга қараб, коридордаги пачаваси чиқиб кетган соатнинг тиқир-тиқир товушини эшитиб вақт ўтказаман? Буларнинг ҳаммаси менинг шуҳратимга ва одамлар ўртасидаги олий мавқимига муносибми, ахир?» деб сўрайман. Бу сўроқларимга ўзимдан-ўзим кулиб қўяман. Бир замонлар, ёшлик чоғларимда шуҳратнинг қимматини ҳаддан ташқари ошириб юборганим, донгдор одамлар, гўё алоҳида мавқига эга бўладилар, деб соддалик билан ўйлаганларим энди кулгимни қистатади. Мен машҳур одамман, номим эҳтиром билан тилга олинади, менинг портретим «Нива», «Всемирная иллюстрация» журналларида босилиб чиққан, битта немис журналида, ҳатто, ўзимнинг таржимаи ҳолимни ҳам ўқиганман. Хўш, шуларнинг нима фойдаси бор? Эндиликда бегона бир шаҳарда, бировнинг кроватига кафтим билан оғриқ лунжимни ишқалаб, якка-ёлғиз ўтираман... Оилавий можаролар, ижарахўрларнинг бераҳмлиги, темир йўл хизматчиларининг қўполлиги,

паспорт системасининг ноқулайлиги, буфетлардаги овқатларнинг қиммат ва сифатсиз бўлиши, умумий нодонлик, одамлар ўртасидаги ўзаро дағалликлар ва булардан бошқа санаган билан тамом бўлмайдиган яна бир қанча нарсалар, фақат ўз кўчасида яшайдиган одамларга маълум бўлган ҳар бир мешчанинга қанчалик алоқадор бўлса, менга ҳам ундан кам алоқадор эмас. Мавқимнинг алоҳида аҳамиятга эгаллиги нимадан иборат? Фараз қилайлик, менинг шуҳратим ер юзини босган бўлсин, фараз қилайлик, мен ватанимнинг ифтихорига сазовор бўлган буюк қаҳрамон бўлайин; касалим ҳақида ҳамма газеталарда маълумот босиб туришади, ҳозирнинг ўзидаёқ ёр-дўстларимдан, шогирдларимдан, аҳолидан менга хайрихоҳлик мактублари келиб туради, бироқ буларнинг ҳаммаси бировнинг кроватида ётиб доғу ҳасратда, якка-ёлғизликда ўлиб кетишдан мени қутқариб қололмайди-ку, ахир... Бу тўғри, албатта, ҳеч ким айбли эмас, гуноҳкор бандаман, овозаси кетган номимни сира-сира ёқтирмайман. Назаримда бу ном гўё мени алдаганга ўхшайди. Соат ўнларга бориб кўзим уйқуга кетади, тиснинг хуруж қилишига қарамай анча мириқиб ухлайман, агар мени уйғотмаганларида яна узоқ ухлар эдим. Соат бирдан ўтганда эшик бирдан тақиллаб қолади.

— Ким у?

— Телеграмма.

— Эртага берсангиз ҳам бўларди, — деб аччиғланаман, коридор хизматкоридан телеграммани олатуриб. — Энди мен ухлолмайман.

— Кечирасиз. Чироғингиз ўчмаган экан, уйғоқсиз деб ўйлабман.

Телеграммани очиб даставвал унинг имзосига қарайман: хотинимдан. Унга нима керак экан?

«Кеча Гнеккер Лиза билан яширинча никоҳ қилдирди. Орқангга қайт».

Мен телеграммани ўқиб қўрқиб кетаман, аммо қўрқувим узоққа чўзилмайди. Мени Лиза билан Гнеккернинг қилмишлари эмас, балки никоҳ ҳақидаги лабарга ўзимнинг совуққонлик билан қарашим қўрқитади. Файласуфлар билан асл донишмандлар бепарво бўладилар дейишади. Бу гап нотўғри, бепарволик — руҳнинг фалаж бўлиши, бемаҳал ўлимдир.

Яна ўринга ётаман, тагин қандай хаёллар билан вақтни ўтказсам экан, деб ўйлаб кетаман. Ниманинг ҳам

хаёлини сурар эдим? Билгимда хаёлимдан ўтмаган бирон нарса қолмаган, эндиликда ҳеч нарса менинг фикримни қўзғатишга қодир бўлмаса керак.

Тонг отганда тиззамни қучоқлаб ўринда ўтираман ва бекорчиликдан ўз-ўзимни англашга тиришаман: «Ўз-ўзингни англа» — жуда яхши ва фойдали маслаҳат; афсуски, қадимги одамлар бу маслаҳатдан фойдаланиш усулини кўрсатишни унутган эканлар.

Илгари хаёлимда бирон кимсани ёки ўзимни англаш истаги тугилиб қолганида, инсоннинг ҳамма иши шартли бўлганидан, хатти-ҳаракатни эмас, истагини эътиборга олар эдим. Сен менга истагингни сўзласанг, мен сенинг кимлигингни айтиб бераман.

Энди ўзимни имтиҳон қиламан: мен нима истайман? Мен истайманки, хотинларимиз, болаларимиз, ёр-дўстларимиз, шогирдларимиз, бизнинг номимизни, қайси жамиятга мансублигимизни, ёрлигимизни эмас, оддий инсонлигимизни севсинлар. Яна нима? Истар эдимки, шогирдларим, ишларимни давом этдирувчи бўлсинлар. Тагин нима? Истар эдимки, юз йилдан кейин уйғонсам-у, лоақал, бир кўзим билан бўлса ҳам, фаннинг нима бўлганини кўрсам. Яна ўн йил яшасам... Сўнгра нима?

Сўнгра ҳеч нима. Мен ўйлайман, узок ўйлайман, аммо бошқа ҳеч нарсани ўйлаб тополмайман. Қанчалик ўйламайин, фикрим қанчалик кескин ишламасин, иштакларимда алақандай муҳим нарсанинг, алақандай жўла аҳамиятли нарсанинг йўқлиги менга маълум бўлади. Менинг фанга бўлган иштиёқимда, яшашни орзу қилишимда, шу алпозда бировнинг кроватида ўтиришимда ва ўз-ўзимни англашга интилишимда, ҳар нарсалар ҳақида ҳосил қилган фикр, сезги ва тушунчаларимда, шуларнинг ҳаммасини жамғариб бир ипга боғлайдиган алақандай умум бир нарса йўқ. Менинг ҳар бир сезгим ва ҳар бир фикрим ўз ҳолича алоҳида-алоҳида яшайди. Фан, театр, алабиёт, шогирдларим ҳақидаги барча мулоҳазаларимда ҳамда хаёлимда чизиладиган жамики тасвирларда энг моҳир аналитик ҳам умумий гоё ёки тирик инсоннинг тангриси деб аталадиган нарсани тополмайди.

Моломикни шу нарса йўқ экан, демак ҳеч нарса йўқ.

Бундай қашшоқликда, илгари ўзимнинг дунёқарашим деб юрган ва ҳаётимнинг мазмуни ҳам шодлиги деб қаралган жамики нарсаларнинг остин-устун бўлиши ва тилка-тилкаси чиқиб учиб кетиши учун жиддий бир

хасталик, ўлим ваҳимаси, шароит ва одамларнинг таъсири етарли эди. Шу туфайли ҳаётимнинг сўнгги ойларини фақат қулларга ҳамда ваҳшиларга муносиб бўлган хаёл ва сезгилар билан хиралаштириб қўйганим, ҳозирда эса бепарво бўлиб тонг отганини сезмасдан ўтиришим, тааж-жубланарлик нарса эмас эди. Модомики инсонда ташқи таъсирларнинг ҳаммасидан юқори ва кучли нарса бўлмас экан, нафсамбирини айтганда, арзимаган тумов унинг тинчлигини йўқотиб, ҳар бир паррандани кўзига бойқуш қилиб кўрсатади, ҳар бир товуш унинг қулоғига итнинг увлаши бўлиб эшитилади. Шундай бўлгач, унинг бутун пессимизм ёки оптимизми, буюк фикрлари ва арзимаган орзулари билан бирга фақат касалликнинг ташқи ифодаси бўлиб қолади, холос.

Мен энгилдим. Модомики шундай экан, фикр юритишни давом этдиришга, мунозара юритишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Оқибат нима бўлишини жим ўтириб, сабр билан кутаман.

Эрталаб коридор хизматкори чой билан маҳаллий газетанинг бир сонини олиб киради. Мен наридан-бери биринчи бетдаги эълонларни, бош мақолани, газета ва журналлардан кўчириб босилган парчаларни, хроникани ўкиб чиқаман. . . Жумладан хроника бобида мана шундай хабарга кўзим тушади: «Кеча курьер поезда билан отоқли олим ва муҳтарам профессор Николай Степанович фалончи Харьковга келди ва фалон меҳмонхонага қўнди».

Чамаси, донгдор номлар, бу ном эгалари ара-тнумагани ҳолда, алоҳида яшамоқ учун яратилса керак. Энди менинг номим бамайлихотир Харьковда кезиб юради; бироқ уч ойдан кейин олтин ҳарфлар билан қабр ҳайкалига ёзиб қўйилган бу ном, қуёш сингари порлаб туради — бу, менинг устимни пўпанак ўт босган вақтда бўлади. . .

Эшигим аста-аста тиқиллайди. Қимнингдир менга иши чикиб колган бўлса керак.

— Ким у? Қиринг!

Эшик очилади, мен ҳайронликдан бир қадам орқага тисланиб шошиб-пишиб чопонимнинг этагини бекитаман. Қаршимда Катя турар эди.

— Салом,— дейди у, зинадан чиққанидан оғир нафас олиб.— Кутмаган эдингизми? Мен ҳам. . . мен ҳам шу ерга келдим.

Ўтириб олгач менга қарамасдан, тутила-тутила гапида давом этади:

— Нега саломлашмайсиз? Мен ҳам бугун келдим... Сизнинг шу меҳмонхонада эканлигингизни билиб олдингизга келдим.

— Сени кўрганимга беҳад хурсандман,— дейман, елкаларимни қисиб,— лекин жуда ҳайрон қолдим... Сенинг келишинг, баайни, томдан тараша тушгандек бўлди... Нима қилиб юрибсан?

— Менми? Шундай... Отландим-у, келавердим.

Иккаламиз жим бўлиб қолдик. Кейин у тўсатдан шиддат билан ўрнидан туриб, менга томон юради.

— Николай Степанич! — деди у, ранги оқарган ҳолда қўлларини кўксига қўйиб.— Николай Степанич! Мен бу аҳволда ортиқ яшай олмайман! Яшай олмайман! Ёлғиз худо ҳақи, тезроқ, шу оннинг ўзида менга айтинг: нима қилайин? Айтинг, нима қилишим керак?

— Мен нима ҳам деярдим? — деб ҳайрон бўлиб жавоб қайтараман.— Ҳеч нарса дея олмайман.

— Ёлвориб сўрайман, гапиринг ахир! — дейди нафаси тикилиб ва аъзойи-бадани титраб.— Қасамёд қилиб айтаманки, ортиқ бундай яшай олмайман! Тоқатим қолмади!

У ўзини стулга ташлаб, ўкириб йиғлайди. Бошини орқага осилтириб, қўлларини майиштиради, оёқларини типирчилатади; шляпаси бошидан тушиб кетиб, резинка ипга осилиб қолади, сочлари тўзғиб кетади.

— Менга ёрдам қилинг! Ёрдам қилинг!— деб ялинади у.— Сира-сира тоқатим қолмади.

Сафар сумкасидан дастрўмолини олади, дастрўмол билан бирга бир қанча хатлар ҳам қўшилиб чиқади. Хатлар тиззасидан полга тушиб кетади. Мен уларни йиғиштириб оларканман, биттасида Михаил Федоровичнинг қўлини таниб қоламан: шу хат ичида беҳосдан аллақандай «эҳтирос...» деган сўзни ўқиб қолдим.

— Мен сенга ҳеч нарса айтолмайман Катя,— дейман.

— Ёрдам беринг! — дейди у, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб қўлимдан ўпар экан.— Ахир, сиз менинг отам бўласиз, якка-ю ягона ҳамроҳим бўласиз! Ахир, сиз доносиз, билимдонсиз, кўп умр кўргансиз, устоз бўлгансиз! Айтинг: мен нима қилай?

— Виждонан айтаман, Катя, билмайман...

Мен хижолат ичида эсанкираб қолдим, Катянинг оқ-фиғонлари жонимдан ўтиб кетди, зўрға тик турар эдим.

— Кел, Катя, нонушта қиламиз,— дейман зўрма-зўраки илжайиб,— бўлди, йиғлама!

Кейин шу оннинг ўзида эшитилар-эшитилмас кўшиб кўяман:

— Мен яқинда ўламан, Катя...

— Лоақал бир оғиз сўз айтинг, бир оғизгина! — деб йиглайтич кўлларини менга узатиб. — Мен нима қилай?

— Ғалатисан-а... — дейман ғўлдираб. — Ажаб қизик! Шундай ақлли бўлатуриб, қилиб ўтирган ишингни қара! Йиглаб ўтирибсан-а...

Ўйни суккут босади. Катя сочларини тузатиб, шляпасини кияди, кейин хатларни рижимлаб сумкачасига тикади; бу ишларнинг ҳаммасини шошилмасдан, индамай қилади. Унинг юзини, кўкрагини, қўлқопларини кўз ёшлари хўл қилиб юборган. Аммо чеҳраси энди совуқ, қовоғи солинган эди... Мен унинг бетига қараб туриб, ўзимнинг унга нисбатан бахтли бўлганимдан уялиб кетаман. Файласуф оғайниларим умумий гоё деб атайдиган тушунчани, мен фақат ҳаётимнинг сўнгги кунларида, ўлим олдида англадим. Бу киз бечоранинг руҳи бир умр, ўла-ўлгунча азоб-уқубатда ўтади-ку, ахир!

— Кела қол. Катя, нонушта қиламиз, — дейман.

— Йўқ, раҳмат, — дейди у совуққина.

Яна бир нафас жимликда ўтади.

— Харьков менга ёқмади, — дейман. — Жуда кўримсиз. Аллақандай ёқимсиз шаҳар экан.

— Тўғри, анча... хунуқ шаҳар... Мен бу ерга бир нафасга келган эдим... Йўл-йўлакай... Шу бугуннинг ўзида жўнаб кетаман.

— Қаерга?

— Қримга, йўғ-е, Кавказга.

— У ерда қанча турасан?

— Билмайман.

Катя ўрнидан туради, совуққина плжайиб, бетимга қарамасдан менга қўлини узатади.

«Бундан чиқди, дафн маросимимда бўлмас экансанда?» деб сўрагим келади. Бироқ у, башарамга қарамайли, қўли, баайни, бировнинг қўлига ўхшаш совуқ эди. Мен уни, бир сўз айтмасдан, эшикка қадар кузатиб қоламан... Ана, эшигимдан чиқди, орқасига қарамасдан узун коридордан борар эди... Орқасидан қараб турганимни муқаррар билади, муйилишда қайрилиб қараса керак.

Йўқ, қарамади. Қора кўйлаги сўнгги марта кўзга кўринди, оёқ товуши тиңди... Хайр, бебаҳо говҳарим!

ГУСЕВ

I

Кеч бўлди, тезда қоронғи тушади.

Хизматдан бўшаган оддий солдат Гусев койкадан қаддини кўтариб секин гапиради:

— Биласанми, Павел Иванович? Сучанда битта солдат уларнинг кемаси сузиб бораётганда каттакон балиққа урилиб кетганини, балиқ кеманинг тагини ёриб юборганини айтди.

Гусев гапирган қайси тоифаданлиги номаълум одам, унинг сўзини эшитмагандек, индамай ўтиради. Уни кема касалхонасида ҳамма Павел Иванович деб атайдди.

Яна жимлик чўқади... Арқонлар орасида шамол кезади, паррак сувни шапиллатади, тўлқин пишқиради, койкалар гижирлайди, аммо буларнинг ҳаммасига қулоқ аллақачон одатланиб қолган, шу сабабли теваракдаги ҳамма нарса уйқуга толгандек, жимжитдек туйилади. Юрак сиқилади. Кун бўйи карта ўйнаган анови учта бемор-икки солдат ва битта матрос аллақачон ухлаб қолишган, алаҳлашади.

Чайқалиш бошланадиганга ўхшайди. Гусевнинг койкаси, худди нафас олаётгандек дам кўтарилиб, дам пастга тушиб туради... Бир нарса полга тушиб жаранглаб кетди: эҳтимол кружка тушгандир.

— Шамол занжирини узди...— дейди Гусев, қулоқ солиб.

Бу сафар Павел Иванович йўталиб қўяди-да, гижини келиб жавоб беради:

— Дам кема балиққа урилиб кетди, дейсан, дам шамол занжирини узди дейсан... Шамол ҳайвонмидики, занжирини узади?

— Одамлар шундай дейишади.

— Одамлар ҳам сендақа нодон. . . Улар нималарни гапирмайди? Киши ўз калласи билан иш қилиши, фикр юритиши керак. Тентак одам.

Павел Иванович денгиз касалини кўтаролмайди. Чайқалиш бошланганда, одатда, унинг зардаси қайнайди, арзимаган нарсага тажанг бўла беради. Гусев эса тажангланнишга ҳеч бир асос йўқ деб тушунади. Чунончи балиқнинг, ё бўлмаса занжирини узган шамолнинг қандай ажойиботи бор? Эҳтимол ўша балиқ тоғдек катта, сирти осетрникига ўхшаган қаттиқдир; шунингдек дунёнинг чеккасидаги тошдан қилинган қалин деворларга ёвуз шамолларни занжирлаб қўйилган бўлса ҳам ажаб эмас. . . Агар улар занжирини узмаган бўлса, нимага оёғи куйган товукдек денгизда зир югуради. Башарти уни занжирлаб қўйилмаган бўлса, тинчиганда шамол қарга кетади?

Гусев тоғдек катта балиқлар, занг босган йўғон занжирлар ҳақида узоқ ўйлайди, кейин у зерикади. Туғилиб ўсган ерлари хаёлига келади; Узоқ Шарқда беш йил хизмат қилиб, энди ўз уйига қайтаётган эди. Кўзига қор босган каттакон ҳовуз кўринади. . . Ҳовузнинг бир томонида жигарранг чинни заводи бор, унинг баланд мўрисида бурқираб-бурқираб булутдай қора тутун чиқади; ҳовузнинг иккинчи томони — қишлоқ. . . Қишлоқнинг четидаги бешинчи ҳовлидан укаси Алексей чана ҳайдаб чиқди; унинг орқасида оёғига катта пийма кийган ўғли Ванька, қизи Акулька ўтиришади, қизининг оёғида ҳам пиймаси бор. Алексей шира кайф, Ванька кулиб ўтирибди, аммо Акульканинг бети кўринмайди — ўраниб олган.

«Сайр пайти эмас, болаларни совуққа олдириб қўяди. . .» — деб ўйлайди Гусев, кейин шивирлаб, — Худоё ўзинг уларга ақл-фаросат бер, ота-оналарини ҳурмат қилсинлар, ақл-фаросатлари ота-оналариникидай бўлсин. . .

— Бунга янги тагчам қўйиш керак, — деб дўриллаб алаҳлайди касал матрос. — Ҳа, шундай!

Гусевнинг хаёли бўлинади, кейин бирдан ҳовуз ўрнига кўзсиз каттакон ҳўкизнинг каласи кўринади, от билан чана эса энди юрмасдан, қоп-қора тутун орасида чирпирак бўлиб айланади, бироқ Гусев қариндошларини кўрганига хурсанд бўлади. Шодлигидан нафаси тиқилади, бадани жимирлашади, бармоқлари титрайди.

— Худо кўришни насиб қилган экан! — деб алаҳлайди ва шу оннинг ўзида кўзини очиб қоронғида сув ахтарилади.

Сувни ичиб яна ётади, юриб кетаётган чана, ундан кейин кўзсиз ҳўкиз калласи, тутун, булут тагин кўзига кўринади. . . Тонг отгунча аҳвол шу.

II

Қоронғида олдин кўкимтир думалоқ нарса кўринади — бу гардиш дарча эди; сўнгра Гусев ёнидаги койкада ётадиган Павел Ивановични секин-секин таний бошлайди. Бу одам ётганида нафаси қисилганидан ўтирган ерида ухлар эди. Унинг бети ниҳоятда заҳил, қирра бурни узун, бениҳоят озиб кетганидан кўзлари катта-катта кўринади; чаккалари ич-ичига кириб кетган, соқоли сийрак, сочи жуда узун. . . Ўзи баринми, савдогарми, ёки мужикми, башарасидан асло билиб бўлмайди. Чеҳрасидан ва сочининг узунлигидан ёвфонхўр монахга ўхшаб кетади, гапларига қулоқ солиб турсанг, монахга ҳам ўхшамайди. Йўталнинг зўридан, ҳавонинг димлигидан, касалининг оғирлигидан у обдон ҳолдан кетган, зўрға-зўрға нафас олади, қуриб қолган лабларини қимирлатади. Гусев бетига қараб турганини пайқаб, унинг томонига ўгирилди-да:

— Мен фаҳмлай бошладим. . . Ҳа. . . Мен энди ҳамма нарсани жуда яхши англаяпман, — дейди.

— Нимани англаяпсиз, Павел Иванович?

— Мана нимани англаяпман. . . Сизлардек оғир касалларни бир ерда тинчгина даволаш ўрнига диққинафас, иссиқ, бетўхтов чайқалиб турадиган мана бу пароходга тиқиб қўйганлари, хуллас сизларни ўлимга судрайдиган бу шароитнинг ҳаммаси менга жуда ғалати туйилар эди, энди мен бу ишларнинг барисини англадим. . . Ҳа. . . Докторларингиз ташвишдан қутилиш учун сизларни пароходга топширишган. Сиз хайвонлар билан бош оғритиб юриш жонларига теккан. . . Сиз уларга пул тўламайсиз, туриш-турмушингиз даҳмаза, борди-ю ўлиб қолсангиз ҳисоб-китоб ишларини чалкаштирайсиз — хуллас ғирт ҳайвонсиз! Сизлардан қутилиш эса внча қийин эмас. . . Бунинг учун факат биринчидан, виждон ва одамгарчилик бўлмаса, иккинчидан, пароход бошлиқларини алдашни уддаланса бас. Биринчи шартни ҳисобга олинмаса ҳам бўлади, чунки биз бу соҳада шайтонга дарс берамиз, иккинчисига келсак, озгина устомонлик билан иш битади. Тўрт

юзта соғлом матрос ва солдатлар орасида бешта бемор кўзга кўринмай кетади; шундай қилиб пароходга қувиб киритишган, соғлом одамларга қўшиб юбориб, тўс-тўполонда ҳеч нарсани сезмасдан наридан-бери санаб чиқишган, пароход жўнаганда қарашадик, палубада умри тугаб қолган фалажлар, сил касаллар чўзилиб ётипти...

Гусев Павел Ивановичнинг гапларига тушунмайди, мени уришяпти, шекилли, деб ўзини оқлашга тутинади:

— Мен дармонсизликдан палубада ётиб қолдим, бизларни баржадан пароходга ўтказишаётганда жуда совқотган эдим, — дейди.

— Бу қандай қабоҳат! — деб давом қилади Павел Иванович. — Энг муҳими шундаки, бундай узоқ йўлга чидаш бера олмаслигингни билатуриб сизларни пароходга ўтказишган. Фараз қилайлик, Ҳинд океанига қадар борасиз, у ёғи нима бўлади? Уйласанг ваҳминг келади... Ҳалол, бенуқсон хизматга мишнатдорлик шуми?!

Павел Иванович кўзларини чақчайтиради, жирканиб башарасини буриштиради, ҳаллослаб нафас олар экан:

— Ана шунақаларни газетага уриб, тит-питини чиқарсанг! — дейди.

Иккита касал солдат билан бир матрос атлақачон уйғониб карта ўйнашар эди. Матрос койкада ёнбошлаб ётибди, солдатлар бўлса жуда ноқулай аҳволда полда унга яқин ўтиришибди. Битта солдатнинг ўнг қўли боғланган, бармоқларига бутун бошли шапка ўраб қўйилган эди, шу сабабдан у картани ўнг қўлига ёки тирсагига қистириб қўйиб, чап қўли билан юради. Пароход қаттиқ чайқалмоқда. Уриндан туришнинг, чой ичишнинг, дори ютишнинг асло иложи йўқ.

— Сен деншчик бўлиб ишлаганмисан? — деб сўрайди Павел Иванович Гусевдан.

— Худди шундай, деншчик бўлиб ишлаганман.

— Ё раббий, ё раббий! — дейди Павел Иванович бошини ғамгинлик билан чайқаб. — Бир одамни уй-жойдан айириб, ўн беш минг чақирим ерга келтириб, кейин сил касалига мубтало қилинса, ахир... ахир, нима учун бундай қилишадн? Уни биронта капитан Копейкинга ёки мичман Диркага деншчик қилиб бериш учунми? Мантиқни кўринг!

— Бу ишнинг ҳеч оғирлиги йўқ, Павел Иванович. — Эрталаб туриб этикларни тозалайсан, самовар қўясан, уйни йиғиштирасан, кейин ҳеч қандай иш қолмайди. По-

ручик кун бўйи план чизади, сен бўлсанг хоҳла — ибодат қил, хоҳла—китоб ўқи, хоҳла—кўчага чиқиб айланиб кел. Худо ҳар кимга шундай кунни насиб қилсин.

— Ҳа, жуда соз! Поручик план чизади, сен бўлсанг кунузукун ошхонада ўтириб юртингни, ота-онангни ўйлайсан. Планмиш... гап планда эмас, одам боласининг ҳаётида! Инсон дунёга икки марта келмайди, умрни аяш керак.

— Тўғри айтасиз, Павел Иванович, ёмон одамга ҳеч ерда кун йўқ, уйида ҳам, хизматда ҳам, агар сен тўғриликча яшасанг, катталарнинг айтганини қилсанг, ким ҳам сенга озор беради? Хўжайинларнинг ҳаммаси ўқиган одам, ўзлари тушунишадн... Беш йил мобайнида бирон марта карцерда ўтирмадим, аммо калтак еганман, у ҳам, худога шукур, бир мартадан ортиқ бўлмаган...

— Нимага калтак егансан?

— Муштлашганимга. Қўлим жуда югурук, Павел Иванович, ҳовлимизга тўртта хитой кирган эди, билмайман ўтин олиб келишганмиди — эсимда йўқ. Обдон зерикиб ўтирган эдим, ҳаммасини дўндириб дўппосладим, бу лаънатилардан биттасининг бурнидан қон оқиб кетди... Поручик деразадан қараб турган экан, аччиғланиб қулоқ чаккамга туширди.

— Бемаъни, ярамас одам экансан... — деб пичирлади Павел Иванович. — Ҳеч гапга тушунмайсан.

Пароходнинг чайқалишидан у ниҳоят ҳолдан кетиб, кўзини юмди, унинг боши гоҳ орқасига ташланар, гоҳ шилқ этиб кўкрагига тушар эди. Бир неча марта ётмоқчи ҳам бўлди, аммо нафаси тиқилиб ётишнинг иложи бўлмади.

— Сен тўртта хитойни нимага дўппосладинг? — деб сўради Павел Иванович бироз туриб.

— Шундай. Ҳовлига киришган эди, урдим.

Шу сўздан кейин ўртага жимлик чўкади. Қартабозлар қизишиб, сўкишиб, икки соатга яқин ўйнашадн, ниҳоят пароходнинг чайқалиши уларнинг ҳам тинқасини қуритади. Ҳаммаси ўйинни йиғиштириб жой-жойларига ётишадн. Гусевнинг кўзига яна катта ҳовуз, завод, қишлоқ, юриб, кетаётган чана кўринади... Ванька яна кулади, қизи тушмагур Акулька бўлса гўё: «Ҳой, халойиқ, менинг пиймам Ваньканикидақа эмас, янги» дегандек пўстинини очиб, оёғини кўрсатиб ўтиради.

— Олти ёшга қадам қўйган бўлса ҳам, ақл кирмайди! — дейди Гусев алаҳлаб. — Оёғингни тарвақайлатиб

ўтиргунча, бориб солдат амакингга сув келтирсангчи. Сенга бир нарса бераман.

Ана, Андрон елкасига чақмоқ милтиқ осиб, отган қуёнини кўтариб келяпти, мункиллаб қолган яҳудий Исайчик унинг орқасидан эргашиб қуённи бир кулча совунга алмашиб олмоқчи бўлади; ана, даҳлизда қора ғунажинча, ана, Домна кўйлак тикиб ўтириб, негадир, йиғлайди, кейин яна кўзсиз ҳўкиз калласи, қоп-қора тутун кўринади.

Юқорида аллаким қаттиқ қичқириб юборди, бир қанча матрослар югурганча ўтишиб кетди. Палубадан каттакон бир нимани судраб ўтишганга ёки аллақандай нарса синганга ўхшайди. Яна югуриб ўтишди. . . Бирон фалокат юз бермадимикан? Гусев бошини кўтариб қулоқ солади. Иккита солдат билан матрос яна карта ўйнайди; Павел Иванич лабларини қимирлатиб, жимгина ўтиради. Ҳаво жуда дим, сира-сира нафас олиб бўлмайди, юрак куяди, сув бўлса илиқ, кўнгилни айнитади. . . Пароходнинг чайқалиши асло босилмайди.

Қартабоз солдатнинг аҳволи бирдан жуда ғалати бўлиб қолади. У ғиштинни топпон дейди, ўйиннинг ҳисобини чалкаштириб, картани қўлидан тушириб юборади, кейин ваҳима аралаш бемаъни илжайиб, ҳаммага бир-бир қарайди.

— Мен ҳозир, оғайнилар. . . — деб полга чўзилади.

Ҳамма ҳайрат ичида унга гап қотади, у жавоб қайтармайди.

— Степан, аҳволинг ёмонми? А? — деб сўрайди қўли боғлиқ иккинчи солдат.— Попни чақирайликми? А?

— Сув ичанг яхши бўлади, Степан. . . — дейди матрос.— Ма, биродар, ич.

— Нимага кружкани шақир-шуқур тишига урасан? — деб аччиғланади Гусев.— Қанақа бефаҳмсан ўзинг, кўрмайсанми?

— Нима?

— Нима! — деб мазах қилади Гусев.— Нафаси ўчди, ўлиб қолди! Нима, нимамиш! Худоё товба қилдим, қандай нодон одамлар бор-а! . .

III

Пароход ортиқ чайқалмайди, шу сабабли Павел Иваничнинг ҳам анча кайфи чоғ. Энди у аччиғланмайди. Чехраси мағрур, жўшқин ва истеҳзоли кўринади. Баша-

расидан гўё: «Мен сизга ҳозир бир гап айтаманки, кула-кула ичагингиз узилади» демоқчи бўлади. Гардиш дарчани очиб қўйишган, Павел Ивановичга шабада уриб турибди. Ҳар хил товушлар, пароход паррагининг сувни шапиллатгани эшитилади... Деразанинг теккинасида ёқимсиз ингичка овоз чиқариб аллаким минғирлаб ўтиради: эҳтимол биронта хитой ашула айтаётгандир.

— Мана, ҳозир биз йўлдамиз,— дейди Павел Иванович истеҳзо билан илжайиб,— Яна бирон ойдан кейин Россияга ҳам етамиз. Шунақа гап, ҳурматли жаноби нодонлар. Мен Одессага бориб, у ердан тўппа-тўғри Харьковга жўнайман. Харьковда адабиётчи ошнам бор. Ушанинг уйига бораман-да: қани, биродар, хотин-халажнинг ошиқ-машуқлиги ва табиат манзараларидан баҳс этадиган қабиҳ сюжетларингни вақтинча йиғиштириб қўйиб, икки оёқлик ифлоснинг кирдикорини фош қил... Мана сенга мавзу... дейман.

Бир нафас алланимани ўйлаб туради-да, кейин:

— Гусев, биласанми, мен уларни қандай лақиллатдим? — дейди.

— Кимни, Павел Иванович?

— Ановларни-да... Фаҳмляяпсанми, бу пароходда фақат биринчи класс билан учинчи класс бор экан, шуниси қизиқки, учинчи классда юришликка ёлғиз мужикларга, яъни беор одамларга рухсат берилар экан. Мабодо устингда пиджагинг бўлиб, сал-пал баринга ёки буржуйга ўхшаб кетсанг, биринчи классда кетишга мажбур экансан. Қорнинг ёрилиб ўлсанг ҳам беш юз сўлкавойни тўлар экансан. Нега бундай тартибларни ўрнатдингиз? деб сўрадим улардан. Эҳтимол шу йўл билан рус интеллигенциясининг эътиборини кўтармоқчи бўларсиз? «Асло ундай эмас,— деб жавоб қайтаришди менга.— Учинчи классда дуруст кишиларнинг туриши асло мумкин бўлмаганидан сизни ўша жойга қўймаймиз, мен сизга айтсам, у ер жуда ярамас, жуда расво-да». Шундайми? Дуруст одамларга бунчалик ғамхўрлик кўрсатганингиз учун миннатдорман. Аммо нима бўлмасин, у ер яхшими, ёмонми, чўнтагимда беш юз сўм пулим йўқ. Мен пошшоликнинг газнасини урган эмасман, келгиндиларни қийнаб ишлатган эмасман, контрабанда билан шуғулланган эмасман, ҳеч кимни уриб ўлдирган эмасман, бинобарин ўзингиз ўйлаб кўринг, биринчи классда совлат тўкиб ўтиришга, айниқса ўзимни рус интеллигенти ҳисоблашга менинг

нима ҳақим бор? Бироқ улар тўғри сўзга тушунишмайди. Шунинг учун ҳийла ишлатишга тўғри келди. Узун чопон, каттакон этик кийиб олдим, кейин ўзимни мастликка солиб, афти-башарамни бадбуруш қилиб агентнинг ёнига бордим-да: «Қани, паттангни бер, жаноби олийлари...» дедим.

— Узингиз қайси тоифадансиз? — деб сўради матрос.

— Руҳоний тоифаданман. Отам поп бўлган, жуда ҳалол одам эди. Дунё зўравонларининг бетига ҳақиқатни шартта-шарпта айтарди, шу туфайли жуда кўп жафо чеккан.

Павел Иванич гапира-гапира чарчади, ҳарсиллаб қолди, шунга қарамай, ҳамон сўзида давом этар эди:

— Шундай, мен ҳам ҳақиқатни ҳар доим одамнинг бетига айтаман... Мен ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан ҳайиқмайман. Бу жиҳатдан мен билан сизларнинг ўртангизда жуда катта фарқ бор. Сизлар нодон, сўқир, ғариб одамларсиз, ҳеч нарсани кўрмайсиз, кўрган нарсангизнинг маъносига тушунмайсиз... Агар сизга шамол занжирини узади, дейишса, ўзингизни ҳайвон, печенег дейишса, чиппа-чин ишонасиз; биров гарданингизга туширса унинг қўлини ўпасиз; енот пўстин кийган бирон махлуқ бори-йўғингизни талаб, кейин чойчақага уч мири ташласа «қани, қўлларини берсинлар, хўжайин» деб турасиз. Ҳаммангиз жабр-жафо тортган, хўрланган одамларсиз... Менинг йўригим бошқа. Мен ақл билан яшайман. Осмонда учиб юрган лочин ёки қирғий сингари мен жамики нарсани кўраман, ҳамма нарсани тушунаман. Мен камолга етган исённинг ўзгинасиман. Зулмни кўрсам — исён қиламан, риёкорни ва мунофиқни кўрсам — исён кўтараман, тантана қилаётган чўчқани кўрсам — исён қиламан. Мен асло енгилмайман, ҳар қандай испан инквизицияси ҳам менинг овозимни бўғолмайди. Шундай... Тилимни кесиб олсалар, имо-ишора билан исён қиламан, зиндонга қамаб, устимдан шуваб ташласалар, ўша ердан туриб шундай чинқираманки, овозим бир чақирим ерга етади, ё бўлмаса очликдан ўзимни ўлдираман, токи уларнинг қора виждонларига яна бир пуд юк қўшилсин, борди-ю мени ўлдирсалар, арвоҳ бўлиб кўзларига кўринаман. Ҳамма танишбилишларим менга: «Феълингиз жуда ёмон, Павел Иванич!» дейишади. Мен феълимнинг ёмонлигидан гурурланаман. Узоқ Шарқда уч йил хизмат қилдим-у, ўзимдан кейин юз йилга татийдиган хотира қолдирим: уришмаган

одамим қолмади. Россиядаги ёр-дўстларим: «келма» деб ёзишади. Мана мен қасдма-қасдликка бораман... Ана, ҳаёт кечириш бундай бўлади. Шуни ҳаёт деб аташ мумкин.

Гусев гапга қулоқ солмасдан, деразага қараб ётади. Кўзни қамаштирувчи иссиқ қуёш нурига кўмилган тиниқ, феруза сувда битта қайиқ чайқалиб турипти, қайиқнинг ичидаги яланғоч хитойлар канарейка солинган қафасларни юқори кўтариб:

— Сайрайди! Сайрайди! — деб қичқиришади.

Иккинчи қайиқ келиб, турган қайиққа урилди, пар билан юрадиган катер ғизиллаб ўтиб кетди. Ана, яна қайиқ кўринди: битта семиз хитой унинг ичида чўп билан гуруч еб ўтирибди. Сув секин-секин чайқалади, унинг тепасида оппоқ балиқчи қушлор эринибгина у ёқдан бу ёққа учишиб юради.

«Ана шу семизнинг гарданига туширсанг...» деб ўйлади Гусев, бақалоқ хитойга қараганча эснар экан.

Гусев мудрайди, унинг назарида бутун борлиқни мудроқ босганга ўхшайди. Вақт шунчалик тез ўтадики, кун ўтганини, қоронғи тушганини киши сезмай қолади... Энди пароход жойидан кўзғолиб, аллақерга йўл олган эди.

IV

Икки кун ўтади. Павел Иванович энди ўтиролмади, фақат ётади. Унинг кўзлари юмуқ, бурни сўппайиб қолганга ўхшайди.

— Павел Иванович! — деб чақиради Гусев. — Ҳой, Павел Иванович!

Павел Иванович кўзларини очиб, лабини қимирлатади.

— Аҳволингиз оғирми?

— Унчалик оғир эмас... — деб жавоб қайтаради у, нафаси тиқилиб. — Қайтангга... дурустман... Кўрдингми, ётадиган ҳам бўлиб қолдим... Аҳволим анча яхши...

— Хайрият, Павел Иванович, худога шукур.

— Ўзимни сизлар билан таққослаб кўрсам, сиз шўринг қурғурларга раҳмим келади. Менинг ўпкам соғлом, бу йўтал бўлса қориндан чиқяпти... Қизил денгизнинг у ёқда турсин, мен дўзахингга ҳам дош бераман! Бунинг устига ўзимнинг касалимга ҳам, дори-дармонларга ҳам танқидий назар билан қарайман. Сизлар бўлсангиз... Сизлар нодонсиз... Аҳволингиз оғир... Жуда-жуда оғир!

— Пароход чайқалмайди, ҳамма ёқ жимжит, бироқ, ҳаммомдек дим, иссиқ; сўзлашишгина эмас, киши ҳатто бировнинг гапини эшитишга ҳам қийналади. Гусев тиззасини қучоқлаб, бошини иккала тиззасига қўйиб, туғилиб ўсган ерларини ўйлаб ўтиради. Ё раббим, ҳаво шундай димки, қорни, совуқни эслаш қандай гаштли! Чанани қўшиб йўлга чиқасан; отлар тўсатдан, бир нимадан ҳуркиб, чанани олиб қочади. . . Йўл демай, зовур демай, тепа демай, бутун қишлоқ бўйлаб, музлаган ҳовузлардан ўтиб, заводни ёқалаб, кейин сайхон ердан худди қутиргандек пишқириб суриб боради. . . «Ушла! — деб бақиршади томоқларини қириб завод одамлари ва йўловчилар.— Ушла!». Ушлаб нима қилишади! Майли изғирин шамол бетга урсин, қўлларни ачиштира син, отларнинг туёғидан сачраган қорлар шапкаларга, ёқага, бўйинга, кўкракка тушсин, майли чана таги фижирласин, от абзаллари узилиб-узилиб кетсин, гўрларнинг тагига! Чана ағдарилиб кетса-ю, сен зарб билан учиб бориб башаранг билан қор ғарамига тушсанг, кейин ўрнингдан турганинда ҳамма ёғинг олпоқ қорга беланган, мўйловингдан сумалаклар осилиб турса, қандай гаштли бўлади! Бир маҳал қараб-санки, шапканг ҳам йўқ, қўлқопинг ҳам йўқ, камаринг бўлса ечилиб кетипти. . . Одамлар қотиб-қотиб кулади, итлар вовуллайди. . .

Павел Иванич бир кўзини салгина очиб Гусевга қарар экан.

— Гусев, хўжайиннинг ўғирлик қилармиди? — деб сўрайди. . .

— Ким билади дейсан, Павел Иванич! Бундай ишлардан бизлар беҳабармиз, сездиришмайди.

Шундан кейин анчагача ҳеч ким гапирмайди. Гусев хаёл суради, алаҳлайди ва дамба-дам сув ичади. Сўзлашга ҳам, бировнинг гапини эшитишга ҳам мадори қолмайди, ҳатто битта-яримтанинг гапга солиб қолувидан қўрқади ҳам. Бир соат, икки соат, уч соат ўтади; кеч бўлади, қоронғи тушади, аммо у ҳеч нарсани сезмайди, қимирла-масдан совуқни хаёл суриб ўтиради.

Лазаретга аллаким киргандек бўлди, ғовур-ғувур товушлар эшитилди, беш минут ўтар-ўтмас яна ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди.

— Жойи жаннатда бўлсин, ўзи ярлақасин, — дейди қўли боғланган солдат. — Анча безовта одам эди!

— Нима? — деб сўрайди Гусев. — Қимни?

— Улиб қолди. Ҳозир юқорига олиб чиқиб кетишди.

— Ҳай, майли,— деб мингиллайди Гусев эснар экан.—
Жойи жаннатда бўлсин.

— Сен нима дейсан, Гусев? — деб сўрайди бироз су-
кунатдан кейин қўли боғлиқ солдат.— У жаннатга кира-
дими, ё кирмайдими?

— Қимни сўраяпсан?

— Павел Ивановични.

— Киради... Анча қийналди. Яна шуниси ҳам борки,
руҳонийлар тоифасидан экан, попларнинг уруғ-аймоғи
кўп бўлади. Хайри-худои билан арвоҳини тинчитишади.

Қўли боғланган солдат Гусевнинг койкасига ўтириб,
эшитилар-эшитилмас:

— Сенинг ҳам дунёдан насибанг узилипти, Гусев,—
дейди.— Россияга етолмайсан.

— Доктор ёки фельдшер шундай дедими? — деб сў-
райди Гусев.

— Бировнинг айтиши шарт эмас, кўриниб турипти...
Уладиган одам башарасидан маълум. Овқат емайсан,
ичмайсан, жуда озиб кетдинг, бетингга қараган киши
кўрқиб кетади. Сил қурғур ёмон бўлади-да. Бу гапларни
сени безовта қилиш учун айтаётганим йўқ, балки поп
келиб, дуо ўқисин, дейсанми... Башарти пул-мулинг бўл-
са, бош офицерга топшириб қўйсанг яхши бўлар эди.

— Уйга хат ёзмаганман... — деб уҳ тортади Гусев.—
Улиб кетсам, улар билишмайди.

— Билишади,— дейди касал матрос дўриллаб.— Улган-
нингни кема дафтарига ёзиб қўйишади, Одессага боргани-
мизда ҳарбий бошлиққа хат юборилади, у одам бу хатни
вилоятга ёки, билмайман, тагин қаерга ҳам юборади.

Бундай сўзлардан Гусевнинг юрагига ваҳима тушади,
аллақандай бир орзу уни толиқтира бошлайди. Бу қан-
дай орзу экан? Гусев сув ичади, тинчланмайди; гардиш
дарчага бўйнини чўзиб иссиқ, нам ҳавони ютади — яна
бўлмайди, қишлоғини, совуқни ўйламоқчи бўлади — кўнг-
ли таскин топмайди. Ниҳоят, яна бир минут шу лазаретда
турса нафаси қисилиб ўладиганга ўхшайди.

— Аҳволим танг, биродарлар... — дейди у.— Юқори-
га чиқаман... Худо ҳақи, бир олиб чиқинглар!

— Хўп,— деб рози бўлади қўли боғлиқ солдат.—
Узинг юролмайсан, мен кўтариб бораман. Бўйнимга осил.

Гусев солдатнинг бўйнидан кучоқлайди. Солдат соғ
қўли билан Гусевнинг белидан маҳкам ушлайди-да, юқо-

рига олиб чиқиб кетади. Палубада ҳарбий хизматдан бўшатилган солдат ва матрослар ғужанак бўлиб ухлашар эди. Улар шунчалик кўпки, қадам босиб бўлмайди.

— Тикка тур,— дейди қўли боғланган солдат секингина,— этагимдан ушлаб аста-аста орқамдан бора бер...

Тун қоп-қоронғи. На палубада, на мачталарда ва на теварак-атроф — денгизда чироқ кўринади. Пароходнинг худди бурнида, ҳайкалга ўхшаб, соқчи қотиб турибди, бу одам ҳам баайни уйқуга кетганга ўхшайди. Бамисоли пароход ўз ҳолига қолдирилган-у, истаган томонга кетаётгандек туйилади.

— Павел Ивановичи энди денгизга ташлашади...— дейди қўли боғлиқ солдат.— Қопга тикишади-ю, сувга улоқтиришади.

— Ҳа, бу ернинг тартиби шунақа.

— Уйингда ўлсанг, ерга кўмишгани яхши, албатта. Ҳеч бўлмаса, онанг қабринга келиб, йиғлаб-йиғлаб кўнглини бўшатиб кетади.

— Тўғри айтасан.

Гўнг билан бичаннинг ҳиди бурунга урди. Борт яқинида бошини осилтириб бир неча буқа турибди. Бир, икки, уч... саккизта! Ана, кичкинагина от ҳам бор. Гусев уни силамоқчи бўлиб қўлини узатади. От бошини силкитиб, тишларини тиржайтириб Гусевнинг енгидан тишламоқчи бўлади.

— Лаънати...— деб аччиғланади Гусев.

Солдат иккаласи аста-секин пароходнинг бурун томонига ўтишади, кейин бортнинг ёнида туриб, гоҳ юқорига, гоҳ пастга индамай қараб туришади. Юқори — бепоён осмон, тип-тиниқ юлдузлар, тинчлик ва осойишталик худди қишлоқдаги уйининг ўзгинаси, пастда эса — зулмат ва бесаранжомлик. Баланд-баланд тўлқинлар нега пишқиради — билиб бўлмайди. Қайси бир тўлқинга қарасанг, ҳар қайсиси қолганларидан юқори кўтарилишга, бошқасини қувиб етишга, янчиб кетишга интилади; унинг устига оппоқ яғринини яшнатиб учинчиси бостириб келади; бу ҳам олдинчилари сингари даҳшатли, ўшалардек ўхшовсиз.

Денгизда на ақл бор ва на шафқат. Кема бироз кичикроқ бўлиб, қалин-қалин темирлардан қилинмаганида, тўлқинлар ҳеч қандай раҳм-шафқат қилмасдан уни парча-парча қилиб, на авлиёсига ва на гуноҳкорига қарамасдан, ичидаги одамларнинг ҳаммасини ютиб юборарди.

Кеманинг важоҳати ҳам жуда ёқимсиз, жуда даҳшатли. Бурундор баҳайбат бу махлуқ йўлидаги миллионлаб тўлқинларни қирқиб, кесиб илгарига интилади. У на зулматдан, на шамолдан, на масофадан, на ёлғизликдан қўрқади — ҳеч нарсани назар-писанд қилмайди. Башарти денгизда ҳам одамлар бўлганда, бу баҳайбат махлуқ ҳам на авлиёсини ва на гуноҳкорини фарқ қилмай, ҳаммасини мажағлаб ташларди.

— Қаерда кетяпмиз? — деб сўрайди Гусев.

— Билмадим. Океан бўлса керак.

— Ер кўринмайди...

— Ер қаёқда! Одамларнинг гапига қараганда фақат етти кундан кейин кўрар эканмиз.

Иккала солдат фосфор шуъласини сочаётган оқ кўпикларга қараб индамасдан хаёл суриб туришади. Жимликни дастлаб Гусев бузади.

— Ҳеч қандай қўрқинчли нарса йўғ-у,— дейди у,— аммо бироз ваҳимаси бор, гўё қоронғи ўрмонда ўтирганга ўхшайсан, башарти ҳозир битта қайиқни сувга тушириб, офицер менга юз чақирим ерга бориб балиқ овлаб келишни буюрса, индамасдан борар эдим. Ё бўлмаса, фараз қилайлик, бирон одам ҳозир сувга тушиб кетса, мен ҳам унинг кетидан ўзимни ташлардим. Немисга ёки хитойга овора бўлиб ўтирмасдим, аммо мўминни, албатта, қутқарардим.

— Улимдан қўрқасанми?

— Қўрқаман. Рўзгоримга ачинаман. Уйдаги укамнинг, биласанми, мазаси йўқ: пияниста, хотинини бекорга ура беради, ота-онамни ҳурмат қилмайди. Менсиз ҳамма нарса барбод бўлади, худо кўрсатмасин, ота-онам сарсон-саргардон бўлиб қолади. Бас энди, биродар, оёқларим толиб кетди, бу ер жуда дим экан... Юр, ухлаймиз.

v

Гусев лазаретга қайтиб келиб койкага ётди. Уни илгаригидек номаълум орзу толиқтирар эди. Аммо нима истаганини ўзи ҳам билмайди. Кўкраги сиқилади, мияси гувиллайди, оғзи шунчалик қуриб қолганки, ҳатто тилини ҳам қимирлатолмайди. Гоҳ мудраб кетади, гоҳ алахлайди, босинқирашдан, йўталдан, димликдан тинкамадори қуриб эрталабга яқин қаттиқ ухлаб қолади. Туш

кўрса казармада печдан эндигина нонни олишган эмиш, у бўлса печь устига чиқиб олиб, кейин супурги билан баданига уриб, буғланар экан. Шу алпозда у икки кун ухлайди, учинчи кун туш пайтида юқоридан иккита матрос тушиб, уни лазаретдан олиб чиқиб кетади.

Уни парусинага ўраб, тикишади, оғир бўлсин учун кафаннинг ичига ўтхонанинг иккита темир панжарасини ҳам солишади. Гусевнинг танаси кафанда баайни сабзига ёки турпга ўхшайди: бош томони йўғон, оёқ томони ингичка... Қуёш чиқишидан олдин унинг ўлигини палубага чиқариб, тахтага ётқизишади; тахтанинг бир учи пароходнинг бортига қўйилган, иккинчиси табуретка устидаги яшчикда туради. Теварак-атрофда ҳарбий хизматдан бўшатирилганлар ҳамда пароход матрослари шапкаларини ушлаб туришади.

— Карамли парвардигоро,— деб бошлайди поп,— абадий шони-шарафлар бўлсин.

— Омин!— дейди учта матрос.

Ҳарбийдан бўшатирилганлар ва кемадаги матрослар чўқинишар экан, денгиз тўлқинига қараб қўйишади. Одамнинг парусинага ўралгани, унинг ҳозир сувга отилиши ғалати туйилади. Наҳотки тақдир шундай бўлса?

Поп Гусевнинг устидан тупроқ сочиб, унга таъзим қилади. Одамлар дуо ўқишади. Вахта қоровули тахтанинг учини кўтаради, Гусев сирғаниб бориб, боши билан пастга учиб кетади, кейин ҳавода бир айланади-ю, шўлп этиб сувга тушади. Унинг ҳамма ёғини кўпик қоплайди, бир нафас тўрға ўралиб олганга ўхшаб кўринади, кейин тўлқинларда кўздан ғойиб бўлади.

У жуда тез чўкади. Тагига етиб борармикин? Денгизнинг чуқурлиги тўрт чақирим келади, дейишади. Саккиз-ўн сажин чуқурлашгандан кейин секин-секин чўка бошлайди, гўё қаерга боришини ўйлаётгандек, бир меёрда чайқалади, ниҳоят сувнинг оқимиغا дуч келиб, тезроқ бир томонга силжийди.

Бир маҳал йўлда лотсман деб аталадиган кичкина балиқчалар галасига йўлиқади. Қоп-қора жисми кўриб балиқлар тақатақ тўхтайдди, сўнгра ҳаммаси бирдан орқага айланиб, ғойиб бўлади. Бир минут ўтар-ўтмас улар ёйдек келиб яна Гусевга ёпирилишади-да, кейин унинг атрофида вижир-вижир сузишади.

Шундан сўнг иккинчи қора жисм кўринади. Бу— акула. У мағрур, гўё Гусевни кўрмагандек, истар-истамас

сузиб келиб мурданинг остида тўхтайти, ўлик унинг устига чўкади. Ундан кейин акула қорнини юқорига қилиб айланиб олади, тип-тиниқ илиқ сувда бироз нозланиб, қатор-қатор тишли оғзини оқистагина очади. Лотсманлар қимирламасдан, ҳайрат билан нима бўлишини кутиб туришади. Акула тана билан ўйнашиб бўлгач, истар-истамас оғзини унга тутайди-да, тишини секингина теғизади, шу пайт парусина бошидан охиригача йиртилади; битта темир панжара лотсманларни қўрқитиб, акуланинг бикинига тегиб, денгизнинг тагига тушиб кетади.

Худди шу маҳал юқорида, ғарб томонда осмонга булут ёйилади; булутлардан биттаси тантанали маросимда қуриладиган дарвозага, иккинчиси—шерга, учинчиси—қайчига ўхшайди. . . Булутларнинг остидан кўкимтир кенг шуъла чиқиб, осмоннинг ўртасигача чўзилиб боради; бироздан кейин унинг ёнига бинафша, сўнгра сариқ, ниҳоят пушти шуъла қўшилади. . . Кўк юзи тиниқ оч бинафша рангга киради. Океан мана бу ажойиб, кўркам осмонга қараб, олдин қовоғини солиб олади, аммо кўп ўтмай ўзи ҳам шундай майин, шундай ёқимли, шундай қувончли, жўшқин тусга кирадики, буни инсон тилида нима деб аташни ҳам киши билмайди.

ИЗОҲЛАР

ЧИНОВНИКНИНГ УЛИМИ

Дастлаб «Смерть чиновника (случай)» сарлавҳаси билан «Осколки» журналида босилган, 1883, № 27, 2 июль. Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан ўзининг 1886 йилда Петербургда чиққан «Пестрые рассказы» тўпламига ва 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

ШУМ БОЛА

Дастлаб «Скверный мальчик (Рассказы для маленьких дачников)» сарлавҳаси билан «Осколки» журналида босилган, 1883, № 30, 23 июль. Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

СПРАВКА

Дастлаб «Ошибка» сарлавҳаси билан «Осколки» журналида босилган, 1883, № 36, 3 сентябрь. Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

СЕМИЗ ВА ОРИҚ

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1883, № 40, 1 октябрь. Имзо: А. Чехонте. Автор баъзи ўтгартишлар билан «Пестрые рассказы» тўпламига ва яна тузатишлар билан 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

МОСКВАДАГИ ТРУБНАЯ МАЙДОНИДА

Дастлаб «В Москве на трубе» сарлавҳаси билан «Будильник» журналида босилган, 1883, № 43. Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

ОРДЕН

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1884, № 2, 14 январь. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва озгина стилистик тузатишлар ҳамда қисқартиш билан 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

РЕПЕТИТОР

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1884, № 6, 11 февраль Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва озгина ўзгартишлар билан 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

МАНСАБ ДАРАЖАСИ УЧУН ИМТИҲОН

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1884, № 28, 14 июль. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва стилистик ўзгартишлар билан 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ХИРУРГИЯ

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1884, № 32, 11 август. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

ХАМЕЛЕОН

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1884, № 36, 8 сентябрь. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

НИҚОБ

Дастлаб «Noli me tangere (Из жизни провинциальных козырей)» сарлавҳаси билан «Развлечение» журналида босилган, 1884, юбилей номери, 27 октябрь Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

КАПИТАН МУНДИРИ

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1885, № 4, 26 январь. Имзо: А. Чехонте. Автор озгина ўзгартиш билан «Пестрые рассказы» тўпламига ва яна тузатишлар билан 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

ҲАММОМДА

Ҳикоянинг биринчи боби «В бане» сарлавҳаси билан дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1885, № 10, 9 март. Имзо: А. Чехонте. Иккинчи боби дастлаб «Будильник» журналида «Относительно женихов» сарлавҳаси билан босилган, 1883, № 42. Имзо: А. Чехонте. Автор ҳикоянинг икки бобини ҳам 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига ишлаб киритган.

ЙИЛҚИБОП ФАМИЛИЯ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1885, № 183, 7 июль Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

ОВЧИ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1885, № 194, 18 июль. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва озгина ўзгартиш билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ЕВУЗ НИЯТЛИ КИШИ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1885, № 200, 24 июль. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва озгина ўзгартиш билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ЖОНСИЗ ТАНА

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1885, № 247, 9 сентябрь. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва озгина ўзгартиш билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

УНТЕР ПРИШИБЕЕВ

Дастлаб «Петербургская газета»да «Кляузник (сценка)» сарлавҳаси билан босилган, 1885, № 273, 5 октябрь. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва ишланган ҳолда 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

УЙҚУ ХУМОРИ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1885, № 289, 21 октябрь. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва ишланган ҳолда 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ҚАЙҒУ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1885, № 324, 25 ноябрь. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва қисқартишлар билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ЕШ БОЛАЛАР

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1886, № 19, 20 январь. Имзо: А. Чехонте. Автор «Пестрые рассказы» тўпламига ва озгина ўзгартиш билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ҲАСРАТ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1886, № 26, 27 январь. Имзо: А. Чехонте. Автор озгина ўзгартиш билан «Пестрые рассказы» тўпламига ва кўпгина ўзгартиш билан 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

ФАЛВА

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1886, № 33, 3 февраль. Имзо: А. Чехонте. Автор анчагина ўзгартиш билан 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

АНИЮТА

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1886, № 8, 22 февраль. Имзо: А. Чехонте. Автор баъзибир ўзгартишлар билан «Пестрые рассказы» тўпламига ва анчагина ўзгартиш билан 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

ҲАЗИЛ

Дастлаб «Сверчок» журналида босилган, 1886, № 10, 12 март. Имзо: Человек без селезенки. Ишланган ҳолда автор 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

АГАФЬЯ

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1886, № 3607, 15 март. Имзо: А. Чехов. Автор қисқартиришлар билан ўзининг «В сумерках» тўпламига, СПб, 1887, ва 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

БАҲОРДА

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1886, № 81, 24 март. Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

МУДҲИШ ҲОЛ

«Новое время» газетасида босилган, 1886, № 3621, 29 март. Имзо: Ан. Чехов. Автор озгина қисқартиш билан «В сумерках» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ГРИША

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1886, № 14, 5 апрель. Имзо: А. Чехонте. Ишланган ҳолда, автор, 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ХОНИМЛАР

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1886, № 16, 19 апрель. Имзо: А. Чехонте. Ишланган ҳолда, автор, 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ТАНИШ ЭРКАК

Дастлаб «Немножко боли (уличный случай)» сарлавҳаси билан «Осколки» журналида босилган, 1886, № 18, 3 май. Имзо: А. Чехонте. Автор анчагина стилистик тузатишлар билан 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ХОР АРТИСТКАСИ

Дастлаб «Певичка» сарлавҳаси билан «Осколки» журналида босилган, 1886, № 27, 5 июль. Имзо: А. Чехонте. Анчагина ўзгартиш билан «Путь-дорога» номли илмий-адабий тўпламда босилган, СПб. 1893. Автор, 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

УЎҚИТУВЧИ

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1886, № 3723, 12 июль. Имзо: Ан. Чехов. Ишланган ҳолда, автор, 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

СЕРТАШВИШ МЕҲМОН

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1886, № 190, 14 июль. Имзо: А. Чехонте. Автор «В сумерках» тўпламига ва баъзи қисқартишлар билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

1-КЛАСС ПАССАЖИРИ

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1886, № 3765, 23 август. Имзо: А. Чехов. Автор 1891 йилда чиққан «Пестрые рассказы» тўпламининг 2-нашрига ва баъзи қисқартишлар билан 1901 йилда чиққан 4-том Асарлар тўпламига киритган.

ҲАЕТ ИКИР-ЧИКИРЛАРИ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1886, № 267, 29 сентябрь. Имзо: А. Чехонте. Стилистик тузатишлар билан автор 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

БАДФЕЪЛ ОДАМЛАР

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1886, № 3810, 7 октябрь. Имзо: Ан. Чехов. Ишланган ҳолда автор 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

СУДДА

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1886, № 3814, 11 октябрь. Имзо: Ан. Чехов. Автор «В сумерках» тўпламига ва озгина ўзгартиш билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ФАЛАТИ ОДАМ

Дастлаб «Бука» сарлавҳаси остида «Осколки» журналида босилган, 1886, № 43, 25 октябрь. Имзо: А. Чехонте. Баъзи ўзгартишлар билан «Журнал для всех»да босилган, 1898, № 12. Автор 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ОРЗУЛАР

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1886, № 3849, 15 ноябрь. Имзо: А. Чехов. Автор «В сумерках» тўпламига ва баъзи тузатишлар билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ҲОДИСА

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1886, № 323, 24 ноябрь Имзо: А. Чехонте Автор «В сумерках» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ВАНЬКА

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1886, № 354, 25 декабрь. Имзо: А. Чехонте. Автор 1889 йилда Петербургда чиққан «Детвора» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 4-том Асарлар тўпламига киритган.

ДУШМАНЛАР

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1887, № 3913, 20 январь Имзо: Ан. Чехов. Автор «В сумерках» тўпламига ва озгина тузатиш билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ЖАҲОЛАТ

Дастлаб «В потемках» сарлавҳаси билан «Петербургская газета» да босилган, 1887, № 25, 26 январь. Имзо: А. Чехонте. Автор анчагина ишлаб, 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ПОЛИНЬКА

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1887, № 32, 2 февраль. Имзо: А. Чехонте. Автор ишлаб 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ВЕРОЧКА

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1887, № 3944, 21 февраль. Имзо: Ан. Чехов. Автор озгина тузатиш билан «В сумерках» тўпламига ва яна тузатишлар билан 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

РУЗА АРАФАСИДА

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1887, № 52, 23 февраль. Имзо: А. Чехонте. Автор ишлаб 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

МУШТИПАР

Дастлаб «Осколки» журналида босилган, 1887, № 9, 28 февраль Имзо: А. Чехонте. Автор ишлаб 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

УИДА

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1887, № 3958, 7 март. Имзо: Ан. Чехов. Автор «В сумерках» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ВОЛОДЯ

Дастлаб «Его первая любовь» сарлавҳаси билан «Петербургская газета»да босилган, 1887, № 147, 1 июнь. Имзо: А. Чехонте. Автор яна таҳрир қилиб 1890 йилда Петербургда чиққан ўзининг «Хмурые люди» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

БАХТ

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1887, № 4046, 6 июнь. Имзо: Ан. Чехов Бироз ўзгартиш билан автор ўзининг 1888 йилда Петербургда чиққан «Рассказы» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 4-том Асарлар тўпламига киритган.

НАИ

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1887, № 4130, 29 август. Имзо: Ан. Чехов Автор бироз тузатиш билан «Рассказы» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 4-том Асарлар тўпламига киритган.

ПОЧТА

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1887, № 252, 14 сентябрь. Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан «Хмурые люди» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

ҚОЧОҚ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1887, № 266, 28 сентябрь. Имзо: А. Чехонте. Ўзгартишлар билан 1889 йилги «Стоглов» расмли календарда ва 1899 йилда Петербургда чиққан «Детвора» тўпламида босилган. Яна тузатишлар билан автор 1900 йилда чиққан 2-том Асарлар тўпламига киритган.

ЎФИЛ БОЛАЛАР

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1887, № 350, 21 декабрь. Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан 1899 йилда чиққан 1-том Асарлар тўпламига киритган.

ҚАШТАНҚА

Дастлаб «В ученом обществе» сарлавҳаси билан «Новое время» газетасида босилган, 1887, № 4248, 25 декабрь. Имзо: Ан. Чехов. А. С. Сувориннинг 1892 йилда Петербургда чиққан айрим расмли нашри учун ишланган. Автор 1901 йилда чиққан 4-том Асарлар тўпламига киритган.

УИҚУ ИСТАГИ

Дастлаб «Петербургская газета»да босилган, 1888, № 24, 25 январь. Имзо: А. Чехонте. Автор тузатишлар билан ўзининг

«Хмурые люди» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

САҲРО

Дастлаб «Северный вестник» журналида босилган, 1888, № 3, март. Имзо: Антон Чехов. Автор бироз тузатиш билан ўзининг «Рассказы» тўпламига ва яна тузатишлар билан 1901 йилда чиққан 4-том Асарлар тўпламига киритган.

ЧИРОҚЛАР

Дастлаб «Северный вестник» журналида босилган, 1888, № 6, июнь. Имзо: Антон Чехов. Автор Асарлар тўпламига киритмаган.

КЎНГИЛСИЗЛИК

Дастлаб «Житейская мелочь» сарлавҳаси билан «Новое время» газетасида босилган, 1888, № 4404, 3 июнь. Имзо: Ан. Чехов. Автор баъзи ўзгартишлар билан ўзининг «Хмурые люди» тўпламига, яна бироз тузатиш билан 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

ГУЗАЛЛАР

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1888, № 4513, 21 сентябрь. Имзо: Ан. Чехов. Тузатишлар билан «Артист» журнали нашри — «Между прочим» номли тўпламга, 1894, Москва, яна тузатишлар билан автор 1901 йилда чиққан 3-том Асарлар тўпламига киритган.

ТУТҚАНОҚ

Дастлаб «Памяти В. М. Гаршина» номли адабий-бадий тўламда босилган, Петербург, 1889. Имзо: Антон Чехов. Автор бироз тузатиш билан «Хмурые люди» тўпламига, яна ишлаб 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

КНЯГИНЯ

Дастлаб «Новое время» газетасида босилган, 1889, № 4696, 26 март. Имзо: Антон Чехов. Автор тузатиш билан «Хмурые люди» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

ЗЕРИКАРЛИ ВОҚИА

Дастлаб, «Северный вестник» журналида босилган, 1889, № 11, ноябрь. Имзо: Антон Чехов. Автор тузатишлар билан «Хмурые люди» тўпламига ва 1901 йилда чиққан 5-том Асарлар тўпламига киритган.

ГУСЕВ

Дастлаб, «Новое время» газетасида босилган, 1890, № 5826, 25 декабрь. Имзо: Антон Чехов. Автор тузатишлар билан ўзининг «Палата № 6» (ва бошқа) ҳикоялари тўпламига, Петербург, 1893, яна озгина тузатиш билан 1901 йилда чиққан 6-том Асарлар тўпламига киритган.

МУНДАРИЖА

Чиновникнинг ўлими (1883). <i>А. Қаҳҳор</i> таржимаси	3
Шум бола (1883). <i>О. Раҳимий</i> таржимаси	6
Справка (1883). <i>С. Иброҳимов</i> таржимаси	9
Семиз ва ориқ (1883). <i>А. Қаҳҳор</i> таржимаси	12
Москвадаги трубная майдонида (1883). <i>С. Иброҳимов</i> тарж. .	15
Орден (1884). <i>Зумрад</i> таржимаси	20
Репетитор (1884). <i>С. Иброҳимов</i> таржимаси	24
Мансаб даражаси учун имтиҳон (1884). <i>М. Осимов</i> тарж. .	28
Хирургия (1884). <i>С. Абдуқаҳҳоров</i> таржимаси	32
Хамелеон (1884). <i>А. Қаҳҳор</i> таржимаси	37
Ниқоб (1884). <i>А. Қаҳҳор</i> таржимаси	41
Капитан мундир (1885) <i>С. Абдуқаҳҳоров</i> таржимаси	47
Ҳаммомда (1885). <i>О. Шарапов</i> таржимаси	54
Йилқибоп фамилия (1885). <i>О. Шарапов</i> таржимаси	63
Овчи (1885). <i>С. Абдуқаҳҳоров</i> таржимаси	68
Евуз ниятли киши (1885). <i>А. Қаҳҳор</i> таржимаси	74
Жонсиз тана (1885). <i>О. Шарапов</i> таржимаси	79
Унтер Пришибеев (1885). <i>А. Қаҳҳор</i> таржимаси	85
Уйқу хумори (1885). <i>М. Исмоилий</i> таржимаси	90
Қайғу (1885). <i>М. Исмоилий</i> таржимаси*.	95
Еш болалар (1886). <i>М. Исмоилий</i> таржимаси	101
Ҳасрат (1886). <i>Зумрад</i> таржимаси	107
Ғалва (1886). <i>С. Абдуқаҳҳоров</i> таржимаси	113
Анюта (1886). <i>С. Абдуқаҳҳоров</i> таржимаси	122
Ҳазил (1886). <i>С. Абдуқаҳҳоров</i> таржимаси	127
Агафья (1886) <i>С. Абдуқаҳҳоров</i> таржимаси	132
Баҳорда (1886). <i>М. Осимов</i> таржимаси	144
Мудҳиш ҳол (1886). <i>М. Осимов</i> таржимаси	150
Гриша (1886). <i>А. Қаҳҳор</i> таржимаси	165
Хонимлар (1886). <i>Ҳ. Зияхонова</i> таржимаси	169

Таниш эркак (1886). Ҳ. Зияхонова таржимаси	173
Хор артисткаси (1886). Ҳ. Зияхонова таржимаси	177
Ўқитувчи (1886). С. Ибраҳимов таржимаси	183
Серташвиш меҳмон (1886). О. Шарапов таржимаси	191
1-класс пассажири (1886). О. Шарапов таржимаси	198
Ҳаёт икир-чикирлари (1886). Ҳ. Зияхонова таржимаси	206
Бадфеъл одамлар (1886). Ҳ. Зияхонова таржимаси	212
Судда (1886). О. Шарапов таржимаси	220
Ғалати одам (1886). Қ. Пўлатов таржимаси	228
Орзулар (1886). С. Иброҳимов таржимаси	233
Ҳодиса (1886). С. Иброҳимов таржимаси	242
Ванька (1886). О. Раҳимий таржимаси	248
Душманлар (1887). М. Исмоилий таржимаси	253
Жаҳолат (1887). М. Исмоилий таржимаси	268
Полинька (1887). М. Исмоилий таржимаси	273
Верочка (1887). М. Исмоилий таржимаси	279
Рўза арафасида (1887). М. Исмоилий таржимаси	293
Муштипар (1887). О. Раҳимий таржимаси	299
Уйда (1887). О. Раҳимий таржимаси	305
Володя (1887). М. Исмоилий таржимаси	315
Бахт (1887). М. Раҳмонов таржимаси	329
Най (1887). М. Раҳмонов таржимаси	339
Почта (1887). А. Ашрапов таржимаси	347
Қочоқ (1887). Ҳ. Аҳророва таржимаси	353
Ўғил болалар (1887). Ҳ. Аҳророва таржимаси	361
Қаштанка (1887). Ҳ. Аҳророва таржимаси	369
Уйқу истаги (1888). Зумрад таржимаси	390
Саҳро (1888). <u>Н. Алимуҳамедов</u> таржимаси	396
Чироқлар (1888). С. Абдуқаҳҳоров таржимаси	494
Қўнгилсизлик (1888). А. Алиев таржимаси	532
Гўзаллар (1888). А. Алиев таржимаси	553
Тутқаноқ (1889). А. Алиев таржимаси	562
Княгиня (1889). А. Алиев таржимаси	587
Зерикарли воқиа (1889). А. Алимуҳамедов таржимаси	601
Гусев (1890). А. Алимуҳамедов таржимаси	667
Изоҳлар. М. Исломов таржимаси	683

На узбекском языке

А. П. ЧЕХОВ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В ТРЕХ ТОМАХ

Том первый

ПОВЕСТИ И РАССКАЗЫ

(1883—1890)

Перевод с издания Гослитиздата, 1950 г.

Гослитиздат УзССР — 1957 — Ташкент

Редактор М. Исломов

Рассом И. Икромов

Техредактор П. Уманский

Корректор М. Миртожиев

Босмахонага берилди 2/XI 1956. Босишга рухсат этилди 14/II 1957. Формат 84×108_{1/32}. Бома л. 21,625. Шаргли б. л. 35,47. Наширёт л. 37,0. +1 вклейка. Тиражи 45 000. Узбекистон ССР Давлат Бидий Адабиёт нашр.ёти. Тошкент, Полиграф кўчаси, 74. Шартнома № 395—55.

УзССР Маданият министрлиги Узглавиздатининг 3-босмахонаси. Тошкент, Ленинград кўчаси, 15. 1957. Заказ № 372. Баҳоси 11 с. 30 т.